

Муҳаммадҳакимхон Тўра

МУНТАХАБ АТ-ТАВОРИХ

«Тарихий мерос»

МУҲАММАДҲАКИМХОН ТЎРА

МУНТАХАБ АТ-ТАВОРИХ

(ХЎҚАНД ВА БУХОРО ТАРИХИ, САЁҲАТ ВА ХОТИРАЛАР)

Тошкент
«Янги аср авлоди»»
2010

63.3(5Ў)
М96
Муҳаммадҳакимхон тўра.

Мунтахаб ат-таворих: (Хўқанд ва Бухоро тарихи, саёҳат ва хотиралар) / Муҳаммадҳакимхон тўра; форс-тожик тилидан тарж., муқаддима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.Воҳидов. - Т.: Янги аср авлоди, 2010. 716-б. -Тит. в. орқасида муаллиф: Муҳаммадҳакимхон тўра.

Мазкур китоб Қўқон тарихнавислик мактабининг энг машҳур намояндаси бўлмиш хонзода Муҳаммадҳакимхон ибн Маъсумхон Махдуми Аъзамий қаламига мансуб бўлган «Мунтахаб ат-таворих» (Сайланган тарихлар китоби) асарининг ўзбек тилидаги таржимасидан иборат. Муаллиф умумжаҳон тарихига бағишланган асарида Қўқон хонлигидаги минг сулоласи ва Бухоро амирлигидаги манғитлар ҳукмронлигини ҳамда Афғонистоннинг XIX аср биринчи ярмигача бўлган тарихини ўз замонасигача кенг ёритган. Айни шу манбада муаллифнинг Россия, Туркия, Араб мамлакатлари, Эронга қилган сафарининг тафсилотлари ҳамда хотиралари ҳикоя қилинади. Мазкур асар тарихий бир роман ва муҳим манба сифатида Қўқон тарихнавислиги мактабида алоҳида ўрни бор.

Китоб тарихчилар, манбашунослар, географ ва элшунослар, хорижий мамлакатлар ва Ўзбекистон тарихи билан қизиқаётган олимлар ва мухлисларга мўлжалланган.

Форс-тожик тилидан таржимон, муқаддима, изоҳлар муаллифи
Шодмон ВОҲИДОВ

Тақризчилар:
Азизхон ҚАЮМОВ, академик
Раҳбар ХОЛИҚОВА, тарих фанлари доктори
Дилором САНГИРОВА, тарих фанлари номзоди

Кўрсаткичлар тузувчилари:
Д.САНГИРОВА ва Ш.ЮНУСОВ

ББК 63.3(5Ў)

ISBN 978-9943-08-589-3
©«Янги аср авлоди», 2010 йил. 716 бет

МУҚАДДИМА

Муҳаммадҳакимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» асари

«Мунтахаб ат-таворих» (Сайланган тарихлар китоби) асари **муаллифи** Муҳаммадҳакимхон ибн Маъсумхон тўра Қўқон тарихнавислик мактабининг йирик намояндаси ҳисобланиб, муаллиф ҳақидаги маълумотлар асосан шу ёзма ёдгорликнинг ўзида келтирилган, шунингдек, бу тарихий манба ва унинг яратувчиси борасида Абдулла Қодирий, Александр Александрович Семенов, Азиз Қаюмов, Аҳрор Мухторов, Бўрибой Аҳмедов, Энвер Хуршут, Шодмон Воҳидов каби олимлар қимматли фикрлар билдиришган.

Академик Азиз Қаюмов эса ушбу сатрлар муаллифи билан бўлиб ўтган суҳбатларда Муҳаммадҳакимхон қаламига мансуб «Мунтахаб ат-таворих»нинг кўп жиҳатлари билан Бобур подшоҳнинг машҳур мемуар асари «Бобурнома»га ўхшашлиги ҳақидаги нуқтаи назарни ўртага ташлаган эдилар. Эслатиб ўтиш жоизки, ушбу қўлингиздаги ўзбекчага таржима ҳам ана шу қарашларга кўра айнан Азиз Қаюмовнинг маслаҳати ва қўллови билан амалга ошди.

Ўзбекистонда манбашунос олим Энвер Хуршут тамонидан «Мунтахаб ат-таворих» махсус ўрганилган. Э.Хуршут ўз тадқиқотларида асарнинг нусхалари, унинг манбалари, тарихий ва адабий манба сифатидаги аҳамияти, мемуар жанридаги нодир асар экани ва Ҳакимхоннинг саёҳатларини кенг таҳлил қилган[1].

---

[1] Қаранг: Х у р ш у т Э. «Мунтахаб ут-таворих» – важный источник по истории Средней Азии и сопредельных стран // Общественные науки в Узбекистане. 1984. – № 7; Шу муаллиф. «Мунтахаб ат-таварих» как источник по истории Средней Азии и сопредельных стран XVIII-XIX вв // Общественные науки в Узбекистане (ОНУ). 1984. – № 7. – С. 36-42; Шу муаллиф. Ҳакимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари. – Тошкент: Фан, 1987. – 48 б; Шу муаллиф. «Мунтахаб ут-таворих» и его списки // ОНУ, 1987. – №5. – С. 41-47; Шу муаллиф. «Мунтахаб ат-таворих» и его источники // ОНУ, 1987. №11-12. – С. 39-44; Шу муаллиф. Изучение среднеазиатских источников XVI-XIX веков: значение, состояние, проблемы // Общественные науки в Узбекистане. 1989. – № 2. – С. 49-53. ва б.

Ушбу муқаддимани ёзишда Э.Хуршутнинг мазкур тадқиқотларидан ҳам кенг фойдаланилди.

«Мунтахаб ат-таворих» асарини Муҳаммадҳакимхон форс-тожик тилида Китоб ва Шаҳрисабз шаҳрида 1259/1843 йилнинг ёзларида ёзиб тугатган. Мазкур асар Қўқон тарихнавислик мактабининг ғайрирасмий тарихий асарлари сирасига киради. Унинг илова қисми эса 1844 йилнинг охири ёки 1845 йилда ёзилгани борасида ҳам ишонч билан фикр билдиришимиз мумкин. Муаллиф нусхасидан шу 1843 йили яна ўнта нусха кўчирилгани ҳам маълум. Муҳаммадҳакимхон асари хонлик ҳудудларида кенг тарқалишидан ўзи ҳам манфаатдор бўлгани учун ундан нусхалар кўчиришга анча саъй-ҳаракат қилган[2]. Юқорида таъкидланганидек, «Мунтахаб ат-таворих»нинг ўзбек тилидаги қисқартирилган таржимаси ҳам мавжуд[3]. Бироқ, мазкур нусхани Э.Хуршут П.П.Ивановга ўхшаб асарнинг ўзбек тилидаги талқини деб қабул қилишни тавсия қилади. Изланишлар натижасидан маълум бўлдики, ўзбек тилидаги «Мунтахаб ат-таворих»нинг нусхаси асл форс-тожик тилидаги матнидан анча йироқлашиб кетган. Унда кўплаб хатолар, воқеа ва саналарнинг чалкашлиги, таржимон(лар) томонидан муаллиф услубини соддалаштириш ёки матнга ўзгартишлар киритиш ҳоллари кўзга ташланади[4].

Бугунги кунда «Мунтахаб ат-таворих»нинг Ўзбекистон, Тожикистон ва Россия қўлёзма хазиналарида 12 та нусхаси мавжуд. Улардан №С 470 (Россия), №63 (Тожикистон) ва №592 (Ўзбекистон)даги нусхалар матнларнинг тўлалиги ва яхши сақланганлиги билан ўз қийматига эга қўлёзмалар ҳисобланади.

---

[2] Ўз ФА ШИ даги нусхалар тавсифи: СВР (История). – С. 195-198. Қолган нусхалари тавсифи: Х у р ш у т Э. «Мунтахаб ут-таворих» и его списки // ОНУ, 1987. №5. – С. 41-47.

[3] Унинг нусхаси Ўз ФА ШИ да сақланади № 594. СВР (История). – С. 197-198. Қисқартирилган нашри: Ҳ а к и м х о н. Хотиралар. – Тошкент: Фан, 1964; М у х а м м а д Х а к и м х а н. Мунтахаб ат-таворих (пер. с персидского Э.Хуршута) // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. – Ташкент: Фан.1988. – С. 276-295; Извлечения из «Мунтахаб ат-таворих» (узбекская редакция М. Кутлугова) // Там же. – С. 295-310.

[4] Яна қаранг: Х у р ш у т Э. «Мунтахаб ут-таворих» и его списки. – С. 42-43.

Асарнинг Шаҳрисабзда Муҳаммадамин котиб томонидан кўчирилган бир нусхасининг факсимилеси икки жилдда 1984 йили Душанбеда чоп этилди[5]. 2006 йили Муҳаммадҳакимхон асарининг иккинчи жилди араб ёзувида Токиода ҳам босилиб чиқди[6].

Асарнинг тузилиши:

I боб. Пайғамбарлар.

II боб. Қадимий Эрон сулолалари.

III боб. Чин ва Фаранг шоҳлари.

IV боб. Чаҳорёрлар, умавийлар ва аббосийлар халифалари ҳақида.

V боб. 1) Саффорийлар, 2) Сомонийлар сулоласи. 3) Ол Бўя ҳукмронлиги. 4) Ғазнавийлар. 5) Салжуқийлар. 6) Хоразмшоҳлар салтанати. 7) Чингиз ва чингизийлар хонадони. 8) Темурийлар. 9) Шайбонийлар. 10) Аштархонийлар. 11) Манғития салтанати. 12) Мингия тоифаси.

«Мунтахаб ат-таворих» нусхаларидан Санкт-Петербург нусхасида (С 470) яна илова ҳам бор. Бу илова ҳам Муҳаммадҳакимхон қаламига мансуб бўлиб, унда Шералихон даври (1842-1845 й.) ҳамда Худоёрхоннинг тахт устига чиқиши баён этилгани (689-707 бетлар).

«Мунтахаб ат-таворих»нинг **манбалари** жуда ҳам кўп бўлган. Қўқон тарихчиларининг асарлари форс-исломий тарихнавислиги асосида шаклланган бўлиб, уларда умумжаҳон ва локал (маҳаллий) тарихга бағишлаб ёзилган асарлар учрайди. «Мунтахаб ат-таворих» асари умумжаҳон тарихига бағишлангани боис муаллиф тарихни олам ва одам яратилишидан бошлаб, XIX асрнинг ўрталаригача баён қилган. Шунинг учун тақдим этилаётган маълумотларнинг дастлабки қисми бошқа кўплаб тарихий ва адабий манбалар асосида битилган. Шу сабабли улар оригиналлик касб этмай, асарнинг қолган қисми учта мавзуга, яъни Бухоро манғитлари тарихи, Қўқонда ҳукм сурган минглар сулоласи ҳамда муаллифнинг чет элларга саёҳати баёни бўйича тақ-

---

[5] М у ҳ а м м а д Ҳ а к и м х о н. Мунтахаб ут-таворих (Ба чоп ҳозиркунанда, муаллифи муқаддима ва таълиқот А. Мухторов). Жилдҳои 1 ва 2. Душанбе, 1983,1985.

[6] Қаранг: M u h a m m a d K h a k i m – k h a n. Muntakhab al-tawarikh. Selected history. Vol.II. Y. Kawahara, K. Haneda (tls). Tokio,2006.

симланар экан, бу маълумотларнинг барчаси Муҳаммадҳакимхоннинг ўз қаламига мансуб қимматли манба ҳисобланади.

Тўғри, муаллиф аниқ қилиб кўрсатгани каби, Муҳаммадҳакимхон ўз асарининг манғитлар қисмини ёзишда Муҳаммадвафо Карминагий ва Олимбек ибн Ниёзқулибек қаламларига мансуб «Туҳфат ал-хоний», Муҳаммадшариф ибн Муҳаммаднақийнинг «Тож ат-таворих» ва бошқа муаллифларнинг асарларидан фойдаланган. Бунга асарни тадқиқ қилган олим Э.Хуршут ўз вақтида аниқлик киритган эди. Шунингдек, Муҳаммадҳакимхон ўша давр воқеаларининг бевосита иштирокчиларидан ҳам талайгина маълумотларни эшитган ва муаллиф бу фактларни «Мунтахаб ат-таворих»да махсус қайд этиб ўтади.

Минглар ва манғитларнинг ҳукмронлиги, яъни Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлиги тарихига оид маълумотлар ўта муҳим ва бирламчи манба сифатида биз учун қимматлидир. Шунинг учун ҳам мазкур манба Қўқон тарихнавислик мактабида (Бухоро тарихнавислигида ҳам) ўзининг оригиналлиги ва расмий тарихчи томонидан ёзилмагани билан ажралиб туради.

Асар муаллифининг саёҳат ва эсдаликлари тафсилоти, шубҳасиз, яна ҳам қимматли манба бўлиши билан бирга уларнинг адиб Муҳаммадҳакимхон тилидан жонли ва таъсирчан услубда баён қилиниши асарга бадиийлик ҳам бағишлаган, яъни айтиш мумкинки, муаллиф қисматининг маҳорат билан бадиий бўёқларда ифода этилиши «Мунтахаб ат-таворих»ни қаҳрамонёзувчининг ички кечинмаларига ҳам бой бир саргузашт-роман даражасига кўтарган. Китобда, шунингдек, инглизлардан енгилиб Бухорога амир Насруллоҳ олдига келган афғонлар ҳукмдори Дўстмуҳаммадхон ва унинг ўғиллари Акбархон, Султонхон ҳамда акаси Муҳаммадалихондан сўнг озгина вақт хонлик тахтига ўтирган, аммо унгача қувғинликда Шаҳрисабзда ҳаёт кечирган Султон Маҳмудхон ва бошқа айрим нуфузли руҳоний, амалдор, шоирлар қисмати улар ҳикоялари ва муаллифнинг шахсий кузатишлари орқасида вужудга келган фикрлар асносида тилга олинади.

«Мунтахаб ат-таворих»да муаллиф учун манба вазифасини бажарган мактублар (Дўстмуҳаммадхоннинг Ҳиндистон генерал-губернатори В.Макнотеннинг котиби Лотга мактуби; Султон Маҳмудхоннинг амир Насруллоҳга хати; амир Насруллоҳнинг Қўқон хони Муҳаммадалихонга хати ва бошқалар)нинг ҳужжат

сифатида ҳавола этилиши эса асарнинг тарихий қийматини яна ҳам оширишга хизмат қилган. Ҳатто улар афғон, ҳинд тарихчиларининг маълумотларини тўлдиришга ҳам яроқлидир.

Бундан ташқари асарда муаллиф шарқ шоир ва адибларидан Ибн Сино, Фирдавсий, Умар Хаём, Саъдий, Паҳлавон Маҳмуд, Низомий, Алишер Навоий, Бедил, Хусрав Деҳлавий, Иноятуллоҳ Канбу, Аҳмад ибн Юсуф, қўқонлик шоирлар Фазлий, Акмал Шер Хўқандий, Нусрат, Беҳжат, Амирий (амир Умархон), Хоразм хони Муҳаммадраҳимхон I шеърларидан намуналар келтиради. Асарнинг бадиий безаклари сифатида форс-тожик, ўзбек, араб халқларининг мақол ва масалларидан унумли фойдаланилган. Э.Хуршутнинг аниқлашича, муаллиф, ҳатто битта хитой халқи мақолини ҳам келтирган[7].

Ҳакимхон таниқли саййидлар ва хонлар авлодига мансуб оилада 1217/1802-03 таваллуд топган. У она томонидан Қўқон ҳокими Норбўтабийга (1770-1798) набира ва унинг вориси Олимхонга (1798-1810) жиян эди. У ёшлигида Қўқоннинг бўлғуси ҳокими Муҳаммадалихон (тав.1806 й. Ҳукмронлиги 1822-1842) билан бирга тарбияланади. Муҳаммадҳакимхоннинг бобоси Ҳакимхонтўра ўша даврнинг таниқли шахсларидан ҳисобланарди. Унга энг обрўли одамлар, ҳатто давлат бошлиқлари ҳам маслаҳат ва ёрдам сўраб мурожаат этишарди. Ҳакимхонтўранинг аралашуви билан бир неча жанжаллар, айниқса Ўратепа билан Бухоро амирлиги ўртасидаги қонли низоларнинг олди олинган.

Ҳакимхоннинг отаси Маъсумхон тўра Олимхоннинг синглиси Офтобойимга уйланган эди. Олимхон уни Исфарага ҳоким этиб тайинлаганда у бу лавозимдан ўз ихтиёри билан воз кечган. Маъсумхон ўта юмшоқ кўнгилли бўлиб, унинг илтимоси билан бир неча минг киши ўлим жазосидан қутулиб қолганлар. Ҳакимхон яшаётган оила саййид ва хўжалар авлодига мансуб бўлиши туфайли хонликда алоҳида ҳурмат ва мавқега эга бўлган. Умархон даврида оила бошлиғи Маъсумхон тўра давлат ишларига ҳам фаол аралашган.

Лекин бу оиланинг тинчлиги, орттирган мавқеи узоққа бормади. 1822 йил охирида Муҳаммадалихоннинг ҳокимият тепасига келиши билан ҳаммаси остин-устун бўлиб кетди. Ҳакимхон-

---

[7] Х у р ш у т Э. «Мунтахаб ат-таворих» и его источники // ОНУ, 1987. №11-12. – С. 41.

лар оиласи ҳам бошқа кўплаб кишилар каби янги ҳокимнинг ғазабига учради. Бу даврларда Қўқон хонлиги энг кучли давлатлардан бирига айланганди. Унинг қўшнилари ҳам бу давлат билан ҳисоблашмасдан иложлари йўқ эди. Қўқон хонлигига асосан 1709 йилдан бошлаб асос солинган. Бу пайтда мазкур хонлик Бухоро амирлигидан алоҳида мустақил равишда шаклланиб, Норбўтабий ҳукмронлиги йилларида Фарғона водийси ва Хўжанд (ҳозир Тожикистондаги Сўғд вилояти) ҳудудларини ўз ичига олган. Олимхон ҳукмронлиги йилларида бу хонлик чегаралари янада кенгайиб, Тошкент ва Чимкент шаҳарларини ҳам ўз ичига олди. Умархон хонлиги даврида эса Туркистон шаҳри, Еттисувдан Или водийсигача Қўқон хонлиги таркибида эди.

Муҳаммадалихон ҳукмронлиги даврида Қўқон хонлигига қозоқ ва қирғизлар яшайдиган катта ҳудудлар ҳам бўйсундирилди. Унинг давлат чегаралари жанубдан Жиззахгача, ғарбдан Туркистон шаҳри атрофларигача, шимолдан қирғизларнинг бутун ҳудуди бўйлаб, Балхаш кўли ва Или дарёсидан то Шарқдаги Қошғаргача чўзилган эди.

Муҳаммадалининг давлат тепасига келиши кучли тазйиқ ва қувғинлар билан ажралиб туради. У кўпгина кишилар, биринчи навбатда Маъсумхон ва Ҳакимхоннинг ҳам ўз юртидан бош олиб чиқиб кетишига сабабчи бўлди. Бунинг замирида аслида янги хоннинг яккаҳокимликка интилиши, илгари нуфузга эга бўлган хўжаларни ҳокимиятдан четлатиш мақсади турса-да, Муҳаммадҳакимхон тўра мазкур китобида кўпинча бунда адоватчи, ҳасадгўй амалдорларнинг ички қоралигини сабабчи қилиб кўрсатишга майл билдириб, уларнинг қутқуси орқасида Маъсумхон ва унинг ўғли, яъни ўзи каби зиёли кишиларнинг бадарға этилганига урғу беради.

Рус олими В.Наливкиннинг таърифлашича, «ўз даврининг ёрқин фикр эгаси бўлган, ўша машъум тузумда инсонпарварлиги билан ажралиб турувчи», юксак билим эгаси, юқори табақага мансуб бўлишидан қатъи назар, ўз умрини қувғинлик ва дарбадарликда ўтказган Маъсумхон ҳаёти фожиали якунланади[8].

Хонликдан Маъсумхонни чиқариб юборишга эришган Муҳаммадалихон кўп ўтмай Ҳакимхон тўранинг тадбирига тушганди. Бироқ, хон эл орасида Ҳакимхон тўра каби эътибор топиб

[8] Иқтибос манбаи: Х у р ш у т Э. Ҳакимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари. Тошкент: Фан, 1987. – Б. 8.

улгурган хўжазода тўрани ўлдиришга ботина олмайди ва ниҳоят унинг ёлғиз ўзини, гўё ҳажга рухсат берган бўлиб, аммо, уйидан бир танга ҳам олишига йўл қўймаган ҳолда ярим кечаси Қўқондан, ундан ўтиб эса хонлик сарҳадидан посбонлар ҳамроҳлигида чиқариб юборади. Ҳакимхоннинг машаққатли саргузаштлари бошланади. У одам юрмас чўл-биёбонлардан ўтиб, Русияга қарашли Шамай шаҳрига етиб келади. Унинг чет эл давлат тузуми ва сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаёти билан танишиши ана шу Шамайдан бошланади. «Ўткан кунлар» қаҳрамони Отабекка ўхшаб у ҳам рус давлат тизимидаги кўп тартиб-қоидаларни мақтаб тилга олади.

Ҳакимхонтўра Сибирнинг бир неча губерняларида бўлади. Лекин зийрак Ҳакимхон қайси губернияга борса ҳам у ернинг губернатори ёки мансабдор шахслари билан учрашмасликка ҳаракат қилади. Учрашувга рози бўлмаслигининг сабаби уларнинг Петербургга бориш ҳақидаги ёқимсиз суҳбатини эшитмаслик эди. Бироқ, тақдирдан қочиб қутилиб бўлмайди. Ҳакимхоннинг Оренбургда туриши ўша вақтларда Сибир бўйлаб саёҳат қилиб юрган Александр I нинг бу шаҳарга ташрифи вақтига тўғри келган бўлиб, подшоҳнинг буйруғига мувофиқ, Ҳакимхонни унинг ҳузурига олиб борадилар. Рус ҳукмдори Ҳакимхонни катта иззат-икром билан қарши олади. Мазкур учрашувда подшоҳ Ҳакимхондан Ўрта Осиёдаги сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий вазият ҳақида ҳам маълумот олади ва бу ҳақда муаллиф шундай ёзади: «...Мен билан подшоҳ ўртамиздаги суҳбат эса жуда ҳам қизиб, авжига минганидан ўша кечаси бошқа ҳеч кимсани ҳузурига таклиф қилмади. Мен билан ҳар тўғрида сўзлашди. Айниқса, Мовароуннаҳр аҳволи борасида кўп сўраб-суриштирди. Саҳарга яқингина каминага кетиш учун ижозат берди...»

Шу ерда бироз рус подшоҳнинг Ҳакимхон шахсига қизиқиши ва муаллифнинг нимадандир чўчиб, суҳбатлар мазмунини бир сатр орқали бўлса ҳам ёритмагани, ҳатто, бошқа йўллар билан ишора қилмагани устида фикр юритсак. Албатта, муаллифнинг ўз сири сифатида буни айтмасликка ҳақ-ҳуқуқи бор. Аммо, бизни қизиқтиргани шуки, Ҳакимхон тўранинг ўқувчини бу мавзудан чалғитиш учун ҳадеб ўзини губернаторлар ва рус подшоҳ билан учрашишга нолойиқ «бир сайёҳ» сифатида кўрсатиши ёки «Мовароуннаҳр аҳволи борасида кўп сўраб-суриштирган» Александр I билан амалга ошган суҳбат мазмунини сира ҳам эслат-

маслик йўлидан бориб, бу хас-пўшлаш орқали биздан нимани яширмоқда? Биринчидан, Ҳакимхон тўра айнан ана шундай учрашувларга ўта лойиқ киши бўлиб, у ҳам хон авлодидан экани, ҳам руҳонийлар хонадонидан чиққани билан давлатга даъвогарлик ҳуқуқига эга шахс-ку! Шундан келиб чиқиб, айта оламизки, бу каби шахслар Ҳакимхондан илгари ҳам, кейин ҳам (масалан, акаси тазйиқидан қочган Бухоро шоҳзодаси Дин Носирнинг Петербургга бориши) Ўрта Осиё ерларига кўпдан бери кўз тиккан рус давлатини қизиқтириб келиб, улардан фойдаланишдан ҳеч қачон воз кечишмаган. Чунки, бунинг Ўрта Осиё давлатларини ўз таъсири доирасига олишда жуда ҳам қўл келиши аниқ эди. Кўрганимиздек, Александр I мазкур ўтиришга чингизий авлоддан қозоқ аслзодаларини ҳам таклиф этган. Рус ҳукмдори гарчи улардан ижирғанса, менсимай устларидан кулса ҳам улар билан учрашишдан тортинмаган. Ҳакимхондек ўқимишли ва зукко, доно аслзода билан учрашиш эса нур устига нур бўлиб, бунда у фақат Мовароуннаҳр ҳақида шунчаки маълумот олишнигина кўзда тутмаган. Тарихдан биламизки, Рус подшоҳи Павелга суиқасд уюштирилиб, ўлдирилиши оқибатида унинг Наполеон Бонапарт билан ҳамкорликда Англия вассали Ҳиндистон устига ҳарбий юриши режаси амалга ошмай қолди. Бу юриш Эрон усти орқали уюштирилиши лозим эди. Айни пайтга келиб эса Александр I ҳам ана шундай юриш пайига тушиб, Ҳиндистонга Ўрта Осиё ва Афғонистон орқали ўтишни режалаштирган, афғонлар сарзамини эса инглизлар томонидан ишғол қилиниб, ҳар икки давлат Ўрта Осиёга ҳам кўз тикаётган эди. Қолаверса, иккала Рус-Эрон урушидан (1814, 1824) сўнг Қафқозни ўз таъсир доирасига олган Россия давлати Эроннинг шимоли-ғарбий ҳудудларида ҳам назорат ўрнатишни кўзлаётганди. Шунинг учун руслар Ўрта Осиё давлатлари билан яхши иттифоқчи, ёки бўлмаса Хива, Бухоро ерларини босиб олишга қасд қилган эдилар. Албатта, бундай ҳолда бирор сиёсий фитна уюштириб, бу сингари можародан ҳам фойдаланишлари ҳеч гап эмасди. Ана шу мақсадда эса уларга Ҳакимхон тўрага ўхшаш сиёсий сиймонинг асқотиши турган гап эди. Россия ҳукмдори шунинг учун ҳам Оренбургдаги учрашувга қарамай, Қўқон давлатининг норасмий вакилини Петербургга таклиф этиб, ўз режасини ҳарбий бошлиқлар орқали унга етказиш, яъни ўз давлатидан норози ва аламзада Ҳакимхондан янги ҳукмдор «ясамоқчи» бўлган эсалар ажабмас. Балки, бошқа киши

бўлганда бунга кўнар ёки бироз вақт бўлса-да, шу мақсадда ҳаракат қилиши мумкин эди. Бироқ, юқорида кўрганимиз каби ватанпарвар ва динпарвар Ҳакимхон гарчи Моваройуннаҳрнинг сиёсий ва иқтисодий аҳволи ҳақида гапириб берган бўлса-да, асл мақсад ва унинг оқибатларини яхши англагач, Петербургга бориш, аниқроғи, у ерда воқеалар гирдобига тушиб қолишдан ўзини қутқарганча, ҳажга бориш ҳақидаги қасамини яхшигина рўкач қилган кўйи тезроқ Россия ҳудудидан чиқиб кетишга ошиқади. Шундан сўнг Россия давлати унинг кўзига ёмон кўринаверади, ҳатто, Астраханда тутқунликда турган черкас шоҳзодасини ноқонуний ҳужжат билан таъминлаб, асирликдан қутқаради ва асарининг айрим ўринларида рус давлати мансабдорларини ёмонлаб тилга олади. Оренбургда пайти Александр I Ҳакимхонни томоша қилдириш учун турмага олиб киради. Бу ердаги ўта оғир шароит ва маҳбусларга қилинаётган ғайриинсоний муносабат Ҳакимхонда ёмон таассурот қолдиради. У Россиядаги турма тизимини рус подшоҳи ҳузуридаёқ очиқдан-очиқ қоралайди. Шунингдек, бу мамлакатда ноқонуний туғиш ҳоллари кўп эканини «ҳаромзодахоналар» мисолида кўрсатиб, бундай болаларни давлат ўз ҳимоясида тарбиялаб вояга етказгач, давлатнинг бунинг эвазига улардан эрксиз жамият аъзолари вужудга келтиришидан нафратланади.

Яна айтиш лозимки, Ҳакимхоннинг ватанпарварлиги бошқа ўринда ҳам намоён бўлади. У турклар империясига қарашли ажойиб, сўлим ва фаровон шарқ ўлкаларига етгач, дастлаб ўзини қайтиб борса, таҳдид-тазйиқлар билан қарши олувчи Ўрта Осиёга қайтмасликка аҳд қилади. Аммо, бу ерларни ҳам обдон кўргач ва ота ватанида содир бўлаётган сиёсий можаролар кучаяётгани ҳақида хабар топгач, ватан ободлиги ва халқи тинчлигини ўйлаб, тезда Моваройуннаҳрга қайтиш кўйига тушади. Ўзга юртларда ўзи учун яратилган барча қулай шароитлардан (масалан, Миср генерал-губернатори Муҳаммадали пошо уни ёнида қолишга чақиради ва барча шароитларни муҳайё қилишини билдиради) ва ҳар қандай юқори мансаблардан, ҳатто, имкони туғилиб Европага бориб келишдан ҳам воз кечади. Диндор сифатида Каъба ҳаваси уни қанчалик ўзига тортган бўлса, ўз ватанининг чин фарзанди сифатида юрт-эл севгиси ҳам Ҳакимхонни шунчалик оҳанрабодек ўз бағри сари чорлайди. У бу йўлда ўлимига ҳам рози бўлиб, шиа мазҳабли эронликлар хуружи ва қароқчи турк-

ман саҳройилари ҳужумига ҳам қарамай, минг азоб-уқубатда Мовароуннаҳрга етиб олади.

Шу ўринда сал олдин ўтиб бўлса-да, Ҳакимхоннинг бошқа ана шу каби шарафли хислатларига тўхташга тўғри келади. Ҳакимхон халққа жабр-зулм етказувчи ҳар қандай тузумдан ўта нафратланар эди. У ҳаждан қайтгач, Бухорода тураркан, ноиложликдан амир Насруллоҳнинг қайта-қайта илтимос-ўтинчларига кўра давлат хизматига киради. Бироқ, унинг халққа зулми ҳаддан зиёд экани ва одамлар қонини беҳуда тўкишини кўргач, кўп ўтмай мансабдан воз кечади. Буни сезган амир ҳам зиёли ва халққа ичи ачинувчи ёш амалдор Ҳакимхонни ўз ҳолига қўяди.

Ҳакимхоннинг яна бир яхши хислати у қасоскор инсон эмас, юрагида кин ва кек сақламасди. Астраханда ўзининг юртдан чиқиб кетишига сабабчи бўлган кишилардан бирини учратади. У ҳам хон томонидан дарбадар қилинган экан. Кўнглида кек сақламайдиган Ҳакимхон унинг айбини юзига солмайди, аксинча ачиниш билдиради ва ғурбатдаги бу ватандошидан қўлидан келган яхшилигини аямайди.

Ҳакимхон вафодор дўст ҳам бўлиб, Астраханда танишган Малик Қосим исмли черкас йигити ва Миср, Сурия, Эронда орттирган дўстлари ғамига шерик бўлади ва оғир кунларида қўлдан келганча уларга ёрдам беради. Ҳакимхон қарашича, дўстларга оғир кунда кўмаклашиш, дардига малҳам бўлиш ҳар бир кишининг инсонийлик бурчи ҳисобланади.

Ҳакимхон чин севги эгаси, ор-номусли ва ҳаёли инсондир. У бир рус генерал-губернаторининг ниҳоятда гўзал, шу билан бирга ўта ҳаёсиз қизи қутқусига учмай, ўз нафсини тийганча турмага тушишга ҳам рози бўлади ва шунинг оқибатида анча азоб чекиб, зўрға ўлимдан қутулади. Унинг ўз нафсини тиймаган араб ва эронлик дўстлари эса аёллар ҳийласига учиб, жонларини барбод қилишига сал қолади. Ҳакимхонни эса бу аёллар ўз тузоқларига илинтира олмай доғда қолишади. Муаллиф отасининг беваси, яъни «ўгай онаси»га уйланган ва шу сабабли хонлик ҳаётида машъум ҳодисалар қўптирган Муҳаммадалихон ва мазкур аёл, аниқроғи, Хонпошшони қаттиқ қоралайди. Ҳакимхон Хонпошшони Умархонга тегишидан олдин таниган ва тоғасининг саройида у билан кўп марта мулоқотда бўлган. Асар охирида, Хонпошшонинг Бухорода амир Насруллоҳ томонидан ўлдиргани ҳикояси асносида билинадики, Ҳакимхон ҳам бу гўзал аёлга ошиқ бўлган, бироқ

ор-номус, ҳаё унинг Хонпошшога нисбатан Муҳаммадалихон қилган уятсиз муносабати даражасигача етишга йўл қўймаган.

Ҳакимхон хурофот ва илмсизлик душмани ҳамдир. У тоғаси амир Олимхоннинг кўплаб ишларини қоралаб ёзса-да, унинг хурофотга қарши тадбирларини мақтайди ва халқ онгини дин ва шариат ҳукмларидан чалғитувчи заҳарли хурофот моҳиятини очиб беришга интилади. Амир Олимхон ясама хўжа ва саводсиз руҳоний мансабдорлар сирини ҳам улардан ҳужжат-далил сўраб фош этган, мансабдор руҳонийларни имтиҳон қилгач, нолойиқларини ишдан четлаштириб, ўринларига саводли кишиларни қўйган. Булар муаллиф таҳсинига сазовор ишлар қаторида тилга олинади. У Муҳаммадалихон даврида шу хон касофати сабабли рўй берган иллатли ишлар қаторида қалбаки қадамжоларнинг ҳам вужудга келиб қолгани, халқ яна хурофотга муккасидан кетаётганини бир неча мисолларда кўрсатиб ўтади. Кимлардир хонга бир неча ўт толаларини келтириб, буларни ислом пайғамбари сочлари ўрнида тақдим этгач, ҳукмдор уларнинг гапига лаққа ишониб, бу ўтларни катта пул эвазига сотиб олади ва амалдорларидан бирининг уйида бу «муқаддас» соч толаларини халқ намойиши учун қўйдиради. Натижада минглаб соддадил кишилар ўша муборак соч толаси (мўйи муборак)ни тавоф этиш учун шаҳару-қишлоқлардан оқиб кела бошлайдилар. Сўнг бу сочлар бошқа жойга кўчирилиб, ўша мавзе номи ўзгаришига сабаб бўлади ва у жой бир умрга «Муйи муборак» номини олади. Муҳаммадҳакимхон тўра ёзишича, у араб мамлакатларининг ҳаммасида бўлиб, ҳеч бир ўлкада бундай ҳолни кўрмаган, лекин ҳаждан қайтиб келгунча Фарғона водийсининг бир неча ерида «Мўйи муборак» номидаги қадамжо ва туманлар вужудга келган. Муаллиф ўзбек халқини ҳушёр бўлишга, ҳар қандай бидъат ва хурофий гапларга ишонавермасликка, чин ислом аҳкомларига риоя қилишга чақиради.

Ҳакимхон орзу қилган айрим шарқ мамлакатларига етгач, бу ерларда исломга риоя қилмай, баччабозлик ва фоҳишабозлик каби иллатларнинг очиқдан-очиқ авж олгани, ҳатто Туркия султонлиги берган рухсатга кўра, Мисрдаги фоҳишаларнинг расмий равишда фаолият кўрсатаётгани гувоҳи бўлади ва ҳайратга тушганча бундай ҳолдан ниҳоятда нафратланади. Миср, Сурия ва Эрондаги ҳукмдорлар саройларида рўй бераётган носоғлом, ахлоқсиз ҳаётни ўз кўзи билан кўриб, ўқувчига бу манзарани

ёзиб кўрсатиш орқали, ўша ердаги ҳокимларнинг тубан ҳаёт сари юз тутганликларини қоралайди.

Ҳакимхон ўз юртида ислом аҳкомидан ташқари адабиёт ва фалсафа, тарих, мантиқ каби илмларни ҳам яхши ўзлаштирган бўлиб, унинг билимдонлигини кўрган араб, эрон подшоҳлари ва маликалари ҳайратда қолишади. Чет тилларни ўрганишга қобилияти кучли Ҳакимхон тез фурсатда рус тилини ўрганиб олиб, рус подшоҳи таҳсинига сазовор бўлади. У араб ўлкаларида дастлаб бу тилда гаплашишга анча қийналади. Чунки, Ўрта Осиё мадрасаларида араб тили грамматикаси қанчалик яхши ўргатилмасин, амалда сўзлашиш кам эди. Аммо, Ҳакимхон кўп ўтмай араб тилининг бир нечта лаҳжаларини ҳам ўзлаштириб, худди араблар каби сўзлашадиган, ҳатто, араб тили лаҳжалари хусусиятларига баҳо бера олиш билимдони даражасигача етиб, араб олимларини ҳайратда қолдиради. Форс адабиётидан яхши хабардорлиги учун юзлаб шеърларни ёддан айтиб, эронликлар таҳсинига сазовор бўлади ва эронлик шоирлардан эшитган ғазалларни эслаб қолиб, сўнг «Мунтахаб ат-таворих»га киритади.

Муҳаммадҳакимхон ҳажга бориш ва қайтишда кўплаб муқаддас тарихий жойларда бўлади. Денгиз, ўрмон ва саҳроларда неча бор ўлим билан юзлашади, кенг тарқалган вабо касалига ҳам йўлиқиб, омон қолади. Ниҳоят, Эрон орқали ватанига қайтишга жазм қилиб, Шомдан Бағдодга, у ердан эса Эроннинг Ҳамадон, Санандаж ва Рашт шаҳарларини орқада қолдириб, Теҳронга келади. Эрон шоҳи билан ҳам мулоқотда бўлиб, Машҳад сари йўл олади. Касалланган муаллиф бир ойдан сўнг Машҳадни тарк этиб, Сарахс, Тажан ва Маймана, Андхўйдан ўтиб, бир ойдан сўнг Амударё қирғоғига етиб ва бошидан яна қанча балоларни кечирганча ниҳоят Бухорога келади. Ҳаждан қайтган муаллифни яқин қариндош туққанлари ўз бағрига оладилар. Шу тариқа, Ҳакимхоннинг узоқ йил давом этган сайру саёҳати, жаҳонгашталик саргузаштлари ниҳоясига етади. У Россия, Туркия, Сурия, Фаластин, Миср, Арабистон, Эрон, Афғонистон мамлакатларида бўлади. Ҳакимхоннинг қадами етган юртлар, шаҳарлар рўйхатида Қўқон, Тошкент, Туркистон, Шамай(Семипалатинск), Омск, Ирбит, Царицин, Астрахан, Мозандарон, Кавказорти, Синоп, Қайсария, Латакия, Дамашқ, Ғазо, Қоҳира, Сувайш, Янбо, Жидда, Макка, Мадина, Қусайр, Арабистон чўли, яна Қоҳира, Ғазо, Қуддус, Ҳаврон, Наблус, Дамашқ, Бағдод, Ҳамадон, Рашт, Ни-

шопур, Машҳад, Маймана, Андхўй, Бухоро, Самарқанд, Ўратепа, Шаҳрисабз, Китоб ва бошқа жойларни кўриш мумкин.

Ҳакимхон соғиниб ва ошиқиб, интилиб келган юртида яна талай қийинчиликларни бошидан кечиради. Чунки, чингизий ҳукмдорлар (Қўқон, Бухоро ва Хива хонликлари) орасидаги асрий ўзаро низо ва саройдаги тахт талашиш каби курашлар тўхтовсиз давом этаётган, бунинг натижасида эса Ўрта Осиё давлатлари тобора қолоқ ўлкага айланиб бораётган эди. Дунё кезган ўқимишли Ҳакимхон тўра бунинг оқибатларини яхши англарди ва шунинг учун ҳам у бу воқеаларнинг барчасини ўта ачиниш, ўкинч билан қаламга олади. У Муҳаммадалихонни ўз шахсий душмани сифатида билишдан юқори даражадаги инсон эди. Буни у бир неча бор яқинлари билан суҳбат асносида ва амир Насруллоҳнинг Хонпошшо баҳонасида Қўқонга қонли юришини қаттиқ қоралаш билан маълум қилиб ўтади. Уни ташвишга солгани хонликлардаги нотўғри сиёсат, асрий қолоқлик оқибатларини ақл ва илм қуроли билан йўқотиш ўрнига, ўзаро урушлардан бирор лаҳза тинчимаслик, ҳукмдорларнинг халқ аҳволини ўйламай, аксинча уларга зулм ўтказиш, мамлакат иқтисодини юксалтириш ўрнига, хазинадаги бор маблағни кайфу сафо, маишатбозлик учун сарфлаш каби иллатлар бўлиб, илғор қарашли муаллиф буларни хонларнинг шахсий адоват ва хусумат орқасида ҳам қанчадан-қанчаларнинг қонини тўкишдан ўзларини тия олмаслик, бекорчи, аммо кўп харжли тўйлар ўтказиш, итлар ва ов қушлари бўйнига қимматбаҳо марварид тақиш, каптарларга тилло, кумуш уялар ясаш, инсон қадрини ерга урувчи одатлардан тийинмаслик сингари воқеа ва ҳоллар баёни орқали ўқувчига етказиб беришга интилган. 1844 йили муаллифга энг яқин зиёли ва маърифатпарварлардан шоир Ҳозиқ, йирик руҳоний эшон Шофии (Дарвеш эшон) амир Насруллоҳ буйруғи билан Шаҳрисабзда хуфиёна равишда қатл этиладилар. Чунки улар зулми ҳаддан ошган амир Насруллоҳ ҳузуридан қочган ва унинг қилмишларини очиқдан-очиқ қоралаган эдилар. Ҳукмрон жаҳолат эса бу зиёли кишилардан ана шу тариқа қасос олди. Ҳакимхон кишиларни ўша пайтдаёқ ҳокимликка эга ҳар қандай жаҳолатнинг ҳар бир даврда ҳам халқ бошига ана шундай кулфатлар солишидан огоҳ этган. Ахир 1919 йили Қаршида ўлдирилган Беҳбудий ёки Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирийлар қисматида тарих шу нарсани қайтадан кўрмадими? Фақат бугина эмас, узоқ-

ни кўра билган Ҳакимхон юрт устига ташқаридан келиши мумкин бўлган хавф-хатардан ҳам халқни, жумладан, амалдорларни огоҳлантиришни ҳамда дунё мамлакатлари тараққиёт йўлига аллақачон тушиб олиб, фақат бир пайтлари ҳарбий қудрат ва илм-фан, маданиятда юксаклик намунаси бўлган Мовароуннаҳргина барча соҳаларда оқсаётганини кўрсатишни ният қилган. Шунинг учун ҳам Ҳакимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» асари тарихий воқеаларни қамраган манба ёки муаллиф саргузаштлари баёни бўлиб қолмай, ўша давр зиёлисининг аянчли нидоси, орзу-истаклари ва ватанпарварлик ҳис-туйғулари ҳамда огоҳликка йўғрилган турли эзгу фикрларини кейинги авлодга етказувчи уйғоқ дил изҳори, чақириқнома ҳамдир.

Ҳакимхоннинг вафот йили ва қабри номаълум. Бироқ, Муҳаммадҳакимхоннинг уруғ-қариндошларидан кўпчилиги эса бугунги кунда Ўзбекистон ва Тожикистонда истиқомат қилишмоқда.

«Мунтахаб ат-таворих»нинг тарихий манба сифатидаги аҳамиятига тўхталиб яна шуларни айтиш мумкинки, асл касби тарихчи бўлмаган, бироқ замонасининг энг маълумотли ва зукко, зиёли шахс бўлган Муҳаммадҳакимхон ўз асарида умумжаҳон тарихини энг қадим замондан ўзи яшаган давригача кенг ёритиб беришга ҳаракат қилган;

Мазкур асарнинг аштархонийларгача бўлган даври муҳим тарихий манбалар асосида (комплятив тарзда) ёзилган. Бироқ асарнинг бу қисмларида ҳам муҳим маълумотлар мавжуд.

«Мунтахаб ат-таворих» асари XVIII асрнинг иккинчи ярми XIX асрнинг 40- йилларигача Бухоро амирлиги (манғитлар даврига оид) ва Қўқон хонлиги тарихи (минг сулоласи даври)ни ёритишда бирламчи ва муҳим манбадир.

«Мунтахаб ат-таворих» тарихий-биографик ва мемуар асар сифатида ҳам Қўқон тарихнавислик мактаби ва адабий муҳитида алоҳида ўринга эгадир.

Бундан ташқари Ҳакимхоннинг асари ўша даврдаги Туркия Миср, Эрон, Афғонистон ва Россия тарихига доир муҳим маълумотлар ва кузатувларни ҳам беради.

«Мунтахаб ат-таворих» асаридаги ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг давлат ва ижтимоий тузумларига доир, Фарғонага келиб ўрнашган кўчманчи қабила ва элатларнинг тарихи, уларнинг янги иттифоқлар тузишдаги ўрни, исломийлашув масалалари, ўлкадаги этник ва этносиёсий жараёнлар, хонликнинг Бухоро билан ало-

қалари, юриш ва уришлари ҳақида аниқ маълумотлар; кўчманчилар ва ўтроқ аҳоли анъанасига асосланган марказий давлат-маъмурий тизими ва бошқарувининг шаклланиши, унинг омухталик (синкретик) моҳияти; Қўқонда минг ва Бухорода манғит сулоласининг ҳокимиятни қўлга олиш жараёни, уларни босиб олинган янги ҳудудларида ҳукмронликларини қонунийлаштириш (легитимация) масалаларига доир кузатувлар, ўзаро урушларнинг ғайриинсоний кўриниши, тинч аҳолининг азоб ва уқубутлари; бу сулолалар даврида жорий қилинган ва амалда бўлган унвон ва мансаблар, уларнинг даражалари ҳақидаги маълумотлар, улар давридаги ҳарбий тарихи, аскария ва ҳарбий иши тўғрисидаги ахборот; марказий хон маъмуриятининг маҳаллий ҳокимият (вилоятлар) билан алоқалари, вилоятларнинг даражаси, уларнинг хонлик сиёсий ва хўжалик ҳаётидаги ўрни, зодагонларнинг этик ва эстетик қадриятлари, ахлоқий вазият (баччабозлик каби қусурлар) ва бошқа мавзуларга доир маълумотлари жуда ҳам қимматлидир.

«Мунтахаб ат-таворих» асарининг муаллиф даврига тегишли оригинал қисмининг ҳозирги ўзбек тилига таржимаси Токиода 2006 йили нашр этилган асарнинг иккинчи жилди матни асосида, унинг Бухоро амирлигига доир қисми эса асарнинг Душанбе факсимиле нашри (биринчи жилди) асосида илк дафъа тўлиқ ҳолда амалга оширилди.

Мазкур сатрлар муаллифи таржимани асл матни билан солиштиришга, изоҳ ва кўрсатгичларни тузишга яқиндан ёрдам берган Исмоил Бекжонов ҳамда Абдулатиф Турдалиевга, иш жараёнида ўз маслаҳатлари ва маънавий ёрдамини аямаган, китоб муҳаррири Хондамир Қодирийга, ҳамжиҳатлиги ва қўллаб-қувватлагани учун ўз оила аъзоларига, китоб тақризчиларига, «Янги аср авлоди» нашриёти раҳбарияти ва ходимларига ўз миннатдорлигини билдиради.

Шу ерда бир лавҳани эслаб ўтмоқчимиз. Таниқли олима Музайяна Алавия ўз хотираларида машҳур адиб Абдулла Қодирийни эслаб, ёзадилар: 1935 ёки 1936 йил эди. Бир куни Абдулла акани қизиқ бир ҳолатда кўрдим. Хонасида узоқ ўтириб, китоблар орасидан чиқиб келди. Кўзлари йиғлагансумон, аммо руҳи баланд эди. Ҳайрон бўлиб қолганимни сезиб: «Ўйлаб юрган романимни ёзиб битирсам, китоб бўлиб чиқса, қўрқаманки «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён»ни ҳеч ким ўқимай қўядими дейман», – деди.

Адибнинг режасига кўра бу романда Туркистон хонлари амир Умархон, ўғли Муҳаммадалихон ва амир Насруллоҳ ўрталарида бир гўзал каниз туфайли ўтган фожиали тарих баён қилиниши керак эди.

Адибнинг ўғли Ҳабибулла Қодирий ҳам «Отамдан хотира» китобида ушбу романнинг ёзилиши тарихидан ҳикоя қилиб шундай ёзади: «Дадамнинг шундай деганлари ёдимда: «Романга керакли материаллар етарли бўлиб қолди. Энди Тошкент шарқ кутубхонасида Умархоннинг жияни ёзган, ўша давр тарихига оид нодир бир қўлёзма бор экан, шу китобни ҳам ўтириб бир ўқиб чиқсам, бас. Уй-рўзғор ишларидан хотиржам бўлиб олиб, бир қиш ўтирсам, романни ёзиб битираман...»

Афсуски, дадам ниятларига ета олмадилар...».

Тарихимизнинг Худоёрхон (уч марта хонлик тахтига кўтарилди: 1844-1857; 1863; 1865-1876 йй.) хонлик давридан ҳам кирлироқ, қорароқ кунлари бўлган, юксак бадиий тусга беланган, ўзбек халқининг маданий мероси бўлгувчи гўзал ва машҳур бу романни ўқиш китобхонларга насиб этмади.

Бугунги кунга келиб Абдулла Қодирийдек адибни ташвиш ва ҳаяжонга солган, неча-неча йиллардан бери зиёлилар орасида овоза бўлиб келаётган ушбу машҳур тарихий китоб ўзбек китобхонлари қўлига, мулоҳазасига тақдим этилди.

Тарихимизда қолган хонларимиз тийнатинининг юз-тубан жаҳолатидан ибрат ва сабоқ берувчи, ўша ўтмишда ўтган барча оқ ва қора саҳифаларни ҳаққоний баён этган ушбу «Мунтахаб ат-таворих»китобини қуйидаги муқаддима билан бошласак ҳар икки муаллифнинг мақсадлари сари йўл солган бўламиз:

«Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрнинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда ҳунарманд-косиб синфини қурбон қилиши, мамлакат хотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келгучиларга, тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши рўмоннинг мавзуъидир. Худоёрнинг бу йўлдаги биринчи истинодгоҳи бўлган уламолар, уларнинг ички-ташқи аҳволи, ахлоқи, мадраса ва оила ҳаёти, уламода инсоний ҳис битканлиги ва қолгани ҳам хабосат пардаси остида сезилмас даражага етканлиги мундарижа сигдирган қадар баён қилинадир...»

Шодмон ВОҲИДОВ
тарих фанлари доктори, профессор

МУНТАХАБ АТ-ТАВОРИХ

… Қуйида аштархонийлардан кейин улар ўрнига тахт тепасига келган иккита сулола хонадони ва насаби ҳақида сўз юритамиз. Улардан биринчиси ҳозир Бухорода ҳукм юргизиб ўтирган **манқитлар**[1] сулоласи. Иккинчиси шу кунларда Хўқандда салтанат тепасида ўтирган **минг**[2] лар хонадони. **Юз**[3] ва **кенагас**[4] ҳамда бошқа тоифалар давлати ҳақида эса мазкур икки салтанат баёни асносида қисқача гапириб ўтамиз, иншоаллоҳи таоло.

---

[1] Манқит/манғитлар – йирик қабилалардан бири. Ўзбекистон ҳудудида Бухоро воҳаси ва Қарши атрофида, Зарафшоннинг қуйи оқимида, ўрта оқимида, Чоржўй туманида, Жиззахда, Хоразмда яшаган. Минглар қорақалпоклар ва Шимолий Кавказдаги нўғайлар таркибида ҳам бўлган, бир қисми эса Шимолий Афғонистонда яшаган. Ўзбекистонда яшовчи минглар бир қанча йирик ва майда уруғларга бўлинган. Энг йириклари: оқ манғит, оч манғит, қора манғит, чала манғит, бойгунди манғит. Булардан ташқари темирхўжа, исобой, гаулак, кўса, тоз, қорабайир, бақирчи, кула, тамғали, манғит қозоқ, ўн икки чўқай, гала ботир, бешкал, чобакчак, уз, уволай ва б. Манғитлар Бухоро хонлигининт сиёсий ҳаётида фаол қатнашганлар. Бу қабила Қашқадарё вилоятида ҳам кучли ва ҳукмрон қабилалардан бирига айланган. 1753-1920 й.ларгача Бухорони идора қилиб келган хонлар манғитларнинг тўқ уруғидан бўлган, шу сабабли хонликда катта имтиёзларга эга эдилар. Мазкур сулоланинг намояндалари аввал Бухорода отолиқлик мансабини қўлга олганлар. Кейинчалик чингизий хонларни тахтдан тушириб, ҳокимиятни ўз қўлларига олишган.

[2] Минг сулоласи – ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. Ҳозирги Самарканд вилояти, қисман Фарғона водийси ҳамда Бухоро воҳасида, тарқоқ ҳолда Сурхондарё вилоятининг Бойсун, Шеробод, Денов туманларида, Хоразмда ва Тожикистоннинг Ҳисор туманида яшаганлар. Зарафшон водийсида яшовчи минглар учта йирик уруғга, бу уруғлар, ўз навбатида, яна бир қанча кичик уруғларга бўлинган: 1) туғали (ахмат, чағир, тўйи намоз, оқшиқ ва б.); 2) боғлон (чибли, қора, мирза ва б.); 3) увоқ тамғали (алғол, чаут, жайли, ўрамас, тўқнамоз, кию-хўжа, ярат) уруғлари. Минглар бошқирдлар таркибига ҳам кирган. Қўқон хонлари минг.лардан бўлган. Бухоро воҳасида яшаган Минглар ҳам Бухоро хонлиги сиёсий ҳаётида фаол қатнашган. Хонликдаги муҳим мансабларни мингларнинг беклари эгаллаб келган. Ўратепа ва Ургут беклари ҳам минглардан бўлган.

ЎН БИРИНЧИ ТОИФА

Манқит хонадонининг давлати ва насаби

Уларнинг биринчиси Раҳимхон[5] ибн Ҳаким *оталиқ*[6] ибн Худоёр *оталиқ* ибн Худойқулибий[7] ибн Човушбий эди. Раҳимхон амирлик мансабига ўтиргач, кўпларни инъом ва эҳсонлар билан ўзига ром қилди. У табиатида ҳасад ва ғайирлик хислати ўта кучли ва жабру ситамни ўзига касб қилган бир киши эди. Аммо, шу золимлигига қарамай, кўплаб шоир ва фозиллар суҳбатини ҳам топганди.

Моваруннаҳрнинг кўп ерларини шамшир зарби билан забт этди. Чунончи, ўша пайтда Хўқандда Эрдонабий валинаъмий ҳукмронлик қиларди. Ўратепа[8] да Фозилбий валинаъмий ибн Содиқбий ибн Сайидбий ибн Хушика *оталиқ* ибн Қулика бий ҳукм юргизарди. Шаҳрисабзда эса Олим бий ибн Иброҳим *оталиқ* ҳукмронликни ўз қўлида тутиб турарди. Ҳисори Шодмон[9] да

---

[3] Юз – Ўратепа шаҳри, Зомин, Бахмал, Булонғур атрофи билан биргаликдаги ҳудудда жойлашган кучли қабила бўлган. Қаранг: Қирқ ва юз.

[4] Кенагаслар – ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. Хоразм, Бухоро вилояти, Фарғона водийси, Қорақалпоғистон ва Шимолий Афғонистонда яшаган, таркибида бир қанча кичик қабила ва уруғлар бўлган. Булардан энг йириклари очамайли, кирей, абак, овоқли, тароқли, чуют, қайри соли. ва ҳ. Шаҳрисабз ва Китоб атрофида ҳукмрон қабила бўлган.

[5] Раҳимхон манғит расман 1756 й. 16 декабрда хонлик тахтига кўтарилди.

[6] Оталиқ – тахт эгаси ёки ворисининг ота ўрнидаги маслаҳатчиси, мураббийси (регент). У(лар) давлатда энг кучли бўлган қабила бошлиқлари ёки ижтимоий табақа вакилларидан тайинланган.

[7] Бий – қабила раҳбари, оқсоқоли.

[8] Ўратепа/Истаравшан – Қўқон ва Бухоро давлати чегарасида жойлашган мулкнинг маркази. Фарғона, Зарафшон, Илоқ водийларини бир-бири билан боғлаб турган катта савдо йўли устида жойлашган қадимий шаҳар. Ҳозирда Тожикистондаги Суғд вилоятида туман маркази. Қадимда Усрушона/Истаравшан тарихий-жуғрофий ҳудуднинг маркази шу шаҳарнинг яқини (қадимий Киропол)да жойлашган эди.

[9] Ҳисори Шодмон – араб манбаларидаги Шуман. Хонақо дарёсининг Кофарниҳонга қуйилши жойида барпо этилган шаҳар.

бўлса Муҳаммадаминбий ҳоким эди. Ва улардан ҳеч бири Раҳимхонни тан олмасдилар. Раҳимхон ўзбек улуғларининг аҳволини бу тариқа кўргач, кин ва адоват камарини белига боғлаб, улар душманлигини бартараф этиш сари юзланди. Олимбий ва Субҳонқулибийни бошқа кенагас амирлари билан бирга неча бир ҳийлаву тадбир воситасида ва ёлғон аҳду паймонларни ўртага қўйган ҳолда Шаҳрисабз[10] қалъасидан ташқарида ўз олдига чорлади. Ва бу соддадил амирлар душман сўзига ишониб, ўз оёқлари ила қассобхона сари келдилар. **Байт:**

Вафо мажуй зи кас, дарзи ман мешнав,
Ба ҳарза толиби Симурғи кимиё мабош.

*(*Мазмуни:
Ҳеч кимдан вафо излама, эшит пандим.
Бекорга кимё Семурғини қўлга киритаман деб юрма).

Раҳимхон ҳузурига келган бу амирларга зўр иззат-икромлар кўрсатди. Аммо, у қанчалик зўр бериб, бу каби ҳийлаларни ишлатмасин, ўша пайтда Шаҳрисабзнинг икки фарсахлик масофа юқорисидаги Ўвах (?) қалъасида ҳокимлик қилаётган Муҳаммадюсуфбек[11] ни қўлга тушира олмади. Ноилож, акаси Ёвқочтибекнинг қизини унга бериб, ўзига куёв қилди ва неча бир қасамнома билан уни ҳам ниҳоят ўз олдига чақириб олишга эришди. Шундан сўнг кенагаснинг ўттиз икки муҳрдорини бир ерга йиғиб, уларни қатл этишга ҳукм берди. Айримлар айтишича, Раҳимхон бу ўттиз икки кенагас муҳрдорини бу воқеалар рўй бермасдан бурун ўлдиртирган экан. Аммо, гапнинг тўғрироғи ўша биринчисидир. Ул бегуноҳ мазлумлар неча бир хорлик билан шаҳидлик даражасига етиб, бу ўткинчи дунёдан этак силкишди. **Байт:**

Як кас ба зери гунбади нилуфари кай дид,
К-зи хуни дийда орази ў лолазор нест.

---

[10] Шаҳрисабз (Кеш) – бугунги кунда Шаҳрисабз тумани, Қашқадарё вилоятидаги шаҳар.

[11] Бек – қабила бошлиғи, оқсоқоли, у ҳарбий гуруҳларга ҳам бошлиқ бўлган.

(Мазмуни:
Бу зангори осмон остида ким кўрибди ўзин,
Юзи қонли кўз ёшидан лолазор бўлмаганин).

Раҳимхон Шаҳрисабз мамлакатлари келинчаги Кешни рақиблардан холи кўргач, ўша томонга юзланиб, ул ҳудуднинг барчасини ўз тасарруфи остига киритиб, оғуши сари тортди ва бир неча кундан сўнг ул мулк ҳукуматини ўз ғуломи Қутлуқбой *девонбеги*[12] га топшириб, ўзи Бухоро томонга қайтиб кетди. Бухорога келиб, бир неча кун йўл ҳордиқларини чиқариб, дам олди.

Раҳимхоннинг Ўратепа томон лашкар тортгани зикри

Раҳимхон ўзининг Ўратепага лашкар тортишидан бурунроқ Эрдонабий валинаъмини ўзининг қиёматлик фарзанди атаб, уни бу бўлажак юриш борасида огоҳлантирган эди. Шунга кўра ҳарбий сафардан олдин Эрдонабий олдига бир чопар юбориб, юришда ҳамкорлик қилиш учун таклиф қилди. Эрдонабий Раҳимхоннинг сўзини қабул қилиб, бутун Фарғона лашкарини йиғқанча Раҳимхон сари ошиқди. Бу хабарни Фозилбий валинаъми эшитиб, чуқур ўй ва фикр денгизига чўмди. Анча ўйлангач, Муҳаммадаминбий ҳузурига тезликда бир чопар юборди ва ўз ору-номусини унинг зиммасига юклаб, ушбу муҳим ишни Муҳаммадаминбийга ҳавола қилди. Муҳаммадаминбий ҳам Ҳисорнинг барча қўшинини йиғиб, Фон ва Фалғар[13] йўли орқали ўзини манзилу мақсад сари етказди.

Раҳимхон ва Эрдонабий Зомин[14] мавзесида учрашгач, тутинган «ота-бола» бир-бирини бағрига босиб, қучоқлашиб кўришдилар. Ҳар икки томондан дўстона ҳурмат ва марҳаматлар юзага чиқди. Эртаси куни ҳар икки соҳиби давлат биргаликда сонсаноқсиз лашкар билан қўзғалиб сал юргач, Ўратепага бир фар-

---

[12] Девонбеги – хон, амир девонининг бошлиғи.

[13] Фон ва Фалғар – Зарафшон дарёси юқори қисмидаги мулклар.

[14] Зомин – Зомин тоғларининг этакларида, Самарқанд-Хўжанд йўлининг ўнг тарафида жойлашган шаҳар. Муаллиф даврида қалъа бўлган.

сахлик Обижомак[15] мавзесида қўш ташлашди. Тонг оқаргач эса у ердан ҳам кўчиб, Истравшан[16] қалъасини узук қошидек ўртага олиб, уруш ва қамал ишларига машғул бўлдилар. Бироқ, қамал муддати анча чўзилиб кетди. Шаҳар халқи қийин аҳволга тушиб, танг бир вазиятда қолдилар. Фозилбийнинг қай тадбир ва чора билан бу икки қўшин денгизи гирдобидан қутулишини билмай, боши қотди. Муҳаммадаминбий ўта тадбиркор ва иш билувчи, кўпни кўрган киши эди. Ана шу уддабуронлиги ва маккорлиги орқасида унга «Муҳаммадамини шайтон» лақабини беришганди. Бир куни бир ҳийла ва тадбир ўйлаб топди ва Раҳимхоннинг ёлғондакам муҳри билан Эрдонабий номига ва яна бир хатни Эрдонабий номидан Раҳимхон номига битиб, ҳар иккала соҳиби давлатнинг ўрдусига юборди. Бу икки қалбаки хат ул олий мартабали зотлар қўлига етгач, уларни ўқиб кўриб, мазмуни билан танишганларидан сўнг ҳар иккаласи қалбида бир-бирига нисбатан шубҳа ва гумону ҳадиклар пайдо бўлди. Дарҳол ўринларидан қўзғалиб, ҳар қайси ўз лашкари билан ҳар томонга кетишди. Шу тариқа тадбир тақдирга мувофиқ тушди. **Шеър:**

Аз он сард омад ин кохи диловез,
«Ки чун жо гарм карди» гўяд «хез»
(Мазмуни:
Бу чиройли саройнинг совуқ эканига сабаб,
«Ўринни қизитдингми, тур жойни бўшат» қонунидир).

Ва ўша зим-зиё қоронғу кечаси шундай бир қаттиқ шамол қўзғалдики, гўё ул икки лашкар ҳазрат Нуҳ *алайҳиссалом* тўфони ва Ҳуд *алайҳиссалом*нинг ҳалокатли шамоли орасида қолган эдилар. Бухоро қўшини ва Хўқанд лашкари қаерга томон юришини ва ул даштда не янглиғ саргардону ҳайрон қадам босишини билмай қолдилар. Фозилбий ва Муҳаммадаминбий маслаҳатлашиб, Бухоро лашкарини ўз ҳолига қўйиб, Хўқанд қўшини кетидан тушдилар. Қаерга етишса, урушмасдан туриб хўқандликларни асир олишар, ғаним аскарларининг эса орқасига қайрилиб

[15] Обижомак – Ўратепадан бир фарсахлик масофада жойлашган жой.

[16] Истравшан/Усрушона – тарихий-жуғрофий ҳудуд сифатида Жиззахдан Хўжандгача бўлган жойлардан таркиб топган эди.

қарашларига сира ҳол ва тоқатлари қолмаган эди. Шу сабабли ўша куни *юз минг*ни[17] ўлдириб, каллаларидан миноралар ясашди. Ва Эрдонабий неча бир машаққат билан зўрға Хўқандга етиб олди. Аммо, Фозилбий ва Муҳаммадаминбий Бухоро лашкари ҳамласига дош бера олмай, ноилож неча бир дарду ҳасрат билан қочиш водийси сари юз тутиб, орқага қарамай қочиб кетдилар.

[Раҳимхоннинг Ҳисор вилояти устига юриб, Муҳаммадаминбийни асир олгани ва уни қатлга етказгани зикри]

Шундан сўнг Раҳимхон қасос илинжида Ҳисор томон бостириб борди ва урушда Муҳаммадаминбийни енгди ва Бухоро сарбозлари Муҳаммадаминбий хазинасининг барини талон-тарож қилишди. Ва Раҳимхон барча Ҳисор вилоятини эгаллади. Иккиуч кундан сўнг ул бахти қайтган мирни беоқибат ўзбеклар* ушлаб, Раҳимхон ҳузурига олиб бордилар. Раҳимхон ва Муҳаммадамин ва ўзбекларнинг бошқа улуғлари соҳибқирон Нодир под

---

[17] Яъни Ўратепада ҳукмронлик қилаётган юз қабиласи минг сулоласидан бўлганларни ўлдирди.

* Манқит, минг, юз, қирқ, қўнғирот каби ўнлаб туркий уруғларнинг келиб чиқиши асли Дашти Қипчоқда Жўжихоннинг набираси Ўзбекхон Султон Муҳаммад (тахм. 1282-1342) – Олтин Ўрда хони (1312-42) Мангу Темурхоннинт набираси номи билан боғлиқ. Дашти Қипчоқнинг шарқий қисми (жанубий-ғарбий Сибир)да Абулхайрхон асос солган (1428) давлат ва унинг аҳолиси «ўзбек улуси» дейилган. Пойтахти – Чинги-Тура (ҳоз. Тура) шаҳри. 1428-46 йилларда ўзбек улусига Орол денгизининг шимолий қирғоқларидан Иртиш дарёсининг ўрта оқимларигача, шарқда Сарису ва Чу дарёларидан ғарбда Ёйиқ (Урал) дарёсининг сўл соҳилларигача бўлган ерлар қараган. Ўзбек улуси уруғ-қабилачилик муносабатлари асосида барпо этилган. 92 бовл (эл-улуси)дан иборат кўчманчи мусулмон туркий халқларни Марказий Осиёда «ўзбек» номи остида тилга олишган ва 1924 йилдан бошлаб ҳозирги Ўзбекистон ана шу халқ ном билан атала бошлади. Шунинг учун мазкур асарда муаллиф «ўзбек» номи остида тилга олган аҳоли Ўрта Осиёдаги ана шу уруғ вакилларини билдиради. Бу ва бошқа тарихий асарларни ўқиганда «ўзбек улуси»ни ҳозирги ўзбек миллати билан адаштирмаслик лозим.

шоҳ[18] томонидан оқ уйлик бўлганларига қарамай, барибир, Муҳаммадаминбий юзнинг йўли ҳар жиҳатдан Раҳимхон манқитдан илдамроқ эди. Шунга кўра у сира бошини эгмас ва ҳеч кимни тан олмасди. Унинг бу ишидан Раҳимхон жуда ҳайратда юрарди. Фалак бу қисмат ўйинини кўрсатганда, Раҳимхон учун айни муддао бўлиб, шу туфайли бундан кейин *бий* иззат ва икро-

[18] Нодир подшоҳ – Нодиршоҳ Афшор (1688.22.X, Дерегёз – 1747.20.VI, Хабушон) – Эрон шоҳи (1736-47), кизилбошлиларнинг афшор қавмидан бўлган. Хуросонда ҳарбий қўмондон сифатида ўз фаолиятини бошлаган. 1726 й.да сафавийлар шоҳи Тахмосп II (ҳукмронлик даври: 1722-32)нинг ҳарбий хизматига ўтиб, Машҳаддан афғонларни қувиб чиқарган. Ҳиротдаги афғонларнинг абдал ва Хуросондаги туркман қабилаларига қарши курашда ғолиб келган (1729). Эронни босиб олиш учун уруш бошлаган Усмонли турк султонлигига қарши самарали кураши Нодиршоҳнинг нуфузини оширган (1730-31). Тахмосп II ни тахтдан ағдариб, унинг ўғли Аббос III ни шоҳ, ўзини эса унга ҳомий (регент) деб эълон қилган (1732). Турклар билан уруш тугагач, Эрон шоҳи бўлган (1736). Нодиршоҳ сафавийлар давлати ўрнида Эронда марказлашган йирик давлатга асосланган империя ташкил қилган. Қўшни давлатларга қарши талончилик юришлари ўтказиб, Арманистон, Озарбайжон, Грузия, Дағистон, Афғонистон, Белужистон, Ўрта Осиёнинг катта қисми, Шимолий Ҳиндистонни босиб олган. Бухоро хонлигига қарши унинг юриши дастлаб муваффақиятсиз тугайди. Нодирнинг катта ўғли Ризоқули мирзо 1200 кишилик лашкари билан Амударёдан ўтиб, Қаршини қамал қилган. Муҳаммад Ҳакимбий оталиқ ва Бухоро хони Абулфайзхон шаҳар ичида туриб душманга қарши курашганлар. Бухороликларнинг иттифоқчиси Хива хони Элбарс (ҳукмронлик даври: 1728-1740) катта қўшин билан етиб келгач, Ризоқули мирза шошилинч сулҳ тузади ва орқага қайтади (1736). Бироқ Нодиршоҳнинг ўзи катта қўшинга бош бўлгач, Балхни эгаллаб, Бухоро устига юриш қилганида уни Муҳаммад Ҳакимбий ва ўғли Муҳаммад Раҳим қўллаб-қувватлайди (1740). Бухоро устидан сиёсий ҳокими-ят ўрнатилгач, у Хива хонлигига қарши юриш қилади. Хонқани эгаллаш пайтида Хива хони Элбарс ўлдирилган (1740). Нодиршоҳ ҳукмронлигига қарши Хива ва Бухорода бир неча марта қўзғолонлар кўтарилган. Эронда ҳам ички низолар ва сарой фитналари кучаяди. Нодиршоҳ Хуросон ноиби, ўзининг жияни Алиқулихон томонидан Машҳадда ўлдирилган. Алиқулихон ўзини Одилшоҳ номи билан шоҳ деб эълон қилган. Нодиршоҳнинг ўлими билан Эрон давлатининг марказлаштириш жараёни тўхтаб қолган. ЎзМЭ. Том 6. Тошканд: ЎЗМЭ. 2003. – Б. 379.

мимни албатта ўз ўрнига қўяди, деган умидда эди. Бинобарин, дарҳол ўз ҳузурига чорлади. Айтишларича, ўша суҳбатда жуда кўп саййид, уламо ва амирлар тўпланишган экан. Муҳаммадаминбийни бу кўрунуш йиғинига боши очиқ, оёқ яланг ҳолда киритишган. Шунда ҳам Муҳаммадаминбий Раҳимхонни назар-писандига илмай, уламо томонга қараганча «ассалому алайкум, эй уламо» дебди ва бу туркий байтни ўқибди, **байт** эса ушбудир:

Чу билдим ризқ эрур мақсадим, чекмам дўстдин миннат,
Қазодин хориж эрмас иш, адувга инқиёд этмам.

Раҳимхон бу каби муомала сўзларини Муҳаммадаминбийдан эшитгач: – Тилингга ахлат, бу сўзларни деганинг билан барибир сен ҳеч қачон мусулмон бўлиб қолмайсан, – дебди ва қатлга ҳукм қилибди. Шунда бийни судраб-судраб, қалъа бозори бошига олиб чиқишибди. У анча йиллар шу вилоятда эркин ҳукм юргизган ва ҳеч бир соҳиби давлатга бош эндирмаган эди. Мана энди неча бир хорлик билан ўша бошини танидан жудо қилиб, дорга осишди.

Раҳимхон кўнглини Муҳаммадаминбий ишидан тинчитгач, Ҳисор вилоятини ўзининг амирларидан бирига бериб, Бухорога қайтди. Бир неча вақтдан сўнг Хоразм томонга лашкар тортди. У ердан ҳам музаффар ва мансур ҳолда катта ғалаба билан юртига келди ва бир неча кун давомида йўл чарчоқларини ёзиб, тин олди. Ва тағин бир неча муддат ўтиб, беҳуда гапларга уста ва хушомадгўй уламодин бир нечтаси «шариатда ўн икки минг кишига улуфа (нафақа) берадиган ҳар бир ҳокимнинг «подшоҳ»-лик номи билан аталишга ҳукм бор» деган фатвони беришди. Буни уламолардан эшитган Раҳимхон дарҳол шоҳлик тожини бошига кийди ва салтанат тахтига ўтирди. Унинг номига хутба ўқиб, Раҳимхон кўрсатиб берган тарзда танга ўйдилар. Хотини Жонакпошшони ҳам малика сифатида сарой ҳарамида подшоҳлик тахтига чиқарди. Айтишларича, хоннинг Мирзо Боқир исмли бир ўта ҳозиржавоб ва латифгўй *надими* бор экан. Бир куни хоннинг нима учундир Мирзо Боқирдан кўнгли қолиб, ўлимга ҳукм қилибди. Бечорани судраб-тортқилаб, хон олдидан олиб чиқиб кетишаётганда ушбу байтни бир зумда назм ипига териб, қуйидагиларни ўқибди, **шеър:**

Сарам буриду ба хокам нишонду хунам рехт,
Надонам ин чаманоро чи муддао дорад?
(*Мазмуни:*
Бошим кесди-ю, тупроққа ёнбошлатди, қоним тўкди,
Билмам, бу чаман безовчининг муддаоси недур?)

Унинг жавобида хон ҳам шу заҳоти бадеҳа тарзида ушбу **шеърни** ўқибди:

Сарат буриду ба хокат нишонду хунат рехт,
Ҳануз ҳаққи намак бо ту корҳо дорад.
(*Мазмуни:*
Бошинг кесди-ю, тупроқ узра ўтқизди ва тўкди қонинг,
Чунки, тузим ҳаққининг ҳали сенда яна иши кўпдир).

Мирзо Боқир яна бир бошқа байт айтмоқчи бўлган экан, хон дарҳол шундай дебди, **мисраъ:**

Инжо мақоми дам задани Жабрайил нест!
(*Мазмуни:*
Бу ер Жабраилнинг сўз айтадиган жойи эмас!)

Мирзо Боқир қараса, иш қўлдан чиққан. Шунда у «энди барибир бўладигани бўлди, ўлишим аниқ, ётиб қолгунча отиб қолиш зарур» қабилида иш тутиб, жавобида ушбу **мисрани** айтибди:

Фиръавн, куштаи ту магар руди Нил нест?
(*Мазмуни:*
Фиръавн, сени ўлдирган Нил дарёси эмасми?)

Мирзонинг жавобидан хоннинг кулгиси қистаб, ғазаб олови сўнибди. Иттифоқо, ўша чоғда хон зумрад дастали пичоқда ўз тирноғини олаётган бўлиб, пичоқ эгри кетиб, хоннинг бармоғини кесиб юборибди ва қон оқа бошлабди. Хон пичоқни четга итқитиб, *надим*ларига қараганча «бундай пичоқни синдириб ташлаш керак» дебди. Бунга жавобан *надим*ларнинг ҳеч бири бирон нарса дея олишмабди. Мирзо Боқир эса: – Агар хон эгаи ин кордро ба ин ғулом меҳрубони мекарданд, қин қилиб осар эдим [ас-

кия қилиб тожикча ва туркий аралаш «агарда хон бу пичоқ эгасини менга меҳрубонлик қилиб берсалар, қин қилиб осар эдим»], – дебди. Хон Мирзонинг бу нозиктаъблик билан айтган сўзларини эшитиб, роса кулибди ва пичоқ ёнига подшоҳона тўн ҳам қўшиб, Мирзога инъом қилибди ва бир қошиқ қонидан кечибди. Хон билан Мирзо ўртасида бўлиб ўтган бундай воқеалар ҳақида кўплаб ҳикоялар айтилади. Аммо бу ерда шу айтганимиз билан кифояландик.

Айтишларича, Раҳимхон бир куни Хожаи жаҳон номи билан танилган қутб ал-авлиё, ғавс ал-атқиё, ҳазрат хўжа Абдухолиқ Ғиждувоний мақбараси зиёратига борибди. У ерда бир беадабсизлик қилиб қўйибди ва шу заҳоти ранги-рўйи қорайиб, Бухорога қайтибди. Ўша кечаси бу ғурурга тўла саройдан борлиқ этагини йиғиштириб, охират уйи томон юзланибди. Чунончи, шоир айтмиш, **байт:**

Агар умр дори ҳазору дувист,
Ба жуз хоки тира туро жой нест.
(*Мазмуни:*
Бир минг икки юз ёшга кирган эсанг ҳам,
Сен учун қора тупроқдан ўзга жой йўқ).

Умри муддати ўттиз олти йил, амирлиги даври эса ўн йил бўлиб, икки йил подшоҳ номи остида ҳукм сурди. Яъни Бухородаги ҳукмронлиги жами ўн икки йил бўлди.

1177 ҳижрий/1763-64 йили Раҳимхоннинг *мирохур*[19] и Бекназар Баҳодир *жилов*[20] бу воқеадан сўнг қочиб, Шаҳрисабзга борди ва Кеш вилоятини ўз тасарруфи доирасига киритди. Кенагаснинг Очамайли (уруғи) амирлари сулоласи хонадони давлати шу зайл узилиб, Қайрасолди[21] томон юзланди.

Раҳимхондан бирор фарзанд қолмади. Ўрнига амакиси Дониёл *оталиқ* ибн Ҳаким *оталиқ* амирлик тахтига ўтирди. У жуда

---

[19] Мирохур – хон (амир) саройидаги отлар ва отхоналарга жавобгир амалдор.

[20] Жилов – амир (хон) узангусидаги надим, маҳрам.

[21] Қайра(б)солди – Шаҳрисабз атрофидаги Яккабоғ туманидаги номи ўзгарган бугунги Янги қўрғон қишлоғи, Амир Темур жамоа хўжалигида жойлашган.

юмшоқ табиат, тўғри сўз киши бўлиб, подшоҳлик унвонини ўзига эп кўрмади ва Чингизхон авлодидан саналмиш Абулғозихон исмли бир шахсни қайсидир бир бурчакдан топиб келиб, подшоҳлик лақаби билан қўғирчоқ ҳукмдор қилиб тахтга ўтқазди. Мамлакатнинг ишларини эса ўз қўлига олди. Ҳар жумъа куни одатлари шундан иборат эдики, Кўрунуш маросими пайти ул бечорага подшоҳлик либосини кийгизиб, салтанат тахти устига ўтқазишар ва Кўрунуш тугагач, қимматбаҳо кийимларни эгнидан ечиб олишарди. Сўнг бу қўғирчоқ подшоҳ ёнида бир жиловдор билан Бухоро кўчаларини айланиб чиқарди.

Дониёл *оталиқ* Бухоро мамлакатини қўлга киритиш ишларидан тинчигач, кўнглини Раҳимхоннинг беваси Жонакпошшога уйланишт ва уни ўз никоҳига киритиш тараддуди сари қаратди. Чунки, анча йиллардан бери бу аёл ишқи ўқи унинг юрагини тешиб ўтган ва унинг ҳажрида оловга тушган соч толасидек жизғанак бўлиб куярди. Шоир демиш, **маснавий:**

Ишқ аст ҳазор шуъла дар тоб,
Ақл аст ҳазор реша дар об.
Шоҳаншаҳ бе сарири ишқ аст,
Султон хароб карди ишқ аст.
Чун оташи ишқ бифурўзад,
Фарзонаву ақли ҳар ду сўзад.
Чун ишқ расад бо оҳанин тоб,
Сад шуълаи оҳанин кунад об.
Бар куҳаи ғам кунад амори,
Бар маркаб чу кунад савори.
Аз хуни жигари нигор пайванд,
Аз силсилаи жунун кунад банд.

(*Мазмуни:*

Ишқ ёнаётган минг бир шуъла,
Ақл сувда ёйилган минг томир.
Шоҳаншоҳ ишқ ила тахтсиздир,
Султон ишқ сабаб бахтсиздир.
Ишқ оташи олса аланга агар,
Оқилу девона бирга тенг куяр.
Келса темирни эритгувчи ишқ,
Темирни сувдек қилиб эритар.
Ғам эгарин урса улов сағрисига,

Сўнг ўтирса унга миниб шу отга.
Ошиқ жигарин янчиб қон этар,
Жунун занжирига боғлар ўзин).

Ниҳоят, ана шу айрилиқ тунлари тугаб, умид тонги отди. Дониёл *оталиқ* Мовароуннаҳр мамлакатлари келинчаги Бухорони қўлга киритгач, ул гўзал парипайкарни ҳам ўз никоҳига олиб, ҳар иккаласини ҳам бирданига оғушига тортди. Шоир бу **байт**ни шу тўғрида айтмиш:

Биҳамдуллоҳ ки ҳажр охир шуду ғам рафту ёр омад,
Зи жонсахти намурдан оқибат моро ба кор омад.
(*Мазмуни:*
Шукрки, айрилиқ тугаб, ғам кетиб, ёр келди,
Қаттиқ жонликдан ўлмаганимиз охир фойда берди).

Айтишларича, ўшанда ул гўзал ёр учун ниҳоятда ажойиб ва чиройли, ғоятда дилтортар ва назокатли бир либосни қадду қоматига мослаб тикишган эканки, ўз даврида бундайини ҳали кўз кўриб, қулоқ эшитмаган экан. **Назм:**

Бале, ки зи дидани он шаклу рафтор,
Бубандад зоҳиди сад сола зуннор.
(*Мазмуни:*
Ҳа, ул шаклу қоматни кўриб,
Юз йиллик тоатли зоҳид диндан чиқади).

Айтишларича, бир куни маликанинг доя-энагаси ундан: «Эй жаҳон маликаси, учта соҳиби давлат подшоҳ қўйнида бўлдингиз. Айтингчи, улардан қай бирининг хислати кўнглингизга мос тушиб, юрагингизни завқ-шавққа тўлдирди?» деб сўрабди. Малика бу саволга қуйидаги жавобни берибди: «Эй энажон, ҳусну жамолни Элбарсхонда кўрдим, яхши хулқ-атворни Раҳимхонда кўрдим, жимо лаззатини эса Дониёл *оталиқ*дан топдим».

Азиз ўқувчи наздида яширин қолмасинким, бизнинг асримизда ҳам бу янглиғ иш юзага чиқиб турибди. Лекин бирон кимса бу каби ишлар борасида ақалли бирон сўз сўраб, қандай бўлмасин бирон жавоб эшитишни ўзига раво кўрмаяпти. Кўрганингиздек, ҳар қалай илгари замонда эса бунақа гаплар халқ орасида оғиз-

дан-оғизга ўтиб, нақл қилиниб юрган экан. Мен эсам бир оғиз гап сўраб «ҳечқиси йўқ, *густоҳликнинг кечирилиш умиди бор*»[22] дегандан бошқа жавоб эшитмадим. **Байт:**

Чи гўям ки ногуфтанам беҳтар аст,
Забон дар даҳан посбони сар аст.
(*Мазмуни:*
Нима дейин, айтмаганим яхшироқ,
Оғиз ичидаги тил бошга посбондир).

Ўша пайтларда Фозилбий валинаъмий фонийлик саройидан дору-л-бақога кўчиб ўтди. Умри муддати эллик саккиз йил бўлди. Унинг ўрнига ўғли Худоёрбий валинаъмий тахт тепасида қарор топди. Ўратепанинг барча вилоятларини ўз тасарруфига киритиб, тўла эгалик билан ҳукмронлик ишларига киришди.

Дониёл *оталиқ* бир неча йил ҳукм юргизиб, ниҳоят, оғир бир касалликка йўлиқди ва шунинг орқасида ўткинчи оламни тарк этди. Умри муддати етмиш беш ёш ва ҳукумат даври ўн етти йил бўлди. Ундан беш фарзанд ёдгор қолди. Биринчиси Шоҳмуродбий, иккинчиси Султонмурод *қўшбеги*[23], учинчиси Тўхтамишбий, тўртинчиси Умар *қўшбеги*, бешинчиси Маҳмудбий. Булар орасида жаҳондорлик аломатлари фақат Шоҳмуродбий пешонасида ярқираб турар, аммо у ўша кезларда фақру фано тариқати йўлига кириб, Бухоро кўчаларида пири топшириғига кўра ҳаммоллик қилиб юрарди. Амирлар бир оғиздан маъқуллаб, 1198/1883-84 йили Шоҳмуродбийни ҳукумат тепасига кўтардилар. Шоҳмуродбий амирлик ишлари саройи асосини адолат курсиси устига ўрнатиб, адолатининг чамансаройи ситам шохини фано шамшири билан кесиб, сипоҳ ва раиятни ўз қаноти остига олди ва ўша кунисиёқ порахўрликда ном чиқарган Бухоро *қози калони*[24] ни сўроқ қилиб, гуноҳини бўйнига қўйгач, бошини кестирди. Ҳукумати давомида бирор соат давлат ишидан бехабар бўлмади. Ўзбек хонлари ва амирлари орасида, балки, дунёнинг ҳеч ерида диндорлик ва инсофлиликда унга ўхшагани ҳеч бир замонда бўлмаган. Кўп вақтини шиа аҳлига қарши урушларда ўтказди. Бу йўлда

[22] Қуръони каримдаги «Гуноҳлар афв этилади» сўзларга ишора.
[23] Қўшбеги – қўш, ҳарбий лагернинг қўмондони.
[24] Қози калон – шаҳар ва вилоят қозиси.

отининг туёғи Машҳаддан ўтиб, то Қадамжо ноҳиясигача етган эди. Ўша пайтда Марви Шоҳижаҳон[25] да Эрон ҳокими Бобохон ахта[26] томонидан ноибликка қўйилган Байрамалихон ҳокимлик қиларди. Шоҳмуродбий бу мамлакат устига бостириб боргач, бир ҳамла билан Марви Шоҳижаҳонни эгаллади. Жуда кўп шиаларни ўлдириб, Байрамалихоннинг ўғли ва келину набираларини асир қилиб Бухорога олиб келди. Байрамалихоннинг эса бошини кестирди. Фазилатлар эгаси Мирзо Содиқ Жондор[27] бу воқеанинг таърихини яхши айтган ва **таърих** ушбудир:

«Сари ғулом буриду ба пойи дор андохт,
Писари ў Ҳожихонро ба Бухоро овард»[28].
(*Мазмуни:*
Қулнинг бошини кесиб, дор остига ташлади,
Унинг ўғли Ҳожихонни Бухорога келтирди).

Аммо, Байрамалихоннинг ўғли Ҳожихон бир неча кундан сўнг тутқунликдан қочиб, Шаҳрисабздаги Ниёзали *девонбеги* олдига борди. *Девонбеги* уни иззат билан қаршилаб, бир йилга яқин ўша шаҳарда бўлди. Шоҳмуродбий валинаъмий Ҳожихонни топширишларини талаб қилди ва уни ушлашга жуда кўп ҳаракатлар кўргузди. Ҳатто, тутиб беришса, эвазига тўрт минг ашрафий тилло бераман, дея ваъда берди. Ниёзали *девонбеги* жавобида эса «агар Бухоронинг етти йиллик солиқдан тушган йиғим пулини

---

[25] Марви Шоҳи жаҳон – бугунги Туркманисондаги Мари шаҳри.

[26] Эрон шоҳи Оғо Муҳаммадшоҳ қожор кўзда тутилмоқда. У тахтга чиқишдан олдин душманлари томонидан асир олиниб, ахта қилинади. Номи бобосининг исми билан бир хил бўлгани учун уни «Бобохон» ҳам дейишган.

[27] Мирзо Содиқ Жондор – Мирзо Муҳаммад Содиқ ибн Абдували Мунший Жондорий) (XVIII а. 50-й.лари, Жондор тумани – 1819, Қарши) — шоир. «Содиқ» тахаллуси биланн ижод қилган. У сарой хизматига чақирилиб, Бухоро манғит ҳукмдорлари амир Дониёл, амир Шоҳмурод ва амир Ҳайдарлар даврида оддий мирзо (мунший)ликдан мирзобоши – бош муншийлик даражасига кўтарилади.

[28] Таърих абжад ҳисобида 1200/1785 йилини беради (ғуломнинг боши – ғайн ҳарфи (1000), дорнинг оёғи – ро (200) ҳарфининг абжад ҳисобидаги ҳосилидан чиққан).

беришса ҳам биз ҳеч қачон ўз меҳмонимизни ушлаб бермаймиз. Биз ўзбак халқимиз, кенагаснинг ялписини қириб, ҳатто биттаси тирик қолганда ҳам бу мақсадингизга етиша олмайсиз. Шунинг учун яхшиси бошингиздан бу хом хаёлни чиқариб ташланг», деди. Қандай ажойиб соҳиби давлатлар бўлган эканки, Ҳожихон шиа мазҳабида бўлишига қарамай, бунчалик иззат кўрсатишган. Бизнинг замонадаги эллик минг мусулмонни бир сариқ чақага сотадиганларга эса лаънатлар бўлсин. Алқисса, Ҳожихон Шаҳрисабздан Худоёрбий *девонбеги* ҳузурига кетди ва у ердан Ҳўқандга Норбўтабий валинаъмий ҳузурига етишди. Икки йил фақирнинг бобоси уйида бўлиб, шундан сўнг у ердан Кошғар ва Тибет йўли[29] орқали ўз ватани сари юзланди. Анча йўлларни босиб ўтиб, Эронга етиб олди ва Бобошоҳ ахта ҳузурига борди. Шоҳ илтифоти билан ўз юртида вазирлик мансабида қарор топди. Айтишларича, ҳеч ким бу каби доно кишини кўрмаган ва эшитмаган экан. Ҳар илмда моҳир бўлиб, ҳеч бир илм соҳаси унинг билим чангалидан қочиб қутулган эмас экан.

Айтишларича, Бобошоҳ ахта замонида Гуржистондан минг бажоқий олтинга бир канизакни сотиб олишибди. Бу канизакнинг исми Саврисултон бўлиб, жаҳонни ёритувчи офтоб шунчалик оламни ёқувчи бўлишига қарамай, унинг ёлқинли юзига ниқоб воситасисиз ва ҳижоб ҳимоятисиз дош бериб қарай олмас, гул унинг жамоли шавқида ёқасини йиртган ва наргис унинг ҳуснини томоша қилиш иштиёқида барча вужудини кўзга айлантирган экан. Ул раъно юзли жонон Бобошоҳни зулфи арқони билан овлаган экан. Қиз бу гўзаллиги устига ажойиб шеърлар ҳам битувчи шоира ҳам бўлиб, ушбу ғазал ул зебонинг латиф таъби маҳсулидир. **Назм:**

Шаҳсувори ман агар тарфи калла бар шиканад,
Жунбиши фарри кулоҳаш сари Қайсар шиканад.
Офтобест агар барфиканад тарфи ниқоб,
Оразаш равнақи бутхонаи Озар шиканад.
Баски аз тири нигоҳаш ба дилам пайконҳост,
Гар ба ханжар занадам сари ин ханжар шиканад.

---

[29] Кошғар ва Тибет йўли – бу йўл Қулжа орқали шарқий Туркистон ва у ердан Ҳиндистон ва Тибетга борган.

Тойири руҳи Сабури ба тавофи ҳарамаш,
Чун ба парвоз дарояд зи шаъаф пар шиканад.
(*Мазмуни:*
Шоҳсуворим бошига дубулгани эгри қўндирса,
Унинг укпари қимирлаб, Рум шоҳи бошин ёрар.
Ниқоби четини очса бир офтобдир ҳусни жамоли,
Юзин нури ила оташпарст Озар саждагоҳин ёқар.
Нигоҳи ўқларидан юрагимда неча пайконлардир,
Ханжар урса менга ул ханжар боши бешак синар.
Сабурийнинг руҳ қушлари ҳарами тавофи учун
Этса парвоз, қувончдан қоқиб қанотидан айрилар).

Бу **байт** ҳам уникидир:
Боданўш риндам кард хуш хиром май нўши,
Каъбаро зи ёдам бурд кофари сияҳпўше.
(*Мазмуни:*
Бода ичувчи ринд май ич деб туриб олди,
Каъбани унуттирди ул қора кийган кофир).

Шоҳмуродбий замонасида Темуршоҳ ибн Аҳмадшоҳ[30] афғон Кобулдан Мовароуннаҳр қасдида бир неча масофаларни босиб ўтиб, Ақчага келиб тушди. Бу шоҳнинг келганидан Шоҳмуродбий валинаъми хабар топиб, Бухоро қўшини билан ул тарафга юрди ва Жайҳун дарёсидан ҳеч нарсани ўйлаб-қўрқиб ўтирмасдан кечиб ўтганча шаҳарлар онаси (умм ал-билод) Балх яқинига бориб, қўш ташлади. Шоҳмуродбий валинаъмининг бу довюраклиги ва журъатидан Темуршоҳ ҳайратга тушди ва ярашиш сўзини ўртага солди. Орада элчи ва хат юборишлар амалга ошгач, сулҳ масаласи амалга ошиб, ҳар икки соҳиби давлат ўз давлати пойтахтига қараб кетдилар.

Шаҳрисабз ҳокими Бекназарбий валинаъмийнинг вафоти ҳам ўша пайтга тўғри келади. Ундан уч ўғил қолди. Ниёзалибий ва Ҳакимбий ва Абдуллоҳ *додхоҳ*[31]. Шаҳрисабз амирлари бир

[30] Темуршоҳ ибн Аҳмадшоҳ – Аҳмадшоҳ Дурроний (1721-1773)нинг ўғли. Дурронийлар давлатини отасидан кейин 1793 йилгача бошқарди.

[31] Додхоҳ – дод, адолат истовчи. Саройдаги амалдор. Барча ариза ва сўровларни хон (амир)га етказиб, жавобини олиб чиқадиган шахс. Маҳаллий ҳокимларга ҳам кўпинча шу унвон берилган.

ёқадан бош чиқариб, катта ўғли Ниёзалибий валинаъмни амирлик тахтига ўтқазишди. Ниёзалибий соҳиби тадбир ва доно киши бўлиб, Кеш мулкининг барча вилоятларини қўлга киритди. Бирор соат давлат ишларидан бехабар бўлмасди. Ҳаким *додхоҳ* эса айни ёшлик ва ҳукмронлик чоғи жазом (?) касалига йўлиқди. Шеър машқида яхши эди. Бу туркий мухаммас унинг таъби маҳсулидир. **Мухаммас:**

Менга ҳам бор эди ҳар кун сипоҳу жоҳ ила ҳашмат,
Эшигимдин насим ўтмас эди беизну берухсат.
Кўнгул масрур, кўз пурнуру тан ҳам бор эди сиҳҳат,
Фалакни жабридин етти бу янглиг меҳнату лат.
Ситамгар, зулмпарвар, шўх маккоримдин айрилдим,
Парилар сарвари ёри вафодоримдин айрилдим.

Шижоату ҳиммат ва фазлу илм либоси Абдуллоҳ *додхоҳ* қоматини ҳам безаб турарди. У ҳам яхши шеърлар машқ қиларди. Настаълиқ хатини жуда яхши битарди. Бу икки қитъа ул амирлик паноҳи таъбининг маҳсулидир. **Қитъа:**

Баҳор рафту гулафшоне ба димоғ намонд,
Шароб дар қадаҳу нур дар чароғ намонд.
Муоширони хуш илҳон аз ин чаман рафтанд,
Ба ғайри оби равон ҳеч кас ба боғ намонд.

(*Мазмуни:*
Баҳор кетди-ю, гуллари иси димоғда қолмади,
Қадаҳда шароб қолмади, чироқда эса ҳеч нур.
Хушовоз суҳбатдошлар бу чаманни этишди тарк,
Оқар сувдан бошқа ҳеч ким қолмади боғда).

Яна уники:

Ҳусн мулкинда шоҳдур кокул,
Турфа рифъатпаноҳдур кокул.
То ҳаводин топиб паришонлиқ,
Мен каби додхоҳдур кокул.

Шоҳмуродбий валинаъми қайта-қайта Шаҳрисабз устига бостириб бориб, улар орасида қаттиқ урушлар рўй берди. Лекин ҳеч бир йўл билан бу ўлкани фатҳ этишга муяссар бўлмади.

Шаҳрисабз атрофида ўн саккизта қалъа бино қилинган эди. Ниҳоят, Шоҳмуродбий бу вилоятни олишдан қўл тортиб, юз давлати томон қайтди.

Шоҳмуродбий валинаъмининг Худоёрбий валинаъми билан Қароболиғ мавзеида урушгани зикри

Худоёрбий валинаъми бу хабарни эшитиб, Ўратепадан катта қўшин билан бирга Самарқанд сари юзланди. Шаҳрисабздан Абдуллоҳ *додхоҳ* ва Ёдгорбий Худоёрбий валинаъмига ёрдам бериш учун йўлга тушиб, унга қўшилдилар. Ҳар икки соҳиби давлат бир неча масофаларни босиб ўтгач, Самарқандга тахминан тўрт фарсахлик ерда жойлашган Қароболиғ мавзесида иккита ғаним лашкарининг тўқнашуви рўй бериб, уруш олови чунонам аланга олдики, жон овловчи ўқ лочини ўз парини ўлим майдонида куйдирди, жавҳар шамшир юзидан тернинг қон томчиларини оқизиб, хунхор лашкарни унинг денгизига ғарқ қиларди. **Маснавий:**

Зи гарди сутурони хайли сипоҳ,
Бар рухсор зад парда хуршеду моҳ.
Рустаму сатурони сарсар шитоб,
Фитода ба нофи замин печу тоб.
Баромад чу аз кўси рўйин хурўш,
Ялон роздори устухони магз жўш.
(*Мазмуни:*
Қўшин аҳлининг отлари чангидан,
Қуёш ила ой тортди юзига парда.
Рустаму елдек учар отлар ётишар,
Қулаб ер киндиги узра айқаш-уйқаш.
Қўрғошин ногорадан чиққанда садо,
Баҳодирлар бўлишди эзилган мияга сирдош).

Уч кун шу зайл уруш қилишди. Уруш кунининг ўша тўқнашув бошланган чоғиданоқ Абдуллоҳ *додхоҳ* ва Ёдгорбий мардлик намунасини кўрсатдилар. Ниҳоят ғалаба насими ҳеч бир томондан эсмади. Ноилож ўртага ярашув сўзини солиб, ҳар икки соҳиби давлат ўз вилоятига қайтиб кетдилар. Фақир Худоёрбий валинаъмининг синглисидан бўлган жияни жаноб қиблагоҳим сай-

йидлик паноҳи, нажиблик дастгоҳи эшон Султонхон Хўжа Аҳрорий ва Ёдгорбий оғзидан ҳам бир неча марта эшитган эдимки, улар айтишича, ўша улуғ урушда Худоёрбий валинаъми томонидан қайта-қайта довюраклик намуналарини кўрсатган эканлар. Шулардан биттаси жанг айни қизиб турган пайтда рўй берган бўлиб, урушавериб толиққан бий отдан тушиб, бошини тиззасига қўйибди ва қаттиқ чарчоқдан шу заҳотиёқ уни уйқу элитибди. Айтишларича, Туркистон амирлари орасида шижоат ва уддабуронликда Худоёрбий валинаъмига ўхшаш киши ўтмаган экан.

Бобо парвоначи[32] **воқеаси зикри.** Худоёрбийнинг ота бир, она бошқа иниси Бобо *парвоначи* бир неча вақтдан сўнг Ҳисор томонга йўналди. Бир неча масофани босиб ўтгач, манзилу мақсадга етиб, ул мамлакатларни эгаллади. Бир неча кундан сўнг хоин фалак унга бир неча кунлик ҳукумати шарбатидан татишга йўл бермай, ўша пайтда Аллаберди Тоз ҳужум қилиб, Ҳисори боло ва унга қарашли музофотларни ўз қўли остига киритди. Бобо *парвоначи*ни ушлаб, қамаб қўйди. Бир йилдан сўнг бир кечаси Бобо *парвоначи* оёғидаги занжирни синдириб, икки хизматкори билан бирга қочиб, шаҳардан ташқари чиққанлари паллада тонг ёришиб қолди ва ҳеч қаёққа бора олмай, ноилож, ўша ердаги қабристонга яширинишди. Қўриқчилар уйқудан уйғониб, кўзларини очиб қарашса, тўрдаги овлари тузоқдан қочиб кетибди. Қочоқлар изига тушиб, кўчама-кўча ўлжаларини ахтариб, изғий бошлашибди. Бу хабар бир зумда шаҳар бўйлаб ёйилибди. Аллаберди Тоз *жарчи*[33] чақиртириб, ким амирлик паноҳини ушлаб келтирса, уни дунё матоҳларидан бой қиламан, дебди. Одамлар ҳар томонга югуришиб, қочганларни излашга тушибдилар. Буни қарангки, ҳалиги гўристон умумий кўчага яқин бўлиб, бу ҳолни англаган Бобо *парвоначи* ва икки мулозими «лоҳавла» деганча дағ-дағ қалтираб ўтиришдан бошқа чора топишмабди. Шу маҳал мушукка ўхшаш бир чол худди кутилмаган ўлим каби булар устига келиб қолибди. Қараса, учта фалокат босган неча бир ғаму ҳасрат билан ўтиришибди. Чол дарҳол буларнинг ўша

---

[32] Парвоначи – парвона, яъни капалакдек хон (амир) ҳузурига кириб, ариза ва сўровларни олиб кириб, жавобини олиб чиқадиган амалдор.

[33] Жарчи – жар солиб хон (амир) фармонлари ва амрларини халққа баланд овоз билан эълон қиладиган шахс.

худодан сўраб, ўзи излаб юрган ов эканини билибди ва уларни ушламоқчи бўлибди. **Ҳамиятли ўспирин ва хайрли кечган тасодиф зикри.** Шу орада ўн икки яшар жуда бир чиройли ўспирин отаси бўлмиш ўша чол ва қочоқлар ёнига етиб келиб «ота, булар кимлар?» деб сўрабди. Ҳалиги девбашара чол «ўғлим, булар сен билан менинг бахту давлатимиз сабабчилари, тез бўл, буларни ҳоким ҳузурига олиб борсак, дунё бойликларини қўлга киритамиз ва буёғига фаровон турмуш кечирамиз», дебди. Бобо *парвоначи* чол билан ўспирин ўртасида бўлиб ўтаётган бу сўзларни эшитиб, ширин жонидан бутунлай умидини узибди. Ўспирин анча ўйлангач. отасига қараб «Эй отажон, нима бало, димоғингизга молихулиё[34] касалц тушиб, ақлдан оздингизми? Бу нима бўлмағур гапларни айтиб, алаҳсиряпсиз? Асрлар давомида фалак айланиб, бу каби ишларни улуғ кишилар бошига кўп солиб келган ва яна ўтказиб юборган. Яшасин бундай номардлик – ахир уйимиз остонасига бу каби улуғ зотлар бошига иш тушиб, паноҳ истаб келишса-ю, биз эса уч кунлик ўткинчи дунё манфаатлари учун уларни ушлаб, қотили қўлига топширсак! Бундай хом хаёлнинг баҳридан кечинг ва бўлмағур гапларни қўйинг», дебди. Чол боланинг гапига қулоқ осмабди ва тилини ёмон сўзларга чоғлаб, ўғлига қўпол гаплар айтибди. **Мисраъ:** Падар ки бадгуҳар аст, писар чи кунад (Ота ёмон зотли бўлса, ўғил нима қилсин); Аммо, бола ўз сўзидан қайтмабди. Ниҳоят, ота қараса, гаплари қовушмайди ва ўғил ота гапига кирадиган эмас. Ночор, ўғли юзидан ўта олмай ва унинг раъйига ҳам қараб, уйи томон кетибди. Фарзанд эса иккита адаб тиззаси билан Бобо *парвоначи* олдига чўккалабди ва дебди: «Мен Сиз жанобнинг амирлик ва давлат паноҳи *парвоначи* эканингизни билдим. Сиз учун бир эмас, юз бошим бўлса ҳам кечаман. Не хизмат бўлса, буюринг.» **Мисраъ:** Неки бикуни кун ки ба кори ту наояд (Яхшилик қилмоқчи бўлсанг қилавер, ишимга яраши шарт деб ўтирма); Бобо *парвоначи* ўспиридан бу гапларни эшитгач, боланинг елкасидан қучди ва бошиюзидан ўпганча пиқиллаб йиғлашга тушди. Сўнг: «Менинг манови муҳримни олиб, карвонсаройга бор. Фалон ҳужрада соқоллари оқарган бир бемор ётибди. Муҳрни унга кўрсат» деб, ўша кишидан яна кийим-кечак каби зарур нарсаларни олиб келишини ҳам тайинлади. Бола қабул бармоғини кўзига қўйиб, карвон-

[34] Молихулиё – меланхолия.

саройга қараб йўл олди. У ерга етгач эса истаган кишисини топди ва муҳрни кўрсатди. Савдогарнинг кўзи муҳрга тушгач, боланинг юзу кўзи ва пешонасидан ўпди. Тайинлаган нарсаларининг барчасини муҳайё қилди ва бола билан хайрлашаркан «эй фарзанд, бир йилдан бери фақат шу иш учунгина ушбу масканда яшаб тургандим», деди. Бола *парвоначи* олдига етишгач, хуфтондан сўнг йўлга тушишди ва тилларидан «овора-ю, дарбадар бўлиш қандай яхши, агар сен каби яхши ҳамроҳ бўлса» қабилидаги сўзлар жорий бўлди. Аммо, йўлда боланинг оёқлари қаваришиб, пиёда юришга мажол етмай қолди. Ҳар учаласи навбатманавбат болани елкаларида кўтариб кетишди. Ўша кечаси тонг отгунча неча бир қийинчилик ва машаққат билан бир кўл қирғоғига етдилар. Кўл қамишларининг боши фалакка етса-да, бироқ яширинадиган қулай жойи йўқ эди. Ноилож, нарсаларини бир жойга кўмиб, ҳар тўртовлон қип-яланғоч ҳолда кўл ичига тушдилар. Кетларидан таъқиб қилаётган аскарлар анчадан сўнг шу ерга етиб келишди ва ҳаммаёқни излаб, қочоқлардан бирор из ва аломат топишмади. Тўртовлон эса сув ўртасида худди ўрдаклардек чўмганча ўша кун ва тунни шу қўрқинчли жойда неча бир азобу уқубатда ўтказдилар. Эртаси оқшом йўлга тушиб, тонг отгунга қадар чўлдан юришди. Анча йўл юргач, Сурхон дарёси[35] қирғоғига етдилар. Бирор соат йўл чарчоқларини ёзиб, дам олгач, ўзлари учун қамишдан сол ясашди ва дарё томон юзланишди. Вафодор бола эса хайрлашиб, неча бир ҳасрату ғамда ўз уйи томон қайтиб кетди. **Байт:**

Вақти видои дўст, ба ҳангоми бозгашт,
Эй дида кош аз паси сар мешуди моро.
(*Мазмуни:*
Дўст билан хайрлашиб, қайтиш маҳали,
Эй кўз, қанийди бошим орқасида бўлсанг).

Бобо *парвоначи* икки йўлдоши билан солга ўтириб, дарёда сузиб кета бошлашди. Бу дарёда «Ҳожи гирдоб» деб аталувчи бир гирдоб бўлиб, Мовароуннаҳрда бу гирдоб довруғи кенг ёйил-

[35] Сурхон дарёси – Тўпалангдарё ва Қаротоғ дарёларининг бирлашган жойидан бошланиб, Амударёнинг ўнг тарафига қуйиладиган дарё. Узунлиги 175 км.

ган. Чунки, бирон кема ёки сол у ерга етгудай бўлса, осонликча қутулиб ўтиши даргумон. Буни қарангки, *парвоначининг* қамиш қайиғи ҳам ана шу гирдобга тушиб қолиб, қанча уринишмасин, солни соҳилга олиб чиқиша олишмабди. Уч кеча-кундуз шу гирдобда сув оқизган томонга кетаверишибди. Ниҳоят, Аллоҳ лутфидан қаттиқ шамол туриб, солни дарё қирғоғи томон суриб, гирдоб қўйнидан чиқарибди. *Парвоначи* бу бахту давлат шукронасини адо этиб, дарёнинг бошқа жойидан яна қайтиб сувга тушишибди. Шу зайл уч кун ўтгач, иттифоқан, Шеробод[36] нинг Худоёр Гаранг исмли мири дарё бўйида шикор қилиб юрган бўлиб, қараса, дарё ўртасида бир сол уч нафар киши билан оқиб келмоқда. Мирнинг кўнглидан буларни хоҳнахой дарё оқизган бўлса керак, шу сабабли ихтиёрсиз ўтирган кўйи келишмоқда, деган ўй ўтиб, шу фикр орқасида бир нечта кишисига қамиш қайиқни дарё қирғоғига судраб чиқишни буюрибди. Нотаниш кишилар дарё четига келгач, Шеробод мири *парвоначини* ўз олдига чорлабди ва ҳол-аҳвол сўрабди. *Парвоначи* «**мисраъ:** Чи пурси мани бахт баргаштаро (Мен бахти қайтгандан нени сўрайсан); Биз учала мулло Кўлобдан келяпмиз. Илм олиш мақсадида Бухоро сари йўлга чиққанмиз», дебди. Мирнинг бу «толиби илм»ларга раҳми келиб, худо йўлига бир неча танга бахшида қилиб, кетишлари учун рухсат берибди. **Бобо парвоначининг Бухоро амири қўлига тушгани.** Буни қарангки, мазкур воқеалар рўй бермасдан бурун Худоёрбий валинаъми ва Бобо *парвоначи* олдига [Шоҳмуродбий номидан] элчилик расми билан борган бир киши ҳам шу мир ёнида бўлиб, сал нарироқда турган экан. Кўзи мир олдидан узоқлашаётган *парвоначи*га тушиб, уни таниб қолибди ва фалакнинг бу ишидан ҳайратга тушиб, йиғлай бошлабди ва ўз мирига бу ҳақда гапириб берибди. Мир бу гапни эшитган заҳоти *парвоначи*ни бағрига босиб, узр сўрабди. Шу ондаёқ унга қимматбаҳо либослар кийгизиб, учқур отларга миндирганча ўзи билан бирга Шероботга олиб кетибди. *Парвоначи* у ғанимидан бу душмани қўлига тушганини англаб, бўйнини эгиб ва бошини қуйи солганча чор-ночор кетаверибди. Манови байт эса кўнглидан ўтибди, **фард байт:**

---

[36] Шеробод – Шероботдарёнинг ўнг соҳили (Сурхон воҳаси)да жойлашган шаҳар. Муаллиф даврида беклик маркази.

Ту коре кун ки бар домаш на афти,
Гар афтоди тапидан маслаҳат нест.
(*Мазмуни:*
Бир илож қилгину тузоғига тушма,
Агар тушсанг, типирчилаш бефойда).

Бу хабар Шоҳмуродбий қулоғига етибди ва *парвоначи*ни ҳузурига юборишларини буюрибди. *Парвоначи* шу зайл Бухоро тутқунлигида бир йил қолиб кетди. Худоёрбий валинаъми анчагина элчилар юбориб, икки орада хатлар алмашгач, неча бир ҳийла ва тадбир воситасида укасини Шоҳмуродбий қўлидан қутқариб олди. *Парвоначи* акаси ҳузурига етишгач, валинаъми унга Жиззах[37] ҳокимлигини берди. Айтмишлар, **байт:**

Алминнатиллоҳ ки ранж кашидем,
Дидем туровў зи ту ба мақсуд расидем.
(*Мазмуни:*
Худога шукр, ранжлар тортдик, аммо,
Сени кўрдигу сен сабаб мақсадга етдик).

Худоёрбий ул халоскор мард ўғлоннинг мақтовли васфини укаси тилидан эшитиб, ғойибона равишда унинг ишқи ўқи амирлик паноҳининг дилидан жой олибди. Болага совға-салом тариқасида жуда кўп туҳфа ва ҳадялар юборибди. Қанийди, тириклик чоғимда шу ҳиммати юксак ўспиринни бир бора кўрсам, бошқа орзу-армоним қолмас эди, деб афсус ва надоматлар чекибди. Амир шу армон билан дунёдан ўтди. У вафот этгач, Бобо *парвоначи*нинг ҳукмронлиги даврида ул вафодор йигит ўзи қутқарган янги мир ҳузурига келди ҳам. Мир боланинг қўлига икки юз тилло инъом пули тутқазиб, кетишига рухсат берди. Аммо, мирнинг шунча давлати ва боланинг эса олийҳимматлилик билан қилган бу қадар беқиёс яхшилиги билан таққослаб, холис баҳо берганда, *парвоначи* ул олий ҳиммат болага ҳеч нарса бермади ҳисоб бўлган. **Бобо парвоначининг бўлмағур қилиқлари**

[37] Жиззах – Жиззах/Дизак (кичик қалъа дегани) – қадимий Истаравшанга тегишли истеҳком, қалъа. Самарқанд-Хўжанд йўлидаги муҳим ҳарбий стратегик жой бўлган. Ҳозир вилоят маркази.

зикри. Бобо *парвоначи* ўта гўл ва лофчи бир мир сифатида ҳам ном қозониб ўтди. Унинг лофчилик ва сафсатагўйлик хислати бутун Мовароуннаҳр бўйлаб овоза бўлган эди. Бинобарин, ушбу саҳифада шундан бир нечтасини битта сабаб билан ёздим. (Сабабини эса қуйироқда айтаман). Бир куни у қатнашаётган ўтиришда сўз мавзуси қиш совуғи ва қору ёмғирлар ҳақида бўлиб, *парвоначи* ҳам дебди: – Фалон йилиси шундай кўп қор ёғдики, ерга ёққан қор қалинлиги чиндан ҳам осмонга етди. Қушлар қор уюмлари устига чиқиб олиб, тумшуқлари билан юлдузларни чўқалаб ейишди. Келгуси йили эса Хўжандда пайтим худда ўшандай совуқ бўлиб, ҳаммаёқ муз билан қопланди. Бир маҳал кўзим бир итнинг иккита том оралиғида муаллақ турганига тушди. Кейин яхшилаб диққат қилсам, ит бечора томдан томга сакраётган пайти музлаб, олд оёқлари бир томда, орқа оёқлари иккинчи томда қотиб қолган экан.

Бир куни ўтиришда сўз ов ҳақида борибди. Шунда мир қуйидагича ҳикоя қилишга тушибди: – Бир куни Хўжандда ов қилиб юргандим. Шикордан сўнг бир жойга тушдик. Қарасак, ерга жуда кўп қозиқлар қоқилган экан. *Маҳрам*[38] ларнинг бариси отларини шу қозиқларга боғлашди. Эрталаб уйғониб қарасак, шунча отдан битта от ҳам йўқ. Бироздан сўнг одамларим отларни ҳар ер, ҳар ердан топиб келишди. Аммо, уларнинг ҳар бири ёнида биттадан турна қушлари ҳам бор ва қарасам, отларнинг арқонлари ўша турналарнинг бўйинларига боғланган. Кейин билишимизча, кечаси тунда қозиқ гумон қилиб, отларни турналарнинг бўйнига боғлаган эканмиз. Турналар эса отларимизни шу зайл ҳар тарафга етаклаб кетибди. Эртаси куни бедана овладик. Битта ҳеч тенги ва ўхшаши йўқ овчи лочинимиз бор эди. Бедана ҳаддан зиёд кўп бўлиб, лочинни битта бедана томон қўйиб юбордим, таппа босди. Аммо, шу ернинг ўзида яна бир бедана бор экан, учмоқчи бўлганида ҳалиги лочиним унга ҳам ташланиб, яна бир чангали билан унисини ҳам ушлади. Тағин битта бедана ҳавога кўтарилмоқчи бўлди, уни эса тумшуғи билан ушлади. Буни қаранг, шу пайт яна бир бедана учмоқчи бўлганди, ушлаш учун ҳеч ери қолмаган лочин, «сени ҳам барибир ушлайман», деб юборса бўладими. Овдан сўнг бир ҳовлига қўш таш-

[38] Маҳрам – хос соқчи, ходим ва хизматкор.

ладик. Уй эгаси дарвозаси оғзига қопағон бир ит боғлаб қўйган экан. Мени тишламоқчи бўлиб, мен томон тўпилиб келди. Оғзига қараб шундай мушт солдимки, қўлим кетидан чиқди. Яна бир қўлим билан эса итни ётқизиб, оғзини бор кучим билан айириб, иккинчи қўлимни ичидан тортиб олдим. Қўлимга илиниб ичак-човоқлари ҳам чиққан экан, шуларни осилтирганча ит ўрнидан туриб қочиб қолди.

Парвоначининг яна бир ҳикояси: – Бир хароб аҳволга тушиб, яғири чиққан отим бор эди. Мулозимларимга унинг яғири чиққан сағрисига лой суркаб, пода орасига қўйиб юборишларини буюрдим. Шундай қилишди. Уч ойдан сўнг сурувдаги отларни битта қолдирмай олиб келишди. Улар ичида ҳалиги отим ҳам бўлиб, қарасам, сағрисида катта-катта тарвузлар осилиб турибди. Бундай ўйлаб кўрсам, ўша яғир жойига лой суркаганларида тупроқда ётган тарвуз тухумлари ҳам қорилган лой билан отнинг сағрисидан жой олган экан ва мана энди палак отиб, шунча катта тарвуз солибди. Бунақа рангли ва ширали тарвузни умрим бино бўлиб сира ҳам еб кўрмаган эдим.

Хуллас, юқоридаги каби савдойи ва бир қайнови гапларни *парвоначи* оғзидан кўп эшитишган. Ҳаммасини ҳам ёзиб тугатиш қийин. Бу келтирганларим бекорчи ҳикояларни ҳам қўлингиздаги китобда ёзаман деган фикр кўнглимда йўқ эди. Ҳали айтганимдай сабаби эса шунда бўлдики, каминанинг ҳусни нури қуёшни ҳам кўримсиз ҳолга туширувчи гўзал бир суюклигим бор эди. Тасодифдан бир кечаси ўтиришда ушбу воқеалар ҳам тилга олинди ва ул пари чеҳра бу ҳикояларни ҳам китобингизда ёритинг, деб буюрди. Ноилож, сўзи ерда қолмасин деб ушбу битикда қайд этдим. Шунинг учун яна таъкидлашим лозимки, буларни келтириш орқали Бобо *парвоначи*нинг бундай бўлмағур гапларни айтишдан мақсади одамларни кулдириш бўлган, демоқчи эмасмиз. Мутлақо. Булар *парвоначи*нинг савдойи мижоз бўлиб қолгани сабабли айтиб юрган ҳикоялари бўлиб, унинг ўзи ҳам бу айтганларини айни ҳақиқат деб тушунган ва ишонч билан айтган. Тиббиёт китобларида ўқиганим бор: бу ҳам савдойилик касалининг бир хил кўриниши бўлиб, ақлга путур етгани ва мия қуввати заифлашганидан юзага келиб, кишининг хаёл кучи ҳар хил бўлмағур нарсаларни ҳам ростдек қабул қилаверади, бу касалга чалинган киши шунинг орқасида юқоридаги сингари бўлмағур хаёлий сўзларни айтишга мажбур бўлади. Айтишларича,

Бобо *парвоначи* илгари бундай одам эмас экан, бу касалга икки марта қамоққа тушгандан сўнг йўлиққан.

Алқисса, Шоҳмуродбий валинаъми Бухорога етгач, бир неча кун йўл ҳордиғини ёзиб дам олиб, давлат юмушлари ва халқнинг арзу додини сўраш ишлари билан машғул бўлди. Айтишларича, байт-ул-мол, яъни давлат хазинасидан ўзининг шахсий эҳтиёжлари учун бир фулус ҳам харж қилмас экан. Кийим-кечак, ебичиш бўйича қандай чиқими бўлса, барчаси мамлакатдаги ғайридин аҳолидан ундириладиган жизя солиғи[39] ҳисобидан амалга ошаркан. Айтадиларки, бир гал Самарқандга келганида бир неча кун ўша вилоятда қолиб кетиб, сарфлайдиган харажат пули тугабди ва бисотида битта эски пўстиндан бўлак бирон нарсаси қолмабди. Ноилож, ўша пўстинини сотиш учун бозорга бердириб юборибди. Пўстиннинг харидори топилмабди. Ниҳоят, деярли текин баҳода, аниқроғи, ярим дирҳамга сотиб қайтишга мажбур бўлишибди. Сотиб олган харидор камбағал бир мулло киши бўлиб, эртаси куни пўстинни қайтариб олиб келиб, «пўстиннинг айби бор экан, савдони бекор қиламан, олмайман», дебди. Шоҳмуродбий валинаъми «нима айби бор экан?» деб сўрабди. Ҳалиги одам «бутун дунёнинг бити шу пўстиннинг ичига йиғилган экан. Кечаси танимда бир мисқол ҳам эт қолмаслигига сал қолди», дебди. Мулло бу пўстиннинг Шоҳмуродбийга тегишли эканидан хабари йўқ экан. Валинаъми роса қотиб кулибди ва ниҳоят иккаласи ҳам қози ҳузурида чўкка ўтириб, қози ҳукмини сўрашибди. Қози ярим танга арзон тушириб, пўстинни муллога сотиш бўйича қарор чиқармоқчи бўлибди. Аммо, мулло бунга кўнмабди ва «бу пўстиндан безор бўлганман, бир фулусга ҳам олмайман, пулимни қайтаринг», дея оёқ тираб олибди. Валинаъми эса олишини сўрайверибди. Чунки пўстиндан қўлга киритган кечаги икки тангани ишлатиб бўлган, ёнида муллога қайтариб бериш учун бошқа пули йўқ экан. Хуллас, анча тортишувлардан сўнг мулло рози бўлибди ва валинаъми можародан қутулибди. Айтишларича, Эрон юришидан қайтаётган маҳал бисотида бирон танга пул қолмаган бўлиб, Бухорога яқин ерда қорни очиқибди ва доимгидек, сўфийлар равиши бўйича, ҳалолдан луқма

---

[39] Жизя солиғи – мусулмон бўлмаган, бироқ мусулмонлар таҳти ҳимоясида бўлган аҳолидан олинадиган жон солиғи.

ейишга одатланган валинаъми оёғидаги бир жуфт ковушини ечиб, баққолга берибди ва эвазига бирор егулик олиб, тановул қилибди. Бухорога эса оёғида ковушсиз кириб борибди. Шоҳмурод-бийнинг ейдиган таомлари ҳам киши ейдиган даражада бўлмай, ўт-ўлан ва сут-қатиқ, сузма ва дуккаклиларнинг ҳаммасини бирга аралаштириб, аталага ўхшаш бир нима пиширтириб ер экан. Бошқа овқатларга қиё ҳам боқмас экан. Айтишларича, инилари унга нисбатан хоинлик йўлини тутибдилар ва акасини ўлдириш мақсадида икки нафар баттол номусулмонга кўп нарсалар ваъда қилиб, уларни аёллар қиёфасида Аркка юборибдилар. Ул таррор[40] ҳаромилар бир йўл билан ҳарам ичкарисига кириб олишибди ва сарой аҳли юриш-туришдан тинчигач, ул икки ит сийрат Шоҳмурод валинаъми ухлаб ётган жойга келиб, дуч келган ерига пичоқ ура бошлашибди ва шу зайл тани-баданини илматешик қилиб, яралашибди. Аммо, ҳазрати вожиби таолонинг ўзи қаровчи-ю, сақловчи бўлса ва қазо етмаган эса қилич ҳам иш бермайди, деганларидек, валинаъми тирик қолибди. Ахир айтмишлар, **байт:**

Агар теги олам бижунбад зи жой,
Набурад раге то нахоҳад Худой.
(*Мазмуни:*
Агар бутун оламнинг қиличи чиқса қинидан,
Худо хоҳламаса битта томирни ҳам кеса олмас).

Қонхўрлар ишни битказган ҳисоблаб, топшириқ берган мирлар ёнига қайтиб келишибди ва Бухоро салтанати қўлга киргани билан табриклашибди. Мирлар эса «валинаъмининг боши қани?» дея сўрашибди. Жаллодлар «минг жонидан биттаси ҳам қутулмади, бошини сўраб нима қиласиз», дейишибди. Мирлар орасидан Султонмурод *қўшбеги* эса «буларнинг иши хом бўлиб чиқмаса гўрга эди» дея ташвиш билдирибди.

Эндиги гапни саройдаги воқеалардан эшитинг. Ҳалиги қонхўрлар валинаъми ишини бир ёқлик қилгач, мирлар олдига йўл олишибди. Кутилмаган бу ишдан сал ўтиб, ҳарам канизаклари валинаъми ётган ўриндиққа келиб, уни бир дарё қонга беланиб

[40] Таррор – фирибгар, каззоб, алдоқчи.

ётган ҳолда кўришибди ва барчаси ҳайратдан донг қотганча, сочларини юлиб, юзларини тирнаб, ёқаларини йиртишга тушибдилар. Бироздан сўнг яхшилаб текшириб кўришса, валинаъмининг жони борга ўхшабди ва йиғи-сиғини йиғиштириб, ғамлар шодликка айланибди. Бу туркий **мисраъ** шу ҳолга мос келади: Чиқмаган жондин умид – ушбу масалдур машҳур...; Бирор фурсатдан сўнг валинаъми кўзини очибди ва «душманлар менинг ишимни бир ёқлик қилишди, сизлар эса бир бало қилиб, мени пахтага ўранг ва ташқарига олиб чиқинг, одамлар менинг тириклигимни кўришсин, бўлмаса иш қўлдан чиқади», дебди. Канизлар буйруқни у айтгандай қилиб бажаришди ва тонг отгач, бу хабар бутун шаҳар бўйлаб ёйилди. Бу қабиҳ ишни қилган инилар эса валинаъмининг соғ-омонлигини билиб, чуқур ўй гирдобига ботишди. Шоҳмуродбий укалари олдига одам юбориб, шундай деб айттирди: «Сизлар пасткаш бир дунё учун ундан ҳам пасткашроқ ишга қўл урдингиз. Аммо, биз бундай разилликни қилмаймиз, балки шафқат ва марҳаматни афзал биламиз. Кўнглингизга бирон ёмон фикр ва гумон келиб ўтирмасин.» Укалари валинаъмининг бу сўзларини эшитгач, ўзларининг Бухорода қолишини ор-номус юзасидан эп кўрмай, ҳар бири бир тарафга бош олиб кетишди. Чунончи, Султонмурод *қўшбеги* ҳаж иродасини қилиб, йўлда оламдан ўтди. Маҳмудбий Хўқанд сари йўл олди.

Шундан сўнг Афлотун табъли ҳакимлар валинаъмининг яраларини даволашга киришдилар. Оз кун ичида муолажа ишлари мувофиқ тушиб, Аллоҳ иродаси билан амир бутунлай шифо топди.

Ўша пайтлари Худоёрбий валинаъми бу борлиқ тупроқхонасидан этак йиғиштириб, охират йўли томон юзланди. Умри муддати эллик олти йил бўлди.

Бобо парвоначининг акаси Худоёрбий валинаъмининг амирлик ўрнига ўтириши

Худоёрбий валинаъмининг вафоти хабари Бухорода Шоҳмуродбий валинаъми қулоғига етишгач, тўхтовсиз равишда Ўратепа томон йўлга тушди. Неча масофаларни босиб ўтиб, Зомин мавзесига етишди. Бу ернинг ҳокими саййидлик паноҳи азиз акам Маҳмудхон эди. Шоҳмуродбий валинаъми Зомин қалъасини паргор чизиғи каби айлана қилиб, ўртага олган кўйи қамал ва уруш ишларига киришди. Саййидлик паноҳи ҳам ўқу тўфанг отиб,

қалъа мудофаасини тўла-тўкис амалга ошириб турди. Аммо, уч кундан сўнг ўртага сулҳ сўзи солина бошлади. Ниҳоят саййидлик паноҳи шартга кўра қалъани бўшатиб, Ўратепа томонга кетди. Шоҳмурод валинаъми қалъани қўлга киритгач, у ердан қўзғалиб, Ўратепа яқинига бориб қўш ташлади. Шоҳмуродбий валинаъмининг келганидан хабар топган Бобо *девонбеги* дарҳол ўз номусини улоқтириб, Хўқандга Норбўтабий валинаъми ҳузурига доно чопарлар жўнатиб, ўз ниятини билдирди. Норбўтабий валинаъми унинг сўзини қабул қулоғи билан тинглаб, Фарғона лашкари билан Ўратепа томон йўналди. Анча йўлларни босиб ўтгач, Хўжандга келиб тушди. Ҳар учала соҳиби давлат ўртасида саййидлар ва уламову умаро ва талай катта кишилар анча борди-келди қилишди. Аммо, буларнинг ҳеч бири тугунни еча олмадилар. Ниҳоят фақирнинг бобоси жаноб саййидлик ва нажиблик паноҳи эшон Ҳаким тўра[41] Шоҳмуродбий валинаъми ўрдусига ташриф буюрди ва оталарча насиҳат қилди. Ул қадрни англовчи мир жаноб эшоннинг сўзларини жону дили билан қабул қилди. Шу тариқа бобом ҳазратлари ҳар учала амирлик паноҳларини яраштирди ва уларнинг ҳар бири ўз қароргоҳига қайтиб кетдилар. Шоҳмуродбий валинаъми Бухорога етгач, бир неча кун хотиржамик билан дам олиб, ҳордиқ чиқарди.

Шоҳмуродбий валинаъмининг Хўжанд вилояти томон йўналгани зикри

Шоҳмуродбий бошига яна Хўжандни босиб олиш ҳою-ҳаваси тушиб, катта қўшин билан вилоят келинчаги томон йўналди. Чунончи айтмишлар, **Назм:**

Ҳофиз ту тарки суҳбати хубон намекуни,
Дони кужост жойи ту – Хоразм ё Хўжанд.

(*Мазмуни:*
Ҳофиз, гўзаллар суҳбатин этмасанг тарк агар,
Биласанми, жойинг қаер – Хоразм ё Хўжанд).

[41] Тўра – хонзодаларга бериладиган унвон. Мўғуллар давридан мавжуд.

Бир неча масофани босиб ўтгач, ул шаҳарни узукнинг қошидек ўртага олди. Худоёрбийнинг тўнғич ўғли Бекмуродбий ўқу тўфанг отишга машғул бўлди. Уч кундан сўнг Шоҳмуродбий Хўқанд томондан ваҳимага тушиб, қайтиб кетди. Аммо, Хўжанднинг хосу оми ва қишлоқларини талон-тарож қилиб, аҳолисини Самарқандга кўчириб кетди. Тун ярмидан оққанда эса Шоҳмуродбий у ердан ҳам кўчиб, Жиззахга келди. Унинг олдида машъаллар ёқиб боришарди. Иттифоқо, таланиб ва асир олиниб кетилаётган кишилардан биттаси ушбу байтни баланд товуш билан ўқиди, **байт:**

Дуди машъал пеш-пеш, оҳи мазлумон зи пас,
Гар ба ин наҳж аст мулкдориҳо ҳавас.
(*Мазмуни:*
Машъал дуди олдинда, кетидан мазлумлар оҳи,
Шу йўл билан экан-да, юрт олмоқ ҳою ҳаваси).

Шоҳмурод бий буни эшитгач «ҳа, тўғри айтибди», деди ва ушбу мисрани ўқиди. **Мисраъ:** Сўфи шудани ўзбак ишкамаи роҳ мемонад (Ўзбакнинг сўфи бўлгани йўлнинг қаварғига ўхшайди);

Шоҳмуродбий Хўжанддан кўчириб келтирган одамларини Самарқандда жойлаштирди ва уларни Самарқандни обод қилиш ишларига буюрди. Ўзи эса Бухоро томонга қайтди. Бу сўфи сифат амирнинг карамотли ва одатдан ташқари ишларидан бири шу бўлдики, ўша Хўжанд сафаридан қайтишда касалга чалингач, кўрган одамига қараб «бизнинг ишимизни валийлар султони Муслиҳиддин Хўжандий[42] бир ёқлик қилди. Тағин худо билади-ю, бу касалдан тузалмасам керак», деган экан. Иттифоқан, бир неча кундан сўнг борлиқ этагини бу нопойдор хокдондан йиғиштириб, юзини охират томон қаратди ва ўша бир минг икки юз ўн иккинчи йили ҳақнинг чақирув хитобига «лаббайка» дея жавоб берди. **Байт:**

---

[42] Муслиҳиддин Хўжандий – XIII асрда яшаган шайх ва олим. Мақбараси Хўжанд шаҳрида жойлашган. Унинг қабри халқ ва ҳукмдорлар томонидан жуда қадрланган. Амир Темур 1390-91 Тўхтамишга қарши қўшин тортганда, қиш фаслида Хўжандга бориб, шайх мақбарасини зиёрат қилган ва 10 минг динор назру ниёз берган.

Дунё ки дар ў бўйи вафо нест падид,
Бояд к-зи ҳар чи ҳаст пайванд бурид.
Ин сурати маргро дар ойинаи ақл,
Аз руйи хирад ҳамеша мебояд дид.
(*Мазмуни:*
Вафо деган нарсанинг ўзи йўқ бу дунёда,
Қандай богланган бўлсанг ҳам уни узмоқ керак.
Ўлимнинг бу юзин ақл ойнасида,
Хирад юзидан ҳамиша кўрса бўлади).

Шоҳмурод бийнинг уч нафар баркамол ўғли бор эди: Амир Ҳайдар подшоҳ, Дин Носирхон ва Муҳаммад Ҳусайинхон. Амир Ҳайдар подшоҳнинг онаси Абулфайзхон аштархонийнинг қизи эди. Қарши[43] ҳукумати шу амирга қарашли эди. Дин Носирхон Марви Шоҳжаҳонда ҳукмронлик қиларди. Муҳаммад Ҳусайинбек Самарқандда амирлик мансабида ўтирганди. Шоҳмуродбийнинг умри муддати олтмиш беш ёш бўлди. Амирлиги ўн етти йил давом этди. Ўрнига амир Ҳайдар подшоҳ салтанат тахтига ўтирди ва тахт поясини осмон томи устига қўйди. Давлат тожини то Сурайё юлдузига[44] теккудек қилиб бошига қўндирди. Ва Бухоро мамлакатини адолат зевари билан безади. Ва укаси Дин Носирхон акасидан ҳадиксираб, Марвни бўшатганча, Эронга қочиб кетди. Фатҳалишоҳ қожор[45] унинг қадамини муборак санаб, из-

[43] Қарши – Қадимги Нахшаб ва Насаф. Ҳозир Қашқадарё вилоятининг маркази.

[44] Сурайё тизмаси бир-бирига яқин жойлашган олтита юлдузлар туркуми (ўзбек тилида Ҳулкар), форслар уни Парвин деб аташади.

[45] Фатҳалишоҳ қожор – Асли Туркистон шаҳридан кетиб, аввал Марвда ҳокимлик қилган, Нодиршоҳ вафотидан сўнг (1747) Эронда шоҳлик тахтини эгаллаган туркий қожор уруғи сулоласининг вакили Фатҳалишоҳ (ҳақиқий исми – Бобохон) (1766/71 - 1834.24.10, Қум шаҳрида дафн этилган) – қожарлар сулоласидан бўлган Эрон шоҳи (1797 й.дан). Унинг ҳукмронлиги даврида Эрон ички низолар туфайли заифлашиб, Европа давлатлари ва подшо Россиясининг мустамлакачилик юришлари нишонига айланган. Фатҳалишоҳ Франция (1807), Буюк Британия (1801, 1809, 1814), Россия (1813, 1828) билан тенгсиз битимлар имзолаган.

заг-икром кўрсатди. Муқаддас Машҳад[46] шаҳрида муносиб жой тайёрлаб, шунга туширтирди ва Дин Носирхон ўша ерда фароғат топди. Муҳаммад Ҳусайинхон ҳам Самарқандда ўтирганча иши юришмаслигини сезди ва ноилож йўналиш жиловини Шаҳрисабз томон бурди. Ниёзали валинаъми бу хабарни эшитиб, муносиб равишда кутиб олди ва яхши бир уйга тушириб, кўп иззат-икром кўрсатди. Бир неча вақтдан сўнг ўзининг ожизасини унинг никоҳи қайдига киритди. Муҳаммад Ҳусайинхон ул вилоятда турғун бўлиб қолди.

Амир Ҳайдар подшоҳнинг Ҳисор вилоятига йўналгани зикри

Мир Ҳайдар подшоҳ кўнглини укалари ҳадики ва қўрқинчи ташвишидан тинчитгач, Ҳисори Шодмон томонга йўналди. Йўлларни босиб ўтиб, манзилга етиб, ул вилоятни бутунича эгаллади. Бу ернинг ҳеч бир соҳиби давлатга бўйин эгмайдиган ҳокими Аллаберди Тоз неча бир хорлик билан мағрур бошини подшоҳ кундасига қўйиб, мир унинг танини бошидан енгиллатди. Айримлар айтишича, мир Аллабердини ҳали подшоҳлик номини олмасдан бурун ўлдирган экан. Алқисса, ул вилоят мамлакатларини Саййид *оталиқ* юзга топшириб, Бухорога қайтди.

Мир Ҳайдар подшоҳнинг Шаҳрисабз вилоятига лашкар тортгани

Анчадан сўнг мир Ҳайдар Шаҳрисабз томон лашкар тортди. Бир неча масофани босиб ўтиб, ул вилоятга етди. Ниёзали *девонбеги* унинг келганидан воқиф бўлиб, уруш ва уруш ишига ҳозирлик кўрди. Эртаси куни улар орасида шундай қаттиқ жанг бўлдики, қадимгиларнинг қиссаси тарих саҳифаларидан ўчишига сал қолди. Мир Ҳайдар подшоҳ қараса, иши юришадиган эмас. Ноилож ярашиб, Бухорога қайтди. Ўша пайтда Ўратепада Бобо *де-*

[46] Машҳад – Ҳазрат Алининг VIII асрда яшаган авлодларидан Али бин Мусо ар-Ризо кўмилган жой кўзда тутилмоқда. Машҳад шаҳри номи шу улуғ имом «машҳад»и, яъни қабри жойлашганидан келиб чиқиб айтилади.

вонбеги ҳукмронлик қиларди. Худоёрбий валинаъмининг тўнғич ўғли Бекмуродбек Бобо *девонбеги*нинг куёви бўлиб, тажрибасизликдан бир нечта хушомадгўй ва ҳаромийлар сўзига кириб, ўзининг бузруквор амакисини аёвсиз қиличнинг дамидан ўтказди ва унга шаҳидлик шарбатини ичирди. Бу ўта ярамас иш ниҳоят унинг ёқасидан олиб, олти ойдан сўнг ўзи қазиган чуқурга ўзи қулади.

Мазкур воқеа тафсили шуким, Бобо *девонбеги*нинг шаҳидлигидан кейин, Бекмуродбий амирлик мансаби ўриндиғига ўтириб, Ўратепани барча тобе ерлари билан бирга қўли остига олди. Бу хабар эса бутун Туркистон бўйлаб тарқалиб, амир Ҳайдар подшоҳ ҳам воқеа тафсилотини эшитгач, йўналиш жиловини ул шаҳар томон бурди.

Амир Ҳайдарнинг Ўратепа томонга лашкар тортгани

Шундан сўнг ҳеч тўхтовсиз лашкар билан Ўратепа сари юриб, анча масофани босиб ўтгач, Ём[47] мавзесида қўш ташлади. Бу хабар Бекмуродбий қулоғига етиб, хизматкорликни ўзига касб қилиб олган кўйи элчи юбориш орқали «агар жаноб амир меҳрибонлик кўргузиб, гуноҳимдан ўтсалар, кўнглим тинчиб, шу заҳоти даргоҳлари бўсағасини ўпиш учун бораман», дея арзга етказди. Мир Ҳайдар подшоҳ Бекмуродбекнинг бу сўзларини эшитиб, жуда хурсанд бўлди ва унинг элчисига олий сарупо инъом қилиб, ул бечоранинг кўнглини тўлдирди ва ўзининг элчисини ҳам келган элчига қўшиб юборди. Бекмуродбий қон тутиб, Мир Ҳайдарнинг буғдой деб, арпа сотувчи сўзларига алданган кўйи унинг ўрдусига келди. Мир Ҳайдар подшоҳ ўша куни унга марҳаматлар кўргузиб, яхши бир жойга туширди. Эртаси куни Бобо *девонбеги*нинг ўғлига «отангнинг қони учун ундан қасос ол», деб буюрди ва Бекмуродбий бузруквор амакисига ичирган шарбатдан ўзи ҳам татиб, бировга қилган ёмонлиги ўзига қайтиб, оламдан ўтди. Бундай ишлар ҳақида демишлар, **байт:**

Бади макун ки дар ин киштзори зуд завол,
Ба даст овари ҳамон бидаравн ки худ кори.

---

[47] Ём – Ём қалъаси – Зомин ва Ўратепа орасида жойлашган манзил. Аввалбошда чопарларнинг қўналғаси бўлган.

(*Мазмуни:*
Ёмонлик қилма ки бу ўткинчи далада,
Нимани эксанг шуни ўриб оласан).

Мир Ҳайдар подшоҳ Бекмуродбий ишидан тинчигач, у ердан қўзғалиб, Ўратепа қалъасига кириб қўш ташлади. Ўратепани барча тобе ерлари билан бирга ўзининг қувват қўлига киритиб, ул мамлакат ҳукуматини мулло Эрназарбий манқит зиммасига юклади. Бухоронинг Ҳаким *қўшбеги*нинг акаси Муҳаммад Қобилбий *иноқ*[48], Бекмурод *парвоначи* каби улуғ амирзодаларига ўхшаш тожику ўзбакдан иборат тўрт минг жасур кишини ўша мамлакатга тайин қилиб, ўзи Бухорога қайтди.

Элтузархоннинг Бухоройи шариф томонга лашкар тортгани ва унинг дарё наҳанги оғзига кетгани зикри

Ўша пайтда Хоразм мамлакатида Элтузархон[49] давлат ноғорасини чалиб ўтирган эди. Моваройуннаҳр подшоҳларини писанд этмай, ўз югурдакларидан бири ўрнида кўрарди. Ниҳоят, давлат ғурури уни ўз ҳолига қўймай, Бухорони фатҳ этиш умидида катта лашкар билан Омуя дарёсидан кечиб ўтди. У бу ғурур орқасида муҳрига ушбу исмни назм билан ўйиб ёздирган эди, **муҳрга ўйилган исм** будир:

Хасмдин айламоғон андеша,
Элтузархони шижоат пеша.

Элтузархон хабари мир Ҳайдар подшоҳ қулоғига етишгач, тўхтовсиз равишда Бухоронинг барча амирларига душман қаршисига чиқиш борасида фармон берди. Амирлар бир неча масофани босиб ўтгач, ўзларини манзилу мақасадга етказдилар ва

---

[48] Иноқ – дўст, яқин маҳрам ва сирдош маъносида. Хон (амир)нинг энг яқин суҳбатдошларига берилган унвон. Саройдаги барча надим ва маҳрамлар устидан назорат ҳам қилган. Иноқи калон – иноқларнинг каттаси.

[49] Элтузархон 1804 йили ўзини хон беб эълон қилган қўнғирот сулоласининг вакили. 1806 йили ҳалок бўлган.

қўшиннинг довул ва сурнай-карнайлари овози замину замонни ларзага келтирди. **Маснавий:**

Ғиревидани кўси дарида магз,
Ба пойи тамаккун бароварда лагз.
Ду дарёйи хунин бароварда жўш,
Медарид магзи сарон з-он хурўш.
(*Мазмуни:*
Ногора товуши мияни тешди,
Сабот оёгига ларза тушди.
Икки қонли денгиз кўпириб,
Бошдаги мияни ёрди сурони).

Икки томон урушга кирдилар ва ўлдир-ўлдир бозори қизигандан-қизиди. Анча уруш ва жангдан сўнг зафар насими бухоролик амирлар байроғи томон киришди ва Урганж лашкари қочиш сари юзландилар. Қочоқларнинг жуда кўпи дарёга ғарқ бўлишди. Ҳали ҳам ўз фикрида турган Элтузархон қараса, иш қўлдан чиққан ва олов билан ўйнашиб бўлмайди. Ноилож бўйнини эгиб, кемага чиқди ва қочиб кета бошлади. **Байт:**

Оҳ аз он толеи баргашта ки ҳар рўз маро,
Рў ба жойе бинамояд ки бало бештар аст.
(*Мазмуни:*
Қайтган толедан оҳким, у ҳар кун бизни,
Бало кўпроқ жойга бошлаб боради).

Бечора дарёда сафар қилмоқчи бўлди-ю, аммо шу кўйи охират сафарига чиққанини билмади. Чунки, қочоқ аскарлар душман чангалидан қутулиш ниятида хон чиққан қайиқ атрофини ўраб олиб, улар ҳам чиқмоқчи бўлишди. Ахир хони билан бирга дарёдаги балиқларга ем бўлажакларини қайдан ҳам билишибди. Элтузархон ўзи омон қолиши мақсадида ҳеч кимни кемага яқинлаштирмаслик учун қанча уринмасин, барибир ажал ёқасидан ушлаб олиб, бирор фурсат қўйиб юборишга йўл бермади, яъни хоннинг ҳаракатлари беҳуда кетиб, одамлари қайиққа қаттиқ ёпишиб олишди ва улар оғирини кўтара олмаган кема ҳаммасини олган кўйи дарё тубига чўкди. Шу зайл хону аскар-

лар барчаси фано дарёсига ғарқ бўлдилар[50]. Урганж аҳолиси бу воқеани кўриб, таслимга рози бўлдилар. Бухоролик амирларни кутиб олиб, Урганжнинг фатҳ этилганини билдирдилар. Ўша куни Урганжнинг Бешқалъасида мир Ҳайдар подшоҳ номига хутба ўқилди. Бухоро амирлари Урганж қалъаси ичига кирмоқчи бўлиб турганларида эгри юрувчи фалак эски одатини қилиб, имкон оламида бошқа бир тақдир ўйинини қизитиб юборди. Шоир айтмиш, **мисраъ:** Наздики лаб оранду чашидан натавонанд (Оғзига яқин келтиришади-ю, ичиша олмайди); Бу воқеанинг юзага келиш сабаби шуки, ўша вақтда олий мартабали амир Олимхон Фарғона лашкари билан Ўратепа сари йўналди ва ул вилоятни бир ҳамладаёқ эгаллаб, бу вилоятда ҳимоя учун қолдирилган барча бухоролик амирзодаларни тўрт минг кишиси билан асир олди. Бу хабар бутун Мовароуннаҳр бўйлаб ёйилди. Буни эшитган амир Ҳайдар подшоҳ қаттиқ ташвишда қолиб, узоқ ўйга толди. Ноилож, кетма-кет енгилюрар чопарларни фармон билан амирлар олдига жўнатиб, «Урганжни ўз ҳолига ташлаб, дарҳол олий даргоҳ остонаси сари қайтинглар, чунки бу томонда ялписига бало-қазо офати қўзғалажак кўринади», дея буйруқ берди. Амирлар Урганж шаҳрини фатҳ қилмоқчи бўлиб турган айни чоғда бу каби буйруқ нишонини ўқиб, нонни сувга ботирган бир вақтда тарвузлари қўлтиғидан тушди ва ноилож Хоразм мамлакатини қўйиб, тезлик билан Бухоро томон йўналдилар. Урганж халқи эса Бухоро амирлари кетганидан хабар топгач, Элтузархоннинг укаси Муҳаммадраҳимхонни салтанат тахтига чиқардилар. Муҳамадраҳимхон ўта шижоатли ва ботир киши бўлиб, бутун Хоразм мамлакатини ўз тасарруфи доирасига киритди ва фармонфармолик ишлари билан машғул бўлди. Ўша пайтда Муҳаммадраҳимхон Хоразмда, жаноб амир Умархон Хўқандда ва амир Ҳайдар подшоҳ Бухорода ҳукмронлик қилишарди. Шу сабабли бир шоир ўша мазмунни ушбу туркий байтда жойлаштирган экан. **Байт:**

---

[50] «Фирдавс ал-иқбол» асарида Мунис шоҳидлар сўзи бўйича ёзишига қараганда, Элтузархон ўзини эмас, кўпинча ёнидаги аскарларни ўйлаб, кемачи таъқиқига қарамай уларнинг кемага чиқишига рухсат берган ва натижада бу раҳмдиллиги боис кема ағдарилиб, бошдан-оёқ темир совут кийган хон дарёга чўкиб ҳалок бўлган.

Муҳаммадраҳим олдида топса жой,
Умар тобе ўлмазми, Ҳайдар муте.

Алқисса, мир Ҳайдар подшоҳ Ўратепанинг фатҳ этилганини эшитиб, ўз амирларини Хоразмдан чақириб олиш пайидан бўлди.

Мир Ҳайдар подшоҳнинг Ўратепа томонга лашкар тортиб боргани зикри

Мир Ҳайдар подшоҳ бир оз муддатдан сўнг катта қўшин билан сана 1221 /1806-07 йили Ўратепа томон юзланди. Анча йўлларни ортда қолдириб, ул диёрга етди ва Истравшан қалъасини паргор чизиғи каби айлана қилиб ўраб олиб, қамал ишига киришди ва урушга кириш учун барча лашкарига фотиҳа берди. Ўша вақтда Ўратепа вилоятини амир Олимхон томонидан қўйилган мулло Раҳматуллоҳ ва Қадам *иноқ* бошқарар эдилар. Ул икки сардор қалъа сари югурганларга қарата узлуксиз отиш йўсини билан ўқ ва милтиқ ёмғирини ёғдиришди. Натижада ўликлардан тепаликлар ҳосил бўлди. Чунончи, Қадам *иноқ*нинг ўз оғзидан эштишимча, битта мерган ўточар милтиқ билан бир ўзи юз нафар душман аскарини санаб туриб ер тишлатган экан. Энди шундан қиёс қилаверасиз. Мир Ҳайдар подшоҳ қараса, қалъани фатҳ этиш ақлдан йироқ ва хаёлдан узоқ гап. Шунингдек, айни топда Хўқанд томондан амир Олимхоннинг ёрдам учун отланган хабари ҳам келиб қолди. Ноилож, Ўратепани олиш фикридан қайтиб, ул диёрни ўз ҳолига қўйган кўйи Бухорога қайтиб кетди. Анча йўл босиб, Бухорога кириб борди ва чарчоқларини ёзиб, дам олишга киришди. Унинг кетидан Хўқанд амирларининг энг эътиборлиси ҳисобланган Ражаб *девонбеги* амир Олимхондан ҳадикка тушиб, қочганча амир Ҳайдар подшоҳ хизматига келди. Амир Ҳайдар унинг келганини улуғ бир файзу баракот сирасидан деб билди ва Ражаб *девонбеги*ни ўзига яқин *надим*лар қаторига киритди. Ўша Ўратепадан қайтиш пайтида Каттақўрғонда саййидлик паноҳи азиз акам Маҳмудхон рухсат олиб, Сангзор[51] қалъасига бориб кирди. Уч кундан сўнг амир Олимхоннинг Жиз-

[51] Сангзор, қалъа – Жиззах-Самарқанд йўлида, Илон ўтди дарасида жойлашган.

захдан қайтгани ва Ўратепани ҳам холи қолдирганча, ўзи Хўқандга кетгани ҳақида хабар келди. Маҳмудхон бу хабарни эшитган заҳоти ҳеч тўхтовсиз ва тез равишда ёнига атиги икки-уч кишисини олиб, Ўратепа томонга қараб кетди. Маҳмудхон менинг ўзимга «биз ўшанда Ўратепани икки оқ танга билан қўлга киритган эдик» деганини эшитганман. Маҳмудхон бу тўғрида шундай ҳикоя қилганди: – Шу кетишда бориб тўғри шаҳарга кирдик, аммо, бизни йўқлаб келгувчи бирор одам бўлмади. Икки кун сой бўйида тунашимизга тўғри келди. Икки кундан сўнг ёнимизда қолган ўша бор-йўғи икки тангага анчагина мол гўшти сотиб олиб, шўрва пиширдик ва шаҳар оқсоқолларидан беш-олтитасини меҳмонга чақирдик. Уларга яхши-яхши сўзлар айтиб, кўнгилларини тўқ қилдик. Улар биз учун ёрдамга ошиқиб, халқ билан бирга ҳукумат гумашталарига ҳужум қилдилар. Бизни эса уринишга қўйишмади. Ҳа, ўшанда бисотимда мазкур икки тангадан бўлак ҳеч вақо йўқ эди.» Маҳмудхон Ўратепани барча тобе ерлари билан қўлга киритгач, мамлакат ободончилиги учун киришди.

Ва ўша пайтларда Кобулдан Шоҳзамон ташриф буюрди.

Ақл эгалари кўнглидан яширин қолмасинким, бу соҳиби давлатларнинг ҳар бири ҳақида батафсил баён этишга киришсам, сўз узоққа чўзилади. Шунинг учун бошида ўзбак давлати баёнини айтдик ва охирида Бухоро ва Хўқанд давлати ҳақида бўлак-бўлак сўз юритамиз. Бинобарин, бу ерда Афғония аҳволи баёнида бир неча сатр ёзиш фурсати келди. Гарчи маънолар мағзини чақувчи нуктасанжлар кўнглига малол келса ҳам бу мавзуни айтиб ўтмасак бўлмайди. Гапнинг қисқаси шуки, соҳибқирон Нодиршоҳ ўлими воқеаси рўй бергач, шоҳ ёнидаги барча амирлари тарқаб, ўз ўлкалари сари кетдилар. Шу орада садозай жамоасидан бўлмиш ва Нодиршоҳнинг *удайчи*[52] си мансабида турган Аҳмадхон ибн Садад афғон[53] ўз жамоасини олиб, Кобул то-

[52] Удайчи – ҳидоятчи. Хон (амир) хузурига элчилар, даъват этилган амалдорлар ва б. олиб кирадиган мансабдор.

[53] Аҳмадхон ибн Садад афғон (Дурроний) – Дурроний (Абдолий). Дурроний (тахм. 1721 – 1773) – афғон давлат арбоби ва саркарда, мустақил афғон давлати асосчиси, шоир. Афғонларнинг дурроний қабиласининг садозай уруғидан. 1738 й. Эрон шоҳи Нодиршоҳ Афшар хизматига кирган. 1747 й. Нодиршоҳ вафот этгач, у Эрон армия-

монга юзланди. Унинг ёнида Кобул шаҳзодаларидан бири ҳам бор эди. Иттифоқо, йўлда жаҳон кезган ва дунё кўрган бир қаландар йўлиқди. Ул сочлари патила-патила қаландар қўлида бир дона буғдой бошоғини ушлаб олган эди. Аҳмадхон қаландардан ёнидаги шоҳзода учун дуо қилишни сўради. Ул сайёҳ қўлидаги бошоқни шоҳзода бошига тақишини билдирди. Ул бедавлат шоҳзода эса бундан ўзини олиб қочиб «бу оёқ яланг, боши очиқ девона дуоси билан мушкилимиз ечилмасов», деди. **Байт:**

Либоси кўҳна қадри дардмандон кам намесозад,
Агар жавҳаршиноси тегро урён тамошо кун.
(*Мазмуни:*
Эски тўн дардли ошиқлар қадрин пасайтирмас, бил,
Агар гавҳаршинос бўлсанг, қилични ялангоч томоша қил).

Ул ҳақ йўлидаги мажнун шоҳзоданинг бу сўзларидан жаҳли чиқди ва ўрнидан сапчиб туриб, қўлидаги буғдой бошоғини Аҳмадшоҳнинг бошидаги салласига санчиб қўйди ва Аҳмадшоҳ ҳаққига дуо қилди. **Мисраъ:** Маълум шуд ки рўзии кас кас намехўрад (Аён бўлдиким, биров бировнинг ризқини ея олмайди); Аҳмадшоҳ эса ўрнидан ирғиб туриб, ул қаландарнинг қўлини ўпди ва таъзиму ҳурматини жойига қўйди. Кейинчалик Аҳмадшоҳ «бутун рубъи маскунга фармон берувчи бўлишимни ўшандаёқ англаган эдим», дея ҳикоя қилган экан. Камина ҳам бу каби воқеани муборак Жидда шаҳрида бир жаҳонгашта сайёҳ ва Яман подшоҳзодаси ўртасида кечганини бу шоҳзоданинг маҳрами биродарим Юсуф афанди гувоҳлигида мушоҳада қилган эдим.

сидаги афғон қўшинларини Афғонистонга олиб кетган. 1747 й. Афғонистон шоҳи деб эълон қилинган. Ўз ҳукмронлиги остига барча афғон қабилалари ҳамда хонларини бирлаштириб, уларни турли совғалар, ерлар, мансаблар билан ўзига тарафдор қилиб олган. Ҳиндистон, Эрон ва Жанубий Туркистонга қатор ҳарбий юришлар уюштириб, Панжоб (1748-51), Кашмир (1752), Сирҳинд ва Синд (1757), Балужистон (1750), Сейистон (1754), Хуросон (1754) ва Балхни (1752) босиб олган. 1761 й. Панипат жангида маратҳаларни тор-мор келтирган. Умрининг сўнгги даврида сикхлар билан унча муваффақиятли бўлмаган урушлар олиб борган давлати (1747-1818)нинг асосчиси. 1721-1773 йй. яшаган.

Ҳозирда бир нечта ҳожилардан эшитишимча, ул шоҳзода Яман мамлакатлари барчаси устидан ҳукм юргизишга эришибди ва бугунги кунда ҳам ҳаёт экан. **Байт:**

Кас намедонад дар ин баҳри амиқ,
Сангреза қадр дорад ё ақиқ.
(*Мазмуни:*
Киши билмайди бу чуқур денгиз тубида,
Майда шағал борми ёки аъқиқ тоши).

Аҳмадшоҳ Кобул шаҳрига етишгач, оз вақт ичида Кобул мамлакатини эгаллади ва Ҳиндистоннинг етти донги мулки томон юриш қилиб, у ер мамлакатининг анчасини ўз қўлига киритди ва ул иқлим фармонфармоси бўлди. Анчадан сўнг вафот этиб, ўрнига ўғли Темуршоҳ жаҳон бошқариш тахтига минди. Темуршоҳ жудо доно, шоир ва илмда моҳир подшоҳ эди. Яна талай афғон ўлкаларини қўл остида сақлади. Вафот этганида ундан кўп фарзандлар ёдгор қолди. Унинг замонида баракзай жамоаси мансабларга эришдилар. Чунончи, Фатҳихон баракзай вазирлик ўриндиғига ўтирди. Укаларининг ҳар бири бирор туманда ҳоким бўлдилар. Чунончи, сардор Азимхон жаннатга менгзар Кашмир[54] да ҳукм сурди. Темуршоҳнинг давлати бир неча йил ўз ўрнида барқарор бўлиб, ниҳоят бу давлат қуёши ботиш сари юз тутиб, Темуршоҳ бу ўткинчи дунё билан хайрлашди ва ўрнига фарзанди шоҳзода Замоншоҳни салтанат тахтига ўтқаздилар. Унинг муҳрига эса қуйидаги битикни ўйиб ёзган эдилар, **Замоншоҳ муҳридаги сажъ:**

Чу тахти шаҳи шуд зи Темур тиҳи,
Замон дар замон ёфт шаҳаншаҳи.
(*Мазмуни:*
Шоҳлик тахти Темурдан бўлди холи,
Замонда Замон топди шаҳаншоҳлик).

[54] Кашмир – Ҳимолай ва Тибет бирлашган ҳудуддаги тарихий ўлка. 1756 йили афғонлар томонидан босиб олинган эди. Расман Жамму ва Кашмир штати номи билан Ҳиндистон таркибига киради.

Замоншоҳ ул вилоятда фармон берувчи бўлгач, ўша пайтларда қариндоши Маҳмудшоҳ Ҳиротдан Кобул сари юриш қилиб, Замоншоҳ устидан ғалаба қозонди ва уни ушлаб, ёруғ жаҳонни кўрувчи кўзига мил тортиб, кўр қилди. Демишлар, **байт:**

Ба чашми мунираш кашиданд мил,
Фишонданд аз наргисаш оби Нил.
(*Мазмуни:*
Нурли кўзига тортдилар мил,
Қилиб кўз ёшин юзида гўё Нил).

Ғолиб чиққан Маҳмудшоҳ салтанат тахтига ўтирди. Аммо, амирлар уни хоҳламай, бир неча кундан сўнг барчаси иттифоқ бўлиб, Шоҳ Шужоъ ал-мулкни тахтга ўтқаздилар. Шоҳ Маҳмуд эса қочиб, яна Ҳиротга кетди. Бироқ, анча вақт ўтгач, неча бир ҳийла ва найранг билан Фатҳихон вазирни қожорга қарши уруш баҳонасида Кобулга чақирди ва неча бир хорликда ул вазирлик паноҳини қатлга етказдилар. Бу хабар унинг укаларига етиб, ўз подшоҳзодаларига қарши бош кўтардилар. Анча урушлар рўй бериб, Шоҳ Шужоъ ал-мулк икки марта тахтдан туширилиб, икки марта қайта тахтга чиқди. Ниҳоят, қочиш сари юз тутиб, Лоҳур томонга кетди. Лоҳур подшоси Ранжид[55] уни ушлатиб, қамоққа ташлади. Бу ҳибсга олишининг сабаби шунда эдики, ер юзидаги подшоҳлар ўртасида жуда қимматга эга бўлган иккита тош бор – биттаси «Дарёи нур», иккинчиси «Кўҳи нур»[56]. «Дарёйи нур» Эрон подшоҳлари қўлида бўлиб, мен уни доруссалтана Теҳронда Фатҳалишоҳ билагида кўрганман. «Кўҳи нур» эса афғон подшоҳлари қўлида бўлиб, уни Шужоъ ал-мулк ўзи билан бирга Ранжид ҳузурига олиб борган эди. Бинобарин, қамоққа олиб, қийноқлар билан қўлидан тортиб олди. Шужоъ ал-мулк у ердан қочиб, Шоҳжаҳонободга фарангилар ҳузурига борди. Кобул вилояти эса анча жанжал ва олишувлардан ҳамда сардор Муҳаммад Азимхон вафотидан сўнг

[55] Ранжид – Ранжит Синг, Панжобнинг ҳукмдори. Давлат арбоби ва сиёсатчи.

[56] «Куҳи нур» олмоси инглизлар қўлига тушиб, Англия қироллик хазинасига олиб кетилган ва қирол тожига тақилган.

Дўст Муҳаммадхон[57] ғози қўлига ўтди. Дўст Муҳаммадхон соҳиби тадбир, шижоатли ва доно бир амир эди. Камина жуда кўп ўлкаларни кўрдим ва эл-юрт орасида эҳтиромга эга бўлган анчагина подшоҳларнинг суҳбатида бўлдим. Аммо, оғам амир Дўст Муҳаммадхон каби кишини кўрмадим ва эшитмадим. Амир Дўст Муҳаммад даврида Шужоъ ал-мулк уч марта фарангий ёрдамига суяниб, лашкар йиғиб келди ва улар ўртасида қаттиқ урушлар рўй берди. Ҳар гал енгилиб, ҳар сафар Ҳиндистонга қочиб кетди. Давлат шу билан садозайлар хонадонидан баракзайлар қўлига ўтди. Дўст Муҳаммадхон билан Шужоъ ал-мулк ўртасида кечган тўртинчи галги уруш воқеасини эса, Худо хоҳласа, кейинроқ баён қиламиз.

Алқисса, Замонашоҳнинг ёруғ жаҳонни кўрувчи кўзига мил тортилгач, бир неча кундан сўнг оиласи билан кўч-кўронини кўтариб, Мовароуннаҳр мамлакатлари сари йўлга тушди. Анча йўлларни орқада қолдиргач, Бухоро яқинига келди. Бу хабар амир Ҳайдар подшоҳ қулоғига етиб, кутиб олиш учун хос *надим*ларини юборди. Улардан бири Ражаб *девонбеги* бўлиб, у шундай ҳикоя қилганди: «Мир Ҳайдар подшоҳ бир неча нарсани мулоҳаза қилган кўйи бир кечаси меҳмонни ўз ҳузурига чорлади ва кўрунишхонанинг олдигача келиб, истиқболига пешвоз чиқди. Афғон шоҳи ва ўзбак подшоҳи бир-бирини бағрига босиб кўришдилар. Амир меҳмоннинг қадамига ҳасанотлар айтиб, унга иззат-икромлар кўрсатди. Суҳбат охирида кетишга рухсат берди ва яшаб туриши учун яхши бир уй тайин қилди. Йўл чарчоқларини ёзиб, дам олди. Ул ғурбатда қолган шоҳнинг ҳаё пардаси

---

[57] Дўст Муҳаммадхон – (1790, бошқа маълумотларга қараганда 23.12.1793 – 9.6.1863, Ҳирот), афғонлар амири (1834 йилдан). Пояндахоннинг ўн иккинчи ўғли. 1818 йили Дурроний лар давлатининг қуллаши натижасида 1826-27 йилдан Кобул ва Ғазна вилоятларини бошқарган. 1834 йили ўзини амир деб эълон қилади ва баракзайлар сулоласи ҳукмронлигига асос солади. Унинг мамлакатни бирлаштириш учун олиб борган кураши Буюк Британия қаршилигига дуч келади. 1838 йили Англия Афғонистонга ҳужум қилади. 1840 йили Дўст Муҳаммад асирга олинди ва Ҳиндистонга бадарға этилди. 1842 йили урушда мағлуб бўлган инглизлар Дўст Муҳаммадни озод қилишга мажбур бўлдилар. Афғонистонга қайттач, Дўст Муҳаммад 1855-1863 йиллар давомида Қандаҳор, Шарқий Сейистон, Ҳирот ва Амударёнинг чап соҳилларидаги ерларни босиб олди.

ортида ўтирган бир қизи бор эди. Мир Ҳайдар подшоҳ ул мастура қиз дарагини эшитиб, Шоҳ Замон олдига совчилик расми билан одам юборди. Шоҳ бу гапдан ғазабланди ва «биз ул зотнинг ҳам тенги эмасмиз ва ҳам аларнинг вилоятига мусофир сифатида келиб қолдик. Бу ишдан бизни маъзур тутсалар» деди. Шоҳнинг бу жавобидан сўнг амир Ҳайдар подшоҳ вужудини ғазаб туйғуси чулғаб олди ва шоҳ ҳараминнинг ул исмат пардаси ортидаги қизини зўрлик билан ўз никоҳига киритди. Ул юртсиз овора шоҳ эса неча бир ҳасрат ва алам доғи билан байтуллоҳ сари равона бўлди.»

Ўша вақтларда 1225/1810 йили амир Олимхоннинг вафот этиб, ўрнига Умархон салтанат тахтига ўтиргани хабари келди. Анчадан сўнг саййидлик паноҳи Маҳмудхон амир Ҳайдар подшоҳдан арзимаган нарса учун аразлаб, ундан айрилганча амир Умархонга келиб қўшилди. Бу хабарни амир Ҳайдар подшоҳ эшитиб, ул вилоят сари юзланди.

Амир Ҳайдар подшоҳнинг Пешоғар қалъаси сари қўшин тортгани зикри

Амир Ҳайдар подшоҳ ул тарафга равона бўлгач, бир неча масофани ортда қолдириб, Пешоғар[58] мавзесига келиб тушди ва ул замин қалъасини янгидан қуриб, Худоёрбий валинаъмининг иккинчи ўғли оғам Муҳаммадраҳим *девонбеги* қўлига топширди. Бу хабарни амир Умархон эшитгач, Фарғона лашкарини олиб, саййидлик паноҳи Маҳмудхон билан бирга мақсад сари юзланди. Бир неча масофа йўл юриб, Ём мавзесига келиб тушди. Ҳар икки подшоҳ орасидаги масофа уч фарсахлик йўл эди. Амир Умархоннинг келганидан хабар топган амир Ҳайдар подшоҳ эрталаб тонгда Бухорога қайтиб кетди. Эртаси куни амир Умархон жангга тайёрланиб, Пешоғар томонга қараб юрди. Аммо, у ерга етиб келиб, мир Ҳайдар лашкаридан ному нишон топмади. Амир Умархон шоирларидан бири шу муносабат билан яхши бир таърих айтган экан ва **таърих** ушбудир:

---

[58] Пешоғар – қалъа – Жиззах ва Ўратепа орасида қурилган Қўқон қалъаси.

Пай ҳаст, Ҳайдар нест.
(*Мазмуни:*
Изи бор, лекин Ҳайдарнинг ўзи йўқ[59] *).*

Ўша пайтда Шаҳрисабзда Ниёзали валинаъми ҳам вафот этиб, ўрнига тўнғич ўғли Муҳаммад Содиқбий *девонбеги* Шаҳрисабзда амирлик мансабига ўтирди. Китоб[60] шаҳрида унинг укаси Дониёлбий амирлик юргизадиган бўлди. Бу икки амирлик паноҳининг онаси Рустам *оталиқ* авлодидан ва Олимбийнинг қизи эди. Уларнинг Хўқанд амирларига тоға-жиянлиги шу жиҳатдан бўлиб, худо хоҳласа, ўз ўрнида баён қилгумиздир. Ва кўп ўтмай бу икки ака-ука бир-бири билан чиқиша олмай, Шаҳрисабз ва Китоб орасида кўп урушлар бўлиб ўтди. Бу хабарни эшитган амир Ҳайдар подшоҳ дарҳол Каши дилкаш[61] сари юзланди. Анча манзилларни босиб ўтиб, ул диёрга етди. Амир Ҳайдарнинг келганидан Муҳаммад Содиқбий ва Муҳаммад Дониёлбий воқиф бўлиб, ака-укалар ярашиб ва биргаликда иттифоқ тузиб, уруш майдони сари йўл солишди. Эртаси куни Имом Яқуб мавзесида шундай жанг бўлдики, ўликлардан тепаликлар ясалди. Ўша куни мир Ҳайдар подшоҳ лашкари жуда танг аҳволга тушиб, мирнинг ўзи ҳам шу мавзега келиб, қўш ташлашга мажбур бўлди ва индинига қараса, иш осонликча битмайдиган. Ноилож сулҳ битими тузиб, Бухорога қайтиб кетди. Муҳаммад Содиқбий амирлик тахтига ўтирди. Айтишларича, кенагас мирлари орасида унга ўхшаш шижоатли ва ҳиммати киши ўтмаган экан. Балки, бутун Мовароуннаҳрда ҳам у кабиси кам бўлган. Аммо, ақлида сал ноқислик бор экан. Айтишларича, бир куни юқорида эслатганимиз эронлик Ҳожихон ибн Байрамалихон муҳожирликда турган пайти суҳбат орасида унга қараб, «Байрамалихон бобонинг мартабаси улуғми ё ҳазрат Али бобомизникими?» дебди. Ҳожихон телбаларча айтил-

[59] Бу ерда сўз ўйини бўлиб, ривоятларга кўра, ҳазрат Али ибн Аби Толиб Афғонистон ва Ўрта Осиё каби ўлкаларга ҳам келган ва ўша жойларда оти Дулдулнинг изи қолган эмиш. Ҳазрат Алининг лақаби Ҳайдар бўлган ва бу шеърда ана шуларга ишора қилинган.

[60] Китоб шаҳри – муаллиф давридаги беклик маркази. Самарқанддан 80 км. масофада жойлашган.

[61] Каши дилкаш – дилкаш Кеш шаҳри.

ган бу сўзларни эшитиб, жавобида ҳеч нарса демабди ва жим бўлиб қолибди. **Байт:**

Дар сухан гуфтан камоли жоҳилон пайдо шавад,
Тири каж чун аз камон берун жаҳад расво шавад.

(*Мазмуни:*
Сўзлаганида жоҳилларнинг кимлиги билиниб қолади,
Эгри ўқ камондан отилса, айби аниқ намоён бўлади).

Бир куни Шаҳрисабздан Китобга келаётганида мол бозоридан бир ола буқа олиб қайтаётган кишидан «сигирингнинг номи нима», деб сўрабди. Ул содда ўзбак бечора нима деб жавоб беришини билмай қолибди. Мир эса ҳадеб сўрайверибди. Сигир эгасининг мирнинг муддаосини тушуна олмай роса боши қотибди. Мирнинг ўзи ҳам нимани сўраётганини англаш даражасида эмас экан. Ниҳоят, мир дарғазаб бўлибди ва ҳалиги одамни таёқ билан савалай кетибди. Ул бечора туркий тилда, «ҳўкизимизнинг оти ҳўкуздур», дебди ва ҳар томонга қараб зир югуриб, қоча бошлабди. Ниҳоят, *нодим*лардан биттаси муддао нималигини сезибди ва сигир эгасига «мир сендан сигирнинг баҳосини сўрамоқдалар», дебди. Шундан сўнг мир ҳам янглиш гапирганига ақли етибди. Шу топда сигир эгаси сигирни сотиб олмагани, балки ўзиники бўлгани сабабли унинг нархини айтиш эсига келмаганини боис беҳуда таёқ еганига пушаймон бўлибди. Мирнинг бундай бўлмағур гапларни кўп айтган. Уч йил амирлик мансабида ўтириб ва эллик олти йил умр кўриб, дунёдан ўтди. Унинг ўрнига азиз фарзандлари Дўстмуҳаммадбий ва Жаҳонгирбийлар ўтиришди. Ул икки дунё бехабар мирбачча мудом май ичиш ва гуландомли соқийлар билан ўтиришга машғул бўлдилар. Бу кажрафтор фалакнинг не-не ўйинлари борлигидан хабарсиз ва улардан бирини салтанат мансабидан қулатиши, яна бирини эса қуйилик мақомидан олий мансабга етказишини билмас эдилар. Чунончи, оғам мавлоно Ҳозиқ айтмишлар, **назм:**

Набояд буд аз мансубаи назди фалак гофил,
Ки мансабҳояш маъзулист, маъзулиҳош мансабҳо.

(*Мазмуни:*
Фалакнинг ўйинларидан гофил бўлиш керак эмас,
Мансабу мартабалари таназзул, мансабдан тушириши эса янги мақом бўлиши мумкин).

Бир неча кундан сўнг Дониёл *парвоначи* фотиҳа ўқиш учун Китобдан Шаҳрисабзга келди. Ака-укаларни бу ҳолда кўриб, ҳар иккаласини ҳам мансабдан четлатди ва ўзи амирлик мансабига ўтириб, бутун Шаҳрисабз мамлакатини ўз тасарруфи доирасига киритди ва ҳукмронлик ҳамда доду арз сўраш ишлари билан машғул бўлди. Ўша вақтда, 1223/1808-09 йили амир Умархон саййидлик паноҳи Маҳмудхонни қўлга тушириб, Ўратепани Қосим *оталиққа* берди ва ўзи Хўқанд томонга қайтиб кетган эди.

Оғам Муҳаммадраҳим девонбегининг давлати бошланиши зикри

Бу хабар Муҳаммадраҳим *девонбеги* қулоғига етгач, Пешоғардан Зомин томонга йўналди ва ул қалъани фатҳ этиб, у ердан ўтиб Ём қалъасини эгаллади. Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг келганидан Қосим *оталиқ* хабар топиб, катта қўшин билан уруш учун юзланди. Муҳаммадраҳим *девонбеги* ҳам урушга тайёр бўлиб турди ва Ўратепанинг икки фарсахлик нари майдонида икки лашкар тўқнаш келиб, шундай уруш солишдики, Рустаму Асфандиёр уруши китоблардан ўчириб ташланди. Ниҳоят, анча жанглардан сўнг зафар насими Муҳаммадраҳим *девонбеги* байроғи сари эса киришди ва Хўқанд амирлари қочиш водийси сари юзландилар. Улардан Хушвақт *қўшбеги* юз ва Ирисқули *девонбеги* ва Худоёр мирзо кабилардан талайгинаси асир тушдилар. Муҳаммадраҳим *девонбеги* бу ғалабага катта умид боғлаб, таъма кўзини Ўратепа сари қаратди. Бу воқеадан хабар топган амир Умархон Қосимбекни Ўратепа ҳокимлигидан четлатиб, Ўратепа ҳукуматини Ражаб *қўшбеги*га берди. Чунки, амир Олимхон вафотидан кейин Ражаб *қўшбеги* амир Ҳайдар подшоҳ хизматидан қочиб, Шаҳрисабзга кетган ва у ердан амир Умархон ҳузурига келиб, вазирлик мансабига ўтирган эди. Муҳаммадраҳим *девонбеги* Ражаб *қўшбеги*нинг келганидан хабар топгач, бир кечаси Ём қалъасидан чиқиб, кўп лашкар билан Ўратепа томон юзланди. Саҳар чоғи ўғринча шаҳарга кириб олди ва кўчаву бозорларда шундай тўқнашувлар бўлдики, ўликлар тўпидан тепаликлар ҳосил бўлди. Ражаб *девонбеги* Муғ аркида қалъа сақлаш ва ўқ, тўфанг отиш ишига машғул бўлди. Муҳаммадраҳим *девонбеги* ҳам янги қурилган қалъа шаҳри ўртасидан туриб жангга киришди. Уруш ва жанг муддати чўзилиб кетди. Ўша вақтда амир Умархон табиатида бир касаллик пай-

до бўлган эди, аммо, шу беморлигига қарамай, Фарғона лашкари билан Ўратепа сари йўлга тушди. Анча йўл босгач, Хўжандга келиб тушди. Ўша вақтда Ражаб *қўшбеги* жуда қийин вазиятга тушиб қолган бўлиб, қараса, иш қўлдан кетган. Ноилож Муғ аркини бўшатиб, амир Умархон ўрдуси тарафга ошиқди. Шундан сўнг аҳволни тушунган амир Умархон Хўқандга қайтиб кетишга мажбур бўлди. Хон шоирларидан бири бу воқеа муносабати билан ушбу таърихни топган эди. **Таърих:** «Ражаб бачча партофт» (Ражаб бола ташлади); Мазкур воқеанинг қолгани китобимизнинг жаноб амир Умархон салтанатига бағишланган бобида батафсил баён қилинади. Хуллас, Муҳаммадраҳим *девонбеги* ўзининг меросий мамлакатида амирлик мансабига ўтирди ва ул вилоятга қарашли барча ерларни тасарруф этиб, вилоятни сақлаш ишларига киришди.

Амир Ҳайдар подшоҳ давлати тугашининг бошланиши зикри

Ўша пайти сана 1236/1820-21 бўлиб, амир Ҳайдар подшоҳ давлатининг путурдан кетиши бошланиб, салтанати инқирози авжига минди. Чунки, унга қарашли барча ўлкалар ёппасига амалга ошаётган оммавий тартибсизликлар гирдобига тушганди. Бу фитна бошланиши асосчилари ўзбеклар ичида бебокликда ҳеч кимни олдига чиқармайдиган хитой-қипчоқ жамоаси бўлганди. Улар фитнасининг сабаби шунда эдики, Самарқанд ҳокими Давлат *қўшбеги* набираси Шукурбийнинг тўйи учун Янгиқўрғон қалъасига келганида хитой-қипчоқ улуси йиғилишиб, маслаҳатни бир жойга қўйган кўйи тун ярмидан ошганда *қўшбеги*нинг уйига бостириб кириб, ёнида бор мол-мулкини талаб, хотин ва бола-чақасини ўғирлаб кетишади. Ўзини эса обрўсини оёқ ости қилганча, қамоққа оладилар. Ўша вақтда амир Умархон Жиззах қалъасини узук қошидек ўртага олиб, қамал иши билан машғул бўлиб турган пайтлар эди. Бу хабарни эшитган хитой-қипчоқ халқи ўзларининг бир нечта амирлари билан бирга Давлат *қўшбеги*ни яхши хислатли амир даргоҳи остонасини ўпиш учун олиб бориб, ул ҳазратга топширдилар ва подшоҳона меҳрибонликларга сазовор бўлдилар. Ул жаноб эса фақирнинг оғаси Исҳоқ *девонбеги* ибн Маҳмудхонни катта дабдаба билан хитой-қипчоқ халқига қўшиб, ўзи Хўқандга қайтиб кетди. Исҳоқ *девонбеги* Янгиқўрғон қалъасига кириб, давлат ноғорасини чалди.

Ўша пайтда Муҳаммадраҳимхон Хоразмий Бухоро вилоятини бир неча бор босқин-чопқинга учратиб, талончиликни авжига чиқарди ва ўн икки минг оилани кўчириб, Бухоро туманларидан Хоразмга юборди. Йўл-йўлакай қаерга етишса, қатлга етказганларидан ташқари кишиларнинг қулоқларини кесиб, сўнг қўйиб юборар эди. Шунинг учун ҳам ўша вақтда бухоролик қишлоқ аҳлидан жуда кўпчилигининг қулоқлари йўқ, яъни кесилган ҳолатда эди. Ниҳоят, юриб келиб, Бухоронинг Қоракўл томонга қараган дарвозасига етиб, унга ўт қўйди. Кўпчиликка маълумки, бирор шаҳар дарвозасига ўт қўйишгача бориб етилса, демак, шу мамлакат аҳволининг ҳаддан зиёд танг аҳволга тушгандан дарак беради.

Шаҳрисабз томондан эса Дониёл *оталиқ* отланиб, амир Ҳайдар подшоҳга қарашли бир нечта қўрғонни ўз тасарруфига киритди. Амир Ҳайдар подшоҳ бу оловни ўчиришнинг ҳеч бир чораси йўқлигидан ташвиш ва саросима исканжасида қолди. **Байт:**

Ҳар чи расад аз қазо нўш куну дам мазан,
То ту жадал мекуни кор бадтар мешавад.
(*Мазмуни:*
Қазову қадардан нима етса индамай сипқор,
Тузатишга уринсанг, ишингни баттар қиласан).

Айни ўша вақтда Исҳоқ *девонбеги* Панжшанба қалъасини худди паргор доираси мисоли қўшиндан айлана ясаб, ўртага олган ҳамда қамал ва уруш ишини авжига чиқарган эди. Шу аснода амир Ҳайдарга Ғиждувон қишлоқларини урганжликлар талаб кетаётгани хабари етди. Дарҳол Ражаб *девонбеги*ни Бухоро амирларига сардор қилиб, уларни тор-мор келтиришни буюрди. Бухоро лашкари урганжликларнинг орқасидан қувиб, қум ўртасида Хоразм аскарлари кетидан етиб олишди. Икки лашкар денгиз тўлқинидек бир-бири устига ташландилар. Анча уруш ва жангдан сўнг зафар юлдузи хоразмликлар томонидан балқиб чиқиб, Ражаб *девонбеги*нинг юлдузи бухоролик амирлар билан бирга қуйи сари энди. Қочишга юз тутган бухороликлардан анчасини урганжликлар қатлга етказиб, кўпини асир олдилар. Жумладан, Ражаб *девонбеги*нинг ўғли Эрдонабек ҳам асир тушди. Шукурбий манқит эса жангда ўлдирилди. Ражаб *девонбеги* айрим бухоролик амирлар билан неча бир қийинчилик ва машақ-

қатда ул ҳалокат майдонидан зўрға қутулиб чиқди. Амир Ҳайдар подшоҳ фалакнинг бу каби ўйинларидан ғам денгизига ғарқ бўлиб, бу дардига не чора топишини билмади. Ноилож амирларининг ярмини Бухорода қолдириб, қолганини ўзи билан бирга олиб, Самарқандга сари жўнади. Бунинг хабари Исҳоқ *девонбеги* қулоғига етишгач, Панжшанба қалъасини ташлаб[62], хитой-қипчоқ халқи орасига борди, бироқ у ерда тура олмай, Тошканд йўли орқали Хўқандга қайтди. Амир Ҳайдар подшоҳ бир неча масофани босиб ўтгач, Самарқанд шаҳрига келиб тушди. Ўратепадан Муҳаммадраҳим *девонбеги* келиб, подшоҳ билан учрашди. Ҳисори Шодмондан эса Саййидбий *оталиқ* келиб, кўруниш топди. Амир бу иккала амирлик паноҳининг келишини ўзи учун улуғ файзу баракат нишонаси деб билиб, кўнглини хитой-қипчоқ билан уруш қилиш истагига боғлади.

Эртаси куни Самарқанддан чиқиб, Янгиқўрғон сари йўналди. Манзилга етишга яқин қолганда ул қонга чанқоқ бебоклар улар қаршисига чиқиб, шундай қаттиқ уруш солишдики, ўзбекнинг тўқсон икки бовли ҳайрат бармоғини тишладилар. Анча уруш ва жангдан сўнг амир лашкари билан шу ерга қўш ташлаб, қамал ва ҳамла жанглари ишига киришди. Ниҳоят қарашса, иш кўнгилдагидек силжимаяпти. Ноилож яна Самарқандга қайтиб кетдилар. Самарқандга келиб тушгач, улуғ амирларнинг ҳар бирига ўз қароргоҳи сари кетишига рухсат берди. Самарқанд ҳукуматини ўзининг азиз фарзанди Мир Ҳусайн тўрага топшириб, ўзи Бухоро томон йўлга тушди. Ўша вақтда Мир Ҳайдар подшоҳнинг укаси амир Ҳусайнхон Хўқанддан келгач, Шаҳрисабздан чиқиб, хитой-қипчоқ ичига борди ва бир неча кун ўша ерда ҳукумат ноғорасини чалди. Бироқ қараса, бу билан иш битадиган ва бирор мақсадига етадиган эмас. Шу сабабли ул жамоани тарк этиб, яна Шаҳрисабзга қайтиб кетди. Ўша пайтларда олий мартабали амир Умархоннинг вафоти ва ҳукумат тахтига Муҳаммадалихон ғозининг ўтиргани хабари етишди. Мир Ҳайдар янги хон билан алдовни кўзлаган бир дўстлик риштасини боғлаб, ораларида элчилар борди-келдиси амалга ошиб турди. Ўша пайтлари амир Ҳайдар Муҳаммадалихон ғозидан кўнгли хотиржам бўлиб, Самарқанд сари юзланди. Йўлларни босиб

[62] Панжшанба мавзе – Самарқанд ғарбидаги 90 км. масофада жойлашган манзил.

ўтгач, ул вилоятга етишди ва азиз фарзанди амир Ҳусайн тўрадан бироз ҳадиксираб қолгани сабабли уни Самарқанд вилояти ҳокимлигидан бўшатиб, Бухорога жўнатди. Самарқанд ҳукуматини эса Давлат *қўшбеги*нинг ўғли Муҳаммадсафарбийга топширди. Ўша кунларда Муҳаммадраҳим *девонбеги* мир Ҳайдар подшоҳдан юз ўгириб, Муҳаммадалихон мода(рзан) билан дўстлик ришталарини боғлаган эди. Амир Ҳайдар подшоҳ Самарқандга етишгач, яна хитой-қипчоққа қарши урушга ҳозирланиб, уларнинг қалъасини қамал қилишга киришди. Қамал ва уруш муддати икки ярим ойга чўзилди. Бу воқеадан илгари мир Ҳайдар подшоҳ Исматуллоҳбийни анча ҳадялар, хусусан, жуда қимматбаҳо бир мурассаъ камар билан Хўқандга Муҳаммадалихон мода олдига юборган эди. У ерда эса Муҳаммадалихон ғози жаноб саййидлик паноҳи эшон Султонхонни Азимбой *додхоҳ* билан бирга Исматуллоҳбийга қўшиб амир ҳузурига жўнатди. Улар Тошканд йўли орқали амир Ҳайдар подшоҳнинг айни хитой-қипчоқ қамалига киришган пайти етиб келиб, амир кўрунишини топдилар ва мир Ҳайдар подшоҳдан ул жамоанинг гуноҳини тиладилар. Амир эшон жанобларининг сўзини ерда қолдирмай, ўзи ҳам «худо-худо, шу уруш тўхтаса эди», деб тургани учун дарҳол истакларини бажо келтириб, ул жамоанинг гуноҳидан ўтди. Жаноб эшон эса хитой-қипчоқ орасига бориб, мушфиқона маслаҳатлар берди. Ул жамоа ҳам эшоннинг сўзини бажону дил қабул тутиб, ўртада аҳду паймон битими тузилди. Янгиқўрғон қалъасини бўшатиб, амир Ҳайдар подшоҳга топширдилар. Шу зайл амир Ҳайдар хитой-қипчоқ исёнидан қутулди, балки бутун Самарқанд ва Миёнкол улар дастидан нажот топишди. Амир Ҳайдар подшоҳ жаноб эшонни ҳамроҳлари билан бирга ёнига солиб, Бухоро томонга йўл олдилар ва анча масофани босиб ўтгач, манзилу мақсадга етдилар. Бир неча кун йўл чарчоқларини ёзиб, истироҳат қилдилар. Сўнг амир Ҳайдар подшоҳ эшон Султонхонга Азимбой *додхоҳ* билан бирга қайтишлари учун рухсат берди. Жаноб эшон Қоратегин йўли орқали Хўқанд сари йўлга тушди.

Анча вақтдан сўнг Урганждан Муҳаммадраҳимхоннинг бу дунёдан охират сари риҳлат қилгани хабари келди. Унинг ўрнига ўғли Оллоҳқули тўра салтанатнинг хонлик тахтига чиқди. Укаси Раҳмонқули *иноқ* Ҳазораспда ҳокимлик ўриндиғига ўтирди. Бу хабар амир Ҳайдар подшоҳ қулоғига етишгач, кўнгли қувончларга тўлиб, қаддини андак ростлади. Ахир демишларку, **байт:**

Дар ноумедиҳо басе умед аст,
Поёни шаби сияҳ сафед аст.
(*Мазмуни:*
Умидсиз кунларда ҳам аслида умид бор,
Қора тун охири ахир оқлик эмасми).

Ўша пайтлари жаноб қиблагоҳим эшон Маъсумхон Муҳаммадраҳимхон вафот этгач, унинг ўғли Оллоҳқулихон[63] дан рухсат олиб, муқаддас Машҳад сари юзланди ва ул вилоятга кириб бориб, жаноб ҳазрат Мусо Козим мақбараси[64] зиёратини адо этди. Бу хабарни анча йиллар олдин қизини Фатҳали шоҳга турмушга берган ва ўғлини эса шу шоҳнинг қизига уйлантириб, мазкур шаҳарда турғун бўлиб қолган Дин Носирхон ибн Шоҳмуродбий валинаъми эшитиб, жаноб қиблагоҳимни кутиб олди ва ўз уйига тушириб, кўп меҳмондорчиликлар қилди. Бир неча кундан сўнг Дин Носирхон ўз оиласини олиб, Теҳронга Фатҳали шоҳ ҳузурига кетди. У ердан эса Румга борди. Рум халифаси Султон Маҳмуд меҳрибонликлар кўргузди. Румдан Ўрус юртига ўтиб кетди[65]. Жаноб қиблагоҳим ҳам Дин Носирхон билан хайрлашиб, Бухоро сари юзланди. Бир неча масофани босиб ўтгач, Бухоро вилоятига кириб келди. Бу хабар амир Ҳайдар подшоҳ қулоғига етиб, Муҳаммадаминхўжа *нақиб*[66] нинг ўғли ва Эшонхўжани қиблагоҳимни кутиб олиш учун жўнатди. Жаноб қиблагоҳим Аркка чиқиб, амир Ҳайдар подшоҳ ҳузурига кирди.

---

[63] Олоҳқулихон – Хива хони (1825-1842).

[64] Мусо Козим мақбараси – шиаларнинг етинчи имоми Мусо ал-Козим (ваф.799).

[65] Қўлёзма ҳошиясида Дин Носирхон ҳақида бошқа котиб томонидан ўзбек тилида қуйидагилар ёзилган: 1245/1829-30 йили Истанбулга борди, 1246/1830-31 йили Москуфга борди, 1250/1834-35 йили Питербургда вафот этди, деюр Юнусхон.

[66] Нақиб – саййидлар ва хожаларга бериладиган фахрий унвон. Нақиблар ўзларини Муҳаммад пайғамбарнинг авлодларидан деб ҳисоблайдиган саййидлар жамоалари раҳбарларининг лавозими. Ҳукмрон доиралар нақиблар орқали саййидлар жамоалари билан муомала қилганлар. Нақиблик лавозими авлоддан- авлодга ўтган. Нақиблар хоннинг энг яқин маслаҳатчиларидан бўлиб, сафарларда унга ҳамроҳ бўлган. Расмий қабул маросимларда нақиб хоннинг сўл томонида биринчи ўринда ўтирган.

Амир Ҳайдар ўрнидан туриб, девонхона ўртасигача келди ва бир-бирларини бағрига босиб кўришдилар. Амир қиблагоҳимга кўп ҳурматлар кўрсатди ва Эшонхўжанинг уйига туширди. Шундан бир неча вақт ўтиб, амир Ҳайдар подшоҳ вафот этди ва жаноб қиблагоҳим ҳаққида ўғли амир Ҳусайн тўрахон ҳам ҳаддан зиёд меҳру муҳаббатлар кўргузди. Тўрахон ҳам бир неча кундан сўнг охират сафарини ихтиёр этиб, оламдан ўтди. Қиблагоҳим Бухоронинг навбатдаги тахти вориси Умархон ибн амир Ҳайдар подшоҳ даврида рухсат тилаб, ота-бобларидан Шаҳрисабзда қолган ва кенагас амирлари ҳар йили ижара ҳаққи учун бирор нима бериб турган меросий мулки илинжида мазкур ерлари томон кетдилар. Дониёл *оталиқ* алар қадамини муборак ва қутлуғ билиб, кўп эҳтиром кўрсатди. Бу хабарни Муҳаммадраҳим *девонбеги* эшитиб, кетма-кет илтимосномалар юбориб, жаноб эшонни Ўратепага таклиф қилди. Ноилож жаноб қиблагоҳим Ўратепага ташриф буюрдилар. Муҳаммадраҳим *девонбеги* улар келаётганидан хабар топиб, Обижомакда истиқболига пешвоз чиқди ва қадамларини улуғ файзу баракат манбаси билиб, меҳмоннавозлик қоидаларини аъло тарзда адо этди. Қиблагоҳим мавзусини шу ерда тўхтатиб, бу воқеанинг қолганларини кейинроқ айтамиз, Худо хоҳласа.

Ўзбек подшоҳлари ичида амир Ҳайдар подшоҳ каби ҳафсалали ва олим ва бировнинг ҳаққидан ҳазар қилгувчи ўтмаган. Чунончи, айтишларича, ҳар куни тўрт юз нафар толиби илм унинг қошида дарс оларкан. Умри муддати қирқдан ўтганда қуръони каримни тўла ёд олиб, ҳофизи каломуллоҳ бўлган. Бир неча пири комилдан иршодлик хати олиб, сулук қоидаларини мукаммал босиб ўтганди. Аммо, ўша кезларда хотин олиши ҳам ҳаддан зиёдлик даражасига етганди. Бир куни Қаршида ҳоким бўлиб ўтирган иккинчи ўғли Насруллоҳхон олдига ул вилоят ишларини кўздан кечириш учун борди ва ўша ерда касал бўлиб, Бухоро сари юзланди. Бухоро шаҳрига кириб келгач, касали борган сари оғирлаша бошлади. Масиҳо нафасли табиблар даволаш учун қанчалик уринишмасин, фойда бермади ва 1242/1826-27 йили кўчкўронини бу дунёдан йиғиштириб, охират сари юзланди. Умри муддати қирқ саккиз ёш ва салтанати йигирма саккиз йил бўлди. Айтмишлар, **қитъа:**

Дунё на маҳалли истиқомат ба кас аст,
Ақлу хирад ар турост, ин нукта бас аст.
Бар умр чи эътимод к-ин ваҳшии руҳ,
Мурғест ки риштааш зи тори нафас аст.
(*Мазмуни:*
Дунё киши учун ястаниб ётадиган жой эмас,
Агар ақлинг бўлса, шу айтганим сенга бас.
Ҳаётга не ишонч, ахир бу ёввойи руҳ бир
Қуш ки у боғланган ип нафас торидир).

Ул замонда вазирлик мансабида Ҳаким *қўшбеги* ўтирар эди. Бу даҳшатли воқеадан сўнг *қўшбеги* чуқур ўй гирдобига чўмди ва яширинча равишда Насруллоҳхон олдига учқур чопарларни жўнатиб, уни Бухорога чақиртирди. Амир Ҳайдар подшоҳ вафотининг эртаси куни унинг бу иши хабари бутун шаҳар бўйлаб тарқалди. Мазкур воқеадан амир Ҳусайн тўра воқиф бўлгач, дарҳол арк сари югурди ва барча фуқаро унга қўшилдилар. Бу оммавий балодан Ҳаким *қўшбеги* хабар топиб, арк дарвозасини беркитди ва ўзи улар устига ўқу милтиқ отишга машғул бўлди. Ҳаким *қўшбеги*нинг бу журъатидан амир Ҳусайн тўра ҳайратга тушиб, фуқаро билан биргаликда арк дарвозаси сари югуришиб, неча бир машаққат ичида ўзларини қалъа ёнидаги пул зарбхонаси панасига олдилар. Юқоридан эса ўқ ва милтиқ сочмалари, тош ва ёғоч ғўлалари ёмғирдек энаётган эди. Ўша тошлардан биттаси амир Ҳусайнга тегиб, боши ёрилди. Аммо қон оққанига қарамай амир бошлиқ халқ дарвозага яқинлашиб бориб, арк дарвозасини синдирдилар ва бир ҳужум билан Аркка кириб олдилар. Амир Ҳусайн Аркка чиқди. Ҳаким *қўшбеги* қаергадир яширинди. Бирор соатдан сўнг эса бекинган жойидан ўзи чиқиб, амир олдига келди ва амирни муборакбоду дуо қила кетди. Амир Ҳусайн тўра унинг гуноҳидан кечди ҳамда Ҳаким *қўшбеги*ни тағин вазирлик мансабига ўтқазди. Эртаси куни саййидлар, уламо ва амирлар ҳаммаси йиғилиб, амир Ҳусайн тўрани жаҳонбонлик тахтига ўтқаздилар. Амир Ҳусайн салтанат ўриндиғида қарор топгач, ўзига тобе юртларни адолат зийнати билан безади. У жуда ҳам доно ва одил ва қадрга етувчи ва ҳиммати юксак бир подшоҳ эди. Айтишларича, ҳали тўра пайтиёқ кийимларини ўзгартириб, Мовароуннаҳрга қарашли мамлакатларнинг барчасини кезиб чиққан экан. Суҳбатдошларининг кўпи сайёҳлар бўлиб,

табиатан қаландар машраб киши бўлган. Тахтга чиққач, кўп ўтмай оғир касалга чалинди. Табиблар даволашга кўп уриндилар, бироқ, фойдаси бўлмади. Ул жаҳон кўрмаган султон ҳаётининг қадаҳ-паймонаси эндигина ўсиб-униб келаётган чоғи тўлиб, турмушининг ҳузур-ҳаловат даврони тугаб ва ёшлик билан хайрлашув фасли етишган экан, неча бир дарду ҳасратда дунёнинг бу тупроқхонасидан ўтди. Салтанати муддати уч ой ва умри муддати ўттиз уч ёш бўлди.

Ўша пайтда амир Ҳайдарнинг учинчи ўғли амир Умархон Кармина[67] да ҳукумат юргизарди. Бу хабарни эшитгач, дарҳол Бухоро сари отланди ва келиб Аркка чиқди. Эртаси куни Бухоро амирлари йиғилишиб, амир Умархонни салтанат тахтига ўтқаздилар. Умархон қўлидан иш келмайдиган ва ҳимматсиз подшоҳ бўлиб чиқди. Кечаси-ю, кундузи қизил май ичиш билан машғул эди. Доимо гул қоматли ва гўзал юзли маъшуқлар билан суҳбат қурар, аммо, сира ҳам мамлакат ишига боқмас эди. Амирлар қарашса, бу подшоҳ давлат ишларига қарайдиган эмас. Бу борада ҳеч бир чора топа олмай, ноилож, яширин равишда Қаршига амир Насруллоҳхон ёнига чопар юбордилар. Насруллоҳхон қараса, тез орада унга фатҳ эшиклари очилай деб турибди. Шунга кўра катта қўшин билан Бухоро томон йўлга тушди ва бир неча манзилларни босиб ўтиб, Бухоро атрофларига босқин уюштирди. Сўнг ҳазрат султон ал-авлиё хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг – *сирларини Аллоҳ муқаддас тутсин* – мозори ақдасига қўниб, ул жанобнинг қабридан қўллов мададини тилаб, сўнг орқага қайтиб кетиш учун йўл сари юзланди. Ул вақтларда амир Ҳайдар подшоҳнинг синглисидан бўлган жияни нақиблик паноҳи Эшон Тўрахўжа *нақиб* Панжшанба ҳукуматини бошқарар эди. Буни қарангки, айни кезда ул ҳазрат амир Умархонни кўриш учун Бухорога ташриф буюриб, кутилмаганда амир Насруллоҳнинг рўпарасидан чиқиб қолди. Эшонга тасодифдан дуч келган амир Насруллоҳ унинг қадамини қут-баракат манбаси сифатида қутлуғ кўриб, ўзи билан бирга Қаршига олиб кетди. Ҳақиқатдан ҳам унинг қадами қутлуғ келди ва сўнг кўп фатҳлар сабаб

[67] Кармина/ Кармана (асли суғдийча Хармана – катта сарой) — аҳоли яшайдиган қадимий масканлардан бири. Навоий вилоятида жойлашган.

чиси бўлди. Оғам жаноб Эшон *нақиб*нинг ўз оғзидан ушбуларни эшитган эдим: «Қаршидан то Самарқандгача амир Насруллоҳнинг сафарбарлик ишлари учун ўз чўнтагимдан ўн икки минг тилло харж қилдим. Қолган чиқимларимнинг эса қанчалигини ҳисоблаб кўрмаганман». Бир неча кун ўтгач, амир Насруллоҳ эшон *нақиб* ҳамроҳлигида катта қўшин билан Самарқанд сари йўналди. У чоғда Самарқанд ҳокими Давлат *қўшбеги*нинг ўғли Муҳаммадсафарбий эди. Эшон *нақиб*нинг келаётганини эшитиб, Самарқанд ва Миёнкол ва Итфол (?) амирлари билан бирга барчаси эшонни иззат билан кутиб олдилар. Улар Самарқандга тушгач, эртаси куни амир Насруллоҳни подшоҳликка кўтариб, кўктош[68] га ўтқаздилар. Бир неча кундан сўнг Муҳаммадсафарбекни Олимбий билан бирга Самарқанга қўйиб, ўзлари сон-саноқсиз лашкар билан Бухоро томонга йўналдилар. Ўша чоғда Ургут[69] ҳокими Каттабек *девонбеги* келиб, амир Насруллоҳга қўшилди. Бир неча манзилларни орқада қолдиргач, Бухорога яқинлашдилар.

Умархоннинг ҳеч сабабсиз Кармина томондан Бухоро сари қочгани зикри

Насруллоҳхоннинг келаётгани хабари амир Умархон қулоғига етгач, Бухоро лашкари билан амир Насруллоҳга қарши жангга отланиб, Кармина мавзесига келиб тушди. Насруллоҳхоннинг ул мавзега яқинлашаётгани аниқ бўлгач, ўша тундаёқ амир Умархон лашкари ўз-ўзидан ваҳимага тушган кўйи тарқалиб, ҳар тарафга қочиб кетди. Ўша ердан амир Ҳайдар подшоҳнинг тўртинчи, бешинчи ва олтинчи фарзандлари бўлмиш олий зотли подшоҳзодалар Зубайрхон, Ҳамзахон ва Сафдархон амир Умархондан ажралиб, амир Насруллоҳхонга қўшилдилар. Амир Насруллоҳ уларнинг қадамини қутлуғ билиб ва томирида ака-укаликнинг муҳаббат туйғуси кўпириб, уларни ўз марҳамат ва шафқати оғушига олди ва ўз ёнидан жой берди. Сўнг эса амир

---

[68] Кўктош – Бибихоним мадрасаси саҳнидаги кўк мармардан ясалган маҳобатли тахт. Ҳозир ҳам мавжуд.

[69] Ургут – бугунги Ургут, Самарқанддан 30 км. узоқликда жойлашган шаҳар, туман маркази.

Умархон лашкарининг парокандаликка юз қўйганини эшитиб, тез суръатларда ғаним қўшинини таъқиб қилган кўйи от чоптирганча Бухорога етиб, қўш ташлади ҳамда қамал ва ҳужум ишига киришди. Ўша аснода «Самарқанд фуқароси бир тожикни хон кўтариб, Муҳаммадсафарбий ва Олимбийни шип-шийдон қилиб талашибди» деган хабар келди. Бу хабарни эшитган амир Насруллоҳ ёнидаги Самарқанд амирларига кетиш учун рухсат берди. Улар ичида азиз акам саййидлик паноҳи эшон ҳожи Мўъминхон шайхулислом[70] ва қози калон ва бошқалар бор эди.

Амир Умархоннинг Бухоро ҳукуматидан туширилгани зикри

Алқисса, қамал муддати бир кам эллик кун чўзилди. Ниҳоят Бухоро умаросидан Ҳаким *қўшбеги*, Ражаббек *девонбеги* ва Аёзбий сингари амирлар сўзни бир ерга қўйиб, 1242 йил шаъбон ойининг йигирманчиси, сешанба куни (20 март 1827 йили)[71], тонгда йил алмашинуви пайтидан уч кун олдин[72] шаҳар дарвозасини очдилар. Насруллоҳхон Бухоро ичкарисига кирди. Амир Умархон эса арк тепасида бўлиб, ҳатто, арк дарвозасини беркитишга ҳам мажоли етмади. Насруллоҳхон лашкари югуриб келиб, арк ичига киришди ва амир Умархонни ушладилар. Ўша аснода эшон Тўра хўжа *нақиб* етиб келди ва подшоҳзодаларнинг устодзодалари эшон Муҳаммадшарифхўжа ибн эшон Шайхулислом ҳам дарҳол етиб келиб, амир Умархоннинг ажали етмаган экан ва умридан бир неча куни қолган экан, эшонлар яшаб қолишига сабабчи бўлишиб, амир Умархонни ўлимдан қутқариб қолдилар. Йўқса, ўша вақтда тўраларни ўлдиришга ўрганиб қолган ўзбеклар амирни ўртага олиб туришган эди. Эшон Муҳаммадшарифхўжа ўз отининг орқасига ўтқазиб, олиб чиқаётган пайти

[70] Шайхулислом – давлатда мусулмон жамоасининг бошлиғи. Саййид ва хўжалардан тайинланган.

[71] «Зафарномайи хусравий» асарида амир Насруллоҳнинг шаҳарга киришини 27 рамазон 1842/24 апрел 1827 йили деб кўрсатилганки, ҳақиқатга яқиндир.

[72] Шу йили янги йил 1827 йил 29 январда кирган. Муаллиф адашаётган бўлиши мумкин.

ўғри ўзбеклардан биттаси амирнинг боши сари қўл чўзиб, Умархоннинг бошидан бош кийимини юлқиб, ўғирлаб қочди. Ҳа, кули кўкка соврулсин бу ҳаётнинг, бор-йўғи шу! Тонгда подшоҳликнинг мурассаъ тожи бошида эди, чоштгоҳ маҳали эса боши яланг ва бадани яланғоч қолди. Чунончи, амир Алишер Навоий ҳазратлари айтмишлар, **байт:**

Оташин лаъле ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан бар сар аст.

(*Мазмуни:*
Подшоҳлар тожини безаб турган оловдек лаъл,
Аслида уларнинг хом ақлини пиширувчи чўгдир).

Оғам мавлоно Ҳозиқ шу қасидадан тазмин қилган бўлиб, ўшандан бир байти ушбудир, **байт:**

Подшоҳонро кужо бар афсар заррин пар аст,
Зи оташи савдоши ҳирси жоҳ дуде бар сар аст.

(*Мазмуни:*
Подшоҳлар бошидаги қарқара заррин пар эмас,
Мансаб васвасаси оташидан чиққан бир дуддир).

Бухоро халқи бу ҳолни кўргач, бариси зор-зор йиғлашга тушдилар. Эшон Муҳаммадшарифхўжа ўзининг дока салласини олиб, подшоҳлик бош кийими ўрнига фақирлик кулоҳини ул амир бошига ўради. Чунончи, азиз тоғам амир Умархон Хўқандий ўз шеърида шундай буюрмишлар, **назм:**

Подшоҳларга муносиб тож ила авранг[73] эрур,
Йўхса[74] билмиш ҳар гадо эски кулаҳ бош узра тож.

Эшон Муҳаммадшарифхўжа ул подшоҳни неча бир қийинчилик ва машаққат билан ул ҳалокат қўйнидан қутқаргач, эшон Тўра хўжа *нақиб*нинг уйига олиб борди. Уч кун ул ерда турди. Шатранж ўйнашдан ўзга иши бўлмади. Бу байтни Мукаррамий битган, **байт:**

---

[73] Авранг – тахт.
[74] Йўхса – йўқса.

Зи даври чарх ором нест мўътабаронро,
Ки дар қаламрави шатранж «кишт» бар сари шоҳат.
(*Мазмуни:*
Чарх айланишидан улугларга ҳеч бир тинчлик йўқ,
Шатранж сарзаминида шоҳнинг бошига келар «кишт»).

Уч кундан сўнг бир нечта туркманга қўшиб, вилоятдан чиқариб юбордилар ва ул подшоҳ тахту тожни неча бир ҳасратда тарк этиб, Туйғун номли битта ғуломи билан Хуросон сари юзланди. Неча бир қийинчиликда Ҳирот[75] вилоятига етиб олди. Ул вилоятда Маҳмудшоҳ афғон ҳукмдор бўлиб, амир Умархон Бухорийнинг келаётганини эшитиб, уни кутиб олиш учун ўз амирларини жўнатди. Амирлар уни иззат-ҳурмат билан шаҳарга олиб кирдилар ва афғон шоҳи турк подшоҳини бағрига босиб, кўп шафқату марҳаматлар кўргузди ва муносиб бир уйга туширди. Бир неча кун йўл чарчоқларини ёзди ва сўнг у ердан Қундуз шаҳрига қараб кетди. Муҳаммадмуродбек қатағон Бухоронинг собиқ амири келганидан хабар топиб, истиқболига ўзи чиқди ва ўз уйига туширди. Бир неча кун мобайнида шойиста хизматлар кўрсатди. Амир Умархон у ердан йўналиш жиловини Бадахшон тарафга бурди ва у ердан эса Дарвоз ва Қоратегин йўли орқали Фарғона вилоятига етиб олди. Муҳаммадалихон ғози амир Умархоннинг келаёганидан хабар топди, бироқ, ҳеч нарса демай ўтираверди. Шунда жаноб саййидлик паноҳи эшон Тўра хўжаи *калон хўжа* ва жаноб саййидлик паноҳи эшон Султонхон хўжаи *хўжа калон*[76] ҳар икки азиз Муҳаммадалихон олдига бориб «Нима қилса ҳам, ҳарқалай, Бухоро подшоси ахир. Фалакнинг гардиши билан Сизнинг олдингизга келиб қолибди. Унга иззат-ҳурмат кўрсатиш Сиз учун вожибдир», дейишди. Ул икки бузруквор бу сўзларни айтгачгина, ноилож, укаси, яъни кўзларим нури Султон Маҳмудхонни кутиб олишга юборди. Биродарим Султон Маҳмудхон меҳмонни кутиб олиб, замонанинг такаббури бўлмиш акаси олдига бошлаб келди. Ул нопок эса бармоқ учлари билан-

[75] Ҳирот вилояти – Ҳирирўд дарёси ёқасида жойлашган шаҳар. Ҳирот вилоятининг маркази.

[76] Хўжа калон – катта хўжа. Хўжалар вақфи ва мулкларини назорат этувчи амалдор. Саййид ва хўжалардан тайинланарди.

гина қўл чўзиб кўришди ва яшаш учун жой тайин қилди. Меҳмон бир неча кун йўл азобларидан фориғ бўлиб, дам олди. Шундан кўп ўтмай амир Ҳайдар подшоҳнинг амакиси Маҳмудбий ибн Дониёл *оталиқ* валинаъмининг иффат пардаси ортида ўтирган қизини ўз никоҳига киритди ва ҳеч нарса билан иши бўлмай Хўқанд кўчаларида кезиб юришни одат қилиб олди. Бу подшоҳзоданинг ҳолидан хабар оладиган бирор кимса топилмасди. Сана 1244/1828-29 йили оммавий вабо балоси ёпирилиб, ул жаҳон кўрмаган подшоҳзодани ҳам айни ёшлик чоғи минг гулидан бир гули очилмай туриб, ажалнинг бу учқур шамоли сўлдирди. Бу ёлғончи оламдан қайтиш пайти ушбу мисра тилидан жорий бўлган экан, **мисраъ:**

Ҳавойи ёру диёрам чу бигзарад ба хаёл,
Шавад манозилам аз оби дида моло-мол.

(*Мазмуни:*
Ёрим ва диёрим ҳаваси хаёлимдан ўтганда,
Ўтирган ерим кўз ёшидан денгиз бўлади).

Подшоҳлик муддати Бухорода уч ой бўлди ва уч ярим йил ватандан жудолик ва саргардонликда юриб, йигирма икки ёшида вафот этди. Наъшини Бухорога юборишди ва ҳазрат қутб ал-ақтоб жаноб Хўжаи Нақшбанд – *гўри нурга тўлсин* – мозорида дафн қилдилар. Чунончи донишмандлар айтмиш:

Дар ин дақиқа бимонданд жумлаи ҳукамо,
Ки одами чи кунад бо қазойи кунфаякун.
Усули фаръ чу шуд мунҳариф зи жунбиши асл,
Ба лойи ажз фурў рафт пойи Афлотун.
Салоҳи табъ чу сўйи фасод рў ниҳод,
Бимонд беҳуда дар дасти Бў Али «Қонун».

(*Мазмуни:*
Бу онда табибларнинг қўлидан иш келмай қолди,
«Кунфаякун» қазосига инсон зоти нима қила оларди.
Ҳақ иши ларзасидан қонун-қоидалар издан чиқди,
Афлотуннинг оёғи ожизлик лойига ботди.
Табъ соғлиги бузилиш сари юзлангач,
Сино қўлида «Қонун» фойдасиз бўлиб қолди).

Алқисса, Насруллоҳхон Бухорога кирди. Ҳаким *қўшбеги* уни қаршилаб, олдига пешвоз чиқди ва аркка чиқарди. Ўша куни амирлардан Исматуллоҳбий ва Тавқихон қозоқ қатлга етдилар. Яна бир неча киши ҳам улар кетидан охиратга равона бўлишди. Эртаси куни саййидлар, уламо ва умаро йиғилишиб, Насруллоҳхонни салтанат тахтига ўтқаздилар. У вилоятни қувват қўли остига олишга киришди. Уч ака-ука Зубайрхон, Ҳамзахон ва Сафдархонни Наразим[77] ҳукуматига тайинлади. Ул олий насабли шоҳзодалар ул вилоятда ватан тутиб, ҳукм юргизиш ишлари билан банд бўлиб турганларида, амир Насруллоҳхон Ғозибек *мирохур* қалмоққа уларни ўлдиришни буюрди. Ул уч шаҳзода шаҳриёрлик гулистонидаги ҳали тузуккина очилиб улгурмаган гулғунча эдилар. Бу салтанат жавоҳирлари юзида ҳали сабза чизиқ кўриниш бермаган бир ойдин дур ва гўзаллик ва латофат боғида ўсиб, ким кўрса ҳуснига мубтало бўлгувчи бир тоза ниҳол бўлиб, юборилган жаллодлар ўн етти нафар эркагу хотин мулозимлари билан бирга ул бегуноҳ шоҳзодаларнинг нозанин бўйинларига пичоқ тортиб, шаҳидлик шарбатини ичирдилар. Бу воқеадан фалак этаги қонга тўла шафақни қип-қизил алвон қилиб, юзига тортди ва осмон юлдузларни ерга отиб, ҳасратли кўз ёшларини оқизгандай бўлди. **Мисраъ:** Оре, оре ҳар баҳореро хазоне дар пай аст (Ҳа, ҳар баҳор кетидан куз келади); Ахир демишлар, **Байт:**

Дарегу дод ки он хусравон ҳалок шуданд,
Ба теги марги жигари реш синачок шуданд.
(*Мазмуни:*
Афсусу додким, ул хусравлар бўлишди ҳалок,
Жигар ўртар ўлим қиличидан сийналари чок).

Дониёл девонбегининг Чироқчини қўлга киритгани зикри

Амир Насруллоҳ Бухоро қамали билан машғул бўлиб турган бир пайтда Дониёл *девонбеги* Шаҳрисабздан отланиб, манқит ото-боболарининг гўрхонаси жойлашган, жумладан, боболари Худоёр *оталиқ* дафн этилган Чироқчи[78] қалъасини қамал қилди.

[77] Наразим – Бухоро туманларидан бири.
[78] Чироқчи – Қашқадарё вилоятидаги шаҳар, туман маркази.

Бироқ, қамал муддати чўзилиб кетавергач, қаттиқ бир ҳамлалар қилишга киришиб, ниҳоят, кучли бир ҳужум билан қалъани қўлга киритди ва ул ернинг ҳокими Ҳаким *додхоҳ* манқитни ҳам қўлга туширдилар. Дониёл *девонбеги* унга тегмади, аксинча, иззатлар кўргузиб, олий сарупо инъом қилди ва кетиши учун рухсат берди. Бошқа амалдорларнинг кўпини эса талон-тарож қилишди. Дониёл *девонбеги* фатҳу ғалаба билан дилкаш Каш томон қайтиб кетди.

Амир Насруллоҳнинг Чироқчи устига лашкар тортгани зикри

Шундан сўнг амир Насруллоҳ мазкур қалъани кенагаслар қўлидан қайтариб олишни кўнглига тугиб, катта қўшин билан Шаҳрисабз томон йўналди. Бу хабарни эшитган Дониёл *девонбеги* Шаҳрисабз лашкари билан отланиб, Шаҳрисабз ва Чироқчи оралиғидаги майдонга қўш ташлади ва Деҳиякнинг ҳокими бўлмиш ҳамда шижоат ва ботирликда замонасининг ягонаси саналмиш укаси Фозилбийга Чироқчи қалъаси ичига кириб, амир Насруллоҳга муносиб жавоб қайтаришини буюрди. Ул шерюрак мир акасининг сўзини қабул қилиб, қалъага кирди ва қалъани мустаҳкамлаш юмушларини кўнгилдагидек амалга оширган кўйи урушни кутиб ўтирди. Амир Насруллоҳ улар устига келгач, Фозилбий қалъадан чиқиб, шундай уруш солдики, баҳодирлар қонидан майдон тупроғи лоларанг бўлди. **Қитъа:**

Ту гуфти ки шўри қиёмат дамид,
Замин пора шуду осмон дарид.
Биларзид кўҳу бижунбид дашт,
Ғирев аз нуҳум осмон даргузашт.
(*Мазмуни:*
Кўрсанг дердинг: қиёмат қўпди, чун,
Ер тарс ёрилиб, осмон кўкси тешилди.
Тоққа тушди титроқ, дашт қимирлади,
Ошди тўққизинчи фалакдан шовқин).

Уч кун жанг шу зайл қизигандан-қизиб борди. Амир Насруллоҳ қараса ғалабага осонликча етиб бўладиган эмас. Ниҳоят, ўртага яраш ва сулҳ сўзи солиниб, икки орада доно элчилар ал-

машиш орқали ушбу шарт битим учун таклиф қилинди: Дониёл *девонбеги оталиқ* мансабига эришади ва Фозилбий давлатдаги *додхоҳлик* мансабини олади. Чироқчи қалъасини эса бузиб ташлаб, бу туман ҳокимлиги ва барча киримлари Дониёл *девонбеги* қўлида қарор топади. Бу шарт ҳар икки томонга маъқул тушди ва шу борадаги битимга эришилиб, ҳар ким ўз юрти пойтахти сари йўл олдилар. Амир Насруллоҳ бироз вақт йўл чарчоқларини чиқариб, дам олгач, давлат ишлари билан машғул бўлди. 1243/1827-28 йили жаноб саййидлик паноҳи эшон Султонхон (Адо)ни амир Насруллоҳ Муҳаммадалихондан тилаб олиб, Бухоро шайхулисломи амали билан бошини кўкка кўтарди.

Муҳаммадраҳим девонбеги давлатининг инқирози бошланиши зикри

1244/1828-29 йили Муҳаммадраҳим *девонбеги* Ўратепадан Бухорога ташриф буюрди. Амир Насруллоҳ унинг келишини улуғ файзу барака билиб, Ҳаким *қўшбеги*нинг уйига туширди. Ўша кундан беш кун бурун фақир ҳаждан келиб, қиблагоҳим саййидлик паноҳи эшон Султонхон уйига тушган эдим. Шунинг эртасига Аркка чиқиб, амир Насруллоҳ билан учрашдим. Амир фақирга меҳрибонликлар кўргузди. Ўшанда амир Насруллоҳ Муҳаммадраҳим *девонбеги*га йигирма кундан сўнг Жиззах вилоятини бўшатиб бериш, бунинг эвазига эса қачон хўқандликлар Муҳаммадраҳим *девонбеги* устига бостириб келишса, амир Насруллоҳ ёрдам кўрсатажаги шарти билан уйига қайтиб кетишга рухсат берганди. Шунга кўра, подшоҳзодаларни ўлдирган Ғозибек *мирохур* қалмоқни Муҳаммадраҳим *девонбеги*га қўшиб юборадиган бўлди. Муҳаммадраҳим *девонбеги* мени ҳоли жонимга қўймай, амир Насруллоҳ олдига рухсат сўраш учун воситачи сифатида юбориб, ана шундай (Ўратепага қайтиш) ижозатини қўлга киритганди. Айни ўша вақтда ҳазрат қиблагоҳ отам Шаҳрисабздан Ўратепага боргандилар. Шу сабабли эшон жанобларини зиёрат қилишим лозим бўлиб, мен ҳам Муҳаммадраҳим *девонбеги* билан Ўратепага қараб кетдим. Анча йўлларни ортда қолдириб, Самарқандга келиб тушдик. У пайтда Самарқанд ҳокими Мўъминбий *додхоҳ* бўлиб, жуда олий меҳмондорчиликлар кўргузди. Самарқанддан чиқиб, Янгиқўр-

ғон сари юзландик ва у ерга етиб, кечаси шу қалъада тунаб қолдик. Эртаси куни Янгиқўрғондан отланиб, Жиззах сари кетдик. Йўл бўйи ҳар борада сўзлашиб бордик. Муҳаммадраҳим *девонбеги* менга қараб, «Сиз эшонлар бу атрофдаги барча ўзбаклар пирисиз. Аммо, Муҳаммадалихон мода сиз жаноблари-га оламда қанча зиёнкорликлар бўлса қилди, ҳеч камини қолдирмади. Аслида-ку, ҳеч кимса пайғамбар авлодларига бундай зулмни раво кўрмайди. Агар қўли етса бизларга ҳам ана шундай ёмонликлар қилиши аниқ. Шу кунларда, эшитишимча, диндан қайтиб, ўзининг ўгай онаси билан зино қилиб юрганмиш. Бир дуои бад қилсангиз нима бўлибти, кофир хитойлар келсаю, Хўқанд халқини вайрон қилиб кетса. Сиз билан биз эса уларни қучоқ очиб кутиб олиб, хўқандлик аёлларни тутиб, хитойликлар қўлига топширсак ва ўшанда юрагимиз ҳоври сал пасайиб, дилимиз таскин топарди», деди. Фақир бунга жавобан: – Бу сўзларингиздан қайтинг ва бундай ниятни кўнглингиздан чиқариб ташланг, бу гапларда хосият йўқ. Чунки, аввалambор, Сиз билан биз Муҳаммадалихон модадан зулм кўрган аламзада одамларимиз ва унинг ҳаққида нима десак, деяверамиз. Бу аниқ. Бироқ бундай шикоятомез гаплар ожизлик аломати бўлиб, уни ошкоро айтиш, бизнинг шаънимизга ярашмайди, обрўйимизни қочиради. Бошқалар нима деса дейишаверсин, нима ишимиз бор. Қолаверса, ўгай онаси билан зино қилиб юргани ҳам ҳали аниқ эмас. Узоқ-йироқдан ва ҳар хил миш-миш оғиздан эшитганимиз асосида шариф шариат ҳукми номидан бирон нарса дея олмаймиз. Яна шуким, зулмни битта ўзи қилган, бошқаларнинг бунда айби йўқ. Шундай экан, биз қандай қилиб барча мусулмонларни унга қўшиб дуои бад қилиб, қарғай оламиз? – дедим. Муҳаммадраҳим *девонбеги* бу сўзларим қаршисида: – Ишқилиб, хизматингизда тирик турсак, кўрамиз ҳали яна қанақа ишлар қилишини, – деди ва Мирзо Бедилнинг ушбу мухаммасини ўқиди. **Мухаммас** будир:

Шод бошед эй жавонмардони намакин, обранг,
Дар сафоши нашъа авқот маписандид ранг.
Гардиши аҳволи номардон намехоҳад даранг,
Зуд барҳам мехўрад ин нашъаи осори банг.
Қартиён то кай баҳодир, занжалаб то чанд шоҳ.

(*Мазмуни:*
Қувонинг, эй оқ-зангор – терлаган ёш эранлар,
Нашъа ила вақт ўтказиб қилманг сўнг сиз аттанглар,
Номардлар аҳволин сира ҳам ҳавас қилманглар,
Банг нашъаси хуморин ахир тез ўтмас деманглар.
Қачонгача қўшмачи баҳодир, зангар токайгача шоҳ).

Ҳа, ҳақиқатдан ҳам мана ул амирлик паноҳининг айтганларини кўзимиз билан кўрдик, нима ишлар бўлиб кетди-я.

Хуллас, Жиззахга яқинлашдик, аммо, ҳеч ким бизни кутиб олишга чиқмаганди. Демак, бу ерда бир гап бор. Шуни англасак-да, шаҳарга кириб бордик. Беш-олти нафар *маҳрам*дан ташқари вилоят улуғларидан ҳеч бир киши олдимизга келмади. Ўзимиз Муҳамадраҳим *девонбеги* ўрдасига ёнимиздаги Ғозибек *мирохур* билан бирга бориб тушдик. Муҳаммадраҳим *девонбеги* қирқ ва юз[79] улуғларига қанчалик одам юбориб, ҳузурига чақирмасин, ҳеч ким келмади. Эртаси куни юз ва қирқ каттаконларининг барчаси жамъ бўлишиб, Муҳаммадраҳим *девонбеги*га, «агар бизнинг миримиз бўлишни истасангиз, амир Насруллоҳнинг элчисини қайтариб юборинг, биз юртимизни ҳеч қачон душманга бермаймиз. Агар гапимизни қабул тутмасангиз, ихтиёрингиз», дейишди. Муҳаммадраҳим *девонбеги* «мен Бухорода, амирлар ҳузурида Жиззахни бўшатиб бераман, дея сўз берганман. Энди ўша аҳдимга вафо қилмоқчиман», деди. Улар эса «Ҳар қалай, илгари ихтиёр сизнинг қўлингизда бўлгани учун бундай

---

[79]Қирқ ва юз – ўзбек халқи таркибига кирган йирик қабилалардан бири. Тарқоқ ҳолда Самарканд атрофида, Панжикентнинг жанубида, ҳозирги Ғаллаорол, Жиззах, Зомин ва Ўратепа ҳудудларида яшаганлар. Қирқ уруғи кўпинча юзлар билан аралашган ҳолда яшаганлар. Шунинг учун ҳам кўпгина манбаларда «қирқ юз» номи билан ҳам маълум. Қирқ, юз ва минг қабилалари марқа деган умумий ном билан аталган. Қирқларнинг этногенези Дашти Қипчоқ ўзбеклари билан боғлиқ. Қирқлар ўтмишда бир қанча уруғларга бўлинган. Шулардан энг йириклари: оқ-қўйли, қора-қўйли, қора-сирак, қорача, олмаса-ун, чапарашли ва б. Улар XX асрнинг бошларига қадар ярим ўтроқ ҳолда яшаб, чорвачилик билан, бир қисми тоғ ён бағрида, адирларда яшаб, лалмикор ва суғорма деҳқончилик билан шуғулланишган.

ваъда беришингизнинг айби йўқ эди ва узрли саналарди. Аммо, ушбу онларда ихтиёр жилови Сизнинг қўлингиздан бутунлай чиққан ва бу, демак, мазкур ваъдангизнинг бугунги кунга ҳеч қандай алоқаси қолмаган. Яъни, эндиликда Сиз ҳеч кимнинг олдида ёлғончи ёки вафосиз бўлиб чиқмайсиз, бунисидан ташвиш тортманг», дейишди. Ҳа, ахир демишлар, **байт:**

Мўрчагон гар бикунанд иттифоқ,
Шери жаёнро бар оранд зи пўст.
(*Мазмуни:*
Бош чиқарса бир ёқадан чумолилар,
Йиртқич шернинг терисин шилишар).

Муҳаммадраҳим *девонбеги* қараса, иш қўлдан чиқадиган. Ноилож қабул бармоғини кўзи устига босди ва Ғозибек *мирохур*ни улар билан биргаликда орқасига қайтариб, хайри маъзур айтишга мажбур бўлди. Эртасига оғам Иброҳимбий ва укаси Дарвешбек ва Ниёзқулини олти юз (?) нафар киши[80] билан менга қўшди ва фақир ул амирлик паноҳлари билан бирга рухсат олиб, Ўратепа сари юзландик. Ўша тун ошиқларнинг айрилиқ оқшомидан ҳам узунроқ ва маҳвашлар сочидан ҳам қорароқ бир кеча бўлиб, неча бир машаққат билан тонг отар маҳал Зомин қалъасига етиб олдик. Бирор соат ўша ерда дам олиб, у ердан Ём қалъаси сари йўл солдик. Ёмга етиб келиб, эндигина нафасимизни ростлаб ўтирган эдик, шу орада битта киши келиб, қулоғимга «тез бўлинг, отингизга мининг, иш чатоқ», деди. Бу сўзларни эшитган заҳоти бирор сония ҳаялламасдан чаққонлик билан ўрнимиздан тура солиб, отларга миниб олдик ва ташқари сари интилдик. Қарасак, одамлар орасида ғала-ғовур кўтарилиб, «ушлатут» сўзлари янграб, дарвозаларни ҳам беркитишмоқда. Бир амаллаб неча бир қийинчиликда қалъадан ташқари чиқиб олдим. Иброҳимбий ва Дарвешбек ва Ниёзқулибек барча оға-инилар ташқарида яна бир жойга тўпланиб, маслаҳатга тушдик. Аслида гап бундай бўлган экан: ўша зим-зиё тунда Муҳаммадалихон мода нима ҳам бўлибди-ю, нечукдир кўнглини ўйинчи каптарла-

[80] Қўлёзмада «шаш сад» (олти юз) дейилган, бироқ мазкур вазиятга кўра, афтидан, кузатувчилар сони оз кишини ташкил қилган.

ри меҳру муҳаббатидан узиб ва кесакдан ўт чиқиб, вилоятни эгасидан холи кўрганча Фарғона лашкари билан илғор солган кўйи Ўратепа сари чопиб, қалъани қўлга киритибди. Шу сабабли буни эшитиб улгурган бу ерлик фуқаро орасида ола-тасир бўлаётган экан. Иброҳимбий, Дарвешбек ва Ниёзқули *тўқсоба* Зомин тарафга кетишди. Фақир Жиззах сари қайтдим. Тун ярмидан оққанда Муҳаммадраҳим *девонбеги* олдига қайтиб келсак, Муҳаммадраҳим *девонбеги*ни мансабидан тушириб, ўрнига бошқа одамни келтириб тиклашибди. Мени кўриб, йиғлашга тушди ва маъюслик изҳор этди. Унга тасалли бердим. Эртаси куни рухсат тилаб, Самарқанд сари юзландим ва Оқтепа мавзесига етишдим. Қарасам, Мўъминбий *додхоҳ* ва Ғозибек *мирохур* Самарқанд лашкари билан шу ерда экан. Мени қўйиб юбормай, ўша оқшоми роса меҳмон қилишди. Эртасига Самарқандга кириб бордим. У ердан Бухорога қараб кетдим. Шаҳарга етиб келиб, қиблагоҳим эшон Султонхон ҳузурида турган эдим, амир Насруллоҳ ўртага Ҳаким *қўшбеги*ни қўйиб, мени давлат хизматига таклиф қилди, аммо, фақир фақирлик мақомидаги жавобни бердим ва мулло Муҳаммадшариф мадрасасидан бир ҳужра олиб, ўқишга машғул бўлдим. Ўша вақтда Муҳаммадраҳим *девонбеги* Бухорога келишни ихтиёр этганида ўрнига ўзининг гаранг фарзанди Бобо *додхоҳ*ни ва Муҳаммадалихон модадан кўнгли қолиб келган оғам Исҳоқ *девонбеги* ибн Маҳмудбийлар Ўратепага қўйган эди. Фарғона лашкари шаҳарга киргач, анча қирғин-барот жанглар бўлди ва кўп одамнинг қони тўкилиб, ёстиғи қуриди. Бобо *додхоҳ* ва Исҳоқ *девонбеги* Муғ аркида мудофаа учун қамалиб, ўқ ва тўфанг отишга машғул бўлдилар. Ахийри саккиз кундан сўнг ўртада аҳду-паймон қилиниб, Муғ қалъасини ташлаган кўйи лар ҳам соғ-омон Жиззахга келишди.

Ўша кезда жаноб қиблагоҳим шаҳар ичида эканлар. Одамларнинг шовқин-сурони кўтарилавергач ва Фарғона лашкарининг қалъага бостириб келгани хабари тарқалгач, оғам Исҳоқ *девонбеги* қанчалик саҳар пайти қиблагоҳим олдига бориб, «жаноб эшон, Муғ аркига кирайлик», деб ёлворишига қарамай, қулоқ осмабдилар. Исҳоқ *девонбеги*га кетишга рухсат бериб, ўзлари қимирламай ўтираверибдилар. Хўқанд лашкари эшон яшаётган уйнинг ён-атрофини гир ўраб олгач, бу хабар Муҳаммадалихон мода қулоғига етишиб, Умар Саъд ва Шимри зи-л-

жуюш[81] ҳиди келиб турган бир нечта *надим*ига жаноб эшонни такроран юртдан чиқариб юборишлари борасида фармон берибди. Туркий халқнинг бир мақоли бор: Ёмоннинг бир қилиғи ортиқ; Қиблагоҳим битта садоқатли маҳрами билан бу хонадоннинг муридларидан бўлмиш бир нечта қозоқларни ёнига олиб, Тошканд сари юзланибди. У ердан эса Ўрус юртига қараб кетибди ва ул мамлакатдан яна такроран Урганжга ташриф буюрибдилар. У ердан Бухорога келдилар. Жаноб қиблагоҳим келганидан хабар топган амир Насруллоҳ ўзининг бир нечта *надим*ларини истиқбол учун чиқарди. Катта ҳурмат билан жаноб Султонхоннинг уйига тушириб, эртаси куни ўзи кўришга келди ва иззат-икромлар кўрсатди. Такаллуф билан меҳрибонликлар адо қилди. Жаноб қиблагоҳим шунда ушбу байтни ўқиб, Шаҳрисабзга кетиш учун рухсат сўрадилар. **Байт:**

Нагаштам дар жавони ҳалқазани дари ҳеч доно, шайх,
Қадди хам гаштаро акнун чи созам ҳалқаи дарҳо.
(*Мазмуни:*
Ёшлигимда ҳеч бир доно ва шайх эшигини қоқмадим,
Белим букилганда нима қиламан энди эшик тақиллатиб).

Амир Насруллоҳ қараса, эшон Бухорода қоладиган эмас, ноилож, чексиз меҳрибонликлар кўрсатиб, кетишларига жавоб берди. Бу саргузаштларни агар умр вафо қилса, иншоаллоҳи таоло кейинроқ батафсил баён этарамиз.

Муҳаммадраҳим *девонбеги* Жиззахда қарор топган ўша 1244/1828-29 йили амир Насруллоҳ Самарқанд сари юзланиб, Тўрткўл[82] мавзесида қўш ташлади. Шаҳрисабздан эса тоғам Хўжақулибий ўз амирлари билан келиб, амир ҳузурини топди ва сўнг Самарқандга кетди. Амир Хўжақулибийга Самарқанд сари рухсат бергач, ўзи Бухоро томонга қайтди. Чунки ўша вақтда

---

[81] Умар Саъд ва Шимр – Имом Ҳусайн ибн Али ибн Аби Толибнинг Карбало даштида ёнидаги етмиш икки нафар яқинлари билан бирга умавийлар халифаси Язид (680-683) буйруғига биноан ҳижрий 61 йил 10 муҳаррам ойида (680 йили 10 октябр) ҳалок этилиши ва имомнинг бошини қилич билан кесган воқеа иштирокчилари назарда тутилмоқда. Қаранг: Шимр.

[82] Тўрткўл – Бухоро ва Самарқанд орасидаги манзил бўлган.

бутун Мовароуннаҳр бўйлаб ялпи юқумли вабо касали тарқалган эди. **Байт:**

Ажалро саросемаги бештар,
Гар сўйи кадомин равад пештар.
(*Мазмуни:*
Ажал қолган эди ҳовлиқиб: қай бирин
Олдига бориб, жонин олай деб эртароқ).

Чунончи, ўша замон улуғларидан Абулқосим *додхоҳ* юз ибн Фозилбий валинаъми ва амир Ҳайдар подшоҳнинг аммаваччаси Эшон Хўжа ва амир Насруллоҳнинг табиби ушбу шеърда, **Мисраъ:** Марг аввал дар жаҳон кори табибон мекунад (Ажал ер юзида дастлаб табиблар ишига киришади), дейилганидек, сафар ойида фоний дунё билан хайрлашиб, охират сари юз тутдилар.

Кажрафтор фалакнинг Муҳаммадраҳим девонбеги бошига ўйинлар солгани

Беш ойдан сўнг Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг Урметан[83] қалъасида ҳоким бўлиб турган ўгай укаси Муҳаммадсодиқбек акасига қарши мухолифат ноғорасини чалишга киришди. Буни эшитиб, Жиззах лашкари билан укаси устига келди ва ҳар икки томондан қаҳри қаттиқ баҳодирлар ўлдир-ўлдир бозорини чунонам қиздирдиларки, олди-сотди ишига бир нафас йўл бермасдилар. Ажал харидори кекса-ю, ёшнинг баҳосини бир нархга уриб олар ва ҳеч бирига муҳлат бермас эди. Чунончи демишлар, **байт:**

Чунон оташи маргро бар афрўхт,
Ки пиру жавонро ба як дам бисўхт.
(*Мазмуни:*
Ўлим оловин шундай алангалатдики,
Ёшу қарини бир ловуллагандаёқ куйдирди).

Саккиз кун давомида қамал ва уруш ишига машғул бўлдилар. Ниҳоят, ўртага сулҳ сўзи солинди. Муҳаммадраҳим *девон-*

[83] Урметан – Зарафшон водийсининг юқори қисмида, Самарқанддан 150 км. масофада жойлашган қишлоқ.

беги укаси Муҳаммадсодиқни ўз олдига чорлади ва уни қамоққа олиб, Урметан қалъасини қўлга киритди. Ҳибсга олинган укасини ўзининг ишончли кишиларига қўшиб, Жиззахга жўнатди. Ўзи эса хотиржамлик билан қалъани тузатиш ишларига киришди. Аммо, у бу айланувчи эски гумбазнинг ҳали инсон зотининг тушида ҳам кўрмаган не-не ўйинлари борлигини хаёлига ҳам келтирмади. Гапнинг қисқаси шуки, Муҳаммадсодиқбек Муҳаммадраҳим *девонбеги* ҳузуридан чиққач, ёнидаги посбонларга катта ваъдалар бериб, уларни шу алдов билан ўзига иттифоқчи қилди. Жиззах қалъасига етиб келганларидан сўнг «замон-замон Муҳаммадсодиқнинг замонидир», дея жар солдирдилар. Бу жарни эшитиб, воқеанинг аслини билмаган оғам Исҳоқхон девонбеги ҳайратга тушди. Муҳаммадсодиқбек тўсатдан Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг ўрдасига кирди ва бир неча йиллик хазинанинг ҳаммасини қўлга олиб, вилоят келини саналмиш Жиззах шаҳрини ўз бағрига босди ва амирлик ўриндиғига ўтирди. Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг ўз замонасининг энг жасур мирбаччаларидан ҳисобланган ўғли Бобо *додхоҳ* бу воқеа юзага келгач, оёқ яланг, бош очиқ ҳолда ўзини қалъа деворидан ташлаб, қай гўрдан бир эгарсиз от топиб, не-не қийинчилик ва машаққат билан Янгиқўрғонга етиб олди.

Муҳаммадраҳим *девонбеги* укасини Жиззахга юборгач, ўзи уч-тўрт кун туриб, Фалғар вилояти ишларини битказди ва ўз томонидан ноиб қилиб Урметан қалъасида Мир Муҳаммад *тўқсоба* ва Бердиёрни қўйган кўйи Жиззах қалъаси сари йўналди. Анча йўл босгач, вилоят яқинига етди. Ўша ерда бир тегирмон бўлиб, тегирмон эгаси мирни кўргач салом берди ва «мир қаерга бормоқдалар?» дея сўради. Муҳаммадраҳим *девонбеги* «давлатхонага», деди. Тегирмончи эса «ахир ғаддор фалак қандай ўйин кўрсатганини эшитмадингизми? Ҳозир Жиззах қалъаси бошқалар учун давлатхонага айланиб, мир жаноблари учун ғурбатхонага дўнган». Муҳаммадраҳим *девонбеги* тегирмончидан бу сўзларни эшитгач, ҳайрат бармоғини тишлаб қолди. Тегирмончи унга бўлиб ўтган воқеани бир-бир ҳикоя қилиб бергач, Муҳаммадраҳим *девонбеги* дардга тўла дилидан ҳасрат оҳини чекди ва ушбу туркий байтни айтди, **байт:**

Тақдир иши тадбир ила ўзга бўлурми,
Тошни хати ёмғур суви бирлан йитилурми?

Афсус-надомат қўлларини бир-бирига ишқаб, неча бир дарду ҳасратда мулку мол ва фарзанду аёлидан дил узди. Янгиқўрғон томонга йўл солиб, отасига нолойиқ ўғлини ўша ердан топди. Ўзи ёнида олиб келаётган ҳарбий қурол-яроқни унга бериб, неча мулозимларини ҳам шу ўғлига қўшди ва Урметан қалъасига жўнатди. Ўзи эса Бухорога қараб йўл олди. Ул содда бечора бола отасидан кетишга рухсат олгач, бир кун йўл юриб, роса чарчади ва кўзини уйқу элитди. Йўлни қўриқлаш учун Панжакент[84] қалъасидан чиққан бухоролик сипоҳилар вазифа юзасидан айнан шу ерларга етиб келган бўлиб, тасодифан ул бой ўлжани кўриб қолишди ва дарҳол ушлаб олиб, ёнидаги барча нарсасини шип-шийдон қилишди ва бекваччани қип-яланғоч ҳолда Бухоро томон олиб кетишди. Ҳа, ахир демишлар, **мисраъ:** Касеро бахт баргардад, шикаст андар шикаст афтад (Кишининг бахти қайтса, бало устига балога йўлиқаверади); Ишқилиб, ота-бола иккови биттаси боғдан, биттаси роғдан Бухорога кириб келишди ва шундан сўнг ота-бола амир Насруллоҳ ҳузурида туришди.

Айтишларича, амир Умархоннинг Бухорода подшоҳлиги даврида Муҳаммадалихон мода жаноб қиблагоҳимнинг амакиси жаноб саййидлик паноҳи эшон Тўра хўжаи *хўжа калон*ни Бухорога элчилик билан юборган ва алар элчиликдан қайтиб, Хўқандга ташриф буюргандан сўнг жаноб саййидлик паноҳи эшон Султонхон хўжаи *хўжа калон*: – Оға, Муҳаммадалихоннинг қандайлигини яхши биламиз, унинг баёнига ҳожат йўқ. Ўратепада эса Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг ўғли Бобо *додхоҳ* амирлик мансабида ўтириб, ҳукм юргизмоқда, Бухорода амир Умархон салтанат тахтида ўтириб, подшоҳлик қилмоқда. Буларнинг ҳам ҳар иккисини кўриб келдингиз. Энди мана шу уч ҳокимдан қай бирини яхшироқ деб биласиз? – деб сўрабдилар. Жаноб эшон: – Қўлимдан келганида эди ҳар учини бир ерда қўйиб, биттасининг оёғидан олиб, бунисининг калласига урар, анависининг бошидан тутиб, мановисининг оёғига келтириб урардим. Шунда қайси бири тез ўлиб, мусулмонларни ўз зулмидан қутқарса, ўша олдинроқ ўлганини яхшироқ, деган бўлардим. Қайсиниси ундан кеч-

[84] Панжакент – Зарафшон водийсида Самарқанднинг шарқида, 60 км. масофада жойлашган. Туман маркази.

роқ ўлса, бошимнинг садақаси, дейман. Учинчисини эса билмайман, – дея ушбуни айтибдилар, **байт:**

Аблаҳонро ҳама шарбат зи гулоби қанд аст,
Қути доно ҳама аз хуни жигар мебинам.
(*Мазмуни:*
Аблаҳлар нуқул қанд гулобининг шарбатин ичар,
Дононинг озиги эса фақат ўзининг жигари қонидир).

Ул икки азиз бир-бирларидан бир соат ҳам айрилмас ва ҳамиша бирга суҳбат қуришар эканлар. Шунга ишора қилиб амир Умархон Хўқандий даврининг малик уш-шуароси мавлоно Фазлий бу иккала *хўжа калон* сифатида шундай буюрмишлар, **маснавий:**

Дў хўжа калон он ду фахри умам,
Ба як жой буданд рўзе баҳам.
Ба дидори ҳам анжуман доштанд,
Баҳам аз зарофат сухан доштанд.
Якеро буд Истравшан мақом,
Дигар як буд аржуманди киром,
Хўжа калони Махдуми Аъзами.
Ниёзам ба хўжа калони Хўжанд.
Буд вазъ гуфтори ў дилписанд.
Ки дар ҳусни ахлоқ вазъи карам,
Чу Махдум Аъзам буд мўҳтарам.
Яке мисраи хуб гуфт инчунин,
Ки бошад ажаб дилкашу нозанин:
«Совуқ рақиб юзи саргайса фасл аз чи ажаб».
Чу бишунид хўжа калони дигар
Адо дастгоҳист Аҳрор фар.
Равон гуфт ин мисраъ дигараш,
Ки гардид як байт пур зевараш.
«Қуёши суҳбатидин замҳарир зар кўринур».
Буд васфи он ҳар ду хўжа калон,
Чу хуршеди тобон аён дар жаҳон.
Ба даргоҳи Дорои жамсалтанат,
Бувад ҳар дуро рифъату манзилат.

(*Мазмуни:*

Халқнинг икки фахри ул икки хўжа калон,
Бир куни иккови бир ерда тутдилар макон.
Бир-бири билан қурдилар қизиқ суҳбатлар,
Суҳбатлари нозик ва гапларида зарофатлар.
Бирига эди Истравшан юрти чўнг мақом,
Иккинчиси ҳам эрди халқ аро азиз, киром.
Яъни ул хўжа калон эди Махдуми Аъзамий.
Менинг ниёзим ул хўжа калони Хўжандга,
Сўзлари болу шакар янглиғ дилписандга.
Чиройли хулқу карам-эҳсон бобида якто,
Махдуми Аъзамдек муҳтарам эрур аммо.
Бир ажойиб мисрани айтди у бу янглиғ,
Ажиб бир дилтортар сўз йўқ у янглиғ:
«Совуқ рақиб юзи сарғайса фасл аз чи ажаб»
Яна бир хўжа калон эшитиб бу сўзни,
Яъни Адо хўжа Аҳрор авлоди эшитиб бу сўзни.
Яна бир мисрасини оғзидин равон қилди,
Ул икки мисрадин бир байт тамом қилди:
«Қуёш суҳбатидин замҳарир зар кўринур»
Ул икки хўжа калон васфидир аён,
Қуёшдек равшан жаҳон аро бу он.
Доро қасрида ва Жамшид салтанатида,
Ҳар иккисининг мақомидир баландда).

Амир Насруллоҳнинг Жиззах вилояти томонга қўшин тортгани зикри

Муҳаммадраҳим *девонбеги* ўша қочганича келиб амир Насруллоҳ хизматида тураркан, уч ойдан сўнг амир Насруллоҳ иккаласи сон-саноқсиз лашкар билан Жиззах сари юзландилар. Анча йўл босиб ўтгач, манзилу мақсадга етиб, Жиззах қалъасини паргор чизиғи каби ўраб олдилар ҳамда қамал ва уруш ишига киришдилар. Муҳаммадсодиқбек, Иброҳимбек ва Исҳоқбек *девонбеги* сингарилар мардлик намунасини кўрсатиб, шиддатли жанглар қилишди. Саккиз кундан сўнг фуқаро ўртасига оғзи олачилик тушиб, қалъа дарвозасини манқитларга очиб бердилар ва Бухоро қўшини шаҳарга кирди. Мирлар аркда ўзлари ҳимояси учун беркиниб, қамалчиларга қарата ўқ ва милтиқ отишга туш-

дилар. Ниҳоят ўт билан ўйнашиб бўлмаслигини кўриб, жанг баҳридан кечдилар. Шундан сўнг сулҳ сўзини орага солиб, «жаноб саййидлик паноҳи эшон Султонхон хўжаи шайхулислом ўртага тушиб, аҳду паймон ишларини зиммасига олсаларгини бизлар арк қалъасини ташлаб чиқамиз», дейишди. Амир Насруллоҳ мирларнинг сўзини қабул қулоғи билан эшитди ва эшон жаноблари қалъага кириб, мирларнинг кўнглини тинчитди. Исҳоқ *девонбеги* ва Муҳаммадсодиқбек кўчи билан ташқари чиқиб, Жиззах қалъасини ташлаганча Шаҳрисабзга қараб йўл олдилар. Иброҳим бек Бухорога кетиш ниятини билдирди. Шу зайл Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг неча йиллик давлати бир соатда несту нобуд бўлди. Амир Насруллоҳ унга онаси ва қариндошлари билан хайрлашиб, уларни шу ерда қолдиришни буюрди. Муҳаммадраҳим *девонбеги* онаси ва яқин қариндошу фарзандлари олдига бориб, улар аҳволини бир ҳолатда кўргач, йиғлаб юборди.

Амир Насруллоҳ Жиззах қалъасини ҳам ўз давлати таркибига қўшиб олди. Ниёз *тўқсоба* ва Нурмуҳаммадни тўпга солиб оттирди. Яна қирқ жамоасидан етмиш беш кишини фуқаро қўлига топшириб, ўлдиртирди. Шу сабабли фуқаро ул жамоанинг хундори бўлиб қолди. Амир Насруллоҳ Жиззах ишидан кўнгли тинчигач, Жиззах қалъасини Ҳаким *додхоҳ* манқитга топширди ва ўзи Самарқанд сари равона бўлди.

Муҳаммадраҳим *девонбеги* Ўратепада ҳукмронлик қилиб ўтирган пайтда Муҳаммадалихон моданинг қўшин бошлиғи сипаҳсолор Ҳаққули ибн Жаҳонгир бўлиб, у ўз ўғлини амакиваччаси Искандарбийга қўшиб, қариндошларидан бирининг унашилган қизини никоҳига киритиб қайтиши мақсадида куёв сифатида катта дабдаба билан Ўратепага жўнатди. Куёвнинг ёнида Раҳматуллоҳ исмли чиройли бир ўспирин ҳам куёв навкар бўлиб кетаётган эди. Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг ўша нозанин йигитга ишқи тушиб, сочу зулфлари арқонига банди бўлиб қолди ҳамда Ҳаққули сипаҳсолор фарзандларининг бундай савлат ва ҳашамат билан кетаётганидан ғазаби қайнаб, уларнинг ҳаммасини ушлаб, қамоққа ташлади. Бечоралар анча вақтдан сўнг неча бир қийинчилик ва обрўлари тўкилган кўйи озод бўлиб, уйлари сари кетдилар. Ул ўспирин эса Муҳаммадраҳим *девонбеги* билан ўртоқ тутиниб, *девонбеги* бир лаҳза ҳам ундан узоқлаша олмайдиган бўлиб қолди. Иттифоқан, ўша суюклиси Жиззах фатҳидан сўнг Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг ёнидан қочиб, Хўқанд-

га кетди. Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг кўзига мамлакат ва давлат, қариндошу фарзандлардан ажралиш кўринмас, аммо, ул маҳбубидан жудо бўлиш бу ишқ девонасини баттар телба қилиб ташлаганди. Чунончи туркийда демишлар, **мисраъ:** Ҳар нечук дард ўлса ўлсун, доғи ҳижрон ўлмасун; Муҳаммадраҳим *девонбеги* айрилиқ оловида ўтга тушган соч толаси каби тўлғанар экан, бу хабар амир Насруллоҳ қулоғига етиб, эртаси куни амир Насруллоҳ амирлар орасида ўтирган Муҳаммадраҳим *девонбеги*га қараб, «бу кишининг маҳрами Раҳматуллоҳ қочиб кетибди» деди. Шунда Муҳаммадраҳим *девонбеги* «мен ўша йигит сабабли Ўратепа, Жиззах, балки юзиянинг бутун давлатини ютқаздим. Мана ҳозир эса Сиз, жанобларининг давлатидан ўз суюклигимни ҳам ютқазиб ўтирибман», дея жавоб берди. Амир Насруллоҳ Муҳаммадраҳим *девонбеги*дан бу жавобни эшитгач, ҳеч нарса демай, жим бўлиб қолди. Самарқандга келиб тушилгач, Муҳаммадраҳим *девонбеги* қочишга қарор қилиб, Шаҳрисабз сари юзланди. Ул амирлик паноҳининг келаётганидан хабар топган Дониёл *оталиқ* унинг истиқболига шахсан ўзи чиқди ва бир-бирлари билан қучоқлашиб кўришдилар. Неча бир иззат-икром билан яхши бир уйга жойлаштириб, яхши меҳмондорчиликлар адо этди. Амир Насруллоҳ Самарқанддан Бухорога қайтгач, *девонбеги* бир неча вақт ўша диёрда яшаб турди. Ўша кезларда жаноб қиблагоҳим Урганждан келдилар. Мен хизматларига Шаҳрисабзда етишдим. Бу гапларнинг қолганини кейинроқ ҳикоя қиламиз.

Оғам амирлик паноҳи Муҳаммадраҳим девонбегининг шаҳидлик топгани зикри

Муҳаммадраҳим *девонбеги* Шаҳрисабз вилоятида турғун яшаркан, ўша вақтда Ҳаққулининг бутун Фарғона лашкарини йиғиб, Кошғар тарафларга юзлангани ва Ўратепа шаҳри душмандан холи қолгани хабари келиб, буни Муҳаммадраҳим *девонбеги* ҳам эшитмай қолмади. Фалак яна бузуқчиликка тўла пасткаш олам узра ўйин кўрсатишни хоҳлаб, шунингдек, Ўратепа улуғлари номидан енгилюрар, учқур қосидлар яширинча келиб, мазкур *девонбеги*ни ваъдалар билан ҳукуматни қўлга олиш учун чорлаб, «фалон кун келинг, барчамиз бандангиз ва фармонингизни адо этувчингиз бўламиз», деб юбордилар. Қиблагоҳим ва Дониёл *оталиқ* қанчалик қаршилик қилишмасин, ул амир-

лик паноҳнинг умри шу орада туганган экан, уларнинг насиҳати фойда бермади. Кетаман, дея ўз гапида қаттиқ туриб олди. Дониёл *оталиқ* ноилож ёнига йўл кўрсатувчи қўшиб берди. Шу кўйи *девонбеги* билан хайрлашдик. Ул довюрак амир ўн саккиз нафар кишини олиб, Исҳоқ *девонбеги* билан бирга Ўсмат[85] йўли орқали саллохона томон кетди. Ҳа, ҳеч бир ерда дам олдирмай, тез ҳаракатлантирган зайл қазо уни ғалаба умидида Ўратепа сари шошилтириб кетаётган эди. Икки кеча ва бир кунда ўзини манзил сари етказди. Аммо, чорлаган кишилар билан келишилган ваъдасига риоя қилмай, бир кун илгари ярим саҳар чоғи етиб борганди. Сув кечувидан ўтиб, шаҳарга кирди ва маънида солиҳ киши бўлмай, фақат номигина солиҳ бўлган Муҳаммадсолиҳ хўжанинг уйига тушди ва шу заҳоти «давр Муҳаммадраҳим *девонбеги* давридир», дея жар солдирди. Бу шовқинни эшитган шаҳар халқининг барчаси ярим тунда ноз уйқудан уйғониб, ҳайратга тушдилар. Кутилмаган янгилик шаҳар бўйлаб ёйилгач, айрим кишилар ўша қоронғу тунда Муҳаммадраҳим *девонбеги* олдига югуриб бордилар. Ул ваъда берган кишилардан шаҳарда борлари ҳам келишди, шаҳардан ташқари чиқиб кетганлари эса бу гапдан хабар топишмади. Кўплари эса ваъдага хилоф иш тутишди. **Назм:**

Ёри ман дил зи дўстон бардошт,
Аҳди дерина аз миён бардошт.
(*Мазмуни:*
Ёрим дўстлардан дилин узди,
Эски аҳду паймонин бузди).

Ўша пайтда хўқандликлар томонидан Шоҳи *додхоҳ* бу ерда юрт сўраётган бўлиб, фалакнинг бу каби ўйинидан ҳайрат денгизига ғарқ бўлди ва бу ҳалокат қаъридан қандай қутулишини билмай қолди. Ниҳоят қочиб қутулиш пайига тушди. Ўша чоғда Муҳаммадсолиҳхўжа қараса, амирлик паноҳи Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг ёнида бор-йўғи беш-олти мулозими бўлиб, бошқа кишиси йўқ экан. Дарҳол ўзини тарафдор қилиб кўрсатиб, лекин ўзи аслида ҳам хўқандликларга самимий давлатхоҳ бўлгани учун ва бу *девонбеги* бошқа ернинг одами экани сабабли ул аҳмоқ

[85] Ўсмат – Самарқанд-Жиззах йўлида жойлашган.

хўжа бадномликни ўзига муносиб кўрганча яширин равишда Шоҳи *додхоҳ* олдига одам юбориб, «кўзлаган ўлжангиз қўлга тушди, ҳаялламай келиб, қўлга олинг» қабилидаги хабарни етказди. Ўзи эса *девонбеги* олдида ўтириб олиб, ул амирлик паноҳини яхши гап-сўзлар билан авраганча, тонг отишини пойлаб, гапга чалғитиб турди. Бирор фурсатдан сўнг субҳи содиқ ёқасини йиртди ва ложувард чархнинг олтин қанотли товуси қанотини ёя бошлади. Шаҳарнинг тарафдор халқи кун ёришгач, келиб қарашса, *девонбеги*нинг ёнида қўшин-пўшин деган нарсадан асар ҳам йўқ. Буни кўришгач, ҳар ким бир баҳона билан уйларига қайтиб кетди. Ўша аснода Муҳаммадсолиҳхўжанинг чопари Шоҳи *додхоҳ* олдига бориб, воқеани бир-бир айтиб берди. Шоҳи *додхоҳ* Солиҳхўжа юборган хабардан боши Сурайё юлдузигача етиб, дарҳол отланди ва самандини Муҳаммадраҳим *девонбеги* устига қараб чоптирди. *Девонбеги* мазкур хўжа қилган ишдан ҳайрат бармоғини тишлаб, тақдирга тан беришдан ўзга чора топмади. **Мисраъ:** Мурғи зийрак чун ба дом афтад таҳаммул боядаш (Зийрак қуш тузоққа илинса, чидаши лозим); Амир хизматидаги бир нечта кишиларнинг барчаси кин ва адоват қиличини ғилофидан суғуриб, урушга киришдилар. Кўча тор ва жуда узун эди. Бир соатча мардликнинг додига етиб, бостириб келган оломон билан жасурона бир тарзда олишдилар. Шунда том тепасидан, ўзи аслида *девонбеги*нинг фуқаросидан саналган бир чапани боланинг милтиғидан бир ўқ чиқиб, ул жанг ўрмонининг шери орқасига тегди ва *девонбеги* шу заҳотиёқ тубанлик тупроғи узра қулади. Ул нопок шум ниятли бола абжирлик билан томдан пастга сакраб, *девонбеги*нинг покиза бошини шафқатсизлик ханжари билан пок танидан бутунлай жудо қилди. Халқ бу ҳолатни кўриб, Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг мулозимларини қаерда бўлишса товуқ жўжалари каби битта-битта йиғиб келиб, барчасининг бошини кесишди. Ўша «ушла-тут» чоғи Исҳоқ *девонбеги* ўзини Муҳаммадсолиҳхўжа ҳарами ичига урди ва Муҳаммадсолиҳхўжанинг хотинига қарашли хилватхонага шундай қилиб яшириндики, Анқонинг уруғидан бирор белги топган ва кимиё Семурғи қаердалигини билган киши бўлса ҳам, уни ахтариб келса, қуруқ қайтиши турган гап эди. Чунончи демишлар, **байт:**

Ин дом бубару қасди шикориш дигар кун,
К-он сайд ки диди ба каманди ту наояд.

(*Мазмуни:*
Бу тузогинг йигиштир, бошқа нарсани овла,
Бу кўрган овинг сенинг тузогингга илинмайди).

Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг мулозимлари бошига тушган бало-офатлар сурони тинчигач, Исҳоқ *девонбеги*нинг ўзи Муғ аркига борди. Чунки, Шоҳи *додхоҳ* бу воқеалардан илгари амир Умархон даврида Исҳоқ *девонбеги* билан дўстлик ришталарини боғлаган бўлиб, шунга кўра, Шоҳи *додхоҳ* ўша эски ошнолик ҳурматини сақлаб, унга тегмади. Чунончи демишлар, **байт:**

Касеро ки Эзид нигаҳбон бувад,
Чи гам оламе душмани жон бувад.
(*Мазмуни:*
Кимга худонинг ўзи бўлса пушти паноҳ,
Бутун олам аҳли душман бўлса ҳам не гам).

Эртаси куни Шоҳи *додхоҳ* Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг бошини ўн еттита кесилган бошга бошлиқ қилиб, Исҳоқ *девонбеги* билан бирга Хўқандга юборди. Бу хабарни эшитган Муҳаммадалихон мода терисига сиғмас даражада хурсанд бўлди. Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг бошини Муҳаммадалихон мода олдига келтирганларида эса Мансури Ҳаллож[86] каби бошни доргa осишларини буюрди ва худди шундай қилишди. Исҳоқ *девонбеги*ни қамоққа ҳукм қилди. Сўнг буларга ҳам қаноат қилмай,

---

[86] Мансури Ҳаллож –Ҳусайн ибн Мансури Ҳаллож (858– 922) – тасаввуфда ўта сўл оқимнинг йирик вакили. Ғоявий жиҳатдан қарматларга яқин бўлган. Тур, Байдо, Басра, Бағдод шаҳрларида билим олган. Мусулмонларнинг айрим одатларига ва шариатнинг баъзи қоидаларига зид фикрлар айтган. Исломнинг Аллоҳ тўғрисидаги тавҳид ақидасига зид равишда худо инсонда намоён бўлади, инсон ва, умуман, моддий олам худонинг жилоланиши, «Мен Ҳақ (худо) ман («Ана-л-Ҳақ»), менинг ўзлигим — худонинг ўзлигидир, деган фикрни илгари сурган ва бу фикр билан ваҳдати-вужуд таълимотига йўл очган. Ҳаллож ўз ғояларини Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Ироқ ва б. мамлакатларда тарғиб қилган ва мухлислар орттирган. Шариат пешволари Ҳалложни бидъатчиликда ва шаккокликда айблаб, қатл этишга ҳукм чиқарганлар.

Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг жонсиз гавдасини Ўратепадан неча бир хорлик-зорлик ила Хўқандга олдириб келиб, ҳалиги дор тагига ташлатди. Анча кунлардан сўнг унинг буйруғига кўра бош билан гавдани бирга қўшиб, дафн қилдилар. Туркларнинг бир мақоли бор: Ёмоннинг кучи билакдадир; Аммо, демишлар, **Мисраъ:** Чўб бар мурда кашидан зи жавонмарди нест (Ўликни таёқ билан уриш марднинг иши эмас). Ёши қирқ саккизда, ҳукмронлиги муддати эса 12 йил эди.

Қитъа:

Гашти рўзгор дерин аст,
Чи ажабҳо ки дида бошад ў.
Рўбаҳи пиру ҳаст гурги куҳан,
То киҳоро дарида бошад ў.

(мазмуни:

Олам айланиши, эҳ, неча замондин,
Қанча ажойиботлар кўрган денг.
Қари тулки у ҳам ўша эски бўри-а,
Кимларни қилмаган тилка-пора).

1246/1830 йилда Муҳаммадалихон мода ўз биродари кўзимнинг қорачўғи Султон Маҳмудхонни бадарға қилдирди. Ул шаҳзода қаттиқ оғриниб, аммо, сабру бардош ва неча бир чидам билан Шаҳрисабз сари равона бўлди. Бир неча манзил босиб ўтгач, Самарқандга етди. Бу хабарни амир Насруллоҳ эшитиб, уни ҳузурига чақирди. Султон Маҳмудхон амир Насруллоҳ ҳузурига борди ва амир унга чексиз меҳмондорлик кўрсатиб, сўнг кетиши учун рухсат берди. Кўзлар нури Шаҳрисабзга яқин келганида Дониёл *оталиқ* бохабар бўлиб, фарзандларини унинг пешвозига юборди ва катта иззат билан қаршилаб, муносиб жойга туширди ва кўзлар нурига яхши тарбият ва меҳр кўрсатиш билан машғул бўлди.

Амир Насруллоҳнинг Шаҳрисабзга лашкар тортгани зикри

Шу йили амир Насруллоҳ Шаҳрисабзга лашкар тортди. Йўли асносида Чироқчи қалъасида тўхтаб, бузилиб ётган қалъани янгидан бино этиб, бир неча кундан сўнг Шаҳрисабз сари равона бўлди. Дониёл оталиқ унинг келишидан

хабар топиб, жангга тайёргарлик кўра бошлади. Иккала лашкар Китоб шаҳридан бир ярим тош келадиган Бештерак мавзеида рўпара келиб, қаттиқ жангга киришдилар. Анча олишув ва жанглардан сўнг Дониёл оталиқ ўз лашкарини қанча азоб ва машаққат билан муҳораба майдонидан эсон-омон олиб чиқишга эришди. Урушдан тўймаган Амир Насруллоҳ эса мазкур жанглардан сўнг ўз сўзидан қайтмай, Синахон қалъасини қамал қилишга киришиб, бу қалъани тўп ўқлари ёмғирига дучор қилди. Дониёл оталиқ эса Китоб шаҳридан ярим фарсах наридаги Саййид Лола мозорини ўз лашкаргоҳига айлантирди. Бир куни фақир Дониёл оталиқ билан бирга дурбин билан манқит лашкарини томоша қилардик. Авлиё *тўқсоба* деган бир неча йиллик эски қадрдонимиз бўлиб, у Дониёл оталиқнинг надими эди. Бу тўқсоба милтиқ отишда замонасининг ягона мергани ва нодири даврон ўқчиси эди. Ўша тўқсоба фақирнинг қулоғига: – Туринг, Сиз, жаноблари-га қизиқ бир томошо кўрсатамиз, – деди. Фақир ул бирода-р сўзига кириб, ўрнимдан турдим ва отларимизга ўтириб, ёв томонга қараб кетдик. Биздан олдинроқ у ерга *оталиқ*нинг баҳодирлари етиб боришган бўлиб, халққа уруш майдони сари ўтишга йўл бермай тургандилар. Авлиё *тўқсоба* эса одамларга ёлғондан «*оталиқ* урушсинлар демоқдалар», деди. Халқ Авлиё *тўқсоба*дан бу гапни эшитгач, ҳар тарафдан отланиб, жанг сари юзландилар ва уруш бозори тобора қизий бошлади. Фақир *Оталиқ*нинг олдига бордим, кейин билсам, у отланиб олдинроқ келиб олган экан. Мендан «асли воқеа нима ўзи, қандай қилиб уруш рўй берди?» деб сўради. Мен «билмайман», деб жавоб бердим. Ўша пайтда уруш авжига чиқиб, уруш майдони жангчилар қонидан қизил қонга бўялган эди. Қазову-қадар эса буни кўриб, қўрқувдан дир-дир титраб, қалтирар ва қай бир паҳлавоннинг бўғзидан маҳкам олишини билмай ҳайрон эди. Ўша аснода оғам кўзлар нури Султон Маҳмудхон етиб келди, аммо, уни орқага қайтариб юбордик. Қанчалик уринмайлик, фитна олови сўнмасди. Ўша вақтларда Дўст Муҳаммад *додхоҳ* (Дониёл) *оталиқ*дан кўнгли қолиб, амир Насруллоҳ томонга кетган эди. Бул фитналарнинг хамиртуруши ул амирлик паноҳи бўлиб, жаҳлдор сипоҳилардан бир нечтаси билан манқит лашкарининг илғори сифатида етиб келди. Ҳа, демишлар, **байт:**

Шаголи бешаи Мозандаронро,
Нагирад жуз саги Мозандарони.
(*Мазмуни:*
Мозандарон ўрмонининг шоқолини,
Фақат Мозандарон итигина босади).

Зафар насими унинг туғи томон эсиб, *оталиқ*нинг лашкари бирданига қочиш водийси сари юзландилар. *Оталиқ* қанча ноғора чалиб, одамларни қочишдан тўхтатишга уринмасин, ҳеч ким унинг гапига қулоқ осмади. *Оталиқ* эса уруш таблини чалганча қолаверди. Чунончи айтмишлар, **байт:**

Далерон натарсанд зи овози кўс,
Ки онжо ду чўб аст, як парча пўст.
(*Мазмуни:*
Ботирлар қўрқмас ноғора-довул овозидан,
Чун у икки таёқ, бир бўлак чармдан ясалган).

Ўша вақтда *оталиқ* ёнида байроқ кўтарган *туғчи*си ва шаҳар *қози*си ва саксон ёшга кирган Омон Давлатбийдан бўлак ҳеч ким қолмаган эди. Кекса бий *оталиқ*қа қараб, «қочиш лозим» деб қанчалик жон куйдирмасин, чақириқлари беҳуда гап бўлиб қолаверди. **Қитъа:**

Пире буд ва ҳазор иллат,
Иллат чи ки сад ҳазор зиллат.
Ҳар чанд ки бештар зуфунун аст,
Дар пеши жавон басе забун аст.
(*Мазмуни:*
Бир чол эди минг бир иллат ила,
Иллат недур юз минг зиллат ила.
Қанча бўлмасин ул илмларда зўр,
Ўспирин олдида эди бечора гўр).

Яна қолган киши камина эди. *Оталиқ* қараса, иш қўлдан чиққан. *Туғчи*га қараб, «байроқни йиғиштирма», деб буюрди. Ўша пайтда қиблагоҳим етиб келиб, *оталиқ*қа аччиқ устида қаттиқ гапирди: – Нима, халқни ялписига қирғин қилдирмоқчимисиз?

Оталиқ жаноб эшондан бу сўзни эшитгач, жим бўлиб қолди ва *тугчи*ни ўз ҳолига қўйди. Дўст Муҳаммад *додхоҳ* қараса, борйўғи битта отлиқ қолибди. Барчаси қўлга тушадиган. Давлат кенагас хонадони қўлидан чиқиб, ўзига ҳам катта талафот етиб, бironта фойдаси тегадиган эмас. Бинобарин, бир тадбир ва ҳийла билан манқит лашкарини тўхтатиб қолди. Ҳақиқатдан ҳам агар яна озгина илгари силжишса, шу билан иш тамом эди. Бирор фурсатдан сўнг қочаётган кишилар *оталиқ*нинг ҳали ҳам ҳилпираб турган байроғини узоқдан кўриб, битта-битта қайтиб кела бошлашди. Бир юз йигирма икки жангчи тўпланди. Манқит лашкари эса ўз қароргоҳига қайтиб кетди. Фақир *оталиққа*, «сиз туркларнинг мақолини эшитган эдим, аммо кўрмагандим. Мана ҳозир ўз кўзим билан кўрдим, ушбу гап рост экан: Ёв яроғини ёв билмас». *Оталиқ* икки қўли билан ёқасини ушлаб турганча пиқиллаб йиғламоқда ва қайтиб келган давлат шукронасини қилмоқда эди. Бирор соатдан сўнг неча бир маъюслик ва алам билан ўз лашкаргоҳи сари кетди. Эртаси куни Синахон қалъасидагилар аҳду паймон қилиб, қалъани ташлаб келишди. Кейин *оталиқ*нинг тинчлик вақти ҳар бири ўзини замон Рустам[87] и ва даврон Асфандиёр[88] и санаб юрган атрофдаги укалари шу чоғда ҳукумат баҳридан ўтиб, қалъаларини манқитга топширдилар ва ўз уйлари сари юзландилар. Дониёл *оталиқ* укалари ишидан таажжубга тушиб, афсус-надомат қўлларини бир-бирига сурди ва ушбу қитъани ўқиди, **қитъа:**

Саҳар булбул ҳикояти сабо кард:
Ки ишқи руйи гул бо мо чиҳо кард?
Ман аз бегонагон ҳаргиз нанолам,
Ки бо ман ҳар чи кард, он ошно кард.

(*Мазмуни:*
Саҳарда булбул қилди сабодан ҳикоят:
Гул юзи ишқидан бизга шунча маломат.
Бегоналардан қилмасман ҳеч шикоят,
Не қилса ул ёр-дўстдин келди уқубат).

---

[87] Рустам – «Шоҳнома» асаридаги Рустами дастонга ишора.

[88] Асфандиёр/Исфандиёр – «Шоҳнома» асари қаҳрамонига ишора.

Амир Насруллоҳ қалъаларни эгаллагач, ҳар бирига алоҳида ҳоким тайин қилди. Сўнг ярашишни таклиф этди. *Оталиқ* ҳам халқ осудалиги учун тинчлик сўзини қабул қилиб, сулҳ битими тузилди. Амир Насруллоҳ шу билан Бухорога қайтиб кетди. *Оталиқ* ҳам Шаҳрисабзга қайтди. Алқисса, бир неча кунлардан сўнг фақир ўқиш учун Бухорога кетдим. Бухорога етгач, амир Насруллоҳ мени олдингидек жаноб қиблагоҳим эшон шайхулислом Султонхонни ва Ҳаким *қўшбеги*ни ўртага қўйиб, ўз давлатидаги хизматга таклиф қилди. Тағин каминадан аввалги жавобни эшитди. Айтмишлар, **ғазал:**

Зи айвони зарандуди шаҳон набувад ҳавас моро,
Рухи зарде ки бар девори гам сойим бас моро.
Аз он танҳойи кунжи гариби шуд ҳавас моро,
Ки рўзе чанд нашиносем мо касро, кас моро.
«Аз инжо хезу, онжо шин» нагуяд ҳеч кас моро.
(Мазмуни:
Шоҳларнинг олтин гардишли айвонига йўқ менда ҳавас,
Сариқ юзимни гам деворига сурсам шунинг ўзи менга бас.
Ёлғизликдан гарибликнинг бир гўшасини қилиб орзу-ҳавас,
Бир неча кун билмасмиз ўзгани, ўзгалар эса бизни танимас,
«Тур бундан, у ерга ўтир» сўзларин ҳеч ким бизга демас).

Бир йилдан сўнг жаноб қиблагоҳим ҳам жаноб ҳидоятпаноҳий халифа Ҳусайн *алайҳурраҳма* зиёрати учун Бухорога ташриф буюрдилар ва саййидлик паноҳи эшон Султонхон уйига тушдилар. Амир Насруллоҳ бу гал ўз ҳолларига қўймай, кўп шафқат ва марҳаматлар кўргузган кўйи олмахон терисидан тикилган пўстин билан бирга ўзининг алоҳида сарупо совғасини ва олтин жабдуқли хос отини инъом қилди ҳамда олий бир турар жой ва ҳар ойига минг танга нафақа тайинлади. Жаноб қиблагоҳим ноилож қабул қилдилар.

Амир Насруллоҳнинг Шаҳрисабз томонга лашкар тортгани зикри

1248/1832-33 йили амир Насруллоҳ катта лашкар билан Шаҳрисабз томонга йўналди. Ўша пайтда мадрасаларда таътил вақти бўлиб, дарс ўқимасдим. Кўнглимга «то ўқиш бошлангунча

юришда қатнашаётган ҳар икки қиблагоҳим[89] хизматида бўлайин ва ҳам лашкар томошасини кўрайин, сўнг қўшин қайтиши билан бироз вақт Шаҳрисабзда туриб, ғамли дилларни шод айлайин», деган ниятни юрагимга тугиб, фақир ҳам жаноб қиблагоҳларга эргашган кўйи Шаҳрисабз сари юзландим. Бир неча масофа йўлни орқада қолдириб, манзилга яқинлашдик ва иккала азизлар менинг Шаҳрисабзга киришни мўлжал қилаётганимни пайқаб қолиб, турган гап, қаршилик қила бошлашди. Шаҳар ичкарисидаги қадимий дўстлар меҳри эса мени каҳрабодек ўз томонига тортиб, уларни кўриш иштиёқи кучли келавергач, қиблагоҳлар сўзига қулоқ осмадим. Ниҳоят ул азизлар бу сўзни Шарифбек *меҳтар*[90] ибн Давлат *қўшбеги*нинг ўғли Шукурбек *дастурхончи*[91] га етказдилар. Мақсадлари *дастурхончи* амир Насруллоҳга айтиб, менга шаҳар сари йўл бермасликни уқтириш эди. Фақир улуғларимнинг маслаҳатидан огоҳлик топиб, азиз акам Тўра хўжа *нақиб*га воқеани сўзлаб бердим. Ул ҳазрат дарҳол ўз маҳрамини Шукурбек *дастурхончи* олдига юбориб, фақирга томонлар яраш битимига келишса, амир Насруллоҳдан шаҳарга кириш учун рухсат олиб беришини сўраттирдилар. Шукурбек *дастурхончи* аларнинг сўзини қабул қилиб, жавоб олиб беришни ўз зиммасига олди. Буни эшитиб роса хурсанд бўлдим. Синахон мавзесига бориб, Шукурбекнинг чодирини ахтариб топдим. Қарасам, амир Насруллоҳ тепа устида ўзининг подшоҳона чодири остида ўтирибди. Олдида ёлғиз Шукурбек тик турибди. Бошқалар қўл қовуштирган кўйи амирни узоқдан қуршаб туришарди. Шукурбекнинг чодири ҳам амир Насруллоҳнинг чодирига яқин жойда тикилганди. Шу сабабли энди орқага қайтиб кетишнинг ҳеч иложи йўқ эди. Ноилож Шукурбекнинг чодири сари йўналдим. **Мисраъ:** Ринди оламсўзро бо маслаҳат бини чи кор (Оламга ўт қўювчи девона риндлан ақл талаб этиш не даркор); Амир Насруллоҳнинг кўзи фақирга тушди-ю, айни шу чоғда Шукурбек ҳам чаққонлик билан ўрнидан туриб, таъзим қилганча пастга қараб югурди. Фақир амирнинг мен ҳақим-

---

[89] Икки қиблагоҳ – муаллиф ўз отаси ва шоир Султонхон хўжа Адони назарда тутмоқда.

[90] Меҳтар – катта, улуғ амалдор дегани.

[91] Дастурхончи – хон дастурхони ва ошхонасининг бошлиғи (хонсолор ҳам дейишган).

да бир нима деганини англадим. Биз чодирнинг бу эшигидан кирдик, Шукурбек эса у томондан келиб кирди. Салом бериб, қучоқлашиб кўришдик. Ўтириб фотиҳа ўқимоқчи бўлган эдим, бироқ, ушбу гапларни айтиб қолди: – Амир Насруллоҳ ҳазратлари «ҳожи Ҳакимхон Бухорога қайтгунимизга қадар ҳар кун аср намозини биз билан ўқисинлар», деб буюрдилар ва ҳам меҳрибонлик кўргузиб, «ҳозир бизнинг ёнимизга келсинлар ва бизни дуо қилсинлар» дедилар.

Шукурбек шу гапларни айтаркан, қўлимдан ушлаган кўйи амир Насруллоҳ томонга йўналди ва гапиршимга фурсат бермади. Ноилож барчамиз ўша томонга юра бошладик. Амир Насруллоҳнинг кўзи менга тушиши билан енгини оғзига тутганча кула бошлади. Ёнига ўтириб, Шукурбек билан бирга дуо қилдик. Сўнг амир: – Сизни биламан, ҳеч қачон қочиб кетмайсиз. Биз ҳам ҳеч қачон Сизга рухсат бермаймиз, – деди. Мен эсам: – Ўзингиз биласиз, соҳиби ихтиёрсиз, – дея ушбу байтни ўқидим. **Байт:**

Паре коҳе чи тавонад ки ба жое бирасад,
Кўшише аз тарафи коҳрабо мебояд.
(*Мазмуни:*
Гоҳида бир сомон чўпи ҳеч ерга ета олмайди,
Ҳаракат сомонни учирадиган томондан ҳам керак).

Ва қайтиб, Шукурбек билан бирга чодирга кирдик. Кейинчалик Шукурбек менга бу воқеа ҳақида қуйидагича гапириб берганди: Амир узоқдан Сизни кўриб ва нима ниятда келганингизни сезиб, фақирга «қара, эшон ҳожи Ҳакимхон жавоб учун сенинг чодирингга келиб турибдилар. Тез бор-да, эшондан олдин сўзга туш ва бизни дуо қилишга унда. Шундан сўнг жавоб сўрай олмайди, деди. Амирнинг шу ўргатганича, ҳузурингизда мазкур густоҳлик[92] ни қилиб, фотиҳа ўқишингизга фурсат бермадим.»

Ўзи кейин билсам, қиблагоҳларим аллақачон қиладиган ишларини қилиб бўлишган экан. Биз эсак бехабар. Ноилож, бошимизни эгиб, қиблагоҳлар ҳукмига итоат қилишдан ўзга чорамиз қолмади.

[92] Густохлик – гуноҳ, юзга чопарлик.

Ақл эгалари ҳузурида яширин қолмасинким, бундан бир йил олдин амир Насруллоҳ келиб, Дуоба[93] қалъасини саккиз кун қамал қилди. Ўшанда Бекмурод *додхоҳ* ибн Ниёз Али *девонбеги* қалъада бўлиб, саккиз кундан сўнг тинчлик аҳдини тузганча, Бекмурод *додхоҳ* Дуоба қалъасини ташлаб кетди. Амир Насруллоҳ ғалаба билан қалъани эгаллаган эди.

Алқисса, эртаси куни Обканда[94] қалъаси сари юзландик. Бу пайтда оғам Имомназарбек ибн Раҳматуллоҳбек ибн Муҳаммадалибий ибн Ниёзали валинаъми ўша ерда ҳоким эди. Амир Насруллоҳ қалъа яқинига бориб қўш ташлагач, Имомназарбек урушга ҳозирланиб, ҳар кун икки томондан мардона жанглар рўй бериб турди. Аммо, кутилмаганда Имомназарбек бирodаримнинг қурол-аслаҳа ва портловчи дори сақланадиган омборига ўт тушиб, анча кишилар ўтда куйишди. Имомназарбек ҳам оз бўлсада ўт балосига учради. Шунингдек, Дониёл *оталиқ*дан ҳам ҳеч қандай ёрдам келмади. Қалъа аҳолиси жуда танг аҳволга тушиб, қамал муддати ҳам ўн кунга чўзилди. Ниҳоят, Имомназарбек ўртага сулҳ сўзини солди ва қалъани бўшатиб, амир Насруллоҳга топшириб, ўзи амир Насруллоҳ хизматига келиб қўшилди. Амир Насруллоҳ қайтиб, Темурчи мавзесига келиб қўш ташлади. У ердан Китоб шаҳригача чорак фарсах масофадир. Сўнг Дониёл *оталиқ*ка одам юбориб, ярашдилар. У мавзедан қўзғалиб, Бухоро сари юзланди. Анча йўл юриб, манзилу мақсадга етишди ва бир неча кун мобайнида йўл чарчоқларини ёзиб, дам олди.

Амир Насруллоҳнинг Самарқанд вилоятида касал бўлгани зикри

Келгуси йили 1249/1833-34 санада амир Насруллоҳ Самарқанд сари йўлга тушди. Неча манзил йўл юргач, ул шаҳарни пойи қадами билан безади. Бир-икки кундан сўнг табиий мизожи ўз асл ҳолатидан қайтиб, бадани мулкига бир касаллик оралади ва жисмоний ҳаракати ўз фаолиятидан қолди. Бу хабар эса бутун

[93] Дуоба, қалъа – қишлоқ маркази (Қашқадарё вилояти Деҳқонобод туманида жойлашган).

[94] Обканда – Китоб туманидаги қишлоқ маркази. Китоб шаҳридан 30 км. масофада Палангдара томонида жойлашган.

Самарқанд шаҳри бўйлаб ёйилди. Исён олови аланга олишига ҳам сал қолди. Ўша пайтда ҳазрат ҳакими мутлақ ғайб шифохонасидан унга сиҳат-саломатлик карам қилиб, мизожи ўша исён инқирози кечаси соғлик сари юзланди. Эртаси куни амирлар биргалашиб, қийинчилик билан отга мингазиб, Бухоро томон юзландилар. Ўзи отга чиқишига сира ҳам ҳоли йўқ эди. Ноилож отни секин ҳайдаб, ҳар кун бир фарсах, икки фарсахгача йўл юриб кетишди. Ниҳоят ўн олти кун деганда Бухорога етиб, Ражаб *девонбеги*нинг Бухоро қалъасига туташ чорбоғига қўш ташлади. Тонг отгач, Бухоронинг барча халқи – хотину эркак йиғилишиб, амир Насруллоҳни кўриш учун чиқдилар. Мен ҳам истиқбол мақсадида ўша айтганим чорбоққа бордим. Чорбоққа яқинлашсам, ул томондан амир Насруллоҳ отга миниб, чорбоғдан чиқиб келди. Ўша ерда яқиндан кўришиб, амир Насруллоҳнинг ҳам кўзи менга тушди. Унинг ҳолаҳволини кўриб, беихтиёр йиғлаб юбордим. Кимга қарамайин, бошқалар ҳам менинг ҳолатимга тушишган эди. Арк дарвозасигача бирга бордим ва Ҳаким *қўшбеги* арк дарвозаси остонасида турганча амир Насруллоҳни бағрига босди ва пешонасидан ўпиб, бошидан танга сочди. Сўнг биргалашиб ичкарига олиб кетди. Биз эса уй-уйимизга тарқалашдик. Ўша пайтда жаноб қиблагоҳим Маъсумхон амир Насруллоҳдан рухсат олиб, байтуллоҳ сари равона бўлди. Бироқ, Бухородан чиққач, ота-боболаридан қолган ва Дониёл *оталиқ*қа ижорага топшириб қўйган кўчмас мулки ва ерлари ҳақидан йўл харажатлари учун бирон нарса ундириш умидида Шаҳрисабзга келди. Аммо, билмасдики, **байт:**

То жаҳон аст аз жаҳон аҳли вафое бар нахост,
Нек аҳде бар наёмад ошное бар нахост.
Хун ба хун мешави ки зи роҳат нишоне монда нест,
Худ ба худ месоз гар ҳамдам вафое бар нахост.
Ё раб андар кишвари мо бар намехезад вафо,
Ёхуд андар ҳафт кишвар ҳеч жое бар нахост.
Аз мазоҳи аҳли олам мардуми кам жуй аз онки,
Ҳаргиз аз кошонаи каркас Ҳумое бар нахост.
Мил дар чашми амал каш то набини дар жаҳон,
Ки зи жаҳон ториктар зиндонсарое бар нахост.

(*Мазмуни:*
Жаҳон яратилгандан бери жаҳон аҳлидан вафо қўпмаган,
Яхши аҳдли киши чиқмаган, бирор яхши ошно қўпмаган.
Ҳузурдан нишон қолмай, қон бўлиб эзиласан, киши мудом,
Ўзинг билан ўзинг бўл, агар вафоли бир ҳамдам топмасанг.
Ё раб, бизнинг юртда ахир вафо чиқмасми энди сира ҳам,
Қайда, ахир у етти иқлимнинг бирортасида ҳам кўринмас.
Инсон зотининг табиатидан излама вафо хислатин сен,
Ҳеч қачон калтакесак уйидан бахт қуши – Ҳумо қўпмаган.
Бундай жаҳонни кўрмаслик учун кўзингга мил торт, кўр бўл,
Ки бу жаҳондан ҳам қоронғироқ бир зиндонхона бўлмаган).

Гапнинг қаймоғи шуким, Дониёл *оталиқ* қўлга киритган ҳосилидан қиблагоҳга арзимаган нарса берди. Қиблагоҳим Маъсумхон у ердан байтуллоҳ сари юзланди. Анча йўлларни босиб ўтгач, Ҳисор вилоятига кириб борди. Ҳисор мирлари эшоннинг қадамини муборак билиб, ҳар бири ўзига яраша мулозимат кўргузишди. У ердан чиқиб, дарёдан кечганча Ҳазрат Имом[95] мавзесига тушди. Ўша ерда оғир касалга йўлиқиб, беморлик ўриндиғида ётиб қолди. Чунки, азал туғронависи ҳеч кимнинг ҳаёт номасига мангу туриш номини ёзмаган ва мавжудотлар сувратининг наққоши ҳаёт нақшини эҳтимоллик саҳифаларига тақдир қалами билан «юздан бошқа ҳар бир нарса ҳалокатга маҳкумдир»[96] сўзларидан бошқасини рақам қилмаган ва азал корхонаси Тикувчиси ҳеч мавжуднинг вужудини туганиш усулисиз тикмаган, қудрат саройчасининг Фарроши гўзаллик шамини бирор офатнинг учқур шамолидан бекитиқча ёқмаган. **Байт:**

То фалак меъмори ин маъмура шуд бехор ҳам,
Як гули шоди ба боғи зиндагони кас наёфт.
(*Мазмуни:*
То фалак бу уйни обод айлагандан буён ҳеч,
Шодон бир гулни ҳаёт боғида ҳеч ким кўрмаган).

---

[95] Ҳазрат имом мавзеи – Амударёнинг сўл соҳилида жойлашган вилоят.

[96] Қуръони карим, 3:180.

Бу барча татиб кўрадиган бир шарбат ва ҳамманинг елкасига тушадиган оғир бир юкдир. Бу яранинг марҳами сабрдан ўзга нарса эмас, бу касалнинг давосига чидашдан бошқа чора яроқсиздир. **Байт:**

Сабури зарурист к-ин дарди дилро,
Ба ғайри сабури давое набошад.
(*Мазмуни:*
Сабурий сабр даркор бу дил дардига,
Чун сабрдан бошқа даво йўқдир унга).

Ўша табаррук манзилда бир ҳафта нотавонлик тўшагида ётиб, Сунбула ойининг ўнинчисида, 1250/1 сентябр 1834 йили файзли руҳи бу даҳр хокдонидан борлиқ этагини йиғиштириб, жаннат боғлари сари юз тутди. Муаллифдан, **таърих:**

Таърихаш аз хирад чу намудам савол, гуфт:
«Овард рў ба марқади Маъсум тўра нур»
(*Мазмуни:*
Санасин сўрасам ақлдан, ул деди:
«Нур Маъсум тўра гўри сари юзланди»).

Амир Насруллоҳнинг катта қўшин билан Шаҳрисабзга юриш қилгани зикри

Амир неча бир ҳашамат ва дабдаба билан отланиб, мақсад сари юзлангач, анча йўл босиб, Қаршидан Шаҳрисабз томонга тахминан тўрт фарсах масофада жойлашган Кабутархона мавзесига келиб тушди. Ул мавзеда оғир касалга дучор бўлиб, юришга мадори қолмади. **Байт:**

Қалам ба талхи ва ширини, ба сар рафтааст,
Агар турш биншини қазо чи ғам дорад.
(*Мазмуни:*
Қалам аччиғу чучук сари тикмиш бошин,
Агар тақдиринг аччиқ бўлса у нени ёзсин).

Ноилож, бир неча кун ул заминни қурултойга айлантирди, бироқ қараса, иш ўнгланадиган эмас. Дониёл *оталиқ* билан ярашиб, Бухоро томонга қайтди.

1250/1834 йили жаноб қиблагоҳим саййидлик паноҳи эшон Султонхон хўжа шайхулислом иситма касалига йўлиқиб, саккиз кун нотавонлик тўшагида ётди. Масиҳодам табиблар аларни даволашга қанчалик тиришмасинлар, фойда бермади. Панжшанба куни аср намози пайти Сунбула ойининг ўн иккинчисида мазкур йилда[97] бу даҳр хокдонидан этак силтаб ва ҳақ чақириғига «лаббайка» айтиб, охират сари юзланди. Вафоти таърихини оғам мавлоно Ҳозиқ назм ипига шундай терган эди. **Таърих:**

Осмон рух ба хоки ҳасрат суд,
Гуфт: «афсус мурд Султонхон».
(*Мазмуни:*
Осмон юзини ҳасрат тупроғига суриб,
Деди: афсус ўлди Султонхон).

Ул ҳазрат олийжаноб ва ҳалол бир хўжа эдилар. Шеър илмида маҳоратли бўлиб, туркий ва форсийдаги назми равон оқар сувдек эди. Учта девон тартиб бергандилар. Табиатида ошиқ пешалик ва дарвешлик бор эди. Умрини доимо лола юзли гўзаллар ва сарвқомат маҳвашлар суҳбатида ўтказарди. Бу байт ул жаноб ўткир зеҳнининг маҳсулидир, **байт:**

Ба фикри миёнаш чунон нест гаштам
Ки дар сатҳи як му мураббаъ нишастам.
(*Мазмуни:*
Ингичка бели ўйида шу белдек кўринмай қолдим,
Бир тола сочдек жойда чордана ўтириб олдим).

Алқисса, фақир бир пайтнинг ўзида ҳар иккала қиблагоҳдан айрилиб қолдим. Бошимда на ҳуш ва дилимда на сабр қолди. Ўша кезлари бу байт доимо тилимдан жорий бўларди. **Байт:**

Зи рафтани ту ман аз умр бе насиб шудам,
Сафар ту карди-ю, ман дар ватан гариб шудам.

---

[97] Панжшанба куни аср намози пайти Сунбула ойининг ўн иккинчисида мазкур йилда – 1250/1834 йили 2 сентябрга тўғри келади.

(*Мазмуни:*
Сен кетиб аслида мен бўлдим ҳаётдан бенасиб,
Сафарга чиққан сен, лек мен бўлдим юртда ғариб).

Амир Насруллоҳ менинг бу аҳволимдан хабар топиб, ўз ҳолимга қўймай, вазирлик паноҳи Ҳаким *қўшбегини* ўртага қўйганча дуогўйлик учун ҳузурига чақирди. Фақир ушбу байтни ўқиганча қанчалик узримни айтмайин, фойдаси бўлмади. Ахир демишлар, **байт:**

Касе ки ёфта дар кунжи фақр ганжи қаноат,
Таважжуҳи ва саре бо шаҳу вазир надорад.
(*Мазмуни:*
Фақр бурчагида қаноат ганжини топган одам,
Қиё боқмас шоҳу вазирга, уларда не иши бор).

Алқисса, анча гап-сўзлардан сўнг амир Насруллоҳ мен томон ошнолик назари билан боқиб, ўша куни кашмирий шолдан тикилган хос тўни ва ўзининг заррин салласини тилло жабдуқли хос оти билан бирга қўшиб менга юборди ва «ҳар кун уч мартаба олдимга келсинлар», деб буюрди. Фақирнинг уйи аркдан анча олисда бўлиб, кўпинча, кун қисқа пайтларда ҳар уч намозни ҳам Аркда қолиб ўқишимга тўғри келарди. Чунки, уйга келиб кетишга сира фурсат қолмасди. Хуллас, бошқа ўзим каби дин аҳлидан олдинга ўтиб олиб, Бухоро амирларининг ҳам чексиз ҳасад ўқига нишон бўлиб қолдим. Демишлар, **байт:**

Ва ин ҳасад қоидаи дерин аст,
Он дард ки дармон нопазир аст.
(*Мазмуни:*
Бу ҳасад дегани жуда эски одат,
У тузалмайдиган бир оғир дард.)

Очиғи, ўзим ҳам бу каби меҳрибонликдан безор бўлган эдим. Қай йўл билан ул азобли иззат-икромдан қутулишни билмасдим, лекин, барибир, бунинг чорасини секин-аста излай бошлагандим. **Байт:**

Ту коре куни ки дар домаш наафти,
Ки афтоди тапидан маслаҳат нест.
(*Мазмуни:*
Сен тузоғига тушмасликка урин,
Тушдингми, типирчилаш бекор).

Султонларга хизмат қилиш ўта хатарли иш ва қийин мулозимлик эканини билсам-да, бу юмушга рози бўлгандим. Ахир, донолар айтишича, ақлли одам ҳеч қачон қуйидаги уч ишни қилмаслиги керак – биринчиси султонлар ёнида хизмат қилиш, иккинчиси заҳарни синаш мақсадида татиб кўриш, учинчиси хотинлар сўзига амал қилиш ва ичингдаги сирни ўзгаларга очиш.
Байт:

Зи подшоҳ вафо жустан он қадр бошад,
Ки меваҳо талабад кас аз шохи сарви сиҳи.
Ниҳоли бед туро найшакар нахоҳад дод,
Ҳазор бор гар жуйи хулдаш об диҳи.
(*Мазмуни:*
Подшоҳдан вафо истамак, билсанг у баробар
Бермаганидек мева ҳеч қачон сарви санобар.
Тол дарахтида унмас шакар қамиш ҳеч замон
Жаннат сувидан сугорсанг-да, бермас у шакар).

Ўша даврда гўзаллик ва назокатда етук бир ўспирин бор бўлиб, исми Носиржон эди. Бухоро шаҳрида ўсиб-улғайганди. Эшон Султонхон ул пари қоматли йигитга дили боғланиб, на тунида ҳаловат ва на кундузида роҳат бор эди. Гоҳида йигитни ўғринча олиб келиб, тонг отмасдан уйига олиб бориб қўярдик. Эндигина яхши суҳбатлар қура бошлаган маҳал марҳум эшон кўч-кўронини орқалаган кўйи охират сари кетди. Жаноб нақиблик паноҳи Тўра хўжа *нақиб* ҳам ул чиройли юзликка кўнгил бериб қолди. Аммо, ул вақтда ўспириннинг довудий товуши ўзгариб ва юсуфлик жамоли бузилиб, олмадек сақоғи беҳидек буриша бошлаб, ҳусни бозорининг равнақи сўнган ва гул юзини қора чизиқлар лашкари вайрон қилган эди. Илгари ёнида бўлишни орзу қилганлар энди унинг ёнидан четлаша бошладилар. Аммо, айрим ошиқлар мазҳаби наздида ўша сабза чизиқлар асл ҳуснинг айни ўзидир. Эшон *нақиб* ул мазҳабга амал қилиб, мазкур

сарвиқоматга қаттиқроқ кўнгил берганди. Ул танноз маҳваш ёди билан худди ўтга тушган соч толаси каби жизғанак бўларди. Амир Насруллоҳ ҳам гоҳида оқшомлари ул бебок болани ёнига олиб кетарди. Амир унинг эшон *нақиб* билан ошиқона саргузаштларидан хабар топиб, болага *нақиб*нинг уйига боришини таъқиқлаб қўйди. Тўра хўжа *нақиб* амир Насруллоҳ билан рақиб бўлиб қолганини билиб, ҳайрат денгизига чўмди. Ўша кезларда Эшон *нақиб* билан амир Насруллоҳ ораси шундоғам яхши эмасди. Бухоронинг фатҳ этилиб, амир Насруллоҳ қўлига киришининг асосий сабабчиси жаноб *нақиб* бўлган эса-да, улар орасида нечукдир бир совуқлик бор эди. Иттифоқо, *нақиб*нинг бир ғуломбаччаси бўлиб, улар ўртасидаги ошиқ-маъшуқлик васл сабабчиси эди. Бир куни Эшон *нақиб* ўтирганда, амир Насруллоҳнинг маҳрами келиб, ҳалиги ғуломбаччани сўроқлай бошлади. Сабаби ул ғуломбаччани жазолаш ҳақида ҳукм чиққан экан. Нақиб ақлу фаросат юзасидан асли муддао нимадалигини англади. *Нақиб*нинг шижоат ва ҳиммат бобидаги таърифини ёзсак, бу саҳифалар юзига сиғмайди. Ана шундай хислатларга эга *нақиб* ғуломга қараб «бориб амир Насруллоҳга менинг унинг сўзини ҳеч қачон кўтара олмаслигим ва рухсат берса, шаҳаридан чиқиб кетишимни айт», деди. **Мисраъ:** Бегуноҳон далер мебошанд (Гуноҳсиз одам ҳеч нарсадан қўрқмайди); Маҳрам *нақиб*дан бу сўзни эшитгач, тезда амирнинг олдига борди ва бўлиб ўтган гапни амир арзига етказди. Амир Насруллоҳ дарғазаб бўлди, аммо, аслида бу иш амир учун бир баҳона бўлгани боис дарҳол кетиш рухсатномасини битиб бера қолди. *Нақиб* ўша куниёқ Бухородан чиқиб, Тошканд йўли орқали Хўқанд сари юзланди. Анча йўл юргач, манзилга етди. Муҳаммадалихон мода билан учрашди. Бироз муддат ўша ерда туриб, қараса, бу замонда Хўқанд шаҳрида гавҳар билан хармуҳра (лой кўзмунчоқ)нинг баҳоси бир хил. **Мисраъ:** Ин тарозу сангу гуҳарро баробар мекашад (Бу тарози тош билан гавҳарни бир хил ўлчайди); Ноилож бўлиб, Муҳаммадалихон модадан рухсат олиб, Ўрус вилоятига кетди. Анча масофаларни босиб ўтгач, ул вилоятга кириб борди ва ўрус халқи кофир бўлишларига қарамай, эшоннинг хоки пойларини куфр аҳли кўзларига сурма қилиб суртди. Бир неча кун ўша ерда йўл уқубатларидан фориғ бўлиб, ҳордиқ чиқарди. Шундан сўнг Хоразм томонга йўналди. Бир қанча манзилларни босиб ўтгач, Урганжга етишди. Оллоҳқулихон эшоннинг қадамини муборак би-

либ, муносиб бир ҳовлига туширди. Бир неча муддатдан сўнг ҳаж ва ҳазрат пайғамбаримизнинг – *алайҳи ва ала олиҳи ва асҳобиҳи ас-саловот ва-т-таслимот* қабрлари зиёрати ҳаваси кўнгилга келиб, 1255/1839-40 йили байтуллоҳ сафарининг эҳромини боғладилар ва ҳазрат хонаи каъба сари юзландилар. **Байт:**

Манам ки қофила солори корвони гамам,
Мусофири раҳи саҳройи меҳнату аламам.
(Мазмуни:
Мен эрурман гам карвонининг сорбони,
Йўл мусофири-ю, алам қасрин саройбони).

Анча йўлларни орқада қолдиргач, Теҳрон[98] шаҳрига кириб борди ва бу хабарни Муҳаммадшоҳ эшитиб, аларға катта иззат-икром кўргузди. Жаноб *нақиб* бир неча кун давомида ҳордиқ чиқариб, йўл азобларидан қутулгач, мақсад сари юзланди. Йўл юриб, йўл юрса ҳам мўл юриб, Харбут шаҳрига етиб олди. У ердан Байт томонга бормоқчи бўлиб турганда, ҳаёти паймонаси тўлган экан, қазо ёқасидан ушлаб, олдинга бирор одим отишига йўл бермади. Бир неча кун ғариблик тўшагида ётгач, 1255/1839-40 йили борлиқ кўчини бу тупроқ уйдан йиғиштирди ва ҳақ чақириғига «лаббай» деб жавоб бериб, охират сари йўналди. **Қитъа:**

Фарёд зи дасти фалаки бебокам,
Овора бикард гардиши афлокам.
Оё зи кадом чашма нўшам даме об,
Оё ба кадом беша бошад хокам.
(Мазмуни:
Уятсиз фалак дастидандир фарёдим,
Овора қилди у, шундандир бу додим.
Қай чашмадан ичсам экан бирпас сув,
Қай ўрмон, даштда қолар экан қабрим).

---

[98] Теҳрон – бугунги кунда Эрон ислом республикасининг пойтахти.

Амир Насруллоҳнинг Шаҳрисабзга лашкар тортгани зикри

1251/1835-36 йили амир Насруллоҳ Нурото[99] йўли орқали Самарқанд сари йўлга тушди. У ердан ўтиб, икки кўчдан сўнг бир тоғлик орасига тушдик. Бу ердан на сув бор ва на егулик бор эди. Бу бийдек тоғлик ҳажга кетишда кўрганим Рум Анадўлисидаги тоғларни эсимга солди. Бирор соатдан сўнг амир одамларни олдига чақирди ва рўйхат қилиб, ўспирин ва маҳрам ясовуллардан ўн кишининг Бухорога қайтиб кетишига рухсат берди. Улар боши қотиб ва ҳайрон ҳолатда қайтиб кетдилар. Амир Насруллоҳ эса Нуротонинг бир кўчлик ерига бориб қўш ташлади. У ерда менга чексиз сийловлар кўргузди ва ўша мавзедан Самарқанд сари йўлга тушдик. Самарқандга етгач, лашкарга тааллуқли ва тобеларнинг барчаси бир ерга тўпланиб, тайёр туришлари борасида буйруқ берди. Ўн кундан сўнг барча лашкар аҳли йиғилиб, Самарқанддан чиққан кўйи катта қўшин билан тоғ йўли орқали Шаҳрисабз сари йўналдик. Шаҳак ва Томи Темур йўлини орқада қолдириб, Даргон Жиза мавзесида қўш ташладик. Эртаси куни у ердан қўзғалиб, Китоб шаҳрининг ярим фарсахлик шарқий қисмида жойлашган Хайробод қишлоғига тушдик. Эртаси куни амир Насруллоҳ бухоролик лашкарнинг жувонғор томонидан ва Самарқанд сипоҳининг ювонғор томондан жангга киришлари ҳақида буйруқ берди. Ва ул лашкар денгизи жанг сари юзланди. У томондан Дониёл *оталиқ* укалари билан Шаҳрисабзнинг барча лашкарини йиғиб, Хўжақиймоқ мавзесида урушни кутиб турди. Ниҳоят, икки тараф қўшини бир-бирига ташланди ва ноғора-ю, карнай ва кабур товушлари замину осмонни ларзага солиб, Исрофил *алайҳиссалом* сурнайининг белгисини намоён қилди. Жасур жангчилар ҳамласининг учқур шамоли довюраклар ҳаётининг чироғини ўчирди ва паҳлавонлар қиличининг шуъласи шижоатли аскарлар умри хирманига ўт ташлаб куйдирди, зумрад рангли шамширлар гавҳари ўлганлар қонидан қизил ёқут рангини олди,

[99] Нурото – Навоий вилоятидаги Нурота туманидаги шаҳар. Шаҳар дастлаб X-асрда Наршахийнинг «Тарихи Бухоро» асарида «Нур» шаклида (шу ердаги машҳур «Нур» чашмаси номидан) тилга олинган.

олмос асарли ханжарлар йиқилганлар қонидан Бадахшон лаъли тусига кирди. **Шеър:**

Зи хуни ялон санг шуд лаългун,
Равон шуд ба руйи замин жўйи хун.
Ба ҳар сў сари сарвари номжўй,
Ба майдон дар афтода монанди гўй.
(*Мазмуни:*
Жасурларнинг қонидан тош лаъл тусин олди,
Ерга оққан қонларидан ариқлар тўлиб қолди.
Ҳар ён ётарди бир қаҳрамоннинг боши думалаб,
Човгон коптоклари энди каллалардан бўлиб қолди).

Фақир қарасам, муҳориба бозори ота фарзандни, фарзанд отани танимас даражада қизибди. Жанггоҳ ўртасида жуда баланд бир тепалик бўлиб, унинг устида «Гулгунпўш Ото» деб аталувчи мозор бор эди. Фақир яхшилаб ўйлаб қарасам, ўша ердан яхшироқ томошогоҳ ва қўрқинчсиз жой йўқ! Дарҳол тезлик ва чаққонлик билан ўша мавзега чиқдим. Ҳақиқатдан ҳам томоша учун бутун ер юзи хирожини йиғиб берсалар ҳам унга ўхшаш бошқа тамошагоҳ ва хавфсизроқ жойни топиш амри маҳол эди. Фақир отдан тушиб, бир ўзим чордона қурганча иккита қўшиннинг урушини кузатиб ўтирдим. Гулгунпўш Отонинг атрофи юз бор гулгун пўшлар қонидан гулгунпўшроқ бўлди. Аммо, ғалаба насими эса ҳеч бир томондан эсмаётган эди. Амир Насруллоҳ ўрдусида унинг ёнида хизматда турган беш-олти нафар маҳрамдан бошқа бирон зот кўзга чалинмасди. Ўша чоғда жувонғор томондан кенагас баҳодирлари мардлик намунасини кўрсатиб, бир ҳамла билан шундайкўтарилиб келишдики, манқит сипоҳи озод майдон доирасидан чиқиб кетди. Сўнг яна шовқин-сурон кўтариб, зўрға ўз жойларини қайта эгалладилар. Уруш ва жанг муддати олти соатга чўзилди. Шундан сўнг ҳар икки томондан сардорлар ва ясовуллар жанг ўртасига кириб, неча бир қийинчилик билан икки қонли денгиз тўлқинини бир-биридан ажратдилар. Мен ҳам дарҳол тепадан пастга тушиб, ўрду томон кетдим. Амир Насруллоҳнинг чодирига етсам, амирнинг бир ўзи жойнамоз устида ўтирибди. Бир нечта маҳрами эса тайин этилгани бўйича олдида қўл қовуштириб туришибди. Фақир бориб салом бердим. Ёнига ишора қилди. Ўтирдим. Амир Насруллоҳ «нима, уруш-

ни тамошо қилиш учун кетганмидилар?» деб сўради. Фақир жавобида «ҳа соҳиб, давлатларидан шундай бир тамошо кўрдимки, ҳеч бир замонда бундайини ҳеч кимса кўрмаган бўлса керак», дедим. Амир айтиб беришимни сўради. Фақир барча кўрганим воқеани бир-бир ҳикоя қилиб бердим. Роса кулди. Шу гапсўзлар билан бўлиб турганимизда, устига гулгун чакманлари ёпилган *туғчи*ларнинг мурдаларини кўтарган кўйи ёнимизга келтириб қолишди ва улар учун жаноза ўқишга машғул бўлдик. Аср вақтигача қирқ нафар амалдор мурдаси устида жаноза ўқидик. Кейин мен ўзимнинг чодиримга қараб кетдим. Шом вақтигача яна қанча жаноза ўқилганини била олмадим. Эртаси куни амир у ердан кўчиб, Хўжа Асфароз[100] мавзесида қўш ташлади. Сарбозлар бечора шайхларнинг уйларини шип-шийдон қилиб талашди. Улар ёққан олов тутуни билан бирга ерлик аҳолининг ҳам оҳ дудлари осмону фалакка ўрлади. Фақир зиёрат учун шу ердаги мозорга бордим. Қарасам, маҳвашларнинг сабза чизиғини эсга солувчи яшил майсалар ўзбаклар самандлари туёғи остида аёвсиз топталган эди. Ёмон аҳволга тушдим. Кўнглим беҳузур бўлди. Масжидга кирдим ва икки ракат нафл намозини адо қилдим. Намоз адосидан сўнг қарасам, бир мулло минбар бурчагида яшириниб ўтирибди. Нима гаплигини сўрадим. У эса «ажаб бир дардсиз одам экансиз. Молу мулк, хотину бола-чақамизни зўрлаб олиб кетаётган бўлсалар, хонумонимизга ўт қўйишган эса, ўзим ҳам ўлим хавфида бекиниб ўтирган бўлсам. Бундан ҳам баттарроқ аҳвол бормикин дунёдаки, Сиз бу ҳақда тағин сўраб ўтирибсиз. Ахир ўзингиз инсоф билан айтинг, бу не кўргулик ўзи?» – деб жавоб берди оғир изтироб ичида.

Алқисса, беш кун деганда Бухорога кириб бордик. Амир Насруллоҳнинг шу зайл одамларни қурбонликка юбориши жонимга шу даража тегиб, юрагимни ҳовучлаб қолган эдимки, ортиқ хизматида қолмасликка аҳд қилдим. Шунингдек, шу топда саёҳат хумори яна кўнглимда қаттиқ ўрнашган ва ҳаж муҳаббати тағин дилимда ниш урган ва у томонлардаги дўстлар ёди қаҳрабодек мени ўзига тортаётган эди. Ўзимча байтуллоҳ иродасига жазм қилиб, амир Насруллоҳдан неча бир азоб ва қийинчилик

---

[100] Хўжа Асфароз – Хўжа Аспароз номи билан машҳур. Китоб туманининг шарқидаги қишлоқ.

ила Ҳаким *қўшбеги* воситасида уни ҳам жонидан безор қилавериб, жавоб олдим. Сўнг йўлга тушиб, Қарши вилоятига келдим. Ўша пайтда Қаршининг ҳокими Аёзбий эди. Ўртамизда эски ошно-оғайничилик ришталари бўлиб, бечора бир неча кун олий меҳмондорчиликлар қилди. Ўша аснода менинг келганимни кўзлар нури Султон Маҳмудхон ва азиз тағойим Дониёл *оталиқ* ва Хўжақули *парвоначи* эшитиб, кетма-кет хат юборган кўйи «келиб, бизларни бир кўриб кетсинлар» дейишдан чарчашмади. Аёзбий ҳам ўз ҳолимга қўймай, Шаҳрисабзга кетишимга ҳаракат қилишдан тинмади. Ниҳоят, Шаҳрисабз сари равона бўлдик. Дониёл *оталиқ* ўзида йўқ даражада хурсанд бўлиб, Сиз жанобнинг ўтганларингиздан қолган барча мулкларни бераман, деди. Биз ҳам йўқ демадик, шу ерда яшаб қолишга кўндик. Аммо, кейин билсам, буларнинг бари алдовдан ўзга гап эмас экан. **Байт:**

Хуш аст аҳду муҳаббат ба дўстон бурдан,
Вале чи суд ки он аҳдро бақое нест.

(*Мазмуни:*
Дўстлар билан аҳду паймон не хуш эрур,
Агар ул аҳдда бўлмаса вафо нохуш эрур).

Чунки, бироз муддат шу зайл ўтгач, гапнинг сираси бу томондан чиқиб қолди. Дониёл *оталиқ* ҳаё пардаси ортида ўтирган қизларидан биттасини Султон Маҳмудхонга бераман деб, бу борада бир неча марта Муҳаммадалихон модага маслаҳат солиб, унашиш тўйини ўтказиш ҳақида одам юборганди. Ул аммора нафсга маст эса ҳеч қандай жавоб бермаган эди. Дониёл *оталиқ* Муҳаммадалихон мода иттифоқлигидан воз кечиб, амир Насруллоҳ томонига ўтгач, Султон Маҳмудхон Дониёл *оталиқ*қа куёв бўлишдан бутунлай умид узганча, қўлини ювиб, қўлтиғига уради ва Шаҳрисабзни тарк этишга қарор қилиб, кетишга рухсат сўрайверади. Аммо, *оталиқ* кетишга қўймайди. Султон Маҳмудхон эса айтиш учун бирор сабаб рўй бермаганидан, ичидаги аламли сирни унга айтишга ийманиб юраверади. Мен Бухородан Шаҳрисабзга келганимдан сўнг бир куни Султон Маҳмудхон оғам мени ёнига чорлаб, бу сирни очди ва сўнг деди: «Сиз менга қариндош ва жигарбандсиз. Қандай йўл билан бўлмасин менга Дониёл *оталиқ*дан куёвлигим борасида бирон бир жавоб олиб бермасангиз бўлмайди.» Камина чуқур ўй гирдобига бот-

дим. Ниҳоят, бўйин эгиб, нима бўлса бўлсин, деганча шу масалада Дониёл *оталиқ* ҳузурига йўл олдим. **Байт:**

Поси хотир дори, мардум маро дилгир кард,
Эй қиёмат зуд бархез ин ҳама таъхир чист?
(*Мазмуни:*
Эсингда бўлсин, одамлар дилим ранжитди,
Эй қиёмат, тез қўзғал, намунча кечикдинг?)

Гап орасида уч марта шама ва тагдор қилиб, ҳалиги мавзуни Дониёл *оталиқ* эсига солдим. Аммо, у сўзим маъносини илғаса ҳам худди билмаганга ўхшаб, гапни бошқа ёққа бураверди. Ниҳоят, сабрим чидамай «Сиз ўзбаксиз, шунинг учун Сизга ўзбакча қилиб, гапнинг устини очиб сўзламасам бўлмайдиган кўринади. Зеро, нимага шама қилганимни била туриб ҳам ўзингизни эшитмаган қилиб кўрсатдингиз» дедим. *Оталиқ* роса кулди ва «шамалар орқали билдирмоқчи бўлган муддоингизни жуда ҳам яхши англаган эдим. Аммо, нима қилай, ахир?! Олти йил давомида Муҳаммадалихон номард билан яхши иттифоқчи бўлиш умидида манқит билан ёвлашиб келдим. Бироқ, ундан ҳеч бир манфаат кўрмадим. Ҳали ҳам бўлса ўша ёвлашганим манқитдан манфаат кўриб турибман. Чунончи, олтита қўрғонимни қайтариб, менинг ихтиёримга топшириб қўйибди. Мана энди биз қандай қилиб Сизнинг Султон Маҳмудхонингиз учун манқит билан тузган аҳду паймонимизни бузар ва бу яхшиликни унутиб, манқит амирининг душмани билан қуда бўлар эканмиз? Ўзингиз яхшилаб мулоҳаза қилиб кўринг ва сўнг албатта адолатли ҳамда жўяли жавобингизни беринг», деди. Фақир Дониёл *оталиқ*дан бу каби жавобни эшитгач «Сизнинг бу сўзингизга ҳеч ким «йўқ ё ҳа» деган жавобни бера олмайди. Биз ҳам бу ишнинг баҳридан ўтдик. Султон Маҳмудхонга лозим жавобни бераман» деб ўрнимдан туриб, Султон Маҳмудхон олдига келдим. *Оталиқ*нинг жавобини батафсил айтиб бердим. У ҳам бу тўғри гап муқобилида бирон эътироз билдира олмади. Жим бўлиб қолди. Бир куни Дониёл *оталиқ* мени овлоқ жойга чақириб, деди: «Мен ва Сиз ва Султон Маҳмудхон учаламиз биргаликда Муҳамадалихон модага хат ёзайлик. Агар олий бир тўйлик юборса ва амир Насруллоҳ билан ёвлашса, мен қизимни укаси Султон Маҳмудхонга бераман.» Мен ҳайрон бўлиб «у ҳолда амир Насруллоҳ билан

тузган аҳду паймонингиз нима бўлади?» дея сўрадим. *Оталиқ* жавобида «эшонжон, намунча соддасиз – ҳийлаи шаръий қилмоқчиман», деди. Фақир келиб бу гапни Султон Маҳмудхонга етказдим. Иккаламиз биргалашиб хат ёздик. Дониёл *оталиқ* яна бировга буюриб хат ёздирди. Шоҳмуродбий валинаъми томонидан бир вақтлар *мирохурлик* учун берилган муҳрни топиб, бошқа бир одамига ўша муҳрни бузиб, бошқача шаклда хат остига босишни буюрди ва у ҳам айтгани каби иш тутиб, *оталиқ* ана шу каби неча бир ҳийла-найранг воситасида хатни шаръий қилди ва Хўқандга жўнатди. **Байт:**

Раҳи талбис агар инсон кушояд,
Шайтон роҳи хомуши намояд.
(*Мазмуни:*
Инсон агар васваса йўлин очар бўлса,
Шайтон унинг олдида ип эша олмай қолади).

Бир неча кундан сўнг фақирнинг амакиси эшон Муҳаммад Саидхўжа *нақиб* катта дабдаба билан тўйлик келтираётгани, аммо, буни амир Насруллоҳ эшитиб қолиб, уларни Самарқанддан Бухорога олиб кетиб қолгани ҳақидаги хабарлар етиб келди. Ўша аснода амир Насруллоҳ томонидан тезликда бир чопар етиб, унинг қуйидагича киноялы сўзларини келтирди: «Нима гап ўзи, аҳду паймонлар қаёққа кетди?» Дониёл *оталиқ* бу сўзларни амир чопаридан эшитган ҳамоно сира ҳам бўйнига олмай «менинг бу нарсадан мутлақо хабарим йўқ, бу ишни ҳожи Ҳакимхон ва Султон Маҳмудхон менга билдирмай қилишибди, менинг хабарим бўлганда, уларни албатта бу ишдан қайтарган бўлардим» деб туриб олди. Биз эса *оталиқ*нинг бу сўзларини эшитиб, ҳайратдан донг қотиб қолдик ва таажжублар қила-қила роса хохолаб кулдик. **Байт:**

Мушкиле дорам зи донишманди мажлис боз пурс,
Тавба фармоён чаро худ тавба камтар мекунанд.
(*Мазмуни:*
Мажлис донишмандига битта саволим бор,
Тавба буюрувчиларнинг ўзи нега кам тавба қилишади[101] *).*

[101] Ҳофиз Шерозий ғазалидан.

Бир неча кундан сўнг Бухородан эшон Муҳаммад Саидхўжа *нақиб* келиб, султон Маҳмудхоннинг уйига тушди. Хуллас, амир Насруллоҳ ва Муҳаммадалихон мода ва Дониёл *оталиқ* оралари да анчагина аччиқ-чучук гап-сўзлар бўлиб ўтиб, гина-кудурат таъналари тўхтамади ва охири 1251/1835-36 йили амир Насруллоҳ Шаҳрисабз томонга лашкар тортишга қарор қилди. Бундан биз ўз вақтида хабар топиб, урушга пухта тайёргарлик кўрдик. Амир Насруллоҳ анча йўл босиб ўтиб, Самарқандга келди ва у ердан Жом йўли орқали юриб, Китоб шаҳрига икки фарсахлик ердаги Қўйқонёғоч мавзесида қўш ташлади. Эртаси куни икки томон ўртасидаги элчилар борди-келдиси бошланиб, яраш сўзи орага солинди. Натижада, ул ардоқли қизни Султон Маҳмудхонга бермаслик, бошқа икки қизидан бирини амир Насруллоҳ никоҳига киритиш ва яна бирини эса амирнинг ўғлига хотинликка бериш ҳамда илгариги аҳду паймонни янгилаб, унга кўра Муҳаммадалихон билан дўстлик ришталари узилиши лозимлиги шарти билан сулҳ тузиладиган бўлди. Бу шартни Дониёл *оталиқ* қабул қилди ва қайтадан аҳду паймон шартномаси битилди. Амир Насруллоҳ шу билан Бухорога қайтиб кетди ва бу томондагилар тўй тайёргарлигини кўришга тушишди. Бир неча кундан сўнг Иброҳимбий манқит Бухородан тўйлик келтирди ва амир Насруллоҳнинг вакили сифатида иккала қизни ҳам ҳижоб ичига олган кўйи чексиз иззат-икром билан Бухоро сари юзланди. Бир неча кундан сўнг эса ардоқланган мазкур қизни Султон Маҳмудхоннинг ақду-никоҳига киритдилар ва жуда бир олий тўй бердилар. **Байт:**

Маснадороёни давлат хостанд,
Мажлиси ақду никоҳ оростанд.
(*Мазмуни:*
Давлатнинг тахтин безовчилари,
Никоҳ тўйини ясатмоқни исташди).

Бир неча муддат шу зайл кечгач, кейинроқ, амир Насруллоҳ Бухоронинг кўплаб амирларига ёрғу[102] буюриб, бошларига ўлпон солиғи солди. Шу жумладан, вазирлик паноҳи Ҳаким *қўшбеги*

[102] Ёрғу – молу мулкнинг мусодара қилиш усули.

ва Аёзбий ва Шукурбий ва ҳоказолар катта ўлпон тўлашга мажбур бўлдилар. Гапнинг қисқаси шуки, ўша вақтда Аёзбий Қаршида ҳоким эди. Самарқандда Шукурбий ҳокимлик қиларди. Ҳаким *қўшбеги*ни вазирлик мансабидан тушириб, Қаршига ҳоким қилиб юборди. Аёзбийни эса Самарқанд ҳукуматига тайинлаб, Шукурбийни Бухорога чақириб олди. Қирқ кундан сўнг Аёзбийни ҳам Самарқанд ҳукуматидан бўшатиб, Бухорога олиб келди, ўрнига эса Иброҳимбий манқитни Самарқанд ҳокими қилиб юборди. Ҳаким *қўшбеги*ни Қарши ҳукуматидан четлатиб, Нуротога ҳоким қилиб юборди. Бир неч кун ўтгач, у ер ҳокимлигидан ҳам бўшатиб, Бухорога чақириб олди. Ўша вақтда вазирлик мансабида Ҳаким *қўшбеги*нинг ўрнига Раҳмонберди махзум туркман ўтирган эди. Амир Насруллоҳ ул амирлик паноҳларини бир ерга йиққач, уларни қамоққа олишга буйруқ берди ва барчасининг молу мулкини бир қолдирмай мусодара қилдириб, давлат ҳисобига ўтказди. Уларнинг хотин ва бола-чақалари бор-будидан айрилган кўйи боши очиқ ва оёқ яланг аҳволда Бухоро кўчаларида изғиб юришарди. Ётоқ-турар жойсиз қолган ул бечораларни ўз уйига киритадиган бирор кимса топилмасди. Кейинроқ амир Шукурбийни қамоқдан чиқарди, аммо, ул икки амирлик паноҳи, яъни Ҳаким *қўшбеги* ва Аёзбийни қамоқда ўлдириб юборди. Ҳа, ҳикмат аҳли ўз сўзларида подшоҳларни ўт-оловга ўхшатишган – шоҳлар иноятининг нури бечораларнинг қоронғу кулбасини ёритган бир маҳалда, улар сиёсатининг шуъласи ўтмишда хизмат қилганларнинг ҳаққи-ҳурмати хирманини ёндириши ҳеч гап эмас. Етук ақллар шунга иқрорки, ким ўтга яқинроқ борса, унга етмоқчи бўлган зиёну зарар эҳтимоли шунча ортади, аммо, узоқдан туриб олов нурини кузатувчилар эса куйиш хавфидан йироқдирлар. Шунингдек, саройдан узоқдаги одамлар бу хавфдан бехабар подшоҳларга хизмат қилишни манфаат кони билиб, ёлғон тасаввурларга алданадилар. Албатта, уларнинг бу каби фикр юритишга ҳақлари бор. Чунки, агар улар султонлар сиёсати ва подшоҳлар ҳайбатидан заррача воқифлик топсалар эди, шубҳасиз, бундайларга минг йиллик иноятнинг бир соатлик сиёсатча йўқлиги маълуму равшан бўларди. Подшоҳлар суҳбатида бўлишни хоҳловчилар уларнинг сиёсат-итобидан бехабар бўлганлари сабабли шунга интиладилар. Бундай сиёсатни ўз кўзи билан кўрганлар эса ҳар қандай иноятдан воз кечадилар ва подшоҳлар хизматида бир лаҳза туришни ўзларига эп кўрмайдилар.

Ҳаким *қўшбеги* тўрт подшоҳ даврида қирқ йил вазирлик мансабида ўтирди. Умри муддати олмиш олти ёш бўлди. Давлат мансабдорлари орасида Ҳаким *қўшбеги* каби доно ва сезгир ва маданиятли киши йўқ эди. Айниқса, киши қадрини билишда унга тенг келадигани бўлмаган эди. Бироқ, ҳайф ва минг афсуски, ҳар тўкисда бир айб деганларидек, шунча яхши хислатларига қарамай, у ҳам Дониёл *оталиққа* ўхшаб ваъдасида турмасликка мойил киши эди. Гапнинг қисқаси, ўша вақтда шиа мазҳабли асли эронлик Абдусамад *ноиб* Бухорога келишдан олдин Эрон шоҳзодаси Аббос Мирзо[103] хизматкорларидан бўлиб, унинг хизматидан қочганча Ҳиндистонга борган ва бир неча муддат жаннатга менгзир Ҳиндистон ўлкасида умр кечириб, у ердан Кобулга амир Дўст Муҳаммадхон хизматига келган эди. Мазкур амир унга лойиқ меҳрибонликлар кўргузиб, сарбозлар ва тўпчиларни тайёрлаш ишини топширганди. Чунки, Абдусамад *ноиб* шу соҳа мутахассиси бўлиб, анча тажриба ва маҳоратга эга эди. Оз фурсатда сарбозлар таълимини йўлга қўйиб, тўпхонани яроқли ҳолатга келтирди. Ниҳоят, Дўст Муҳаммадхон билан бирга ... уруши сари юзланди. Аммо, бу урушда Дўст Муҳаммадхонга қарши бир хоинлик қилиб, сўнг ундан қўрққанидан қочиш кўйига тушди ва бир неча йўлларни ортда қолдириб, Бухорога келди. Келиб карвонсаройда турганида, бир неча кундан сўнг Раҳмонберди махзум туркман вазирлик мансабига чиқди ва унинг ҳолидан хабар топиб, амир Насруллоҳга айтди. Амир *ноиб*ни олдириб, анча меҳрибонликлар кўргузди ва сарбозу тўп ва тўпхона ишларига назму тартиб бериш вазифасига тайин қилди. Абдусамад *ноиб* сал вақт орасида сарбозлик ва тўпхона ишларини йўлга қўйди. Бухорода битта қул қолмай, барчаси эгалари қўлидан қочиб келиб, сарбозликка кирдилар. Шу зайл минг нафар сарбоз ва тўпчи йиғилган эди.

---

[103] Фатҳалишоҳнинг валлиаҳд ўғли Аббос Мирзо ноиб ас-салтана кўзда тутилмоқда. Аббос Мирзо 1787 йил туғилган, 11 ёшида валиаҳд сифатида Озарбайжон ҳукмдори бўлган. Рус-Эрон урушида армияга қўмондонлик қилган Аббос Мирзо 1828 йилги сулҳдан сўнг Хуросонга генерал-губернатор этиб тайинланган эди. У отасидан бир йил олдин, яъни, ҳижрий 1249 (1834) йили вафот этиб, унинг ўғли Муҳаммад Мирзо эса Фатҳалишоҳнинг валлиаҳди этиб тайинланади.

Мазкур Раҳмонберди махзум вазирлик вазифасини бошқаришга киришгач, Бухоро шаҳри аҳолисининг турмуши жуда оғирлашиб, одамлар писта пўчоғининг бир палласини топиб есалар, дўпписини осмонга отиб, кун кечирадиган даражага тушиб қолишди. Бу вазир шу қадар маҳмадана ва ўзбилармон эдики, иблисни ўзининг ақлсиз хизматкорларидан бири ўрнида биларди. Ул вазир бир неча кун бу ўткинчи дунё гулистонида гулҳаё сингари кеккайган олам аро очилиб-сочилиб турди ва кўп ўтмай ўлим насими ҳаёт гулини ана шу яшнаб-гуллаётгани асносида сўлдирди.

Амир Насруллоҳнинг қўшин билан ўз қарамоғидаги Балх вилоятига бориб қайтгани зикри

1253/1837-38 йили амир Насруллоҳ Бухоро лашкари билан қуббат ал-ислом[104] Балх томон йўналди. Анча йўл юриб, Омуя дарёси қирғоғига етиб, соҳилда қўш ташлади. Шаҳарлар онаси Балх ҳокими эшон *нақиб* саййид Порсохўжа ва Шибурғон[105] ҳокими Зулфиқор Шер ва Мозори шариф[106] ҳокими Шужоиддинхон ҳаммаси келиб, амирга кўруниш бердилар. Амир Балхда қирқ йил амирлик мансабида ўтирган эшон *нақиб* саййид Порсо хўжани ўғли эшон *ўроқ* билан бирга ушлатиб, Бухорога юборди ва эшоннинг молу мулкини мусодара қилдириб, давлат ҳисобига ўтказишни буюрди. Сўнг дарёнинг нариёғига кечиб ўтиб, Балх томон юрди. У ердан асадуллоҳи-л-ғолиб Али ибн Аби Толиб *карамуллоҳилважҳ*нинг файз асорли мозорига бориб, бу муқаддас даргоҳнинг тупроғини тўтиё ўрнида дардли кўзига сурди. Зиёратдан сўнг яна Бухоро сари қайтишга жазм этиб, анча йўл юргач, Бухорои шарифга етиб келди ва давлатхонасига қўш ташлаб, ҳордиқ чиқаришга киришди.

---

[104] Қуббат ал-ислом – ислом гумбази.

[105] Шибурғон/Шибирғон – Афғонистоннинг Жузжон вилояти маркази. Балхнинг ғарб тарафида, Мозори шариф билан Андхуд/Андхой ўртасида жойлашган қадимий шаҳар бўлган.

[106] Мазори Шариф – Афғонистоннинг Балх вилояти маркази.

Дўст Муҳаммадхон баракзайнинг ҳукумат тепасидан тушгани зикри

Амир Дўст Муҳаммадхон Кобулистон ўлкасида шоҳлик ноғорасини чалиб ўтирган ва шоҳ Шужо ал-мулк ибн Темуршоҳ дурроний[107] қайта-қайта Дўст Муҳаммадхон ғози устига юриш уюштириб, ҳар гал енгилиб юрган кезларнинг бирида сўнгги марта фарангий лашкари билан Кобул сари юзланди[108] ва ўғли

---

[107] Шужо ал-мулк – (? -1842 й. 5 нчи апрел) - Афғонистон шоҳи (1803-09, 1839-42). Акаси Маҳмудшоҳни тахтдан ағдариб ҳокимиятни эгаллаган, лекин 1809 й. Маҳмудшоҳ томонидан тахтдан туширилган. Шужоъ ал-мулкнинг тахтни кайтариб олиш учун қилган бир неча бор уринишлари (шу жумладан, 1833-34 йилларда инглизлар ёрдамида) натижасиз тугаган. Биринчи инглиз-афғон уруши даври (1838-42)да инглизлар Шужо ал-мулкни афғон тахтига ўтқазганлар. Мухолифатдаги гуруҳлардан бирига мансуб шахс томонидан хоин сифатида ўлдирилган.

[108] Бу ерда сўз биринчи инглиз-афғон уруши (1838-1842) ҳақида кетмоқда. Мазкур урушнинг баҳонаси 1837 йили поручик Виткеевични рус резиденти сифатида Кобулга Дўст Муҳамадхон ҳузурига юбориши билан боғлиқ. Дўст Муҳамадхон узоқ йиллар Англия маъмурияти томонидан қўллаб келаётган Шужоъ ал-мулк билан Афғонистон тахти учун кураш олиб борар эди. Англия Виткеевич сафоратини Россиянинг Афғонистонда мустаҳкамланиши ва у ердан Ҳиндистонга дахл қилиш учун ҳаракат деб баҳолади. 1839 йили январида уруш амалиётлари бошланди. Инглиз ва ҳинд лашкарида 12 минг аскар, 38 минг нафар ёрдамчи кучлар, 30 мингта туя бўлиб, улар Афғонистонга Боланд довони орқали бостириб кирадилар. Дўст Муҳаммадхон эса уларга икки ярим минг нафар пиёда ва 45 та тўп билан қарши чиқади. 25 апрелда босқинчилар урушсиз Қандаҳор ва Кобулни эгалладилар. ?азни остонасида афғонлар инглиз ва ҳиндлар қўшинига биринчи қаттиқ зарбани бердилар. Дўст Муаммадхоннинг ўғли Ҳайдархон раҳбарлигида уч минг нафарлик гарнизон қалъани ҳимоя қилиб, ахийри 7 август куни таслим бўлдилар. Кобул тахтига Шужоъ ал-мулк ўтирди. Дўст Муҳаммадхон тоғлар томон чекинади. Икки йилдан сўнг барча афғон ашрофлари ва зодагонлари раҳбарлигида рўйхушлик кўрмаган Шужоъ ал-мулкка қарши қўзғолон бўлиб, 2 ноябр Кобулдаги барча инглизлар, жумладан Александр Бернс ўлдирилди. Инглизлар афғон қабилаларининг бошлиқлари билан чекинишга йўл беришлари учун музокаралар олиб боришади. Бу музокаралар чоғида Уиль-

шоҳзода Шопурни эса бир неча минг аскарга қўшиб, Хайбар усти билан жўнатди. Бу хабарни эшитган Дўст Муҳаммадхон ғози урушга ҳозирлик кўриб, тайёр турди. Бироқ, ўша чоғда Кобул амирлари, айниқса, хизматидаги қизилбошиа жамоасининг шерикликда тил бириктириб, сотқинлик йўлига ўтганликларидан воқиф бўлди. Айни шу аснода Жалолободни шоҳ Шужо алмулк фаранг қўшини билан бирга фатҳ этгани ҳақида хабар келди. Эртаси куни чопар уларнинг Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг пойтахти – Ғазна шаҳрини эгаллашгани хабарини олиб келди. Ўша пайтда Дўст Муҳаммадхон ғозининг соҳиби шамшир ўғли сардор Акбархон Хайбарда эди.

Рўй берган кутилмаган воқеалардан: Ул шерюрак шаҳзода бетоблик тўшагида ётган эди. Бу сардор ҳам тан заифлиги сабабли қаршилик қилишга кучи етмай, Хайбар қалъасини ташлаб чиқиб, қочиш водийси сари юзланди ва келиб отасига қўшилди. Амир Дўст Муҳаммадхон ўй ва фикр денгизига чўмиб, қандай тадбир излаб топишини билмай қолди. Ноилож, оиласини Туркистон томонга жўнатди ва ўзи Кобулдан ташқари чиқиб, жанг майдони сари отланди. Бироздан сўнг [Аргандаҳ] мавзесига келиб тушди. Бу пайтда фаранг қўшини олти фарсах масофа яқин келган эди. Эртаси куни амир Дўст Муҳаммадхон жанг майдонига фарангилар қони билан хино қўйиб, қизил рангга бўямоқчи бўлиб турганида, кутилмаган бир суратда қўшини бузилиб, ҳар ким боши оққан томонга кета бошлади. Дўст Муҳаммадхон иш ўз меъёр чегарасидан чиққанини сезди ва неча бир

ям Макнотен ва унинг ёрдамчилари ўлдирилди. 1842 йил январь ойида инглиз ва ҳинд қўшини Кобулдан Жалолободга у ердан тоғ йўли орқали Ҳиндистонга қайтаётганда қириб ташланди. 16 минглик лашкардан (улардан 4 минг нафари ҳарбийлар бўлган) фақатгина бир нафар – дўхтир Брайдон тирик қолади. Инглизлар бунга жавобан иккита жазо экспедициясини юборишади. Улардан бири Кветтадан Қандаҳорга, иккинчиси Жалолободдан Кобулга келишади. 1842 йили 16 сентябрда Кобул ишғол қилинди. Англия афғонларнинг қаршилигини макр-ҳийла ҳамда пул ва сотқинлик йўллари билан бостириб, Афғонистонни бутунлай босиб олиш фикридан воз кечади. Тахтга қайта келган Дуст Муҳаммад энди Россияга яқинлашмай, Англия билан тинчлик шартномасини имзо чекди. Яна қаранг: Дўст Муҳаммадхон.

дарду ҳасратда молу мулкдан кўнгил узиб, минг кишиси билан Туркистон сари йўлга тушди. Амир Дўст Муҳаммадхон Кобулни ташлаб чиққач, Шужо ул-мулк жуда тезлик билан Кобулга кириб олиб, ички Болоҳисор қўрғонига чиқиб, жаҳонга эгалик қилиш ўриндиғига суянди ва Кобул мамлакати келинчагини учинчи марта қаттиқ бағрига босиб, ҳукм суришга машғул бўлди. Фаранг лашкари эса шаҳар ташқарисида қўш ташлади. Фаранг қўшининг сардори Вали Ямжий (Вилям)[109] бўлиб, у эгаллаб турган мансабни «Лот Жангий»[110] деб аташарди. У ҳам мамлакат устидан бемалол ҳукм юргиза бошлади. Ҳа, олам яралишидан бери ва фалак ясалиши бошидан жаноб тенги йўқ ва қодир эгам бу ўзгарувчи оламни меҳнату уқубат макони ва машаққату бузғунчилик маскани қилиб яратганки, башар халқининг ҳар бирини тақдиру қазо йўлида яхши ва ёмон имтиҳонидан ўткариш мақсадида гоҳи тиллолик қадрини мукаммал қилиш учун муштини тугиб, ўткинчи дунёнинг бу махлуқоти вужудини ўтга солиб синайди ва гоҳи яратилганнинг худодан огоҳлигини билиш ниятида ҳар хил қийинчиликларга гирифтор қилади. **Қитъа:**

Чунин аст ойини ин чархи дер,
Гаҳе бар забар дорадат, гоҳ зер.
Якеро дар орад ба ҳангомаи тез,
Якеро бигўяд «зи ҳангома хез».
(*Мазмуни:*
Бу эски фалакнинг қоидаси шундай,
Гоҳ осмонга кўтарар, гоҳ урар ерга.
Бировни қизғин ҳангомага солар,
Яна бировни ундан қувиб солар).

Тақдирнинг ҳар бир замонда мақсади султонлар ва донгдор хоқонлар бошига синов солиб туришдир. Энди бу синов фалак иқтидорли шаҳриёр амир Дўст Муҳаммадхон ғози чекига тушган эди. Кажрафтор фалакнинг бу каби ўзгарувчанлигидан ушбу

---

[109] Вилямжи – Уильям Макнотен, амир Шужо ал-мулк даврида «мухтор вазир ва элчи». Британия ҳукуматининг Ҳиндистондаги котиби. 1841 йилнинг 23 декабрида Дўст Муҳаммадхоннинг ўғли Акбархон томонидан отиб ўлдирилган.

[110] Лот Уильям Макнотеннинг котиби бўлган.

янглиғ бевафолигидан кейин бир неча масофаларни босиб ўтгач, ул яхши хулқли амир Хулм[111] вилоятига етди. Ўша пайтда Хулм юртида Муҳаммадаминбек *воли* ибн Қилич Али ҳукм юргизарди. Дўст Муҳаммадхон ғози ташриф буюрганини эшитиб, кутиб олиш учун олдига ўзи чиқди ва икки тараф бир-бирларини марҳамат оғушига олдилар. У шоҳни ўзи билан бирга шаҳарга олиб кириб, яхши бир уйга туширди. Амир ғозининг қадамини қутбаракат манбаси билиб, мулозимлар каби хизматида турди. Дўст Муҳаммадхон ғози бир неча кун шу шаҳарда жанг чарчоғи ва йўл ҳордиқларини чиқариб, дам олди. Ўша чоғда Қундуз[112] ҳокими бўлмиш Муҳаммадмуродбек қатағон Дўст Муҳаммадхонни ўз вилоятига таклиф қилди ва унинг ҳаққида турли-туман меҳмондорчиликлар адо этиб, жуда эъзоз-икром кўргузди. Дўст Муҳаммадхон бу сафардан сўнг яна Хулмга қайтди. Айни пайтда амир Насруллоҳдан ҳам кетма-кет чопар келиб, Бухоро амири Дўст Муҳаммадхонни кўп ваъдалар ва чексиз аҳду паймонлар билан ҳоли-жонига қўймай, ўз юртига чақираётган эди. Аммо, афғон амирининг фарзандлари отасининг ул ўзбак амири олдига боришини маъқул кўрмай, қарши чиқмоқда эдилар. Аммо, амир Дўст Муҳаммадхонинг ўзи эса боришга жуда хуши бор эди. Ниҳоят, оиласини шу ерда қолдириб, ўғиллари ва мулозимлари билан Бухоро сари йўлга тушдилар. Анча йўлларни ортда қолдиргач, ул яхши хислатли амир дарёдан кечиб ўтиб, манзилу мақсадга етиб олди. Дўст Муҳаммадхоннинг келганини эшитган амир Насруллоҳ ўзининг бир нечта амирини меҳмонни олиб келишга жўнатди. Амирлар уни тўла иззат-икром билан шаҳарга олиб кирдилар ва амир меҳмонни ўз ҳузурига Аркка чорлади. Дўст Муҳаммадхон Аркка кирганида, амир Насруллоҳ у билан ўтирган кўйи қўл бериб кўришди. Оғам Дўст Муҳаммадхон кейинча-

---

[111] Хулм – ўрта асрларда Тохаристонта тобе бўлган қадимий шаҳар. Балхнинг шарқий тарафида, Амударёдан 6 фарсах нарида, Ҳиндукуш тоғидан оқиб келадиган Хулм сойи бўйида жойлашган. XVIII асрда Хулмнинг жанубий-шарқида Тошқўрғон шаҳрига асос солинган, у Ҳиндистондан Бухорога келадиган савдо йўлида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Кейинчалик Хулм аста-секин таназзулга учраб, XIX асрнинг иккинчи ярмида ташландиқ ҳолга келган.

[112] Қундуз – Афғонистоннинг шу номдаги вилоятнинг маркази.

лик менга «ўша вақтдаёқ ҳаётимдан қўл ювиб, қўлтиққа урган эдим», дея ҳикоя қилиб берганди. Шундан сўнг бошқа шоҳзодалар ҳам амир билан қўл бериб кўришдилар ва ўтириб, барчалари фотиҳа ўқидилар. Сўнг амир Насруллоҳ Дўст Муҳаммадхонга қараб «хуш келибсиз», деди. Дўст Муҳаммадхон «хушвақт бўлинг», дея жавоб қайтарди. Бироздан сўнг амир Насруллоҳ «энди қўшга борсинлар, яна кўришамиз», деди. Дўст Муҳаммадхон амир Насруллоҳ олдидан чиққач, уни эшон Тўра хўжа *нақиб*нинг уйига туширдилар. Орадан бир неча кун ўтиб, икки ўртада кечган суҳбатларда амир Насруллоҳнинг афғон амирига берган ваъдалари устидан чиқмаслиги билина борди. Бу борадаги кейинги музокаралар боши берк тор кўчага кириб қолди. Дўст Муҳаммадхон юраги сиқилиб, асаблари таранглашди ва қараса, барибир, уринишлари бефойда бўлиб, иш битмайдиган. Дўст Муҳаммадхон амир Насруллоҳнинг уни бу ерларга чақиртириб келганидан асл мақсади кўзлаган бошқа режалари бўлганини англаб, бунга қатъий ишонч ҳосил қилди. **Мисраъ:** Метавон ёфт зи унвони сухани мазмунро (Сарлавҳасидан сўз маъносини англаб олса бўлади); Шунга кўра афғонлик томиридаги ор-номус қони кўпириб, қаттиқ-қаттиқ сўзлар билан кетишга рухсат олди ва Эрон томон йўлга тушди. Шунда амир Насруллоҳ ўзининг энг яқин *надим*ларидан бирига Дўст Муҳаммадхонни кузатиб, дарёдан ўтказиб келишни буюрди. **Байт:**

Коре ки ба сулҳ дар наояд,
Девонаги дар ў бубояд.
(*Мазмуни:*
Яраш билан битмаса гар иш,
Унда жиннилик қилиш лозим).

Дарё бўйига етиб, дарёдан кечиб ўтмоқчи бўлишганда, қайиқчи тузук қайиқни бир чеккада қолдириб, уларга бузуқ қайиқни кўрсатди ва «амирнинг ёлғиз ўзлари чиқсинлар, бошқалар алоҳида-алоҳида ўтишади», деди. Дўст Муҳаммадхон бу воқеани зимдан кузатиб тураркан, қайиқчининг бу ҳаракатидан шубҳага тушди ва бу яримта коса тагида улкан тоғора яширинганини фаҳмлади. Шу ҳадик ичида Дўст Муҳаммадхон амир Насруллоҳнинг ҳалиги *надим*и қўлидан ушлаб, бузуқ кема ичига тушди ва «иккаламиз дарёдан бирга ўтамиз», деди ҳеч нарсани сезмагандек. **Байт:**

Киштн шикастагонем эй бод шурта бархез,
Бошад ки боз бинем он ёри ошноро.
(*Мазмуни:*
Кемаси бузилганлармиз, қўзғал, эй шамол,
Кўргумиздир ул ёру ошнони биз эҳтимол[113]).

Кемачи қараса, амир Насруллоҳнинг ул содда ва гаранг *надими* Дўст Муҳаммадхондан олдинроқ дарё наҳанги ва балиқларига ем бўладиган. Шунинг учун туркий тилда надимга қарата «тез чиқинг, бўлмаса ғарқ бўласиз», деди. Эроннинг туркий тилини жуда яхши биладиган Дўст Муҳаммадхон кемачининг бу сўзларини эшитиб, чаққонлик билан қайиқдан дарё қирғоғига сакради ва сувдан четга чиқиб олди. **Байт:**

Нишасти бар лаби дарёйи ҳасрат ришта бар даст,
Нояд моҳии мақсуд инжо, боз дар шаст аст.
(*Мазмуни:*
Ўтирибсан дарё бўйида, қўлда ҳасрат ипидан тўр,
Мақсад балиғи тушмас бунда, бу ерда лочин қолмоқдадур).

Дўст Муҳаммадхоннинг яна Бухорога қайтиш шаштини сезган одамлари бундай қилмаслигини ёлвориб сўрай бошлашди. Амир уларнинг илтижосини қабул қулоғи билан эшитмади. Яна ўғиллари ва мулозимларини ёнига солиб, Бухоро томон қайтди. Айни паға-паға қор ёғиб турган пайтда неча бир азобу уқубат ва машаққат билан йўл юриб, Бухоро шаҳри ташқарисига келиб тушди. Ўшанда амир Насруллоҳ яқинларидан бўлган ва Дўст Муҳаммадхонга ҳамроҳлик қилиб юрган бир киши сўзни яширинлик пардаси ортидан чиқириб, очиғини айтди: – Эй шоҳ, бизнинг амиримиз чангалидан қутулиб кета олмайсиз. Ёшингиз улғайиб, сочингизга оқ тушган. Бир умр давлатни ҳам, молу дунёни ҳам хўб кўрган одамсиз. Энди қазову қадарга тан бермоқ лозим. Ахир қачонгача ва қай вақтгача қочиб юриш мумкин? **Мисраъ:** Қазо дигар нашавад бо ҳазор нолаву оҳ (Минг нолаву оҳ билан тақдир ўзгармагай); – Қадимгиларнинг гапини эшитмаганмисиз, ахир туркийда айтмишлар-ку, **Мисраъ:** Чиқмаган жон-

[113] Саъдий Шерозий ғазалларидан.

дин умид, ушбу масалдур машҳур! – деди Дўст Муҳаммадхон. Амир Насруллоҳ Дўст Муҳаммадхоннинг қайтиб келганини эшитди ва эртаси куни кишиси орқали «мулозимларига ўша шаҳар ташқарисидаёқ рухсат бериб, тарқатиб юборсин, кейин қаерга борса ўзи билади» деб буюрди. Дўст Муҳаммадхон шундай қилиб ёнидаги минг нафар жасур аскарларига жавоб берди. Улар неча бир йиғи ва оҳу зорлик билан ўз султонидан айрилдилар. **Мисраъ:** Бўлмасун ё раб ки, ҳеч банда султонидин жудо; Бу жонбоз ҳарбийлар шу кўйи кимлари тиланчилик қилиб, қайсилари эса мардикорчилик билан кун кечира бошлашди. Ҳар бири боши оққан бирор томонга кетиб, ғарибликда овора-сарсон бўлишди. Дўст Муҳаммадхон буйруққа биноан ўғиллари билан Бухоро ичкарисига кириб, яна аввалги жойга тушди. Бир неча кун шу тариқа кечди. Шундан сўнг амир Дўст Муҳаммадхон ўзининг ва ака-укаларининг ўғиллари ва куёви, бариси ўн саккиз шаҳзода бўлиб, ёнидаги етмиш нафар кишиси билан қочишга қарор қилишди ва Шаҳрисабз томонга юзланишди. Бир кеча-кундуз йўл юриб, Қарши шаҳрига қарашли жойларга етдилар. Уларнинг келганидан Қарши шаҳри ҳокими хабар топиб, одами орқали «шоҳзодалар амир Насруллоҳдан рухсатсиз келган кўринадилар, шу сабабли Шаҳрисабзга ўтиб кетишларига қаршилик кўрсатишга мажбурмиз», деб юборди. Ҳоким мулозимлари шоҳзодалар олдига бориб, айтилган сўзни етказишди. Шоҳзодалар эса бундай буйруққа қулоқ солишмай, йўлида давом эта бошлашди. Натижада, турк ва афғон орасидаги жанжал кучайиб, шоҳзодалар ҳокимнинг бир нечта кишисини чопиб ўлдирдилар. Бу воқеа хабари Қарши ҳокимига етиб, дарҳол отланди ва шоҳзодалар кетидан етиб олди ва туни билан йўл-йўлакай жанг қилиб кетишди. Аммо, шоҳзодаларнинг ёлланган йўлбошловчиси қочиб кетган бўлиб, улар бегона жойда қай тарафга йўл юришини билмай қолишган ва йўлнинг ўзини тусмолга олиб, аста-секин юришдан ўзга чоралари қолмаганди. Шу чоғда Чироқчи ҳокими келиб қолди ва шу билан ўзбак аскарлари сони уч минг кишигача етди. Ўша қоронғу тунда ҳам олишув давом этиб, уруш тўхтамади. Тонгга яқин қолганда Чироқчига яқин Валинаъми тепа мавзесига келиб отдан тушишди. Бир озгина нафас ростлашди ва туннинг зим-зиёлиги тугаб, кундуз лашкари чиқа бошлагач, шоҳзодалар яни адоват қиличини қинидан суғуриб, турк лашкари устига ёпирилдилар. Турклар ҳам афғонлар устига бало-қазодек таш-

ланишди. Яна ўлим бозори шундай қизидики, қазову қадар шоҳу гадони ажалга бир хил нархда пулларди. **Байт:**

Ҳожи, аз мурдан касро чора нест.
Рўза кай дорад гадову подшоҳ.
(*Мазмуни:*
Ҳожи, ўлимга ҳеч чора йўқ,
Гадо ва шоҳ қачон рўза тутибди).

Афғонлардан саккиз нафари ўлдирилди. Улар ичида шоҳзодалардан сардор Муҳаммад Азимхоннинг ўғли билан бирга яна бир шоҳзода ҳамда уларнинг олти нафар мулозимлари бор эди. Ўзбак сипоҳидан ўн олти киши ўққа учди. Анча уруш ва жангдан сўнг афғонларнинг ҳаммасини ушлашди. Ўттиз ўзбекка бир афғондан тўғри келган эди. Шоҳзодаларнинг ҳар бирига тўрттадан жароҳат етмагани йўқ эди. Чунончи, оғам олий мартабали шоҳзода сардор Акбархон уч жойидан қилич жароҳатини олган эди. Жаннатга менгзар Кашмир ҳокими сардор Муҳаммад Азимхоннинг ўғли шарқ қуёшидек нуроний оғам Султон Аҳмадхон ва Дўст Муҳаммадхоннинг куёви тўрт еридан қилич захмини егандилар ва ҳоказо. Баданлари гулбарглардан ҳам нозикроқ шоҳзодаларнинг ҳар бири ҳуснда ҳам қуёш билан беллашардилар. Жасурликда қудратли фалакка ҳам бўйин эгмасдилар. Мана энди шу кунларга қолиб, яраланган танлари қип-яланғоч ва бошлари ўзбеклар оти оёғи остида човгон тўпидек думалаган. **Байт:**

Фарёд зи дасти фалаки сифла навоз,
Шаҳзода ба меҳнату гадозода ба ноз.
Сунбул зи бараҳнаги сар афганда ба пеш,
Сад пираҳани ҳарир пўшида пиёз.
(*Мазмуни:*
Пастларни қўлловчи фалак дастидан дод,
Шоҳзода машаққатда-ю, гадозода роҳатда.
Сунбулнинг яланғочликдан боши эгик,
Пиёз эса қат-қат ипак кўйлак кийган).

Уларни ушлаб қамоққа олишгач, бўлиб ўтган воқеа тафсилотини келиб, амир Насруллоҳнинг арзига етказдилар. Амирдан маҳбусларни пойтахтга юбориш ҳақида буйруқ келди. Ўша пай-

тда изғиринли қиш фасли бўлиб, бу Жадий ойининг қаҳратон кунларида туф деган тупугинг музга айланарди. Совуқ шиддати ана шу даражага етган чоғи ҳар уч кишини эгар-жабдуқсиз биттадан отга миндириб, устларида бир эгнибошсиз Бухоро томонга юбордилар. Оғам сардор Акбархон ва Султон Аҳмадхон бу аёзли кунларда рўй берган кўргиликлар ҳақида менга шундай ҳикоя қилиб бергандилар: «Қилич зарбидан баданимизда ҳосил бўлган яраларимиздан сизиб оқаётган қон шу заҳотиёқ музлаб қоларди.» Ана шундай азоб уқубатлар остида уларни Бухорога олиб келишди. Арк дарвозаси олдига келганларида ҳаммасини отдан тушириб, амир Насруллоҳдан қандай фармон бўлишини кутган кўйи ташқарида ушлаб туришди. Бухорога дунёнинг етти иқлимидан келган одамлар Регистонда шаҳзодаларнинг бу янглиғ аянчли аҳволини томоша қилишарди. Раҳм ва инсоф кўчасидан ўтганлари шоҳзодалар ҳолига боқиб, абри навбаҳордек зорзор йиғлашарди. Мурувват ва ҳимматдан узоқлар эса устларидан масхаралаб кулишарди. Шоҳзодалар эса буларнинг ҳеч бирига парво қилмай, охират сафарини кутиб ўтиришарди. **Байт:**

Рафтани жонро ба чашми худ набинад ҳеч кас,
Ман ба чашми хеш мебинам ки жонам меравад.
(*Мазмуни:*
Жоннинг чиққанин киши кўзи билан кўра олмас,
Мен ўз кўзим билан кўрмоқдаман: жоним кетадир!)

Ўша чоғда амир Насруллоҳнинг *надим*ларидан бири чиқди ва «уларни олдингизга солиб ҳайданг, отаси ёнига олиб борамиз», деди соқчиларга қараб. Бечора ғариб шаҳзодалар бу сўзни ул такаббур зотдан эшитгач, унинг олдига тушганча худди подшоҳлар ўнгида юрувчи тезчопар шотир-хизматчиларга ўхшаб югуриб кетишди. Ул кибру ҳавонинг урғочиси эса от устида неча бир нозу таманно билан ва гўё бу бекасу бенаво шоҳзодаларни гўёки Фарангистон[114] дан асир тушириб келаётгандек гердайганча келмоқда эди. Шу кўйи Дўст Муҳаммадхон ҳузурига етдилар. Дўст Муҳаммадхоннинг кўзи ўғиллари ва куёвларига тушиб, уларнинг аҳволини бу тарзда кўргач, дардга тўла юраги-

[114] Фарангистон – бу ерда Англия ва инглизларни билдиради.

дан совуқ бир оҳ тортиб, ҳушидан кетди. Бироздан сўнг ўзига келди ва ўғилларини бағрига босган кўйи йиғлай бошлади. **Байт:**

Ҳар чи расад аз қазо нўш кун, дам мазан,
То ту жадал мекуни кор бадтар мешавад.
(*Мазмуни:*
Тақдирдан сенга не етса нўш айла, сас чиқарма,
Уни ўзгартираман десанг, ишни баттар қиласан).

Орадан бир неча кун ўтгач, амир Дўст Муҳаммадхон ва сардор Акбархон ва Султон Маҳмудхон шу ерда қоладиган бўлиб, бошқа шоҳзодалар эса амир Насруллоҳдан кетишга рухсат олишди ва Хулм сари йўлга тушишди.

Амир Дўст Муҳаммадхоннинг Бухородан Шаҳрисабз томонга қочгани зикри

Бир неча вақт шу тарзда ўтди. Амир Дўст Муҳаммадхон бундай яшагандан кўра ўлганини афзал билиб, бир йўл кўрсатувчи ёллаб ва бир мулозимини ёнига солиб, ҳийлалар ишлатганча бир амаллаб Бухоро қалъасидан чиқиб олди ва бедов отларга миниб, шундай тезлик билан от чоптириб кетишдики, агар амир Насруллоҳ ўзини ўқдек учар лочинга айлантириб парвоз қилиб, улар кетидан қувлаганда ҳам Дўст Муҳаммадхонга ета олмасди. Бир кеча-кундуздан сўнг тоғлик бир мавзега етиб келишди. Югураверіб толиққан отларнинг оёқлари буёғига ҳолдан тойиб қолганди. Бахтларига шу ердан карвон ўтиб бораётган эди. Шунга дуч келиб, Дўст Муҳаммадхон ўзини касалга солди ва битта туя кира қилиб, кажавада кета бошлади. Карвон Чироқчининг рўпарасига келган пайтда Дўст Муҳаммадхоннинг мулозими унинг отини етаклаганча йўлбошловчи билан бирга карвондан анча илдамроқ кетиб қолишган бўлиб, тасодифан шикорга чиққан бир неча чироқчилик сипоҳилар йўлбошловчининг олдидан чиқиб қолишди ва Дўст Муҳаммадхоннинг отини эгасиз кўриб, «бу отнинг эгаси қани?» деб сўрашди. Бечора йўлбошловчини ваҳима босиб, ҳаракатлари бежо бўла бошлади. Сипоҳилар эса унинг саволдан ўнғайсизланиб, типирчилаб қолганини сезишди ва ушлаб олишди. Шу тариқа ғавғо кўтарилди. Ўша чоғда бу кутилмаган воқеадан хабарсиз Дўст Муҳаммадхон ту-

ядан тушиб, кирага берувчидан бир чўлоқ ва озғин от олиб, шунга минган кўйи аста-секин йўл босиб келаётган эди. Ўшанда Дўст Муҳаммадхоннинг эгнида инсон зоти ҳеч бир замонда ҳам киймайдиган кийим бўлиб, у ўзини касалликка солган ва умрини сўфийликка бағишлаган аслзода киши қилиб кўрсатганча келмоқда эди. Карвондагилар ҳалиги сипоҳилар яқинига етиб келиб қарашса, йўлбошчини ушлаб олишган ва Дўст Муҳаммадхон ҳақидаги гап-сўзлар бўлмоқда. Савдогарлар ҳайрон бўлиб қолишди. Дўст Муҳаммадхон эса фалакнинг бу ўйинидан тааж-жубга тушиб, не қилишини билмай қолди. Ўша аснода йўл бошловчининг кўзи Дўст Муҳаммадхонга тушди ва шу заҳоти чироқчилик сипоҳиларга, «мана Дўст Муҳаммадхон ҳам етиб келди», деди. Сипоҳилар Дўст Муҳаммадхонни бу аҳволда кўриб «нима, жинни бўлганмисан ёки бизнинг устимиздан куляпсанми» дейишди. Карвондагилар ҳам ул аблаҳни бўралаб сўкишди ва «бу одам касалманд, у айтаётган кишига ҳеч алоқаси йўқ, бунинг ўзи жинни-пиннига ўхшайди» дейишди. Йўл бошловчи аҳмоқ эса ўз сўзини исботлаш учун қасам ича кетди ва қанчалик жонжаҳди билан «бу одам қочиб, Шаҳрисабзга кетаётган ўша Дўст Муҳаммадхон ахир», демасин, сипоҳилар ул тўғри сўз нодоннинг гапларига ишонмай, қўл-оёғини маҳкам боғлаб, унинг ўзини Чироқчи томонга судраб кетишди. Карвондагилар ҳам сипоҳиларга ўхшаб, комили ишонч билан бу беозор одам ҳечам Дўст Муҳаммадхон бўлиши мумкин эмас, у бир дарвеш одам, деган фикрда эдилар. Хайрият, шу зайл осонгина қутулди. **Байт:**

Касеро ки Эзид нигаҳбон бувад,
Чи гам оламе душман бувад.
(*Мазмуни:*
Агар сақловчинг бўлса худонинг ўзи,
Бутун олам аҳли душманинг бўлса не гам).

Карвон йўл юриб, Шаҳрисабзга қарашли ерларга яқинлашганда, Дўст Муҳаммадхон ёлғиз ўзи отини зўр бериб пошнаси билан нихталаган кўйи жониворни тез ҳайдашга уриниб кетмоқда эди. Оғам Дўст Муҳаммадхон бу от таърифида кейинчалик менга кула-кула «бечоранинг номигина от эди, холос, ҳатто сўйишга ҳам ярамасди жонивор» дер ва ўшанда шу отнинг бўлганига ҳам шукроналар қилганча «юртимда бахтсизлик рўй бер-

ган чоғлари тулпор отларимнинг коримга ярамай қолган пайтлари кўп бўлган, бу галги бало-қазо гирдобидан чиққан бўлсам, бу ўша от туфайлигина омон қолганим эди», дея қўшиб қўярди. Айтишича, шундан сўнг отнинг тез юрмаётганидан тутақиб, бир неча бор отдан тушиб, пиёда юриб кетмоқчи бўлган. Аммо, оёқлари қалтираб, қадам босишга мажоли етмаган. Оғам яна ҳикоя қилганди: «Ўшанда иттифоқан бир жуҳуд билан йўлдош бўлиб қолдим. Синиқ кўзасида нордон суви бор экан». Дўст Муҳаммадхон ниҳоятда чанқаган эди. Чунки, айни Саратон ойи бўлиб, ҳаво жуда қизиганди. Жуҳуддан бир қултум сув сўради. Жуҳуд бермади. Дўст Муҳаммадхон ялинаверди. Шунда жуҳуд аввал ўзи сувдан бир ҳўплаб, шундан сўнггина Дўст Муҳаммадхонга берди. Дўст Муҳаммадхон бу ҳақда деганди: «Кўзанинг оғзини жуҳуд сўлагидан қўлим билан артиб тозаладим. Сўнг энди ичай, деб турганимда, жуҳуд кўзани қўлимдан тортиб олди ва сўкиниб «менинг оғзим ифлос ва ҳаром бўлса, сувим ҳам ифлос ва ҳарамдир, нега ичмоқчисан?» деди. Бу ишимдан жуда уялдим, албатта. Қайтиб бундай қилмасликка аҳд этдим, тавба қилдим, дедим жуҳуд ҳамроҳимга. Жуҳуднинг раҳми келиб, яна кўзасини қўлимга тутқазди. Кўнглимга неча бор иймон қўрқинчи келган кўйи ноилож ул жабборнинг ҳаром тупугуни қўшиб, кўзасидаги сувдан ичдим. Шаҳрисабзга қарашли чекка туманларни ортда қолдириб, ям-яшил қишлоқ жойларга етгач, шаҳарнинг тобе қалъаларидан бири саналмиш Калоншайх мавзесига қадам қўйдим. Икки ракат шукр намозини ўқидим ва Шаҳрисабз сари кетдим». Ўша пайтда Дўст Муҳаммадхоннинг изидан кира берувчининг ўғли пиёда юрганча етиб келди ва бирга шаҳар дарвозасига яқинлашдилар. Шунда Дўст Муҳаммадхон от жиловини қўйворар экан, силла-мадори қуриганидан оёғида тик тура олмай, ўзини таппа ерга ташлади. Ўрнидан туришга ҳам сира мажоли қолмаганди. Бироз дам олгач, гавдасини сал ўнглади ва тик ўтириб олди. Бахтига ўша сўлим ерда сафоли бир сақохона бўлиб, унда бир қаландар халққа сув улашиб ўтирарди. Дўст Муҳаммадхонни бу аҳволда кўргач, ёнига чорлаб «қайси юксак ошиёндан учиб келдингиз ва қаёнга кетиш орзусидасиз, нима касбу-корингиз бор ва аслида кимсиз?» деб сўради. Дўст Муҳаммадхон эса «жаҳон кезган сайёҳман ва дунёни сайр этган қаландарман, ҳозир эса эндигина бу диёрга келиб туришим», дея жавоб қайтарди. Қаландар «Сизнинг сўзлашингиз Кобул шевасига ўхшаб кета-

ди, афғонмисиз дейман?» деб сўради. «Ҳа» дея жавоб берди амир. Шунда қаландар унга боқиб «жаноб амир Дўст Муҳаммадхон борасидаги гаплардан бирон хабарингиз борми? Эшитишимча, Бухоро амири билан келиша олмабдилар. Айни вақтда қандай кун кечириб юрган эканлар-а» деб сўради. Дўст Муҳаммадхон, «ҳозир мени қай аҳволда кўриб турган бўлсангиз, унинг аҳволи ҳам худди меники кабидир», деди. **Байт:**

Чи мепурси мани бахт баргаштаро,
Чу давлат бар афганда саргаштаро.
(*Мазмуни:*
Мен бахти қародан буни нега сўрайсан,
Давлати қайтган дарбадардан не тилайсан).

Ўша вақтларда Кобулнинг улуғ кишиларидан Кабирхон исмли бир савдогар бўлиб, бир неча йиллардан бери Шаҳрисабзда ватан тутган кўйи кенагас амирлари билан олди-берди муомаласини қиларди. Амир Дўст Муҳаммадхон киракашнинг ҳали кетмасдан ёнида турган боласини чақириб: – Тез карвонсаройга югур. Ўша ерда Кабирхон исмли бир савдогар бор, унга ҳеч ким билмайдиган тарзда бир кобуллик қаландар Бухородан келибди, икки қоши ўртасида битта йирик қора холи бор, олдинги бир тиши тушган. Ана ўша қаландар Сизни чақиряпти ва яна, агар қўлида гул бўлса, ҳидламай, оёғи лой бўлса, ювиб ўтирмай[115], тезликда бу томонга қараб йўлга тушсин, демоқда, деб айт, – деди. Ул бола Дўст Муҳаммадхоннинг топшириғига кўра карвонсаройга кетди ва Кабирхонни сўроқлади. Аксига олиб, Кабирхон бир жойга кетган бўлиб, аммо, хизматкори уйда экан. Хизматкор болага эргашиб, йўлга тушди. У ҳам Кобул аҳолисидан бўлиб, Дўст Муҳаммадхоннинг ёнига келгач, ўз шоҳини подшоҳлик либосини ечиб, увадаси чиққан кийимда хурсанд ва дарвешлик қоидасини танлаб, ишқ ташвиши билан маломат аро юрган ҳолатда кўрди. У

[115] Тожик халқи маталларидан – матнда: Дасташ гул бошад набўяд, пояш гил бошад нашўяд; Бу ерда бирон ишнинг тез бажарилишига ишора бўлиб, аслида, одам қўлидаги гулни албатта ҳидлайди, оёғидаги лойни ювмасдан сира ҳам кўчага чиқмайди ва шунинг учун афғон амири сўзида, мақолга кўра, булардан албатта воз кечиб, тез келиши таъкидланмоқда.

неча бир андуҳ ила сақохонанинг катта йўли чеккасида қаландарлик либосида чордона қуриб ўтирарди. Шоҳни бу ҳолда кўрганидан ул бечора ўзини йўқотиб қўйди ва ҳушига келгач «Эй шоҳ, қурбонингиз бўлай. Не сабабдан бегона юрт ва нотаниш одамлар ичига тушиб қолдингиз? Нимага тожу тахтни ташлаб, мискинлик ва бенаволик йўлига кирдингиз? Не ўй-фикр билан бу барча азобу машаққатларни ўзингиз учун роҳат-фароғат ўрнида раво кўрмоқдасиз?» деди. Амир юртдошининг бу саволлари жавобида «**Мисраъ:** Ринди оламсўзро бо маслаҳат бини чи кор? (Оламга ўт қўювчи девона риндни ақл билан иш қилувчи билиб нима қиласан?») деди. Алқисса, ул бечора Дўст Муҳаммадхоннинг оёғига йиқилмоқчи бўлганида амир, «жим бўл, бундай қилма» деди. Юртдоши бундан ўзини зўрға ушлаб турди. Амир Дўст Муҳаммадхон унга, «қани мени уйинг сари бошла», деди. Ул хизматкор киши сал олдинроқ, амир эса орқароқда минг машаққат ва қийинчилик билан юриб кетишди. Бозор бошидаги болалар амирни жинни ва телба деб ўйлаб, унга тегишар эдилар. **Мисраъ:** Дўст медоранд тифлон мардуми девонаро (Болалар жинниларни яхши кўришади); Ниҳоят, савдогарнинг уйига етиб олишди ва шу маҳал савдогар ҳам келиб қолди. Амир Дўст Муҳаммадхонни кўра солиб, оёғига йиқилди ва ушбу байтни айтди, **байт:**

Хуш омади ки хуш омад маро аз омаданат,
Ҳазор жони кироми фидойи ҳар қадамат.
(*Мазмуни:*
Хуш келибсан, хуш ёқди менга шу келишинг,
Минг азиз жон бўлсин ҳар қадамингга фидо).

Амир Дўст Муҳаммадхон ўша кечаси савдогарнинг уйида озор тортган вужудидан йўл азобларини аритиб, мириққанча дам олди ва эртаси куни кийимларини алмаштириб, Китоб шаҳрига Дониёл *оталиқ* ҳузурига борди. Дониёл *оталиқ* эса амир Насруллоҳ мулоҳазаси юзасидан тил учи сўзлашиб, қўл учи кўришган бўлибди. Ўша маҳал Дониёл *оталиқ*нинг маҳрами келиб, мени *оталиқ* кутиб ўтирганини айтди. Борсам, ҳар икки соҳиби давлат суҳбат қуриб ўтиришмоқда экан. Мен ҳам улар ўтиришига бориб қўшилдим. Бироздан сўнг мен билан Дўст Муҳаммадхон иккимизнинг суҳбатимиз қизигандан-қизиди. Бизлар гўё жуда эски ва қадрдон ошнолардек суҳбатлаша бошладик. **Байт:**

Дилро ба дил раҳест дар ин гунбади сипеҳр,
Аз руйи кина-кинаву аз руйи меҳр меҳр.
(*Мазмуни:*
Бу осмон гумбази остида дилнинг дил сари йўли бор,
Адоват истаганга адоват, меҳр деганга меҳр топилар).

Ўтириш бозори анча қизиди. Фақир суҳбат асносида «нима юзасидан амир Насруллоҳ Сиз билан келиша олмади», деб сўрадим. Афғон амири бу саволим жавобида: – Эй улуғ зот! Фақирингиз неча марталаб ғайридинларга қарши ғазот урушлари олиб бордим. Ниҳоят, ҳадеб устимизга ёпирилиб келиб турган франгий кофирлар жабридан қочиб, ислом подшоҳи дея, катта умидлар билан амир Насруллоҳ олдига келган эдим. Бор айбим шу бўлди. Бошқасини эса билмаймен. Ахир Султон Маҳмуд Ғазнавий[116] билан Фирдавсий Тусий[117] ўртасида бўлиб ўтган можаролар қиссаси[118] қулоғингизга чалинмаганми? Фирдавсий ул шоҳ ҳажвида демишлар, **байт:**

Агар модари шоҳ бону буди,
Маро симу зар то ба зону буди.
Аё шоҳ Маҳмуди кишвар кушой,
Ки аз ман натарси битарс аз Худой[119].

---

[116] Маҳмуд Ғазнавий – Абулқосим Маҳмуд ибн Сабуктегин (967-?азна, 1030) - давлат арбоби ва ҳарбий саркарда, Ғазнавийлар давлатининг учинчи ҳукмдори (998-1030).

[117] Фирдавсий Тўсий – Абулқосим Фирдавсий (940, Тўс,- 1020 ёки 1030, ўша жой), форс-тожик шоири. «Шоҳнома» асарининг муаллифи. Асарини 976 йилдан бошлаб, 35 йил давомида ёзган (иккинчи таҳрири 1010 й. амалга ошган).

[118] Бу ерда Маҳмуд Ғазнавий топшириғи асосида Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома» достонини ёзиб, аммо унга шоҳнинг пул бермагани ва пул юборганда эса шоирнинг ўлгани можароси кўзда тутилмоқда.

[119] Пул бермагани учун Фирдавсийнинг Маҳмуд Ғазнавийнинг отаси қуллардан эканига ишора тарзида битилган ўттиз икки байтлик ҳажвий шеъри ҳақидаги гаплар машҳурдир. Аммо кейинги пайтларда Фирдавсийнинг аслида бундай ҳажвия ёзмагани, у Маҳмуд Ғазнавийга қарши бой деҳқонларнинг уйдирмаси бўлиб, шоир «Шоҳнома»сининг ҳар еридан бир байт олиниб, бир тизимга терилган қалбаки «асари» бўлганини россиялик олим А.Тоҳиржонов исботлаб берган.

(*Мазмуни:*
Шоҳ онаси бўлганда эди шоҳбону,
Кўмарди тиззамгача олтин, кумуш ила.
Эй, юрт олувчи Маҳмуд Ғазнавий,
Мендан қўрқмасанг, Худодан қўрқ).

Амир бу байтни қайта-қайта ўқир ва кўзидан томчи-томчи ёш оқизарди. Мен эса бундай савол берганимдан пушаймон бўлдим ва амирни не сўз билан юпатишни билмай қолдим. Дониёл *оталиқ* менга ва мен *оталиққа* қарадим. Шундан сўнг сўзни бошқа ёққа бурдик. Ўтириш охирлагач, Дониёл *оталиқ* кетишимизга рухсат берди ва амир учун яхши бир хона тайин қилди. Эртаси куни амир мени ўз ҳузурига чорлади ва қиёматлик фарзандим, деб атади. Биз ҳам ул зотни ота, деб атаб, ота-ўғил тутиндик. Эртасига каминанинг уйига Хўжақули *парвоначи* келган эди. Ўша пайтда Дўст Муҳамадхон фотиҳа учун келмоқдалар, деган хабар келди. Фақир шу сабабли меҳмонни кутиб олиш ишлари устида турганимда эса кўзлар нури Султон Маҳмудхоннинг маҳрами келиб «хон келдилар», деди. Хотиримга жаноб ҳидоят паноҳ Мирзои Жони Жонон[120] нинг ушбу байти тушда. **Байт:**

Зи як суй гул ва зи яктараф пайғоми ёр омад,
Ман он девонаам к-зи ҳар ду сўйи ман баҳор омад.
(*Мазмуни:*
Бир томондан гул келди, бир ёқдан ёр саломи,
Ул телбаманки, икки томондан менга баҳор келди).

Уч соҳиби давлат фақирингизнинг кулбасида сут ва шакар янглиғ бир-бирига қўшилишгач, базмимиз шу даража қизидики, шундан бу кажрафтор фалак рашк ўтида ёниб, кўп ўтмай ул суҳбатдан сира ҳам нишон қолмайдиган кўйи бу иттифоқимизни бузиб юборди. **Байт:**

Мабош эй гунча аз авроқи гул магрури жамъият,
Ки ин пайвастагиҳо дар бағал дорад жудоиҳо.

---

[120] Мирзои Жони Жонон – шоир, фақиҳ ва файласуф Мир Саййид Шариф Мирзожон Муборакшоҳ назарда тутилмоқда.

(*Мазмуни:*
Эй гунча, гулзор ичра гулбаргларга магрур бўлма,
Бу боғланишларнинг ҳали чирт узилиши ҳам бор).

Ул мажлисда кўзлар нури олам аҳли шоҳзодаси Султон Маҳмудхон оғам амир Дўст Муҳаммадхонни ўз чорбоғига таклиф қилди. Эртасига биргалашиб Шаҳрисабзга оғам Султон Маҳмудхоннинг чорбоғига бордик. Ўта гўзал ва сафоли бу чорбоғнинг дарахтлари Сурайё юлдузигача бўй чўзган, катта ариқларида боғнинг ҳар томони бўйлаб сувлар шилдираб оқиб турган ва ҳар ёнида сабзалар барқ урган ва турли-туман рангдаги гуллар очилган эди. Шоир айтмиш, **назм:**

Сабза бедору об хуфта дар ў,
Сад ҳазорон гуле шукуфта дар ў.
Ҳар гуле гуна-гуна аз ранге,
Буйи ҳар гул расида (аз) фарсанге.
(*Мазмуни:*
Сабзалар уйғоқ, сув уйқуда,
Минг-минг гуллар очилган.
Гуллар ранги алвон-алвон,
Ҳар гул ҳиди кетар олисга).

Ўша куни Эрам боғининг ҳурлари рашк қиладиган даражада бир олий ўтириш-базм барпо қилишди. Тилло эгар-жабдуқлари билан жуда гўзал бир отни ва олий либосларни тайёрлаб турган Султон Маҳмудхон Амир Дўст Муҳаммадхонга «қадамларига ҳасанот», дея топширди. Амир Дўст Муҳаммадхон оғам Султон Маҳмудхоннинг инсонни сийлаш хислатига қойил қолиб, ниҳоятда хурсанд бўлди. Базмдан сўнг амир ўтирган уйига қайтиб кетди. Бизнинг бу ишимиз Дониёл *оталиққа* ёқмади, ҳатто, бундай қилманглар, дея огоҳлантирган ҳам эди.

Амир Дўст Муҳаммадхон ўн олти кун Китоб шаҳрида йўл чарчоқларини ёзиб, ҳордиқ чиқарди. Шу давр мобайнида ҳар кун ўтириш ўтказиб юрдик. Сўнг, амир фарзандларим олдига боришим керак, дея қаттиқ ўтинаверди. Дониёл *оталиқ* от билан бирга сарупо юборди ва ўзи ҳам келиб хайрлашиб, йўлларни билувчи бир нечта кишини йўлбошловчи қилиб, амирга қўшиб жўнатди. Ўша кетаётган чоғи, амир орқасига қараб-қараб, мен-

га «ўғлим сардор Акбархон ва Султон Аҳмадхоннинг аҳволидан бохабар бўлинг, ҳар қалай у томонда қолишган. Уларни худога топширганман», дея васият қилди. Амирни пайшанба оқшоми Саратон ойининг охирида 1255/1839 (22 июн-22 июл) йили кузатиб қўйдик. Хайрлашув асносида фақирнинг тилидан ушбу **байт** жорий бўлди:

Вақти видои дўст, ба ҳангоми бозгашт,
Эй дида кош аз паси сар мешуди маро.
(*Мазмуни:*
Дўст билан хайрлашиб кетиш чоғида,
Эй кўз, қанийди бўлсанг бошим энсасида).

Амир Дўст Муҳамадхоннинг Шаҳрисабз вилоятидан Кобул томонга кетгани зикри

Алқисса, биз билан хайрлашгач, тез суръатларда Сангардак йўли орқали Ҳисори Шодмон мамлакати ўртасидан кесиб ўтиб, олти кун деганда дарёга етиб ва ундан ҳам кечиб ўтиб, Хулм вилоятига қарашли ерларга етишди. Амир Дўст Муҳаммадхоннинг келганидан Хулм волийси Муҳаммад Аминхон хабар топиб, ўзининг амирлари билан кутиб олди ва тўла иззат-икром билан шаҳарга киритиб, яхши бир уйга туширди ҳамда илгариги сингари хизматига машғул бўлди. **Фалак ўйинларидан.** Амир Дўст Муҳаммадхон келишидан олдинроқ хотин ва бола-чақаларини шоҳзодалар билан бирга қўшиб, укаси сардор Жабборхон Кобулга фарангийлар ҳузурига олиб кетган эди. Амир Дўст Муҳаммадхон эса бу сирдан воқиф эмасди. Сардор Жабборхонга келсак, у ўшанда Бухорога кетмай, амирнинг оиласини қўриқлаш учун қолганди. Амир Дўст Муҳаммадхон Хулмда бу гаплардан хабар топиб, бир неча кун Туркистон йўлларининг азобидан қутулгунга қадар дам олди ва сўнг Муҳаммадаминхон *волий* билан бирга катта лашкарга бош бўлган кўйи ғазовот сари юришди. Бомиён тоғидаги Бут[121] мавзесига етишгач, фарангий-

[121] Бомиён тоғидаги Бут мавзеи – Афғонистондаги Қундуз дарёси ҳавзасидаги Бомиён дарёси соҳилларида, Бобо тизма тоғларида жойлашган шаҳар. Вилоят маркази.

лар билан урушга киришдилар. Анча жанглардан сўнг ғалаба куфр аҳли сари бўлиб, ислом қўшини чекинган кўйи Хулмга қайтди. Бир неча муддат уруш ва йўл чарчоқларини ёзиб, дам олгач, яна Кобул томонга йўл олди. У шаҳарга яқинлашгач ва амир Дўст Муҳаммадхоннинг келганидан бошқалар ҳам хабар топишгач, Кўҳистон халқининг бариси йиғилишиб, амир Дўст Муҳаммадхон ғози хизматига киришди. Шундан сўнг амир катта қўшин билан бирга уруш майдонига қадам қўйдилар. Душман билан улар орасида бир неча мартаба шиддатли жанглар бўлиб ўтди. Ўша вақтда фарангийлар махфий суратда Кўҳистон халқига жуда кўп бойлик ваъда қилиб, Дўст Муҳаммадхонни тутиб беришларини илтимос қилишди. Натижада, бу одамлар рози бўлиб, амирни тутиб беришга қарор қилдилар ва бу сотқинлиқни келишувнинг эртаси куни айни жанг пайти амалга ошириб, Дўст Муҳаммадхон ғозини ушлаб, икки кунлик дунёнинг арзимас мол-дунёси учун фарангийлар қўлига топширишни режа қилишди. **Байт:**

Оташ аз чеҳразарди асари зар надиҳад,
Дин ба дунё нафурўшед ки дунё дун аст.
(*Мазмуни:*
Сариқ юзда оташнинг қизил аломати бўлмайди,
Динни дунё учун сотманг, дунё дун, яъни паст нарса).

Эртаси куни ноғора ва сурнай овозлари Кайвон юлдузининг айвонидан ўтгач, амир Дўст Муҳаммадхон томонидан бир нечта қадимий мулозимлар ва жанг майдонининг шерлари кин ва адоват қиличларини яланғочлаб, кофирлар устига ташландилар. Мардлар майдонидан кўтарилган чанг, тез айланувчи осмон сари юқори ўрлаб, офтоб юзини ғубор ниқоби остига яширди. Қилич тили ажал хабарини йигитлар қулоғига шипший бошлади. Ўлим асарли ўқлар паҳлавонларни Бадахшон лаъли каби қизилга бўяб, ялтиратди. Ўткир тиғли шамширлар гавдаларни икки бўлиб, бошлардан то киндиккача тушираради. Довюракларнинг жонлари ул тешикдан ташқари чиқиб, охират оламига шошиларди. Айтмишлар, **қитъа:**

Баромад фигон аз замину замон,
Даромад тазалзул ба кавну макон.

Зи теғи сарандоз ва тири хаданг,
Ҳаво хунфишон шуд, замин лола ранг.
(*Мазмуни:*
Замину замондан чиқди фигон,
Ларзага тушди кавну макон.
Бош кесар қиличу, камон ўқидан,
Осмон қонталаш, ер лоларанг бўлди).

Шу жангда амир Дўст Муҳаммадхон ғози ўз қўли билан ўн саккиз фарангийни дўзах моликлари қўлига топширганди. Уларнинг иккита сардори – Искандар Бёрнс[122] ва Тоғтар[123] бўлиб, айни жанг қизиган пайтда амир Дўст Муҳаммадхон Тоғтарга яқинлашиб, келди ва бир зарб билан ул ифлоснинг ифлос бошини нопок танасидан жудо қилди. Амир жанггоҳ ўртасида маст арслон каби бўкириб, ўнг-сўлга ташланган кўйи жанг қиларди. Искандар Бёрнс амирнинг бу довюраклиги ва баҳодирона олишувларни кўриб, унга қарата баланд овозда, «эй амир, нега бунчалик ўз жонингизга жабр қилмоқдасиз, ҳозир мусулмонларингиз Сизни ушлаб, бизга топширишади. Сиз жанобнинг шунча чеккан заҳматлари эса бекор кетади», деб қичқирди. Амир Дўст Муҳаммахон Искандар Бёрнснинг сўзларига қулоқ осмай, Аллоҳ йўлида ислом учун қилич солаверди. Унинг бу мардона ҳаракатлари то порага сотилган мусулмонлар уни ёлғиз ташлаб кетгунга қадар давом этиб, Дўст Муҳаммадхон ислом аҳлидан бу каби мурувватсизликни кўргачгина чопқин ишидан ўзини тийди. Шундагина Искандар Бёрнснинг сўзлари чин юракдан айтилганига ҳам амин бўлди. Чунки, майдонда ёлғиз қолган Амир Дўст Муҳаммадхон ундан юз ўгирган мусулмонлар томонга бориб, ишнинг бузилганлигини кўрди – улар амир ғозини ўртага олишганди. Иш қўлдан чиққани ва ундан ҳам баттар бўлаётганини англаган амир ғози таҳоратини ушатиш баҳонасида улар орасидан чиқиб, бир *надими* билан қочганча, бу бадкирдор сотқинлар балосидан қутулиб қолди. Шу қочган кўйи йўл босиб кетаркан,

---

[122] Искандар Бёрнс – Александр Бёрнс (A. Burnes1805-1841 йиллари яшаган). Унинг Афғонистон, Ўрта Осиё ва Эронга саёҳати кундалиги уч жилдда 1839 йили Лондонда чоп этилган.

[123] Тоғтар/Тофтар – бу кимсанинг шахсияти аниқ эмас.

мазкур *надими*, «амир бу томонга юриб, қаёққа борасиз», деб сўради. Амир ғози унга «ҳозирча жим юравер, сени бир ерга томошага олиб бораман», деди. Анча йўл босишгач, тун ярмидан оққанда Кобул дарвозасига етиб келишди. Бу ер душманлар макони эканини билган *надими* қўрққанидан ҳушини йўқотаёзди ва зўрға «қаерга келдик», деб сўради. Амир «жим бўл», деди ва қалъа дарвозасини тақиллата бошлади. Дарвозабон эшикни очди. Амир соҳиб эса «мен элчиман, Дўст Муҳаммадхон олдидан келганман, Лотга зарур ишим бор», деди. Бу хабарни Лотга етказдилар. Лот Жангий амир Дўст Муҳаммадхоннинг номини эшитган заҳоти «тез бўлинг, ўша элчини менинг олдимга келтиринг», деб буйруқ берди. Мулозимлар амир ғозини югуртирган кўйи ул кофир олдига келтирдилар. Лот «амир Дўстхоннинг аҳволи қалай», деб, у ҳақида суриштирди. Амир соҳиб эса «амир Дўст Муҳаммадхон Сизга бир хат бериб юборганлар. Агар ул зотни қабул қилсангиз, ҳозир ҳузурингизга бошлаб келаман, агар, рад жавобини берсангиз, шу кетишда Эрон мамлакатига ўтиб кетажаклар», деди. Чунончи шоир Сойиб Табризий демишлар, **байт:**

Кори ҳар кас нест, Сойиб, сина бар ханжар задан,
Аз ду сад ошиқ яке бебок меояд бурун.
(*Мазмуни:*
Сийнани ханжарга тутиб бермоқ ҳамманинг ҳам иши эмас,
Юзлаб ошиқдан биттасигина шундай қайтмас чиқади).

Лот «хат қани», деб сўради. Амир хатни қўйнидан чиқариб, Лотнинг қўлига берди. Лот хатни ўқишга тушди. Хатнинг мазмуни қуйидагича эди: «Амирлик ва ҳукумат паноҳи Вали Ямжи Лотга маълум ва равшан бўлсинким, сиз билан бизнинг ўртамизда кўплаб уруш ва олишувлар рўй берди. Шунга қарамасдан Сиз бизни бир нача маротаба ҳузурингизга таклиф этдингиз, биз эса рад жавобини бериб келдик. Мана ҳозир олдингизга истакларимни уч шарт билан юбориб турибман: биринчиси шуки, жону молимизга тегмайсиз, иккинчидан, бизни Шужо ал-Мулкка мулозим қилмайсиз, учинчиси шуки, то қўлингиз остида турарканман, ҳар куни канда қилмасдан беш юз ашрафий бериб турасиз. Мана шу уч шартни бажариш борасида ўз динингиз номидан аҳду паймон қилсангиз ва барчасини сўзсиз

қабул қилсангиз, ҳузурингизга бораман, йўқса, Эронга кетаман. Бу хат амир Дўст Муҳаммадхон тилидан тўғри ёзилган.» Лот мактубни ўқиб чиққач, жуда хурсанд бўлди ва «кел, аҳдлашайлик», деди. Амир Дўст (Муҳаммад)хон Лотга ўз динини ўртага солиб, қалин онту қасамлар ичирди ва аҳду паймон маросими тугагандан сўнг «бўлмаса билиб қўй – амир Дўст Муҳаммадхон менман», деди амир. Лот бу сўзларни амир ғози оғзидан эшитгач, ҳайрат бармоғини тишлади ва бу сўз тўғримийўқлигини билиш мақсадида дарҳол *надим*ларини чақирди. Унинг амир Дўст Муҳаммадхонни яқиндан кўрган *надим*ларидан бир нечтаси шодликдан бир-бирини қучиб, «амир Дўст Муҳаммадхон шу», дея гувоҳлик беришди. Лот Жангий бошидаги кийимини ечиб, ўзи орқага тисралганча бир неча бор амир Дўст Муҳаммадхонга тикилиб-тикилиб қаради ва роса кўздан кечиргач:

Мешунидам ки марди майдони,
Чун бидидам ҳазор чандони.
(*Мазмуни:*
Марди майдон эканинг ҳақида эшитгандим,
Энди кўриб, ундан ҳам минг баробар зўрлигингни билдим).

Лот шуларни деркан, амирнинг ишларига таҳсинлар айтди ва бу воқеани ҳам ўз подшоҳига – Лондонга ёзиб юборди. Бутун Франгистон амир Дўст Муҳаммадхоннинг ботирлиги ва довюраклигига офаринлар айтишди. Бир неча кундан сўнг амир соҳибни хотин ва бола-чақаси билан бирга Кобулдан уч ойлик масофада жойлашган Лўдаяна[124] вилоятига юбордилар. У ерга етишгач, инглиз подшосидан «амир Дўст Муҳаммадхоннинг хотини ва бола-чақаси ўша Лўдаяна шаҳрида қолаверсин, амир соҳибнинг ўзи эса Калькуттага келсинлар», деган фармон келди. Калькуттадан Франгистон пойтахти Лондонгача ўртадаги океан орқали уч ойлик йўлдир.

Гапнинг қисқаси шуким, оғам амир Дўст Муҳаммадхон Калькутта шаҳрига етиб олди. Франгий сардорлар ул зотнинг ҳур-

[124] Лўдаяна вилояти – Лудхиана шаҳри, Сатлеж дарёсининг соҳилларида жойлашган бўлиб, Ҳиндистондаги инглизлар маъмурияти-нинг маркази бўлган.

матини жойига қўйиб, иззат-икромлар кўрсатишди. Бир неча кунлардан сўнг Фаранг подшоҳидан яна фармон келди. Унда амир соҳиб Сиёту[125] шаҳрига бориб турсин, дейилган эди. Сиёту Лўдиёна вилоятига қарашли шаҳарлардан бири бўлиб, амир Дўст Муҳаммадхон шу Сиёту шаҳрига бориб ўрнашди. Амир ғози тунукун ҳеч нарсага эҳтиёжсиз яратгувчи даргоҳидан бу олис юртларда узоқ қолдирмай, нажот йўлини кўрсатишни тиларди. Бироз муддат ўтгач, бу дуолари ўқи ижобат нишонига тегди – айни ўша пайтлари Фаранг подшоҳи Лўдаяна ҳокимига «амир Дўст Муҳаммадхонни оиласи ва ўзига қарашли бошқа одамлари билан туғилган юртига кетиши борасида рухсат бердик, ул ҳудудга Лот тўла иззат-икром билан кузатиб қўйсин», деган фармон келди. Бу хабарни эшитган ул вилоят волийси Лот Дўст Муҳаммадхон ҳузурига ошиқиб, воқеани амир арзига етказган кўйи суюнчи сўради. Амир соҳиб қувонч аломатли хушхабарни эшитган заҳоти севинчдан юраги қинига сиғмай, Аллоҳи таолога шукроналар айтди. **Маснавий:**

Асирон гар ба ҳақ жуянд пайванд,
Намонад ҳалқаи занжир дар банд.
Гирифторе ки беҳад бар таваккул,
Зи дом ояд барун чун буйи сунбул.
(*Мазмуни:*
Асирлар гар ҳаққа қўшилишни исташа,
Занжир халқаси боғланганча турмайди.
Тузоқдаги таваккал қилса беҳад,
Домдан сунбул исидек отилиб чиқса не тонг).

Гапнинг қисқаси шуким, Фаранг улуғлари амир Дўст Муҳаммадхонни катта дабдаба ва ҳашамат билан икки-уч кунлик йўлгача кузатиб келишди ва шундан сўнггина хайрлашганча орқаларига қайтиб кетишди. Амир соҳиб тез суръатлар билан йўл юриб, анча масофаларни босиб ўтгач, Лоҳур шаҳрига кириб келди. У ер подшоси Навниҳол Санг амир қадамини муборак билиб, яхши меҳмондорчиликлар кўрсатди. Бир неча кундан сўнг у ердан чи-

[125] Сиёту – тахминан Симл шаҳри, инглиз мустамлакачилари ҳарбий кучларининг маркази.

қиб, манзилу мақсад сари йўналди. Анча йўл юргач, Пешовар[126] шаҳрига етиб келди ва у ер ҳокими ҳам амир шарафига ажойиб зиёфатлар уюштирди. Амир Пешовардан ҳам кўч-кўронини йиғиштириб, ватани сари юзланди. **Байт:**

Манзили васл чун шавад наздик,
Оташи ишқ тезтар гардад.
(*Мазмуни:*
Васл манзили яқин қолгач,
Ишқ олови яна ҳам гуриллаб ёнади).

Хулласи калом, бу хушхабар Кобул шаҳридаги оғам сардор Акбархон ва Султон Аҳмадхонга етиб, дарҳол афғон улуғлари билан кутиб олиш учун амир келаётган томонга ошиқдилар. Анча йўл юриб, Ғазна шаҳрига тушдилар. Ул тарафдан эса амир Дўст Муҳаммадхон мисоли шарқ қуёшидек Ҳинд қоронғулигидан балқиб чиқиб, фарзандлари ва афғония жамоаси боши узра ўзининг порлоқ нурини сочди. Амир соҳиб оғам сардор Акбархон ва Султон Аҳмадхонни меҳрга тўла бағрига босганча интизорлик кўзларидан ёш томчиларини фавворадек қилиб оқизди. Анчагача ота ва ўғил шу абри навбаҳордек зор-зор йиғлаган кўйи бир-бирлари бағридан ажрамай туришди. Шу топда амир Дўст Муҳаммадхон оталик меҳри ва Акбархон фарзандлик эҳтиёжини ана шу тинимсиз кўз ёшлари орқали изҳор қилмоқда эдилар, гўё. **Қитъа:**

Гоҳе падар аз камоли ишфоқ,
Дар руйи писар назар намуди.
Гоҳе писар аз сари тавозе,
Рухсор ба хоки раҳ бисуди.
(*Мазмуни:*
Отаси гоҳи мушфиқ бўлиб,
Боласи юзига боқар эди.
Гоҳо ўғли тавозе юзидан,
Юзин йўл хокига босар эди).

[126] Пешовар – Покистоннинг шимолий-ғарбий қисмидаги шаҳар. Бар дарёси (Кобулнинг ирмоғи) бўйида, Хайбар довонидан 18 км. нарида, Шиолий-ғарбий чегара вилоятининг маъмурий маркази. Қадимий номи — Пурушапура I асрда Кушон подшолиги пойтахти бўлган.

Алқисса, уч кун йўл азобларидан қутулиб, ҳордиқ чиқаришди ва тўртинчи куни ул вилоятдан қўзғалиб, Фаридунлик дабдабаси билан неча бир ҳашамат ичра манзилу мақсад сари юзландилар. Ахир демишлар, **маснавий:**

Равон гардид бо аркони давлат,
Сипоҳии беадад пеш аз раият.
(*Мазмуни:*
Кетди юриб ёнидаги аркони давлат ила,
Халқидан сони кўп сипоҳи шавкат ила).

Анча манзилларни ортда қолдиргач, Кобул шаҳрига келиб тушдилар. 1259 йил раби ал-аввал ойи бошида/1843 апрел ойи бошида қайтадан афғония мамлакатларининг келинчаги Кобулни қучоғига қаттиқ босиб, салтанат тахтига ёнбошлаганча давлат юмушлари ҳамда халқдан арзу дод сўраш ишларига шўнғиди.

Мазкур ойнинг охирида менга амир Дўст Муҳаммадхон ва Акбархоннинг қуйидаги мазмундаги хатлари келганди. Барчага маълум ва равшан бўлсинким, амир Дўст Муҳаммадхон ўша Бухородан Шаҳрисабз томонга қочгач, эртаси куни амир Насруллоҳ бу воқеани эшитиб, сийнасига ҳасрат ўти тушди ва дарҳол сардор Муҳаммад Акбархон ва Султон Аҳмадхонни ушлаб, қамоққа ташлаш ҳақида буйруқ берди. Шоҳзодалар эса аллақачон яширинган бўлиб, амир одамлари қанча ахтармасин, улардан асар ҳам топа олишмади. Бир ҳафтадан сўнг эса шоҳзодаларнинг ўзлари бекинган еридан чиқиб, эшон Соҳибзода[127] ҳузурига боришди ва эшон уларни ёнига солиб, амир Насруллоҳ олдига олиб борди. Амир Насруллоҳ шоҳзодаларни эшон жанобларининг кафиллиги остига топширди. Шоҳзодалар бир неча кун эшоннинг сўфилари қаторида юришди. Бироз вақт ўтгач, амир уларни жаноб эшон Соҳибзоданинг уйидан ўз ҳузурига чақиртириб олиб, сўнг қамоққа солди. Уч ой ана шу ҳибсда турдилар. Яна амир Насруллоҳ уларни қамоқдан чиқариб, ниҳоят шоҳзодалар тўла озодликка эришдилар. Аммо, ҳибсдан чиққач, қаер-

[127] Эшон Соҳибзода – Миён Фазл Аҳад, Ҳазрати Соҳибзода калон. 1869 йили вафот этган.

га боришларини билмай қолдилар ва ноилож, Бухоро кўчаларида тентираб юрдилар. Чунки, қай бир танишининг уйига боришса, амир Насруллоҳдан қўрқиб, уларни уйига киритишмасди. Шоҳзодаларнинг Бухородан ташқари чиқиши эса тақиқланган эди. Бу аҳволда улар фақат яна қамоққа қайтишни орзу қилишарди, зеро, қамоқда ақалли ётадиган жойлари бор эди-да. Анча дарбадарликдан сўнг тағин жаноб эшон Соҳибзоданинг хонақоҳига келишди.

Шоҳзода Акбархон ва Султон Аҳмадхонларнинг Бухородан Шаҳрисабз сари ва у ердан эса Кобулга кетганлари зикри

Шундан анча вақт ўтгач, шаҳзодалар ҳар томондан қийнала бошладилар ва чор-ночор иккала шоҳзода иккита мулозими билан бирга қочишга бел боғлаб, ўғринча Шаҳрисабз томон йўлга тушдилар. Анча йўл юриб, Кеш шаҳрига етиб олдилар ва хуфтондан сўнг карвонсаройга келиб қўндилар. Эртаси куни шоҳзодалар келиб, Дониёл *оталиқ*ка учрашдилар. *Оталиқ* уларни яхши қаршиламади. Чунки, амир Дўст Муҳаммадхон масаласида амир Насруллоҳ томонидан анча гап-сўзлар бўлиб ўтган эди. Ўз ўрнида бу ҳақда яна айтамиз. Шунга кўра, уларга бирон ёрдам кўрсатишдан ўзини тийди. Амир Насруллоҳ қаҳридан қўрққанидан менга ҳам улар билан ошно-оғайничилик қилишни тақиқлади. Ўн беш кун карвонсаройда ётиб юришди. Шундан сўнг ҳайит айёми фотиҳаси учун Хўжақули *парвоначи* билан бирга Китобдан Шаҳрисабзга бордик. Иттифоқо, ул икки шоҳзода ҳам саройда экан. Улар борасида *оталиқ* ҳузурида анча койиниб гапирдим. Шундан сўнг Хўжақули *парвоначи* менга, «яхшиси шоҳзодаларни ўзингиз билан Китоб шаҳрига олиб боринг», деди. Бизлар шоҳзодаларни Китобга келтириб, яхши уйга туширдик ва ҳар куни бир-биримиз билан учрашиб, суҳбатлар қуриб турдик. Шу тариқа орадан етти ой ўтди. Ўша оралиқда Дониёл *оталиқ*нинг вафоти воқеаси юз берди. Шундан сўнг кетишга рухсат сўрашди ва Хўжақули *парвоначи* кетишларига розилик берди. Ёнларига йўл кўрсатадиган одамларини ҳам қўшди. Фақир бориб, шоҳзодалар билан хайрлашдим. Оғам Акбархон ва Султон Аҳмадхон ушбу байтни қайта-қайта тилга олдилар. **Байт:**

Гулро зи боги васлаш чинам ё начинам,
Минбаъд якдигар(ро) бинем ё набинем.
(*Мазмуни:*
Гулни васл богидан узсаммикин, узмасам,
Бундан сўнг бир-биримиз кўрармиканмиз).

Улар тоғ йўли билан Ҳисор вилояти орқали Хулм сари равона бўлдилар. Неча бир азоб ва машаққатда ўзларини сўфи либосида кўрсатиб, дарёдан кечиб ўтишга муваффақ бўлдилар ва Хулмга етиб олдилар. Муҳаммадаминхон волий Акбархон ва Султон Аҳмадхоннинг келганидан хабар топиб, кутиб олди ва муносиб бир уйга тушириб, яхшилаб меҳмон қилди. Ўша вақтда фарангиларнинг Кобул халқи устидан зулми ҳаддан ташқари кучайиб, афғон ва тожикнинг бари бирлашган кўйи фаранғиларга қарши мухолифат кўрсата бошладилар. Қўзғалган оломон фарангиларнинг бир нечта каттаконларини Кобул шаҳрида ўлдиришгача бориб етдилар. Улар орасида Искандар Бёрнс ва табиб Лорд Тот [128] ҳам бор эди. Лот Жангий бу қўзғолондан хабар топиб, ўз гарнизонида мудофаа ишларини жонлантирди. Кобул халқи ҳам кетма-кет Хулмга оғам Акбархон ҳузурига енгилюрар чопқир чопарлар жўнатиб, Кобулистон юртини фатҳ этишга чорладилар. Оғам Акбархон ва Султон Аҳмадхон бу хушхабарни эшитиб, дарҳол Кобул сари отландилар ва анча йўлларни босиб ўтиб, Кобул шаҳрига етиб олдилар. Афғония халқи оғамнинг қадамини муборак билиб, хизматига кирдилар. Ўша кезларда Шужо ал-Мулк Боло Ҳисорда эди. Инглизлардан аллақачон кўнгил узган Шужо ал-Мулк ҳам Акбархонга қўшилди. Ҳар кун мусулмон аҳли ва кофирлар ўртасида урушлар бўлиб турди.

---

[128] Лорд Тот – духтур Персивал Лорд, А. Бёрнс миссиясининг аъзоларидан бири бўлган. Тот эса бу майор Д' Арси Тодд бўлиб 1839 йили Ҳиротга катта маблағ билан юборилган инглиз жосуси бўлган. У билан бирга Жеймс Аббот ва Ричмонд Шекспирлар инглизларнинг Ўрта Осиё хонликларида таъсир доирасини кенгайтириш учун ишлар олиб бормоқчи бўлганлар. Уларнинг бошчилигида Ҳирот инглизларнинг бутун Марказий Осиёга қарши экспанцияси учун марказга айланди. 1839 йили Тодд ва унинг ҳамроҳлари Ҳиротдан ҳайдалган. Британиянинг бошқа агентлари полковник Стоддарт ва капитан Конолли эса Бухорода қатл этилди.

Ниҳоят, икки орада келишувга ўхшаш музокара сўзлари орага солиниб, оғам сардор Акбархон ва Султон Аҳмадхон ўзларининг икки маҳрами майдон ўртасига чиқадиган ва у томондан Лот Жангий ҳам Тейлор[129] билан бирга икки маҳрами[130] ни ёнига солганча жанггоҳ ўртасига келиб, аҳду паймон қиладиган бўлишди. Шартга кўра, Кобул вилояти афғонларга топширилиши, франгилар эса ўз ватанларига жўнаб кетишлари кўзда тутилганди. Ана шу шартни икки томон ҳам маъқул топиб, эртаси куни оғам Акбархон бир неча минг кишиси билан Лотнинг гарнизони олдида саф тортишди. **Байт:**

Ду лашкар рўбарў саф баркашиданд,
Ба қасди як дигар ханжар кашиданд.
(*Мазмуни:*
Икки лашкар юзма-юз саф тортди,
Бир-бири қасдида ханжар тортди).

Акбархон бир неча кишининг номини тутиб чақирди ва ўзи олдинроқ ўша томонга юрди. Лот Жангий ҳам бир неча минг кишиси билан ўз гарнизонидан чиқиб, саф тортди. Лотнинг ўзи бир неча одами билан олдинга чиқиб, келишилган нуқтада тарафлар мулоқоти бошланди ва бир-бирлари билан музокарага киришдилар. Суҳбат асносида Лот Жангий: – Сизлар ўзингизни мусулмон ясайсиз-у, аммо, бизни шундай қаҳратон совуқда ўз вилоятингиздан қувиб чиқармоқдасиз. Раҳму шафқат деганлари қани, мусулмонлик қаёққа кетди? – деди. Оғам Акбархон Лот Жангийдан бу сўзларни эшитгач, ўзининг касал бўлишига қарамай, оғам Султон Аҳмадхонга афғон тилида «мендан хабардор бўлиб тур» деди-ю, шу заҳоти чаққонлик билан ўрнидан сакраб турди ва Лот Жангийнинг ёқасидан ушлаганча, ёнидан Лотнинг ўзи бундан икки кун илгари совға сифатида оғамга юборган икки стволли тўппончани чиқариб, Лот Жангийнинг кўкрагига қараб шундай отдики, ҳар икки ўқ ҳам ул томонидан тешиб ўтиб, бадар кетди. Аммо, ул ярамас кофир оғам Акбархон устига бир бор

[129] Бу шахс Уильям Макнотеннинг яқин ёрдамчиси Тревор бўлган.
[130] Бу икки маҳрам инглиз офицерлари Лоуренс ва Маккензилар эди.

қилич сармашга улгурди, хайрият қиличи етиб келмади. Шунда оғам шоҳзода Акбархон эпчиллик билан Лот устига ташланиб, уни ерга қулатди ва ифлос бошини нопок танидан жудо қилиб, ҳаром руҳини дўзах моликлари қўлига топширди. Султон Аҳмадхон ва икки нафар *надими* ҳам Тейлор ва унинг иккита *надими* бошига шу ҳолни солишди. Ҳар икки сафдагилар ҳам майдон ўртасида юз берган бу воқеани кўриб, бир-бири устига ташланишди. Афғон ботирларининг ҳайқириғи ва тўплар овози ҳамда икки лашкар денгизининг шовқини замину замонни ларзага келтирди, дубулғаларнинг ялтираши, темир совутларнинг чарақлаган шуъласи ва «мушрикларни ўлдиринг» оятининг ойдин нури мазкур тафсирни ёритиб турди. **Байт:**

Дар густӯрд сипоҳи шӯъла тег,
Бинамуд синони барқ аз мег.
(*Мазмуни:*
Қилич олов лашкарин майдон узра ёйди,
Найза булутлар ортидан чақмоқ чиқарди).

Ўқ лочини тинимсиз ёшу қари таъмасида оғиз очишга машғул бўлди. Иттифоқо, шу «ушла-ўлдир» чоғи мазкур жанггоҳда бир сувсиз катта ариқ бўлиб, оғам Акбархон ва Султон Аҳмадхон ҳалиги ўзлари ўлдирган фарангиларнинг бошларини кесиб, ўша ариққа тушиб олдилар ва соғ-омон ўз қўшини томон кетдилар. Хуллас, уруш қизиб, тўплар тутуни оламни қоронғуликка чўлғаганди. Бироз ўтиб, бу қоронғулик тарқалгач, икки томондан урушни кузатиб турганлар майдон ўртаси мурдаларга тўлиб кетганини кўришди. Бироқ, афғонлар оғам Акбархоннинг ул жаҳаннамдан соғ-саломат чиқиб келганини кўриб, ўзларида йўқ қувониб, оёқларига йиқилишди. Барча хосу-ом оғамга таҳсину офаринлар айтишди. Ўша вақтда Лот Жангийнинг бошини ҳаммага кўринадиган қилиб баланд дорга осиб қўйдилар. Фарангилар Лотнинг бошини кўриб, барчаси бошлиқсиз қолганча, ўз гарнизони томон қочишга тушдилар.

Оғам Акбархон Шужо ал-Мулкни подшоҳ қилиб кўтарди. Ўзи эса қўшин сардори бўлди. Бир неча кун давомида фарангиларни ўз гарнизонида қамал қилиб, уруш солдилар. Бир неча вақт шу зайл ўтгач, бир куни катта-ю, кичик бир ёқадан бош чиқариб, яна бир бор фарангилар гарнизони томон ҳужум уюштириб, бир

ҳамлада қалъани эгаллашди ва аҳли куфранинг барини битта қўймай ўлдирдилар. Лот Жангийнинг хазинасини эса оғам Акбархон қўлга тушириб, унга ўзи эга чиқди.

Шу зайл бир неча муддат ўтгач, Акбархон Шужо ал-Мулк маслаҳатига биноан Жалолобод[131] томонга қўшин тортиб кетди. Оғам Акбархондан ҳадикка тушиб юрган Шужо ул-Мулк фурсатдан фойдаланиб, ўзининг иккита маҳрамига сон-саноқсиз миқдорда пул ваъда қилиб, Акбархонни ўлдириш учун кетидан юборди. Ул икки қон тутгир нонкўр бу мудҳиш вазифани бажаришни бўйнига олиб, Акбархон лашкаргоҳи сари кетишди. Кўзланган жойга етишгач, қулай вақт пойлаб юришди. Иттифоқо, бир куни Акбархон айни уруш пайти одамлари нарироқ кетиб, ўзи ёлғиз қолди. Ўша вақтда ҳалиги лаънатилардан биттаси ёнидан тўппончасини чиқариб, ул жонажон дўстнинг кинсиз ва адоватсиз беғараз кўксига қараб ўқ отди. Бахтга кўра, ўқ хато кетиб, ул довюракнинг кўксига тегмай, балки қўлига тегди. Оғам яраланмаган қўли билан дарҳол ул малъуннинг бўғзидан олди ва ерга қулатди. *Надим*лар воқеадан хабар топиб, иккала эгасиз итни ҳам ушлашди ва нима гаплигини сўрашди. Ул икки гумроҳ бор гапни оқизмай-томизмай айтиб беришди. Оғам Акбархон воқеа аслидан хабар топди ва Кобулга қайтиб, шаҳарга етгач, Шужо ал-Мулкни ҳибсга олиб, қатлга етказди.

Шужо ал-Мулк уч марта Кобулда салтанат тахтига ўтирган эди. Умри муддати саксон ёш бўлди. **Байт:**

Ба боғи дил дар ин бўстонсаройи олами фони,
Ниҳоли орзу манишон ки бор орад пушаймони.
(*Мазмуни:*
Бу ўткинчи олам бўстон саройнинг дил боғида,
Экма орзу ниҳолин, оқибат пушаймонлик келтирур).

Акбархон унинг ўрнига ўғли шаҳзода Фатҳ Жангийни салтанат тахтига ўтқазди. Бир неча кундан сўнг уни ҳам отаси кетидан у дунёга равона қилиб, ўзи мустақил равишда 1258/1842-43 йили салтанат тахтига ўтирди. Хуллас, оғам Акбархон бутун Кобу-

[131] Жалолобод – Афғонистоннинг жанубий-шарқидаги шаҳар, Нангарҳор вилоятининг маъмурий маркази.

листон мамлакати бўйлаб ҳукм юргиза бошлагач, орадан бироз вақт шу зайлда кечиб ва уруш ва жанглар кулфатидан бирмунча тинчиб, дам олгач, яна Жалолобод томонга қўшин тортди. Ҳиндистон томондан фарангиларнинг жуда катта қўшини у ердаги аскарларга ёрдамга келди ва бу маҳалда Кобул амирлари орасида ҳам бир-бирига қарши ўзаро низо ва жанжаллар чиқа бошлади. Айниқса, шиа жамоасининг Ширинхон ва шу каби яна бошқа бошлиқларнинг боши бир ерга қовушмай қолди. Оғам қўшинига бу сингари бузғунчилик кайфияти оралагач, Кобул тарафга қайтишга мажбур бўлди. Кобулга келгач, бундан ортиқ Кобулда қолиш имкони йўқлиги ҳам маълум бўлиб, ноилож оғам хотин ва бола-чақасини, аввалгидек, Туркистонга юборди, ўзи эса аскарлари билан Хулм тарафга йўл олди. Ўша ерда қулай дамларни кутиб ўтирди. Шундай қулайликни қўлга киритган Фаранг қўшини эса Кобулни эгаллаб, қайтадан Кобул мамлакатини ўз тасарруфи доирасига киритди ва аҳолини ёппасига қирғин қилишга тушди. Хотину эркак, ёшу қари, бола-ю гўдак демай барчасини аёвсиз ўлдирди. Кобул кўчаларида халқ қони ариқ бўлиб оқди. Барча уйларга ўт қўйдилар. Бу ҳодиса ҳақида[-соҳибқирон амир Темур даврида яшаган] Шоҳ Неъматуллоҳ шундай башорат қилиб кетган эди, **назм:**

Дар ҳазору ду саду панжоҳу ҳашт,
Шаҳри Кобул мешавад монанди дашт.
(*Мазмуни:*
Бир минг икки юз эллик саккизинчи йил[132],
Дашт каби вайрон бўлур ул шаҳри Кобул).

Қаранг, Неъматуллоҳ Вали каби зотнинг башорати ўша йили ҳақиқатга айланди.

Фарангийлар Боло Ҳисорда Шоҳзамоннинг ўғли шоҳзода Шопурни меросий тахтга ўтқазишди, бироқ қўшин Кобулда қолмай, яна Жалолободга қайтиб кетди. У ердан ҳам қўзғалиб, бутун афғония сарзаминини ташлаганча тез суръатлар билан Ҳиндистонга йўл олди. Бу хабар оғам Акбархон қулоғига етгач, дарҳол тезликда Кобул томон юзланди ва йўл юриб, Кобул шаҳри-

[132] Ҳижрий 1258/1842-43 йил.

га етиб келди ва ул вилоятни қайтадан эгаллади. Шоҳзода Шопур эса қочиб, Ҳиндистонга кетди. **Байт:**

Аз он касе ки расидааст навбаи мансабу давлат,
Тамаъ мадор ки гови назода шир надорад.

(*Мазмуни:*
Мансаб ва давлат навбати етган кишидан қилма ҳеч нарса умид,
Ахир туғмаган сигирнинг сути бўлмайди-ку).

Оғам Акбархон салтанат мансабига минди. Айни ўша пайтларда фарангийларнинг амир Дўст Муҳаммадхон билан аҳду паймон қилиб, Кобул вилоятига кетиш учун рухсат берганлари ҳақидаги хабар етиб келди. Бир неча кундан сўнг амир Дўст Муҳаммадхон Пешовар вилоятига кириб келди. Бу қувончли хабар оғам Акбархонга маълум бўлгач, чексиз дабдаба билан афғония амирларини ёнига солган кўйи отасини кутиб олишга чиқди ва Жалолобод мавзесида қиблагоҳи узангисини ўпиш шарафини топди. Амир Дўст Муҳаммадхон азиз фарзандини марҳаматли оғушига олиб, оталарча меҳру муҳаббат билан бағрига босди ва лутфу навозишлар кўрсатиб, шундан сўнг шоҳ ва шоҳзодалар биргаликда Фаридунлик бахту шавкати билан Кобул мамлакати сари кетдилар. Анча йўлларни ортда қолдиргач, манзилу мақсадга етиб, шаҳарга кирдилар ва қайтадан жаҳонбонлик тахтига суяниб, юрт сўраш ишларига киришиб кетдилар. Бу воқеа 1259 йили Ҳамал ойида /1843 март-апрелида юз берди. **Мисраъ:** Касро вуқуф нест ки анжоми кор чист (Ишнинг нима билан тугашини ҳеч кимса била олмайди);

Муҳаммадалихоннинг амир Насруллоҳ билан адоватлашгани зикри

Ақлли ва доно китобхонга маълум ва равшан бўлсинким, 1254/1838-39 йили бир куни бу фақирнинг уйида олий мартабали кўзлар нури Султон Маҳмудхон ва Хўжақули *парвоначи* яхшигина зиёфат уюштириб, суҳбатлар қуриб ўтирган эдик. Ўша пайтда мавлоно Ҳозиқ ҳам Балх томондан келиб, касаллик кўрпасида ётган эди. Иттифоқо, шу аҳволда ўтирганимиз маҳалда Султон Маҳмудхоннинг *надим*ларидан бири Хўқанддан жуда кўп

миқдорда асл газлама-моллар олиб келиб қолди. Ундан Муҳаммадалихон мода ҳақида сўрадик. Ул *надим* «айни кунларда жуда олий ва зўр бир тўй бериб турибди», деди. «Қандай тўй?» дея сўрадик яна. *Надим* саволимиз жавобида «ўғай онасидан бир ўғили бўлибди, ул мақто боланинг отини Баҳромхон қўйди», деди. Бу хабарни эшитиб, ҳаммамиз ўй денгизига ботиб, ҳангманг ва ҳайрону лол бўлиб қолдик. Тўғри, бундан бир неча йил бурун бу гаплар халқнинг барча табақаси оғзида овоза бўлиб юрганди. Аммо, биз буни хонга нисбатан шунчаки туҳмат ва маломат сўзлари, деб ўйлардик. Жўяли бир далил бўлмагач, миш-мишдан ўзгадек туюлмасди назаримизда. *Надим*ни яна саволга тутиб, «ахир қайси далил асосида хотин қилиб олибдики, ундан бола кўриш даражасига бориб етган бўлса?» деб сўрадик. *Надим* «уламодан айримлари Моликий мазҳаби бўйича отасининг бевасини қирқ кишига тегиб чиққандан кейин олса жоиз эрур, дейишибди. Ҳанбалий мазҳабида ҳам шунга ўхшашроқ бир йўл бор экан. Хуллас, шу сингари бекорчи сўзларни айтиб, улуғлар уйланмоғига фатво берибдилар», деди. Мавлоно Ҳозиқ нодон муллоларнинг сўзидан ғазабланиб, мазкур беамал уламолар шаънига бир-икки оғиз ҳақоратли сўзларни айтган бўлди. Сўнг бошини тиззаси устига қўйганча, чуқур ўйга чўмди. Бироздан сўнг бошини кўтариб, мийиғида кулди ва «бир қизиқ нарса эсимга тушди, ҳозир ёзиб қўяман», деди ва ёза кетди. Анчадан сўнг қоғозга туширган назмини бизга ўқиб берди ва у **шеър** ушбудир:[133]

Бизлар эртаси куни бу масала бошқа мазҳабларда қандай талқин қилинганини билиб, аниқлаштириш мақсадида «Эшон Шофеий» номи билан танилган ҳидоятпаноҳ мавлоно Дарвеш эшон ҳузурига бордик. Жаноб эшон биздан олдинроқ бу воқеани эшитган эканлар. Бизлардан ҳам яна сўраб-суриштириб олдилар. Биз воқеа баёнини арзларига етказдик. Жаноби эшон томирларида аҳмадий динининг орияти шундай жўш уриб кетдики, лаънати Муҳаммадалихон сабабли оғам Султон Маҳмудхонни мажақлаб ташлашига сал қолди. Сўнг бироз вақт бошини қуйи

---

[133] «Мунтахаб ат-таворих»нинг қўлимизда мавжуд Муҳаммадамин ибн домулло Иноят китобат қилган нусхасининг факсимилесида тахминан ўн байтлик мазкур шеър сиёҳ билан чаплаб ўчирилган.

солган кўйи индамай ўтирдилар. Шундан сўнг муборак бошини кўтариб, Султон Маҳмудхонга қараб дедилар: – Ахир Сиз каломи шарифни ўқимаганмисиз? «Нисо» сурасининг тўртинчи параси охирида худованди таоло «Оталарингиз уйланган хотинларни никоҳингизга олманг! Агар [ушбу оят нозилидан] илгари уйланган бўлсангиз, Аллоҳ афв этар. Албатта бу жирканч ва душманлик ва ёмон ишлардандир»[134], деб буюрмиш. Тўғри, таъқиқ келмасдан бурун араб ичида бу ишлар амалда бўлиб, айримлар ўгай оналарига уйланганлар. Оятдаги каби илгари уйланган бўйича мазкур оят нозил бўлгач ҳам улар билан яшашда давом этиш манъ этилмаяпти. Аммо, бундай никоҳнинг жирканчлиги таъкидланмоқда. Шунга кўра, бу амал барибир араб улуғлари наздида макруҳ ва жирканч саналган. Чунки, бундай ёмон таъриф олган амал юзага чиқиб, кишининг илгари отаси никоҳида бўлган хотинидан фарзанд туғилса, у «мақто», яъни, «дин душмани» номи остида дунёга келган бўлади. «Ёмон ишлар» деганда ҳам уч нарса англашинади: ақлий, яъни, билиб туриб қабиҳлик қилиш, иккинчиси, ёмонликни эски урф-одатга кўра қилиш ва учинчиси шариатга қарши равишда қасддан қилиш. Мавлоно Ҳусайн[135] [Воиз Кошифий жанобларининг «Мавоҳиби Алия» номли] тафсирида «кимки оятга ёки оятнинг ўрнига ўтадиган суннат, ижмои умматга хилоф гап айтадиган бўлса ёки шундай нарсага эътиқод қилса, у кофир бўлади. Абу Шукур Салимий «Тамҳид»ининг «Суннат ва жамоат» мавзуидаги ўн биринчи бобидан». – «Агар ҳалолни ҳаром деб эътиқод қилса, ўша нарсанинг айни ҳаром бўлса ва яна қатъий далил билан собит бўлган бўлса бу ҳам куфрдир».

Бу сўзларни жаноб эшондан эшитгач, ҳайратдан ёқа ушлаб қолдик. Оғам Султон Маҳмудхон акасининг бу каби манфур амали касофатидан қиёмат куни қўрқувига тушгани сабабли бу ишнинг ҳасрат ва аламида ёниб, кул бўлишига сал қолди. Эшон

---

[134] Қуръони карим, 4:26.

[135] Мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифий – Камолиддин Ҳусайн Воиз ибн Али (1420, Сабзаворнинг Байҳақи – 1505, Ҳирот) адиб, файласуф, воиз ва олим. Унинг тафсирларидан «Жавоҳир ат-тафсир фи тўҳфати-л-амир» (1-чи жилди 1485, 2-чи жилди тугамаган, таълифи 1487) ва «Мавоҳиби Алия» ёки «Тафсири Ҳусайний» (1492-94) йй. ёзилгани маълум ва улар бизгача етиб келган.

ҳузуридан рухсат олиб, ташқари чиқдик. Султон Маҳмудхон фақирнинг уйига оёғи етиб-етмас, дарҳол мирзони чақирди ва амир Насруллоҳга қуйидаги мазмунда хат битди: «Сиз, амир жаноблари, ҳозирги кунда Моваруннаҳрнинг энг каттаси ва улуғи ҳисобланасиз. Бугун бизга аниқ маълум бўлдики, Муҳаммадалихон акамиз битта аёл учун аҳмадий динидан воз кечибди. Сиз жаноблари учун вожибдурким, унга танбеҳ бергайсиз. Агар Сиз жаноблари бу ишда ҳаял қилиб, орқага сурсангиз, у ҳолда бизга рухсат беринг, бу савобни биз адо этурмиз.» Шу хатни ёзиб, дарҳол амир Насруллоҳга жўнатди. Мактуб амир Насруллоҳга етгач, уламодан сўраб, у ҳам худди шундай жавобни эшитди. Кейин Муҳаммадалихон олдига юбориш учун элчи тайёрлаб, унинг қўлига Муҳаммадалихонга аталган ушбу мазмундаги хатни тутқазди: «Эшитишимизча, Сиз ўз отангизнинг бевасини ҳалол билиб, никоҳингизга олибсиз. Бу қайси далил асосида амалга ошди? Чунки, Бухоро уламолари қанчалик китоб кўриб, масалани ўрганишмасин, бундай уйланишнинг мумкинлигини била олишмади. Сизга маълум бўлса, ўша масалани бизга ёзиб юборсангиз, токим, шу туфайли халқ янглиш назарлардан қутулса». Элчи Хўқандга етиб боргач, мактубни Муҳаммадалихонга топширди. Унга хат мазмуни маълум бўлгач, кўнгли қозоннинг орқасидек қоп-қора бўлмиш Муҳаммадалихон амир Насруллоҳ сўраган нарсани бажариш ўрнига, кўзлари косасидан чиқиб, худди дўзах оташидек ловуллай кетди. Дарҳол элчини ушлаш ва ёнидаги молини талон-тарож қилиш ҳақида буйруқ берди. Бирпасда унинг айтганидай қилишди. Шундан сўнг ўзи бошчилигида Бухоро томонга қўшин тортди.

Ўшанда амир Дўст Муҳаммадхон қочиб, Шаҳрисабзга келган ва у ердан Хулмга ўтиб кетган пайтлар эди. Афғон амири Хулм томон йўлга тушиб кетгани ҳамон Амир Насруллоҳдан Дониёл *оталиқ*қа элчи келиб, амирнинг, «Дўст Муҳаммадхоннинг Хулмга ўтиб кетишига нима учун йўл бердингизлар», деган таъналарини етказди. Дониёл *оталиқ* эса «биз кенагас халқининг расму одоби шуким, ким бизнинг вилоятимизга келса, турадими, кетадими, бу меҳмоннинг ўз ихтиёрида бўлиб, мабодо кетса, бунга қаршилик кўрсатилмайди», дея жавоб берди. Амир *оталиқ*нинг бу жавобини қўрсликка йўйиб, яъни, мен билан ёвлашганини шу зайл ошкор этмоқда, деган баҳонада тўпхонаси билан Шаҳрисабз устига лашкар тортиб келиб, энди урушай деб

турган маҳал Муҳаммадалихон босиб келаётгани ҳақидаги хабар етиб келди. Бу хабарни эшитган Амир Насруллоҳ вазият танглиги сабабли Дониёл *оталиқ*ка кўнгилни хушлайдиган мулойим сўзлар айтиб, ҳурматли кишиларини элчи қилиб юборди, ўзи эса дарҳол Муҳаммадалихон томонга лашкарини бошлаб кетди. Ўша вақтда енгилюрар чопарларни кетма-кет Султон Маҳмудхон олдига жўнатиб, «бу ишларнинг хамиртуруши Сиз ҳисобланасиз, энди мана вақт етишди, келинг, мақсаддаги ишларни биргаликда амалга оширайлик», дебди. **Шеър:**

Адув шавад сабаби хайр гар Худо хоҳад,
Хамирмояйи дўкони шишагар санг аст.
(*Мазмуни:*
Худо хоҳласа, душманнинг иши хайрга ҳам сабаб бўлур,
Шиша устахонасидаги хамиртуруш аслида тош эмасми).

Султон Маҳмудхон Дониёл *оталиқ* маслаҳатига кўра, амир Насруллоҳдан Жиззахни беришини сўради. Ўша маҳал амир Насруллоҳга Муҳаммадалихоннинг Пешоғар қалъасини тузатиб, Довул *парвончи*нинг ўғли Гадойбойни ўша ерга қўйган кўйи ўзи тез суръатлар билан Хўқандга қайтиб кетгани маълум бўлди.

Амир Насруллоҳнинг Пешоғар устига лашкар тортиб, ул қалъани қўлга киритгани зикри

Амир Насруллоҳ Муҳаммадалихоннинг қайтиб кетганидан хабар топгач, илгари қадам босиб, Султон Маҳмудхонга ҳалиги илтимоси бўйича «Жиззахдан бошқа қаерни талаб қилсалар, бераман, аммо Жиззах баҳридан кечмасалар бўлмайди», деган мазмунда хат ёзди. Бироқ, шундан сал олдин Жиззахни бериш арафасида турганди, бунинг сабаби эса Муҳаммадалихоннинг қайтиб кетгани бўлиб, шу топда унинг тағин қайтиб келаётгани маълум бўлгани эди. Шунга кўра, кейинги хатни мазкур йўсинда битиб юборди. Султон Маҳмудхон Дониёл *оталиқ*ка маслаҳат солди. Қарасалар, ҳозир амир Насруллоҳнинг қўли баланд келиб турган пайт. Ноилож Урметан қалъасини унга қарашли ерлар билан бирга беришини сўраб, чопар юборди. Ўша вақтда амир Насруллоҳ Пешоғар қалъасини узук қоши каби ўртага олиб, қамалга машғул бўлиб турганди. Абдусамад *ноиб* ўзининг эрон-

лик қуллардан ташкил топган мунтазам қўшини ва тўпхонаси билан ҳарбий усулларнинг энг яхши намунасини кўрсатаётган эди. Ўзбекларнинг бари унга таҳсин ва офаринлар айтишарди. Саккиз кундан сўнг қўрғон аҳолиси жуда мушкул аҳволга тушиб қолишди ва ўртага сулҳ сўзини солишди. Орада аҳду паймон қилиниб, Гадойбой қалъани ташлаб чиқди ва одамлари билан Хўқанд сари юзланди. Амир Насруллоҳ Пешоғар қалъасини қайтадан буздириб, ер билан яксон қилдирди ва шундан сўнг орқасига қайтди. Султон Маҳмудхоннинг элчисига рухсат бериб, аҳдлашув хатини жўнатди. Аҳдномага кўра, Фалғар вилояти бошидан-охиригача Султон Маҳмудхонга бериладиган бўлди. Чопар Султон Маҳмудхонга бу аҳдномани етказгач, дарҳол Дониёл *оталиқ* билан маслаҳатлашиб, кетишга қарор қилди ва 1255 йили шаъбон ойининг учида пайшанба куни –1839 йил 12 октябрда Дониёл *оталиқ* билан хайрлашиб, Самарқанд сари юзланди. Фақир то Қиз мавзесигача кузатиб бориб, бир-биримизни бағримизга босганча неча бир доғу ҳасрат билан бир-биримиздан айрилдик. Шоир демиш, **байт:**

Чи хуш гуфт донойи Ҳиндистон,
Ба расми насиҳат ки, эй дўстон:
Нахоҳам ба кас ошнои шавад,
Мабодо ки рўзе жудои шавад.

(*Мазмуни:*
Нечоғлик яхши айтмиш Ҳинд доноси,
Насиҳат юзасидан, эй дўстлар, бу сўзни:
Бир кун келиб жудолик бўлмасин деб,
Биров билан дўст тутинишни истамадим).

Кўзлар нури Султон Маҳмудхон Самарқандга етгач, эртаси куни амир Насруллоҳнинг ҳам ул тарафдан келаётгани маълум бўлди. Султон Маҳмудхон ҳазрат шайх Қусам ибн Аббос[136] –

[136] Қусам ибн Аббос – (тахм. 624-677) – саҳоба. Пайғамбар Муҳаммаднинг амакиваччаси. Халифа Али ибн Абу Толиб даврида Макка волийси бўлган. Муовия даврида Хуросон волийси Саид ибн Усмон билан бирга Ўрта Осиёни фатҳ этишда қатнашган. Манбаларда айтилишича, Саид динни кучайтирмоқ ва шариат ҳукмларини юргизмоқ мақсадида Қусам ибн Аббосни бир неча ислом қўшини билан

Аллоҳ ундан рози бўлсин – мозори мавзесида олдига чиқиб кутиб ўтирганди, амир Насруллоҳ келиб қолди. Отда ўтирганча Султон Маҳмудхон билан қучоқлашиб кўришди, аммо, ўша қучоқлашиб кўришаётгани асносида отдан пастга тушди. Айрим рақиб кишилар амирнинг бу ҳаракатини ўзига хос усталик ва узоқни кўзлаб иш тутувчилик усулига йўйдилар. Зиёратдан фориғ бўлишгач, биргаликда Самарқанд шаҳрига кириб боришди. Амир Насруллоҳ оғам Султон Маҳмудхонга ёнидаги муносиб уйдан жой кўрсатди ва жуда иззат-икром қилиб, яхши зиёфатлар уюштирди. Эртаси куни Фалғар вилоятининг ёрлиғини хос сурнай, тилла эгар-жабдуқли хос от ва минг ашрафий олтин пул, юз чакманни юз атлас кийимлиги билан бирга қўшиб, оғам ҳузурига юборди. Икки кундан сўнг эса оғамга янги вазифасини бажариши учун кетишга рухсат бериб, амирнинг ўзи Бухоро томонга қайтиб кетди. Анча йўл юргач, Бухорога келиб тушди ва йўл чарчоқларини ёзиб, дам олди.

Султон Маҳмудхоннинг Урметан қалъасида амирлик қилгани зикри

Султон Маҳмудхон амир Насруллоҳдан рухсат олгач, йўналиш жиловини Урметан қўрғони сари бурди. Анча йўл юргач, ул вилоятга етди ва амирлик мансабига ёнбошлаб, ҳукумат юмушлари ва эл-юрт ташвиши билан машғул бўлди. У ернинг оёғига бир пайтава топиб ўрай олса, терисига сиғмай хурсанд бўлиб юрган халқи кўзлар нури Султон Маҳмудхон даврида зарбофт тўн кийишдан ор қиладиган бўлиб, баданларига жир битиб қолди. Бир неча кунлар шу зайл кечгач, биринчи йили қишида оғам икки мартаба юқори томонларга қўшин тортиб, Масчой[137] вилоятини

Самарқандда қолдирган. 677 йили суғдийлар Самарқандга ҳужум қилганда Қусам ибн Аббос шаҳид бўлган. Бану Ножия қабристонида ғор ёнида (бошқа манбаларда – ғозийлар ёнида) дафн этилган. Султон Санжар Мозий (1118—1157) замонасида ўша қабристонда «Қусамия» мадрасаси солинган. У Оби машҳад ариғи яқинида бўлган. Амир Темур даврида ушбу мозор устига иморат қилиниб, турли безаклар билан безатилган. Халқ орасида Шоҳизинда («Тирик шоҳ») номи билан машҳурдир.

[137] Масчой/Масчоҳ – Зарафшон водийсининг юқори қисмида жойлашган тоғли ҳудуд. Маркази Оббурдон қишлоғи бўлган.

барча ерлари билан тўлалигича қўлга киритди. Масчойга олиб борадиган йўллар шундай бир йўллар эдики, улар олдида дўзахнинг пулсироти ҳам ўзини худди Бухородаги Меҳтар Қосим кўприги[138] дан кенгроқ ҳис қиларди. **Шеър:**

Кўҳе ки ба номи Варазнот аст,
Гўё ки намунаи сирот аст.
Ў бар сари оташи жаҳим аст,
Ин бар сари оби мустақим аст.
(*Мазмуни:*
Номи ул тоғнинг Варазнот,
Кўриниши гўё пулсирот.
Турибди дўзах олови узра,
Бу ёғида дарё оқар равон).

Оғам Султон Маҳмудхон бутун бир йил давомида Фалғар вилоятида ҳукмронлик қилди.

Дониёл оталиқ вафотининг зикри ва Хўжақули парвоначининг ҳукумат тепасига чиққани баёни

Дониёл *оталиқ* мазкур воқеалар рўй бериб турган маҳалларда оғир бир касалга мубтало бўлди. Табобат илмини ўзларининг макр илмларидан бири деб билувчи кинначи кампирлар ўз билганларича даволашга қанчалик уринмасинлар, қайтанга уларнинг совуқликни оширувчи ловия ва мош шавла едириб муолажа қилишлари *оталиқ*нинг касалини баттар кучайтирди. Шунингдек, *оталиқ* кексалик ёшига етиб, вужудидаги ожизлик ҳам зўрайган эди. Ўша ҳолатида фақир *оталиқ*ни кўргани бордим ва бир ташхисдаёқ тана ҳароратининг жуда пасайиб кетганини сездим. Шунинг учун қаттиқ-қаттиқ сўзлар айтиб, кампирларнинг даволашини тақиқладим. Аммо, ул қилиғи ёмонлар ўзларини ҳақиқий жонкуяр ва катта табиб кўрсатиб, ўз усулларича даволаш ишидан қўл тортмадалар. Аммо, бу барча сайъ-ҳаракатлари билан *оталиқ*нинг ўлими

[138] Меҳтар Қосим кўприги Шайбонийхоннинг амакиваччаси Убайдуллоҳхон даврида 1536 йили қурилган.

учун уриниб ётганларини билмас эдилар. Ахир шоир бекорга айтмаган, **рубоий:**

Чил сол асири банди зиндон будан,
Нўҳ тоқи фалак ба хуни дил андудан,
Се сад кўҳи Қофро ба ҳован судан,
Беҳтар ки даме ҳамдами нодон будан[139].
(*Мазмуни:*
Қирқ йил зиндонда асир ётмоқ,
Дил қонидан бермоқ фалакка бўёқ.
Уч юз кўҳи Қофни келида туймоқ,
Нодон суҳбатидан кўра яхшироқ).

Охир-оқибат *оталиқ*нинг касали меъёридан ошди ва етти кун беморлик тўшагида ётиб, 1256 йилнинг ўн еттинчи раби ас-соний ойида якшанба куни /1840 йил 19 июн борлиқ этагини бу ғурурга тўла дунёдан йиғиштирди ва охират томон юзланди. **Қитъа:**

Чунин аст кирдори гардон сипеҳр,
Гаҳе заҳри қаҳр аст гаҳ нўшмеҳр.
Ба ноз касе парварад дар канор,
Ба хок афканад охираш хор-зор.
(*Мазмуни:*
Айланувчи осмоннинг иши ўзи шундай,
Гоҳо қаҳр заҳри бўлиб, гаҳи жон дорисидир.
Кимнидир ёнида сийлаб-сийпаб ўстиради-ю,
Сўнг хору зор этиб тўпроқ ичра ирғитади).

Дониёл *оталиқ* қирқ йил мустақил ҳукумат юргизиб, шундан Китоб шаҳридаги амирлиги йигирма саккиз йил бўлди. Алқисса, *оталиқ*нинг вафоти бутун Шаҳрисабз ўлкаси бўйлаб ёйилди ва унинг ўлимидан сўнг амирларнинг боши қотиб, нима қилиш лозимлигини билмай қолишди. Ҳатто, бир умр шундай кунни кутиб яшаган айрим амирларнинг миясига молихулиё касали йўл топа бошлади. Шу аснода Шаҳрисабздан икки нафар одам келиб, Хўжақули *парвоначи*ни Шаҳрисабз амирлигига

[139] Бу рубоий Паҳлавон Маҳмуд қаламига мансубдир.

таклиф қилишди. Бу пайтда Китоб амирлари эҳтиёткорликни ўзларига шиор қилиб олиб, ҳикмат бўйича иш тутмоқда эдилар. Фақир шунда ҳозир юмшоқлик қилиш ёки масалага панжа орасидан қараб ўтиришнинг вақти эмаслигини англадим ва бундай қилинса, биздан кечирилмас хато ўтишини билдим. Бинобарин, бу борада анча ҳаракатлар қилдим. Ниҳоят, *оталиқ*нинг тобутини олдинроқ солиб, Хўжақули *парвоначи* билан мен ва афғон амири Дўст Муҳаммадхоннинг бу пайтда ҳали Китобда турган ўғли сардор Акбархон ва сардор Султон Аҳмадхон ва бошқа амирлар катта дабдаба билан Шаҳрисабз сари йўлга тушдик. Шаҳарга яқинлашгач, Хўжақулибийнинг укаси Бобобий чиқиб, кутиб олди ва у ердан бийнинг укаси ҳамроҳлигида ҳой-ҳуй товушлари остида шаҳарга кириб, *оталиқ*ни тўла обрў-эътибор билан тупроққа топширдик. Шундан сўнг Хўжақулибий *парвоначи* Оқсарой иморати остида қўш ташлади ва кенагаснинг барча миру амирлари йиғилишиб, Хўжақулибий *парвоначи*ни амирлик мансабига ўтқаздилар. Хўжақулибий амирлик тахтида қарор топгач, мамлакат ишларини тартибга солмоққа киришди. **Байт:**

Пиранд чарху анжум, бахти жавон жавон,
Он беҳ ки пир навбати худ бо жавон диҳад.

(*Мазмуни:*
Осмону юлдузлар кекса, бахт эса ҳали ёшроқ,
Кекса энди навбатни ёшга берса шул яхшироқ).

Амир Насруллоҳнинг биринчи марта Хўқанд тарафга лашкар тортгани зикри

Амир Насруллоҳ катта қўшин билан Фарғона мамлакатлари сари юзлангач, бир неча манзилларни орқада қолдириб, Жиззах вилоятига келиб тушди. Урметандан эса ўз қўшини билан кўзлар нури Султон Маҳмудхон келиб, амир билан иккаласи мазкур мавзеда учрашдилар. Эртаси куни у ердан кўчиб, бир кўч масофани босиб ўтгач, Ём қалъасини узук қошидек ўртага олдилар ва қамал ишларига киришдилар. Ўша вақтда Ём қалъасида амирлик ва ҳукумат паноҳи оғам Исҳоқбек *девонбеги* ибн Маҳмудбий ҳоким бўлиб, уч кун давомида ул қаҳрамонлик майдонининг арслони амир Насруллоҳга қарши шундай уруш қилдики, ўзбек-

нинг тўқсон икки бовли ҳайрат бармоғини тишлаб, бир овоздан таҳсинлар айтишди. **Байт:**

Арўси мамлакат он мард канор гирифт,
Ки аввал аз гуҳари тег дод кобинаш.

(*Мазмуни:*
Мамлакат келинчагин ул йигит ўз қўйнига олди,
Уни қилич гавҳаридан қалин бериб қўлга киритганди-да).

Дарҳақиқат *девонбеги* мардликнинг энг юқори намуналарини кўрсатган эди. Аммо, бахтга қарши қалъа ичига оламни куйдирувчи ўт тушиб, ҳўлу-қуруқ баравар ёнди. Ноилож, оғам Исҳоқ *девонбеги* қочиш водийсига юзланиб, ўша зим-зиё тунда сарсон ва саргардон ул дашту биёбонда кетаверди. Тасодифан амир Насруллоҳнинг уни қувлаб кетаётган аскарларига дуч келиб, ул жонажон дўстни қўлга туширдилар ва амир Насруллоҳ олдига олиб келдилар. Амир Насруллоҳнинг нигоҳи Исҳоқ *девонбеги*га тушган заҳоти қувончи ичига сиғмай кетиб, дарҳол жаллодни чақирди. Сўнг жаллодга қараб «манави ов бир умр бизнинг қўлимиздан қочиб юрган эди, ҳозир эса жуда осон қўлимизга тушди, энди уни яна қочирмаслик учун соғ қолдирмаслигинг зарур», деди. **Байт:**

Душман ки ба дасти ту омаду маглуби ту шуд,
Ҳукми хирад он аст ки омонаш надиҳи.

(*Мазмуни:*
Душман енгилса-ю, қўлингга тушган он,
Ақл буйруги – ўлдир уни, қўйма омон).

Ул лаънати қонхўр амир Насруллоҳдан бу сўзни эшитгани ҳамоно чаққонлик билан Исҳоқ *девонбеги*нинг бўйнидан олиб, амир Насруллоҳ рўпарасида ҳақорат тупроғи узра йиқитди ва аёвсиз қиличи билан ул азиз ёрнинг бошини нозанин танидан жудо қилди. **Байт:**

Дар ин саройи фано дил манеҳ ки жойи дигар,
Баройи маскани ту бар кашидаанд кусур.

(*Мазмуни:*
Бу фано саройига кўнгил берма, чун сенинг учун
Бошқа ерда қасрлардан жой тайёрлаб қўйишибди).

Манқит амирзодалари орасида оғам Исҳоқ *девонбеги*га ўхшаш яхши сийратли киши ўтмаган. Эллик йил умр кўрди. Оғам Исҳоқ *девонбеги*нинг мақтовли сифатлари васфидан бир бўлагини олий мартабали амир Умархон баёни асносида ҳали айтиб ўтаман. У яхшигина шеърлар битарди. Бу байт ундандир, **байт:**

Баҳор омад маро асири гулу гулзор боисти,
Шароби васли ёру базми бе агёр боисти.
(*Мазмуни:*
Баҳор келди, гулу гулзорга асир бўлмоғим керак,
Ёр васлининг шароби-ю, рақибсиз базми ёр керак).

Ва бу туркий байт ҳам уникидир:
Хирад мояйи ҳосил Исҳоқбек,
Буд табъи мавзуну хубу нек.
Писандида гуфтор, санжидагў аст,
Ба алфози турки зи ҳажри бутон,
Забонаш ба ин байт шуд таржимон.
«Бодаи васли насиб эрмиш манга бу важҳдин,
Ким, эрур соқий рақибу жом иқболим бугун».
(*Мазмуни:*
Ақл даласининг ҳосили эди Исҳоқбек,
Зеҳни ўткир, таъби яхши йўқ анингдек.
Сўзлари ёқимлидир чертиб айтган замон,
Туркий тилда санамлар ҳажрида ёзгани,
Ушбу байт унинг дил сўзларига таржимон:
«Бодаи васли насиб эрмиш манга бу важҳдин,
Ким, эрур соқий рақибу жом иқболим бугун»).

Эртаси куни амир Насруллоҳ Ём қалъасидан кўчиб, Зомин қалъасини паргор чизиғидек айланасига ўраб олиб, қамал ва уруш ишига киришди. *Ноиб* Абдусамад ҳам тўп отишни бошлаб юборди. Ўша пайтда Зомин қўрғонининг ҳокими Муҳаммадшариф *оталиқ*нинг укаси Абдулвали бўлиб, икки кундан сўнг ул ор-номуссиз омонлик тилай бошлади ва келишувга эришгач, қалъани ташлаб, Ўратепага кетди. Амир Насруллоҳ Зоминни олди ва эртасига Совот манзилига бориб қўш ташлади. Ўша куни хосу омга сарупо улашди. Султон Маҳмудхонга кўп меҳрибонликлар кўргузиб, олий сарупога қўшиб, тилло жабдуқли бир от ҳадя

қилди. Чунки, бу юриш ва ютуқларда оғамнинг алоҳида хизматлари бор эди-да. Эртасига отланиб, Ўратепа сари йўналди. Бурунғорга оғам Султон Маҳмудхон тайинланди, жувонғорга Иброҳимбий манғит қўйилди. Лашкар қоровул[140] и Ҳакимбек *мирохур* ибн Дониёл *оталиқ* эди. Шу тартиб ва насақ[141] билан душман тарафга равона бўлдилар. Фарғона қўшини ҳам жанг сафини тузди – уларнинг бурунғор[142] ида Муҳаммадшариф *оталиқ* турди. Жувонғор[143] ида Лашкар *бегларбеги* қарор топди. Қоровули эса Гадойбой *парвончи* эди. Шу тартиб билан душман олдига чиқиб, Ўратепага бир фарсах қолган ердаги Обижомак мавзесида ул икки лашкар бир-бирига бақамти келиб, бухороликлар жасурлик саманини йўрттирганча душман устига ташландилар ва қасдма-қасдлик ғазабига миниб, қилич ва ўқ зарби, найза ва шамшир захмидан майдон юзини ғаниминнинг қизил қонига бўядилар. Муҳаммадалихоннинг амирлари ҳам кучлари етганча курашиб, қон тўкмоққа машғул бўлдилар ва жанг гардини тез айланувчи фалак чўққисига чиқариб, қуёш ойнасига қора тус бердилар. Аммо, амир Насруллоҳ қўшинининг толе юлдузи зафар авжигача кўтарилиб, Фарғона лашкари устидан ғолиб чиқдилар. Хўқанд амирлари ночор бўлиб, қочишни ихтиёр этдилар. Бунинг асл сабаби шунда эдики, бу кўрнамак ва сотқин амирлар яширин равишда амир Насруллоҳ билан келишиб олган эдилар. **Рубоий:**

Хубони жаҳон тарабафзоянд ҳама,
Аз риштаи жон гиреҳ кушоянд ҳама.
Ойинаи анвори худоянд ҳама,
Лекин чи кунам ки бевафоянд ҳама.

(*Мазмуни:*
Жаҳон гўзаллари қувончга қўшарлар қувонч,
Жон риштасидин тугунни ечарлар бари.
Худо нурининг ойнаси эрур барчаси,
Лекин не қилай, бевафодирлар ҳаммаси).

---

[140] Қоровул – қўшиннинг соқчилари, муҳофаза дастаси.

[141] Насақ – низом, қоида.

[142] Бурунғор — қўшиннинг ўнг қанот қисми. Арабчасига «майманa» ҳам дейилган.

[143] Жувонғор – қўшиннинг чап қанот қисми. Арабчасига «майсара» ҳам дейилган.

Алқисса, хўқандлик сардорларнинг Муҳаммадшариф *оталиқ*, Маҳмудхўжа каби ва бошқа бир нечтаси қўлга тушдилар. Аскарларининг кўпи дорилбақога юз тутдилар. Ўша куни ноиб Абдусамад ўз қўл остидаги шиа сарбозлари билан илғор солиб, қўшиндан олдин югурганча, Ўратепа шаҳрига кириб олди ва Муғ арки устига чиқиб, бу қизилбош эронийлар олдидан ким чиқса, заррача раҳм қилмай ҳаммани қатлга еткардилар ва барчани шип-шийдон қилиб таладилар. Ўша пайтда Ўратепанинг ҳокими Каримқули *додхоҳ* эди. Ҳокимни ушлаб олиб, шаҳар ташқарисидаги амир Насруллоҳ олдига келтирдилар. Шундан сўнг амир Насруллоҳ яна ҳам дадилланиб, қўшин билан юрганча, шаҳар ичига кирди ва Ўратепа шаҳрини қўлга киритди. Қалъа ичига киргач, Хўқанднинг асир тушган сипоҳидан икки юз-уч юз нафарини қиличдан ўтказиб, бошларини кестирди. Ўша оқшоми Нав ҳокими Иброҳим *парвоначи* келиб, амирнинг кўрунишини топди. Амир Насруллоҳ Нав қалъаси[144] ни Султон Маҳмудхонга берди. Султон Маҳмудхон эндигина Нав қалъасига етишган эди, Хўжанд тарафдан Абдураҳмон *девонбеги* ибн Худоёр валинаъми ва Шоди *додхоҳ* ибн Шоҳи *девонбеги* ва Абдураҳмон митан қочиб келдилар ва Муҳаммадалихоннинг катта лашкар билан Хўжанддан ўтиб, Танги мавзесига етганда ўзининг қўшини енгилиб қочгани ҳақида эшитиб, бундан ёнидаги лашкарда ҳам бузилиш рўй берганча, Хўжандни ташлаб Хўқандга кетиб қолгани воқеасини маълум қилдилар. Бу хабарни эшитган оғам Султон Маҳмудхон дарҳол Самарқанд ҳокими Иброҳим *парвоначи* билан биргалашиб, тезликда Хўжанд шаҳрига кириб бордилар. Ўша пайтда Муҳаммадалихон ўз ўғли Муҳаммадаминхонни Маҳмуд *дастурхончи*га ва Мирзо Айюб *китобдор*га қўшиб, амир Насруллоҳ олдига юборди. Улар амир Насруллоҳни Оқсув мавзеси[145] да учратдилар ва амир Насруллоҳ эртаси куни тезлик билан Хўжанд шаҳрига кириб, ул шаҳарни ҳам эгаллади. Амир Насруллоҳ шундан сўнг Муҳаммадалихон моданинг ўғли Муҳаммадаминхон ёнига ўз элчисини ҳам қўшиб, Хўжандда турган

---

[144] Нав қалъаси – Тожикистоннинг Суғд вилоятида жойлашган туман, Тошканд вилояти билан чегарадош.

[145] Оқсув мавзеи – Зомин тоғларидан оқиб келадиган Ўратепага яқин Оқсув дарёси атрофи.

кўйи уларнинг кетишига рухсат берди. Ўзи эса эртасига Хўжанддан қўзғалиб, Қарақчиқум[146] мавзесига бориб қўш ташлади. Оғам Султон Маҳмудхон ўз лашкари билан икки кўч олдиндаги Фатр мавзесига кириб келди. Муҳаммадалихон ҳар хил матоҳлардан бир неча тўққиз қилиб ва неча минг тиллолик олтин қуймасини пешкаш йўсини билан тоғаси Холибек *қўшбеги* ибн Абдураҳмонқули *оталиқ* ва эшон ҳидоятпаноҳ Сулаймон хўжа шайхулислом ибн жаноб ҳидоятпаноҳ эшон Зокир хўжа шайхулислом ва Ориф хўжа *аълам*[147] элчилиги воситасида амир Насруллоҳ олдига неча бир узр ва хушомадгўйликлар айтиб юборди. Амир Насруллоҳ Муҳаммадалихон томонидан қилинаётган бу қадар илтижоларни шу умрида сира кўрмаган эди. Булар унинг яна ҳам кеккайишига сабаб бўлиб, ярашишга кўнди ва Хўжанд томонга қайтди. Оғам Султон Маҳмудхон ҳам тушган еридан қўзғалиб, амир Насруллоҳга келиб қўшилди. Эртаси куни амир Насруллоҳ Хўжанд ёрлиғини хос сарупо ва ўзининг хос жабдуқли оти билан бирга қўшиб, Султон Маҳмудхонга юбориб, Хўжанд вилояти ҳукуматини унга топширди. Ўзи эса Хўжанддан кўчиб, Ўратепага бориб қўш ташлади ва Ўратепа ҳокимлигини Бердиёр *эшик оғобоши*га топширди. Шундан сўнг ўзи Бухорога қайтди. Анча йўл юриб, давлатининг пойтахтига етишди ва айшу ишратга машғул бўлди.

Султон Маҳмудхоннинг Хўжанд вилоятидаги амирлиги зикри

Султон Маҳмудхон Хўжандда амирлик ўриндиғига ўтириб, ул мамлакатни ўзининг одилона ҳукумронлиги зевари билан безагач ва давлат ишларига киришгач, бу хабар Муҳаммадалихон қулоғига етиб, хас-хашак оловда ёнган каби куйди ва нима чора топишини била олмай, ўй ва ғамга ботди. Бу воқеадан ол-

---

[146] Қарақчиқум – Хўжанд-Қўқон йўлида жойлашган манзил.

[147] Аълам – билағон, диний-ҳуқуқий масалалар юзасидан фикр берувчи диний амалдор. Одатда, муфтийлар тузган фатво ёки ривоятга аълам муҳр босгач, у кучга кирган ва қозилар ўша ҳужжат асосида ҳукм чиқарган. Бухоро хонлиги даврида ҳар бир қози ёнида аълам бўлган.

дин оғамни Шаҳрисабзда пайти бир тангага ҳам олмай юрган ул пир кўрмаган ҳаёсиз мана энди вазият танг келгани сабабли ноилож яхши лутфлар кўрсатиш ва тилёғмаликлар қилишга киришди, аммо, бунинг асносида разилликни ҳам қўлдан бермай, алдов йўлини тута бошлади. **Маснавий:**

Забонҳо гар яке гардад ба тазвир,
Кунад афсунашон бар санг таъсир.
Бад-ин сурат қалами наққош баста,
Ки нақшаш дар дили эшон нишаста.
(*Мазмуни:*
Алдов учун тиллар бўлса агар бир,
Афсунлари қилар тошга ҳам таъсир.
Шундай қилиб уларни наққош яратган,
Нақши булар дилларига чунон ярашган).

Алқисса, Султон Маҳмудхон олдига одам юбориб, ўзига иттифоқчи қилишга эришди ва Тошканд ҳукуматини унга берди. Ул соддадил (гаранг) ука муғомбир акасининг сўзига учди. Оғамнинг бу ўйламасдан ва тажрибасизликдан иш тутиши барибир унинг ҳаёт қийинчиликларини кўп тортмагани ва турмушнинг иссиқ-совуғини татиб кўрмагани сабабли рўй бераётган эди. Шунинг учун ҳам оғир кунда қўллаб-қувватлаган амир Насруллоҳдан тезда ва осонликча юз ўгириб, фирибгар акасига қўшилди. **Маснавий:**

Чу давлат атоест аз Кирдигор,
Наояд зи бисёрии хайл кор.
Зи тадбир давлат наояд ба даст,
Зи тақдир дон дар жаҳон ҳар чи ҳаст.
Худо дар жаҳон ҳар чи тақдир кард,
Ба тадбир натавонаш тағйир кард.
(*Мазмуни:*
Давлат худодан етган бир атодир,
Кўплаб-кўмаклаб уни қўлга киритиб бўлмас.
Тадбир билан давлат келмас қошингга,
Тақдир қўндирар бу тожни бошингга.
Худо жаҳонда нени тақдир этган бўлса,
Уни тадбир билан ҳеч ўзгартиб бўлмас).

Хўқанд амирлари оғам Султон Маҳмудхон ҳузурига етишгач, аҳду паймондан сўнг 1256 зу-л-қаъда / 1840 йил 25 декабр-1841 24 январ ойида айни Жадий буржи[148] да маҳали биргалашиб, Тошканд сари йўл олдилар. Шаҳар яқинига етганда Лашкар *қўшбеги* кутиб олишга чиқиб, оғамнинг узангисини ўпиш шарафини топди ва шаҳарга олиб кирди. Шу зайл Султон Маҳмудхон ҳукумат ўриндиғига ўтирди ва Дашти қипчоқ мамлакатларининг бари оғам қўлига ўтди. Одатига кўра барча аҳоли боши узра эҳсон қўлини ёйди. Собиқ ҳоким Лашкар *қўшбегини* эса Хўқандга жўнатди. Оғамнинг ҳукумати давридан беш ой айшу ишрат ва қуш учириб, ов қилиш билан ўтди. **Байт:**

Ҳар вақт хуш ки даст диҳад муғтанам шумор,
Касро вуқуф нест ки анжоми кор чист.
(*Мазмуни:*
Яхши кунларга етсанг уни ганимат бил,
Иш охири нима бўлишин инсон зоти билмас).

Байт:

Шоҳ ин ду кор мекунад аз корҳо бас,
Чандонки, мекунам дар аҳволи у назар.
Ё дар шаробхона хўрад бода чу лаъл,
Ё дар шикоргоҳ кунад сайди жонвар.
(*Мазмуни:*
Бошқа ишлар қолиб шоҳлар шу икки ишни,
Қилишар мен қачон қарамайин улар ишига:
Ё майхонада лаълдек қизил шароб ичишар,
Ё шикоргоҳда жониворларни ов қилишар).

---

[148] Бурж – йилдаги 12 ой (бурж) – Ҳамал (Қўй – 22 март – 22 апрел), Савр (Ҳўкиз), Жавзо (Эгизаклар – 23 май – 24 июн), Саратон (Қисқичбақа), Асад (Шер), Сунбула (Қўлида бошоқ ушлаган қиз), Мезон (Тарози), Ақраб (Чаён), Қавс (Ўқ ёй), Жадий (Эчки), Далв (Челак), Хут (Балиқ – 20 феврал – 22 март) буржларини осмон табақалари ҳисобланган еттита сайёра – Ой (Қамар), Уторид (Меркурий), Зуҳра (Венера, Ноҳид), Қуёш, Миррих (Марс, Баҳром), Муштарий (Буржис, Юпитер, Саъди Акбар), Зуҳал (Сатурн) каби сайёралар мазкур буржларни маълум бир даврда босиб ўтадилар, жумладан, Ой уларни бир ой ичида босиб ўтади. Сайёралар бахт, уруш, ёмонлик сингари рамзларга ҳам эга.

Ақл эгаларига маълумки, мамлакат қаровчиси ва лашкар эгаси ёшлик онлари бойлигини шикор ва шароб йўлида сарфласа, қандай қилиб халқ аҳволига қарай олади ва қандай қилиб халққа ризқ ва лашкар аҳлига нафақа едира олади. **Байт:**

Чу хусрав кунад майли мастию хоб,
Шавад бегумон хонумонаш хароб.
(*Мазмуни:*
Шоҳ одат қилса мастлик ва уйқуни,
Шаксиз хароб бўлур хонумони).

Қиш фасли охирлаб, гул-чечаклар лашкари дала ва даштлар юзини тўлдиргач, қиш қўшини баҳор лашкари ҳужумига дош бера олмай, орқага чекингач, офтобнинг шарқ насабли хоқони Баҳром[149] нинг уйини фатҳ этгач ва улуғлик байроғи еттинчи чархдан ўтказгач, **Байт:**

Султони жаҳон, наварди айём,
Зад хайма ба тахтгоҳи Баҳром.
Афрохт алам зи лола дар дашт,
Олам зи сепоҳи сабза пур гашт.
(*Мазмуни:*
Жаҳон султони, замон сайёҳи,
Баҳром тахти узра чодир қурди.
Лоладан дашт аро байроқ тикди,
Олам яшиллик қўшинидан тўлди).

Амир Насруллоҳ Султон Маҳмудхоннинг юз ўгириб, акаси томонига ўтиб кетганидан хабар топди ва соч толасидек ўтда жизғанак бўлиб товланди.

[149] Баҳром юнонлардаги шон-шавкат ва жанг худоси Миррихнинг шарқдаги номи. Бу ерда шу юлдузнинг жойлашишига ишора қилинмоқда.

Амир Насруллоҳнинг Хўқанд томонга иккинчи марта қўшин тортгани ва ул ўлкани забт этгач, Муҳаммадалихон мода, Султон Маҳмудхон ва Муҳаммадаминхон ҳамда барча бошқа яқинларини ўлдиргани зикри

Амир Насруллоҳ бу хабарни эшитиб, дарҳол катта қўшин билан Фарғона тарафга йўл олди. Анча манзилларни босиб ўтиб, Ўратепа вилоятига етишди ва шу шаҳарга қўш ташлади. У ерда бирпас тин олгач, яна қўзғалиб, Оқсув манзилига бориб тушди. Ўша вақтда Хўқанд сипоҳининг амирлари Хўжандда йиғилган эдилар. Уларга амир Насруллоҳнинг келгани маълум бўлгач, барчаси якдиллик билан шаҳардан чиқиб, Тангий мавзесида саф тизилиб, уруш тадоригини кўрдилар. Амир Насруллоҳ ҳам Оқсувдан кўчиб, мазкур мавзега келди ва икки лашкар бир-бири устига ташланди. Дев сийратли довюраклар ва жанговар паҳлавонлар жасурлик отини ниқталаб, жанг майдонига қараб чопдилар. Қалин чанг-тўзон кўтарилиб, файз нурларини таратувчи хуршид юзини зулмат асарли ниқоб билан тўсди ва олтин рангли дубулғалар ярақлаши ва шам кирдорли найзалар учининг ялт-юлт чарақлашидан эса жанг майдони нурга тўлиб, кўзлар қамашди. **Назм:**

Пайваст ба чарх гарди лашкар,
Барбаст ниқоб меҳри анвар.
Аз ҳар сипаре ва лек он рўз,
Шуд қубба чу меҳри олам афрўз.
(*Мазмуни:*
Лашкар чанги туташиб осмонга,
Қуёш юзига ниқоб бўлиб қолди.
Аммо, оламтоб қуёш, осмон бугун
Жангчилар қалқонидан ясалиб қолди).

Ямоний қиличлар[150] бошларни учиришга киришиб, руҳларни фоний тан қафаси танглигидан қутқарар ва тез учувчи ўқ лочини камон ошиёнидан парвоз қилиб, саркардалар ва сардорлар мия-

[150] Яманда ишланган ва Ямон юлдузи каби ялтироқ пўлат қиличларга сўз ўйини орқали ишора қилинмоқда.

сини ўзи учун ем қилар, «барча нарсалар фонийдир»[151] калимаси битилган Хаттий найзалар[152] ёшу қарининг тақдир пешонасига ул оятни етказар эди. Зумрад баданли қиличлар довюраклар қонидан қизил ёқут рангига кириб, биёбон қумлари-ю, Сайҳун дарёси сувини лаъл ва маржон тусига айлантиришдан дарак бераrди. **Рубоий:**

Аз шўълаи шамъи ҳар синоне,
Шуд сўхта қадри паҳлавоне.
Аз акси замин ки гарқи хун буд,
Фирўзаи чарх лаългун буд.
(*Мазмуни:*
Ҳар бир найза шами шуъласидан,
Паҳлавонлик қадри куйиб кул бўлди.
Қонга гарқ бўлган ер аксидан,
Осмон ферузаси лаъл рангига кирди).

Анча уруш ва жангдан сўнг бахт юлдузи амир Насруллоҳ боши устидан балқиб чиқди, Хўқанд лашкари эса енгилди. Ёшу қарининг тадбир ишлари чиппакка чиқди ва Фарғона қўшинидагилар амир Насруллоҳ аскарларининг ўқ ва қиличлари зарбидан ўлим тупроғи узра қуладилар. Ўлмай қолган сипоҳилар эса қочиш водийси сари юзланиб, тум-тарақай бўлдилар. Хўқандлик амирларнинг кўпи эса асир тушди. Улар орасида Муҳаммадалихоннинг тоғаси Холибек *қўшбеги* ибн Раҳмонқули *оталиқ* ва Гадойбой *парвоначи* ибн Довул *парвоначи* ва шу кабилардан яна бир нечтаси бор эди. Фарғона аскарларидан кўпи шамширга ем бўлмаслик учун ўзини дарёга отиб, дарё балиқлари луқмасига айландилар. Алқисса, амир Насруллоҳга фатҳ ва нусрат юзи жамолини кўрсатиб, олдинга қараб силжийверди ва аскарлари қочганлар билан бирга ўша ондаёқ Хўжанд шаҳрига кириб олдилар. Эртаси куни эса шундай талон-тарожга қўл чўздиларки, аҳолининг эгнида авратини бекитиш учун бир парча латта қолдирмай тортиб олдилар. Барча бош очиқ, оёқ яланг кўчаву бо-

[151] Қуръони карим, 3:180.

[152] Яман вилоятининг Хатт ўлкасида ишланган ва хат (чизиқ) каби тўғри найзалар сўз ўйини воситасида англатилмоқда.

зорларда дайдиб юришарди. Индинига амир Насруллоҳ шаҳарга кирди ва ғолиб лашкардан ҳеч бир кимса аҳолидан ҳеч бировининг молига тегмасин, дея жар чиқиртирди. Ўша вақтда амир лашкарининг илғор қисми Ўратепага етиб, амир Насруллоҳ ул вилоятни ҳам эгаллади. Эртаси куни у ердан кўчиб, Тошқўрғонга бориб қўш ташлади. Тошқўрғондан чиқиб эса Хўқанд сари юзланиб, тўрт манзилдан сўнг Бешариқ[153] манзилига бориб тушди. Уч кун ўша ерда тўхтади. Тўртинчи куни Муҳаммадалихон мода ўғли Муҳаммадаминхонни Лашкар *қўшбеги*га қўшиб, амир Насруллоҳ билан учрашиш учун жўнатди. Амир Насруллоҳ бу гал уларни қайтариб юбормай, ушлаб қолди. Муҳаммадалихон олдига эса бошқа элчиларни юборди. Ўзи эса Бешариқдан чиқиб, Қўшкўпрук мавзега бориб қўнди.

Султон Маҳмудхоннинг Тошканд шаҳридан салтанат пойтахти Хўқандга боргани ва у жаҳон кўрмаган хоннинг шаҳидлик топгани зикри

Оғам Султон Маҳмудхон бу хабарларни эшитгач, ор-номус ҳиссиёти жунбушга келиб, давлати муддати поёнига етган ва белгиланган ҳаёти ниҳоя топган ҳамда барча сайъ-ҳаракат ва интилишлари фойдасиз чиқишга маҳкум экан, иш чаппасига кетганини билса ҳам наби *алайҳиссалом*нинг «қазо келса, кўздан нур қочар» ҳадисига кўра, қазо уни судраб-тортқилаб олдига солиб кетди. **Қитъа:**

Қазо дастест панж ангушт дорад,
Агар хоҳад ба кас меҳнат гуморад.
Ду бар чашмаш ниҳад, ду дар баногўш,
Яке бар лаб ниҳад, гўяд: хомўш!

(*Мазмуни:*
Қазо беш бармоқли бир қўл эрур,
Хоҳласа кишига азоб тайин этар.
Икки бармоғин кўз, иккисин қулоққа,
Бирин лабига босиб дер: энди жим тур!)

[153] Бешариқ – Фарғона вилоятидаги туман маркази, шаҳар.

Оғам Султон Маҳмудхон шу кўйи ноилож катта лашкар билан довон йўли орқали Хўқанд сари юзланди. Уч манзил масофадан сўнг Сайҳун дарёсидан кечиб ўтгач, барча Хўқанд амирлари истиқболига чиқдилар ва тун ярмидан оққанда Хўқанд шаҳрига кириб борди. Илгарилари ул кўзлар нурининг номини атайлаб ва қасддан тилга олмайдиган Муҳаммадалихон мода айни чоғда бу укасини бағрига босиб кўришди ва мўл-кўл кўз ёшларини тўкди. Оғам кетишга рухсат олиб, ҳарамга кирди ва онаси ҳаёлик паноҳи Моҳлар ойим уни бағрига босиб, юз ва пешонасидан ўпди. Моҳлор ойим ҳам тўйиб-тўйиб йиғлади. Шундан сўнг ҳарам аҳлининг бариси Султон Маҳмудхон келганидан ўзларида йўқ севиниб, енгил нафас олишди. Кейин оғам ташқарига чиқди ва давлат ишларини қўлига олди. Муҳаммадалихон хазинаву дафина ҳамда давлат тизгинини туғишган укаси қўлига топширди. Ўзи эса ноиложлик юзасидан бўлса-да, тахтдан воз кечганини эълон қилди. **Байт:**

Зар фиристодани Маҳмуд бад-он мемонад:
«Нўшдору ки пас аз марг ба Сўҳроб диҳанд»[154]
(Мазмуни:
Маҳмуд (Ғазнавийнинг) (Фирдавсийга) олтин юборгани,
«Эмдори-нашатирни Суҳроб ўлгач берганлари кабидир).

Эртаси куни оғам хазина эшикларини ланг очиб, эҳсон қўлини ёзди. Саййидлар ва аҳли уламо, амирлар ва фуқаро ул кўзлар нурининг хоки пойини кўзларига тўтиё қилиб сурдилар ва белларини бир неча еридан маҳкам боғлаб, хизматга шай турдилар. Аммо, ул бахти қайтганнинг ҳам қазо ёқасидан олган экан, инъом ва эҳсон ҳамда саъй-ҳаракатлардан ҳеч бир фойда чиқмади. **Қитъа:**

Замона чу бод аст, бод аз нахуст,
Ниқоб аз рухи гул бағайрат кашад.
Пас аз ҳафтае аз миёни чаман,
Танашро ба хоки мазаллат кашад.

---

[154] Форс халқи мақоли, ўзбекчадаги «Ҳайит ўтгач хинони орқангга қўй» мақолига тўғри келади. Суҳроб – «Шоҳнома» қаҳрамони. У отаси Рустам томонидан ўлдирилгач, отаси Кайковусдан жон ато этувчи дори сўрайди. Бироқ шоҳ дорини Суҳроб вафот этгадан сўнг бериб юборган. Бу ҳодиса «Шоҳнома»нинг «Рустам ва Суҳроб» достонида баён қилинган.

(*Мазмуни:*
Замона елга ўхшар – ел аввал ахир,
Ҳасад ила гул юзидан ниқобин олар.
Бир ҳафтадан сўнг чамандан юлқир,
Танасини хорлик тупроғига солар).

Амир Насруллоҳ кўзлар нури Султон Маҳмудхоннинг келганидан хабар топгач, ўтга тушган соч толасидек жизғанак бўлди ва қаҳру ғазаби қўзғаб, Қўшкўпрук мавзесидан ҳаракатланиб, Найманча[155] мавзесига кириб борди. **Байт:**

Рўзи дигар ки чархи шўъбадабоз,
Карда сандуқи ҳийларо боз.
(*Мазмуни:*
Эртаси куни ўйинлар кўрсатувчи фалак,
Ҳийла-найранг сандиғин очди бўлуб ҳалак).

1258 йил раби ус-соний ойининг бошида/1842 йил 12 май, Саврнинг йигирма учинчисида чоршанба куни тонг маҳали қуёш Жамшиди оқ яловини зангори осмон устида ҳилпиратгач, юлдузлар устини шул байроқ нури билан беркитгач ва қоронғулик қўшинини йўқ қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйгач, амир Насруллоҳ қўшин тайёргарлигини кўздан кечириш сари юзланиб, *ноиб* Абдусамадга ўзининг қаҳри қаттиқ ва дили адоватга тўла қизилбош сарбозлари билан ҳировулда таваккал байроғини кўтаришни буюрди. Саркардалардан жасур бир гуруҳини Самарқанд ҳокими Иброҳимбий манқит ва Ургут ҳокими Одил *додхоҳ* минг ва Дониёл *оталиқ*нинг невараси Баҳодир *мирохур* кенагас билан бурунғорда душман ишини бир ёқлик қилишлари учун жойлаштирди. Ҳисори Шодмон ҳокими Сўфи *девонбеги* ибн Саййид *оталиқ* юз ва Ўратепа ҳокими Бердиёр *эшик оғобоши* ва Абдураҳмон митан каби жанг қаҳрамонлари жувонғордан туриб шаҳар томон бостириб борадиган бўлишди. Бошқа амирлар эса амир Насруллоҳ туғи остида шаҳарга қараб юришди. Уруш бошланиб, анча мардонавор олишувлардан сўнг чоштгоҳ вақтида

[155] Найманча – Фарғона вилояти Данғара туманидаги қишлоқ номи.

Абдусамад *ноиб* шаҳарга кириб, тўплардан чунонам ўт очдики, Муҳаммадалихон мода шаҳарда тургандан кўра, қочиб қолишни минг карра афзал билди. Султон Маҳмудхон ҳам қараб турмай, қочишни ихтиёр қилди. Шундан сўнг амир Насруллоҳ ўрдага кирди, шу заҳоти аскарий сарбозлар ва ул кофир қизилбошлар Яъжуж-Маъжуж лашкарига ўхшаб, ўзларини ўрдадаги қароргоҳ ва ҳарамга урдилар. Аскарлар хазина устида талашиб, жанжал ғавғосини осмонга етказиб, мамлакатнинг йиллаб йиғилган ғазнасини бир зумда яғмо ва торож елига совурдилар. Ул ҳайвонга ўхшаш кимсалар оҳу кўзлик гўзаллар ва ҳаё пардаси ортидаги ҳурлар устига ёпирилиб, парипайкарларнинг эгинларидаги ҳарир кийим ва қимматбаҳо либосларини танларидан ечиб олдилар. Муҳаммадалихон моданинг исмат пардасининг мастураси саналган онаси Моҳлор ойимни ҳарам нозанинлари билан бирга оёқ очиқ, бош яланг ҳолатда неча бир хору зорликка солганча ўрдадан судраб ташқари чиқариб, бир уйга қамаб қўйдилар. Саройдаги бир неча йиллар давомида йиғилган гилам, зарҳал кўрпа-тўшак, олтин, кумуш ва асл матоҳ, газлама ҳамда қимматбаҳо буюмларнинг барчасини бир қолдирмай олиб кетишди. **Байт:**

Зи ончунон сангдилиҳо ки аз он қавм омад,
Гар наборад зи фалак санг, зиҳи мустангир.
(*Мазмуни:*
Ул қавмдан келган бу каби тошбағирликдан сўнг,
Осмондан тош ёғмаса, яшасин-эй, у ҳам худодан).

Ўзбеклар ҳам қизилбошларга эргашиб, шаҳар халқини чунонам таладиларки, бечора аҳоли босқинчилардан қочганча бир қўли билан олд авратини тўсган ва яна бир қўли билан орқасини бекитган кўйи кўчаларда зир югуриб юришарди. Хўқанднинг дилни ёқувчи пайваста қошли юзлари ва юракларни доғловчи сочларига пардоз-андоз бериш, ювиб-тараш да атир-упанинг унча-бунчасини ишлатишга ор қилувчи ва гул ифори ҳидидан ҳам озор чекувчи паричеҳра қизлари ва ҳурлиқо жононлари ул девбашара ўзбеклар қўлига тушди ва ул уятсиз махлуқлар ҳам не зулм бўлса бу мазлумалар ҳаққида қилишди. Ул гулбадан ва ой юзлиларни ўлжа қилиб, отлари сағрисига бош очиқ, оёқ яланг мингаштирган кўйи олиб кетишди. Агар қиёмат куни ҳам бундай кунни кўрса, ер юзи ғазабли фарёддан ларзага келган бўларди. **Шеър:**

Ба аҳди ҳеч кас ҳам ин чунин зулм,
Надод ёд аз наздик, аз дур.
Фигон аз олами боло баромад,
Хурўш аз шаҳр ва аз саҳро баромад.
Он Мисри маъдилат ки ту диди хароб шуд,
Ва он Нили мукаррамат ки шуниди сароб шуд.
(*Мазмуни:*
Ҳеч бир шоҳ даврида бундай зулмни кўришмаган,
Узоқ ва яқин ўтмишда ҳам бунақаси бўлмаган.
Оламдан фигон чиқди ўрлаб осмонга,
Шаҳару қишлоқдан эшитилди оҳ-дод саси.
Сен кўрган ул адолат Мисри хароб бўлди,
Эшитганинг муборак Нил суви сароб бўлди).

Бир кеча-кундуздан сўнггина бу ўлдир-ўлдир ва тала-тала ишлари тўхтади. Ўша вақтда Муҳаммадалихон қишлоқ йўллари орқали Марғинон[156] томонга қочиб борди. Ёнида беш-олтигина маҳрами бор эди. Бошқа бирон сарбоз ёки аскари йўқ эди. Марғилонни ҳам тарк этиб, тез суръатларда Андижонга етиб олди. У ердан Бўтақора қишлоғи[157] га борди ва бу билан деярлик амир Насруллоҳнинг лашкарбошилари таъқибидан қутулган эди. Аммо қазо ёқасидан олган экан, олдинга бир неча одим отишга ҳам қўймади. Гапнинг қисқаси шуким, у ердан тағин Хўқанд томонга юзланди. Бу пайтга келиб, ёнида икки маҳрамидан бошқа ҳеч бир киши қолмаган эди. Афсус-надомат чеккан кўйи кўзларидан шашқатор ёшларини дув-дув оқизиб, ҳодисалар юзага чиқарувчи фалак не усуллар кўрсатгани ва турмуш не ўйинлар қўзғаганини англади. **Қитъа:**

Чу шуд бахт бедору ў хуфтаву хоб,
Бар ў баста шуд роҳи ройи савоб.
Пушаймон шуд аз ҳар чи ў карда буд,
Ва лекин надомат намедод суд.
(*Мазмуни:*
Уйғоқ бахти уйқу-ю, хобга кетгач,
У сари бекилди тўғри ишлар йўли.

---

[156] Марғинон/Марғилон – Фарғона вилоятидаги шаҳар.

[157] Бўтақора қишлоғи – Бўтақора – Андижон туманидаги қишлоқ номи.

Не иш қилган эса бўлди пушмонлиг,
Лекин энди бермас надомат ҳеч нафъ).

Ул саҳрода саргардон юраркан, қаерга боришини билмас эди. Ниҳоят тун ярмидан ўтганда, Марғинон яқинидаги бир работга келиб тушди. Бу воқеадан олдин Хўқанд фуқароси исён кўтариб, Муҳаммадалихоннинг ўша ҳам ўгай онаси ва ҳам суюкли хотини саналган Пошшохон исмли завжасини Хўқанд шаҳридан Марғинонга тарафга иккита «мақто» ўғли билан бирга қўшиб, бадарға қилдирган эдилар. Муҳаммадалихон ўша работга келгач. у ердан ёнидаги маҳрамларидан бирини хотини Пошшохон олдига ушбу сўзларни айттириб жўнатди: «Сени деб икки дунёмни ютқаздим ва диндан чиқдим. Ҳозир бошимга қийин иш тушиб турибди. Ёнимда ҳеч кимса қолмади. Кел, биргаликда шаҳардан чиқиб кетайлик.» Маҳрам хабарни етказди. Ул гўзал эса секингина кула бошлади ва «ахир ул нопок эрим «Баҳори дониш» китобининг ўз эри бошига не ўйинларни солган беш маккора хотин воқеаси бобини ўқимаганмикан? Бархурдор Туркман қаламига мансуб «Маҳфилоро» китоби[158] даги ўз эрларини лақиллатган қози ва раиснинг хотинлари ҳақидаги ҳикояларни мутолаа этмаганмикан? Ёки наҳотки «Тўтинома»[159], «Чор

---

[158] Бархурдор Туркман қаламига мансуб «Маҳфилоро» китоби – Бархурдор ибн Маҳмуди Туркмони Фароҳий (XVII аср)нинг асари. Тахаллуси шеърда «Мумтоз». Бархурдор ўз асарларида ахлоқи пок ҳамидани тарғиб қилган. Бироқ унинг «Маҳфилоро» асари йўқолган. Адибнинг бизгача фақат «Маҳбуб ал-қулуб» асари етиб келган.

[159] Тўтинома – Шарқ халклари орасида кенг тарқалган ахлоқий-эстетик мавзудаги асар. Ҳиндистонда санскрит тилида халқ оғзаки ижоди асосида яратилган. Унда тўтиқушнинг шаҳзода Маймун ва унинг хотини Хужаста ҳақидаги ибратли ҳикоялари мажозий шаклда бадиий акс эттирилади. «Тўтинома» 52 ҳикоядан иборат. Зиё Нахшабий «Тўтинома» номи билан форс-тожик тилига таржима қилган (1330). Унинг бир қанча талқинлари яратилган: Ҳиндистонда Муҳаммад Қодирий (XVII-XVIII асрлар) асарнинг форсча, Латифий (XIX аср) ўзбекча нусхасини яратдилар (Ўзбекистон ФА ШИ сақланади). Шу даврда Мулла Қурбон Хиромий Зиё Нахшабий асарини ўзбек тилида шеърий йўлда ёзиб чиққан. «Тўтинома» форс, инглиз, немис, француз, рус ва б. тилларга ҳам таржима қилинган. Ўзбек тилида бир неча бор нашр этилган.

дарвеш»[160] асарларини варақламаган бўлса ва Аҳмад ибн Юсуф ёзган ва Саййид Жобирхон Шерозий топшириғига биноан Муҳаммад Саид ат-табиб ибн Муҳаммадсодиқ ал-Исфаҳоний шарҳлар билан араб тилидан форсчага таржима қилган «Жомеъ ал-абвоб» китобига назари тушмаган эрса? Ҳа, шуларни била туриб, нега мени яна ўзи ёнига чорламоқда? Мазкур китобларда айтилган маъноларга кўра, эрлар давлат қўлида бор пайти хотинларидан не яхшилик кўрибдиларки, ҳеч нарсасиз қолган оғир кунлар ва қийинчилик чоғи яна улардан мурувват кутсалар». Пошшохон шуларни айтгач, келган чопарни орқасига қайтариб юбораркан, ушбу байтни ўқиди, **байт:**

Чун нақши вафоии аҳд бастанд,
Бар номи занон қалам шикастанд.
Зан дуст бувад, вале замоне,
То жўз ту наёфт меҳрибоне.
Чун дар бари дигаре бўбинад,
Хоҳад туро дигар набинад.

(*Мазмуни:*
Вафолик борасида ким богласа шарт,
Хотинларда вафо йўқлигидан ютқазади.
Хотин дўст бўлади фақат шул замонда,
Токи сендан ўзга бир меҳрибон кўрмаса.
Ўзганинг огушига тушиб қолган пайт эса,
Қайтиб сени кўрмасам дейди, бу ҳақиқат).

Чопар ул нопок олдига келгач, Пошшохондан нимани эшитган бўлса, бир қолдирмай айтиб берди. Шундан сўнг қайтадан чопар жўнатиб, у орқали «ахир эй бевафо, бу замон аҳдингда турмай, не ўйин ва не найрангу қилиқлар кўрсатмоқдасан?» деб айттирди. Чопар учқур отига ўтириб, тезликда ул раъно олдига борди ва эрнинг пайғомини етказди. Хонпошшо воқеадан хабар топгач, хат келтирган қосидга қараб, «бориб ул Муҳаммадалихон модага айт, афсона тўқимасин ва афсун солмасин, ҳусни

[160] Чор дарвеш – Хиромий тахаллусли Мирзо Қурбон (тав. 1796, Китоб шаҳри. Вафоти номаълум.) шоирнинг достони. 1834 й. ёзилган.

гўзаллигига маҳлиё таннозлардан вафо кутган кишининг мижози Сурайё юлдузигача чиқа олиш даражасида матонатли ва жафокорлардан вафони кўзлаган киши гул ниҳолини гулхан оловига ўтқазмоқ тоқатига эга бўлмоғи лозим. Ахир ушбу шеърни эшитмаганмикан, **байт:**

Гуфтам: зи меҳрварзон расми вафо биомўз,
Гуфто: зи моҳруён ин кор камтар ояд.
(*Мазмуни:*
Дедим: меҳр кўрсатувчилардан вафо расмин ўрган.
Деди: ой юзлилардан бу ишлар камроқ юз беради»).

Қосид хабарни келтиргач, унинг тилидан бу хабарни эшитган ул биёбон деви шу заҳоти йиқилиб тушди ва бироздан сўнг ўзига келиб, нопок бошини пок заминдан юқори кўтарди. Дардга тўла юраги тубидан бир аламли оҳ тортди ва тақдирга тан бериб, ушбу рубоийни ўқиди, **рубоий:**

Бо чархи ситезакор маситезу бирав,
Бо гардиши даҳр бар наомезу бирав.
Он косаи пурзаҳр ки маргаш хонанд,
Хуш даркашу журъа бар жаҳон резу бирав.
(*Мазмуни:*
Зулмкор замондан қасд оламан деб юрма-ю, кетавер,
Айланувчи фалак бўғзидан олишни ўйлама, кетавер.
Ўлим деб атайдиганлари ул заҳарга тўла косадан,
Яхшилаб сипқору, бир томчисин ерга ҳам сепу кетавер[161] *).*

Ўша вақтда амир Насруллоҳ Хўқандни эгаллаб, аслида Хўқанднинг нону тузини еб одам қаторига қўшилган ва бир неча йил Марғинон сипоҳиларига сардорлик қилган ҳамда ўтган йил Ўратепа урушида амир Насруллоҳ қўлига асир тушган Муҳаммад хўжа исмли бир тошкандлик пир кўрмаганни дарҳол Ўрате-

[161] Қадимги қуёшпараст ва оташпарастлар қоидаси бўйича майкада (иботхона)да май ичилгач, узум каби бошқа нозу неъматларни берган ер узра ҳам миннатдорлик маъносида бир қултум шароб сепилган ва бу одатга Ҳофиз, Навоий ғазалларида ҳам тассаввуфона рамзлар орқали ишора қилинган.

па ҳокими Бердиёр *эшик огобоши* билан бирга қўшиб, Муҳаммадалихон модани топиш учун изидан жўнатди. Ул кўрнамак хўжа билан ёнидагилар ҳеч ерда нафас ростламасдан ов итлари каби ул бахтиқарони тўхтовсиз равишда тез суръатларда таъқиб қилиб боришарди. Иттифоқо, ул семиз ов ўша работда бу исковичлар қўлига осонгина туша қолди. Қилган иши хўжалик насабига яраш-маган ул хўжа ўз эгасини асир олишни ўзи учун айни фахр ва ифтихор деб билиб, Муҳаммадалихонни қўлга тушириб берди. Аммо шу топда бу ёмон феълининг кўп ўтмай ўзининг балога дучор бўлажагига бир башорат эканини билмасди. **Байт:**

Ин чунин кардаи ту охири кор,
Чун пушаймон шави надорад суд.
(*Мазмуни:*
Бу каби ишни қилдинг, аммо бир кун,
Пушаймон бўларсан, ундан чиқмас наф).

Муҳаммадалихоннинг эгнидан барча подшоҳлик устивошларини ечиб олишди ва ҳеч қайсиниси беш дирҳамга ҳам арзимайдиган битта олача тўн ва бир салла келтириб, ул бахти қайтганга кийдиришди. Ҳа, кажрафтор фалакнинг иши шундан бўлак нарса эмас – гоҳ подшоҳлик либосини ечиб олиб, гадолик жандасини эгнингизга ташлайди, гоҳ эса гадолик кийимини устингиздан итқитиб, подшоҳлик либосини устин-гизга ёпади. Оқил ул кишиким, ҳеч бир ҳолатда ҳам бойлигига қувон-майди, йўқсиллигига эса ташвиш тортмайди. **Назм:**

Агар ба чашми тааммул ба хок дарнигари,
Ба зери пои худ андар ҳазор сар ёби.
Агар на бар дили кўҳаст хор аз гардун,
Фусурда хун зи чи дар синаи ҳажар ёби.
Гузар ба лолаву бўстон чу бод андар хок,
Ғариқи хун ҳам сарҳои сарварон ёби.
(*Мазмуни:*
Тафаккур кўзила боқсанг агар тупроққа,
Қодирсан оёқ остида минглаб бош кўрмоққа.
Тог қалбида ҳам фалак жабри бор, чун ёрсанг
Тошни, ичидан қондек лаълу ақиқ чиқади.
Лолазору бўстондан елдек ўтгил, тупроги узра,
Сарварларнинг бариси бошин қонга гарқ кўрасан).

Муҳаммадалихоннинг отхонасида елдек учар минг бош от парвариш қилиниб, доимо тўқ ҳолда боқилар эди. Ўша куни эса ул ғариб бечора яёв қолди. Миниши учун от тугул битта эшак ҳам йўқ эди. Ул насибаси бу дунёдан узилган хўжайин ёнида фақат унга бир умр *надим* бўлган вафодор маҳрамгина ўз шоҳидан айрилмасдан ва еган нон-тузини оқлаб, ҳамроҳлик қилиб келмоқда эди. **Байт:**

Миннати як устухонро саг шиносад солҳо,
Онки неки диду бад сар кард аз саг камтар аст.
(*Мазмуни:*
Ит берган битта суякнинг ҳурматини бир умр унутмас,
Яхшилигинг кўриб, ёмонлик қилган киши одам эмас)[162].

Муҳаммадалихонни аравага юклаб, Хўқанд сари юзландилар. Ул бечора қон тўла бағир ва ёниқ жону юз-кўзи узра минг қатра ёш томчиларини оқизарди. **Байт:**

Ку қуввати пое ки маро гирад даст,
То боз равам пеши ажал гоме чанд.
(*Мазмуни:*
Қани оёгимда мадор қўлласа мени бу дам,
Ажал олдига борсам ташлаб бир неча қадам).

Йўл асносида аянчли аҳволга тушган хон мурувватсиз бераҳмлардан «мени кундузи шаҳарга олиб кирманглар, шаҳарга кечаси қоронғуда киритинглар», деб қанчалик ўтиниб-ёлворсамасин, бебоклар унинг сўзини тингламай, кундуз куни пешиндан сўнг Хўқанд шаҳрига олиб кирдилар. Шунча золимлиги ва шаҳар халқига кўрсатган чексиз ёмонлигига қарамай, ому хос ўз шоҳини бу каби аянчли аҳволда кўриб, барчаси шафқатсиз ва икки юзламачи фалакнинг ишидан ҳайрону-лол бўлганча, ҳўнграб йиғлашга тушдилар. Муҳаммадалихон модани шу кўйи амир Насруллоҳ олдига олиб боришди. Ҳар икки подшоҳнинг кўзи узоқдан бир-бирига тушган заҳоти амир Насруллоҳ рақибини қамоққа олишларини буюрди.

---

[162] Жунайдуллоҳ Ҳозиқнинг байтларидан.

Ўша пайтдаги мазкур қамоқ мутасаддиси бу воқеалардан сўнг, аниқроғи, амир Насруллоҳ Хўқанддан Бухорога қайтгач, амир Насруллоҳ томонидан Шаҳрисабзга Хўжақули *парвоначи* олдига элчи бўлиб келди. Биз ундан Муҳаммадалихон воқеаси тўғрисида суриштирдик. Шунда у қуйидагиларни ҳикоя қилиб берди: «Муҳаммадалихон ҳибсга олинганда шу уй қамоғининг масъул мутасаддиси мен эдим. Доимо ёнида ўтиришим шарт эди. Қўл остимдаги бир неча қоровуллар билан топшириқни адо этарканмиз, Муҳаммадалихон бизга қараб чурқ этмай ўтирарди. Хуфтондан сўнг менга қараб, «уч кундан бери бирон нарса татиб кўрмадим, агар озгина овқат бўлса, есам», деди. Мен унинг бу илтимосини амир Насруллоҳга етказдим. Амир бир товоқ палов юбортирди. Муҳаммадалихон қанчалик ейишга уринмасин, томоғидан бирон нарса ўтмасди. Ниҳоят, овқатдан қўлини тортаркан, «томоғимдан ўтмаяпти, ея олмайман, озгина қандчой бўлса ичардим», деди. Ёнимизда қанд йўқ эди, озгина наввот бор эди. Унга наввотчой қилиб бердик. Икки пиёлагина ичди. Шундан сўнг, «агар ижозат бўлса, озгина ухласам», деди. Биз жуда яхши бўлишини айтдик. Ул йўлини йўқотган банда бошини ёстиққа қўйди ва уйқуга кетди. Биз қўриқлаб ўтирдик. Шунда бирдан уйқудан чўчиб туриб, ўрнидан бир қат ирғиганча чордона қуриб ўтириб олди. Худди бирон нарсасини йўқотган одамдек ва кўзининг соққалари қон тўла тосга айланган кўйи телбаларга ўхшаб, ҳар томонга олазарак бўлиб, аланг-жаланг қарай бошлади. Сўнг яна бошини ёстиққа қўйди ва уйқуга кетди. Унинг бу ҳолати уч марта қайталанди. Афтидан ўлим шарпаси ўз ҳолига қўймаётган эди. Учинчи марта уйғониб, ҳалигидай ўтириб олганидан сўнг, «ухлай олмайман, агар бир қумғон сув бўлса, таҳорат олардим, аммо сув илиқ бўлсин», деди. Аксига олиб иссиқ сувимиз йўқ экан. Ўшанда саҳар вақти ҳам яқинлашган бўлиб, ўртоқларимиз орасидан юзи йўқ обрўсиз биттаси «иссиқ сувни қаердан оламиз, совуқ сув топилса ҳам жон денг», деди ва ушбу мисрани ўқиди, **Мисраъ:** Ин ноз ба хонаи падар бояд кард (Бу нозингни отангнинг уйида қиласан); Муҳаммадалихон ул шармсиздан бу сўзни эшитгач, нафаси ичига тушиб, индамай қолди ва бошини қуйи солган кўйи жим ўтираверди. Бироздан сўнг эса икки кўзидан дув-дув ёш қуйилиб келди. Анчагача ўпкасини боса олмай, йиғи билан бўлди. Унинг йиғиси бизга ҳам таъсир қилди, биз ҳам хоннинг бу аҳволига ачиниб, ўпкамиз тўлиб,

пиқ-пиқ йиғлаб олдик. Ўша ҳолатда Муҳаммадалихон, «ташқарига чиқиб таҳорат ушатмоқчи эдим», деб қолди. Биз эса «жуда яхши» дедик ва ўзимиз билан бирга ташқарига олиб чиқдик. Айни ўша аснода Миррих савлатли иккита жаллод етиб келиб, Муҳаммадалихонни дурустроқ таҳорат синдиришга ҳам қўймай, иккала девга менгзар бебок ул Фарғона шоҳини икки томон қўлтиғидан кириб, ичкари томон судраб кетдилар. Муҳаммадалихон ўлими яқинлашганини аниқ сезиб, олдинга юрмас ва ўзини орқага ташлаб, кейин тисралар эди. Ул бераҳмлар эса неча бир хорлик остида судраб-судраб, ичкарига тортқилашарди. Шундан сўнг нима рўй берганини билмайман». Амир Насруллоҳнинг *юзбоши*сидан бу сўзларни эшитгач, чуқур ўйга толдим. Чунки, Муҳаммадалихон бошига бу нарсалар унинг ўз ярамас қилмишидан тушган бўлиб, ёмонлик жазосиз қолмаслигига яна бир карра ишонч ҳосил қилдим. Бу оламда нима қилсанг, фалак ўшанинг ўзини сенга қайтаради, деганлари рост экан.

Алқисса, ўн икки йил давомида онаси ва қариндош-туққанларидан айрилиб, мамлакатдан чиқариб юборилган кўйи дарбадар юрган кўзлар нури Султон Маҳмудхон яна ватанга келиб, тахтга ўтирганча, оламни адолати билан безаган чоғда юриши доимо эгриликдан иборат фалак ул жаҳон кўрмагаННинг бир неча кун давлатдан мақсад ҳосил қилишига йўл бермади. У ҳам Муҳаммадалихон ўша Хўқанддан чиқиб қочган пайтда неча бир алам ва ҳасратда подшоҳлик тахтидан ноумид бўлиб, молу-мулкдан дил узиб ва онасини ташлаб, қочишни ихтиёр этди. **Байт:**

Худи ин ҳама кори ёр гўйи ки набуд,
В-он давлати бешумор гўйи ки набуд.

(*Мазмуни:*
Ёрнинг бу барча ишлари гўё бўлмагандек эди,
Ул чексиз давлатнинг ўзи гўё бўлмагандек эди).

Ўзининг бир неча амирлари билан қум йўли орқали тез суръатларда кета бошлади. Улар ўн икки фарсах йўлни олти соатда босиб ўтиб, Шаҳрихон мавзесига етдилар ва вужудида жуда ҳам чарчоқ сезганларидан, кечаси шу ерда тунаб, ўзлари ва енгил йўртар отларини дам олдирадиган, эрталаб тонгда эса Анди-

жон йўли орқали Ўзганд[163] ва Қуртқа[164] га ўтиб кетадиган бўлишди. Ахир умрлари муддати туганиб, қазо ёқаларидан маҳкам ушлаганча, ул салтанат боғи нурининг олдинга бир қадам ҳам ташлашига йўл қўймаётганини қаердан ҳам билишибди. «Умр туганса кўздан нур қочар» ҳадиси мазмунига кўра, шу ерда қўш ташлади. **Қитъа:**

Ду рўз ҳазар кардан аз марг раво нест,
Рўзе ки қазо бошаду рўзе ки қазо нест.
Рўзе қазо бошад кўшиш накунад суд,
Рўзе ки қазо нест дар ў марг раво нест.
(*Мазмуни:*
Ўлимдан у ёки бу кун қўрқмоқ раво эмас,
Бир кун қазо бўлса, бошқа бир кун йўқ.
Қазо куни етса ҳаракат фойда бермас,
Қазо йўқ куни унда ўлмоқ раво эрмас).

Қисқаси, ўлим билан баробар саналган уйқу «уйқу ўлимдир» мазмунига биноан уларни ғафлат уйқуси элитди.

Оламни кезувчи офтоб балқиб чиққач ва зулматли тун яширингач, Шаҳрихон халқи ул олий мартабали шоҳзоданинг келганидан хабар топиб, ўзларидан қўрққанидан ўз шоҳзодасини ушлашга қарор қилдилар. Аммо, бу билан тез орада ўзларининг ҳам умр дарахтлари таг-томири билан қўпорилишини билмасдилар. Хуллас, ул ички душманлар ўз соҳибларига куфрони неъматлик қилишга жазм қилиб, бир неча ботини кўр[165] кўрнамак маккорлар билан тил бириктирганча, пасткаш дунё моли учун уятсизлик либосини эгинларига кийдилар ва ул жаҳон кўрмаган шоҳзода устига ҳужум қилдилар. Ул салтанат гавҳари кўзини ғафлат уйқусидан очиб, ғаддор фалак не ўйинлар қўзғатганини англади. Афсус-надомат қўлини бир-бирига уриб, бу жонни куйдирувчи ҳодиса рўй берганидан дард тўла юраги тўридан чуқур

---

[163] Ўзганд – Қирғизистоннинг Ўш вилоятидаги Узген тумани маркази. Қарадарёнинг ўнг соҳилида жойлашган. Муаллиф даврида Қўқон хонлигига тобе эди.

[164] Қуртқа/Куртка – Норинда 1823 йили қурилган Қўқоннинг истеҳкоми.

[165] Ботини кўр – ичи қора, фирибгар.

бир оҳ тортди. Қазо ёқаси узра қўл чўзиб турган ҳолда ушбу байтни кўнглидан ўтказди, **байт:**

Норасида ба лабам аз соғаре журъаи айш,
Мезанад дасти қазо жоми муродам бар санг.
(*Мазмуни:*
Қадаҳдан айш қатраси етмай лабимга,
Қазо қўли муродим жомига тош отмоқда).

*Надим*лар ишни бу ҳолда кўргач, барчаси вафо йўлини йўқотиб, ҳар бириси ҳар томонга қочиб кетишди. **Байт:**

Ёри ман дил зи дўстон бардошт,
Аҳди дерина аз миён бардошт.
(*Мазмуни:*
Ёрим дўстлардан кўнгил узди,
Эски аҳдини дарҳол бузди).

Фақатгина етти нафар вафодор маҳрам олам аҳли шоҳзодаси ёнидан ажралмай, Султон Маҳмудхон билан бирга Хўқандга олиб келиндилар ва биргаликда қатл этилдилар. **Қитъа:**

Афсўс ки номаи жавони тай шуд,
В-ин тоза баҳори зиндагони тай шуд.
Он мурғи тараб ки ошёнаш дил буд,
Худ ҳеч надонам ки кай омад, кай шуд.
(*Мазмуни:*
Афсус ёшлик номаси тугади,
Ҳаётнинг тоза баҳори ўтди.
Дилдаги қувонч қуши, билмам,
Қачон келди-ю, қачон кетди).

Ул малъунлар қўлларини талон-тарожга чўзиб, барчасини қип-яланғоч қилишди ва қўлларини орқаларига боғлаб, занжирга солдилар. Шимр ал-жавшанни эслатувчи ул кофир сифатлардан биттаси подшоҳлик либосини салтанат бўстонининг сарви эгнидан суғуриб олиб, дарвишлар кийимини кийгизди ва оғамнинг этигини ҳам ечиб ола бошлаганда, кўзлар нури кулди ва «Фарғона мамлакатининг ҳукмдорлик тахтига уч кун чиқиб ўти-

риб, кўрган ва орттирган фойдамиз шу бир этик эди, кел, уни ҳам сенга бахшида қила қолай», деди. Алқисса, ул ёмон ниятли бадкирдорлар ва куфрони неъматлар олийжаноб шаҳзодани неча бир хорлик ва зорлик билан озғинликда жинчироққа ўхшаш ва устига арава тортувчи отларнинг эгари қўйилган отга миндириб, неча бир фахру ифтихор билан амир Насруллоҳ олдига йўл олдилар. Ўша пайтда шоҳзода изидан қувлаб келаётган аскарлар ҳам бу ерларга етишиб, аҳволни бу тарзда кўргач, барчаси хурсанд бўлишиб, шоҳзодани қўлга туширган ул нопоклар билан бирга қайтиб кетдилар. Анча йўл юриб, Хўқанд шаҳрига етдилар ва оғамни шу кўринишда шаҳарга олиб кирдилар. Ому хос назари бу аҳволдаги кўзимнинг нурига тушгач, катта-ю кичик оғзидан оҳу нола товушлари янгради. Гўё Хўқанд шаҳри ичида қиёмат қўпган эди. Кўплар қўрқувдан бошини қуйи эгганча пиқ-пиқ йиғлар ва кафтини кафтига уриб, аттанглар эдилар. **Мисраъ:** Коре ки худо кунад фалакро чи илож (Худо қилган ишга фалак не чора топсин); Амир Насруллоҳ ўз давлатининг устунлари билан аср намозини ўқиб ўтирган вақтда шоҳзодани аянчли бир аҳволда олиб келишди – икки девга менгзар киши ул салтанат боғининг сарвини икки қўлтиғидан олган кўйи судраб келишар ва оғамнинг йўл юришга ҳеч бир мажоли йўқ, гулдан ҳам озор чекувчи қўлларини дағал жун арқон билан шу даража қаттиқ боғлашган эдики, арқон теккан жойлардан сизиб қон чиқарди. Гулбарглардан ҳам озор чекувчи оёқлари қонли тупроққа беланган эди. Шоҳлик тожидан ор этувчи боши яланг ҳисоб бўлиб, шу топда боши устига ташланган бир латта хусравлик кулоҳи ўрнига ўтиб турганди. Жавоҳирли ҳарирлардан истиғно қилувчи бадани гадолик жандасига рози эди. Ана шу аянчли ва ҳолсиз аҳволига боқмай, ул малъунлар шоҳзодани судраб-тортқилаб амир Насруллоҳ олдига келтирдилар. Амир Насруллоҳнинг кўзи шаҳзодага тушгач, ҳеч нарса демади. Хизматкорларига уни ҳам акаси Муҳаммадалихон ёнига, қассобхонага олиб бориб, сақлашни буюрди. Оқшом киргач, Муҳаммадалихоннинг бундан бир ҳафта бурун Лашкар *қўшбеги* билан бирга амир Насруллоҳ истиқболига чиқиб, ушлаб турилган ўғли Муҳаммадаминхонни ҳам қамоққа ташлаш ҳақида буйруқ бўлди. Хуллас, учала подшоҳ ва подшоҳзодани бир ерга йиғиб, эртаси тунда саҳарга яқин пайти мазкур ойнинг шанба оқшоми амир Насруллоҳ тўрт нафар Миррих гавдали қонхўр жаллодга шоҳу шаҳзодаларни ўлдириш

ҳақида буйруқ берди. Инсон қонини онасининг сути сингари ичувчи ул дев сийратлар бегуноҳ хусравлар устига бало-қазодек ёпирилиб келдилар. **Байт:**

Баски масти бодаи ҳирсанд абнои жаҳон,
Табъашон хуни падар чун шири модар хўрдан аст.
(*Мазмуни:*
Жаҳон аҳли (фарзандлари) ҳирсу тамаъ бодасидан чунон мастки,
Отасининг қонини онасининг сути каби ичишади).

Шоҳ ва шоҳзодаларнинг кўзи ул малъунларга тушгач, дардга тўла юраклари тубидан бир совуқ оҳ чекдилар ва ширин жонларидан бутунлай умид уздилар. Кўнгилларини неча бир оҳу ҳасрат билан йўқлик сари қаратдилар. **Байт:**

Чунин аст расми саройи фиреб,
Гаҳе бар фарозу гаҳе бар нишеб.
(*Мазмуни:*
Ёлғончи саройнинг расми ўзи шундайдир, ҳой:
Гоҳо тепага чиқарар, гоҳ пойгакдан берар жой).

Жаллод дастлаб Рум қайсари[166] билан тенгликка даъво қилиб юрган ва Чин хоқонига бўй эгмай келаётган, бошқаларни ҳеч ким ўрнида кўрмайдиган Муҳаммадалихонга ташланди ва тубанлик тупроғи узра қулатиб, чаққонлик билан бошини қўй сўйган каби танасидан жудо қилди. Кейин ул бадбахтлар Хўқанд подшоҳзодалари хонадони ичида ўхшаши йўқ дур ва илоҳи иноят насими билан подшоҳлик боғида очилган сарварнинг гул юзини қонга бўяб, олам аҳли шаҳзодаси Султон Маҳмуднинг бошини тупроқ узра думалатдилар. Султонлик осмони юлдузининг комронлик боғида адллик камолига етган ул сарвиқоматнинг япроқларини фано ели кўкка совурди. Ул салтанат гулистони нурининг нозанин томоғига бедодлик ханжари шаҳидлик шарбатини томизди. **Қитъа:**

[166] Рим империяси цезарлари кўзда тутилмоқда.

Дар мотами ту даҳр басе шеван кард,
Лола ҳама хуни дида дар доман кард.
Гул жайби қабойи арғувони бидарид,
Қумри намади сиёҳ дар гардан кард.
(*Мазмуни:*
Мотамингда даҳр эзилди, куйди,
Лола кўз қонин этагига қуйди.
Гул қизил кўйлагин ёқасин йиртди,
Қумри бўйнига қора намад ташлади).

Шундан сўнг ул раҳмсизлар жаҳон кўриб улгурмаган ва мўйлови гул юзида сабза урмаган ҳамда ҳали салтанат шарбати ширасидан бир томчи ҳам татиш насб этмаган Муҳаммадаминхоннинг бошини ҳам кесиб, шаҳидлик даражасига етказдилар.
Қитъа:

Аз қаъри гили сиёҳ то авжи Зуҳал,
Кардам ҳама мушкилоти гетиро ҳал.
Ҳар макре ки буд аз макри ҳиял,
Ин жумла кушода шуд магар банди ажал.
(*Мазмуни:*
Қора тупроқ остидин то авжи Зуҳал,
Дунёнинг бор мушкилин этдим ҳал.
Не тугун бўлса макрдин ечдим барин,
Аммо, еча олмадим, ахир недур бу ажал).

Учала тож эгасининг боши хона бурчагида қон аралаш тупроқ аро хору-зор бўлиб ётарди. Амир Насруллоҳ амрига кўра ўша заҳотиёқ ғуломлардан бир нечтаси подшоҳ ва подшоҳзодаларнинг кесилган бошу жонсиз жасадларини занбилга солиб, қонларини оқизганча ғариб-бегоналар майитини кўтарган каби иззатсиз бир равишда элтиб, хонларнинг ўз оилавий гўрхонасига олиб бордилар ва учаласини битта гўрга дафн қилдилар. Шарқ подшоси зангори ёқани йиртиб, юлдузлар шодаларини кўзидан ёш ўрнида тўкиб, ер узра думалатган ва ул ҳодиса маҳобатидан юзи сафро сифатини олганда ва изтироб алами билан Парвин юлдузлари туркуми узилиб кетган тонг чоғи хўқандликлар Султон Маҳмудхон воқеасини эшитиб, фарёд ва фиғон товушларини осмон авжига чиқардилар ва кўзларидан қон фавво-

раларини селдек оқиздилар ва алам шиддатига дош бера олмай, тупроқ ва қон узра қуладилар. Муҳаммадалихон ва мазлум бечора шаҳид Султон Маҳмудхоннинг ғамга ботган волидаси Моҳлар ойим ва ғариб шаҳид Муҳаммадаминхон бечоранинг онаси Бибиш ойим ҳамда ҳарамнинг бошқа ҳижланишин[167] ва ой юзли канизакларининг бариси устларига қора намадлар ташлаб, ёқаси ўрнига жон кийимларини йиртиб, фиғон ва фарёд билан қиёмат кунини барпо қилдилар. **Байт:**

Ин чунин воқеаи ҳодис ва онгоҳ ҳанўз,
Чархи гардону фалаки равшану хуршиди анвор надид.
(*Мазмуни:*
Шу пайтгача бундай ҳодисани кўрмаган эди,
Айланувчи фалак, нур сочувчи қуёш ҳаргиз).

Мавлоно Ҳозиқ Фарғона мамлакатининг фатҳ этилиши таърихини қуйидагича айтган, **таърихи фатҳи мамолики Фарғона:**

Солҳо ҳокими Фарғона ки аз роҳи хато,
Буд дар бодияи зулм залолат паймо.
Мастии залолат ба хории писараш зад охир,
Кард бо шоҳи Бухоро сари фархош бино.
Қалъае сохта тарҳи хусумат афканд,
Гўиё фитнаи худ бар сари худ кард бино.
Оқибат зи он ҳаракатҳойи фасод омода,
Мавкаби хусрави воло ҳаракат кард зи жо.
Рў ба ҳар қалъа, шаҳре ки сипоҳаш овард,
Жуз ҳазимат нашуд амре мутасаввир зи адо.
Як даврa зарб заду боз раҳи афв гирифт,
Мутанаббеҳ нашуд он гули биёбони даго.
Куштаву баставу оташ зада, горат карда,
Рафт то кишвари Хўқанд шаҳи мулк кушо.
Оташе буд ки гўё ба найистон афтод,
Худ бувад пешаи туркон чи дигар жуз ягмо.
Адл бувад ончи зи Ҳаққ дар ҳаққи он қавм расид,
Гарчи омад ба назар ҳодисаи зулламнамо.

[167] Ҳижланишин – парда ортида ўтирганлар, хотин-халаж.

Оқибат кишвари Фарғона ва Дашти қипчоқ,
Фатҳ гардид ҳама баҳри хидеви воло.
Ҳокимашро ки сараш буд пур аз нахвати кибр,
Дод фармони ҳумоюн ба дами теги жазо.
Буд порина чу ин фатҳ бигу дар таърих,
«Боз ин фатҳи дигар боз муборак бодо!»
Ҳокими хўқандигон дар мавриди Пешогараш,
Аз паййи таърих гуфт халқ хони «зангараш».
Модарашро чунки дар ақду никоҳ кашид,
Охир омад аз қазойи Ҳаққ балоҳо бар сараш.
З-ин сабаб имсол дар таърихи фавташ ҳар тараф,
Бар сари ҳар кўча мегўянд мардум «зангараш».
(*Мазмуни:*
Йиллар давомида Фарғона ҳокими қилиб хато,
Зулм саҳросида кезди тубанликни кўриб раво.
Залолат ишининг касофати урди ўзига охир,
Бухоро шоҳи билан қилиб уруш тарҳин бино.
Қалъа қуриб, унда хусумат режасин тузди у,
Ўз бошига ўзи фитна қўзгатди шу иш ила гўё.
Оқибат бул фисқу фасод ишларидин унинг,
Қўзгатди Бухородин мавкабин улуг подшоҳ.
Сипоҳи юз қўйса қайси шаҳар қалъаси сари,
Қочишидан бўлак ишни бажармасди ул аъдо.
Бир давра зарб урди-ю, яна тутди афв йўлин,
Буни танбеҳ деб билмади ул саҳро деви аммо.
Ўлдириб, боғлаб, куйдириб горат ила юрди,
То Хўқанд шаҳригача ул юрт олгувчи шоҳ.
Оташ солдиким гўё ўт олмиш эрди ўрмонни,
Ахир турк пешаси эмасми фақат горат, ягмо?
Адолатли эди ул қавм ҳаққида не юборса ҳақ,
Гарчи кўзга кўринган эса бу иш золимнамо.
Оқибат Фарғона юрти-ю Дашти Қипчоқ эли,
Юксак мартаба шоҳ илгидин фатҳ бўлди яно.
Кибру ҳаводан осмон бўлган ҳокимнинг боши,
Ҳумоюн фармон буйруги ила топди чўнг жазо.
Илгари бўлган эди бундай фатҳ шу сабаб таърих,
«Бу янги фатҳ учун «муборак бўлсин фатҳ яно».
Хўқандликлар ҳокими фатҳ этганда Пешогарни,
«Зангар» сўзин таърих топган эди халқ, тасанно.

Чунки ўгай онасин олган эди ўз никоҳига у,
Шундан келди бошига охир ҳақдан минг бало.
Шу сабаб бу йил ўлими таърихин ҳар тарафдан,
Ҳар кўча бошида халқ дер «зангар у» мубтало[168] *).*

Шундан сўнг фарзандлари фироқида яшашдан кўра ўлимини афзал кўрган ва амир Насруллоҳни энг ёмон сўзлар билан ҳақорат қилган ва «жонидан умидини узган одам дилида борини айтиб қолар» мазмунича ичидаги гапини айта олган ва ушбу мисра маъносига биноан, **Мисраъ:** Бегуноҳон далер мебошанд (Гуноҳсизлар дадил ва қўрқмас бўладилар), сўзларига биноан ҳеч нарсадан ҳайиқмай турган онасини амир Насруллоҳ илгари пайтда Муҳаммадалихон буйруғига биноан саройга қизларни келтириб юрган икки фоҳиша билан бирга қўшиб ситам қиличи воситасида қатл эттирди. Ул икки фоҳиша ҳақидаги воқеани эса ушбу китобимизнинг Муҳаммадалихоннинг ҳукумати даврига бағишланган бобида батафсил баён қиламиз.

Амир Насруллоҳга Хўқанд мамлакати муяссар бўлгач, ўн икки кун ул шаҳарда истиқомат қилиб, кўнглини шоҳ ва шоҳзодалардан, балки, бутун вилоят ишидан тинчитгач, манқит Иброҳим *додхоҳ* бангининг бошини ул вилоят ҳукуматини бериш билан баланду сарафроз қилди. Тошканд вилояти ҳокимлигини Муҳаммадшариф *оталиққа* берди ва уни *парвоначи* ҳам қилди. Хўжандни Тилов Қобилбийга инъом қилди. Туркистон деб аталувчи Яссини Нурмуҳаммадбийга берди. Марғинонни Иброҳим *додхоҳ*нинг укаси Каримқулибекка берди. Намангон ва Тўрақўрғонни Омонуллоҳхўжа *судур*[169] га инъом қилди. Чустни ўзининг *надим*лардан бирининг қўлига топширди ва ҳоказо. Шу бузғунчилик ишлари барисининг сабабчиси сифатида сал илгари Марғинонга сургун қилинган бечора Хонпошшо кетидан амир Насруллоҳ одам юбориб, иккита «мақто» фарзанди билан бирга Бухорога жўнатди. Хўқанднинг бу ярамас воқеаларда иштирок

---

[168] Таърих моддаси 1257/1841-42 йилни беради.

[169] Судур – аслида садри судур, барча садрларнинг бошлиғи. Садрлар вақф мулкларига мутасадди амалдор. Шулар устидан судур назорат қилган. Саййид ва хўжалардан тайинланар эди.

этган саййид, уламо ва амирларини оқ уйлик[170] қилиб, Бухорога кўчиртирди. Хўқандда бирон нарсага яроқли киши қолмади. Амирнинг ўзи ҳам улар кетича Бухорога қайтиб кетди. Анча йўл юргач, Бухорога бориб тушди ва ажали етган Хонпошшони ўз никоҳига киритиб, айшу ишратга машғул бўлди. Ҳа, Хонпошшо бечора бу зангори фалакнинг ҳар кун бу (ранги ўзгариб турадиган) хумхонадан ўзгача ранг олиб туришини қаердан ҳам биларди. **Байт:**

Рангҳо дорад фалак магруросояш мабош,
Жомаат з-ин хум намеояд барун ҳар бор сурх.
(*Мазмуни:*
Фалакнинг ҳар хил ранглари бор, магрур бўлма,
Бу хумдан ҳар гал кўйлагинг қизил рангда чиқавермайди).

Гапнинг қисқаси шуким, Фарғона мамлакатининг барча ерларини Иброҳим *додхоҳ* қўлига топшириб, бу билан ҳали айём тажрибаси шарбатини қониб татимаган ва рўзгор қозонхонасида пишиб етилмаган амир Насруллоҳ филнинг юкини чумоли устига қўйган ва Ҳумо ишини бойқушга ҳавола этганди. Чунончи демишлар, **назм:**

Зи буми шум таваққуъ мадор йумни Ҳумой,
Тамаъ мадор ки гунжишк кори боз кунад.
(*Мазмуни:*
Шум бойқушдан Ҳумонинг бахтин кутма,
Чумчуқ бургутнинг ишини қилади дема).

Унинг бу иши амир Насруллоҳга қут келтирмади ва муборак бўлмади. Фақат исёнлар кўпайиши ва қўзғолон, бузғунчиликнинг ҳаддан ошишига сабаб бўлди, холос. Чунки, Хўқанд халқи янги ҳукуматнинг нотўғри ишларидан қийналиб, ҳаддан ошган зулмларига дош бера олмай, аммо, ул манқит бач-

[170] Оқ уйлик – гаровга олиниб, бошқа жойга олиб кетилгандан сўнг уларга ҳурмат кўрсатиларди. Улар кўпинча оқ ўтовларда яшаганлари боис шундай дейилган. Қора уйликлар эса асирга олинган, ҳақ-ҳуқуқсиз душман томони.

чанинг эл-юрт бошқаришидан норози бўлса-да, зарурат юзасидан дастлаб бўйин эгиб, ўз ишлари билан бўлиб юрдилар, унинг ярамас қилиқлари ва номуносиб ҳукмронлиги ҳаддан ошавергач эса аҳволи тобора оғирлашиб бораётган халқ бу бангининг дастидан қандай қутулиш чораларини ахтара бошлади. **Байт:**

Дили хаста реш аст, марҳам кужост?
Лаби ташна хушк аст, замзам кужост?
(*Мазмуни:*
Эзилган дил хастадир, марҳам қани?
Ташна лаб қуригандир, замзам қани?)

Ақл эгаларига маълумки, бу ғаддор ва кажрафтор фалакнинг одати пасткаш ва бузуқчиликдан иборат бу оламда ҳар кун янги бир ўхшаши йўқ ўйинни бошлаш бўлиб, **Мисраъ:** Айб набувад касали кўҳна агар қуъуд кунад (Эски касал яна қўзғаса, бунинг ҳеч ажабланадиган ери йўқдир).

Шералихоннинг тахт даъвоси билан чиқиши ва унинг бутун Фарғона мамлакатларини эгаллагани

Воқеанинг баёни шуким, амир Олимхон давридаги алғов-далғовлар чоғи Қирғиз ичида улғайиб ўсган Шерали ибн Ҳожибек гўё оқиллар наздида минг йиллик олис йўл бўлмиш, яъни ақл бовар қилмайдиган ана шу кунни кутиб ўтиргандек, бу можаролар унинг қулоғига ҳам етиб боргач, ўз амирлари билан маслаҳат қурди ва кўнглида асл ватанини қайтариб олиш умиди пайдо бўлди. Эслатиш лозимки, Ҳожибек авлодидан Шералибекнинг тахт даъвоси билан чиққани воқеасини ушбу ўринда айтиб ўтишимизга тўғри келгани учун бу хонадонга доир маълумотлар ва Шералихон воқеаларини баёнини қисқача тилга оляпмиз, аммо минглар тоифасига оид бобда булар ҳақида яна ҳам тўлароқ ҳикоя қиламиз. Хуллас, Шералихон Аллоҳга таваккал қилмоқчи бўлди ва **Мисраъ:** Бигузоштем то карами ў чи мекунад (Қани кўрайлик-чи, Аллоҳ карами биз учун нима қиларкан), деганча қирғиз, қипчоқ ва қозоқлардан иборат катта қўшин билан Талос мавзесидан чиқиб, Фарғона мамлакатлари сари юзланди ва тоғу

дара, дашту чўл йўлларини босиб ўтгач, Намангон[171], Тўрақўрғон[172], Чуст[173], Ахси[174] ва Косон[175] вилоятларини қўлга киритди. Сўнг ҳеч бир тўхтовсиз Сайҳун дарёсидан кечиб ўтиб, Хўқандга яқинлашди. Иброҳим *додхоҳ* манқит бу воқеаларни эшитиб, бангиликнинг тор ўйлари қаърига чўмди, бироқ ул ботил хаёлларидан ҳеч бир натижа чиқара олмади. Шундай кунни кутиб ўтирган Хўқанд халқи ва омон қолган хўқандлик амирларнинг барчаси қўрққандан зоҳиран ўзларини бу воқеани истамагандек қилиб кўрсатсалар-да, ичдан кўзлаганлари бошқа нарса эди. Бахти қайтган Иброҳим *додхоҳ* буларни сезди ва иш қўлдан кетганини англади. Икки ўртада қолиб, олов билан ўйнашиб бўлмайди. Бекаму кўст олтмиш кун Хўқанд вилоятида ҳукмронлик қилганди. Хотин ва бола-чақа, хазина ва ганжинасини ташлаб, ўзининг бир нечта яқин маҳрами ва ўша пайтда ёрдамга келган Хўжанд ҳокими Тилов Қобилбекни ёнига солган кўйи қочиш сари юзланди ҳамда неча бир қийинчиликда Хўжанд шаҳрига етиб олди. Ўз қилмишларидан пушаймон бўлиб, афсус ва надомат чекди. Энди булардан ҳеч бир фойда чиқмаслигини ҳам билди.
Байт:

Ки нокардаро метавон кард зуд,
Чу шуд карда онгаҳ надомат чи суд.
(*Мазмуни:*
Қилмаслик лозим ишни қилиш ҳеч гапмас,
Аммо уни қилгач надоматдан фойда чиқмас).

---

[171] Наманган/Намангон – Фарғона водийсида жойлашган шаҳар. Наманган вилояти маркази.

[172] Тўрақўрғон – ҳозир Наманган вилоятидаги шаҳар. Хонлик даврида Наманган ҳокимининг ўрдаси Тўрақўрғонда бўлган

[173] Чуст – қадимий шаҳар. Ҳозир Наманган вилояти таркибидаги Чуст тумани маркази.

[174] Ахси – Наманган вилояти, Наманган туманида жойлашган Шаханд қишлоғидаги харобалар шу Ахсига тегишли. Фарғона водийсининг қадимги пойтахти.

[175] Косон – ҳозирги Косонсой шаҳри. Наманган вилояти таркибида, туман маркази.

Шералибек Иброҳим *додхоҳ*нинг қочганидан хабар топиб, шошилинч равишда Хўқанд шаҳрига етиб келди ва ҳеч бир қаршиликка дуч келмай салтанат тахтига чиқди.

Ўша куни оғам саййидлик ва аслзодалик нишонаси Саъдуллоҳхон ибн жаноб қиблагоҳий эшон Султонхон Иброҳим *додхоҳ* касофатига қолиб, ул ёш саййидзодани ўз хўқандлиги танимасдан, бухоролик дея гумон қилиб, халқ бекорга шаҳид қилиб юборди. Ёши ўттиз бирга тўлган эди.

Фарғона мулкининг қайси шаҳрида манқит томонидан қўйилган ҳоким бўлса, уларни ўша шаҳарлар халқи ушлаб олишди ҳамда хотин ва бола-чақаларини ҳам асир олиб, молу-мулкини талашди. Хўқанд халқи эса улардан ҳам беш баттар йўл тутиб, манғит гумашталарини шу даража азоб-уқубатларга солишдики, ҳар қалай уларнинг қилган уятли ва ҳақоратли ишларини бу китобда ёзиш эп кўрилмай, икки тилли қаламни воқеа баёнидан қантариб қўйилди. Айтишларича, Шералибек хон, деб эълон қилингач, салтанат тахтига ўтириб, мамлакат ишларига киришди ва амирлар ҳамда фуқарога Фарғона мамлакатларининг барча халқи йиғилиб, Хўқанд шаҳрини қалъа деворлари билан ўраб олиш ишида қатнашишлари лозимлиги борасида фармон берди. Унинг буйруғига кўра барча хосу ом тўпланишиб, белини юз жойидан боғлаб, қалъа қуришга киришдилар. Шералихон амирлар ва қўшин аҳли билан бирга ҳарбий ишлар назму тартиби бўйича шуғулланди. Бу даҳшатли ва юракни қайғуга солувчи хабар амир Насруллоҳ қулоғига етгач, нима қилишини билмай эзилиб-сиқилди ва қандай чора топиш пайидан бўлди. Давлати қамишзорига бир дунё ўт кетганидан, уни ўчириш тадбирини ўйлаб боши қотди. **Байт:**

Аз душмани дўстру бипарҳез,
Чун ҳезуми хушк зоташ тез.
(*Мазмуни:*
Дўст бўлиб кўринган душмандан сақлан,
Қуруқ ўтин зотида олов олиш хислати бор).

Амир Насруллоҳ Хўқандни фатҳ этган вақтда Шаҳрисабз халқи бундан қаттиқ ваҳимага тушиб қолиб, бизнинг ҳам устимизга босиб келиб, бошимизга шу кунларни солади, деган ўйда бор-будидан минг бор умидини узган эдилар. Амир Насруллоҳ Хўқанддан қайтиб, Бухорога келгач, ҳақиқатдан ҳам бир ой

ўтмай, Шаҳрисабз томон бостириб боражагини билдирган бўлиб, Хўжақули *парвоначи* олдига «Яккабоғ ҳокими Ёдгор *девонбеги* янги қалъа қурдирибди, уни буздириб ташланг», деган буйруқ билан элчи юборди. Кенагас халқи амир Насруллоҳ юборган одамдан бу хабарни эшитиб, каттадан-кичигигача амир Насруллоҳнинг бостириб келишига ишонч ҳосил қилиб, элчи кўзича қўрғондан оз ерини бузиб, шу билан уни бир амаллаб ишонтиришга эришиб қайтардилар. Аммо, барибир кўнгиллари тинчимай, ўй гирдобига чўмдилар ва бу балодан қандай йўл билан қутулса бўлар экан, дея безовталандилар.

Ўша айёмда биз билан бирга Шаҳрисабзда турган акамиз Оталиқхон ибн амир Олимхонга амир Насруллоҳдан иноятнома[176] хати келди ва унда Оталиқхоннинг амир олдига бориши айтилган бўлиб, иноятнома экани учун асл мақсад нимадан иборатлиги тоғаваччамга аён эди. Бинобарин, ғам ва ташвишда қолдилар, бир неча кундан сўнг эса шаҳид кетганлар (азиз ва авлиёлар) номини ўртага солиб, кўп ваъдалар билан менга (амир) хат юборди. Мен ҳам унинг кўзлаган асл мақсади бошқалигини англаб, саёҳат сафари баҳонасида узоқларга кетмоқчи бўлдим. Аммо, қани энди юртдан чиқиб кетиш учун амир Насруллоҳга қарашли ҳудуддан ташқари бирон жой бўлса-ю, ўша орқали чет элга ўтиб кетиб қутулсанг. Кеча-ю, кундуз шу ҳақда ўйлаб бошим қотганча, бу асоссиз ваҳималардан халос бўлиш йўлларини излардим. Шу тахлит еганимиз ичимизга тушмай, неча бир ҳадик ва қўрқув ичида кун кечира бошладик. Аммо, бу қўрқув ичра Аллоҳнинг сабр қилиш ҳақидаги буйруқларини унутган эдик ва ушбу байт мазмуни ҳеч эсимизга келмасди. **Байт:**

Сабр кун шиша бар санги жафои мўҳтасиб,
Гардани ин душмани золим Худо хоҳад шикаст.
(*Мазмуни:*
Шиша сабр қил, муҳтасибнинг тоши, жафосига,
Бу золим душманнинг бўйни Худо хоҳласа, синади).

Ўша вақтда Аллоҳ лутфидан Шаҳрисабзга ҳам Хўқанд воқеалари ҳақидаги хушхабар етиб келди, балки бу гап бутун олам-

[176] Иноятнома – хон (амир)ниг фармони, буйруғи.

га ёйилди. Барча аҳоли қувониб, хурсандчиликлар қилишди, айниқса, кенагас қавми ва бизнинг юрагимиз севинчларга лим тўлди ва шодликдан теримизга сиғмасдик. Ўйнаб-кулиб ва қарсак чалишиб, кўчаларга чиқиб кетдик ва манави мисраъ дил ва тилимиздан тинимсиз кечарди, **Мисраъ:** Шоми ғам ахир шуду субҳи тараб хоҳад дамид (Ахийри ғам туни кетиб, қувонч тонги отиб борар).

Амир Насруллоҳнинг учинчи бор Хўқанд тарафга қўшин тортгани ва у ердан мақсадга етмасдан қайтгани зикри

Амир Насруллоҳ ноилож катта лашкар билан Хўқанд сари юзланди, аммо, ўзидан илгари Иброҳим *додхоҳ*нинг укаси Самарқанд ҳокими Исобий, Жиззах ҳокими оғам Одил *додхоҳ*, Ургут ҳокими Абдураҳман митан, Ўратепа ҳокими Бердиёр ва бошқаларни Хўжандга юборди. Амир Насруллоҳ буйруғи бўйича ана шуларнинг ҳар бири ўз қўшини билан Хўжанд шаҳрига бориб тўпландилар ва у ердан биргалашиб, қасос талаб қўшин билан юқори томонга юриб, Қарақчиқум мавзесига кириб бордилар. Хўқанддан ҳам Шералихоннинг ўғли Абураҳмонбек Миррих ҳайбатли қўшин билан уларга қарши юриб, Конибодом[177] мавзесига келиб тушди. Ўша қоронғу кечада то тонгга қадар ҳар иккала лашкар денгизи ўз сипоҳиларини жангга тайёрлаш иши билан машғул бўлди. Эртаси куни заррин қанотли товус зангори чарх узра қанотини ёйгач ва зулмат оламини ўз нурлари билан ёритгач, ҳар икки қўшин тўқнаш келиб, бир-бири устига ташланди. Уруш шиддатли бўлиб, қалашиб ётган ўликлардан тепаликлар ҳосил бўлди, баҳодир жангчилар қонидан жанг майдони қизил арғувоний рангга кирди. **Байт:**

Ту гўйи ахтарон саф баркашиданд,
Зи моҳи то ба маҳ сар баркашиданд.
(*Мазмуни:*
Кўрсанг гўё юлдузлар саф тортмиш,
Баликдан то ой қадар бош тортмиш).

---

[177] Конибодом – Хўжанд-Қўқон йўлида жойлашган шаҳар. Ҳозир Суғд вилояти (Тожикистон)даги туман маркази.

Анча уруш ва жангдан кейин ғалаба насими Фарғона лашкари томонидан эса бошлади ва манқит сипоҳи қочиш водийси сари юз тутди. Хўқанд аскарлари уларнинг кетидан қувлаб, анчасини ўлдириб, бир нечасини асир олишди. Ўша аснода Ургут ва Моғиён ҳокими Одил *додхоҳ* минг етиб келиб, Хўқанд сипоҳининг дамини қайтарди. **Байт:**

Чун нек назар кард пари хеш дар ў дид,
Гуфто: зи ки нолем ҳам аз мост ки бармост.
(*Мазмуни:*
Яхшилаб қараб, ўз ютугининг унда эканин кўрди,
Деди: кимдан арз этай, қўйнидан тўкилса қўнжига).

Манқит лашкари ишни бу тахлит кўргач, жиловларини қайтадан жанг майдони сари буриб, яна душман устига ташланди ва ўз асирларини қутқариб олишди. Анча муҳорибадан сўнг икки лашкар денгизи бир-биридан айрилиб, Шералихоннинг ўғли Абдураҳмонбек Фарғона лашкари билан Хўқанд томонга қайтиб кетди. Иброҳим *додхоҳ* манқит ва амир Насруллоҳнинг бу ерга келган бошқа барча саркардалари эса Хўжанд шаҳрига қайтиб келдилар. Ўша жангда ўлганлардан ташқари Хўқанд қўшини қўлига уч юз киши асир тушганди. Манқит лашкари эса икки юз хўқандликни асир олган эди. Бир ҳафтадан сўнг амир Насруллоҳ Хўжанд шаҳрига етиб келиб кирди. Эртаси куни эса у ердан кўчиб, Қарақчиқумга ва у ердан ўтиб, Конибодамга бориб тушди. Унинг эртасига амир Насруллоҳ амрига биноан қон сипқорувчи жаллодлар хўқандликлардан асир тушган мазкур икки юз нафар жангчидан биттасини тирик қўймай, аёвсизлик ханжари билан барчасининг бошларини худди қўйни бўғизлаб сўйиб, калласини кесган сингари ул бегуноҳларнинг таналаридан жудо қилишди. **Байт:**

Метавон кушт зиндаро, лекин,
Куштаро боз зинда натавон кард.
(*Мазмуни:*
Тирикни ўлдирса бўлади, лекин,
Ўликни қайта тирилтириб бўлмас).

Амир Насруллоҳ жар солдириб «хўқандликларнинг моли ҳалол, ўзлари ғулом ва хотинлари чўри, ким уларни ўзиники

қилиб олса, ҳаққи бор», дея фармон берди. Бу тавсияни эшитган сарбозлар жамоаси ва бебок ўзбеклар яъжуж-маъжуж лашкари мисоли ўзларини Хўқанднинг энг яхши ва энг обод қишлоқларидан саналган Конибодом қишлоқларига уриб, қишлоқ аҳолисидан тахминан беш минг хонадонни қийратиб таладилар, жумладан, ул бераҳмлар оҳу кўз ва ҳурвашлар устига ёпирилиб, эгинларидан ҳарир кийим ва либосларини суғуриб олдилар. Уйлардаги гилам, палос ва кигизу кўрпа-тўшаклар ва қимматли буюмларни орқалаб, бурун ва қулоқларидаги ҳалқа, аварак ва зираклариии тортиб олдилар. Оёқларидан этикларини ечиб, рўмолларини бошидан юлиб кетдилар. Пир кўрмаган ғулом, яъни шиа мазҳабли ажнабий сарбозлар ҳам қўрқмас ўзбекларга қўшилиб «Мен нафсимни оқламайман. Чунки нафс агар Парвардигоримнинг Ўзи раҳм қилмаса – албатта барча ёмонликларга буюргувчидир»[178] ояти каримасидаги каби мурувватсизлик тупроғини инсонгарчилик кўзи сари сочиб, инсонга хос бўлмаган энг ёмон хислатларини намойиш этган кўйи замирида яширинган аммора нафс ва нопок ботинларини бебоклик орқасида ул гуноҳсиз мазлумлар борасида юзага чиқардилар. Пари чеҳраларни ўлжа олиб, отлар сағрисига боши очиқ, оёқ яланг ўтқазган кўйи олиб кетдилар. Эркаку хотинлар кўчаларда ўзбеклар ва сарбозлар отлари туёғи остида қолиб эзилиб, кўкраклари иккига ёрилган ва гавдалари қонли тупроққа қорилган ҳолатда ётардилар. Бу даҳшатли воқеа гувоҳи бўлган бир неча киши оғзидан қуйидагиларни эшитган эдим: «Бир нечта аёлнинг кўкси ёрилган ва қонга беланганча ўлиб ётганини ўз кўзларим билан кўрдим. Эмизикли болалари эса онаси кўкрагидан сут эммоқчи бўлишар, аммо бир томчи сут сизиб чиқмагач, қайтиб йўлдан четга эмаклаб чиқишар, бироқ, яна очлик зўр келиб, қайтадан бориб, оналари кўксига ёпишиб олишарди. Бу ҳол бир неча марта такрорланар эди. **Мисраъ:** Руйи ниёз бар замин, дасти дуо бар само (Эҳтиёж юзи ерга сурилган, дуо қўли самога кўтарилган); Бу сарбоз ва ўзбеклар зулми дастидан замину замон ларзага келиб, дарёлар кўпириб ва балиқлар ҳайқириб, тоғлардан садо чиқиб, қушлар ҳавода нола чекиб, қиёмат қўпди. Хўқанддаги Шералихон бу хабарни эшитиб, асир тушган уч юздан кўп[179] манқит аскарларининг

[178] Қуръони карим, 12:53.

[179] Матнда «уч мингдан кўп».

барчасини ушбу **Мисраъ:** Ҳар чи мекуни он мекунад жаҳон бо ту (Нима иш қилсанг, жаҳон шу ишни ўзингга қайтаради), сўзларига кўра бир-бир қиличдан ўтказди. Бу ҳам камлик қилиб, улар ёнида ўзлари билан ҳамроҳ қилиб олиб келган ва шу жангда асир тушган уғруқ[180], яъни оила аъзолари – хотин ва бола-чақаларининг анчасини ҳам айтиб бўлмас даражадаги қийноқ ва ҳақоратлар остида ўлдирдилар. Шералихон амир Насруллоҳнинг келганидан хабардор бўлгач ва Хўқанд устига юришини билгач, ўз амирлари ва шаҳар фуқароси билан бирга ул амирни тормор келтириш ва умрига якун ясашни ният қилганча, ҳиммат камарини минг еридан белига боғлаб ва кафанини бўйнидан осилтириб, ўлимини бўйнига олган ва ғазаб оташини алангалатиб, жанг тайёргарлигини пухта кўрган кўйи урушни кутиб ўтирди.

Эртаси куни амир Насруллоҳ у ердан кўчиб, икки кўч масофадан сўнг Қўшкўпрук мавзесига кириб борди. Индинига, яъни 1258 йил ражаб ал-муражаб ойининг охирида/1842 йил сентябр ойининг бошларида, у ердан кўчиб, ҳамма билган йўлни қўйиб, чап томондан одамлар одатланмаган йўл орқали ҳозир Мўйи муборак деб аталувчи Қоратепа[181] томондан юриб, Абдусамад *ноиб*ни сарбоз ва тўпу тўпхонаси билан бирга олдинга солиб, орқасидан эса ўзининг бошқа саркардаларини Хўқанд қалъаси сари ҳамла қилишларига буйруқ берди. У томондан эса Шералихоннинг мазкур воқеалардан дарғазаб одамлари ҳам ширин жонларидан умид узганча жанг сари юзландилар. Ҳар иккала қасоскор лашкар бир-бири устига ташланди. Анча уруш ва муҳорибадан сўнг Хўқанд лашкарининг қўли баланд келиб, манқит сарбозлари енгилиб, орқага чекинишди. Хўқанд қўшини босқинчи сарбозлардан эллик нафарини асир олиб ва душманнинг икки туғини қўлга тушириб, бир нечтасини ҳалок қилди. Сўнг катта обрў ва тантана билан ўз қароргоҳига қайтди. Амир Насруллоҳнинг амирлари қарашса, иш осонликча битадиган эмас. Улар ҳам орқага чекиниб, амир Насруллоҳ у ердан каминанинг чорбоғи бўлмиш Қатағон боғи юқори томонига бориб тушди. Бир ҳафта

---

[180] Уғруқ – ҳукмдор ёки қўшин аҳлининг аҳли аёллари, ҳарами.

[181] Қоратепа – Қоратепа (Муйи муборак) – Фарғона вилояти, Ўзбекистон туманидаги қишлоқ. Қўқоннинг жанубида 1 км. масофада жойлашган. Муйи муборак мазори шу қишлоққа яқин жойда.

ўша ердан кетмай, ҳар кун ҳар икки тарафдан мардонавор жанглар амалга ошиб турди. Шералихон душман устига дўлдек қилиб кечаси-ю кундузи тўпу тўфанг ўқларини ёғдириб турди. Амир Насруллоҳ учун эгаллаб турган еридан мурод гули очилавермагач, ноилож кўчиб, Марғинон йўли орқали фақирга қарашли мавруси[182] мулк саналмиш ва шаҳардан бир фарсахлик ерда жойлашган Тўқайтепа қишлоғи мавзесига бориб қўш ташлади. Сўнг шаҳарни қамал қилишга киришиб, аскарларига Хўқанднинг ён-атроф қишлоқларини талон-тарож қилишни буюрди. Бу хабар бутун Бухоро қўшини бўйлаб тарқалгач, бераҳм ўзбеклар отларининг туёғи қаерга етса, ўша ер аҳолисининг молу ҳолини яғмо ва талонга дучор қилиб, хотин ва бола-чақасини асирликка олдилар. Хуллас, ўрмонга ўт кетиб, ҳўлу қуруқни баробар ёндирди. **Мисраъ:** Оташ чу бар афрўхт сўзад тару хушк (Бир ерни ўт олса, ҳўлу қуруқ баробар ёнади); Бегуноҳ ва мазлум халқнинг нолаву фиғони қўшин аҳлининг қулоқларини кар қилди, улар ичида ақалли биронта шафқатлиси бўлса, буларни кўриб, ҳайрону лол бўлиши аниқ ва ачиниш билдириши турган гап эди. Ўша орада амир Насруллоҳ билан илиқ муносабатдаги оғам мавлоно Ҳозиқ ибн Ислом шайх мусулмончилик юзасидан ва давлатхоҳлик нисбати бўйича ушбу бир неча сўзларни назм ипига териб, амир Насруллоҳга арз қилди ва шеър будир, **Ҳозиқ шеъри:**

Маслаҳат ба ҳаким бояд гуфт,
Назди ҳар бехабар нашояд гуфт.
То бувад сулҳ жанг натавон кард,
Жанг бошад даранг натавон кард.
Чун ба нохун гирех кушод осон,
Пас чи ҳожат фушурдан дандон.
Фатҳу нусрат зи адлу эҳсон аст,
Ба фусун сайди мор осон аст.
Баҳри он подшоҳ кард Худо,
Ки низоми жаҳон бувад барпо.
Яъни кас моли дигаре нахўрад,
Саре мазлуме золим набурад.
Шоҳ бояд хўрад гами олам,

[182] Маврусий – мерос қолган.

На ки з-он оламе фитад дар гам.
Халқро молу жон зи султон аст,
Чун талаф гашт бо ки нуқсон аст?
Шоҳ бояд ки чун падар бошад,
Аз падар ҳам шафиқтар бошад.
Сухани банда жожхойи нест,
Осмонист ин, ҳавойи нест.
Суханам зеби гуши шоҳон аст,
Гавҳари тожи каж кулоҳон аст.
Сухани ман зи олами гайб аст,
Зари ноб аст бегаши айб аст.
Ҳаст чун ақли шоҳ шоҳи укул,
Бас кунам, чун ки нест жойи фузул.
Ку чу Ҳозиқ дар ин даргоҳ,
Бандаи жон фишон, давлатхоҳ.
(*Мазмуни:*
Маслаҳатни донога айтмоқ яхши,
Гап уқмагандан йироқ тутмоқ яхши.
Сулҳ сўзи бор экан уруш лозим эрмас,
Уруш эса ҳаялламоқни ҳеч ким демас.
Тирноқ билан очилса тугунлар осон,
Не лозимдир унга урмоқ ахир дандон.
Фатҳу нусрат манбаси адлу эҳсондур,
Илон овламоқ афсун билан осондур.
Худо ҳар кимни айламиш подшоҳ,
Жаҳон тартибидин бўлсин деб огоҳ.
Яъни емасин деб биров-биров молин,
Мазлум бошин кесмасин деб золим.
Шоҳ емоги даркор олам аҳли гамин,
Шоҳдан элу юртга зулм ҳеч етмасин.
Султон туфайли халқдаги молу-жон,
Етса уларга зарар, кимгадир нуқсон?
Шоҳ ота каби бўлмоги даркор ҳар он,
Балки отадин ҳам шафиқу меҳрибон.
Сўзларим хамиртуруши ердан эмас,
Улар осмондан энмиш дилимга, бас.
Сўзим шоҳлар қулоғига бир гўзал зирак,
Кулоҳин эгри қўндирганлар тожига безак.
Сўзим чун эрур гайб оламидан нишон,

Соф тиллодир, йўқ унда айбу нуқсон.
Шоҳ ақли ақллар шоҳидур, шу сабаб,
Тўхтатай сўзим, ортиқчаси бекор гап.
Ҳозиққа ўхшашин кўрганми бу даргоҳ,
Шоҳ йўлида жонин тиккан, давлатхоҳ).

Шундан сўнг амир Насруллоҳ ҳеч ким фуқарога тегмасин деган буйруқ берди. Аммо, бўлар иш бўлган, бўёқчининг кўзаси синган эди. Бу таъқиқлашдан кўпам фойда чиқмади. Амир Насруллоҳ қараса, бу каби душманга тиш қайрашдан фойда йўқ ва аҳолига зуғум ўтказиш йўли билан бир натижага эришиш ҳам қийин иш. Шу сабабли ўз лашкарига «катта жангга тайёрланинг, эртага қуёш чиқиши билан султонлик урушини соламиз», дея фармон берди. Бу хабар қўшиннинг барча қисмларига етиб боргач, ҳаммаси ўша тунда кафанларини тайёрлаб, гўр қазиш ишларига машғул бўлдилар. Тонг ота бошлагач ва тун ниҳоясига етгач, амир Насруллоҳ лашкарини олдингига ўхшатиб, тартиб ва низомга келтирган кўйи Хўқанд сари юзланди. Хўқандликлар манқит лашкари келаётганидан хабар топиб, улар ҳам қасос камарини белига маҳкам боғлаб, дарвозадан ташқарига югуриб чиқдилар ва ўша катта кўчабоғда ҳар икки қон ичувчи лашкар денгизи бир-бири устига ташланди. Шундай бир уруш ясадиларки, қазову-қадар ёшу-қари жонини бир хил баҳога пуллади. Ариқлар қасоскор баҳодирлар қонига тўлиб оқди, Рустам ва Асфандиёр тўқнашувлари тарих варақлари юзидан ўчирилди. Довюрак ботирларнинг виқор билан юрувчи жанговар отлари ўликлар устидан ўтиб, жанггоҳ саҳни узра жавлон урарди. Анча уруш ва жангдан сўнг зафар насими Хўқанд қўшини томонидан эса бошлади ва Бухоро лашкари чекинди. Хўқанд аскарлари душманнинг айримларини ўлдириб ва кўпларини асир олиб, фатҳу ғалаба билан шаҳарга қайтдилар. Манқит лашкари, тўрвасини кўтариб қочувчи лўлиларга ўхшаб, шоша-пиша ва дардли дил билан ўз қароргоҳи сари чопқилаб қочди. Амир Насруллоҳ бу ҳодисани кўриб, бу тугуннинг ҳеч бир тадбир тирноғи билан ечилмаслигини англаб, Фарғона мамлакати келинчаги бўлмиш Хўқанд шаҳридан кўнгил узди ва «ҳар кун ҳам ҳайит эмаски, ҳолва есак» деган мақолни тилига олди. **Байт:**

Анқо шикори кас намешавад, дом боз чин,
К-онжо ҳамеша кор бадаст аст домро.
(*Мазмуни:*
Анқони ушлаб бўлмас, тўрингни йиғиштир,
Тузоқнинг ҳамиша ўз ишлари бор қўлида).

Шунга қарамай, яна бир неча кун ўша ерда қандайдир умид билан тўхтаб турди. Айни вақтда Ўрда бозор йўли бекилиб, қўшин ичида зарур озиқ ва ашёлар нархи борган сайин кўтарилиб кетаверди. Амир Насруллоҳ қараса, «зўри беҳуда миён мешиканад»[183] деганларидек, зўрма-зўраки кучанишдан фойда йўқ. Шунингдек, ўша вақтда қамал муддати ҳам роппа-роса ўттиз кунга чўзилган эди. Қолаверса, илгари хизматида юрган хўқандлик амирлар ҳам ҳузуридан шаҳарга қочиб кета бошлашди. Ниҳоят, Марғинон тарафга бориб, ул вилоятни босиб оламиз, дея овоза тарқатди. Шу найранг билан бу бало гирдобидан қутулиб, Марғинон томонни кўзлаб, ўрнидан қўзғалди ва икки фарсах йўлни Марғиноннинг умумий йўли орқали юриб, йўналиш жиловини ўнгга бурди ва қишлоқ жойлардан чиқиб олиб, бир дашт ерда қўш ташлади. Ўша кечаси ғайб оламидан зилзилага ўхшаш бир ҳодиса рўй берди – отлар ўз арқонини узишди ва ким ухлаб ётган бўлса, беихтиёр ўрнидан сапчиб турди. Бироздан сўнг бу ҳодиса тинчиди. **Байт:**

Хилофи қоидаи асл офатангез аст,
Ҳазар кунед зи онеки сар кашад зи танўр.
(*Мазмуни:*
Асл қоидага хилоф равишда офатга ёрдир анга,
Тандирдан бош чиқарган кишидан сақланинг).

Тонг отгач, амир Насруллоҳ у ердан кўчиб, Хўқанддан уч фарсах узоқлашиб, Сирқўрғон дашти йўли билан шошилган кўйи Конибодам мавзесига бориб қўш ташлади. Хўқанд амирлари аҳволни бу тарзда кўриб, улардан Хўқанд фатҳида оқ уйлик қилиб Бухорога кўчириб келинганларидан анчаси амир Насрул-

[183] Тожик халқ мақоли – тўғридан-тўғри таржимаси «Беҳуда кучаниш белни синдиради.»

лоҳ қўшинидан ажралиб, ўз ватани сари кетдилар. **Мисраъ:** Шоми ғам охир шуд, субҳи тараб хоҳад расид (Ғам оқшоми охирлаб, шодлик тонги отажак); Амир Насруллоҳ иккинчи марта Конибодом деҳқонларини талашга буйруқ берди. Аммо, амир аскарлари илгари ўзлари шип-шийдон қилиб талаган уйлардан бирон нарса топа олмадилар ва ҳеч вақосиз қолган аҳолидан пичоққа илингудек матоҳ ундира олмадилар. Аламидан уйларга ўт беришга тушдилар. Мана энди бирон нарса омон қолган эса, улар ҳам бутунлай куйиб кул бўлди. Мазкур йилнинг ўша куни шариф рамазон ойи кириб келди. Амир Насруллоҳ у ердан қўзғалиб, Хўжанддаги бир манзил жойга тушди. Энди манқитнинг Хўжандни ушлаб туришга юраги дов бермасди. Шунинг учун бу шаҳарни Худоёрбий валинаъмининг ўғли Абдураҳмонбекка берадиган бўлди. Ул амирлик паноҳи эса «Хўжанд Ўратепасиз ҳеч нарсага ярамайди», деди. Унинг бу сўзидан амир Насруллоҳнинг кўнгли оғринди ва Хўжандни бериш фикридан қайтди. Ул довюрак ўша кечаси Хўқандга Шералихоннинг олдига қочиб кетди. Унинг кетганидан амир Насруллоҳ воқиф бўлиб, анча маслаҳат ва машваратдан сўнг Хўжанд мамлакатини амир Олимхоннинг ўғли Муродхонга беришга қарор қилишди ва бу ҳақдаги ёрлиқни ёзиб, саруполари билан бирга қўшиб берадиган бўлдилар. Бироқ ўша вақтда амирнинг бу ҳақдаги фикри ўзгариб ва амирларнинг ҳам маслаҳатлари қовушмай, ниҳоят, Хўжанд мулки ҳукуматини Бекмуродбийнинг катта ўғли Худоёрбийга беришди. Амир шу билан у ердан қўзғалиб, бир манзил юргач, Сабот (Савот)[184] манзилига кириб борди. У ерда Хўқанд амирларининг кўпчилиги амир Насруллоҳни ташлаб кетиб қолгани ҳақидаги гапни эшитди. Қараса, хўқандликлар ҳойнаҳой кетадиган, ноилож уларнинг хоҳлаганига кетиш учун рухсат берди ва ҳақиқатдан ҳам анчагинаси ватанига кетишди. Ўша пайтда ўйинчи фалак имкон оламида яна бир қизиқ ҳодисани қўзғашни хоҳлаб қолди. Яъни гапнинг лўндаси шуки, амир Насруллоҳ Хўқанд юртини ўша фатҳ этганида замонанинг бошқа ўлкалардаги хон ва султонлари ҳам ваҳимага тушиб, ўзларининг Муҳаммадалихон билан иттифоқчи бўлганларидан кўп пушаймон-

[184] Сабот/Савот/Шовот/Шобот – Самарқанд-Ўратепа ва Хўжанд йўлидаги бешинчи (Зоминдан кейин 2 фарсах масофада) манзил.

лик қилиб, сўнг ҳар ким ва ҳар қайсиниси ўз йўлига кетганди. Ана ўшалардан биттаси [Муҳаммадалихонга ёрдам кучларини юбориб, аммо, ул кучлар бухорликлар қўлига тушиб ўлдирилгач, яхши саркарда ва жангчиларидан айрилган] Урганж ҳокими Оллоҳқулихон бўлиб, қасос ўтида ёнган кўйи айнан мана шу фурсатларни кутиб ўтирганди. Амир Насруллоҳнинг бу галги Хўқандга сафари анча чўзилгач, фурсатни ғанимат билиб, катта лашкар билан Омуя дарёсидан кечиб ўтди ва Бухоро сари юзланди. Анча масофани ортда қолдиргач, Бухорога яқинлашиб келди ва шундай бир босқин-чопқин уюштирдики, олам бино бўлгандан ҳозиргача довур ҳеч бир подшоҳ замонасида бу сингари талон-тарож ва яғмо рўй берган эмасди. Айтишларича, Бухорога қарашли қирқ минг хонадонни кўчириб кетган ва беш лак[185] қўйни ўлжа олган. Шу олиб кетаётган чоғи йўл юра олмай қолган кекса ва болаларни эса дарёга улоқтирган экан. Ишқилиб кўп кишиларнинг ёстиғини қуритган. Қайтиб яна дарёдан ўтиб, Бухорога тобе Чаҳоржўй[186] қалъасини паргорнинг айлана чизиғидек қилиб ўраб олган ва қамал, уруш ишини қизитган.

Ўшанда Оллоҳқулихоннинг Бухоро томон келаётганидан қаттиқ ваҳимага тушган Бухоронинг шаҳар ва қишлоқлари халқидан дала ва даштда бирон киши қолмай, ҳаммаси Бухоро қалъасига қочиб келиб, яширинишган ва шаҳар халқ мудофаа ишларига киришганлар. Бир манн[187] ғалланинг нархи ўша куни уч ашрафий тиллогача кўтарилган экан. **Байт:**

Ҳар кас ба дасти суфла диҳад ихтиёри хеш,
Бошад чунон ки мор диҳад жо дар остин.
(*Мазмуни:*
Ким ўзини пасткаш қўлига топшириб қўйса,
Енги ичидан илонга жой бергандек бўлади).

---

[185] Бир лак юз мингга тенг.

[186] Чаҳоржўй – қадимги Омул, Амударёнинг чап соҳилидаги Бухоро амирлиги истеҳкоми бўлган. Ҳозир Туркманистон республикасида вилоят маркази.

[187] Манн – оғирлик ўлчов бирлиги. Турли давр ва ҳар хил жойда катта манн 7-8 кг, кичик манн 3.5-4 кг га тенг бўлган. Оғир манн XIX асрга келиб ботмон номини олган (19-21 кг га тенг).

Бунинг яна бир сабаби шунда бўлганки, амир Насруллоҳ марҳум Ҳаким *қўшбеги*дан кейинги вазир ўрнига Абдулхолиқ исмли бир даллол болани вазирлик мансабига ўтқазган эди. Унинг ноқобил зотига тарбия берган билан ҳеч бир фойдаси бўлмади ва минг Афлотун йўл кўрсатса ҳам у ўзининг ўрганган одату расмини тарк эта олмас, қанчалар нур сочган билан тарбият шуъласидан бирон ёруғлик унинг сифат чироғига тушмас эди. **Байт:**

То набошад зот қобил тарбият даргир нест,
Кай кунад хосияти иксир бар хоро асар.
(*Мазмуни:*
Зоти қобилиятли бўлмаса тарбияни ола олмас,
Иксир суви аҳир мармар тошга жон киритарму?)

Бундай зотида қобилият йўқларни тарбиялаб, самара натижасини қўлга киритишни тасаввур этиш маҳол иш ва берилган тарбия, илмлар беҳуда кетиши аниқ гап эди. Аммо шунга қарамай, амир Насруллоҳ Бухоро мамлакати ишларини ўша даллол баччанинг ихтиёрига топшириб қўйганди. У бечора эса ҳеч умрида бунақа катта ишлар кўчасидан ўтмаган эди. Шу сабабли боши қотиб, ҳар томон чопар ва ишларни уддалай олмай, борган сари энсаси қотарди. Бозорга чиқса, ўзининг даллоллик одатига кўра, фақат Арк эҳтиёжларини ўйлаб, кўзига нима кўринса, ўшани сотиб олаверар ва буни қарангки, бўш турмасин, дея ҳатто Аркдаги барча идишларни сув билан тўлдириб чиққанди. Хуллас, мамлакат ишлари буёқда қолиб кетиб, Арк юмушлари билан овора эди. Халқ бу даллол баччанинг бу каби аҳволини кўргач, ваҳима ва қўрқинчлари олдингидан юз чандон ортди, хосу ом бундай вазиятда фақат ўз молу-жонлари учун қайғура бошладилар. Ахир душман эшик тақиллатиб турса-ю, мамлакат тизгини ана шундай бир ночор вазир қўлида бўлса. Бироқ, бахтларига Қарши лашкари ёрдамга келиб қолди ва Оллоҳқулихоннинг ҳам Чаҳоржўй томонга қайтиб кетиб қолгани маълум бўлди. Бухоро халқи бу қувончли хабарларни эшитиб, тинчландилар ва енгил нафас ола бошладилар.

Оллоҳқулихоннинг Бухорога бостириб келгани ҳақидаги шум хабар Сабот мавзеида амир Насруллоҳ қулоғига етиб, ўтакасини ёриб юборди ва у ерда қола олмай ўрнидан қўзғалганча шошилинч равишда уч манзил йўл босиб, Самарқандга кириб кел-

ди. Оғам Абдибек ибн Баҳодирбек ибн Худоёр валинаъмини ҳузурига чорлаб хат юборди. Хўжақулибий *парвоначи* номига ҳам хат битиб, оғам Абдибекни юборишини сўради. Хат улар қўлига етгач, ул жонажон дўстни тўла обрў-эътибор билан кузатиб қўйдик ва ул амирлик паноҳи Самарқандга бориб, амир Насруллоҳ билан учрашди. Амир Насруллоҳ оғамнинг иззат-ҳурматини жойига қўйиб, тилло жабдуқли от, хос хилъат билан бирга беш юз ашрафий олтин танга ва Ўратепа ҳукумати ёрлиғини берди. Ул оғамиз амир Насруллоҳдан кетишга ижозат олиб, Ўратепа сари юзланди. Анча йўл юргач, Ўратепа шаҳрига кириб борди ва амирлик мансаби ўриндиғига ўтирди. Амир Насруллоҳ у томондан кўнглини тинчитгач, Бухорога қараб йўлга тушди. Йўлларни босиб ўтиб, пойтахт Бухорога етиб келди. Аммо, билмайман, ўша кечаси фалак яна қандай ўйин кўрсатди эканки, амир Насруллоҳ қонга ташна икки нафар жаллодига буюриб, Хонпошшони тўрт яшар Музаффархон ва ҳали оғзидан она сути кетмаган гўдак, очилмаган ғунчадек мурғак Мансурхон исмли «мақто» ўғиллари ҳамда уч нафар ой юзли, анбар сочли канизи билан бирга бир лаҳзада ҳаммасининг умр навниҳолини таг-томири билан қўпориб ташлади[188]. **Байт:**

Дарего ки шохи гули нав шукуфта,
Фурў рехт аз тундбоди хазоне.
(*Мазмуни:*
Афсус, янги очилган гул новдаси,
Тўкди баргин хазон шамолидан).

Ўшанда жаллодлар дастлаб болаларини ўлдиришган ва бу янглиғ бераҳмликни кўрган Хонпошшо уларнинг ҳаромзода бўлишига қарамай, оналик меҳри қайнаб, ёқасини йиртиб, юзини тимдалаб уввос солган. Баъзиларнинг айтишича, мақто фарзандлари ўшанда ўлдирилмаган экан. Афтидан бу сўзларда жон борга

[188] 1844 йили ёзида амир Насруллоҳ олдига келган эронлик қуллар ва тутқундаги инглиз элчиси руҳоний Жозеф Вулфни қутқариш учун келган эронлик элчи Аббосқулихон ёзишича, Пошшохон амирга бўйсунмаган ва уни ўзига яқинлаштирмаган, натижада бу унинг ўлимига сабабчи бўлган экан.

ўхшайди. Ул шафқатсиз ва диёнатсиз Миррих гавдали малъун икки жаллод ул замона Билқиси[189] ва даврон Зулайхо[190] си, раънолик боғининг ҳали димоғига баҳорий шабнам таровати етиб улгурмаган гулновдаси устига девдек бостириб келиб, бу гулни даҳрнинг хазон елидан етгувчи офат каби нобуд қилишди ва замонамиз Ширини, гўзаллик ўлкаси денгизининг садафтош ичидан чиқиб, эндигина дурри ятимлик мақомига эришган дурдонасини ажал ғаввоси малак ал-мавтнинг тез тугар бозорида сувтекин ва арзон-гаровга пуллади. Сўнг ул икки девсифат жаллодлар икки орада қолган бегуноҳ ва мазлума паривашларни неча бир хорлик-зорликда томоғларига бедодлик ханжарини уриб, бўғизларига шаҳидлик шарбатини қуйишди ва нозик баданларини қонли тупроққа белаб кетишди. **Байт:**

Рухе к-зи барги гул озор меёфт,
Тане к-зи торае мўйе тор меёфт,
Бар теги кинбур шуд кушта ногоҳ,
Ба хуну хок шуд огўшта ногоҳ.

(*Мазмуни:*
Гулбаргдан ҳам озорланувчи юзи,
Соч толасидан ҳам сиқилувчи тани,
Аёвсиз қилич зарбидан тилка бўлди,
Қону тупроққа беланди ногаҳон).

1258 йил муборак рамазон ойининг ўн тўққизинчи оқшоми душанба куни/1842 йили 24 октябр, Ақрабнинг биринчисида ул ой бу фоний дунё билан бутунлай видолашиб, юзини охират олами сари ўгирди. Шу зайл Рум ва Чин маликаларига бўйин эгмаган зийнатли тожи тупроқ узра думалади ва Фарангнинг ҳозир ўн саккиз ёшида тахт узра ўтирган бокира қиз қироличаси вужудини менсимайдиган феруза тахтининг бахти хору зорлик билан бир чеккани ихтиёр этди. Айланувчи гумбаз келинчаклари бу мусибатдан хокистар[191] ўриндиғига ўтириб қолдилар, шафақнинг

---

[189] Сулаймон пайғамбарнинг аслида малика бўлган хотинига ишора.

[190] Юсуф пайғамбар Миср тахтига чиққач вазир Азизнинг беваси Зулайхога уйланади, шу билан унинг илгариги ошиғи Зулайхо маликага айланади.

[191] Хокистар – кул.

баланд шипида мусибатда қолганлар одати бўйича юзларини кўз қонлари билан ювдилар, субҳи содиқ эгнидаги кийимини йиртди ва Муштарий меҳтарлик ридосини эгнидан ечиб ташлади. Бу оғир ва шум воқеа асари Сурайё юлдузигача етди ва замин бу мотамдан бошига ҳасрат тупроғини сочди. Қариндош-туққан ва ёру дўст, ғулому канизаклар Банот ун-наъш юлдузлари туркуми каби ҳар ёнга тарқаб кетдилар ва гўё бу мазлума имкон оламига келмагандек, уни эсларидан чиқариб ташладилар. Ҳа, ахир айтмишлар, **байт:**

Афсўс ки мурғи руҳро дона намонд,
Пайванд ба ҳеч хешу бегона намонд.
Дардо, дарего ки дар ин муддати умр,
Аз ҳар чи бигуфтем жуз афсона намонд.

(*Мазмуни:*
Афсус, руҳ қушига егани дона қолмади,
Боғланишга қариндошу бегона қолмади.
Дариго, умримиз бўйи айтган бари гапдан,
Э воҳ, ахир эшитгулик бир афсона қолмади).

Ул икки лаънати пир кўрмаган жаллод бекас ғариблар ишидан ўзларининг ифлос ва шум хотирларини жам қилгач, ўша ерда турган бир неча девсийратли ғуломлар бадбахт бечораларга ўзларининг дил пардасидан кафан бичдилар ва жасадларини мазлумаларнинг қонли кўз ёшлари билан ювдилар. Бераҳм ва айёр фалакнинг бу ўйинини қарангки, кимсасиз ўлган мусофирларни ташийдиган тобутни келтириб, юрт эгалари майитини шу тобутда элтиб, ғарибу бегоналар гўристонига дафн қилдилар. **Байт:**

Сари болойи ту дар хок дарег аст, дарег,
Зери хок он гуҳари пок дарег аст, дарег.
Жойи он буд ки жойи ту бувад дар дийда,
Рости, жойи ту бар хок дарег аст, дарег.

(*Мазмуни:*
Магрур бошинг тупроқ аро ҳайфдир, дариг,
Ул пок гавҳар тупроқ остида ҳайфдир, дариг.
Кўзларда туришга арзийдиган ўрнинг бор эди,
Эй, ахир, жойинг қаро ерда ҳайфдир, дариг).

Хонпошшо Умархоннинг ёнида икки йилу тўрт ой ором олганди. Ўн тўққиз йил давомида эса Муҳаммадалихон ёнида ҳаром умр кечирди. Тўла икки ой эса амир Насруллоҳнинг зўравонлик оғушида бўлди. Оқибатда шунча кўрган ҳузур-ҳаловатлари бу дунёда ул маломатда қолган бечоранинг бурнидан минг баробар бўлиб чиқди. Умри муддати ўттиз саккиз ёш бўлди. **Маснавий:**

Манеҳ то тавони дил андар жаҳон,
Ки нопойдор асту номеҳрубон.
Ҳар он пора хеште ки дар манзар аст,
Намудор аз қадди сийминбар аст.
Ҳар он гуле ки дар гулистон бувад,
Ҳамин ораӣ дилситоне бувад.
Ба жузи хуни шоҳон дар ин ташт нест,
Ба жуз хоки хубон дар ин дашт нест.

(*Мазмуни:*
Қўлингдан келса бу жаҳонга дил берма,
Субутсиздир у ва меҳрибонлик йўқ унда.
Саройдаги бу гиштлар оқбаданлар қаддидан
Бир нишонадир.
Гулистондаги ҳар бир гул
Ўша жононларнинг юзи.
Бу тош тосда шоҳлар қонидан ўзга нарса йўқ,
Бу дашт гўзаллар тупроғидан ўзга нарса йўқ.

Ул парипайкар вафотининг таърихи:
Соли таърихаш чу межустам зи даври дуни чарх,
Гуфт дар таърихи фавташ «мурд он Хонподшоҳ»
(*Мазмуни:*
Бу пасткаш дунёдан унинг вафоти йилин сўрадим,
Ўлими таърихида «ўлди ул Хонпошшо» деди)

Бу **марсия** ҳам унинг шаънида айтилган:
Дардо ки бехи гулбуни шоди бурида гашт,
Ва ҳасрато ки шохи тараб борвар намонд.
Эй дил фиғон бар ор ки ороми жон бирафт,
Ва зи дида хун бибор ки нури басар намонд.

(*Мазмуни:*

Эй дариғ, шодлик ниҳолининг томири узилди,
Ҳасратларким, қувонч шохида қолмади самар.
Эй дил дод деб йиғла, ороми жон кетди,
Эй кўз, сен қон йиғла, кўздан нур кетди).

Ул паричеҳра ҳаётига доир баёнимизни, худо хоҳласа, ушбу китобимизнинг амир Умархон ва Муҳаммадалихон воқеаларига бағишланган бобларида муфассалроқ тарзда келтирамиз.

Алқисса, амир Насруллоҳ икки кун Бухорода нафас ростлагач, учинчи куни чарчаб толиққан лашкари билан Хоразм томонга йўналди. Омуя дарёси бўйига етиб, Оллоҳқулихоннинг Чаҳоржўй қалъаси қамалини ташлаб, қалъа атрофидаги ҳалиги қирқ минг уйлик аҳолини кўчириб[192], Хоразмга қайтиб кетганини эшитди. Амир Насруллоҳ бир ҳафтадан кейин қайтиб, Бухорога келиб тушди ва эртаси куни Хўқанднинг қолган-қутган амирларига ҳам кўч-кўрони билан ўз ватани Хўқандга кетишлари учун рухсат бериб, ўзи Бухорода беш кун давомида йўл чарчоқларини ёзди ва рамазон ҳайити намозида қатнашди. Шундан сўнг бир неча маҳрамини ёнига солиб, яна Қарши томонга юзланди. Йўл юриб, Нахшабга кириб келди. Шаҳрисабздан Хўжақули *парвоначи* укаси Бобобийни ўз амирлари билан бирга амир Насруллоҳ ҳузурига юборди. Амир Насруллоҳ Шаҳрисабз катталари келганидан жуда хурсанд бўлиб, уларга иззат-икромлар кўрсатди. Бобобийни *додхоҳлик* амали билан сарафроз қилди ва бошқаларини ҳам ҳолларига лойиқ амаллар билан сийлаб, яхши тўнлар кийгизди. Сўнг қайтишларига рухсат бериб, ўзи бир ҳафтадан сўнг Бухоро томонга қайтиб кетди. Йўл юриб, Бухорога етди ва йўл азобларидан қутулиш илинжида яхшилаб дам олди.

Қуйидаги воқеа эса 1258 йил шаввол ойининг ўн биринчисида/1842 йил15 ноябрда рўй берди. Ўша вақтда амир Насруллоҳ, юқорида айтганимиздек, Қарши шаҳрига юзлангач, оғам мавлоно Ҳозиқ келажакда Аллоҳдан бўладиган ишлардан қўрқиб, чўл орқали қочишни ихтиёр қилибди. Мавлоно Ҳозиқнинг қочиб кетганидан хабар топган амир Насруллоҳ ўзига қарашли ҳуд-

[192] Бу қирқ минг кишилик хонадон фақат така туркманларига тегишли оилалар бўлган.

дудда елдек учувчи чопарларни зир югуртириб, мавлоно Ҳозиқ қаерда бўлса, дарҳол топиб ушласинлар, деган хабарни ўз қарамоғидаги масъул кишиларга етказди. Қаршидан ҳам Шаҳрисабзга одам жўнатиб, бу ерлардан ҳам суриштириб кўрди. Биз бу хабарни эшитиб, «ана энди мавлоно Ҳозиқдан ҳам айрилдик», дея, афсус-надоматлар чекдик. Чунки, бундан бир неча йил илгари Шаҳрисабз томонга оғам қочганда, уни йўлда ушлаб олгандилар. Мавлоно Ҳозиқ ўшанда ушбу байтни юбориб, қутулиб қолганди, **байт:**

Девонаро Худой нагирад ба ҳеч журм,
Шоҳ, чун зилли Худойи, ту ҳам магир.
(Мазмуни:
Телбани Худо не жинояти бўлса ҳам гуноҳкор қилмайди,
Шоҳ, сен Худонинг ердаги соясисен, шунинг учун сен ҳам тегма).

Аммо, бу гал иш бошқача эди. Бинобарин, қулоғимизни қимор гаровига динг тутган каби «мавлоно қандай кунларда қолдийкин», деган тахминлар билан ўтирардик. Бир куни икки хизматкори билан соғ-саломат Шаҳрисабзга фақирнинг уйига кириб келса бўладими! Қувончимизнинг чеки бўлмади. Сўрасак, мавлоно ўзининг қандай яширингани ва қай йўсин қочгани борасида ҳикоя қилиб, сўнг шундай деди: «Амир Насруллоҳ агар ўзига қарашли сарзаминнинг ҳар бир бурчагини ғалвирдан ўтказса ҳам мавлоно Ҳозиқнинг бирон чангидан нишон топа олмас, агар Бухоро мамлакатининг барча аҳолиси тезучар лочинга айланиб, мавлоно Ҳозиқ кетидан парвозга киришсалар ҳам унинг чанги кетидан қувиб ета олмас эдилар. Ҳа, ана шундай иш кўриб, Шаҳрисабзга эсон-омон етиб олдим». **Байт:**

Узлате хоҳам ки гар чархи фалак чун гирдбод,
Хокдон даҳрро пазад наёбад гарди ман.
(Мазмуни:
Бир чеккани истайманки, фалак тўзон гирдобин ясаб,
Ер юзини ғалвирдан ўтказса ҳам чангим топа олмагай).

Ўша айёмда хўқандликлар қўшини келиб, амир Насруллоҳ томонидан Тошкандда ҳукмронлик қилиб ўтирган Муҳаммад-

шариф *оталиқ* билан қаттиқ жанг қилиб, Муҳаммадшариф *оталиқ*ни қўлга туширибди ва бутун Тошканд вилоятини олишибди, деган хабар келди. Шундан сўнг эса Бекмуродбий ўғли Худоёрбий ҳам амир Насруллоҳдан юз ўгириб, Шералихонга қўшилибди, деган хабар етишди. Амир Насруллоҳ боши қотиб, буларга қандай чора топишини билмай ўтирганда, Урганж ҳокими Оллоҳқулихон бу дунёдан ўтибди ва ўрнига тўнғич ўғли Раҳимқулихон ҳукумат тахтига чиқибди, деган хабар келди. Амир Насруллоҳ ўзи учун қувонарли бўлган хабарни эшитиб, белини буккан ҳалиги ғамлардан сал қаддини ростлагандек бўлди.

Ўша пайтда Хўжақули *парвоначи* укаси Бобобий *додхоҳ*га Шаҳрисабз ҳокимлигини топшириб, ўзи Китоб шаҳрига кетиб ўтирганди. Бобо *додхоҳ*нинг кўнглига яккаҳокимлик савдоси туша бошлади.

Хўжақули парвоначининг Шаҳрисабз вилоятини улуғ тангри сийлови билан эгаллагани зикри

Бу гапнинг қисқаси шуки, бир кун Хўжақули *парвоначи* фақирнинг уйига келган эди ва кичик меҳмондорчилик уюштириб, суҳбат қурардик. Мавлоно Ҳозиқ ҳам уйимизда бўлиб, шу зиёфатда эди. Шунда Бобо *додхоҳ*нинг укалик йўлидан ташқари қадам қўйиб, мухолифат ноғорасини чалишга киришгани ҳақидаги хабар келди. Бу қайғули хабардан барчамиз ҳайратга тушдик. Бироздан сўнг Китоб шаҳрига борадиган йўлни тўсгани борасидаги гаплар қулоғимизга чалинди. Шундан сўнг Хўжа *парвоначи* ҳам ўз тадорики пайидан бўлди ва бир неча марта элчилар юбориб, укасини бу каби ярамас ишдан қайтаришга уриниб кўрди. Аммо, бу панду насиҳатлардан фойда чиқмади. Ниҳоят қарасак, иш тинчлик билан битмайдиган. Яширинча равишда Ўртақўрғон[193] ҳокими Дўст Муҳаммад *додхоҳ* ва Шаматон[194] ҳокими Абдулмўъмин *мирохур* ва Деҳияк[195] ҳокими Яқуб-

[193] Ўртақўрғон – Шаҳрисабздан 9 км. масофада Чироқчи йўлида, бугунги Болта Фозилов жамоа хўжалигида жойлашган.

[194] Шаматон – Шаҳрисабз туманидаги қишлоқ.

[195] Деҳияк/Даяк – Шаҳрисабздан 7-8 км. шимолий-ғарбда, бугунги кунда Амир Темур жамоа хўжалигида жойлашган.

бекка одам юбориб, агар шаҳар эгалланса, Шаҳрисабз ҳокимлиги Хўжақули *парвоначи* қўлига ўтади, шаҳар ташқарисида Бобобийга қарашли қанча ноҳия бўлса, мирлар тўртга тақсимлаб, ўзларига оладилар, дея ваъда берди. Улар ҳам бу сўзни қабул қилиб, маслаҳатни шу ваъда бўйича бир ерга қўйиб, аҳду паймон қилишди. Пайшанба куни бу воқеадан Бобо *додхоҳ* хабар топиб, қўрққанидан «шаҳардан чиқиб, отамнинг олдига бориб, оёғига йиқиламан ва узр сўрайман», дея отаси олдига келадиган эмиш, деган хабарлар келди. Ўша аснода, бу кейинги хабардан илгари Муҳаммадсодиқ *девонбеги*нинг Султонмуродбек исмли ўғли ул содда ота ва бузғунчи ўғил воқеасини кўриб, ўзини шайтонга таълим берувчи санаб юрган бу одам ушбу мисра мазмунича, **Мисраъ:** Падарат зоғ, илло ту чаро акка шуди (Отанг ола қарға-ю, аммо, сен нега ҳакка бўлиб туғилдинг), деган сўзларни кўнглидан ўтказиб, ўзини дўст қилиб кўрсатган кўйи Хўжақули *парвоначи* хизматига келган эди. Бу гаплардан сўнг эса дарҳол кетишга рухсат олиб, Шаҳрисабз сари юзланди. Шу кетишда, иттифоқо, Китоб шаҳри йўли ўртасида отаси ҳузурига бош эгиб келаётган Бобо *додхоҳ*ни учратибди ва Бобо *додхоҳ*ни ўз ҳолига қўймай, шаҳар томонга қайтарибди. Бобо *додхоҳ* шаҳарга қайтиб киргач, бу гаплардан бехабар Дўст Муҳаммад *додхоҳ* ва Абдулмўъмин *мирохур* ҳалиги келишув бўйича ул томондан шаҳар дарвозасига келиб, уруш солишибди. Бобо *додхоҳ* иш қўлдан чиққанини англаб, нима қиларини билмай қолибди ва қўрққанидан Шаҳрисабз ҳукуматини қайинотаси Абдулкарим *мирохур* ибн Бекназарбий валинаъмига топшириб, дарҳол унинг номига жар солдирибди. Ўша ондаёқ Абдулкарим *мирохур* Оқсаройга кириб, ҳукумат ўриндиғига ёнбошлабди.

Бу томонда эса Хўжақули парвоначи «ҳозир укам Бобо *додхоҳ* келиб қолади» дея, кутиб ўтираверибди. Кўп ўтмай мазкур воқеалар хабари етиб келганида эса фалакнинг бир нафасда шунча ғавғоларни бошлаганидан ҳайрон қолибди. Биз ҳам бу хабарни эшитиб, таажжуб ва таассуфлар қилиб тургандик, ўша аснода Дўст Муҳаммад *додхоҳ* ва Абдулмўъмин *мирохур*дан «тез отланинг, бизлар энди тамом бўлдик», деган хабар келиб қолди. Хўжақули *парвоначи* шу заҳоти отланиб, шаҳар яқинидаги Обисиёҳга етишдик. У томондан ҳам шаҳарликлар чиқиб, мардликнинг додига етган кўйи қаттиқ уруш солишди. Ўша вақтда офтоб ботиш маҳали бўлиб, анча олишгач, икки томон қўшини бир-

биридан ажраб кетишди. Бир нечалар ўққа учиб, анчалар яраланди. Ўша кечаси совуқ ҳам роса шиддатига олди. Неча бир азоб ва уқубатда шу ерда тунаб қолдик. Эртаси куни Китоб вилоятининг барча қўшини йиғилиб, шаҳарнинг шарқий томонидан қалъа томон йўналдик. Шаҳар дарвозасига минг қадам берироқ ердаги Чоршанбатепа мавзесига етганимизда, яна жангни бошлаб юбордик. Хўжақули парвоначининг оқсоқоллари ҳарамни ўйлаб, секин келишарди, аммо, мен Хўжақули *парвоначи*ни ўз ҳолига қўймай, олдинроққа олиб келгандим. Шаҳар қалъасига яқинлашгач, қадим замонлардаги машҳур урушларни ҳам орқада қолдирадиган қаттиқ жанг бўлди. Кўп киши йўқлик олами сари юзланди, кўплар эса ярадор бўлишди. Ўша вақтда мен олдинга чиқдим ва мени кўрган қўшин аҳли бундан дадилланиб, бирданига от солишди. Шу ҳамла билан Китоб лашкари шаҳрисабзликлар кетидан қувлаган кўйи қалъага кириб олди. Биз ҳам улар кетидан шаҳарга кириб, Хўжақули *парвоначи* ҳамроҳлигида Оқсаройга бориб, *парвоначи* шу тариқа Шаҳрисабзни қўлга киритди ва ҳукумат тепасига чиқди. Бу воқеа 1258 йил зу-л-қаъда ойининг йигирма олтисида жумъа куни/ 1842 йил 30 январ Жадийнинг ўнида рўй берди. Ўшанда бир кунлик ҳоким Абдулкарим *мирохур* ва Бобо *додхоҳ*ни ушлаб олиб, Хўжақули *парвоначи*нинг олдига келтиришди. *Парвоначи* Бобо *додхоҳ*ни Китобга жўнатди, Абдулкарим *мирохур*ни эса уйига кетишига рухсат берди. Аммо, бир ҳафтадан сўнг уларнинг ҳар иккаласини ҳам вилоятдан чиқариб, Бухорога бадарға қилдирди ва шу билан улардан кўнглини тинчитиб, мамлакат ишларига тартиб ва низом беришга киришди. Ўша куни оғам мавлоно Ҳозиқ яхши бир таърих айтганди, **таърих:**

Мир Хўжақули бек он ки аз ў,
Ёфт имрўз жоҳ шавкату шон.
Волии мулки Кеш ҳомии дин,
Сари ҳуккоми кишвари Турон.
Кафи ў баҳри гуҳари инъом,
Дили ў кони жавҳари эҳсон.
Онки ҳар кас паноҳ бо вай барад,
Зи рафти рўзгор ёфт амон.
Дар ҳукумат чу даъвии ширкат ,
Дошт бо вай якеаш аз ихвон.

Фитна сар кард бо сипоҳе чанд,
Кард оҳанги жанг дар майдон.
Оташи фитнаро ба як соат,
Суф кард андар оби тегу синон.
Ҳотафе гуфт баҳри таърихаш,
«Фатҳ гардид мулки Кеш осон»
(*Мазмуни:*
Мир Хўжақули бек улким бугун,
Чиқди мансаб тахтига шавкат ила.
Кеш мулки волийси, дин ҳомийси,
Турон ҳокимлари сарвари у тамом.
Қўли инъом гавҳарининг денгизи,
Дили эҳсон жавҳарининг кони.
Ким қачон истаса ундан бошпана,
Замон исканжасидан қолади омон.
Давлатда шерик бўлмоқчи эди унга,
Укаларидан биттаси бу даъво ила.
Қўзгади фитна ёнида катта сипоҳ ила.
Жанг майдонига уруш ила от сурди,
Фитна оташин бир лаҳзадаёқ ўчирди,
Пуфлаб қиличининг суви билан акаси.
Таърихи учун ҳотафдин келди овоз:
«Фатҳ бўлди Кеш мулки осон»).

Мавлоно Ҳозиқ Бухородан қочиб, Шаҳрисабзга келганида, узр йўсини билан амир Насруллоҳга хат ёзганди. Шу мактубда манави байтни битганди, **байт:**

Миннати як устухонро саг шиносад солҳо,
Он ки неки диду нашиноҳт аз саг камтар аст.
(*Мазмуни:*
Ит битта суяк берган кишининг яхшилигина сира унутмас,
Яхшилик кўриб, шунинг қадрини билмаган киши итдан паст).

Амир Насруллоҳ бу хат жавобида «майли, мавлоно келаверсинлар» деган мазмунда бир хат ёзиб, уни мавлоно Ҳозиқнинг ўғли Мирзо Муҳташам билан бирга юборганди. Хат мавлонога етгач, мавлоно Ҳозиқ бормаслиги сабабини исботлаб, амир Насруллоҳ хатининг жавобида ўта бир беписандлик би-

лан бир мактуб жўнатди. Бу байтни эса ўша хатда келтирган эди, **байт:**

Чун ҳузурам сабаби ранжиши табъат гардид,
Мегир нарм ки малулат накунам бори дигар.
(*Мазмуни:*
Ҳузурим кўнглинг огринишига сабаб бўлган экан,
Яна бориб, сиқилтириб ўтирмайин, озгина юмша).

Бу хат амир Насруллоҳ қўлига теккач, мавлонодан дарғазаб бўлди ва тўрт нафар пир кўрмаган ўғрини кўп ваъдалар билан мавлоно Ҳозиқни олиб келиш учун юборди. Ул лаънатилар амир Насруллоҳдан топшириқни бажариш учун кетишга рухсат олиб чиққач, Шаҳрисабз шаҳрига келиб, мавлонони ушлаш учун пайт пойлаб юрдилар. Ўзига пистирма қўйилганидан хабар топган мавлоно Ҳозиқнинг ўзи бу воқеани бизларга айтиб, қўрққанидан саросимага тушганча менинг уйимда анча вақт яхшигина яшириниб юрди. Аммо, умри паймонаси тўлган ва ажал ёқасидан маҳкам ёпишган экан, ҳеч бир тадбир ва ўй-фикрлар фойда бермади. Гапнинг қисқаси шуким, бошига қандайдир бир фикр келиб, Хўжақули *парвоначи*дан шаҳар ташқарисидан яхши бир ҳовли ажратиб беришни сўради ва шундай ҳовлини қўлга киритиб, яхшигина бекиниб ётган бизнинг уйни ташлаб, ўша ёққа кўчиб кетди. Қаранг энди, олган ҳовлиси шундай чекка бир жойда бўлиб, минг кишини ўлдириб кетсалар ҳам бирон киши хабар топмасди. Бир куни олдимга келиб, ёнимда бўлиб турсинлар, дея хизматкор сўраб, битта хизматчимни олиб кетди. Фақирнинг хизматкори ва ўзининг бир хизматкори мавлоно ёнида бўлиб юришди. Иттифоқо, бир куни биттаси қолиб, иккинчиси йўқ экан. Ўша кечаси худодан мавлонони шундай бир овлоқ жойда учратишни тилаб юрган ҳалиги бераҳм кофирлар фурсатдан фойдаланиб, мазкур йил Далв ойининг еттинчиси ва зу-л-ҳижжанинг йигирма бешинчисида шанба тонгида (1843 йил 28 январ) мавлононинг ҳовлиси эшиги олдига келиб, эшикни бузиб, хонага киradилар. Ҳар ҳолда мавлоно Ҳозиқ бундан хабар топиб, қиличини яланғочлайди ва баланд овозда доду фарёд қилиб, одамларни чақиради. Ахир бу орада эшитадиган ким ҳам бўлсин. Мавлононинг кўзлари қоронғу тунда яхши кўрмасди. Айтганимдек, икки хизматкордан бири менинг қулим бўлиб, кўринишидан Рустам

ва Асфандиёр гўё унинг шогирди каби туюларди ва ана ўша қулим туркларнинг «урса қул қочар» деган мақолига амал қилиб, жонини ғанимат билибди ва жуда бир номардлик кўрсатиб, мавлононинг ўзини ёлғиз ташлаб қочибди. Ул бераҳм жаллодлар уйга кириб, мавлононинг уч жойидан қилич уриб, ардоқли бошини пок танидан жуда қилиб, қирқилган бошни ўзлари билан бирга олиб қочишибди. Шу тариқа шаҳид бўлган мавлоно фоний дунё билан видолашиб, юзини охират сари бурибди. Фақир ғаддор фалакнинг бу каби ўйинларидан бехабар роҳат уйқусида ётган эдим, шовқиндан уйғониб, бу шум хабарни эшитдим ва даҳшат ичида ўрнимдан сапчиб туриб, ўша томонга юзландим. Ўша вақтда тонг оқариб, мавлононинг уйига етиб, қарасам, бечора мавлоно Ҳозиқнинг бошсиз гавдаси қон ва тупроққа қоришиб ётибди. Ичимдан дардли бир фиғон отилиб чиқди ва кўзларимдан қонли ёшларим жоладек бўлиб оқди. Энди бу ишнинг ҳеч қандай чораси йўқ эди. Ноилож тақдирга тан бердик. Хўжақули парвоначи ҳам бу воқеадан хабар топиб, дарҳол етиб келди. Ким бу воқеадан хабар топган бўлса, лолу ҳайрон ҳолатда ҳар хил ўйлар гирдоби ичида қолди. Ниҳоят, мавлононни катта обрў-эътибор билан Китоб шаҳрининг шарқий қисмидаги «Охунд қабри» гўристонига олиб бориб, дафн қилдик. Айни ўша чоғда амир Насруллоҳ Қаршига келган бўлиб, бояги лаънати палид гумроҳ ва каззоблар мавлоно Ҳозиқнинг бошини ўша ёққа амир олдига элтишди. **Қитъа:**

Оҳ аз он манзиле ки дар пеш аст,
Ки гузаргоҳи шоҳу дарвеш аст.
На аз ин дом метавон жастан,
На аз ин қайд метавон растан.
(*Мазмуни:*
Оҳ ул олдда турган манзил дастидан,
Шоҳу дарвешнинг борадиган жойи ул.
На бу тузоқдан қочиб чиқиб бўлур,
На бу домдан қутулиб кетиб бўлур).

Қитъа:

Дунё на маҳалли истиқомат ба кас аст,
Ақлу хирад а-р турост ин нукта бас аст.
Бар умр чи эътимод к-ин ваҳший руҳ,
Мургест ки ришташ зи тори нафас аст.

(*Мазмуни:*
Дунё одам учун бемалол ўтирадиган жой эмас,
Ақлинг бўлса сенга шу сўзим кифоя эрур, бас.
Умрга не ишонч бор ахир, бу ёввоий руҳ бир,
Қушким, оёгидаги ипи эрур унинг тори нафас).

Амир Насруллоҳнинг Хоразм мамлакати сари қўшин тортгани ва у ердан мурод-мақсадига етмай неча бир қийинчиликда қайтгани зикри

1259/1843-44 йили амир Насруллоҳ Урганж халқидан қасос олиш мақсадида Бухоронинг барча қўшинини йиғиб, мазкур хатарли уруш сари киришди. Хўжақули *парвоначи*дан ёрдам сўраганди, у марҳум Дониёл *оталиқ*нинг укасининг ўғли Абдураҳим *мирохур*ни беш юз киши билан юборди. Ҳисор мирларидан ҳам кўмак сўради, улар ҳам Ҳисорнинг энг катта амирларидан саналган Сўфи *девонбеги*ни беш юз киши билан жўнатдилар. Шибирғондан Рустамбек ҳам беш юз кишиси билан келди. Хулласи калом, гуллар очилиб, боғу бўстонларни яшнатган ва дала-дашт юзини райҳону чечаклар қоплаган, булбуллар улар ишқида сабрсизлик билан гуллар султони ишқида ёнгандек, чаҳ-чаҳ уриб сайраган баҳор фаслининг бошида, аниқроғи, мазкур йилнинг рабиулаввал ойининг ўнида пайшанба куни жуда катта қўшин билан неча бир дабдаба ва шавкатда Урганж сари юзланди. Уч кундан сўнг Омуя дарёси қирғоғига етиб, дарёдан кечиб ўтди ва Чаҳоржўй қалъасида қўш ташлади. Беш кун давомида йўл чарчоқларини ёзиб, ҳордиқ чиқарди ва олтинчи куни у ердан кўчиб, йўлга юз тутди ва анча йўлларни қийинчилик билан босиб ўтгач, Фитнак[196] мавзесига кириб, борди. Мазкур ҳодиса рўй бериши мумкин бўлмайдиган ишлардан бири сифатида қарайдиган урганжликлар бу хабарни эшитиб, ҳайрон қолдилар, сўнг ноилож уруш ва мудофаа ишларига ҳозирлик кўра бошладилар. Алқисса, амир Насруллоҳ ул ҳудудга етгач, эртаси куни Фитнак мавзесидан қўзғалиб, мақсад томон юзланди. Барча зарбдор кучларни ўзидан олдин ҳужум учун жўнатди. Улар тез суръатлар

[196] Фитнак/Питнак –Хоразм вилояти Ҳазорасп тумани ҳудудидаги шаҳар.

билан йўл босиб, Ҳазорасп вилоятига етдилар. Бу ҳодисадан бехабар бемалол ўтирган фуқаро бухороликлар босқин-чопқинига учраб, қишлоқ аҳолисидан қанчасининг мол-мулки, бор-буди талон-тарож қилинди, уларни таҳқирлаб, обрўларини оёқ ости қилдилар. Сўнг Ҳазорасп қалъаси қамалига киришдилар. Буни эшитган амир Насруллоҳ улар ортидан тезликда йўлга тушиб, қалъадан ярим фарсах нарироқда жойлашди. Ҳар кун тўплар отиб, Ҳазорасп қамалига машғул бўлди. Қалъадан ҳам ҳимоячилар чиқиб, ҳар куни уруш ва муҳораба, икки томондан ҳам тўпу милтиқ отиш амалга ошиб турди. Аммо, шунча тайёргарлик билан келган бухороликлар ҳеч бир жиҳатдан устун келмай, фатҳу ғалаба нишонасини кўрмадилар. Натижада қамал муддати йигирма кунга чўзилиб, Бухоро қўшини ичида қаҳатчилик бошланди. Ўша орада Раҳимқулихон укаси Бобожон *иноқ*ни катта қўшин билан Хивақ шаҳридан Ҳазорасп[197] га ёрдамга жўнатишга улгурди ва бу лашкар жадал юриб, Хонқоҳ[198] ва Бешариқ[199] ўртасида қўш ташлади. Урганж билан Бухоро лашкари орасидаги масофа тахминан уч фарсах эди. **Байт:**

Киро афсари тахт бар сар ниҳанд,
Киро маркаб мураккаб марг дар бар ниҳанд.
(*Мазмуни:*
Кимнинг бошига тахт тожини кийдирарлар,
Кимнинг ўлимдан иборат от тутқазарлар).

Алқисса, бухоролик аскарлар урганжликлар аскари келганидан хабар топгач, ўй ва фикрга ғарқоб бўлдилар ва толдек титрай бошладилар. Бу хабарни амир Насруллоҳ эшитиб, у ҳам ташвишга тушди. Ўша аснода Урганж қўшидан эровул келиб, лашкаргоҳга босқин-чопқин уюштиргани ҳақидаги хабар тарқалди. Бу гап Насруллоҳ қулоғига етишиб, чор-ночор барча ас-

---

[197] Ҳазорасп – Хоразм вилоятида туман маркази, Урганчдан 56 км. масофада жойлашган.

[198] Хонқоҳ/Хонқа/Хонақоҳ – Хоразм вилоятидаги туман маркази. Урганчдан 18 км. масофада жойлашган.

[199] Бешариқ – Хоразм вилоятидаги Боғот туманидаги қишлоқ. Урганчдан 32 км. масофада жойлашган.

карларини улар билан жанг қилиш учун отлантирди. Бухоро қўшинидагилар амир Насруллоҳдан бу буйруқни олгач, ҳаммаси душман томон юзланди ва фалак қўзғатмоқчи бўлган ўйиндан бехабар, тезликда эровулчилар кетидан таъқиб қилишга тушдилар. Уларни қувлаб, бирпасда жуда катта қўшиндан иборат Урганж лашкаргоҳига дуч келиб қолдилар, қарасалар, фалак тағин бир ўйин кўрсатиб турибди. Буни кутмаган Бухоро аскарлари бу бало гирдобидан қандай қутулишни билмай, бошлари қотди ва тақдирга тан беришдан бошқа чора топмай, ўлишга рози бўлиб туришди. Гапнинг қисқаси шуким, Урганж аскарлари овнинг ўз оёғи билан осонгина тузоққа илинганини билгач, дарҳол уруш солдилар. Икки қўшин бир-бири устига ташланиб, оёқ остидаги ер бир зумда баҳодирлар қони билан қизил ёқут рангига кирди. Шошиб қолган ажал ёшу қарининг юзига қарамай, ҳаммасини бир хил баҳога сота бошлади. **Маснавий:**

Зи боридани тир ҳамчун тагарг,
Зи ҳар гўша бархост туфони марг.
Зи гурридани кўси холии димоғ,
Ниҳон гашт аз дида рўйи фароғ.

(*Мазмуни:*
Ўқнинг дўлдек ёғишидан,
Ҳар бурчакдан ўлим тўфони қўзғалди,
Ичи пўк довуллар бўкиришидан,
Кўздан йўқолди тинчликнинг юзи).

Хуллас, анча уруш ва муҳорабадан сўнг зафар насими Урганж қўшини томонидан эса бошлади. Бухоро лашкари эса зўрға қочишга тушди Урганжликлар уларни таъқиб қилиб бориб, кўпини қатлга еткардилар, айримларини асир олдилар. Ўша чоғда қуёш ботиб, оламни тун қоронғулиги қоплади. Фақат ана шу туфайлигина бухоролик аскарлар неча бир меҳнат-машаққатда ул бало гирдобидан омон қолдилар ва хуфтондан сўнг зўрға ўз лашкаргоҳига қайтиб келдилар. Бу аянчли ва йирик мағлубиятдан хабар топган амир Насруллоҳ ўтга тушган соч толасидек ғам оловида жизғанак бўлиб куйиб-ёнди. Бу улкан ғалабани кўрган урганжликлар тағин-да катта жасорат билан илгари бостилар. Эртаси куни олтин товус ўз қанотини зангори осмон узра ёйиб, ҳукмронликни қўлга олган ва пасткаш оламни ўз нурлари

лашкари билан эгаллаган маҳалда амир Насруллоҳ ва унинг барча аскарлари вазиятни бу тахлитда кўриб, чуқур ўй гирдобига ботдилар ва ул гирдобдан қай йўсинда қутулиб, омонлик қирғоғига чиқишни билмай қолдилар. Анча маслаҳат ва машваратдан сўнг барча асосий зарбдор кучлар орқада қолиб, шу турган кўйи Урганж лашкари олдига тўсиқ бўладилар, деган қарорга келдилар. Амир Насруллоҳ эса Тилов бозорчи билан бирга Бухорога кетадиган бўлди. **Байт:**

Ҳар кас ки зи ҳадди худ қадам пеш ниҳад,
Дар дасти адув фитад нахоҳад ки жаҳад.
(*Мазмуни:*
Ким ўз ҳаддидан ташқари қўйса қадам,
Тушиб ёв қўлига қутула олмас ҳеч ҳам).

Алқисса, эртаси куни шу маслаҳатга амал қилиб, бир Ҳазорасп эмас, юз минг Ҳазорасп[200] баҳридан кечган кўйи саргашта бир ҳолатда Ҳазораспдан кўчиб, шошилинч суратда Фитнак мавзесига қайтиб келдилар. Бу воқеадан урганжликлар хабар топиб, бир бепарволик билан Бухоро қўшини устига ташландилар. Бу хабар амир Насруллоҳ қулоғига етиб, ўзи ҳам отланишга мажбур бўлиб, тайёр турди.

Аммо, айни шу чоғда орқада келаётган бухоролик аскарлар қарашса, қочиб қутулишнинг ҳеч бир йўли йўқ. Ноилож, барча сайъ-ҳаракатлари билан душманга ташланиб, рақиб қўшинини орқага суриб, бир фарсахлик наридаги Ҳазорасп қалъаси яқинига қадар чекинтиришга эришдилар. Урганжликлар эса қичқиришиб, тағин улар кетидан қувишга тушдилар. Бироқ, булар Урганж қўшинининг бир қисми эди, бошқа ёрдам ҳали етиб келмаганди.

Ўша вақтда амир Насруллоҳнинг ҳовлиқма ва аҳмоқ бир маҳрами «урганжликлар Бухоронинг барча лашкарини битта қўймай асир олибдилар, кунимиз битди», деган хабарни олиб келди. Бу гапдан амир Насруллоҳнинг ҳуши бошидан учиб кетиб, ҳўнграб йиғлашдан ўзини тия олмади ва бир зумда ўзини йўқотиб, аянчли аҳволга тушди. **Байт:**

---

[200] Бу ерда сўз ўйини бор – «ҳазор асп»нинг луғавий маъноси «минг от» демакдир.

То кай чун шамъ бояд тожи зар бардоштан,
Чанд баҳри обрў оташ бар сар доштан.
(*Мазмуни:*
Олтин тожни бошда шамдек кўтариб юрмоқ қачонгача,
Обрў илинжида бошда оловни кўтариб юрмоқ қачонгача?)

Алқисса, бу хабарни барча бухороликлар эшитиб, қўл-оёқдан батамом тушдилар ва вужудларини даҳшатли қўрқув қамраб олиб, симоб каби изтиробда тўлғондилар ва ҳаётдан бутунлай умид узиб, тақдирга тан берган кўйи ўлимни кутиб ўтирдилар. Аммо, шу орада ҳалиги гапнинг шошилинчда айтилиб, воқеа ҳақиқатидан йироқ экани маълум бўлди. Аслида икки қўшин бир-биридан ажралиб, Бухоро сипоҳи орқадан ҳозиргина эсон-омон етиб келганди. Бу гап бухоролик аскарлар орасида ёйилгач, халқ озгина ўзига келиб, хурсанд бўлишди. Амир Насруллоҳ ҳам бу гапдан ниҳоятда қувониб, аммо, яна бир хатога йўл қўйиб, қўшинни ўша ерда қолдирганча ўзи бир неча яқинлари билан бирга шошилинч равишда Бухоро томонга қараб кетди. **Қитъа:**

На ҳар ки таблу алам сохт саввари донад,
На ҳар ки тохт ба кишвар Искандари донад.
Улувви фитрат, табъи расо худодод аст,
На ҳар гиёҳ ки биръяд санавбари донад.
(*Мазмуни:*
Туг, ногора ушлаган кишининг бариси сарвар эмас,
Юрт олиш учун йўрғалаган ҳар кимса Искандар эмас.
Зотида улуглик, кўнгли тўғрилик худодан берилар,
Богда ўсган ҳар бир ўт ахир сарви санувбар эмас).

Амир Насруллоҳнинг бу ишидан қўшин аҳли хабар топгач, саросимага тушиб ва бошлари оққан кўйи ҳар томонга чопа бошлабди. Ит эгасини, мушук бекасини танимай қолибди. Аскарлар энди албатта дарё балиқларига ем, осмон қушларига луқма бўлажагига ишонч ҳосил қилишибди. Кўплари дарҳол оғир юкларини ва қуролларини ташлаб, ватан йўли сари юз тутишибди.

Алқисса, амир Насруллоҳ жуда катта тезликда ёнидаги ва кетидан қочиб келган қўшин билан бирга кунига икки бор кўчиб, етти кеча-кундуз давомида ул қонхўр саҳрони босиб ўтиб, неча бир қийинчиликдан сўнг Элчик кечувига етиб олди.

Ўша вақтларда Муҳаммадниёзбой исмли хоразмлик амалдор Раҳимқулихон томонидан ноиб сифатида Марви Шоҳижаҳонда ҳукм юргизарди. Марвнинг туркманлари кажрафтор фалакнинг турфа ўйинларидан бехабар ва амир Насруллоҳ урганжликларни албатта енгади, деган ўйда ғафлат босиб ва дадил қадам ташлаган кўйи ўша бегуноҳнинг бошини танидан жудо қилиб, барчаси амир Насруллоҳга тобелик билдириб, шошилинч суратда амир ҳузурига отландилар ва мазкур мавзеда амир Насруллоҳга келиб қўшилдилар. Аммо, бу орада ўзгарувчан фалакнинг бошқача ўйинлар кўрсатганидан ҳаммаси қилган мазкур ишларидан жуда пушаймон бўлдилар. Бироқ, бўлар иш бўлганидан ва эндиги пушаймондан фойда йўқлигини билиб, тақдирга тан бердилар ва урганжликлар қасосидан қўрқувга тушиб, ишнинг оқибатини ўнглаш фикрида бўлдилар. Амир Насруллоҳ улар келганидан хурсанд бўлди ва ҳар бирига ўз мақомига қараб саруполар инъом қилди. Туркманларни ўз паноҳи остига олган бўлиб, Муҳаммадалихон мода олдига бир неча бор элчилик расми билан борган ва Жиззахда ҳоким бўлиб турган Остонақулини Марвга ҳоким қилиб, туркманларга қўшиб юборди. Ўша мавзеда яна ҳар томондан ёрдамга келган мирларга ҳам саруполар кийгизиб, уйларига қайтиб кетиш учун рухсат бериб юборди. Қўшинга эса дарёдан кечишни буюрди. Кечувда кема кам бўлиб, барча лашкар аҳлига етмас эди. Урганжликлар таъқибидан қўрққан аскарларнинг мингтаси бир-бири билан битта кема устида жиққа-мушт бўлиб талашар эдилар. Шу сабабли амирнинг хос одамлари минган тўртта кема мавжланиб оқаётган дарёга ғарқ бўлиб, ундагилар Жайҳун балиқларига ем бўлдилар. Амир Насруллоҳ қараса, иш чаппасига кетиб бўлган. Ҳали душман қўшини йўқ ерига одамлари шунча ваҳимга тушиб, ўзларини кемага уриб ётишибди. Агар душманнинг қораси кўринса, унда барчаси ўзларини тап-тап дарёга отиб, ўзларини ўзлари ҳалок қилишса керак. Ноилож, амир бошини эгганча, бир неча *надими* билан лашкарини у қирғоқда ўз ҳолича қолдириб, неча бир қўрқув ва ваҳима ичида Омуя дарёсидан кечиб ўтиб, омонлик соҳилига чиқиб олди. **Маснавий:**

Гар аз гардун биборад ханжару тир,
Наояд коргар бе ҳукми тақдир.
Ва гар олам саросар об гардад,
Яке бе ҳукми раббони намирад.

(*Мазмуни:*

Осмондан ёғилса-да, гар ханжар, ўқ,
Тақдирдан бошқа бирон иш бўлмас.
Дунёни бошдин-оёқ сув босса ҳам,
Тангри изнисиз бирон киши ўлмас).

Бу ҳолни кўрган лашкар эса баттар ваҳимага тушиб, аскарларнинг бир бўлаги қандай қийинчилик билан бўлмасин, дарёдан ўтиб олишди, кўплари эса шоша-пиша бир неча масофа наридаги Чаҳоржуй қалъаси томон юриб, бир кеча-кундуз деганда қалъага етиб, Чаҳоржуй кечуви орқали ўта аянчли бир ҳолатда Омуя дарёсидан кечиб ўтиб, уйлари томон кетишди. Айтишларича, ўша сафар чоғи жуда кўп от ҳалокатга учраб, бухоролик аскарлар Ҳазораспдан то уйларигача пиёда қайтишган.

Амир Насруллоҳ дарёдан кечиб ўтгач, шу шошилганича, уч кўч масофани босиб ўтиб, Бухорога кирди ҳамда уруш азоблари ва йўл чарчоқларини ёзиб, дам олди* .

Сўз маънолари мағзини чақувчи нуктадонлар назаридан яширин қолмасинким, гапимиз бошида ҳар гулистондан бир гул узиб, Манғития давлати тарихини баён қилган эдик. Худо хоҳлаб, умр вафодорлик қилса, эндиликда чиройли юрар самандимиз димоғига ҳар бўстондан бир тароват етишиб, бир сўзлилик майдони ичра яна хуш хиром этгусиким, бу ишда Аллоҳи эгамнинг ўзи ёр бўлсин.*

---

* Шу жойгача манбанинг ўн биринчи тоифа, яъни манғитлар даврига оид қисми Душанбе факсимиле нашри асосида таржима қилинди – Ш.В.

* Шу жойдан асарнинг иккинчи китоби бошланади ва унинг ўзбек тилига таржимаси Японияда чоп этилган нашр асосида амалга оширилди – Ш.В.

ЎН ИККИНЧИ ТОИФА

Минглар сулоласи вакиллари етти киши эди ва уларнинг салтанати Фарғона мамлакатида юз йил бўлди. Бу сулоланинг биринчи вакили Раҳимхон ибн Шаҳрух[201] *оталиқ* ибн Муҳаммадхолиқбий ибн Чамашбий бўлиб, у (Шайдо лақаби билан танилган ва ушбу айёмдаги эшон Хожажонхожанинг аждоди ҳисобланмиш) йўлбошчилар паноҳи мавлоно Лутфуллоҳ Чустий[202] нинг муриди эди. Алар ҳазратлари эса валийлар султони ва сўфийлар паноҳгоҳи Махдуми Аъзам[203] нинг – *сирларини Аллоҳ азиз тутсин* – муриди эканлар. Ва Шоҳрух *оталиқ* уч нафар азиз фарзандининг отаси эди: Раҳимхон, Абдулкаримбий ва Шодибий. Уларнинг истиқомат манзили Деҳқон тўда мавзесида бўлиб, Хўқанд шаҳрининг уч фарсахлик жанубий чеккасида жойлашган бу ер ҳозир харобага айланган. Хуллас, сулоланинг бу вакиллари илгари ўша мавзеда яшаганлар.

У пайтлар ҳали Раҳим *оталиқ* юзнинг ўғли Оқбўтабий Хўжандда амирлик ноғорасини чалиб ўтирган даврлар эди. Азалий тақдир тақозоси ва пешонага битилган қисмат юзага чиқиб, Оқбўтабий Шоҳрух *оталиқ*нинг ҳаё пардаси ортида ўтирган қизига совчи қўйди ва қанча тўю-томошалар қилиб, қизни ўз никоҳига киритди. Раҳимхонни ҳам ўз ҳузурига элтиб, мулку давлат ишларини унга топширди. Ўзи эса кўнгил хушлик ва айшу ишрат ишлари билан машғул бўлди. Шу тариқа, бора-бора Раҳимхоннинг давлат бошқаришдаги шуҳрати овозаси элу-юртлар аро ёйилиб, Оқбўтабий лашкарининг барча саркардалари Раҳимхон сари майл билдирдилар. Оқбўтабий бу ҳолдан воқиф бўлиб, Раҳимхонни ушлаш пайига тушди. Раҳимхон бундан огоҳлик топди ва ўзининг бир неча яқин кишилари билан туғилган ватани сари қочиб кетди. Унинг қочиб кетганидан хабар топган Оқбў-

---

[201] Минг сулоласининг вакили бўлган Шоҳрухбий (1709-1721) Қўқон хинлигига асос солган. Раҳимхон ибн Шоҳрух эса 1721-1733 йй. хон бўлган.

[202] Мавлоно Лутфуллоҳ Чустий (ваф.1572) нақшбандия тариқатининг йирик намояндаларидан.

[203] Махдуми Аъзам Косоний – Жалолиддин Аҳмад Косоний (1461-1543) йирик тасаввуф намояндаси.

табий дарҳол беш юз нафар қирғизга Раҳимхоннинг орқасидан қувлаб етиш ва зудлик билан ушлаб келишни буюрди. Қирғизлар тезликда Раҳимхоннинг кетидан қувишга тушиб, Шумқўрғон мавзесида унга етиб олдилар. Ул мардоналик ўрмонининг арслони ғишт қолипдан кўчгани ва ўқ камондан узилганини англаб, кўп умид ва кам кишиси билан қўлини ўқу-камон сари чўзганча душманга қарши жангга киришди ва ушбу **байт**даги сўзлари бўйича:

Гар эътиқоди ту бар аспи лашкар аст салом,
Марост бар карами дўст эътиқоди тамом.
(*Мазмуни:*
Гар ишончинг лашкар отигадир кўпроқ,
Менинг ишончим дўст карамига ҳар чоқ) –

шундай сўйиш ясадиким, оёғи остидаги дашт қирғизларнинг қонидан лолазорга айланди ва Сайҳун дарёсининг суви лаъл рангли қирмизи шароб тусига кирди. Айтишларича, Раҳимхоннинг Қанбар исмли бир жуда мерган ўқ-ёйчиси бор экан. Ана ўша мерганнинг бир ўзи шу куни қирқ нафар қирғизни камон ўқи учига қадаб, отганларининг барисини ер тишлатди. Ниҳоят, тирик қолган қирғизлар қарашса, бир неча кишидан бўлак жангчилари қолмабди. Барча ўртоқлари йўқлик қаъри сари юз тутишибди. Шунда ўша беш-олти нафари ҳам яшаб қолиш учун фурсатни ғанимат билиб «секин қочган номард» дея, юзларини қочиш сари ўгирдилар. Раҳимхон эса бу ҳалокат қаъридан соғ-омон чиқиб, шу биринчи ғалабасини давлати нишонасининг яхши аломати ўрнида билди ва ҳақиқий султонимиз Аллоҳи таоло даргоҳига шукроналар адо қилиб, ўз ватани томон юзланди.

Оқбўтабий Раҳимхоннинг бу ишидан хабар топгач, ҳайрат бармоғини тишлади ва бу ёввойи овни қандай қўлга киритиш тадбирини била олмай, боши қотди. Ахийри, Раҳимхон олдига сўзамол ва гапга чечан элчиларни юбориш пайидан бўлди, аммо, бу сухандон элчилар орқали уни қанчалик ҳузурига таклиф этмасин, Раҳимхон бу илтимосларни қабул қулоғи билан эшитмади. Унинг бу иши ушбу мақолга мос тушганди. **Байт:**

Мурге ки рамида гардад аз дом,
Минбаъд ба дона кай шавад ром.

(*Мазмуни:*
Қуш қутулса агар тузоқдан,
Тузоқ донин танир узоқдан).

Бироқ, Оқбўтабийнинг анча ваъдаси ва орада юзага чиққан аҳду паймонлардан сўнг ниҳоят ул олий мартабали Раҳимхон Оқбўтабий ҳузурига келди ва ҳар икки соҳиби давлат бир-бирига лутфу марҳамат кўргузгач, Оқбўтабий Раҳимхон қадамига ҳасанотлар айтди ва меҳмондорчилик расмини бекаму кўст адо этди. Бу воқеадан бироз вақт ўтгач, айрим фитна қўзғовчи шайтон сийрат бузуқи кишилар яна бир неча бор Оқбўтабийнинг ихлосини Раҳимхондан қайтариб, ул жасур ва довюрак хонни ҳибсга олиш сари ундашга киришдилар. Раҳимхон ҳам бу ҳолдан воқиф бўлмай қолмади ва бир кечаси Оқбўтабий Хўжанд Арки устида ноз уйқуда ухлаб ётган маҳал бир нечта қасоскор баҳодирлар билан бирга адоват қиличини белининг юз жойидан ўнгу сўл қилиб боғлаб, андишасизлик либосини эгнига ташлаб, Арк сари юзланди ва ул амирлик паноҳи устига ногаҳоний ўлим мисоли ёпирилиб келиб, кин-адоват қиличи воситасида амир ва унинг ёнида ухлаб ётган икки нафар ой юзли фарзандига қиёматгача қайтиб ўрнидан турғизмас даражадаги ўлим шарбатини ичирдилар. Шоир демиш, **байт:**

Сарашро ба ханжар буриданд зор,
Хурўшид замоне ва бар гашт кор.
(*Мазмуни:*
Бошини ханжар билан кесишди зор,
Замона қўпди, терс кетди иш якбор).

Ўша кечасиёқ ул бечора шаҳид амирни тупроққа топширдилар. Ва эртаси куни Раҳимхон амирлик тахтига ўтирди ва тез фурсатларда унинг давлати овозаси оламни тутди. Раҳимхон жасур ва шижоатли хон эди. Фарғонанинг кўп вилоятлари шу Раҳимхон томонидан фатҳ этилди. Шунга кўра, Раҳимхонни «соҳибқирон» ҳам дейишган. Раҳимхон бироз вақт ҳукумат юргизгач, Хўжандни укаси Абдулкаримбийга берди ва ўзи Хўқанд шаҳрига бориб ўтирди. Бу пайтлар Хўқанднинг янги барпо бўлган даврлари эди. Раҳимхон бу шаҳар ободончилиги учун кўп ҳаракатлар қилди. Марғинон ҳукуматини кенжа укаси Шо-

дибийга топширди. Фарғонанинг барча мамлакатларини қўлга киритгач, бу каби ишлардан кўнглини батамом тинчитди.

Раҳимхоннинг Самарқанд ва Миёнкол томонга қўшин тортгани ва ул вилоятни фатҳ этгани зикри

Раҳимхон чексиз сонли лашкар билан Самарқанд томон юзланиб, бир неча манзилларни босиб ўтгач, Самарқанд вилоятига етишди ва ул мамлакатни осонлик билан тез фурсатда қўлга киритди. У ердан Янгиқўрғон томонга қараб юрди ва ул шаҳарни ҳам эгаллади. Шундан сўнг оти жиловини Шаҳрисабз сари бурди. У пайтда Кеш вилоятида Иброҳим *оталиқ*нинг укаси Ҳаким Букри ҳукмронлик қиларди. Раҳимхоннинг бостириб келаётганидан хабар топиб, уруш ва жангга тайёр бўлиб турди. Раҳимхон Шаҳрисабз яқинида қўш ташлагач, ҳар икки ўртада сўзамол элчилар алмашинуви амалга ошиб, томонлар дўстлик маслаҳатини бир ерга қўйдилар. Ҳакимбек ҳаё пардаси ичра ўтирган бокира жияни, яъни укаси Иброҳим *оталиқ*нинг Ойчучук ойим исмли ниҳоятда гўзал қизини Раҳимхонга никоҳлаб берди. Раҳимхон катта обрў билан Самарқанд сари равона бўлди. Бул шаҳарга кириб келгач, табиатида оғир бир хасталик пайдо бўлди. Айримлар айтишича, у ҳазрат шайх Қусам ибн Аббос[204] – Аллоҳ *ундан рози бўлсин* – мозорига зиналардан отда чиқиб бориб, шу беадаблиги сабабли бундай касалга мубтало бўлган. Хуллас, танига шу касаллик ёпишгач, хон ўзининг ноиби сифатида Аннақули *додхоҳ* ва мулло Бечорани Самарқандда қолдириб, ўзи Хўқанд сари қайтди. Хўжандга келиб тушгач, касали баттар оғирлашди ва замона табиблари қанчалик давосига илож қилмасинлар, ҳеч бири фойда қилмади. Шу зайл бу дунё саройидан борлиқ кўч-кўлонини йиғиштириб, охират сари юз тутди. Наъшини Хўқандга элтиб, шу шаҳарда дафн қилдилар. Ҳукумати даври ўн йил ва умри муддати ўттиз уч йил бўлди. Раҳимхон Иброҳим *оталиқ*нинг бояги айтганимиз қизини ўз никоҳига киритган пайтда мазкур исматпаноҳнинг бўйида Раҳимхондан ҳоми-

[204] Ислом пайғамбарининг Ўрта Осиёда «шоҳи зинда» лақабини олган амакиваччаси Қусам ибн Аббос ибн Абд ал-Муталлиб ибн Ҳошим ал-Қарши ал-Ҳошимий (VII аср).

ла қолганди. Ҳомиланинг вақти-соати етиб, Раҳимхон вафотидан сўнг гўзал юзли бир қиз йўқлик қўйнидан борлиқ майдонига келди. Унга Ойжон ойим деб исм қўйдилар. Гапнинг қисқаси, Раҳимхондан учта қиз ва бир ўғил ёдгор қолиб, бу ўғил фарзанд китобимиз бошида айтганимиз ўша Эрдонабий эди. **Байт:**

Бо қазо бар наметавон омад,
Бо қадр бар наметавон овехт.
(*Мазмуни:*
Қазо билан тенг келиб бўлмас,
Тақдир ёқасидан олиб бўлмас).

Хоннинг ўрнига Абдулкаримбий ҳукумат тепасига чиқиб, давлат ишлари билан машғул бўлди. Шунингдек, у акаси вафотидан сўнг хоннинг беваси Ойчучук ойимни ҳам ўз ақду никоҳига киритди.

Абдулкаримбийнинг ҳукумати айёмида Хитой томондан қалмоқ бош кўтариб чиқди[205]. У пайтда Кошғарда Ойхожа ва Кунхожа каби саййидзодалар ҳукмронлик қилишарди[206]. Хитой лашкари еттита шаҳарни босиб олгач, бу саййидзода ҳокимлар кўп уруш ва жанглардан сўнг қочишни ихтиёр этиб, Бадахшон[207] томон юзландилар. Ул шаҳарга етишгач, Бадахшон аҳолиси хитойликларнинг ёлғон ваъдаларига учиб, динни дунёга сотдилар ва ул икки саййидзодани ушлаб, хитойга топширдилар. Ул динсиз кофирлар эса саййидликнинг мазкур икки гавҳари бошини ўткир қилич тиғи билан имом Ҳусайиндек танасидан жудо қилиб, шаҳидлик даражасига етказдилар ва бу саййидзодалар қонидан Бадахшон тупроғи Бадахшон лаълидек қип-қизил бўлди. Гўё ушбу мақол бу ҳол тавсифида битилган эди. **Марсия:**

Замини Карбало шуд ин Бадахшон, эй мусулмонон,
Ки дар моҳи муҳаррам кушта шуд хожа ба сад хори.

---

[205] Жунғорларнинг Ўрта Осиёга ҳужумлари кўзда тутилмоқда.

[206] Оффоқ хўжа ўғиллари – Хон хўжа (Хўжа Яҳё ибн Хўжа Ҳидоятуллоҳ ибн Хўжа Муҳаммадюсуф ибн хўжа Муҳаммадамин ибн Махдуми Аъзам Даҳбедий ва Кун хўжа (Хўжа Бурҳониддин)лар назарда тутилмоқда.

[207] Афғонистон Бадахшони кўзда тутилмоқда.

Ба дастури Ҳусайнаш сар бурид он Шимри зи-жавшан,
Язиди шум сар бардошт боз аз нав ба жаббори.
(*Мазмуни:*
Карбалога дўнди бу Бадахшон, эй мусулмонлар,
Муҳаррамда ўлдирилди хожа, дилда армонлар.
Ҳусайн каби бошин кесди ул совут кийган Шимр,
Жабр учун тагин бош кўтарди Язид бу замонлар[208]).

Ул саййидлик паноҳларидан эмизикли бир фарзанд ёдгор қолди. Хайрихоҳ ва жонкуяр кишилар ул нодир дурни кофирлардан яшириб қўйишган экан. Шу кишилар сўнг чақалоқни олиб, одам билмас йўл орқали Бухорога етказдилар.

Хитойликлар саййидлар ишини бир ёқлик қилгач, нопок кўнгиллари жойига тушиб, қалмоқ қўшинини Фарғона мамлакатлари сари жўнатдилар. Улар эса кўп вилоятларни эгаллаб, Хўқанд вилоятини ҳам қамал қилдилар. Абдулкаримбий белини юз жойидан боғлаб, ул нопок кофирларга қарши ҳар кун ғазовот жанглари қилиб турди. Қамал муддати чўзила бошлади. Ўша пайтда Фозилбий ваълинеъмат ибн Содиқбий юз Ўратепада ҳокимлик қиларди. У Абдулкаримбийнинг тутинган ўғли эди. Мазкур айёмда ёши йигирмага етганди. Бу воқеалар хабарини эшитган заҳоти тез суръатларда Хўқанд томонга шошилди ва бир неча манзилни босиб ўтиб, Хўқандга етиб олди ва ғазовот уруши шарафига мушарраф бўлди. Ул амирнинг келганидан Абдулкаримбий кўп хурсанд бўлди ва қадамини муборак санаб, амир ҳаққига яхши меҳмондорчиликлар бажо келтирди. Бир неча кундан кейин қалмоқ лашкарининг аҳволи оғирлашиб, Хўқанд мамлакатини ўз ҳолига ташлаганча юртлари сари қайтиб кетдилар. Ислом аҳли кишилари уларни қувлаб бориб, жону моллари-ни талон-тарож қилишди. Айтишларича, Фозил валинеъматнинг Пирмуҳаммад исмли жасур баҳодири ўша куффор жангида бир кунда тўқсон нафар қалмоқ жангчисини найза сан-

[208] Имом Ҳусайн ибн Али ибн Аби Толибнинг Карбало даштида ёнидаги етмиш икки нафар яқинлари билан бирга уммавийлар халифаси Язид (680-683) буйруғига биноан муҳаррам ойида ҳалок этилиши ва имомнинг бошини қилич билан кесган лашкарбоши Шимр назарда тутилмоқда.

чиб ўлдирган. Жаноб эшон Султонхон[209] айтишларича, ул зот бу ҳақдаги сўзларни Пирмуҳаммад Баҳодирнинг ўз оғзидан бир неча бор эшитган эканлар.

Алқисса, Абдулкаримбий кофирлар урушидан халослик топгач, Фозилбий валинеъматга тўла иззат-икром кўрсатиб, катта обрў ва эътибор билан Хўжандга қайтиши учун рухсат берди.

Ўша пайтда Абдулкаримбийнинг укаси Шодибий Марғинонда ҳокимлик қиларди. У ер халқининг кўпчилиги доимо қирғизлар босқин-чопқинига учрар ва шу сабабли Марғиноннинг чекка ҳудудларидаги аҳолидан анчаси шаҳарга яқин келиб, ватан тутишганди. Кунлардан бир кун Шодибий овга қуш солиш учун чиққан бўлиб, шикор йўсини билан юриб, ул жамоа ўтирган жойга яқинлашди. Шунда кўнглига, *маҳрам*лари билан бирга ўзини қирғиз ясаб, қирғизлардан юраги олиниб қолган мазкур аҳолини қўрқитиш мақсадида улар устига «бостириб бориш» истаги келди. Буларни кўрган аҳоли эса чиндан ҳам қирғизлар босиб келишди, деб ўйлаб, нотаниш келувчилар сари милтиқ ота бошладилар. Вазиятни англаган Шодибийнинг *маҳрам*лари аҳолини воқеадан огоҳ қилишга киришдилар. Аммо, уларнинг бу уриниши кеч рўй бериб, тақдирни қарангки, бир дайди ўқ аллақачон Шодибийнинг кўкрагига теккан экан. Бий шу заҳотиёқ жонини ҳаққа топширди. Бу билан ушбу мақолдаги ҳодиса амалга ошганди, **мисраъ:** Дар жонбози чи жойи бози бошад (Жон билан ўйнашишнинг нимаси ўйин экан;) Уларнинг бу янглиғ ўйини мотам билан тугади ва шодликлари ғам билан қоришди. Барчаси йиғи-сиғи билан Шодибийнинг мурдасини шаҳарга келтириб, тупроққа топширдилар. Шодибий дан Сулаймонбек исмли бир фарзанд ёдгор қолди. Амирлиги муддати Марғинонда тўққиз йил ва умри ўттиз ёш бўлди.

Бир неча йилдан сўнг Абдулкаримбий ҳам бу даҳр тупроқхонасидан этак силтади ва юзини охират сари тутди. Ундан Абдураҳмонбек исмли битта ўғил фарзанд қолди. Ҳукумати даврони саккиз йил ва ҳаёти муддати ўттиз тўрт йил бўлиб, у ўлгач ўрнига Эрдонабий ибн Раҳимхонни амирлик мансаби билан ўтқаздилар. Эрдонабий Фарғонанинг барча мамлакатлари устидан

---

[209] Муаллиф ахборотчиларидан бири Султонхон тўраи Аҳрорий «Адо» кўзда тутилмоқда.

фармонфармолик қилди. У кўп доно ва ақлли бир давлат эгаси эди. Синглиси Ойжон ойимни амакиваччаси Абдураҳмонбекнинг никоҳига киритди. **Мисраъ:** Маҳро ба ситора аҳд бастанд (Ойни юлдузга қовуштирдилар) Давлатнинг ул икки гавҳари ноз тахтида ором олишди. Бир неча вақтлардан сўнг ул икки дурдонаи яктодан муштарий саодатли фарзанд йўқлик қўйнидан вужуд этагига қадам қўйди. Ул соҳиби давлатнинг исмини Норбўтабий қўйдилар.

Мазкур воқеадан олдин, аниқроғи, Раҳимхон замонасида Бухорода Абулфайзхон[210] подшоҳлик қиларди. Бу подшоҳ ўта кетган маишатбоз ва ўйин-кулгига берилган ҳукмдор бўлиб, давлат ва мамлакат ишларига қарамасди. Шу сабабли ўзбек амирлари орасида бош-бошдоқлик вужудга келганди. Жумладан, улардан бири Фарҳод *оталиқ* саналиб, ўз улуси ичида бир неча кун ҳукумат ноқорасини чалиб юрди. Самарқандда эса ҳукумат ўриндиғига ўтирадиган муносиб бир киши йўқ эди. Амирлар ноилож саййидлар ва нажиблар паноҳи жаноби эшон Абдушаҳидхожа ибн жаноб Абдулмажидхожани ҳукумат тахтига ўтқаздилар. Бир неча кун ўтгач, бу саййидлар паноҳи билан мазкур Фарҳод *оталиқ* ўртасида уруш рўй берди. Зафар насими язидийлар байроғи томон эсиб, жаноб саййидни асир олдилар ва ҳусайинвор шаҳидлик даражасига етказдилар. **Байт:**

Бар авлоди паямбар тег рондан,
Хуш он касро ба хукон умр бурдан.

(*Мазмуни:*
Пайғамбар авлодига кўтаргандан кўра шамшир,
Яхшироқдир яшамоқ тўнғизлар ичра бир умр).

Азиз фарзандлари эшон Ортуқхожа эса қочишни ихтиёр этиб, Хўжанд томонга юзланди. Ул жанобнинг келганидан Абдулкаримбий хабар топиб, қучоқ очиб кутиб олди ва бу саййидлик паноҳининг қадамини муборак санаб, яхши бир уйга туширди. Эшон жаноблари ул вилоятда турғун яшаб қолдилар. Эрдонабий валинеъмат замонасида зиёрат йўсини билан Тахти Сулай-

---

[210] Абулфайзхон, аштархоний. Бухорода 1711-1747 йиллари ҳукм сурган.

монга бордилар. Эрдонабий ул зотнинг қайтиб келишини баракат сабабчиси билиб, бир неча кун хизматларида бўлди. У вақтда Кенагас ойим номи билан танилган Ойчучук ойим бинт Иброҳим *Оталиқ*нинг ҳаёт умри икки йили кам эллик ёшга етган бўлиб, ул исмат ва ҳаёлик намунасини эшон жаноблари никоҳига киритди. Бироз муддат ўтгач ул хонимнинг эшон жанобларидан бўйида қолиб, бир фарзанд дунёга келди. Ул саййидзода исмини Ҳаким тўра қўйдилар. Бу пайтда эшон жанобларининг ёши етмишдан ошган эди.

Гапнинг қисқаси шуким, ул асрда Бухорода Раҳимхон манғит[211] ҳукумат юргизарди ва Эрдонабийни тутинган фарзанди деб атаганди. Ўратепада Фозилбий валинеъмат ибн Содиқбий ҳукумат тепасида эди. Бу воқеаларнинг баёнини олдинроқ батафсил ёзган эдик.

Раҳимхон манғит ва Эрдонабийнинг биргаликда Ўратепа устига бостириб келиб, ноумид қайтганлари зикри

Раҳимхон чексиз лашкар билан Ўратепа устига юргач, Эрдонабий валинеъмат ҳам қўзғалиб, ҳар икки давлат эгаси бир қанча йўлларни босиб ўтиб, Ём мавзесида бир-бири билан учрашдилар ва биргалашиб Ўратепа қамалига киришдилар. Аммо, бир неча кун ўтгач, Муҳаммадаминбий қутқусига учиб, ҳар иккаласи ҳам ўз ватанлари сари қайтиб кетдилар. Ўша пайт Эрдонабий валинеъмат қўшини самовий офат ва осмоний балолардан саналмиш ел ва шамол тўфонига дуч келдилар ва бу чанг-тўзон ҳодисасидан фойдаланган юз халқи писиб-яширинганча улар кетига тушиб, Эрдонабий лашкардан кўпини ушлаб олдилар. Сўнг каллаларидан минора ясадилар. Эрдонабий валинеъмат эса неча азоб-уқубат ва меҳнату-машаққатлар билан ўзини Хўқандга етказди ва туну-кун бу ҳодисалар кўз олдидан кетмай, қасос олиш пайидан бўлди.

---

[211] Раҳимхон ибн Ҳакимбий ибн Худоёр ибн Худойқули манғит Абулфайзхонни ўлдиргач, аввал унинг фарзанд ва неварсаини қўғирчоқ хон сифатида тахтга кўтарди. Сўнг 1756 йили ўзини «хон» деб эълон қилиб, ҳокимиятни ўз қўлига олади. Вафоти 1758 йил 24 март (14 ражаб 1171 ҳижрий йили).

Эрдонабий валинеъматнинг Ўратепа томонга қўшин тортиб боргани ва юзлар жамоасини қатли ом йўсини билан ёппасига қирғин қилгани зикри

Қасос ўтида ёнган Эрдонабий валинеъмат бироз муддатдан сўнг жуда кўп лашкар билан Ўратепа мамлакати устига юзланиб, бир неча манзил йўлни босиб ўтгач, ул шаҳарга етишди. Бу хабар Фозилбий валинеъмат қулоғига етди. Дарҳол отланиб, катта қўшин билан мухолиф олдига чиқаркан ғанимини косадаги тайёр ош ва осонликча ютиб юборадиган луқма, деб ўйлади. Аммо, кўзанинг кунда эмас кунида синишини хаёлига ҳам келтирмади. **Байт:**

Душман чу бини нотавон, лоф аз бурути худ мазан,
Магзест дар ҳар устухон, мардест дар ҳар пираҳан.
(*Мазмуни:*
Душманни ожиз кўриб, ўз мўйловингдан урма дам,
Ҳар суякда бор илик, ҳар кўйлак тагида бор (мард) одам).

Икки лашкар денгизи Оқсув деган мавзеда бир-бири устига ташлангач, шундай бир азим уруш бўлдики, жанг майдони ботирлар қонидан қип-қизил рангга бўялди. **Байт:**

Чунон шуд ки кас руйи кишвар надид,
Зи паси куштагон шуд замин нопадид.
(*Мазмуни:*
Кўринмай қолди атрофдаги бор олам,
Чун ўликлар ер юзин қоплаган бу дам).

Анча уруш ва жанглардан сўнг зафар юлдузи Эрдонабий валинеъмат уфқидан балқиб чиқди, Фозилбий валинеъмат юлдузи эса сўна бошлади. Юзлар лашкари қочиш сари юзландилар, минглар қўшини эса улар кетидан қувиб, душманни қатлга етказмоқ ва айримларини асир олмоқ билан машғул бўлдилар.Ўша куниси Эрдонабий валинеъмат ўз қўли билан юзларнинг ўн саккиз нафар улуғини ўлдирди. Шу чопқин маҳали қўлидаги қилич бир гал хато кетиб, оти бошига бориб тушди ва отнинг бошини икки бўлакка бўлиб ташлади. Эрдонабий валинеъмат шундан сўнггина ҳовридан тушиб, қилич сармаш ва одам ўлдиришни бас қилди.

Фозилбий валинеъмат эса бу даҳшатли ҳалокат майдонидан қанча меҳнату машаққат билан ўзини зўрға нажот қирғоғига етказди.

Эрдонабий валинеъмат асир тушганларни бир ерга йиғиб, барчасини бир қолмай ўлдириш ва бошларидан «калла минора» ясашни буюрди. Унинг айтганидай қилиб, асир бечораларни қаторлаштириб қўйиб, бир-бир бошларини кесдилар ва ул мусулмонлар қонидан Оқсув дарёси[212] Қизил денгизга айланди. Минглар юзлар бошидан бир минг бир юз калла минораси эмас, балки «калла тоғи» ясадилар. Айтишларича, ўша замонларда Фозилбий валинеъмат хизматида бир ширали овоз соҳиби бўлиб, унинг товуши олдида Довуд саси[213] ва Ноҳид[214] овози ҳеч гап эмас экан. Мусиқа илмини яхши эгаллаган ва ул даврда бу соҳада унга тенг келадигани топилмас, ўхшаши йўқ бу ашулачининг овозаси барча диёрларга етган экан. Буни қарангки, ўша бечора ҳам асир тушиб, бу аёвсиз бош кесишлардан қўрққанидан, балки, ширали овозимни эшитиб, санъатимга тан беришар ва шунинг воситасида ўлимдан омон қоларман, деган ният ва илинжда шу қиёмат қойим чоғи ёқимли товуши билан ашула айтишга тушибди. Аммо, ул бечора бу пайтда Эрдонабий учун – **мисраъ:** «Овози хар ва нағмаи Довуд якест» (Эшакнинг овози билан Довуд пайғамбарнинг товуши бир хил), эканини қайдан ҳам билибди. Эрдонабий қатли ом тугагач, ул бечоранинг ҳам бошини танасидан жудо қилиб, ҳаммадан юқорироқ қўйишни буюрди ва навкарлар худди у айтгандек қилиб, бу бахти қаро ашулачининг кесилган бошини калламинораниng энг тепасига қўйишди. Эрдонабий шундан сўнг зафар ва ғалаба билан Хўқанд тарафга қайтди. Қўли бироз вақт ўлдир-ўлдир ва талон-тарож каби ишлардан бўшагач, эгри юрувчи кажрафтор фалак эски қилиғини қайтадан бошлаб, Эрдонабийнинг яна бир неча муддат тинч ва осойишта ўтиришига йўл бермади.

Хулласи калом, Абдураҳмонбий ибн Абдулкаримбий мазкур Эрдонабий валинеъматдан ҳадиксираб, ҳозир Испара[215] номи

---

[212] Оқсув дарёси – Ўратепа яқинидаги дарё.

[213] Довуд пайғамбарнинг ширали овози билан ҳам машҳур бўлганига ишора.

[214] Қадимги юнонлар ақидасича Ноҳид (Венера, Зуҳра) юлдузи базму ишрат, мусиқа рамзи сифатида тасвирланган.

[215] Ҳозирги Тожикистон Республикаси, Суғд вилоятидаги Исфара шаҳри.

билан аталувчи Испаройин қалъаси томон кетди ва у ердан Чаҳоркуҳ[216] қалъасига ўтиб, қалъани мустаҳкам қўрғонга айлантирди ва ўша ерда амирлик ўриндиғига ўтириб, қаршилик ноқорасини чалди. Эрдонабий бу қўрқинч аломатли хабарни эшитиб, ҳайрат денгизига чўмди ва бу тугуннинг қай таʼдбир ва қандай ҳийла билан ечилишини билмай қолди. **Байт:**

Бар нахезам зи сари кўйи ту то жон дорам,
Ношуда кор ба жон аз сари жон бархезам.
(*Мазмуни:*
Турмасман кўчангдан токи бор танда жоним,
Жон иши битмай жондан кечмоққа йўқ имконим).

Қараса, ҳеч томондан бирор фойдали йўл кўринмайди. Ноилож, кўнгилни уруш сари қўйди. Шу бўлиб, етти йил давомида ораларида жуда кўп уруш ва тўқнашувлар рўй берди. Абдураҳмонбий хизматидаги Эрназар Итбош баҳодирликда ўз замонасининг тенгсиз ва мислсиз амирларидан бўлиб, бу урушларда марди майдонликнинг додига етганча қаҳрамонлик намунасини кўрсатиб юрди. Ниҳоят, Эрдонабий ҳийла ва алдов йўлини тутиб, бир неча қалбаки аҳду-паймон ва ёлғон ваъдалар билан ул содда кўнгил амир Абдураҳмонбийни ўзи томон ром қилишга эришди ва уни Хўқандга олиб келишга муваффақ бўлди. **Мисраъ:** Эй умеди ман ва аҳди ту саросар чун бод (Менинг умидиму, сенинг аҳдинг бори бир елдир) Эрдонабий бу амир Хўқандга келгач, хурсандлик изҳор этиб, унга муносиб бир уй тайин қилди. Ўша пайтлари Эрдонабий амирларининг катталари Идрисқулбий ва Абдураҳмон баҳодир бўлиб қолдилар. Анча вақт ўтгач, Эрдонабий улар билан ушбу маслаҳатни ўртага солиб «Ақлли одам ҳеч қачон тирик тулкини ов белбоғига осиб, ёнида олиб юрмайди. Ҳеч ким илонни енги ичида сақламайди. Шундай бўлгач, нега энди мен кўнглимни ўз душманим ғамидан тинч тутарканман. Эшитмаганмисиз, ахир айтмишлар-ку» дея, қуйидаги байтни ўқиди. **Байт:**

---

[216] Чаҳоркуҳ/Чоркуҳ – Исфаранинг шарқий-жанубида жойлашган жой.

Агар донаи ҳийла бошад касе,
Ба дом оварад мурғи зийрак басе.
(*Мазмуни:*
Киши айланса ҳийла-тадбир донига,
Сергак қушларни туширар ўз домига).

Ул икки баҳона изловчи мир Эрдонабий оғзидан бу янглиғ гапларни эшитгач, таҳсин ва офарин айтдилар ва «эй шоҳимиз, бу каби иш ҳукумат ва давлатчиликнинг муҳим тадбирлари сирасига киради, яхши ўйлабсиз» дея, ушбу мақолни ҳол тили билан баён этдилар. **Байт:**

Аз ҳар ки дилат гарони оварад,
Ўро сабук аз миён бардор.
(*Мазмуни:*
Кимдан дилинг оғринса сенинг,
Орадан кўтаргил уни сен секин).

Шу машваратдан сўнг Эрдонабий ул беоқибат икки *сардор* билан маслаҳатни бир ерга қўйиб, кўнглини Абдураҳмонбекни ўлдирмоқ сари қаратди ва бир кечаси бир нечта дев сифат малъунга Абдураҳмонбекни ўлдириш борасида буйруқ берди. Ул шайтон башара қотиллар йигитлик бўстонининг гули бўлмиш бегуноҳбек устига келиб, хотини Ойжон ойим бинт Раҳимхон билан бирга шаҳид этдилар. Ўша пайтда азиз фарзанди Норбўтабий ўн икки яшар эди. Ва Ойчучук ойим фарзандларини бу аҳволда кўриб, ҳушидан кетди. Бирор соатдан сўнг ўзига келди. Сочларини юлиб, юзларини тимдалаб, **мисраъ:** аз дида ба жойи ашк хун меборид (кўзидан ёш ўрнига қон оқизиб), Норбўтабийнинг қўлидан ушлаганча жонсиз ётганлар устига олиб келди ва «булар кимлигини биласанми» деди. Норбўтабийнинг кўзи онаси ва отасига тушиб, уларнинг шунча хорузорликда тубанлик тупроғига қорилган кўйи қизил қонига беланиб ётганини кўрди. Фарзандлик томири жунбушга келди ва йиғлай бошлади. Кенагас ойим «эй фарзанд, отанг ва онанг ўлимининг сабабчилари кимлигини биласанми?» деб сўради минг алам ва дард ичида. Норбўтабий «биламан, Ирисқулибек ва Абдураҳмон баҳодир» дея жавоб берди. Кенагас ойим «ундай бўлса энди сасингни чиқара кўрма» деди ва неварасининг қўлидан тутиб, ўзини бир чеккага олди. Ва ичи қора одамлардан бир нечтаси ул икки вафодор

ёрнинг ўлигини бир тобутга солиб, қабристон сари элтдилар ва ушбу мақолга мос ҳол рўй берди, туркий **байт:**

Бир наъшга солдилар икковни,
Жонсиз келин ва ўлук куёвни.

Ва ул мазлумларни неча бир хорлик-зорликда дафн қилдилар. Кенагас ойим аҳволни бу янглиғ кўргач ва Эрдонабийдан қаттиқ қўрқиб қолгач, кетишга рухсат олди ва икки қадрдон набираси билан туғилган ватани сари юзланди. Бир неча масофа ва манзилларни орқада қолдириб, Шаҳрисабзга етиб келди. Бу пайтда ҳукумат Рустам авлодлари жамоаси қўлидан чиқиб, Бекназарбий ихтиёрига ўтган эди. Бекназарбий улар қадамини муборак билиб, бегона хонадон вакили бўлишига қарамай, ҳақни қарор топтириб, қўлига ўтган барча мулкларни асл эгаларига қайтариб берди. Кенагас ойим шу зайл ўзининг барча мулкига эга чиқди. Тўла ихтиёр ва фароғатда икки нафар қамар юзли невараси билан тинч-осуда ҳаёт кечира бошлади. Бу гаплардан тўрт йил ўтгач, Кенагас ойим кўнглига ўша пайтларда иршодлик ўриндиғини ўзининг баракатли зоти билан безаб ўтирган валийлар қутби ва сўфийлар паноҳгоҳи эшони бузруквор Мусохонхожа жаноблари зиёрати ҳаваси тушиб, юрагининг иккита парчаси бўлмиш неваралари билан ул саййидлик паноҳи манзил сари юзланди. Манзилга етгач, ул жаноб даргоҳининг тупроғини кўзига тўтиё қилиб сурди. Ва ул йўлбошловчи ҳидоятпаноҳ улар ҳаққида кўп лутфу марҳаматлар кўргузди. Бир неча кундан сўнг жаноби эшон ҳазратлари ҳаё пардаси ортида ўтирган ва замон Робия[217] си саналган мастура қизини саййидлик паноҳи эшон

[217] Робиа – Робиа ал-Адавийа (713/714-801) - Басра зоҳидларининг таниқли вакиласи. Болалигида чўри қилиб сотилган. Кейинчалик художўйлиги ва зоҳидларга хос турмуш тарзига ихлос билан риоя этгани сабабли озодликка чиқарилган. Бир неча йил саҳрода ёлғиз яшаган. У Аллоҳни севишдан бошқа жамики нарсаларни рад этиш тарафдори бўлган. Аллоҳдан ҳеч бир тамаъ - манфаат кўзламай, уни мутлақ севиш - инсон маънавий ҳаётининг моҳияти эканлигини зоҳидлардан биринчи бўлиб таъкидлаган. Робиа ғоялари кейинги авлод суфийлари орасида кенг тарқалиб, Бистомий, Ҳаллож, Ибн Фарид, Ибн Арабий ва б. суфийлар таълимотининг асосини ташкил этган. Робиа Адавия. тақводорлик, Аллоҳни севиш намунаси деб билиниб, «авлиё» сифатида улуғланади.

Ҳаким тўранинг никоҳига киритди. Ўша кечасиёқ бахт юлдузлари яқинлашуви рўй бериб, турмуш қурганлар ушбу **мисраъда** айтилган: Қирон чун Муштарий бо Зуҳра мекард (Муштарий[218] Зуҳро[219] билан яқинлик ҳосил қиларди), сўзлари сингари айшу ишратга машғул бўлдилар.

Ўша кезлари Эрдонабийнинг жияни Хонхожа ибн Юсуф Алихожа тоғаси Эрдонабий дан қўрқиб, Даҳбед[220] га қочиб келган ва эшон жаноблари хизматида умр кечираётган эди. Бу гаплардан анча вақт ўтгач, Кенагас ойим бир неварасидан кўнглини хотиржам қилиб, ул жанобни Даҳбедда эшон ҳазрат хизматида фарзанд сифатида қолдирди ва ўзи яна битта невараси, яъни Норбўтабий билан Ўратепа сари йўлга тушди. Манзилу мақсадга етишгач, Фозилбий валинеъмат улар қадамини муборак билиб, жуда эъзоз-икром кўрсатди ва Қизли қалъасини ён-атроф туманлари билан бирга уларга инъом қилди. Ва бийи мазкурнинг азиз фарзанди Худоёрбий билан Норбўтабий қиёматлик дўст тутиндилар. Норбўтабий икки йил мазкур ерда истиқомат қилди. Шу орада Эрдонабий мактублар юбориб, шу хатлар ва қасамлар орқали Норбўтабийнинг дилини ваъдаларга тўлдириб, Хўқандга чақириб олди. **Мисраъ:** Ба шаҳри худ равам ва шаҳриёри худ бошам (Ўз шаҳримга бораман ва ўз юртим шоҳзодаси бўламан).

Эрдонабий уни ўзининг кўп сийловларига сазовор этиб, ҳозир Муйи муборак деб аталувчи Қоратепа мавзесида ҳоким қилиб қўйди. **Байт:**

Касеро ки Эзид зи жойи ҳамул,
Бар орад ба авжи камолу қабул.

---

[218] Муштарий (Буржис, Юпитер) еттита (Ой, Уторуд, Зуҳра, Қуёш, Миррих, Муштарий, Зуҳал) сайёрадан бирининг номи бўлиб, юнон мунажжимлари ақидасича у бахт рамзи ҳам саналади. Ҳар бир сайёра эса битта осмон табақаси ва ер юзи иқлимларидан бирига нисбат берилиб, улар шу ўлкалар ҳомийси сифатида талқин этилган.

[219] Зуҳро (Ноҳид, Венера) юлдузи гўзаллик, ишқ-севги, базму ишрат, мусиқа рамзи саналган.

[220] Даҳбед – Самарқанд яқинидаги жой. Маҳдуми Ахзам Косонийнинг мақбараси шу ерда. Унинг авлодлари ҳам шу ерда яшаганлар.

(*Мазмуни:*

Истаса агар кўтарар худойим ҳар кишини,
Нишонсиз жойдан шўҳрат авжига ишини).

Бир йилдан сўнг Эрдонабий дарди бедаво бир касалликка йўлиқди ва замонанинг ҳозиқ ҳаким-табиблари даволашга тушиб, қанча уринмасинлар, натижа бермади. Ҳақ чақириғини «лаббайка» қулоғи билан эшитиб, ёлғончи саройдан мангулик уйига кўчиб ўтди. Умри муддати ўттиз олти йил, ҳукумронлик даври ўн йил бўлди. Ундан беш нафар ой юзлик қиз фарзанд қолиб, меросхўрлари ичида ўғил зурриёти йўқ эди.

Эрдонабий оламдан ўтган пайтлари Ирисқулибий ибн Дўстқул баҳодир Марғинонда ва Абдураҳмон баҳодир Хўжандда ҳукумат юргизиб ўтиришарди. Ҳар икки амир биргаликда Хўқандга келиб, Сулаймонбий ибн Шодибийни амирлик мансабига ўтқаздилар. Бу янги амир ўта лаёқатсиз одам бўлиб, доимо пасткаш ва бўлмағур кишилар билан ўтириб-турарди, давлат ишларига эса сира ҳам ҳуши йўқ эди. **Байт:**

Фарози тахти ҳукумат нишастан осон нест,
Дар ин мақом басе эҳтиёт бояд кард.
(*Мазмуни:*
Ўтирмоқ ҳукумат тахтида эмас осон,
Унда эҳтиёт бўлмоқ ҳам шартдир, бегумон).

Давлат устунлари ва амирлар кўришса, бу одам ҳукумат юргизиш қобилиятидан маҳрум. Оз фурсатда мамлакатларни осонликча қўлдан чиқариши ҳеч гапмас. Ноилож воқеа баёнини Ирисқулибийга хат орқали ёзиб юборишди. У ҳам Хўқанд амирлари ҳақ эканини англаб, ноилож отига минди ва ўзини Норбўтабийнинг тарафдори қилиб кўрсатганча, шу хизматлари туфайли унинг дилидаги эски кина-кудуратни чиқариб ташлашни ҳам умид қилиб, **мисраъ:** Талхии бодомро шакар талофи мекунад (Бодом тахирлигини шакар босиб юборади), қабилида иш тутишга киришди ва ўзининг бир нечта мубориз кишилари кийими тагидан кин-адоват қиличларини ўнгу сўл боғлатиб, Сулаймонбий ҳузурига борди. Ёнидагилар топшириққа биноан ул соддадил дунё кўрмаган бечорани қон ичувчи қиличлар зарби остида қолдириб, тилка-тилка қилиб ташладилар. Шу зайл бу ёш

амирнинг руҳи жаннат ул-маъво сари парвозга киришди. Умри муддати йигирма беш йил, амирлиги уч ой бўлди. Ирисқулибий ва Абдураҳмон баҳодир ҳамда бошқа амирлар Сулаймонбий ишини тамомлагач, ўша кечасиёқ барчаси иттифоқ ва ҳамдам бўлиб, Норбўтабий ҳузурига ошиқдилар ва унга Фарғона мамлакати салтанати хушхабарини етказиб, тахтга ўтиришини илтимос қилдилар. Ҳар бир нарсанинг охир-оқибатини пухта ўйловчи ул доно бий давлат амирларидан мазкур сўзларни эшитгач, бу каби хатарга тўла ишдан ўзини тийиб, деди: **(байт)**

Махўр, эй шамъ, аз ҳастии фиреби мажлисорой,
Ба як гардан намеарзад ба чандин сар буриданҳо.
(Мазмуни:
Эй шамъ, ўтиришни безовчи борлиқ алдовига учма,
Нечалаб бош кесишлар бир гардан урмоққа арзимас).

Амирлар яна бир марта бошларини Норбўтабийнинг оёғи остига сурдилар ва кўп ўтинч-илтижолардан сўнг ва ўртада аҳду паймон тузиш учун бир неча бор дину иймонни ўртага қўйиб қасам ичишлардан кейин Норбўтабийни хонлик қасрига олиб кетишга эришдилар. Эртаси куни барча амирлар йиғилиб, Норбўтабий валинеъматни амирлик ўриндиғи ва ҳукумат тахтига ўтқаздилар. Ва Норбўтабий хонлик тахтига ўтиргач, адолат билан халқ додини сўради. Зеро, у ўта одобли ва юмшоқ табиат, андишаҳаёли ва тўғри сўз ҳукмдор эди. Айтишларича, айтган сўзи отилган ўқдек бўлиб, сира орқага қайтмас экан.

Бир неча вақтдан сўнг Норбўтабий билан Ирисқулибий орасида қарама-қаршилик вужудга келди. Ўша пайтларда Ирисқулибийнинг қариндошларидан икки нафар мирбачча, яъни амирзодалар Чуст вилоятида ўтирган бўлиб, улар ҳам Норбўтабийга қарши қўзғала бошладилар.

Норбўтабий валинеъматнинг Чуст томонга қўшин тортгани зикри

Норбўтабий бу хабарни эшитибоқ, Хўқанд лашкари билан Сайҳун дарёсини кечиб ўтди ҳамда тезлик ва чаққонлик билан қўшинни Чуст вилоятига етказди. Икки орада шиддатли бир жанг

қўпди. Анча уруш ва муҳорабалардан сўнг ғалаба насими Норбўтабий томондан эса бошлади. У бир ҳамла билан Чуст қалъасини ўз тасарруфи доирасига киритди ва икки мирбаччани шаҳидлик даражасига етказиб, Наманган томон юзланди. Бу хабарни эшитган Ирисқулибий доно элчиларни Норбўтабий олдига жўнатиб, яраш ва сулҳ сўзини ўртага солди. Ниҳоят, ораларида келишув аломати жамол кўрсатиб, Ирисқулибий укаси Имомқулибий ибн Дўстқул баҳодирнинг иффат пардаси ичида ўтирган қизи Минг ойимни Норбўтабий валинеъматга никоҳлаб берадиган бўлди. Норбўтабий Ирисқулибийнинг бу таклифини қабул қилди ва ул иффат қутиси ичидаги гавҳарни ўз никоҳига киритди. Шундан сўнг Ирисқулибий билан юз кўришиб, юрагида сақлаб юрган гина-кудуратини дилидан бутунлай чиқариб ташлади. Кейин Хўқанд томон қайтиб кетди. Ўша кезларда Абдураҳмон баҳодир Хўжандда ҳокимлик қиларди. Унинг Норбўтабий валинеъмат ҳузурида *қўшбегилик* мансабида турган бир укаси бор эди ва у хонлик амирларининг энг улуғи саналарди. Давлат ишларининг барисини ўз тизгинига олган ва Норбўтабий валинеъмат бу амир дастидан танг вазиятда қолган, аммо, ноилождикдан эҳтиёткорлик йўлини тутиб, у билан тинч-тотувлик муносабатида бўлиб келаётган эди. **Байт:**

Осойиши ду гети тафсири ин ду ҳарф аст,
Бо дўстон мурувват, бо душманон мадоро.
(*Мазмуни:*
Икки олам тинчлиги ушбу икки гап тафсири –
Дўстларга мурувват, душманлар билан келишув).

Бироқ, бу *қўшбеги*нинг густохлиги бора-бора ҳаддан ошди. Ниҳоят, Норбўтабий уни ўлимга буюрди. *Қўшбеги* бу хабарни эшитгач, қочиш йўлини тутди. Неча азоб ва уқубатда Хўжандга акаси олдига етиб олди ва воқеани сўзлаб берди. Воқеани укаси тилидан эшитган Абдураҳмон баҳодир ўй-фикр қаърига чўмди. Бу пайтлари Чуст, Тўрақўрғон ва Наманган ҳукумати ҳам унга қарарди. Унинг шунча давлату-мулкига путур етиши сабаби шунда эдиким, Хўжанд вилоятида бир олийжаноб хожа бўлиб, унинг исмат пардаси ортида ўтирган ой юзли бир қизи бор эди. Ул пари пайкар ҳусну жамолда тенгсиз эди. Бу мастура қизнинг васфини эшитган ҳайвон табиат Абдураҳмон баҳодир унга ғо-

йибона ошиқ бўлиб, ишқининг ўқи қалбини тешиб ўтибди ва унинг васлига етишга майл билдирибди. Аммо, бу ҳайвон тийнат одам ушбу мақолдан бехабар эди. **Байт:**

Бе тааммул по мазан бар бурёйи фақри мо,
Найи бенохун хўрдаанд ин жо зи гафлат шерҳо.
(*Мазмуни:*
Бизнинг фақр буйрамизга ўйламай босма қадам,
Кўп бўлган шерлар қамишларидан яраланган дам).

Гапнинг қисқаси, ниҳоят, жабру зулм билан ул иффатпаноҳни ўз никоҳига киритди. Ул мазлуманинг ота-онаси эса бу каби таҳқирлашдан сўнг қўлини дуои бад учун кўтариб, улуғ аждодини шафеъ келтирганча юзларини осмонга қаратиб «илоҳо, барча нарсанинг аҳволини билгувчи сенсан, биз бечораларнинг фарёдимизни эшит ва ул золимнинг додини бер» дедилар. Бу хожалар хонадони аҳлининг истаклари ижобат бўлиб, ушбу ҳол юзага чиқди. **Мисраъ:** Дуои хастадилон мустажоб хоҳад шуд (Синиқ кўнгилларнинг дуолари Тангрига етгусидир) Ул биёбон деви никоҳнинг биринчи оқшомиси келин томон қўл чўзди-ю, тангри таоло қудрати ва улуғлар карамотидан шу заҳоти ҳайвон сийратли бу одамсимон маймуннинг оёқлари шал бўлиб қолди. Ўзининг бу аҳволга тушганини кўриб, ҳайрат ва қўрқув ичида *маҳрам*ларини чақирди. Аммо, юришга сира мажоли йўқ эди. Ноилож, шундай қоронғу тунда қайси гўрдан ҳам бир занбил топиб келтиришди ва ул аблаҳни занбил устига ирғитиб ташлаб, Хўжанд Аркига олиб чиқдилар. Бундай карамотдан қўрқувга тушган баҳодир дарҳол қизни талоқ қилди. *қўшбеги* акасининг ана шу фалаж ҳолатда ўтирган пайти Хўқанддан қочиб келган эди.

Алқисса, Абдураҳмон баҳодир шу аҳволида тахти равонга ўтирган кўйи укаси билан бирга Хўжанд қўшинини олиб, Тўрақўрғон тарафга юзланди ва кўрнамаклик йўли бўйлаб қадам босди. **Байт:**

Бо валинеъмат ар барун ойи,
Гар сипеҳри, ту сарнагун ойи.
(*Мазмуни:*
Валинеъмат билан ёқа ушлашсанг,
Осмон бўлсанг ҳам ерга қулайсан).

Норбўтабий валинеъматнинг Абдураҳмон баҳодир устига юриш қилгани зикри

Норбўтабий валинеъмат бу хабарни эшитиб, кўп сонли лашкар билан дарёдан кечиб ўтди ва Дашти Ош мавзесида ул бахти қайтган олдидан тўсиб чиқди. Абдураҳмон баҳодир Хўқанд қўшини келганидан хабар топгач, ноилож, кўнгилни уруш сари қўйди ва ўз қўшинини жангга ташлади. Икки қўшин бир-бири устига ташланиб, уруш ва муҳорабалар ишини авж олдирдилар. **Маснавий:**

Зи гарди сутурони хайли сипоҳ,
Ба рухсор зад парда хуршеду моҳ.
Зи сумми сутурони сарсар шитоб,
Фитода ба нофи замин печу тоб.
Бар омад чу аз кавси руйин хурўш,
Ялонро зад аз устухон магз жўш.
(*Мазмуни:*
Қўшин отлари туёгининг чангидан,
Ой, қуёш юзларига тортилди парда.
Елдек учар отлар дупури зарбидан
Эшилиб-тобланди ер киндиги зумда.
Қўргошин довуллар товуши ўрмалади,
Қаҳрамонлар суягин илигин қоқди).

Ўша пайтда душман лашкари йўналиш жиловини юриш майдонидан орқага буриб, қочиш сари юзланди. Ҳа, ахир енгил хасхашак қандай қилиб тошқин сел устида лапангламай тура олсин, кабутар қандай қилиб лочину бургут панжасига дош бера олсин. Ниҳоят, Абдураҳмон баҳодир ишининг чаппасига кетганини англаб, тахти равондан пастга тушди ва қурол-аслаҳасини белига тақди ҳамда отга миниб, тез юрар самандини йўрттирмоқчи бўлди. Бироқ, икки оёғи фалаж касали сабабли батамом ишдан қолган бўлиб, от узангисини ушлаб тура олмай, умбалоқ ошганча тубанлик тупроғи узра юз тубан қулади. Ўз амирини бу аҳволда кўрган қўшиндагилар ҳеч тўхтовсиз қочиш йўли сари юзландилар. Хўқанд лашкари ҳам Абдураҳмон баҳодирнинг бу янглиғ аянчли аҳволини кўргач, улардан бири отидан тушиб келиб, бул баҳодирнинг бошини шарта танасидан жудо қилди ва қону тупроққа беланган бошни нарига ирғитиб юборди. **Байт:**

Ҳар ки пўшад дидаи ихлос аз ҳаққи намак,
Чашми умедаш зи мили ёс нобино шавад.
(*Мазмуни:*
Кимки туз ҳақидан ихлос кўзини юмса,
Умид кўзи тушкунлик тиғидан кўр бўлади).

Норбўтабий валинеъмат бу улкан ғалабани ғайбий иноятлар жумласидан санаб, феруз фатҳ билан Хўқандга сари юзланди ва дарёдан кечиб ўтиб, ўз қароргоҳига етиб келди.

Алғараз, Норбўтабий валинеъматнинг она бошқа яна икки укаси бор эди. Биттаси Шоҳрухбий ва яна бири Ҳожибий. Тўрақўрғон ҳукуматини Шоҳрухбийга топширди, Хўжандни бошқаришни Ҳожибийга берди. Шундан анча вақт ўтди ва бу даврга келиб, Ўратепада Фозилбий ва Худоёрбий валинеъмат ўтиришарди. Бир куни Худоёрбий валинеъматнинг бошига бир ҳарбий ҳийла фикри келиб, катта қўшин билан Хўжанд сари юзланди. Хўжандга яқин келгач, лашкаридан бир тўпига Хўжанд қалъасига ҳужум қилиб, сўнг ўнг томон йўли билан Ўратепага қайтиб кетишни буюрди. Ўзи эса қўшиннинг асосий қисми билан тоғ ёнида пистирма йўсини билан жойлашди. Қалъага ҳужум хабарини эшитган Ҳожибий дарҳол ўз лашкари билан шаҳардан ташқари чиқиб, ҳамлачи гуруҳни таъқиб қилишга тушди. Худоёрбийнинг ўйлаб топган тадбири шунда эдики, бу воқеадан илгари Муҳаммадамин хожа Хўқандий Бухорога элчилик йўсини билан борган ва унинг қайтиш маҳали Худоёрбий макру ҳийла ишлатиб, хожа олдида ўзини ожиз, тушкунлик ва қўрқув гирдобида қилиб кўрсатган эди. Унинг мақсади шу йўл билан Ҳожибийни ғафлатда қолдириб, давлат ишларига лоқайд ва бепарво бўлишга ундаш, аниқроғи, фикрини ҳарбий эҳтиётқорлик учун зарур масаладан чалғитиш эди. Ҳақиқатдан ҳам у Худоёрбий ҳужум қилган ушбу пайтда бу каби ожиз душман ҳамласини қайтаришни осон бир иш ўйлаб, ўта эҳтиётсизлик билан Хўжанд қўрғонидан ташқари чиқишгача бориб етди ва Хўжандни Худоёрбийнинг мазкур ҳийласи сабабли қўлдан чиқарди. Чунки, Ҳожибий бундай доннинг тузоқ учун ташланганидан бехабар қолганди. Ахир бу ҳикматни бекорга айтишмаган. **Байт:**

Ба шамшере тавон жоне гирифтан,
Ба фикре шояд иқлиме кушудан.

(*Мазмуни:*
Қилич билан фақат бир жон олинур,
Ҳийла билан жумлаи жаҳон олинур).

Бу воқеанинг тафсили шуким, Ҳожибекнинг лашкари ҳамлачилар кетидан қувлаб Худоёрбий лашкари ёнигача яқинлашиб келди. Худоёрбий валинеъмат душман кайфиятини бундай бепарво ҳолда кўргач, тадбири тақдирга мувофиқ тушганини сезди ва бирданига ётган пистирмасидан кўтарилиб чиқиб, душмани устига ташланди. Ҳожибий буни кўрди-ю, фалак унга қандай қисмат ҳозирлаб қўйганини англади ва ноилож қочишни ихтиёр этди. Юзлар қўшини улар кетидан тушиб, Хўжандлик аскарлар изича шаҳарга киришди ва улардан кўпини асир олиб, анчасини қатлга етказдилар. Мавлоно Ҳозиқ айтмиш, **байт:**

Эмин мабош аз ситами хасми нотавон,
Фарзин кунад тариқи адоват пиёдаро.
(*Мазмуни:*
Душманни ожиз ўйлаб эҳтиётсизлик эта кўрма,
От пиёданинг адоват йўлин қўллаган бўлмасин).

Ҳожибий бу вазиятни мушоҳада қилгач, неча алам ва ҳасрат билан юрту молдан қўлини ювиб, Хўқанд сари юзланди. Худоёрбий валинеъмат эса Хўжанд мамлакати келинчагини ана шундай тадбир воситасида ўз тасарруфи остига киритди. **Байт:**

Ҳама рўйу ранг асту макру фиреб,
На сидқу мурувват ва на сабру шикеб.
(*Мазмуни:*
Барчаси товланувчи юз макру алдов ила,
На садоқат бор, на мурувват, на сабру тоқат сира).

Норбўтабий валинеъматнинг Хўжанд вилоятини фатҳ этгани зикри

Бир неча вақт шу зайл ўтгач, Норбўтабий валинеъмат Фарғона лашкари билан жуда тез суръатларда Хўжанд сари юзланиб, тонг ёришмасдан кўзлаган манзилига етиб келди ва бир ҳам-

ладаёқ шаҳар қалъаси ичига кириб олди. Хўқанд қўшини аскарларининг «тут, ушла», «қўйиб юборма» деган товушлари авжига чиққач, Худоёрбий валинеъмат ғафлат уйқусидан бош кўтариб, эгри айланувчи фалакнинг қандай ўйин кўрсатганини англади ва ўтга ташланган исириқ каби сачраб ўрнидан турди-да, душман сари юзланди. Шаҳар сари отилиб чиқиб, мардлик намунасини кўрсатганча қиёмат қойим бир уруш қилди. Айтишларича, ўша куни шаҳар дарвозасидан дарё қирғоғигача етти кишини чопқилаб ўлдирган. Аммо, қараса, бу билан иш битмайди. Ноилож ўзини оти ва эгнидаги қурол-аслаҳаси билан дарёга ташлади. Дарёдан озгина сузиб ўтгач, от тизгини қўлидан чиқиб, отсиз қолди. Бахтига, ўша етишган ери дарёнинг суви тизза бўйи келувчи бир жойи эди, аммо, барибир, қурол ва темир совутини ечиб ташлаб, сузиб кетишга мажбур бўлди ва шу кўйи дарё қирғоғига чиқиб олди. Шу алфозда бораркан, хўқандлик сарбозлардан бирига дуч келиб, бу сарбоз уни дарров таниди, лекин, валинеъматга тегмади. **Мисраъ:** Кужо рави ки зи ҳар сў гурезгоҳ надори (Ахир бирон ердан қочишга жой бўлмагач, қаерга ҳам борасан). Сарбоз унга қараб, «Сизни танидим, аммо, яхшилик қилгим бор, шарти шуки, бу мурувватимни унутмагайсиз», деди. Хуллас, валинеъмат шундан сўнг пиёда ҳаллослаб югуриб бораркан, унинг мазкур воқеадан зўрға қутулиб қочган бир ўрис қули ҳам шу кўйи қочиб, хожайини орқасидан етиб келди. Қараса, олдинда кетаётган бу киши хожаси ва валинеъматнинг оёқлари роса қаварган, шунда у, «эй, хожам, елкамга миниб олинг, опичиб кетаман», деди. Валинеъмат шундай қилди. Аммо, Худоёрбий жуда семиз бўлиб, қул бир неча қадам юргач, хожасини кўтара олмай, гандираклаганча йиқилиб тушди. Иттифоқо, шу ерда валинеъматга қарашли ҳудуд аҳолисидан биттаси эшакка қамиш ортиб кетаётган бўлиб, валинеъматни мазкур аҳволда кўргач, йиғлаб юборди ва эшакнинг юкини ерга ағдариб ташлаб «манави эшакка ўтириб олинг», деди. Эшак ҳам аксига олиб ўта ориқ ва заиф экан. Лекин, ҳар ҳолда шуни ҳам ғанимат билиб, гоҳ эшакка, гоҳ ғуломи елкасига осилиб ва гоҳида эса пиёда юрганча йўл босиб кетаверди. Шу орада, валинеъмат қўшинидан ҳалиги урушда қочиб қутулган яна уч-тўрт сарбоз ҳам улар кетидан етиб келиб, бирга йўлдош бўлишди. Тағин дарёдан кечиб ўтдилар ва Ўратепа сари юзландилар. Ҳеч қанча ҳам йўл юрмай олдларидан бир қочоқ киши чиқиб қолди ва валинеъмат

ундан нима гаплигини сўради. Қочиб келаётган ҳалиги одам «хўқандликлар Ўратепани ҳам босиб олишди», деди. Бу даҳшатли воқеа хабарини эшитган Худоёрбий валинеъматнинг бошидан олов чиқиб, ҳуши учди ва бир неча дарду ҳасрат билан йўналиш жиловини Жиззах томонга бурди. Шу келишларида валинеъмат уч кундан бери туз татимаган ва шу сабабли табиатини бутунлай очлик оташи қамраган, танида заифлик кучайиб, юришга сира мажоли қолмаган эди. Иттифоқо, тун яримдан оққан маҳал йўллари Хавос қалъаси ёнидан тушиб, валинеъмат одамларидан биттасига бирор егулик топиб келтиришни буюрди. Унинг ҳам шу ярим кечада қаерга борарканман, дея боши қотиб қолди. Бахтига ўша яқин орада бир уй бўлиб, ўша уйга кирди ва болохонага чиқиб, сутга лиммо-лим тўла учта тоғорани кўрди. Бориб, бу хушхабарни валинеъматга етказди. Валинеъмат ўрнидан сапчиб турди ва болохонага чиқди. Учта тоғорадаги сутни ҳам уч нафасда паққос шимирди. Сўнг болохонадан пастга тушиб, шу ерда йўл азобидан етишган чарчоқни ёзмоқчи бўлди. Шунда Хавос қалъасига ҳам хўқандликлар кириб олиб, аллақачон қўрғонни эгаллашганидан хабар топишди. Юракларига ваҳима тушганча «ло ҳавла» калимасини қайтариб, неча қўрқув ва ҳадик ичра Жиззах томон шошилдилар. Чексиз дашту биёбон ерлардан сувсизликдан танглайи қақраб ва очликдан ошқозони таталаб, ланж тан ва яланғоч бадан билан аянчли бир аҳволда йўллар босиб, уч кеча-кундуздан сўнг Жиззахга яқинлашдилар. Шундан кейин валинеъмат бошқа юра олмай қолди. **Байт:**

Ҳар кас ба қадри хеш гирифтори меҳнат аст,
Касро нададаанд бароти мусаллами.

(*Мазмуни:*
Ҳар инсон ўз тақдирига кўра азобга мубталодир,
Ҳеч кимга бир умр роҳатда юриш тилхати берилмаган).

Бу пайтда Фозилбий валинеъмат азиз фарзандининг аҳволи нима кечаётганидан мутлақо бехабар эди. Шунда Худоёрбий валинеъматнинг ёнидаги йўлдошларидан биттаси жуда тезликда Фозилбий валинеъмат ҳузурига борди ва азиз ўғлининг соғ-саломат етиб келгани хушхабарини маълум қилди. Фозилбий бу қувончли хабарни эшитгач, ушбу байтни кўнглидан ўтказди. **Байт:**

Навиди омаданат медиҳанд ҳар рўзам,
Ту форигу ман аз иштиёқ месўзам.
(*Мазмуни:*
Ҳар кун беришар келишингдан хабар,
Сен билмассан, согинчдан дилим ёнар).

Дарҳол фарзандлари ва давлати аъёнларига ўғли ёнига боришни буюрди. Улар валинеъмат олдига пешвоз чиқиб, тўла иззат-икром билан отаси ёнига олиб келдилар. Отанинг кўзи болага тушган ҳамоно ҳушидан кетди. Бироздан сўнг ўзига келиб, бир-бирларини бағрига босдилар ва абри баҳордек зор-зор йиғлаб, Аллоҳи таолога шукроналар айтдилар. Худоёрбий валинеъмат бир неча кун йўл азобларидан қутулиб, ҳордиқ чиқаргач, бузруквор отасидан рухсат олди ва Самарқанд сари юзланди. Бу пайтлари Самарқанд вилояти ниҳоятда хароб аҳволга тушган ва у ерда бойўғли-ю, бойқушдан ўзга жонзот йўқ эди. Худоёрбий валинеъмат Самарқанд яқинидаги Ясситепа мавзесида ватан тутиб, уч йил деҳқончилик билан машғул бўлди. **Байт:**

Кимиё хоҳи зироат кун, чи хуш гуфт онки гуфт:
Заррро сулусон зар аст ва сулси дигар ҳам зар аст.
(*Мазмуни:*
Бойлик истасанг зироат қилким, ушбуни айтган ҳақдир:
Деҳқончиликнинг учдан иккиси олтин, қолган биттаси
ҳам олтин).

Худоёрбий валинеъматнинг Ўратепа вилоятини эгаллагани зикри

Бир неча вақт шу зайл ўтгач, Худоёрбий бошига яна ҳукумат юргизиш ҳаваси келди. Ахир бекорга «ўрганган кўнгил ўртанса қўймас», дейишмаган-ку! Шу ният билан Шаҳрисабзга борди ва унинг келганидан хабар топган Бекназарбий валинеъмат истиқболига пешвоз чиқиб, яхши бир уйга жойлаштирди. Меҳмондорчилик ва зиёфатлар барпо қилди. Бир неча кундан сўнг Худоёрбий валинеъмат Бекназарбийдан мадад тилади ва у катта ўғли Ниёзали *девонбеги*ни беш юз нафар довюрак аскар билан Худоёрбийга қўшиб юборди. Биргалашиб Ургутга келдилар. Йўлдошбий ҳам ўзининг бир нечта жангчилари

билан Худоёрбий сафига қўшилди. Теварак-атрофдан ҳам кўнгиллилар йиғилиб, катта қўшин билан Жиззах томонга қараб кетдилар. Бир неча йўл босиб, Жиззах вилоятига етдилар. Қўшинни ташқарида қўйиб, Худоёрбий ёнидаги Ниёзалибий, Йўлдошбий билан бирга Фозилбий валинеъмат олдига кириб, воқеани баён этдилар. У ҳам Жиззах лашкарини ихтиёрларига топшириб, фотиҳа берди ва ул амир паноҳлар Фозилбий валинеъматдан кетишга рухсат олиб, Ўратепа сари юзландилар. **Мисраъ:** Равон гаштанд мирони вафокеш (Вафо хислатли амирлар йўлга тушишди); Ўша кечаси илғор солиб, Зомин тоғи[221] этагида пистирма ясадилар ва қўшиннинг бир туғига эса бориб, Ўратепа яқинидаги ерларни босқин-чопқин қилиш ва сўнг тўғри йўлдан Жиззах томон чекиниш борасида буйруқ бердилар. Қўшиннинг бу бўлагидаги аскарлар худди шундай қилишди. Ўратепа атрофининг босқинга учрагани хабари Ирисқулибий қулоғига етишгач, душманни писандига илмасдан дарҳол отига минди ва ушбу байтни айтди. **Байт:**

Муддаиро кай расад ба чун мане лофи жидол,
Кай тавонад пашша бо пили дамон паҳлў занад.
(Мазмуни:
Душман мен каби бир одам билан қандай уруша оларкан,
Қачон пашшанинг кучи қутурган филга тенг келган экан).

Ирисқулибий босқинчи гуруҳ кетидан қувлаб, душман пистирма қўйиб ўтирган жойга келиб қолди. Шунда пистирмада пайт пойлаб ўтирганлар ўз одамларини ўтказиб юбориб, қувлаб келаётганлар олдини тўсиб чиқишди ва тўппа-тўғри Ирисқулибий томон от солишди. Ирисқулибийнинг кўзи Худоёрбий лашкарига тушиб, ҳайрат бармоғини тишлади ва ўй-фикр денгизига шўнғиди. Чунки, шу чоғда фалак ўзи қилган ўйинни қайтариб яна ўзининг бошига солганини мушоҳада қилиб турганди. Ноилож бирор фурсат қаттиқ жанг ясади ва оздан сўнг қаршилик кўрсатишга мажоли етмай, юзини қочиш водийси сари қаратди. **Байт:**

[221] Зомин тоғи – Туркистон тоғ тизмаларидаги Зарафшон тоғларининг шимолий қисми.

Кораш ба жадал чу бар наояд,
Хуши хуш дари ҳийла бар кушояд.
(*Мазмуни:*
Иши жангу жадал билан битмаса,
Ҳийла ишлатишни иш учун танлайди).

Шу қочганча ёнидагилар билан бирга Истравшанга қараш-ли Наманган қалъасига кириб, уч ойча қалъани беркитиб ўтирди. Бироқ, сувсизлик азобидан қийин аҳволга тушиб, ниҳоят, қалъа Худоёрбий валинеъмат томонидан эгалланди. Қалъани ҳимоя қилиш пайтида Ирисқулибийга ўқ тегиб, уч кундан сўнг шу яра сабабли ҳалок бўлди. Бу воқеалар рўй бергач, Ўратепа ва Хўжанд ҳам фатҳ этилди. Валинеъмат мамлакат амирлиги ўриндиғига ўтириб, эмин-эркинлик билан ҳукумат юргизди. Ўша пайтда Норбўтабийнинг укаси Шоҳрухбий хотирасизлик касалига мубтало бўлиб, бир неча кундан сўнг фоний дунё билан видолашиб, охират сари юзланди. Айтмишлар, **байт:**

Ба зўру зар нашояд радди аҳкоми қазо кардан,
Намезебад касеро дар қазо чуну чаро кардан.
(*Мазмуни:*
Тақдир ҳукмини олтин, пул билан қайтариб бўлмайди,
Ундай-бундай деган гаплар бу ҳукм ишига ўтмайди).

Унинг ўрнига Тўрақўрғон ҳукуматини кичик укаси Ҳожибий-га берди. Ҳожибий амирлик ўриндиғига ўтиргач, анча вақт ўтиб, валинеъматга қарши тескаричилик ишини бошлаб юборди.

Норбўтабий валинеъматнинг Тўрақўрғон тарафга юриш қилгани ва ул мамлакатни босиб олгани зикри

Бу каби тескаричилик ҳақидаги хабарлар валинеъмат қулоғига етишгач, дарҳол катта қўшин билан Тўрақўрғон тарафга қараб юрди. Икки манзилдан сўнг дарёдан кечиб ўтиб, кўзланган жойга етишди ва Тўрақўрғонни узук қоши каби ўртага олганча қамалга машғул бўлди. Ҳожибий қамалга дош бера олмай, ноилож Тўрақўрғонни ташлаб чиқди ва ўзининг бир нечта *маҳрам* кишилари билан қочмоқ сари тутиниб, Косон йўлидан Тошканд томонга юзланди. Валинеъмат вилоятни қўлга кири-

тиб, Хўқанд тарафга қайтиб кетди. Хўқандга етишгач, йўл қийинчилиги азобларидан қутулиб, ҳордиқ чиқарди. Шоир мулло Фазлий[222] бу ҳақда ушбу **маснавий** орқали демиш:

Яке хасми ў Ҳожибеки даҷам,
Ки мекард тугён ба ў дам ба дам.
Чунонаш фиканд аз фалак бар замин,
Ки халқи жаҳон гуфт сад офарин.
Аз ин важҳ шуд соҳиби обрў,
Ки гардид аъдош маглуби ў.
Зи неруи иқболи он шаҳриёр,
Бигардид обод шаҳру диёр.
(*Мазмуни:*
Битта душмани Ҳожибек золим эди,
Унга қарши тез-тез исён қилиб юрди.
Осмондан уни ерга қулатди чунон,
Юз офарин айтди халқи жаҳон.
Шу сабабли обрў эгаси бўлди,
Душмани эса унга енгилди.
Иқболи кучин кўрсатиб ул шаҳриёр,
Обод бўлди шаҳару ўлка ва диёр).

Алғараз, бу пайтда саййидлик паноҳи Хонхожа ва жаноб Ҳаким тўранинг Даҳбеддаги эшон Мусохонхожа ҳузурида умргузаронлик қилиб юрган кезлари бўлиб, Ирисқулибекнинг вафоти хабари Хонхожа қулоғига етишгач, тўхтовсиз равишда Хўқанд сари юзланди ва Норбўтабий валинеъмат ҳузурига етишди. Валинеъмат Наманган ва Тўрақўрғон мамлакатини Хонхожага берди. Ўша пайтлари Ҳаким тўра эшоннинг қиблагоҳи бўлмиш саййидлик паноҳи жаноби эшон Ортуқхожа – Аллоҳ *руҳини муқаддас тутсин* – ўткинчи дунёдан мангулик уйига кўчиб ўтди. Эшон Ҳаким тўра ҳам ҳидоят паноҳ жаноби эшон Мусохонхожадан рухсат тилаб, ҳали отаси ҳаёт пайтлари қиблагоҳи саййидлик паноҳи эшон Ортуқхожа ҳузурига кетган ва бир неча вақт қиблагоҳи хизматида турганди. Бир неча кундан сўнг жа-

[222] Умархон саройидаги малик уш-шуаро Фазлий Намангоний кўзда тутилмоқда.

ноб қиблагоҳдан рухсат олиб, Хўқанд сари юзланди. Норбўтабий валинеъмат эшоннинг келганидан воқиф бўлгач, ўз амирлари билан ул жаноб истиқболига пешвоз чиқди ва алар қадамини муборак билиб, меҳрибончиликлар кўргазишга киришди. Бу пайтда иффатлик паноҳи бўлмиш оналари Кенагас ойим дунёни тарк этган эди. Саййидлик паноҳи Хонхожанинг исмат ва ҳаё пардаси ортида ўтирган бир қизи бўлиб, саййидлик паноҳи Ҳаким тўра ул мастурани ўз никоҳига киритди. Шундай бир тўй қилишдики, ул асрда бундай ҳашаматли тўйни кўз кўриб, қулоқ эшитмаган эди. **Байт:**

Бо чанд ҳазор дида фалак дар ҳазорон қарн,
Мажлисе бад-он такаллуф ва хуби надида буд.
(*Мазмуни:*
Минг йилдан бери минг кўзли фалак,
Бундай катта тўйни кўрмаган бешак).

Ул икки соҳиби давлатдан вақти-соати етишиб, бир ажойиб ўғил дунёга келди. Бул жаноб номини Маъсумхон қўйдилар.

Қисқаси шуким, ул вақтларда чингизий хонлардан саналмиш Баҳодир Фармон Тошканд вилоятида ҳукм юргизарди. У дорулфанодан дорулбақога риҳлат қилгач, Тошканд вилояти ҳукумати хожалар қўлига ўтди ва улардан ҳар бири ўз билганича амирлик ноқорасини чалдилар. Анча урушлардан сўнг ул вилоят бошқаруви Хонхожа ёрдами билан саййидлик паноҳи Юнусхожанинг қудрати ихтиёрига кирди ва ул саййидлик паноҳи Дашти Қипчоқ[223] ни тўлалигича эгаллаб олиб, ҳукумат ишлари билан машғул бўлди.

Қисқаси, Ҳожибий ўша Тўрақўрғондан қочган маҳал не азоб ва уқубатлар билан Тошканд вилоятига келиб кирди. Унинг келганидан хабар топган Юнусхожа олдига чиқиб, яхши кутиб олди ва муносиб бир уйга туширди. Ҳожибий бироз вақт йўл ҳордиқларини чиқаргач, у ердан Ўратепага келди ва Худоёрбий валинеъмат ҳам унга эҳтиромлар кўргузди. Сўнг иккови биргалашиб, Хўқанд томонга қўшин тортиб бордилар. Бир неча масофани

[223] Дашти Қипчоқ – тарихий-жуғрофий ҳудуд сифатида Марказий ва жанубий Қозоқистоннинг еерлари.

босиб ўтгач, Конибодом мавзесига кириб келишди ва улар қўшинидаги гуруҳлар Бешариқ мавзесигача босқин-чопқин қилиб қайтишди. Бироқ, Худоёрбийнинг юраги шундан нари ўтиб, илгари юришга дов бермай, орқага қайтиш пайидан бўлди. Ҳожибий ўша ердан Бухорога Шоҳмуродбий валинеъамат олдига кетди. Шоҳмуродбий унга анча меҳрибончиликлар кўргузди ва бир неча кундан сўнг у ердан кетишга рухсат олиб, Фалғар[224] ва Масчой, Қоратегин йўли орқали Андижон сари юзланди. Кўп меҳнат ва заҳматлар чекиб, кўзлаган ерига етишди ва ул вилоятни ўз тасарруфи остига киргизиб, ҳукумат юргизишга машғул бўлди.

Норбўтабий валинеъматнинг Андижон вилоятини эгаллагани зикри

Норбўтабий валинеъмат бу хабарни эшиттач, кўп сонли қўшин билан Андижон тарафга юриш бошлади. Анча манзилларни орқада қолдиргач, Андижонга етишди ва ул шаҳар қалъасини паргорнинг доира чизиғи каби қуршов ичига олиб, қамал ишига киришди. Ва икки орада кўз кўриб, қулоқ эшитмаган уруш рўй берди. Анча уруш ва жанглардан сўнг ғалаба шамоли Норбўтабий байроғи сари эсиб, бир ҳамла билан хўқандликлар қўшини шаҳар ичига кириб олди. Ҳожибийни асир тушириб, Норбўтабий ҳузурига келтиришди. Ахир айтмишлар:

Чун тири қазо зи шасти тақдир баржаст,
Ҳаргиз накунад рад сипари тадбираш.
(*Мазмуни:*
Тақдир ўқин учирса агар камон,
Тақдир қалқони ушлаб қола олмас уни ҳеч қачон).

Аммо, Норбўтабий валинеъмат укасининг гуноҳидан кечди ва Андижон вилоятини тамомила ўз қўлига олиб, у ер ҳукуматини Малла *девонбеги* қўлига топширди. Ўзи эса фатҳу ғалаба билан Хўқандга қайтди. Ўз манзилгоҳига етгач, айшу ишрат ва кайфу сафо билан машғул бўлди. Ўша кезлари Норбўтабий ва-

[224] Фалғар – юқори Зарафшон водийсида жойлашган беклик. Маркази Урметан бўлган.

линеъмат ва Худоёрбий валинеъмат бир-бирлари билан юз кўришиб, янгидан аҳду паймон тузишни истаган пайтлар бўлиб, ўртада сўзга чечан элчилар алмашинилгач, бу қарорга ҳам келинди.

Норбўтабий валинеъмат ва Худоёрбий валинеъматнинг бир-бирларини кўрмоқ умидида келгани, аммо, ноумид бўлиб қайтганлари зикри

Алқисса, ҳар икки соҳиби давлат кўп сонли лашкар билан бир-бирини кўрмоқ сари юзландилар. Бир қанча масофани босиб ўтгач, Норбўтабий валинъмат Қарақчи қум[225] манзилида қўш ташлади, Худоёрбий валинеъмат эса Шумқўрғон[226] мавзесига кириб келди. Уч кунгача ана шу маконда манзилу маскан тутиб, тўртинчи куниси ҳар икки соҳиби давлат бир-бирини кўриб, ўзларини ака-укалик бағирларига босиш ва бир неча йиллик ғаму-ташвиш, шоду-қувончларидан сўзлашишни исташди. Аммо, алдоқчи фалак яна ўйин кўргазиб, уларнинг ўз муродларига етишини хоҳламади. Бўлиб ўтган бу ҳодиса ушбу мақолга тўғри келган эди, **байт:**

Фаришtae ки вакил аст бар хазонаи бод,
Чи гам хўрад ки набинад ду ёр як дигаре.
(*Мазмуни:*
Шамол хазинасига бўлса фаришта вакил,
Не гами бор кўриша олмаса икки дўст, бил).

Яъни, гапнинг пўсткалласи шуким, ўша куниси шундай бир шамол қўзғалдики, Од пайғамбарнинг тўфони унинг олдида худди тонгда эсувчи насим ели каби майин бўлиб қолди. Одамлар кўзига ҳовуч-ҳовуч тупроқ келиб урар, ҳеч кимса биров-бировини кўра олмас эдилар. Бир-бирлари дийдорига ошиққан иккала валинеъмат ҳам кутилмаган бу офат сабабли ўз лашкаргоҳига қайтиб келишга мажбур бўлишди. Аҳвол уч кунгача шу зайлда кечди. Қўшиндагилар эса бу ногаҳоний балодан қўрқувга туша бошладилар. Ул икки соҳиби давлат неча бир ҳасратлар билан

[225] Қарақчиқум – Хўжанд-Қўқон йўлида жойлашган манзил.
[226] Шумқўрғон – Хўжанд-Қўқон йўлида жойлашган қишлоқ.

бир-бирини кўра олмай, ўз давлатхоналари томон қайтиб кетдилар. Ўз қароргоҳларига етишгач, ўйин-кулгу ва ўтиришу зиёфат билан машғул бўлдилар. Бу кезлар амир Умархоннинг йўқлик қаъридан борлиқ майдонига энган вақтлари бўлиб, Норбўтабий валинеъмат сари умид тонги мурод балқишидан табассум ва шодлик булбули қувонч гулшанида тараннум қила киришди. **Байт:**

Аз муҳити фазл зебо гуҳаре омад падид,
Бар сипеҳри шаръ равшан ахтаре омад падид.
(*Мазмуни:*
Фазл денгизидан гўзал бир гавҳар қўлга кирди,
Шаръий осмондан чарогон бир юлдуз кўринди).

Амир Умархоннинг туғилиш таърихини Акмал Хўқандий яхши айтган ва ҳақиқатдан ҳам оғзидан гавҳар сочган ва бу таърих ушбудир. **Таърих:**

Сад шукр бо шаҳаншаҳи дорои ҳақи сулук,
Додаш Худо ягона валиаҳди Жам сукук.
Султони ақл аз паййи воло валодаташ,
Гуфто ки «шоҳзодаи Умар зубдаи мулук».
(*Мазмуни:*
Юз шукр, ҳақ йўлининг эгаси шоҳаншоҳга,
Худо Жамшид[227] *мартабали ёлғиз валиаҳд берди.*
Ақл султони бу улуғ туғилиш санасин излаб,
«Шоҳзода Умар маликлар қаймогидир» дерди).

Шу тариқа бир неча йил ўтгач, Мовароуннаҳр ўлкалари аро Худоёрбий валинеъматнинг вафоти хабари ёйилиб, бу воқеа Шоҳмуродбий валинеъмат қулоғига ҳам етишгач, дарҳол Ўратепа сари юзланди. Бир қанча масофани босиб ўтиб, ул вилоятга яқинлашди. Шоҳмуродбийнинг келгани хабари Худоёрбий ва-

[227] Муштарий (Буржис, Юпитер) еттита (Ой, Уторуд, Зуҳра, Қуёш, Миррих, Муштарий, Зуҳал) сайёрадан бирининг номи бўлиб, юнон мунажжимлари ақидасича, у бахт рамзи ҳам саналади. Ҳар бир сайёра эса битта осмон табақаси ва ер юзи иқлимларидан бирига нисбат берилиб, улар шу ўлкалар ҳомийси сифатида талқин этилган.

линеъматнинг укаси ва у ўлгач амирлик ўриндиғига ўтирган Бобо *девонбеги*га маълум бўлиб, қаттиқ қўрқувга тушди. Ноилож, давлатнинг барча обрў ва шавкатини Норбўтабий валинеъматнинг бурчи зиммасига юклади. Норбўтабий валинеъмат унинг сўзларини Хўжандни бўшатиб, ўзига топшириш шарти билан қабул қилди. Бобо *девонбеги* ҳам шунга рози бўлди ва Хўжандни Норбўтабий валинеъматга топширди.

Норбўтабий валинеъматнинг Шоҳмуродбий валинеъмат билан ярашгани зикри

Ва Норбўтабий Хўжандга келиб, бу фақирингиз бобоси саййидлик паноҳи эшон Ҳаким тўрани элчилик йўсини билан Шоҳмуродбий олдига жўнатиб, унинг Бухорога қайтиб кетишини сўради. Жаноб саййидлик паноҳи Шоҳмуродбий ҳузурига етишгач, Шоҳмуродбий ул ҳазратнинг қадамларига ҳасанот айтди, иззат-ҳурмат кўрсатди ва аларнинг сўзларини қабул тутиб, яраш таклифига кўнди ва Бухорога қайтиб кетди. Норбўтабий валинеъмат эса Хўжанд ҳукуматини эшон Хонхожага топшириб, ўзи Хўқанд томонга қайтиб кетди. Бир неча манзил йўл юргач, ўз давлатхонасига кириб борди. Ўшанда Марғинон ҳукуматини катта ўғли Муҳаммадаминхонга берди ва Тўрақўрғон ҳокимлигини яна бир ўғли Амир Олимхонга топширди. Муҳаммадаминхон ҳам ички сийрат билан безанган, ҳам чиройли сурат билан зийнат топган мурувватли ва хулқ-атвори ҳиммат хислати билан нақшланган бир шоҳзода бўлиб, ўз замонасида унангдек зотни ҳали кўз кўриб, қулоқ эшитмаган эди. Таълиқ ёзувини жуда яхши битарди. Мусиқа илмида тенги ва ўхшаши йўқ эди. Шижоатда эса ўз асрининг бошқа шоҳзодаларидан устун турарди.

Қишлоқ мулласининг шоҳзода Муҳаммадаминхонга ошиқ бўлгани қиссаси

Бу шоҳзоданинг мурувватлилик хислатига бир мисол шуким, ўша пайтда бир тожик мулло бўлиб, ўта қашшоқ ҳолда яшар, емаги дил қонидан, ичмоғи кўз ёшидан ва либоси оҳу зорлик тутунидан ўзга нарса эмас экан. Агар ойда бир марта нечукдир қўлига бир фулус тушиб қолгудек бўлса, шунчалик камбағалли-

гига қарамай, тарихда бойлиги билан ном қолдирган Қорунни[228] ўзининг хизматкорларидан бири ўрнида билар экан. Хуллас, кунлардан бир куни , ҳалиги бош-оёғи яланг муллонинг йўли Муҳаммадаминхон овга қатнайдиган шикоргоҳ устидан тушиб, Муҳаммадаминхоннинг овдан қайтиш маҳали ул шоҳзодага дуч келди. Муллонинг кўзи ул шоҳзодага тушиб, ақлу ҳуши зойил бўлди. Аммо, у ҳали ой жамолликнинг бу мамлакат шоҳи ва элўлканинг бошидаги тожи эканини билмасди. **Мисраъ:** «Ишқ бо тожики саргаштаи ҳайрон доданд» (Ишқни эс-ҳушини йўқотган тожикка бердилар). Бечоранинг дили қуши ул юксак учувчи лочин панжасига тушгач, ихтиёр жиловини қўлидан чиқарди. Девона сифат эди, баттар девона бўлди, мажнунвор ва телбароқ эди, мажнунлиги баттар ошди. **Байт:**

Эй ки дар кўчаи маъшуқаи мо мегузари,
Бохабар бош ки сар мешиканад девораш.
(*Мазмуни:*
Маъшуқамиз кўчасидан ўтгувчи эй одам,
Эҳтиёт бўл, деворлари бош синдиради).

Мулломиз шундан сўнг кеча-ю, кундуз ҳижрон ўтида куйиб, ишига қандай чораву тадбир топишини билмай, ночор ҳар куни ул олий мартаба шоҳзоданинг овга ўтиш йўлига чиқиб, йўл пойлаганча шоҳзодани кутиб ўтирадиган қилиқ чиқарди. Демишлар, **байт:**

Донанд рафиқон ки раҳ дуру дароз аст,
Аз кўчаи мақсуд ба бозори таманно.
(*Мазмуни:*
Дўстлар билгусидир ки йўл узоқ эрур
Мақсуд кўчасидан то таманно бозоригача).

Анча вақт шу зайл ўтгач, бир куни Муҳаммадаминхон келишилган одатига кўра ов учун дала-дашт сари чиқди. Йўлда кўзи

[228] Ривоятларга кўра, ўз бойлиги билан машҳур бўлган Қорун исмли киши хасисликда ҳам донг таратган ва шунинг учун худо ғазаби билан унинг бор бойлигини ер ютган, бу ерда эса бойликнинг кўплилига ишора қилинмоқда. Қаранг: Қуръони карим, 28:76.

ул бахти қарога тушди ва не кўйда ўтирганини билмоқ учун ул содиқ ошиққа бирон нарса демоқчи бўлди, аммо, ҳаё бунга тўсқинлик кўрсатди. Индамасдан ўтиб кетди. Анча кун ва вақтлар ўтгач, ниҳоят, сезгир шоҳзода бу муллонинг ошиқона нигоҳларидан бечоранинг бирор сарвқадга асиру гирифтор бўлганини англади. Бир куни, «эй мулло, қаерликсан ва не машғулотинг бор», деб сўради. Мулло эса ушбу байтни ўқиди, **байт:**

Хамушро забон додам адабро бе ибо кардам,
Ба жонон ҳар чи бодо бод арзи муддао кардам.
(*Мазмуни:*
Тилсизга тил бериб, одобни уятсиз қилдим,
Нима бўлса-бўлсин, жононга ниятим айтдим).

Ул пок ошиқ «Куҳистон вилоятиданман. Бу диёрга ўқиш учун келганман», дея жавоб берди ва гапи асносида йиғига тушди.

– Қайси китобни ўқимоқдасан? – деб сўради хон.

– Эй шоҳи олам, (**байт:**) Аз он рўзе ки дар мактаб сабақ бунёд мекардам; Алиф мегуфтам ва сарви қаддатро ёд мекардам (Мактабда алифбони ўргана бошлаганимдан бери, «Алиф» десам кўз олдимга қадди-қоматинг келарди) – деди мулло.

Вақт шундай ўтар, ҳар кунни шу аҳвол такрор бўларди. Бир куни Муҳаммадаминхон ул бедил ошиқни ўзининг хос хилватхонасига чорлади.

– Эй мулло, ростини айтсанг, бир қошиқ қонингдан кечаман, кўнглингга ниманинг ҳойи-ҳаваси тушган? – сўради шоҳзода.

– Эй олам аҳли шоҳзодаси, сўраб нима қиласиз? Бир бедаво дардга мубтало бўлганман, нималигини сўраб, мени қийнаманг. Ўз ҳолимга қўйинг, – деб жавоб берди мулло.

Шунда Муҳаммадаминхон бу бедилнинг жоду кўзлардан бирига кўнгли тушганини англади ва унинг касаллигига мос тушувчи ушбу бир неча **назмни** Табиби шариф Ҳинду абётидан ўқиди:

Ханда заду гуфт: кунун дарди туро донистам,
Дарди ёр аст ки жуз ёр надорад дармон.
Рост, оре, мараз ин аст ки кардам ташхис,
Чун мараз ёфта шуд ҳаст иложаш осон.
Дар сарат карда ҳаво андаке аввал таъсир,

Баъд аз он гашта ҳаво оташ, афтода ба жон.
Ғами ёр аст ки оташ зада дар ҳастии ту,
То намонда аст ба ту ғайр зи ғам ному нишон.
Боре он ёр кунун кист, бигӯ бо ман рост,
Гуфтам: он жо ки аён аст чи ҳожат ба баён аст.
Шуд басе тунд ва газабнок сар афканд ба пеш,
Соате буд гирифта лаби худ дар дандон.
Баъд аз он гуфт ки: эй, ҳеч кас бе озарм,
Ту ки боши ки кушойи ба чунин ҳарза забон.
Жой дорад ки ба подоши чунин густохи,
Кунам аз ханжари бедод туро қатъ забон.
Гуфт: эй шоҳ, нагуфти ки, бигӯ бо ман рост,
Пеши ту чун ба хиёнат кунам олуда даҳон.
Зери лаб ханда заду гуфт: ажаб айёри,
Гашта шоҳони жаҳон сайди ту, эй чарб забон.
Гуфт: дар пеши забони ту нашояд дам зад,
Мо шунидем ки ушшоқ надоранд забон.
Гуфт: оре, агар аҳвол напурсад маъшуқ,
Ёр чун толиби ҳарф аст хамуши натавон.
Пеши маъшуқи сухандон натвон буд хамӯш,
Пеши гул булбули бедил накунад забти фигон.

(*Мазмуни:*

Кулди-ю, деди: энди билдим сенинг дардингни,
Ёр дарди эарур ул, бас, ёрдан бўлак дармони йўқ.
Ҳа, касалинг шу экан, ташхисини қилдим мен,
Касаллик топилди, энди иложидан осони йўқ.
Бошингга аввал таъсир этмиш хаёлотлар ҳавоси,
Шу ҳой-ҳавасдан сўнг жонга тушмиш ўт балоси.
Ёр ғами борлигингга қаламиш бу ишқ оташин,
Шу сабаб сенда қолмаган ғамдан ўзга ном-нишон.
Энди ростин айт менга, кимдир ул жонон,
Чунки мана кўриниб турибди барчаси аён.
Тиришди бироз, сўнг газабда бошин қуйи солди,
Бир соат лабин тиши билан тишлаб олди.
Шундан сўнг деди: эй қаршимдаги арзимас инсон,
Сен ким бўлибсан ки, бўлмагур гапга очасан даҳон.
Бундай густохлигинг жазоси учун арзир агар,
Бедодлик ханжари ила тилсам тилинг тилим-тилим.
Деди: эй шоҳ ҳали айтмадинг-ку ростини, айт ахир,

Олдингда хиёнат билан булғамай оғзимни бир-бир.
Табассум қилди-ю, деди: бунчалар айёрсан-а,
Жаҳон шоҳлари шу сабаб сенга ов, эй тили ёлик.
Деди: сенинг тилинг олдида сўзга оғиз очиб бўлмас,
Эшитишимизча, ошиқларнинг тили бўлмас.
Деди: ҳа, агар маъшуқа аҳволин сўрмаса,
Ёр сўз толиби эрса жим ўтириб бўлмас.
Сўзамол маъшуқа олдида жим ўтириб бўлмас,
Гул олдида бедил булбул фиғонин ушлай олмас).

Ва Муҳаммадаминхон ул бечоранинг кимнинг ишқига боғланганини сезиб қолди. Аммо, олий ҳимматлилик юзасидан, камбағал бир инсонни ранжитгиси келмай, кўнглини кўтариш учун талаба сифатида давлат нафақасини тайин қилди ва тўнлар кийгизиб: – Қачон кўнглинг суҳбатимизни истаса, ўша пайтда ҳеч тортинмай ҳузуримизга келавер, бирор кимса олдингни тўсмайди, – деди. Ул муҳаббат оловида куйган бечора саркаш маҳбубдан бу сўзларни эшитиб, хурсандлигидан жон таслим қилаёзди. Ушбу туркий **мисраъ** бу ҳолга мосдир: Шод марг этмак муроди бизлари шод этса, ваҳ; Алқисса, ул тўғри кўнгилли ошиқ ўз маъшуқи ҳузуридан ташқари чиқди ва ҳужраси томон йўл олиб, ором топди. Кўнгли тинчланиб, ўз ишларига машғул бўлди. Гоҳ-гоҳ эса Муҳаммадаминхон ҳузурига келиб, суҳбатлар қуриб юрди. Шу зайл маъшуқ висоли билан умр ўткарди. **Байт:**

Эй гашта дил зи теги жафои туам ду ним,
Бо мане ду дил мабош ки якдилам ҳанўз.
(*Мазмуни:*
Эй, жафоинг тиғи дилим икки пора айлаган,
Мен билан икки дилли бўлма, якдилмен ҳануз).

Ва Муҳаммадаминхоннинг ҳиммати шу даража эдики, бир куни ўз надимлари билан бирга ўтирар ва бу йиғинда мавлоно Нусрат ҳам қатнашаётган эди. Шоҳзода мавлонога юзланиб, ушбу мисраъни ўқиди ва шунга тазмин айтишни буюрди. **Мисраъ:** Ба гарди шамъ қўнғуз қўнғуз, парвона парвона (Шам атрофида қўнғиз қўнғиз, парвона парвона); Мавлоно Нусрат бадеҳа йўсини билан деди, **мисраъ:** Сарат гардам, тариқи дилнавози ёд гир аз шамъ (Бошингдан ўргилайин, дилнавозликни шамдан

ўрган); Буни эшитган Муҳаммадаминхон кўп хурсанд бўлди. Ўша аснода шоҳзода қулоғига аравачининг товуши эшитилди. Шунда «бунча кўп аравалар қаердан келяпти», деб сўради. Ёнидагилар: – Бугун фуқаролар Фарғона вилоятининг буғдойини подшоҳлик омборига олиб келишяпти. Аниқроғи, Фарғона ҳокимлигига қарашли Ёрмазор мавзеси Марғинонга ярим фарсах яқинликда жойлашган, ўша мавзенинг солиғини тўппа-тўғри омборга ташишяпти, – дейишди. Бу гапдан сўнг мавлоно Нусратга қарата, «бундан кейин ўтувчи араваларнинг ғалласи қанча бўлса, ҳаммасини сенга бахшида қилдим», деди. Мавлоно Нусрат ушбу **мисраъ**ни ўқиди-ю: Аз дўст як ишорат, аз мо ба сар давидан (Дўстдан бир ишора, биздан эса бош билан югурмоқ) – дарҳол ташқарига отилди ва югуриб чиққанча, қолган аравалардаги ғаллага эга чиқди. Бу гапларни мен мавлоно Нусратнинг ўз оғзидан бир неча бор эшитгандим.

Шоҳзода Муҳаммадаминхон ва унинг маъшуқаси қиссаси

Бу шоҳзода дилбар бир инсон эди. Унинг бу хислатини ушбу воқеа қиссасида тилга олиб ўтиш муносиб кўринди. Муҳаммадаминхоннинг бир маъшуқи бўлиб, ҳусн етуклиги ва раъноликда унга тенг келадигани йўқ эди. **Байт:**

Дар корвони дил зи матоъ қарору сабр,
Чизе ба жо намонд, кард торож ғамзаат.
(*Мазмуни:*
Дил карвонида қарору сабр матоҳидан
Бирор нарса қолмади, ғамзанг айлади ғорат).

Бир куни Муҳаммадаминхон кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражада катта тўй берди. Бу йиғин зиёфатида ул пари юзли маъшуқ қирмизи шаробни давра бўйлаб айлантирарди. Базм айни авжига чиққан чоғда бузғучи ва ғаддор фалак ҳасад юзасидан ўтиришда диллар ҳузур топишини истамагандек, яна бир балони қўзғатди. Яъни, қисқаси шуким, тўсатдан ҳалиги гулгун либослининг қўлидан чинни коса ерга тушиб кетиб, ошиқлар дили каби чил-чил синди ва ул баданнинг манглайидан хижолат тери оқди. Муҳаммадаминхон фаросат юзасидан маҳбубининг уял-

ганини англаб, уни бу хижолатдан чиқариш учун бир фикр ўйлаб топди. **Мисраъ:** Зеҳни латифи ту ҳама фикри накў кунад (Ўткир зеҳнинг фақат яхши фикрлар қилади); Иттифоқо, ўша пайтлари Кошғар вилоятидан совға йўсини билан ҳар хил газлама матолар келтиришган ва бу ҳадялар орасида икки юз дона чинни коса ҳам бор эди. Муҳаммадаминхон ўз маҳбуби томонга қараб: – Чинни идишнинг жарангдор товуши қулоғимга жуда хуш ёқди. Аслида бу косаларнинг ҳаммасини синдиришинг лозим. Шундагина дилим уларнинг жарангидан ҳақиқий завқ топажак, – деди. Ҳалиги кумуш танли жонон худди шоҳзода айтганидек қилиб, жонон пиёлаларнинг ҳаммасини чил-чил синдириб чиқди. Муҳаммадаминхоннинг муддаоси ул офтоб талъатни хижолатдан қутқариш эди. Ўйлаганн каби бўлди ва демишлар, **байт:**

Ҳумой бар ҳама мурғон аз он шараф дорад
Ки, устухон хўрад ва жонвар наозорад.
(*Мазмуни:*
Ҳумонинг бошқа қушлардан шарафли жиҳати,
Суяк ер, гўшт учун жонивор озорига йўқ нияти).

Ўша замонда Мастура биби отлиғ бир қиз бор экан. Шеърда Маҳзун тахаллусини қўлларкан. Қуёшни алдовчи юзидан ой беркиниш азобини тортар, эшилган сочи аъқиқ тусли юзига булоққа ўхшаб тушар, қоматини кўрган адл қадли сарв бинафшанинг елкасигача эгилар, ярим маст кўзларининг қири ҳушмандлар дилидан сабр матосини ўғирлар, ёндирувчи ёноқларини кўрган юрак ўтга тушган исириқ сингари чирсиллаб ёнар, чаман булбули шам атрофидаги парвона янглиғ юзи теварагидан кетмасди. Майса палослари оёғини ўпиш шарафини топганидан ўзларини Мисрнинг ипак газламаси сингари азиз туяр, тупроқ либослари ҳамоғуш бўлганларидан Чин ҳаририни метин тош ўрнида кўрарди. **Назм:**

Султони шакарлабони офоқ,
Шакаршикани шикеби ушшоқ.
Гарданзани офият фурўшон,
Ташвишдеҳи салоҳ кешон.
Машъал каши офтобу анжум,
Девона куни пари ва мардум.

Аз васвасаи чашми дев баста,
Тасбеҳи фариштагони гусаста.
Фармудаи гулола савори,
Дода мижжаро салоҳдори.
Сар то ба қадам карашмаву ноз,
Ҳам саркаши ҳусн ва ҳам сарафроз.
*(*Мазмуни:
Олам шакар лабларининг султони,
Ошиқлар сабрининг шакар озиғи.
Саломатлик тариқининг танбеҳчиси,
Тўғри йўллиларнинг озор манбаси.
Қуёшу юлдузлар йўлин ёритгувчи,
Пари ва одамларни қилувчи девона.
Васвосдин дев кўзин боғлаган,
Тарқалган фариштлар тасбеҳи.
Устма-уст зулфлар фармойиши,
Киприкларга эзгулик берувчи.
Бошдан-оёқ карашмаву ноз,
Ҳам ҳусн саркаши, ҳам сарафроз).

Унинг мавзун табъи равон бўлиб, мавлоно Фазлий билан савол-жавоб тариқида бир неча **абёт** айтишган. Ўшалардан биттаси ушбудир. Қизнинг саволи:

Дили Маҳзун ба сари ангушти қазо дар гиреҳ аст,
Ё раб, ин гунчаи нашугуфта кужо бикушояд?
(*Мазмуни:*
Маҳзун дили қазо бармоғига тугилиб турибди,
Эй худо, бу очилмаган гунча қаерда очилади?)

Мавлоно Фазлийнинг жавоби будир:

Абр то гиря насозад накунад ханда чаман,
Гули сероби ту аз шабнами мо бигушояд.
(*Мазмуни:*
Булут йиғламагунча чаман очилиб кулмас,
Сувга тўла гулинг шабнамимиздан очилади).

Манови туркий **ғазал** ҳам унинг табъи маҳсулидир:

Азал деҳқони қаддинг нахлини то сарбаланд этти,
Муҳаббат риштасин кўнглум қуши бўйнига банд этти.
Санго тақлид қилмиш гул ки осиб кура бўйнига,
Тикон устига они ўтқуруб гардун адаб этти.
Малойик саҳнаси хуршидни ҳуснига саркаш деб,
Осиб айлантуруб таъзир этиб гардунга банд этти.
Ямон кўз тегмасун деб ҳуснингга эй хублар шоҳи,
Жамолинг оташига донаи холинг сепанд этти.
Мани қатл этгали бошимга ул бераҳм жаллодим,
Қошидин тиғ тортиб, тори гесудин каманд этти.
Бути номеҳрибоним масти лояқал чиқиб ваҳ ким,
Бошимга сакратиб, хок таним гарди саманд, этти.
Фалак каждравлигидин шиква гар қилсам тонг эрмаским,
Ҳумога устихон ташлаб, чинга таъмаи қанд этти.
Ажаб йўқ шиква қилсам шоҳлардин ким замон аҳли,
Ки рухдек ростдин фарзини каждравни писанд этти.
Фалак ҳар кимга аъло рутба этса бесабаб эрмас,
Қуёшни ерга кирмаклик учун, билгил, баланд этти.
Қаён боқийму деб Маҳзун кўнгил кўп интизор ўлди,
Баҳамдиллоҳ ки мужгони новакидин баҳраманд этти.

Ва шоҳзода бир неча айём лаззатли таомлар еб, мазали шароблар ичиб, қуш ва жониворларнинг сарасини шикор қилиб, гул қоматли ой юзлилар билан дилкаш суҳбатлар қуриб, ҳур наслли гўзаллар билан ўтириб-туриб, тинч ва ором кўнгил билан яшаб, ёғдули кўнглини тамоми ишлардан тўқ тутганча хурсандлик ва сурур, айшу ҳузур байроғини ҳилпиратди. Маъноларни ечувчилар ва ҳақ сўзни дегувчилар кўнглидан яширин ва бекитиқча қолмасинким, дунё уйи ҳодисалар макони ва тасодифлар маскани эрур, чунки, эътибор осмони уфқидан давлат қуёши балқиб чиқиб, сўнг ботиш сарҳадига етмай қолган бирор кун йўқ, қурилиш майдонида салтанат биноси осмонга бўй чўзиб, кейин фано зилзиласи офатидан қулаб тушмаган замон бўлмаган. Гапнинг қисқаси шуким, ул олам шоҳзодаси айни ёшлик чоғида фармон фармолик мақсадини қиларкан, саъб (оғир) касалига йўлиқди. Ажал сарбози етишгач, ул жаҳонни кўриб улгурмаган шоҳзоданинг навниҳолини бирор ном-нишон

қолмайдиган даражада таг-томири билан қўпориб ташлади. **Марсия** ушбудир:

Эй фалак, оҳиста рав, коре на осон кардаи,
Мулки Туронро ба марги шоҳ вайрон кардаи.
Осмонеро фурў овардаи аз авжи хеш,
Бар замин афкандаи бо хок яксон кардаи.
Офтоберо ки халқи оламаш дар соя буд,
Зери мушти гил ба сад хорияш пинҳон кардаи.
Нест кори мухтасар гар бо ҳақиқат мерави,
Қасди хуну молу мулки ҳар мусулмон кардаи[229].
(*Мазмуни:*
Эй фалак, оҳиста юр, магар бу ила ишни осон айладинг?
Турон мулкини шоҳ ўлими ила ахир вайрон айладинг.
Осмонни ўз авжидан пастга қулатдинг сен,
Ерга қулатдингу тупроқ билан яксон айладинг.
Олам халқига соя бўлмиш ул офтобни сен,
Бир сиқим лой тагида юз хорлик билан пинҳон айладинг.
Ҳақиқат билан юрсанг йўқдир ундан яхши иш ахир,
Қасд этиб молу мулкига, мусулмонларни хор айладинг).

Салтанати муддати Фарғона мулкида саккиз йил, ҳаёти муддати йигирма саккиз йил бўлди. Ул шоҳзода вафотига атаб мавлоно Акмал Хўқандий яхши бир таърих айтган ва Муҳаммадаминхон вафоти **таърихи** ушбудир:

Муҳаммадаминхони жаннатмакон,
Замоне ки барбаст рахт аз жаҳон.
Хирад гуфт торихи он зифунун:
«Зи иқлими Фарғона шуд шаҳ бурун».[230]

---

[229] Бу марсия аслида мўғулларнинг Эрондаги элхоний ва элконий сулоласи вакилларини мадҳ этган шоир Салмон Соважийга (ваф. 1376) тегишли бўлиб, элконий Султон Увайс ибн Шайх Ҳасан вафоти муносабати билан ёзилган мазкур марсиядаги «Эрон» сўзи ўрнига бу ерда «Турон» ишлатилган.

[230] Тарих моддаси абжад ҳисобида 1202/1787-88 ни беради.

(*Мазмуни:*

Муҳаммадаминхони жаннат макон,
Бу жаҳондан кўчин йиғиштирган замон.
Ақл деди у билимлар эгаси тарихин деди:
Фарғона ўлкасидан шоҳ кетди чиқибон).

Ундан ўғил фарзанд қолмади. Норбўтабий валинеъмат ўғлига бир неча кун аза очиб, хатми қуръон қилди ва камбағалларга садақалар улашди. Бир йилдан сўнг халққа катта ош қилиб бериб, халқ эгнидан азадорлик кийимларини ечдирди. Аммо, ўзи фарзанди ғамидан қутула олмади. Оқибатда, фарзанд ўлимининг доғи уни оғир касалга мубтало қилди ва Норбўтабий кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб қолди. Асрнинг табиблари қанчалик даволашга уринмасинлар, фойда бермади. У ҳам неча ғам ва ғусса билан бу ўткинчи дунёдан охират уйига кўчиб ўтди. Чунончи демишлар, **назм:**

Дунё ки дар ў бўйи вафо нест падид,
Бояд ки зи ҳарчи ҳаст пайванд бурид.
Ин сурати маргро дар ойинаи ақл,
Аз руйи хирад ҳамеша мебояд дид.

(*Мазмуни:*

Дунёнинг кўринмаса гар вафоси,
Ундан узмоқ лозим кўнгилни.
Бу ўлим суратин ақл ойнасида,
Ақл юзидан кўрмоқ керак доим).

Норбўтабийнинг салтанати ўттиз йил, умри қирқ саккиз ёш бўлди. Унинг олти нафар ўғил ва беш нафар қиз фарзанди бор эди. Биринчиси Муҳаммадаминхон бўлиб, онаси қалмоқ эди. Иккинчиси амир Олимхон, кейингиси фақирнинг онаси, учинчиси амир Умархон, буларнинг ҳар учаласининг онаси Ирисқулибий ибн Дўстқул Баҳодирнинг укаси Имомқулибийнинг қизи бўлмиш давлат соҳиби Минг ойим эди. Дўстқул Баҳодир эса ўз насабини Чодак хожаларига тақаб, бу жамоа ўзининг саййидлардан эканини ўша орқали даъво қилади; Тўртинчиси Рустамбий, бешинчиси Фозилбий, олтинчиси Ёдгорбий. Бу учала амирзоданинг онаси канизлардан саналади.

Норбўтабий валинеъмат бу кеккайган жаҳондан этак силкитиб кетгач, унинг ўлими ва амир Олимхоннинг тахтга ўтириши воқеасини Акмал Хўқандий ушбу **таърих**да баён этган эди:

Дарид синаи хасм ва бурид пои адув,
Писар ба жойи падар зеб дод «мазҳари мулк»[231].
(*Мазмуни:*
Душманнинг синасини ёриб, ганимнинг оёгин қирқиб,
Ўгил отанинг жойига давлатнинг зийнатини берди).

Саййидлар, уламо ва фуқароҳаммаси биргалашиб олам аҳли шоҳзодаси амир Олимхонни саодатли бир вақту соатда шаҳриёрлик ўриндиғи ва жаҳондорлик тахтига ўтқаздилар. Ўша асру замона каби қўлдан қўлга ўтиб тиним билмаган шаҳриёрлик узуги мақсади ҳосил хусравнинг қудратли қўлида ўз тинчини топиб, янги ҳукмдор ўз ҳукму давлатини юргизишга киришди.

Шундан бир неча вақт ўтгач, туғишган синглиси, яъни фақирнинг онасини қиблагоҳим никоҳига киргизиб, шундай тўй қилиб бердики, таърифи ҳеч бир тавсифга сиғмайди. Ҳозирда Испара номи билан танилган Исфаройин ҳукуматини ҳам қиблагоҳ отамга берди. Қиблагоҳим амир Олимхондан рухсат олиб, ўша юрт томонга юзланди. Бир манзил йўлни босиб ўтиб, ул вилоятга етишди. У ер халқининг барчаси отамни кутиб олиб, тўла иззат-икром билан шаҳарга киргиздилар ва муносиб бир уйга туширдилар. У пайтда бу юрт ҳокими Норбўтабий амирларидан энг улуғи Бойбўта баҳодир қалмоқ бўлиб, у мазкур мамлакатга қарашли ва Испарадан бир фарсах масофа узоқликда жойлашган Зумрадшоҳ қалъасидаги қароргоҳида ўтирарди. Бу хабарни эшитган заҳоти кўрнамаклик йўлига кириб, қаршилик кўрсата бошлади. **Байт:**

Синаеро ки тийра гашт зи адў,
Андар ў ҳеч равшанойи нест.
Бевафойи макун ки мардумро,
Ҳеч айбе чу бевафойи нест.

---

[231] Тарих милодий йилда 1787-88 дир.

(*Мазмуни:*
Душманлик ҳиссидан қорайган
Юракда ҳеч ёруғлик бўлмас.
Бевафолик қилма, инсон учун,
Бевафоликдан ёмонроқ айб бўлмас).

Жаноби қиблагоҳ ул ҳаром намакнинг уятсизлик ва беномуслик либосини кийганини англаб, ноилож Хўқанд томонга қайтиб кетдилар ва тез суръатда Хўқандга етиб келиб, бўлиб ўтган воқеа тафсилотини амир Олимхонга айтиб бердилар.

Амир Олимхоннинг туз тутгир Бойбўта устига лашкар тортгани ва ул қалъанинг ҳазрати худои таоло лутфидан фатҳ этилгани

Алқисса, амир Олимхон бу сўзларни эшитган ҳамоно йиртқич шер каби ғазабининг олови кўкка ўрмалади. Дарҳол Фарғона қўшини билан душман сари юзланди. Икки манзил масофани босиб ўтгач, ул қалъани худди узукнинг қоши каби ўртага олиб, уруш ва жанг ишига киришди. Бир кеча-ю, кундуздан сўнг ғалабага ёр қўшин қалъа ичидагиларни тўп ва тўфангларнинг ўқ ёмғири остида қолдириб, кўзларини очиришга фурсат бермасдан қийин аҳволда қолдирди. Ана шу от-ўлдир ишлари авжига чиққан маҳал мардлик паноҳи Абдулвали мирзонинг тўфангидан отилган бир ўқ манглайи қаро Бойбўтанинг шўр пешонасига тегиб, ҳаракатдан қолди. **Байт:**

Бо валинеъмат ар барун ойи,
Осмони ки сарнагун ойи.
(*Мазмуни:*
Туз берган кишингга қарши чиқсанг,
Осмондек бўлсанг ҳам ерга қулаб тушасан).

Қалъа халқи бу ҳолни кўриб, қўл ва оёқларидан жонлари қочганча ҳар ким ўзича иш кўра бошлади. Хўқанд қўшинидагилар душманнинг заифлашганидан хабар топиб, шовқин-суронни яна ҳам баландроқ қилишди ва қалъа сари юриш бошлашди. Бир ҳамла билан эса қалъага ҳам кириб олишди. Қўлларини қатлу торожга чўздилар ва бадбахт Бойбўтани икки нафар ўғли билан

тирик асир тушириб, қўл-оёқларини боғлаганча, судраб-тортиб амир Олимхон олдига келтирдилар. Амир Олимхон уларни шу заҳотиёқ ўлимга буюриб, ўша ерда бошларини олдилар. Шу тариқа Зумрадшоҳ қалъаси фатҳ этилди. Амир Олимхон ул юрт ҳукуматини яна қиблагоҳга таклиф этди. Аммо, қиблагоҳ жаноблари қабул қилмади. Шундан сўнг бошқа ҳоким тайинланди. Амир Олимхон фатҳу зафар билан Хўқанд тарафга қайтди. Ўз давлати пойтахтига етиб, бир неча муддат давлат ишлари билан машғул бўлди. Ўша вақтда қадрли амакиси Ҳожибий ҳали ҳаёт эди. Шу шажаранинг бир шохаси бўлган Довудбий, Бекбўтабий ҳам Норбўтабий валинеъмат давлатининг соясида яшаб келгандилар. Укаси Рустамбий Конибодом ҳукуматини бошқарар, яна иккита укаси эса ҳали ёш болакайлар эди. Аммо, амир Олимхон ўз кўнглини буларнинг ҳам ҳадигидан тинчитишни истаб, уларни ўлдиришни кўнглига тугди. Айтиш керакки, Хўқанд хонларидаги бу ўз хонадони аъзоларини ўлдириш ўша замондан расм бўлиб, амир Олимхон Ҳожибий ва Бекбўтабийни шаҳидлик даражасига етказди. Ҳа, инсонийлик қадри ва манзилат поясининг ўзи ана шу каби «осойишталик манзили ва макони»дан ўзга нарса эмас. Демишлар, **байт:**

Хати фано ба бандаи озод медиҳанд,
Ҳарфи бақо ба сафҳаи лайлу наҳор нест.
(*Мазмуни:*
Фано хатини озод бандага берадилар,
Бақо ҳарфлари кеча ва кундуз саҳифасида йўқ).

Ҳожибийнинг уч ўғил фарзанди бор эди. Тўнғичи Улуғбек, ўртанчаси Шералибек ва кенжаси Бекўғулбек бўлиб, бу учинчиси ҳали гўдак эди. Амир Олимхон Улуғбек ва Шералибекни ўн беш-ўн олти яшарлигида Қирғиз томонга сургун қилдирди. Шу зайл Улуғбек ва Шералибек қирғизлар ичида яшай бошладилар. Улуғбек кунлардан бир кун ўша ердаги эски бир гунбаз тагида хат машқ қилиб ўтирганда замонлар ўтиши билан деворлари увадаланиб қолган бу бино ўн гулидан бир гули очилмаган мазкур шоҳзода устига қулаб тушди ва уни то қиёматгача қайтиб тура олмайдиган даражада босиб, янчди. Шералибек эса қирғизлар орасида яшаб қолаверди. **Байт:**

Дар ноумиди басе умед аст,
Поёни шаби сияҳ сафед аст.
(Мазмуни:
Умидсизликда умид ҳам бор,
Қора тун сўнггида ёруғлик ҳам бор).

Довудқулибекни Бухоро томонга сургун қилдирди. Аммо, бир неча кундан сўнг Рустамбий ул жаҳон кўрмаган ёшнинг нозанин томоғига шаҳидлик шарбатини қуйди. Олимхон улар ишидан кўнглини тинчитгач, иккита *сардор*[232] нинг ўз қўшинлари билан Хўжандга Хонхожа ҳузурига боришини ва ул саййидлик паноҳининг эса *амири лашкар*[233] бўлиб, мазкур қўшин билан Тошканд вилоятига бостириб бориб, у ерни талон-тарож қилишлари ҳақида буйруқ берди. Олимхоннинг бу юришдан асл нияти бошқа нарса эди.

Саййидлик паноҳи Хонхожанинг Тошканд мамлакати устига лашкар тортгани ва ул саййиднинг Юнусхожа қўлидан шаҳидлик шарбатини ичгани зикри

Хўқанд қўшинлари Хўжандга етгач, Хонхожа барча лашкарни бир ерга тўплаб, ўзи амири лашкар бўлиб, Тошканд вилояти сари юзланди. Бир неча масофани босиб ўтгач, Оҳангарон[234] чўлидаги Қурама[235] вилоятига келиб тушди. У ердан тунги юриш йўсини билан шабгир қилиб чиқиб, қуёш чиқмасдан Тошканд вилояти яқинига етиб олди ва қўшиндагилар тонг оқармай туриб, қўлларини талон-тарожга чўзиб, аҳоли молини талашга тушдилар. Бу ваҳшат асарли хабар Юнусхожа қулоғига етгач, дарҳол кўп сонли лашкарни отлантириб, душман олдига қаратиб юборди ва ўзи улар орқасидан ўша томонга қараб юрди. Чирчиқ

---

[232] Бу ерда сардор ҳарбий бошлиқ маъносида.

[233] Амири лашкар – хонликда энг юқори ҳарбий унвон. Лашкар бошлиғи, қўмондони.

[234] Оҳангарон – Қурама вилояти таркибидаги водий ва шаҳар.

[235] Қурама – шу ном билан катта этник гуруҳ Тошканд вилояти атрофидаги (шарқида) Бўка, Оҳангарон, Тўйтепа нтуманларида яшаётган аҳоли ва улар яшаётган жой. Маркази Кировчи бўлган.

дарёсига яқин ерда жойлашган Қорасув мавзесига етиб келишди. Ўша ерда ҳар икки лашкар дарёси бир-бири устига ташланиб, анча уруш ва жанглардан сўнг ғалаба шамоли Юнусхожа байроғи томон эса бошлади. Хонхожа лашкари қочиш сари юзланиб, Тошканд қўшини уларни таъқиб этишга киришди ва қочганларнинг бир бўлагини қатлга еткардилар, анчасини эса асир олдилар. Тасодифдан, ўша қочиш чоғи, Хонхожа отининг оёғи сунчикиб кетиб, шу қоқилишда йиқилиб тушди. Шу зайл Юнусхожа қўшинидаги аскарлардан биттаси ул жанг майдони шерини асир олишга муваффақ бўлди. **Қитъа:**

Ҳар он ки гардиши гети ба кини ў бархост,
Ба ғайр маслаҳаташ раҳбари кунад айём.
Кабўтаре ки дигар ошиён нахоҳад дид,
Қазо ҳаме барадаш то ба сўйи донаву дон.
(*Мазмуни:*
Фалак қасди кимгадир қарши қўпган замон,
Тақдирин олар қўлига унинг дарҳол даврон.
Ўз уясини кўришдан маҳрум бўлган каптарни
Бир тасодиф дон ва тузоқ сари бошлаб боради).

Ҳалиги аскар уни Юнусхожа олдига олиб борди. Қарашса, бу гал бало тузоғига саййидлик паноҳининг ўзи гирифтор бўлибди. Юнусхожа саййидлик паноҳининг қилган иши баҳонасида Хонхожа ҳурматини бажо келтирмади. **Байт:**

Ҳайф аст ранж бурдан дар ҳаққи чун ту ёре,
К-зи роҳи бевафойи жуз қасди жон надори.
(*Мазмуни:*
Сенга ўхшаш дўст ҳаққида ранж чекмоқ ҳайф,
Бевафосан, жонга қасд қилишдан ўзгани билмайсан).

Бу байтни келтирганимиз маъноси шундаки, Юнусхожанинг давлат тепасига чиқиши аслида шу саййидлик паноҳи туфайли рўй берган эди. Энди ушбу ҳол Юнусхожада одамгарчилик деган нарсадан ҳеч вақо қолмаганини кўрсатди. Хуллас, хожани ҳам бошқа асирлар билан бирга олиб, зўр дабдаба билан Тошканд томонга юзланди. Ўз қароргоҳига етгач, қўлга тушган Хўқанд улуғларидан етмиш кишини қатлга еткарди. Уч кундан

сўнг Хонхожа эшонни отхонага киритиб, осишга буйруқ берди ва ул саййидни шу зайл шаҳодат даражасига еткарди. Ўшанда Хонхожа эшон етмиш ёшдаги кекса киши эди. Ўн саккиз йил Тўрақўрғон ва Намангон вилоятида, икки ярим йил Хўжанд вилоятида ҳоким бўлди.

Ўша кезлар Хўжанд вилоятининг эгасиз қолганидан фойдаланган Бобо *девонбеги* Бекмуродбий билан бирга Ўратепанинг кўп сонли лашкарини эргаштириб, бу вилоятни қўлга киритди. Ахир демишлар, **байт:**

Охир дилам ба орзуйи хештан расид,
Ва ончи аз Худой хоста будам ҳамон расид.
(*Мазмуни:*
Ниҳоят кўнглим ўз орзусига етди,
Худодан истаган нарсам қўлга киритдим).

Ўша пайтларда, Норбўтабий валинеъматнинг куёви бўлмиш эшон Бузургхожа мавлоноий Чуст вилоятида ҳокимлик қиларди. Бу эшон амир Олимхоннинг мазкур ҳийла билан Хонхожа ҳалокатининг сабабчиси бўлганини англагач, у ҳам қўрқувга тушиб, қаршилик ноқорасини чалди ва Хўқандга қарашли ерлар устига босқин-чопқин уюштириб, аҳоли мулкини талаттирди. Ва амир Олимхон эшон Бузургхожанинг бу ҳаракатларидан дарғазаб бўлиб, лашкарнинг ҳар тўртта туғини ҳам эшонни жазолаш учун жўнатди. Тўртта *сардор* ҳам бирваракайига йўлга тушиб, дарёдан ўтишди ва Чустга яқинлашдилар. Буни эшитган Бузургхожа дарҳол отланиб, улар келаётган тарафга қараб юрди. Хожаобод мавзесида ҳар икки тараф лашкари бир-бири устига ташландилар. Анча уруш ва жанглардан кейин хожа ғалабага эришди. Хўқанд қўшини қочиш сари юзланди ва эшон ўз лашкари билан уларни қувлаб етиб, хўқандлик сарбозларнинг барчасини *сардор*лари билан бирга қўлга туширди. Бузургхожа ана шундай ғалаба ва зафар билан ўз қароргоҳи томон қайтиб кетди. Бу хабар амир Олимхон қулоғига етгач, ҳайрат бармоғини тишлаб, фикрга ғарқоб бўлди. Ноилож, жаноб қиблагоҳимни шаҳзода амир Умархон билан бирга Хўқандга ўринбосар тайинлаб, ўзи уруш пайидан бўлди.

Амир Олимхоннинг Тўрақўрғон ва Чуст мамлакатларини фатҳ этгани зикри

Амир Олимхон катта қўшин тўплаб, Чуст томонга қараб юрди. **Байт:**

Фатҳу нусрат пешу пас, авни Илоҳи роҳбар,
Аспи давлат зери рон, чатри зафар болойи сар.
(*Мазмуни:*
Кетма-кет ғалабалар, илоҳий мадад йўлбошчи,
Давлат оти оёғи остида, зафар соябони бош устида).

Бир қанча йўлларни босиб, дарёдан ўтганча Ғурумсарой[236] мавзесига кириб борди. Эртаси куни у ердан қўзғалиб, Машҳад[237] мавзесида қўшлади. Бузургхожа эшон бу хабарни эшитиб, катта қўшин билан амир Олимхон келиб тушган тарафга қараб йўналди ва мазкур мавзе яқинига етиб борди. Ўша кечаси ҳар иккала жангталаб лашкар бир-бирини йўқотмоқ қасдида жанг тайёргарлигини кўришди. Шарқ қуёши зангори осмон уфқидан бу можароларга тўла олам узра намоён бўлгач ва қоронғу тун ўз ниҳоясига етгач, икки лашкар денгизи тўлқиндек мавжланиб, бир-бири қаршисида саф тортишди. Жон қасдини қилувчи довюраклар жангга киришиб, уруш майдонида мардоналик намуналарини кўрсатишди. Тонгдан пешингача жангу жадал шу тариқа давом этди. Пешиндан сўнг Бузургхожа лашкари юрагига қўрқув йўл топиб, саййидлик паноҳи тақдир ўз ишини қилиб бўлганини кўриб, ноилож деди, **байт:**

Сабботдор намояд жамоли кор дуруст,
Дар об сурати жунбон дуруст нанамояд.
(*Мазмуни:*
Кўчирма олувчи иш жамолини тўғри чизади,
Сувда сурат қимирлаб, яхши кўринмайди).

---

[236] Ғурумсарой/Хуррамсарой – Фарғона водийсидаги Наманган вилояти, Поп туманидаги қишлоқ.

[237] Машҳад /Машад – Поп туманида жойлашган мавзе.

Ва яна бир марта амир Олимхон устига ташланди ва ҳар икки қон оқизувчи лашкар қайтадан устма-уст чирмашдилар. Шундай қиёмат қўпдики, Исрофил сурнайининг[238] товуши эшитилмай қолди, осмону фалак сари чангу тўзон қуюни шундай ўрлаган эдики, фалакдаги малакларнинг кўзларини очдирмасди. Ота ўғлининг ҳолидан хабар топмас, оға-инилар бир-бирини таний олмасдилар. Шундай жанг рўй берган эдики, ажал найзаси шошиб қолганидан биринчи бўлиб қай томонга боришини билмай гаранг ҳолатда ёшу қарини бир хил нархда сотар, ботирлар қонидан жанггоҳ румоний ёқут рангига кирган эди. **Қитъа:**

Дами нойи рўйин даромад ба авж,
Ями ҳарб гардид аз хун ба мавж.
Ялон қуръаи жанг андохтанд,
Ба мардонаги теги кин сохтанд.
(*Мазмуни:*
Рухдан ясалган най овози етди осмонга,
Жанг майдони мавж урди тўлиб қонга.
Баҳодирлар жанг қуръасин ташлашди,
Мардоналик ила кин қиличин ясашди).

Анча уруш ва жанглардан сўнг амир Олимхоннинг бахт юлдузи балқиб чиқиб, Бузургхожа юлдузи қуйи томонга сўнди. Хожа қочишни ихтиёр этиб, шу қочганча Чуст шаҳрига келиб кирди. У ердан эса қанча дард ва ҳасрат ичида молу мулкдан кўнгил узганча бир нечта кишиси билан Куҳистон[239] томонга қараб кетди. Амир Олимхон эса фатҳу нусрат билан Чуст вилоятини барча тобеъ ерлари билан эгаллаб, ўз томонидан ҳоким тайинлади ва бахту давлат билан Хўқанд тарафга қайтди. Дарёдан ўтиб, ўз давлатхонасига кириб борди ва ўлдир-ўлдир ишларидан тинчиганча бир неча кун давомида дам олди.

Алқисса, Бузургхожа шу қочганча қирғиз жамоаси орасига борди ва бир неча муддат улар ичида умр ўткарди. Аммо, жуда

---

[238] Диний ақидаларга кўра, қиёмат куни Исрофил номли фариштa қаттиқ сурнай чалиб, унинг овозига ўликлар тирилиб, бир ерга йиғиладилар.

[239] Бу ерда Куҳистон бугунги Тожикистоннинг шимоли жойлашган тоғлар (Қаротегин, Ғарм ва Дарвоз ҳудудлари).

қийин аҳволга тушиб, ўғилларини Тошкандга, Юнусхожа ҳузурига жўнатиб, ундан ёрдам тилади. Юнусхожа ўғилларини ҳузурида сақлаб, ҳолларидан хабар олиб турди. **Байт:**

Дар талаб мекўшам ар ёбам зеҳи айни талаб,
В-ар наёбам саъйи ман афтад бузургонро писанд.
(*Мазмуни:*
Талаб йўлида тиришаман, топсам айни муддао,
Топмасам ҳам ҳаракатимни олқишлар улуғлар).

Ноилож, яна собиқ юрти сари қайтишга мажбур бўлди ва бир неча манзилларни босиб ўтиб, Чуст вилоятини қайтадан эгаллади ва амирлик мансабига ўтирди.

Амир Олимхоннинг иккинчи марта Чуст томонга қўшин тортиб боргани зикри

Бузургхожанинг келгани хабари амир Олимхон қулоғига етгач, дарҳол Хўқанд лашкари билан Чуст сари юзланди. Бир неча манзилларни орқада қолдириб, дарёдан ўтди ва Чуст вилояти ҳудудига кириб борди. Бузургхожа урушга тайёрланиш ишларини бошлаб юборди, аммо, ўшал аснода бечоранинг бахти қайтган ва ажал ёқасидан олган бўлиб, амирлар ва фуқаро ундан юз ўгиришди ва Бузургхожани ушлаб, амир Олимхон олдига олиб чиқишди. **Байт:**

Дар ҳар коре бибояд тадбир зи нахуст,
Наояд зи дили ишкаста тадбири дуруст.
(*Мазмуни:*
Ҳар бир ишда аввал тадбир лозимдир,
Синиқ кўнгилдан дуруст тадбир чиқмас).

Амир Олимхон бу хабарни эшитгач, ул саййидлик паноҳи ўзининг асир тушган душмани бўлишига қарамай, ҳурматини жойига қўйди ва кўнглини кўтариш пайидан бўлди. **Байт:**

Ба дил гуфтам кадомин шева душвор аст,
Нафас дар хун тапиду гуфт: поси ошноиҳо.

(*Мазмуни:*
Дилга дедим: қайси услуб эрур мушкулроқ,
Нафас қон аро гуп-гуп деди: дўст ҳурматин этмоқ).

Ҳидоят паноҳ Эшон Мавлавий ва саййидлик паноҳи бўлмиш фақирнинг бобоси Ҳаким тўрани истиқболига жўнатиб, тўла иззат билан олдига чақиртирди. Саййидлик паноҳи амир Олимхоннинг чодирига яқинлашгач эса амирнинг ўзи кутиб олиб, бир-бирини бағирларига босиб, йиғига тушиб кетдилар. Шу ерда турган амирларнинг ҳам бу манзарадан ўпкалари тўлиб, йиғлай бошладилар. Сўнг давлат арбоблари амир чодирига кириб, бирор соатча мажлис қурдилар. Маслаҳат ва машваратдан кейин амир Андижон ҳокими Қўшмалла *девонбеги*га мажлиснинг саййидлик паноҳини ўлдириш ҳақидаги қарорини бажаришни буюрди ва *девонбеги* шу кечасиёқ ул саййидни шаҳидлик даражасига етказди. **Байт:**

Ҳама ботин харобу зоҳир обод,
Ба зоҳир навҳагар, аммо, ба дил шод.
(*Мазмуни:*
Ичи тамомила бузуқ, ташқариси обод,
Ташқаридан йиғи айлар соз, ичидан шод).

Амир Олимхон ўз кўнглини Бузругхожа ишидан тинчитгач, ул вилоятни тамомила эгаллаб, тартибу назмини хўб адосига еткарди ва Хўқанд тарафга қайтиб кетди. Дарёдан ўтгач, давлатхонасига келиб тушди. Бироз вақт шу зайл кечди ва амир Олимхон амирларининг энг улуғи бўлмиш Ражаб *девонбеги*ни амири лашкар қилиб, сон-саноқсиз лашкар билан Хўжанд томонга жўнатди. Ўша пайтда ҳар айланиши бир бузғунчиликдан иборат фалак яна бир янги ўйинни бошлашга киришди.

Юнусхожанинг банги хаёл билан Хўқандга лашкар тортгани ва унинг мазкур диёрдан қочиб қолгани зикри

Гапнинг қисқаси шуким, ўша вақтда Юнусхожа саййидлик паноҳи Хонхожани урушда енгиб, қочиргани ва сўнг қўлга туширганидан қувончдан терисига сиғмаган эди. Чунки банги хаё-

лига «энди бу оламнинг тўрт бурчагида мендан каттароқ ҳурмат ва эътиборга лойиқ подшоҳ қолмади», деган фикрлар келган ва мияси шундай истак ва манманлик ҳаваслари билан тўлганди. Бир куни ана шу хом хаёл орқасида кўнглига Хўқанд мамлакатларини эгаллаш ҳаваси тушди. Ўша кезлари ўғиллари ичида энг кичиги Ҳошимхожа исмли фарзанди бўлиб, ўша ўғлига жуда дабдабали бир тўй қилиб бериш иштиёқида юрарди. Аммо, бундай тўйни ўтказишга етарлича маблағи ва керакли матоҳлари бўлмай, боридан ҳам кўнгли тўлмасдан тўйни ўтказиш муддати кундан-кун орқага сурилиб бораётганди. Бу нарса банги хаёлидан жой олиб, беихтиёр, «амирлар урушга тайёргарлик кўриб, Хўқанд томон юзлансинлар ва фарзандимиз тўйини Хўқандни фатҳ этгач ўша ерда катта қилиб ўтказамиз», дея буйруқ берди. Ўша амалга ошмас орзуда тез фурсат ичида қозоқ лашкари билан Хўқанд томонга юзланди. **Қитъа:**

Солҳо андеша мепухтам к-зи даври фалак,
Кори мо охир чунин ё ончунон хоҳад шудан.
Ё бар ин минвол ганжу симу зар хоҳем ёфт,
Ё дар он иқлим ҳукми мо равон хоҳад шудан.
(*Мазмуни:*
Йиллаб ўй ва режа туздикки фалак айланиб,
Ишимиз ниҳоят ё ундоқ, ё бундоқ бўлар деб.
Ё шу зайл бойлик, пул ва тилла топармиз,
Ёки ул ўлкада ўлимга ҳукм этгусидирлар).

Бечоранинг кўнглига фалакнинг бошқа ажиб бир ишлари борлиги, бир соат ичида ҳам барча оламни яратиши ва ҳам остин-устун қилиб юборажаги каби ўйлар келмаган эди. Ниҳоят Қурама йўли орқали тез суръатларда тоғдан ўтиб, Ашт[240] мавзесига кириб борди ва шунда бу юриш хабари амир Олимхон қулоғига етди. Дарҳол отланиб, елдек тезучар чопарни тезликда Хўжандга Ражаб *девонбеги* олдига юборди, ўзи эса зўр дабдаба билан фаридунлик шавкати парини темир дубулғали бошига қадаб, Юнусхожага қарши жанг сари юзланди.

[240] Ашт – Тожикистондаги Суғд вилоятида ноҳия маркази.

Амир Олимхоннинг Юнусхожа билан урушгани ва уни илоҳий тақдир билан тор-мор келтиргани зикри

Ражаб *девонбеги* воқеадан хабар топгач, Хўжандни холи ташлаб, лашкари билан тез суръатда кечасиёқ йўлга тушиб, бир оқшом ичида дарёдан ўтиб олди ва ўзини Ғурумсарой мавзесига етказди. Ўша вақтда Хонхожанинг катта ўғиллари Юсуфалихожа ва Юнусалихожа қачон бўлса ҳам отаси қони учун ўч олиш мақсадида ўтирган бўлиб, булар ҳам ана шундай қасосли дамлар етишганидан фурсатни ғанимат санаб, тезликда барча амирлардан олдинроқ жанг майдонига етиб бордилар. **Мисраъ:** Ғофил машав ба кор ки фурсат ғанимат аст (Ишдан ғафлатда қолма, фурсат ғанимат эрур); Ака-укалар пайт пойлаб турган маҳал Юнусхожанинг Ашт мавзесидан кўчиб, Ғурумсарой мавзесига тушмоқчи бўлган вақти эди. Хўқандлик аскарлар чапу сўл томондан чиқиб, бўри ўзини қўйлар галасига урган каби шовқин кўтарганча душман устига ташландилар. Юнусхожа Хўқанд лашкарининг дарёдан ўтиб, у билан шу ерда уруш қилади деган фикрни хаёлининг бир бурчагига ҳам келтирмаган эди. Аммо қараса, бу ҳол рўй бериб турибди. Шунда бу янглиғ кутилмаган воқеа юз берганини кўриб, бошидаги банг нашаси бир газ нарироққа учиб кетди. **Мисраъ:** Ва он жумла хаёлҳо ба як дам бигурехт (Жумладан хаёллар бир дамда учиб кетди); Ҳамиша ҳам чалпак ейиш имкони туғиладиган тўй бўлавермаслигига ишонч ҳосил қилиб, ноилож, тақдир тақозосига бўйсунганча жангга киришди ва ҳар икки лашкар денгиз каби тўлқинланиб, бир-бири устига ташланишди. Ботирлар қонидан Сайҳун дарёси анор гулидек қизарди ва жанг майдони тупроғи хинога бўялди. Анча уруш-сўқишдан сўнг зафар насими амир Олимхон томонидан эсиб, Юнусхожа молу асбоб, сипоҳу хазинасини ташлаб, юрагида неча доғу ҳасрат билан қочиш қарорини ихтиёр айлади. Ул фалокатга тўла ҳалокат майдонидан не-не меҳнату машаққатлар гирдобида беш-олти нафар *маҳрам*лари билан бирга зўрға қутулиб чиқиб, Тошканд томонга қараб қочди. Шошилинч бир равишда ўз қароргоҳига етиб олди ва шундан сўнг оғир бир касалга чалинди. **Байт:**

Доми шайтон аст дайни, дона лаззатҳойи нафс,
Мурғи дилро ҳирси дона зуд дар дом афканад.

(*Мазмуни:*
Тубанлик шайтон домидир, дона нафс лаззати,
Дил қушини дона ҳирси тез тузоққа туширади).

Амир Олимхон эса қувлаб бориб, Тошканд қўшинидан бир бўлагини ўлдиришди, анчасини асир олдилар. Амир Олимхон бу катта ғалабани ғайбий атолардан бирига йўйиб, улуғ фатҳ шукронасини адо этди. Ўша куниси Юнусалихожа ва Юсуфалихожа ҳамда Ражаб *девонбеги*нинг тожик амирлари мардлик намунасини кўрсатдилар. Шу билан амир Олимхон қатл ва ғорат ишидан тинчигач, музаффар ва мансур дарёдан кечиб ўтиб, Хўқанд тарафга қайтиб кетди. Ўз қароргоҳига келиб тушди. Бир неча кун давомида йўл ҳордиғини чиқарди. Юнусхожа бангининг қочгани таърихини мулло Муҳаммад Ғози *раис*[241] жуда яхши айтган ва **таърих** ушбудир:

Дар дашти Ғурумсарой амири сафдар,
Юнуси хира сар ажаб разм ангехт.
Бигирифт сари душману торихаш гуфт:
«Банги ба кунаш нигоҳ нокарда гурехт»
(*Мазмуни:*
Ғурумсарой даштида лашкар амири,
Боши хира Юнус ажаб уруш бошлади,
Душман бошин олди-ю, тарихин деди:
«Банги кету орқасига қарамай қочди»).

Амир Олимхоннинг Хўжанд мамлакатини эгаллагани зикри

Ўша пайтларда Бекмуродбекнинг Бобо *парвоначи*ни шаҳид қилиб, ўзи тахтга чиққани ҳақидаги хабарлар етиб келди. Амир Олимхон бу хабарни эшитиб, тўхтовсиз равишда сонсиз лашкар билан Хўжанд сари юзланди. Конибодом мавзесига етишган ўша маҳал, тарих санасининг ҳижрий 1221/1806-07 йили бўлиб, фа-

[241] Раис – бошлиқ, унинг вазифаси диний амалдор сифатида бозорлардаги нарх-наво, тарозиларнинг тўғрилиги, диний тартиб ва низомларнинг назоратидан иборат эди.

қирнинг бобоси жаноб саёдат паноҳий Ҳаким Тўранинг вафоти хабари келди ва амир Олимхон олам аҳли шоҳзодаси амир Умархонга қайтиш учун рухсат берди. Ул шоҳзода тез суръат билан ўша кечасиёқ Хўқандга қайтиб келди ва эртаси куни саййидлар, уламо ва фуқаро бариси йиғилиб, катта издиҳом ва йиғи-сиғи шовқини остида алар тобутини кўтариб, ўзларининг хилхонасига олиб бориб, тупроққа топширдилар. Умри муддати қирқ саккиз йил бўлди. **Қитъа:**

Он кист ки дил ниҳод, фориғ нишаст,
Пиндошт ки муҳлате ва тохире ҳаст.
Гў: хийма мазан ки мех мебояд канд,
Гў: рахт манеҳ ки бор мебояд баст.

(*Мазмуни:*

Ул ким эрур ки дил қўйиб, ўтирган бемалол,
Билгил, ҳар ненинг муҳлати, кечикиши бор,
Дегил: чодир тикма, чун мих урмоқ иши бор.
Дегил: кўчни ёйма, қайта йиғиштиришинг бор).

Алқисса, амир Олимхон мазкур манзилдан қаҳри сипоҳ билан Ражаб *девонбеги*ни *амири лашкар* қилганча олға буюрди. Ул соҳиби тадбир ва доно киши лашкарни тезлик билан тунда юргизиб, тонг отмасдан бурун Хўжанд дарвозасига етиб олиб, пистирма қўйишди. Дарвозабон фалакнинг ўйинидан бехабар ғалаба дарвозасини улар юзи сари очди. Хўқандликлар ҳам айнан ана шуни кутиб ўтиришганди. Дарров ўзларини шаҳар ичкарисига урдилар ва қўлларини ўлдириш ва талон-тарож учун чўздилар. Хўжанд шаҳри аҳолиси бу ғала-ғовур ва тўполондан ҳайратга тушиб, ҳар тарафга югурар эдилар. Бекмуродбий бу даҳшатли воқеадан воқиф бўлгач, дарҳол ўз қўшини билан Аркдан тушиб, шаҳар ўртасида жангга киришди. Шундай бир уруш ясадики, Фарғона лашкаридагилар ҳайратдан донг қотдилар. Анча жангу жадалдан сўнг Бекмуродбий қараса, иш қўлдан чиққан. Қайтиб, Аркка кирди ва ўқ-ёй, тўфанг отишга машғул бўлди. Амир Олимхон ҳам шаҳарга кириб келди ва Аркни узук қошидек ўртага олиб, уруш ва жангга киришди. Орадан шу зайл беш кун ўтгач, Бекмуродбий жуда қийин аҳволда қолиб, ўртага сулҳ ва яраш сўзини солди. Амир Олимхон унинг сўзини қабул қулоғи билан эшитиб, орада ярашув амалга ошди. Битимга кўра, Бекму-

родбий кўч-кўлони ва молу бойлигини кўтарганча, Аркни бўшатиб, неча дарду ҳасрат билан Ўратепа сари юзланди. **Байт:**

Чун ба қуввати ҳарифу хасм наи,
Ҳийла ва макрро зи даст мадеҳ.
(*Мазмуни:*
Душманни енгишга кучинг етмаса,
Ҳийла ва макрни қўлдан берма).

Ва амир Олимхон Хўжанд шаҳри, яъни Хўжанд мамлакати келинчагини қаттиқ қучоғига босди. Бир неча кун Хўжандлик оҳу кўз ва пари чеҳраларни тўплаб, айшу ишратга машғул бўлди. Шамсиддин Ҳофиз Шерозий айтмишлар, **назм:**

Ҳофиз чу тарки гамзаи хубон намекуни,
Дони кужост жойи ту Хоразм ё Хўжанд.
(*Мазмуни:*
Ҳофиз, гўзаллар нозини тарк этмасанг,
Биласанми, жойинг Хоразм ё Хўжанд).

Амир Олимхон ул вилоят бошқарувини Холиққул мирзо зиммасига юклади ва ўзи фатҳу нусрат билан Хўқанд томонга қайтди. Хўқандга етгач, мамлакат ишлари билан машғул бўлди.

Бир неча вақт ўтиб, амир Ҳайдар подшоҳнинг Бухоро лашкари билан Ўратепа яқинига кириб келгани, Бекмуродбий бухорооликларга қарши чиққани, аммо, жангда енгилиб, асир олингач қатлга еткани, Бухоро амири Ўратепани Эрназарбий манғитга бериб ва Бухоронинг барча амирзодаларини ўша ерда қолдириб, ўзи Бухорога қайтиб кетгани ҳақидаги хабарлар келди.

Амир Олимхоннинг Ўратепа мамлакатини Аллоҳи талонинг унга нисбатан меҳрибонлиги орқасида бир ҳамла билан фатҳ этгани зикри

Амир Олимхон мазкур хабарни эшитгач, дарҳол Фарғона лашкари билан Ўратепага юзланди. Бир неча масофани босиб ўтиб, Хўжанд вилоятига кириб борди. У ердан қўзғалиб, Оқсув мавзесига қўш ташлади. Эртаси куни жаҳонни куйдирувчи офтоб мамлакат олувчининг қиличи ёғдусидан айлана деворли қалъа

ҳимоячилари кўзини қамаштириб, осмон Жамшиди[242] бўлмиш ялтироқ хуршид ўз шўъласи билан фатҳ нурларини гардуннинг феруза рангли қалъаси юзи узра таратгач, амир Олимхон томонидан «юлдузлар сонича лашкарли амирлар олий мартабали шоҳзода амир Умархон ва Ирисқулибий кўчак ва Раҳмонқулбий ва Абдулвали мирзо ва Ражаб *девонбеги* ва Холиққул мирзо ва Жумъабой Қийтоқий билан бирга қўшиннинг катта қисмини олиб, қалъа деворигача илгари юриб, у ерни зафар оқибатли чодир тикиш жойига айлантирсинлар ва мўлжчалларни тақсимлаб, тўла жаҳду жадал билан қамал, уруш ва жанг ишига киришсинлар» деган мазмундаги қуёш шўъласи фармон содир бўлди. Ҳақиқатдан ҳам бу қалъа жуда баланд ва мустаҳкам бўлиб, Хайбар тоғи[243] ва Искандар тўғони[244] га ўхшарди, атрофидаги чуқур хандақи карам аҳлининг ҳиммат майдони каби кенг ва қирғоқсиз эди. **Маснавий:**

Қазо кунгураашро зи буржи Зуҳал,
Ба боло оварда чандин маҳал.
Таҳи хандақаш аз замин дар мағок,
Ду чандон ки аз чарх то рўйи хок.
(*Мазмуни:*
Тақдир кунгурасин Зуҳал[245] *дан ҳам,*
Кўтарди бир неча бор юксакка.
Чуқури ковланиб ердан гор каби,
Осмондан то ергача масофа ила).

Алқисса, нусратпаноҳ сипоҳ ул баланд дастгоҳ қалъани доира қилиб қуршаб олди ва қалъа олиш қуролларини созлаб, арро-

[242] Эрон давлатига асос солган афсонавий шоҳ Жамшид бошқа шоҳлар ичида баланд мартабали шон-шавкат эгаси, базму-ишрат, Наврўз каби байрами ижодкори ва унинг май жоми оламни кўрсатувчи кўзгу сифатида талқин этилади. Бу ерда қуёшнинг баланд мартабасига ишора қилинмоқда.

[243] Хайбар тоғи – Ҳиндистон йўлидаги тоғ ва давон номи.

[244] Искандар тўғони – садди Искандарий. Ривоятлар бўйича бу мустаҳкам тўғон Яъжуж ва Маъжужларга қарши бино этилган.

[245] Зуҳал (Сатурн) сайёраси Наҳс юлдузи бўлиб, осмоннинг еттинчи, яъни, энг баланд табақасида жойлашганига ишора

да ва манжаниқ ўрнатдилар. Амир Олимхон ҳам мазкур ердан кўчиб, Истравшан[246] қалъасига қўш ташлади. Эртаси куни икки тараф қўлларини ўқ-ёй ва тўфанг отиш сари чўзиб, қамал ва уруш ишларига киришдилар. Чақмоқ камонлари гулдираб, жасурлик аҳли хирманига ўт қўйди, ўқ бургути камон ошёнасидан учиб чиқиб, паҳлавонлар димоғи саройини ўзига уя қилди. Жанг шу тариқа қизиб, ҳар икки томондан ҳам нечалар ўлим билан юзлашдилар. Бора-бора қалъа аҳлининг аҳволи оғирлашиб, ғаму кулфат ичра қолишди. Амир Олимхон фатҳ эшикларининг ўзи сари очилишини англади ва шунга кўра «Фарғона лашкарининг бариси қуролланиб ва отланиб, ҳар тарафдан жанг ва қаҳрамонлик учун шай турсинлар, чунки, энди буёғига ҳал қилувчи султонлик уруши бўлажак», дея буйруқ берди. Сипоҳилар унинг олий фармонига амал қилиб, амир Олимхоннинг фармойишини кутиб туришди.

1221 йил савр ойининг ўн бешинчиси шанба/1806 йил 4 май куни чоштгоҳ маҳали амир Олимхоннинг ўзи отланиб, қалъа сари юзланди ва лашкарига уруш учун оқ фотиҳа берди. Ул жасур ва қасос нафасли жангчилар оч бўрилардек шовқин-сурон солиб, қўрғон томон йўналдилар ва бир ҳамладаёқ шаҳар ичига кириб олдилар. Шаҳар ичида чунонам уруш бўлдики, ўликлардан тепаликлар ҳосил бўлди ва лашкар аҳлининг иши фақат «ўлдир, бос-ол» бўлди. Худди, қамишзорга ўт кетгандай, ҳўлу-қуруқ баравар ёнди. **Байт:**

Оташеро ки сўхт халқ аз он,
Жуз ба куштан илож натвон кард.
(*Мазмуни:*
Халқ оловни ёқса, ундан қочиб эмас,
Фақат ўлиб қутулиш мумкин, холос).

Ва амир Олимхон ҳам шаҳар ичкарисига кирди. Фарғона қўшини манғит амирларини асир олиб, амир Олимхон олдига келтирдилар. Улар орасида шу вилоят ҳокими мулло Эрназарбий ва унинг ўғли Пирназарбий, Бекмурод *парвоначи*, Ҳаким *қўшбеги*нинг укаси Қобилбий *иноқ* кабилар бўлиб, Бухоронинг бошқа

[246] Истаравшан – қаранг: Ўратепа.

кўплаб амир ва амирзодаларини кийим-бошсиз яланғоч ҳолда судраганча неча хорлик-зорликлар билан амир Олимхон олдига келтириб, бир ерга йиғиб турдилар. Йиғилганлар сони уч минг кишига етди ва бу урушда тирик қолганлар энди амир Олимхон фармони билан қатлга етадиган бўлишди. Ўша пайтда қиблагоҳим амир Олимхон ҳузурида ҳозир эдилар ва бундай фармон хусусида амир Олимхонга қараб, «Шунча кишини ўлдириш ҳақида фармон бердингиз, ўзингизга маълумки, буларнинг кўпи амир Ҳайдар подшоҳга яқин амирлардир. Агар уларни ўлдиргандан кўра, бир неча кун ҳибсда сақласангиз, бу жиҳатдан амир Ҳайдарнинг кўнглига кўпроқ оғриқ тушади. Агар ўлдирсангиз бир-икки кун куйинади, холос, сўнг тезда унутади. Шунинг учун бу амирларни тутқунликда ушлаш дегани, амир Ҳайдарни доимий ғам-ғусса ва изтироб гирдобига ташлаш деган гап бўлиб, туну кун эзилиб, юраги сиқилаверади. Яхшиси шуким, душманни кўпроқ изтиробда қолдириб, умрига завол бўлмоқ афзалдир».

Байт:

Фикри дурандеши оламгири ў дар як нафас,
Корҳо созад ки натвон кард дар умре чунон.

(*Мазмуни:*
Олам олишликнинг узоқни кўзловчи фикри,
Шундай иш қиладики, бир умр бунингдек бўлмас).

Бу сўз амир Олимхонга ёқиб тушди ва бухоролик амирларни ўлдирмак райидан қайтди. Жаноб қиблагоҳимнинг бу ишдан мақсади шу йўл билан мусулмон умматини ўлимдан сақлаб қолмоқ эди. Шундан сўнг амир Олимхон Ўратепани ўз тасарруфига киритди. Фақирнинг таваллуди ҳам айни ўша чоғда рўй берган ва бу ҳақдаги суюнчи- хабарни чопар ўша фатҳ куниси етказган экан.

Амир Олимхон Ўратепага Некқадам *иноқ*ни ҳоким қилиб, мулло Раҳматулло ва Маҳмуд *оталиқ*ни ҳам унинг хизматида қолдирди ва ўзи қайтиш жиловини Хўжанд сари бурди. У ердан эса Хўқандга қайтди. Давлатхонасига етишгач, қўшин ишларига тартиб-низом ва бошқа ҳарб юмушлари учун киришди. Бир неча вақт шу зайл ўтди.

Амир Олимхоннинг Жиззах вилояти томонга қўшин тортиб боргани, аммо мақсадига эришмасдан орқага қайтгани зикри

Ўша пайтда амир Ҳайдар подшоҳнинг Бухоро лашкари билан келиб, Ўратепани қамал қилгани хабари эшитилди. Амир Олимхон бу хабарни эшитган заҳоти Фарғона лашкари билан ўша томонга қараб юрди. Бир неча масофани босиб ўтгач, Хўжанд вилоятига етишди ва амир Ҳайдар подшоҳнинг Ўратепани қамал қилгани, аммо, одамларининг кўпи ҳимоячилар ўқига учиб, қўшин аҳли юрагига нечукдир қўрқув тушгач, Бухорога қайтиб кетгани маълум бўлди. Амир Олимхон бу сўзлардан сўнг дарҳол тез суръатда Ўратепа вилоятига кириб борди. У ердан чиқиб, бир неча йўл босиб, Жиззах қалъаси яқинига келиб тушди. Қалъани узук қоши каби қуршовга олиб, қамал ва уруш ишига машғул бўлди. У пайтда Жиззах вилоятида Ҳаким *қўшбеги*нинг укаси Абдурасул *додхоҳ* ҳоким эди, бу ҳоким ҳам қалъа сақловчилик ишини бекаму-кўст бажо келтириб, қамалчилар устига ҳеч аямасдан ўқ ва тўфанг ёмғирини ёғдирди. Эгри юргувчи фалак ҳам яна бир ўйинни бошлаб юборди. Гапнинг қисқаси шуким, амир Олимхон кўнглига ҳеч нарсани келтирмасдан, яъни хотири сари бирон шубҳа-андиша йўл топмасдан, олам аҳли шоҳзодаси амир Умархон ўтирган қўшга борди ва мажлис чақирди. Амир Олимхон ёнидаги лашкар аҳли унинг ўз жойида йўқлигини кўриб, нечукдир юракларига қўрқув йўл топди ва амир Олимхонни ахтариб топиш фикрига тушдилар. Буни кўрган лашкарнинг бошқа *сардор*у аскарлари юрагини ҳам ваҳима босди. Амир Олимхон тақдирнинг бу ўйинидан хабар топиб, ўзининг ўйламасдан босган қадамидан пушаймон бўлди ва ўйга чўмиб, ҳайронлик ичида ушбу **байт**ни ўқиди:

Ҳар ки бефикр ва таани амале гирад пеш,
Охируламр аз он карда пушаймон гардад.

(*Мазмуни:*
Ким ўйламасдан бирор ишга қўл урса,
Сўнг бу ишнинг пушаймонлиги оламга сигмас).

Дарҳол амир Умархон ҳамроҳлигида отланиб, ўз чодирига келди ва катта қилиб олов ёқишни ва ашулачиларга баланд овоз

билан ашула айтишни буюриб, шу йўл билан одамларнинг «амир ўз жойида ўтирибди» деб ўйлаб, юракларидаги қўрқувни чиқариб ташлашига эришмоқчи бўлди. Худди шундай қилишди. Ўшандай бўлса ҳам ор-номус ва шижоати борлари амир олдига келишди, андишасизлик йўлига кирганлари эса қайтишни ихтиёр этдилар. Ва амир Олимхон ўша кечаси одамлари оз қолган эса-да, довюраклик ва ботирлиги юзасидан ўрнидан жилмай, шу ерда қолди. Эртаси куни секин-аста Ўратепа томонга қайтди. Ул вилоятга етгач, бу вилоятни сақлаб турмоқ осон эмаслигини англаб, ноилож Ўратепани холи қолдирди ва икки манзил йўл юриб, Хўқандга кириб келди.

Айтиш лозимки, ўша амир Ҳайдар подшоҳ Ўратепа қамалида юрагига алланечук ваҳима тушиб, қамални ташлаб Бухорога қайтиб кетган пайтлари Ражаб *девонбеги* амир Олимхондан ҳадиксираб, амир Ҳайдар подшоҳга қўшилган эди. Шундан сал олдинроқ Каттақўрғондан Худоёр валинеъматнинг жияни қадрли акам саййидлик паноҳи Маҳмудхонхожага ёрлиқ бериб, Сангзор қалъасига юборган эди ва ул саййидлик паноҳи ана шундай фурсатни кутганча пайт пойлаб ўтирарди. Амир Олимхоннинг Ўратепани холи қолдиргани хабарини эшитган заҳоти, **Мисраъ:** Ғофил машав зи кор ки фурсат ғанимат аст (Ишдан ғофил бўлма, қулай вақти етган); Сангзордан отланиб чиқиб, тезлик билан Ўратепага кириб олди ва ул вилоятни ўз тасарруфи доирасига киритди.

Амир Олимхоннинг Ўратепа устига қўшин тортгани зикри

Келгуси йили амир Олимхон Фарғона лашкари билан Ўратепа томонга юзланди. Уч манзилни босиб ўтгач, Хўжанд вилоятига кириб борди. Икки кундан сўнг у ердан қўзғалиб, бир манзиллик йўлни ўтгач, Ўратепа вилоятида қўш ташлади ва ул мамлакатни паргор чизиғи каби айланасига ўраб олиб, қамал ва уруш ишига киришди. Қимматли акам саййидлик паноҳи Маҳмудхон ҳам қалъа сақловчилик шароитларини қўлидан келганча бажариб, ўқ ва тўфанг отишга тушди. Ҳар куниси қасоскор жангчилар ҳар икки томондан муҳориба бозорини қиздириб турдилар. Бир нечалари қилич зарби сабабли дорилфанодан дорилбақога юзландилар. Қамал муддати чўзилиб кетди, саййидлик паноҳи

Маҳмудхон амир Олимхон ҳузурига ўз элчилари орқали яхши сўзлар ва дилкаш маъноларни айттириб юборди. Амир саййидлик паноҳи сўзларини маъқул тутиб, ярашув шартларини бажо келтирди ва оти жиловини Хўжанд сари бурди. Ул вилоятга кириб, бир неча кун айшу ишрат билан вақти чоғлик қилди. У ердан қўзғалиб, Хўқандга қайтиб кетди ва йўл юриб, юртига етди. Лашкарга тартибу низом бериш ишларига киришди. Ўша аснода Юнусхожанинг дорилбақодан охират уйига кўчиб ўтгани хабари етди. Бу хабарни эшитган амир Олимхон Тошканд томон юриш учун қўшинни тайёрлашга тушди, аммо, анча маслаҳату машвартдан сўнг ўзининг бу пайтда қўшин тортиб, бирон ерга чиқишини маъқул топмай, фикридан қайтди ва бу иш учун боришни олам аҳли шоҳзодаси амир Умархон ва Хўқанд амирлари билан лашкари зиммасига юклади. Хайрлашув чоғи укасини лутф оғушига олди ва юз-бошидан ўпиб, кўзларидан ёш оқизди. **Назм:**

Жудоий зи ў бар дилаш сахт буд,
Ки ў зевари афсару тахт буд.
Талаб карду гирифт андар бараш,
Ба сад меҳр бўсид чашму сараш.
В-зи он пас бурун омада пеши шоҳ,
Чу шери жаён рў ниҳода ба роҳ.
Равон гашт шаҳзода бо лашкаре,
Ба рўзи дагo ҳар яке сафдаре.
Амирони Фаргона хайли сипоҳ,
Ки чун ҳола мерафт бар гарди моҳ,
Ба чандин тажаммул ҳамерафт соз,
Чу мерафт шаҳзодаи сарафроз.
Зафар ҳаминон нусраташ раҳнамой,
Зи гарди сипоҳаш ҳаво мушксой.

(*Мазмуни:*

Ундан айрилиши жуда қийин эди,
Ки ул тахту тожнинг безаги эди.
Чорлади ва олди ёнига,
Юз меҳр билан ўпди кўз ва бошидан.
Сўнг шоҳ олдидан чиқди ташқари,
Ўкирган шер каби йўл сари юзланди.
Йўлга тушди шоҳзода лашкар билан,
Уруш куни ҳар бири бир қўмондон.

билан ашула айтишни буюриб, шу йўл билан одамларнинг «амир ўз жойида ўтирибди» деб ўйлаб, юракларидаги қўрқувни чиқариб ташлашига эришмоқчи бўлди. Худди шундай қилишди. Ўшандай бўлса ҳам ор-номус ва шижоати борлари амир олдига келишди, андишасизлик йўлига кирганлари эса қайтишни ихтиёр этдилар. Ва амир Олимхон ўша кечаси одамлари оз қолган эса-да, довюраклик ва ботирлиги юзасидан ўрнидан жилмай, шу ерда қолди. Эртаси куни секин-аста Ўратепа томонга қайтди. Ул вилоятга етгач, бу вилоятни сақлаб турмоқ осон эмаслигини англаб, ноилож Ўратепани холи қолдирди ва икки манзил йўл юриб, Хўқандга кириб келди.

Айтиш лозимки, ўша амир Ҳайдар подшоҳ Ўратепа қамалида юрагига алланечук ваҳима тушиб, қамални ташлаб Бухорога қайтиб кетган пайтлари Ражаб *девонбеги* амир Олимхондан ҳадиксираб, амир Ҳайдар подшоҳга қўшилган эди. Шундан сал олдинроқ Каттақўрғондан Худоёр валинеъматнинг жияни қадрли акам саййидлик паноҳи Маҳмудхонхожага ёрлиқ бериб, Сангзор қалъасига юборган эди ва ул саййидлик паноҳи ана шундай фурсатни кутганча пайт пойлаб ўтирарди. Амир Олимхоннинг Ўратепани холи қолдиргани хабарини эшитган заҳоти, **Мисраъ:** Ғофил машав зи кор ки фурсат ғанимат аст (Ишдан ғофил бўлма, қулай вақти етган); Сангзордан отланиб чиқиб, тезлик билан Ўратепага кириб олди ва ул вилоятни ўз тасарруфи доирасига киритди.

Амир Олимхоннинг Ўратепа устига қўшин тортгани зикри

Келгуси йили амир Олимхон Фарғона лашкари билан Ўратепа томонга юзланди. Уч манзилни босиб ўтгач, Хўжанд вилоятига кириб борди. Икки кундан сўнг у ердан қўзғалиб, бир манзиллик йўлни ўтгач, Ўратепа вилоятида қўш ташлади ва ул мамлакатни паргор чизиғи каби айланасига ўраб олиб, қамал ва уруш ишига киришди. Қимматли акам саййидлик паноҳи Маҳмудхон ҳам қалъа сақловчилик шароитларини қўлидан келганча бажариб, ўқ ва тўфанг отишга тушди. Ҳар куниси қасоскор жангчилар ҳар икки томондан муҳориба бозорини қиздириб турдилар. Бир нечалари қилич зарби сабабли дорилфанодан дорилбақога юзландилар. Қамал муддати чўзилиб кетди, саййидлик паноҳи

Маҳмудхон амир Олимхон ҳузурига ўз элчилари орқали яхши сўзлар ва дилкаш маъноларни айттириб юборди. Амир саййидлик паноҳи сўзларини маъқул тутиб, ярашув шартларини бажо келтирди ва оти жиловини Хўжанд сари бурди. Ул вилоятга кириб, бир неча кун айшу ишрат билан вақти чоғлик қилди. У ердан қўзғалиб, Хўқандга қайтиб кетди ва йўл юриб, юртига етди. Лашкарга тартибу низом бериш ишларига киришди. Ўша аснода Юнусхожанинг дорилбақодан охират уйига кўчиб ўтгани хабари етди. Бу хабарни эшитган амир Олимхон Тошканд томон юриш учун қўшинни тайёрлашга тушди, аммо, анча маслаҳату машвартдан сўнг ўзининг бу пайтда қўшин тортиб, бирон ерга чиқишини маъқул топмай, фикридан қайтди ва бу иш учун боришни олам аҳли шоҳзодаси амир Умархон ва Хўқанд амирлари билан лашкари зиммасига юклади. Хайрлашув чоғи укасини лутф оғушига олди ва юз-бошидан ўпиб, кўзларидан ёш оқизди. **Назм:**

Жудоий зи ў бар дилаш сахт буд,
Ки ў зевари афсару тахт буд.
Талаб карду гирифт андар бараш,
Ба сад меҳр бўсид чашму сараш.
В-зи он пас бурун омада пеши шоҳ,
Чу шери жаён рў ниҳода ба роҳ.
Равон гашт шаҳзода бо лашкаре,
Ба рўзи дагоҳар яке сафдаре.
Амирони Фарғона хайли сипоҳ,
Ки чун ҳола мерафт бар гарди моҳ,
Ба чандин тажаммул ҳамерафт соз,
Чу мерафт шаҳзодаи сарафроз.
Зафар ҳаминон нусрataш раҳнамой,
Зи гарди сипоҳаш ҳаво мушксой.

(*Мазмуни:*

Ундан айрилиши жуда қийин эди,
Ки ул тахту тожнинг безаги эди.
Чорлади ва олди ёнига,
Юз меҳр билан ўпди кўз ва бошидан.
Сўнг шоҳ олдидан чиқди ташқари,
Ўкирган шер каби йўл сари юзланди.
Йўлга тушди шоҳзода лашкар билан,
Уруш куни ҳар бири бир қўмондон.

Фаргона амирлари сипоҳ хайли,
Ой атрофида ҳола юрган мисоли.
Неча бир ҳашамат, савлат ила юрарди,
Чун кетарди сарафроз шоҳзода.
Зафар жиловдори, галаба йўл бошловчи,
Сипоҳи оёгин чангидан фазо бўлиб мушксой).

Шоҳзода Умархоннинг Тошканд томонга лашкар тортгани зикри

Ул шаҳриёрлик денгизининг дур-гавҳари акаси хизматидан кетишга рухсат олгач, Тошканд вилояти сари юзланди. Сайҳун дарёсидан кечиб, довон йўли билан юрди ва неча меҳнат ва машаққатда тоғдан ўтиб, Қурама вилоятига кириб бордилар. У ердан ўтиб Оҳангарон чўлига қўш ташлашди. Эртаси кечқурун у ердан шабгир, яъни тунги юриш билан Чирчиқ дарёсидан ўтиб, тонг оқаришдан бурун эл-улус устига етиб келишди ва торожу яғмога қўл чўзишди. Бир нечаларни қатлга еткариб, кўпларни асир олишди. Ўша пайтда Юнусхожа ўрнига катта ўғли Султонхожа амирлик тахтида ўтирарди. Бу ваҳимали хабарни эшитиб, ул иш кўрмаганнинг бошидан ҳуши учди. Бу ҳалокат қаъридан қандай қутулиб чиқишни билмай қолди. Анча ўй ва фикрлардан сўнг амир Умархон ҳузурига доно элчиларни юбориб, тақдирга тан берганча, таслимга рози бўлди. Амир Умархон ҳам унинг сўзларини қабул қулоғи билан тинглаб, гуноҳидан кечди ва элчисига олий тўн кийгизиб, унинг ёнига ўз элчисини қўшиб юборди. Элчилар ул бахти қайтган олдига бориб, бўлиб ўтган гапларни баён қилишди. Аммо, ул бедавлатнинг олдинги сўзидан қайтгани ва фикри ўзгарганини кўришди. **Байт:**

Ҳеч оқил назанад теша ба пойи ором,
Аз биҳишт он ки барун омадааст одам нест.
(*Мазмуни:*
Ақлли одам ўзи ўтирган шохга болта урмайди,
Беҳиштни ташлаб чиққан киши одам эмас ўзи).

Ва ул тадбир ва уқуви йўқ хожа қаршилик довулини чалиб, неча бир дабдаба билан Тошканд лашкарини шаҳардан ташқари олиб чиқди ва сафларни тўғирлади. Амир Умархон унинг лаш-

кар билан чиқиб келаётганини эшитгач, у ҳам лашкарни тартибга келтирмоқ билан машғул бўлди. Ҳар икки қўшин денгиз тўлқини каби кўпириб-тошиб ҳаракатга келди ва бир-бири устига ташланди. Қасоскор ва урушқоқ жангчилар кўкрак ёрувчи ўткир ханжарлар билан бир-бирининг жигарини тилка-тилка қилардилар. Шундай бир уруш бўлдики, Рустаму Исфандиёр[247] нинг кураши достони халқнинг эсидан чиқди, жанг майдони тупроғи эса довюраклар қонидан Бадахшон лаъли тусига кирди. **Байт:**

Бо бахти нек ҳеч касро ситез нест,
Меҳри арўси малак ба жуз теғи тез нест.
(*Мазмуни:*
Бахти қутлуғ одамга ўлим, азоб йўқ,
Малак келини қуёшда ўткир тигдан ўзга йўқ).

Анча уруш ва жанглардан сўнг ғалаба юлдузи олам аҳли шоҳзодаси Умархон томонидан балқиб чиқди ва Султонхожанинг юлдузи қуйи сари энди. Тошканд қўшинидаги аскарлар қочиш сари юзландилар, Фарғонанинг зафар аломатли лашкари эса уларни қувлаб бориб, душманнинг бир бўлагини ўлдириб, анчасини асир олди. Шу «ушла-тут» чоғи иттифоқан Султонхожанинг оти сунчикиб кетиб, йиқилди ва ул бахтсиз хожа ҳам от эгарининг хонасидан чиқиб, ер тубан қулади. Хўқандлик сипоҳилардан биттаси бу ҳолни кўриб қолиб, дарҳол ул бахти қайтганнинг устига келди ва ушлаб, амир Умархон ҳузурига олиб борди.

Ва шоҳзода Умархон бу улуғ ғалабани яхшиликка йўйиб, ғайбдан ато этилган илоҳий неъмат ўрнида кўрди ва қўшинни Тошканд томонга бошлаб кетди. Тошканд амирлари Султонхожани бу аҳволда кўриб, иш қўлдан чиққанини англашди. Дарҳол Султонхожанинг укаси Ҳомидхожани *амир*лик маснадига ўтқазишди ва қалъа сақловчилик шароитини қандай лозим бўлса, шу тахлит ўз ўрнига қўйиб, ўқ ва тўфанг отишга тушдилар. Амир Умархон вазиятни бу янглиғ кўргач, истак келинчаги осонликча қўлга кирмаслигини сезди ва қайтиш жиловини Ниёзбек[248] қалъ-

[247] «Шоҳнома» асари қаҳрамонларидан бири.

[248] Ниёзбек қалъаси – Чирчиқ дарёсининг ўнг соҳилида барпо этилган Қўқоннинг истеҳкоми. 1865 йили рус аскарлари томонидан бузиб ташлаган.

аси сари бурди. Ниёзбек қалъаси Тошканд дарёси бошида жойлашган ва Тошканд шаҳрининг калити ҳисобланган ҳамда мустаҳкамликда тилларга тушиб, машҳур бўлган бир қўрғондир. Унинг баланд буржига қуш учиб чиқишдан ожизлик ва хаёл арқони кунгураси тепасига етишдан қисқалик изҳор қилади. Тепаси узра учувчи қушлари малакий авж қушлари билан ҳамроз, тагидаги чуқур хандақининг балиқлари ерни кўтариб турган сигиру наҳанг билан дамсоз. **Маснавий:**

Ҳисоре дар баланди рашки афлок,
Ба бемислии мисл дар хиттаи хок.
Забони кунгурааш ҳамрози анжум,
В-зи ў қосир каманди ваҳми мардум.
(*Мазмуни:*
Баландликда осмон рашкин келтиргувчи қалъа,
Ер юзида унга ўхшаши сира топилмас.
Кунгураси тили юлдузлар билан сирдош,
Халқнинг ваҳм каманди ҳам етмас унга).

Хуллас, амир Умархон мазкур қалъа яқинига келди ва бу қўрғонни узук қошидек ўраб олди. Бир кеча-ю, кундуз ул мустаҳкам қалъани шундай қамал қилдики, ичидаги аҳолиси жуда қийин аҳволда қолди, бироқ, шунга қарамай, ўқ ва тўфанг отишдан қўл тортмадилар. Эртаси куни шоҳзода Умархон барча лашкарига яна бир бор оқ фотиҳа бериб, жангга ундади. Шундан сўнг Фарғона қўшини бир ҳамлада қалъа ичига кириб олди ва сипоҳилар қўлларини ўлдириш ва ғорат сари чўздилар. Шоҳзода Умархон шу зайл ул тошметиндек мустаҳкам қалъани қўлга киритди ва у ерга урушқоқ сипоҳиларидан бир нечтасини қўйиб, ўзи қайтиб, Тошканд шаҳри сари юзланди. Ҳомидхожа ва Тошканд амирлари бу ҳолни кўриб, ҳайронликда бошлари қотиб қолди. Амир Умархоннинг ишларига таҳсин ва офаринлар айтишиб, ўз ишларига киришдилар.

Ниҳоят, Ҳомидхожа ул шоҳзода ҳузурига янгидан элчи юбориб, ўзининг хизматда турмоқ ва итоат этмоқ ниятини изҳор қилди. Шоҳзода унинг сўзини «Ҳомидхожа бизнинг олдимизга келиб, биз билан юз кўришса, ўшандагина унинг гуноҳидан ўтамиз, бўлмаса йўқ», деган шарт билан қабул қилди. Ҳомидхожа бу хабарни эшитиб, жон-дили билан қабул қилди ва эртаси куни ҳар иккаласи ўз қўшинларини сафга тиздилар. Шоҳзода Умархон

хушхиром отига миниб, майдон сари юзланди, у тарафдан ҳам Ҳомидхожа келиб, ул шоҳзоданинг қўлини ўпиш шарафини топди. Олий мартабали шоҳзода тўла лутф ва марҳамат билан уни бағрига босиб, ўзининг подшоҳона меҳрибонлигига сазовор этди. Тошканд вилоятини ўзига ҳавола қилиб, ўзи Қурама томонга қайтиб кетди. Кировчи[249] мавзесига етиб борди ва у ердан ҳам қўзғалганча тоғ довонидан не машаққатлар билан ўтиб, дарё қирғоғига келиб тушди. Эртаси куни Сайҳун дарёсидан кечиб, ўз қароргоҳига етишди ва амир Олимхон ҳузурида кўруниш берди. Амир Олимхон укасини бағрига босиб, подшоҳона меҳрибонлик ва хусравона лутфлар кўргузди. Фарғона ҳокимлигини ул олий мартабали шоҳзодага топширди. Шоҳзода акаси ҳузуридан чиққач, Марғинон вилоятига борди ва амирлик тахтига ўтирди. Ул мамлакат келинчагини қаттиқ бағрига босганча, адолат билан ҳукм юргизди. Хос ва авом тилидан эса ушбу қитъа жорий бўлди. **Қитъа:**

Илоҳо, то жаҳонро обу ранг аст,
Фалакро сайру гетиро даранг аст.
Мумтаъ дораш аз умри жавони,
Зи ҳар чизаш фузун деҳ зиндагони.
(*Мазмуни:*
Илоҳо, то турар экан бу жаҳон абад,
Осмон сайр этиб, жаҳон айланаркан.
Ёшлик умридан ризқу насиба бер,
Нени истаса андин мўл қил ҳаётин).

Ўша йили 1220/1805-06 санаси бўлиб, Андижон ҳукумати амир Олимхоннинг тоғаси Раҳмонқулибекнинг қўлида эди. Унинг иффат пардаси ортида ўтирган Моҳлар ойим исмли бир қизи бор эди. Амир Олимхон ул хонимнинг шоҳзода амир Умархон никоҳига киришини истаб, шунга кўра, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бир тўй ўтказди. Улуғ бир дабдаба билан қиблагоҳимни тўйбоши қилиб, Андижонга боришини буюрди. Жаноби қиблагоҳим амир Олимхон олдидан чиқиб, Марғинон тарафга кетди. Амир Умархон бу хабарни эшитгач, ўз амирлари билан отамни кутиб

[249] Кировчи – Қурама мулкининг маркази бўлган. Тошканд вилояти Пскент туманидаги қишлоқ. «Гулистон» жамоа хўжалиги таркибида.

олди. Эртаси куни жаноби қиблагоҳим Умархонни куёв ясаб, Андижон томонга равона бўлди. Буларнинг келаётгани хабарини эшитган Раҳмонқулибек олдларига пешвоз чиқиб, ўз саройига келтириб туширди ва меҳмондорчилик ишларини адо этди. Этаси куни шаҳарнинг *қози* ва ислом уламолари ва бошқа улуғлари йиғилиб, салтанатнинг бахтли бир соатида ва амирликнинг Ноҳид даражалик они[250] да никоҳ ўқилиб, бир неча кун давомида тўй-томоша, айшу ҳузур палоси ёйилди. Шоҳзода амир Умархон эса шу айёмда шодлик ва мақсади ҳосиллик кўзи билан ул нозик бадан жононага тикилар ва гул юзли соқийлар қўлидан хуш таъмли бода жомларини симирар, Андижон шаробларидан лаззат олиб, қувонч гулзорини ана шу қирмизи шароб билан суғорарди. Хуллас, шоҳзода амир Умархоннинг дили ғунчаси гулгун очилган, ёқимли товушли муғанний дилни эркаловчи товушини нағмасоз Ноҳид қулоғига етказиб, ҳол тили билан ушбу мақолга мутаранним бўлганди. **Назм:**

Соқи биёр бода барафрўз жоми мо,
Мутриб бигў ки кори жаҳон шуд ба коми мо.
Мо дар пиёла акси рухи ёр дидаем,
Эй бехабар зи лаззати шурби мудоми мо.
(*Мазмуни:*
Соқий, келтир бодани, май сун жомимизга,
Мутриб куйла, жаҳон иши бўлди мақсадимиз каби.
Биз пиёлада ёр аксин кўрганмиз,
Эй биз доим ичган нарса лаззатидан бехабарлар).

Амир Умархон бир неча кунни айшу ишрат ва қувонч билан ўтказди. Шундан сўнг Марғинон томонга юзланди. Иттифоқан, ўша пайтда Қамар[251] Ақраб[252] да бўлиб, Зуҳал[253] Миррих[254]

---

[250] Юнонлар ишқ худоси ва шарқда соҳибжамол аёл сифатида талқин этилган Ноҳид (Зуҳра, Венера) юлдузи шод-хуррамлик рамзи ҳам саналиб, бу ерда шунга ишора қилинмоқда.

[251] Бу ерда Ойнинг Ақраб (Чаён – октябр-ноябр) устида бўлиши ҳам вақт, ҳам совуқли кунлар бошланиши саналган куз фасли орқали келажакда ёмон ҳодисалар рўй беражагини англатилмоқда.

[252] Ақраб (Чаён) буржи.

[253] Зуҳал (Кайвон, Сатурн) сайёраси.

[254] Миррих (Марс) сайёраси.

томон қараб турарди[255] ва ул иффат паноҳ ана шундай бир кунда шоҳзода Умархондан ҳомила бўлди. Ҳомила юкидан бўшаниш вақти соати етиб, унинг қорнидан бадбашара бир фарзанд тушди. Ул замоннинг юлдузшунослари боланинг кавкабини мутолаа қилиб, толеъсида ёмонлик аломатидан бошқа нарсани кўрмадилар. Агар бу бола камолга етса, ундан дин ва дунё ишларида кофир ҳам қилмаган, мўъмин ҳам қўл урмаган нарсалар содир бўлажак, деган фикрга келдилар. Шу сабабли номини энг яхши исмлардан бўлмиш «Муҳаммадали» деб атадилар. Бу орқали эса шу икки яхши ном шарофатидан зора солиҳлик йўлида юрса, деган умидлари бор эди. Аммо, «бахтли бола онаси қорнида бахтли, ёмони она қорнида ҳам ёвуз бўлади», деган ҳикматни билмадилар. **Байт:**

Сифати зишт нахезад зи некў кардани ном,
Мард набувад зан агар ном ниҳандаш «Ҳайдар».
(*Мазмуни:*
Яхши ном қўйган билан яхши сифат ҳосил бўлмас,
«Ҳайдар»[256] *деган исм берган билан хотин эр бўлмас).*

Ва ўша пайтда амир Олимхон катта ўғли Шоҳрухбийга Чуст вилоятини инъом қилди. Ул шоҳзода отаси ҳузуридан рухсат олиб чиққач, дарёдан кечиб ўтиб, Чуст вилоятига етишди ва амирлик мансабига ўтириб, юрт ишларига киришди.

Амир Олимхоннинг Ўратепа томонга лашкар тортгани зикри

Бир неча айём шу тариқа ўтгач, амир Олимхон яна саййидлик паноҳи Маҳмудхожанинг таъзирини бериб қўйишни истаб қолди. Гапнинг қисқаси ушбудирким, макур воқеадан олдин ҳам ўн бир маротаба Ўратепа устига лашкар тортиб, ул вилоятни жуда

---

[255] Зуҳал (Сатурн)нинг Миррих (Марс, Баҳром) томонга қараб туриши ушбу наҳсли куннинг тўс-тўполон, урушли замонлар сари йўналишини англатади.

[256] Шер дегани. Мардлик тимсоли бўлмиш ҳазрат Алининг лақаби.

қийин аҳволга солиб қўйганди. Бу воқеалардан ҳар бирининг хулосасини айтсак ҳам гапимиз узоққа чўзилиб, эшитувчилар кўнглига малол келиши мумкин. Шунинг учун бу фақир сўзни қисқароқ қилдим. Хуллас, амир Олимхоннинг бу галги Ўратепага юриши ўн иккинчи ҳарбий сафари бўлиб, гапни ўшандан бошлайман.

Гапнинг пўст калласи шуким, амир Олимхон Фарғона мамлакатларининг барчасида жар чақиртириб, бу урушнинг «қилқуйруқ» юриши экани, яъни, кимнинг бирор мингудек улови бўлса, шуни миниб чиқиши лозимлиги, агар ким бу ғалаба аломатли юришдан ўзини четга олса, моли талонда ва жони гаровда бўлажагини билдирди. Бу гапдан сўнг шундай кўп лашкар йиғилдики, на тоққа сиғарди, на даштга.

Алқисса, неча бир шон-шавкат билан отланиб, кўзланган мақсад сари йўналди. Уч кўч манзилдан сўнг Хўжанд вилоятига кириб борди. У ердан бир кўч йўл юриб, Ўратепа қалъасини узук қоши каби доира ўртасига олиб, қамал ва уруш ишларига киришди. Саййидлик паноҳи ҳам қалъа сақловчилик ишларини адо этиб, ўқ ва тўфанг отиб, қўрғонни ҳимоя қилиш билан машғул бўлди. Эртаси куни амир Олимхон қалъани эгаллаш учун ясатган арава ва манжаниқларни олдинги чиқариб, орқасидан лашкар аҳлини юритганча ҳамлага ўтди. Яна бир тарафдан қалъани тўп ўқлари остида қолдириб, тўпхона ғилдирагини қўрғон сари жилдирди. Қўшиннинг ювонғоридаги шоҳзода Умархон, Ирисқулбий Кўчак, Жумъабой Қийтоқий ва бошқа амирлар қалъа сари юзланиб, жувонғор томондан шоҳзода Шаҳрух, Раҳмонқулбек, Холиққул мирзо ва бошқалар ҳамлага ўтишди. Ўша куни уруш олови шундай гуриллаб ёндики, каллалар човгон тўпидек майдонда ҳар тарафга учар, кўтарилган қўллар кесилиб, ҳар ён сочилиб ётар, ўлим ёмғири гўё оламни босган эди. Ҳар икки томондан ҳам жуда кўп одамлар охират манзили сари юзландилар. **Байт:**

Чу шерон жанге баровехтанд,
Сипоҳон дар он дашт хун рехтанд.
(*Мазмуни:*
Шерлар каби бир уруш қилдилар,
Сипоҳлар ул даштда қон тўкдилар).

Анча уруш ва жанглардан сўнг амир Олимхон қалъани осонликча эгаллаб бўлмаслиги ва қалъа аҳлининг таслимга шунчаки тан бермаслигини сезиб, жанггоҳ четидаги чодирига қайтди. Уруш эса давом этар, ҳар куни довюрак баҳодирлар ўз қонлари билан майдонни қизил рангга бўяр эдилар. Қамал муддати ўн саккиз кунга чўзилди. Ўша пайтда жаноби эшон Султонхон акалари олдида эдилар. Ул жанобдан шу қадар улкан ишлар амалга ошди. Бўлмаса, бу вазиятда тулкининг шер билан ўйин қиладиган, саъванинг тўфанг қошида турадиган вақти эмас эди. Ундан ташқари шаҳарда очарчилик бошланиб, фақир кейинчалик жаноб қиблагоҳим эшон Султонхон ва қимматли оғам Маҳмудхон тилидан ўшанда бисотимизда егулик бирон нарса қолмагани, очликдан тинкамиз қуригани ҳақида бир неча бор эшитган эдим.

Бир куни навкарларимиздан биттаси бир ман буғдой келтирди, у гўё олдимиздан бир неча ман жавҳар ўткарган, яъни тортиқ ва совға қилгандай бўлди. Эшонлар оти дарахт пўстлоғини еяр эди. Ўша пайтда Жиззах томондан Ражаббек *додхоҳ* манғит минг нафар жасур кишиси билан шабгир уриб, Ўратепа сари юзланди. Аммо, ярим йўлда лашкарининг юрагига ваҳима тушиб, барчаси қочиб кетибди. Натижада, ёнида қочмай қолган юз кишиси билан тун ярмидан оққанда ҳар ҳолда билдирмасдан ва мардлик кўрсатиб, амир Олимхон қўшини ёнидан ўтиб, Ўратепа қалъасига кириб олишди. Саййидлик паноҳлари уларнинг етиб келганидан хабардор бўлиб, юраклари қувончга тўлди. Ражаббек манғит одамлари ва Ўратепа фуқаролари ҳаммаси бир тан, бир жон бўлиб, урушмоқ сари кўнгил қўйдилар. Эртаси куни оламнинг қоп-қора кўнгли хублар юзидек ёғдуга тўлди ва қуёш жамшиди зангори тахтга чиқди. **Байт:**

Ситораи саҳар чун алам баркашид,
Жаҳон ҳарфи шабро рақам бар кашид.
(*Мазмуни:*
Саҳар юлдузи байроғини кўтаргач,
Жаҳон тун сўзи устидан чизиқ торди).

Алқисса, яна келишилган одатга кўра уруш бошланиб, ўлганлар жасадидан тепаликлар ҳосил бўлди. Маҳмудхон олов билан ўйнашиб бўлмаслигини сезди ва амир Олимхон қўшини ҳам ғалаба қилмагунча кетмоқчи эмас эди. Халқ эса қийин аҳволда қолди.

Шуларни ўйлаган Маҳмудхон ноилож сулҳ сўзини ўртага солди. **Байт:**

Чун зи душман касе фароғат ёфт,
Жониби хушдили инон бартофт.
(*Мазмуни:*
Душман қўлидан ким тинчлик топса,
Кўнгил хушлиги томон жиловини буради).

Ва амир Олимхон унинг таклифига рози бўлди, аммо укаси Тўрахон ҳамда Шукрали *тўқсоба* ва булардан ташқари юз уруғининг бир неча улуғларини оқ уйлик қилиш шартини қўйди. Ул саййидлик паноҳи шартни қабул тутиб, укаси ва ўз амирларидан бир нечтасини кўчириб юборди. Ўша вақтда амир Олимхон амирларидан бири бўлмиш Тўла бой мирзо қочиб, Ўратепа қалъасига кирди. Ҳаммангизга маълумки, Туркистон ўлкаси ёки истаган бошқа юртда мўъмин ё кофир халққа аён – бирор киши кимдандир қочиб, бошпана илинжида яна бировнинг уйига кирса, ҳеч қачон уни душман қўлига топширмайдилар. Бу турли диндаги халқлар ўртасида қадимдан келаётган қоида ҳисобланади. Аммо, бу пайтда саййидлик паноҳи ўта даражада қийин аҳволда қолганидан ҳалиги бечорани тутиб амир Олимхон қўлига топширди, амир эса уни тўхтовсиз қатлга еткарди. Бу каби бадномлик мазкур саййидлик паноҳидан то олам бузилиб, қиёмат етгунча оқлаб бўлмайдиган даражада қолди. Ул саййиднинг ўз оғзидан бир неча бор «бу дунёда сира ҳам ўнглаб бўлмас бир хато иш қилиб қўйдим», деганини эшитган эдим. Ҳа, бунинг оқибатини кўрдик. **Байт:**

Нек ар куни ба жойи ту неки кунанд боз,
В-ар бад куни ба жойи ту аз бад бадтар кунанд.
(*Мазмуни:*
Яхшилик қилсанг, сенга ҳам яхшилик қилишар,
Ёмонлик қилсанг, сенга ундан баттарин қилишар).

Амир Олимхон яраш ва сулҳга эришгач, фатҳу нусрат билан Хўжанд тарафга қайтиб кетди. Бир манзил йўл юриб, Хўжанд вилоятига кириб борди. Бир неча кун ўша ерда айшу ишрат билан машғул бўлгач, у ердан ҳам қўзғалиб, манзилу мақсад сари

юзланди. Уч манзил юриб, Хўқанд вилоятига келиб тушди. Бир неча кун давомида йўл чарчоқларини ёзди.

Амир Олимхоннинг Тошканд томонга лашкар тортгани зикри

Шоҳзода Умархон Юнусхожанинг ўғли Султонхожани асир олиб, Ниёзбек қалъасини эгаллаган ва Ҳомидхожа билан юз кўришиб, бу хожазоданинг гуноҳидан ўтган ҳамда Хўқандга қайтиб кетган пайтдан бироз ўтиб, банг нашаси Ҳомидхожанинг бошини ҳам айлантириб, мустақил ҳукумат юргизиш фикри ўз ҳол-жонига қўймади. **Байт:**

Домани давлати жовид ва гиребони умед,
Ҳайф бошад ки бигири ва дигар бигзорй.
(*Мазмуни:*
Мангулик давлати этагин ва умид ёқасин,
Аввал ушлаб, сўнг қўйворсанг ҳайф эрур).

Шу ўйдаги Ҳомидхожа қаршилик ноғорасини чалишга тушди. Бунинг хабари амир Олимхонга ҳам эшитилди. Ғазаб олови аланга олди. Фарғонанинг барча қўшинини йиғиб, урушга тайёргарлик кўришлари ҳақида фармон берди. Ул олий фармонга биноан чумоли-ю чигиртка сонича чексиз лашкар йиғилиб, олий даргоҳ олдида жамулжам бўлди. Амир Олимхон дарҳол бош-оёқ қуролланиб, тўла шон-шавкат билан Тошканд томон юзланди. **Маснавий:**

На шоҳу на солор лашкар бувад,
Ки нозук тан ва нозпарвар бувад.
Туро афсару ганжу фармондиҳи,
Ҳаром аст агар сар ба болин ниҳи.
(*Мазмуни:*
На шоҳ, на лашкарбоши қўшин ўрнига ўтар,
Чунки улар нозик тан ва ўзин парвариш этган.
Сенга тожу ганж ва фармон қилувчилик берилса,
Ўлай агар, бошингни ёстиққа тинч қўйиб ётсанг).

Алқисса, бир манзиллик ерда Сайҳун дарёсидан кечиб, Шаҳидон[257] мавзесига кириб борди. Эртаси куни у ердан қўзғалиб, Қурама манзилига бориб қўш ташлади. У ердан ҳам кўчиб, икки манзил йўл босгач, мақсаддаги жойга етди. Ҳомидхожа амир Олимхоннинг бостириб келганидан хабар топгач, бошига тушган ташвишдан ҳангу манг бўлиб қолди. Бу балога қандай чора кўришини билмади. Ахир, бургут чангали баробарида саъванинг нимага мажоли етарди, шер панжаси олдида сичқоннинг чидам беришга қандай кучи келарди. Аммо, шунга қарамасдан, бошини уруш ишига тиқди. Эртаси амир Олимхон қиёмат аломатли лашкар билан отланиб, душман сари юзланди. Ғанимга яқинлашгач эса бир ҳамла билан рўпарадаги қўшин устига ташланди. Уруш бошлангани ҳам шу бўлди, душман қўшинининг тум-тарақай қочгани ҳам шу бўлди. Ҳомидхожа тақдир ўз ишини қилиб қўйганини сезиб, гўр азобида ҳалокат майдонидан қутулиб чиқди ва молу мулк, хотину бола-чақа баҳридан кечганча қочмоқни ихтиёр этди. Юрагида неча дарду ҳасрат ва алам билан Бухоро сари юзланди. Шунда ушбу **байт** унинг тилидан жорий бўлди:

Аз тоби офтоби ҳаводис чи гам хўрам,
Чун соябони лутфи ту бошад паноҳи мо.
(*Мазмуни:*
Ҳодисалар қуёши тафтига нега гам чекай,
Чунки, лутфинг соябони бизга паноҳ эрур).

Амир Олимхон шу бир ҳамла билан шаҳарга кирди ва қўшин аҳли шаҳар аҳолисини ўлдириш ва молини талаш сари қўл чўзди. Бир кундан сўнг амир Олимхон шаҳар халқига тегмаслик ҳақида буйруқ берди. Турклар яғмоси бир қадар пасайди. Шаҳар аҳолиси юрагидаги қўрқув ҳам бироз камайди. Амир Олимхон ул мамлакатни ўз иқтидор қўлига киритди ҳамда инъом ва эҳсон улашиш пайидан бўлди. Кўнглини ул мамлакат ишларидан тинчитгач, Тошканд ҳукуматини Саййид Алибекка топширди ва амирларидан бир нечтасини унинг хизматида қолдирди. Ўзи эса фат-

[257] Шаҳидон/Шайдон – Сирдарёнинг ўнг тарафида жойлашган жой. Ҳозир Тожикистондаги Суғд вилояти таркибида.

ҳу нусрат билан қайтиш жиловини Хўқанд сари тўғирлади. Бир манзилдан сўнг Оҳангарон чўлига қўш ташлади. У ердан ҳам қўзғалиб, тоғ довонидан ошиб, Сайҳун дарёси қирғоғига етди. Эртаси куни дарёдан кечиб, катта ўлжалар ва савлату виқор билан қароргоҳига етди. Тахтига чиқиб, айшу-ишратга машғул бўлди.

Фарғона мамлакатида қўзғалган бир неча кунлик фитна ва бузғунчилик ҳамда подшоҳ саид амир Олим Муҳаммад Баҳодирхоннинг ёғий бўлган амирлар исёни ва бузғунчи қўшин даъвоси оқибатида уларга нисбатан меҳр-шафқатсизлик қилгани сабаби ва – *жин ва инсни яратган Эгамга ҳамдлар бўлсин* – ул мақсадига етмаган подшоҳ давлатининг қулай бошлагани зикри

Аммо, шундан сўнг аён бўлсинким, амир Олимхон ўша замоннинг унгача салтанат гулзорида бу подшоҳ каби тароват ва латофатда тенгсиз бирор гул очилмаган ҳамда мамлакат бўстонида унинг қадди-қомати сингари бирор сарв бўй чўзмаган бир шоҳи эди. Мақсади ҳосил ва нияти ёр шаҳриёр бўлиб, шоҳлик улуғворлиги ва савлати билан безанган, шижоати жаҳон палоси узра машҳур ва мазкур, курашлари замон саҳифасига битилган эди. Яхши кўринишли юзи чиройли ва дилни эркалар чеҳраси хушсурат ҳамда душманни янчгувчи билагида тўла қудрат бор эди. Агар камонидан ўқ отилса, кўзланган нишонни турган жойида қотирар, агар тоғ тепасига бориб тушса, теккан ерини қулатар эди. Ғазаби тўлқинининг зарби қаҳр денгизини ағдар-тўнтар қилиб, тубини соҳилга чиқариб ташлар, важоҳати савлати тош дилдан оташ чиқариб, саҳро ясар, хуллас, ана шундай яхши васф ва ёқимли хулқ-атвор зийнати билан безанган хоқон эди. Уруш куни йиртқич арслон сингари вужуди даҳшат кони, сахийликда гўё лутфу карам булути эди. Халқ арзу-дод сўрашда шамол каби кучлилар устидан ҳам, ожизлар устидан ҳам бир хил эсар, адолатда қуёш каби пасту юқори табақага баравар нур сочар, ҳиммат да денгиз каби бўлиб, инъомлар беришда камайиш борлигидан чўчимас, жасурликда сел каби пасту баланд ҳақида ўйлаб ўтирмас эди. **Байт:**

Дар сад ҳазор қарн сипеҳри пиёдарав,
Наорад чу ту савор ба майдони рӯзгор.
(*Мазмуни:*
Юз минг асрда гам пиёда юргувчи осмон,
Келтирмас сенингдек отлиқни ҳаёт майдонига).

Ул подшоҳ кўпинча қуйидаги абётни тилида зикр этарди. **Қитъа:**

Чи санжад дар нигинам шаҳри Хўқанд,
Зи Чинам то Хуросон дар нигин бод.
Ба як Тўрон самандамрочи жавлон,
Маро майдон ҳама руйи замин бод.
(*Мазмуни:*
Хўқандгина топмас нигинимдан омон,
Киргай унга Чиндан тортиб то Хуросон .
Самандимга депсиниш ери эмас Турон,
Отимга бўлгуси бутун ер юзи майдон).

Дастлабки пайтларда амирлар, сипоҳилар, хизматчиларнинг барчаси амир Олимхонга нисбатан меҳру муҳаббатларини чин диллари тўрига жойлаган эдилар ва ўз ширин жонларини унга фидо қилиб, ҳумоюн фармон ва топшириғини илоҳдан келган буйруқ ўрнида билардилар. **Мисраъ:** Ба ҳар чи ҳукм бувад бандаем ва фармонбар (Не ҳукми бўлса, бандамиз ва фармонига итоаткор); Ҳақиқатдан ҳам амирлар, сипоҳилар жаҳон подшоҳининг хулқи ва карамига ундан ортиғини тасаввур қилиб бўлмас даражада мафтун эдилар. Лекин, амир мизожида фикр якка ҳокимлиги ортиб, мамлакатнинг айрим ишларини енгил ўйлаб ҳал этадиган, сўнг пушаймон бўлиб, гапидан тез қайтадиган, ўта қўрқмаслиги ва жасурлиги зиёдлигидан эҳтиёткорликни ҳам писанд қилмайдиган, сабр ва босиқлик, ўйлаб ва вазминлик билан иш кўриш деган гапларни унутадиган бўлиб қолди. «Вазминлик – муваффақият гарови, шошқалоқлик – надомат чироғи» деган калимани эсдан чиқарди. **Байт:** Таҳаввур писандидаи ақл нест, Жунун ва таҳаввур ба маъни як аст (Кучига ишониб ҳовлиқиш ақлга мақбул эмас, Телбалик ва ўпкани боса билмаслик бир хил нарса).

Амир Олимхоннинг яна бир янги одати шу бўлдиким, ўтмиш хонлари маслаки ва ота-боболари ясоси[258] дан чекиниб, илгари расм бўлмаган ишларни қилди. Албатта, булар аслида ёмон нарса бўлмай, аммо, эски ақидадаги кишиларга улар маъқул келмасди. Аниқроғи шуким, гарчи амир Олимхон одамлар билан ёмон муомаласи сабабли сиртдан қанчалик кўпол кўринмасин, аммо, ичдан шунчалик тоза ва гўзал сийратли одам эди. Чунончи, ўзларини саайидзода ва шайхзода қилиб кўрсатмоқчи бўлган ёлғончи, каззоб кишилар пайини қирқиб, сирларини фош этди. Биласиз, Туркистонда, қаерда каттакон дарахт бўлса, устига алам тикиш ва хотинларнинг эса шу улкан дарахтни қайсидир улуғнинг мозори ўрнида кўриб, шохларига латта боғлаш, чироқ ёқиш ва ўша жойдан тилакларининг рўёбга чиқишини сўраш одати бор бўлиб, бу билан кишилар ўзларини залолатга ботирардилар. Амир Олимхон шундай бидъат қилиқларни таг-томири билан қўпориб ташлади, тиланчилик орқасидан бойлик тўплаб, бадавлат кун кечираётганига қарамай яна қўлини тиланчиликка чўзаётган гадойларни кўча-кўй ва бозорлардан қувлаб солди ҳамда уларнинг бу ишига барҳам бергач, тутиб олиб туякашлик қилишга мажбур этиб, ҳар бирининг қўлига биттадан туя тутқазиб, семиртириб боқишни ва юк ишлари чиққанда, подшоҳлик корхонасига келтиришни буюрди. Ўзларини шайх ва авлиё ясаб, ёлғондан кароматгўйлик қилиб, шу тариқа мусулмонларни шайтон йўлига бошлаб юрганларнинг ҳаммасини бир ерга йиғиб, синовдан ўтказди. Иши шариатга тўғри келувчиларини тўла иззат билан яна шайхлик мансабига тиклади, иши шариатга хилоф топилганларини уятдан бир замбил қилгач, тавба қилдириб, ўз йўлига кетишга рухсат берди. **Байт:**

Ботини ин қавми кофиркеш бо зоҳир масиҳ,
Жумла қуръон дар канор аст ва санам дар остин.
(*Мазмуни:*
Бу қавм ичидан кофир, юзда масиҳий динида,
Барчаси ёнида қуръон ва енги остида эса бут).

Амир Олимхоннинг ўзи эса ҳидоят паноҳ эшон Мавлавий хизматларига кириб, тариқат ишига машғуллик кўрсатарди ва жаҳ-

[258] Бу ерда ясо урф-одат, удумлар маъносида.

рия тариқатида юриб, ҳар кун хуфтондан сўнг ўз қароргоҳида жаҳр тушарди.

Бир телба девонанинг амир Олимхонга пичоқ ургани зикри

Тақдир тақозоси билан бир девона бола амир ўтказадиган жаҳр, яъни овоз чиқариб зикр тушиш маросимида ҳар куни ўртага чиқиб олиб, оғзини кўпикка тўлдирганча фаол қатнашиб, зикрга жўр бўларди. Амир Олимхон унинг бу қилиғидан ажабсиниб юрар, аниқроғи, ўзи аслида бу бола зиндиқийлардан[259] биттаси бўлса керак, деб ўйлар ва шунинг орқасида «бу иккиюзламчи»нинг билдирмай таъзирини бериш мақсадида, тегажоғлик қилганча, масхаралаб юрарди. Бир куни ширали овозли ҳофизларнинг зикр тушиб ва кўпларни жазава тутиб, ёқалар йиртилган, маст туядек оғизлар кўпикка тўлган, хоҳ рост, хоҳ ёлғон ҳар кимнинг бир чеккага йиқилиб, маросим аҳлининг ҳой-ҳуйи авжига чиқиб, кичик қиёмат қўпган, яъни жаҳрнинг айни қизиган чоғида ҳалиги девона бола ҳам бир ҳолда амир Олимхон олдидан ўтиб қолади. Амир Олимхон бу мажнун ва телба боланинг ёқасидан маҳкам ушлаб, ҳарамнинг даҳлизига қараб судрайди. Даҳлиз жуда ҳам қоп-қоронғу бўлиб, амир шу зим-зиё зулматда боланинг бошига бир неча мушт туширади. Буни қарангки, девона боланинг ёнида пичоқчаси бўлиб, маҳсиси ичига қўйган экан. Жинни бола ўша пичоқчасини олиб, амирнинг қорнига устма-уст ўн саккиз марта пичоқ санчади. Аммо, қазоси етмаган экан. **Байт:**

Эй забардасти зери даст озор,
Гарм то кай бимонад ин бозор?
Ба чи кор оядат жаҳондори,
Мурданат беҳ ки мардум озори!

(*Мазмуни:*
Эй зўравон, кучсизга берурсан озор,
Қачонгача қизир ахир бу бозор?

---

[259] Монийлик таълимотига эргашувчи худосизлар, яъни, Аллоҳ ягоналигини тан олмайдиган ёки худони яратилган мавжудот сифатида билувчи оқим издошлари.

Подшоҳлигинг бунда бир пул эрур,
Ўлганинг яхши бергунча халққа озор).

Девона саросимага тушиб, пичоқни пойинтар-сойинтар ургани учун қорин пардасига тегмай, амир соғ қолган. Боланинг, ҳар қалай гавдаси кичик, қўллари калта ва амир эса улкан жуссали киши бўлгани ҳамда амир боланинг ёқасидан қаттиқ ушлаб туриб, ўзини орқага олиб қочишга имкон топгани туфайли пичоқча девонанинг кўнглидаги каби иш бермаган. Ўшанда амир Олимхон қараса, иш қўлдан чиқиб бормоқда. Қиличини ғилофидан чиқариб, девонани қўйворганча, шу қоронғу жойда боланинг гарданини шундай мўлжалга олиб урганки, агар шу сармаганда қилич нишонга тегса, боланинг минг гардани бўлиб, уларнинг ҳар бири етти хил темир қоришмасидан бўлганида ҳам иккига бўлиб ташларди. Чунки, Хўқанд подшоҳлари ёнида ўта кескир қилич олиб юрар ва уни бирон лаҳза ҳам ўзидан узоқлаштирмас эдилар. Расм ва одатлари шундай эди. Хоҳ кўпчилик орасида бўлсин, хоҳ овлоқ жойда бўлсин, ёнларида доимо шамшири бўларди. Иттифоқан, шу қиличи хато кетиб, боланинг елкасига тушади ва девонанинг ўнг қўлини кесиб, елкасидан осилтириб қўяди. Амирнинг иккинчи зарбни уришга ҳоли қолмаган эди ва жанг майдонларида арслондек ўкириб юрган жасур амир Олимхон ҳолдан тойиб, чордана қурган кўйи ўтириб қолади. Девона пичоқчани чап қўли билан ушлаб, қоронғуда амирни ахтара бошлайди. Амир эса қонига ғарқ бўлиб, рўпарасида ўтирарди. **Мисраъ:** Нигагаҳдорандааш неку нигаҳ дошт (Сақловчиси яхши сақлади); Хуллас, амир Олимхоннинг девонани даҳлиз ичига судраб кетган пайти хизматчи надимлар уларнинг орқасидан қараб, ҳайрон бўлганча, бу гапдан нима чиқаркан, дея кутиб ўтиришарди. Бирор соатча тўхтаб туриб, сўнг шоҳдан ҳам, гадодан ҳам ҳеч бир хабар бўлавермагач, ноилож, ҳали гап нимада эканидан бехабар, ичкари юрдилар. Қарасалар, фалак бошқача ўйин кўрсатибди: девонанинг қўлида пичоқча ва чарх уриб, шоҳни ахтариб юрибди. Надимларнинг юраги така-пука бўлиб, олдинга отилдилар. Ҳаммадан олдин Ҳофиз Қувват (дегани) етиб борди. Девона уни кўриб, пичоқни Ҳофизнинг бўғзига шундай тиқдики, бир зумда чаккасидан тешиб чиқди. Ҳофиз шу заҳоти йиқилиб қолди ва ҳушидан кетди. **Байт:**

Ман на онам к-зи дарат жое равам то зиндаам,
Гар ажал дурам кунад аз кўйи ту маъзур дор.
(*Мазмуни:*
Тирикликда эшигингдан нари кетувчи эмасман,
Ажал ҳайдаса ҳам кўчангни сира тарк этмасман).

Унинг орқасидан Маҳмудхожа етиб келди ва бола унга ҳам бир пичоқ урди. Бироқ, пичоқча унчалик иш бермади. Бошқа надимлар бу ҳолни кўришиб, ҳайрат бармоғини тишлаб, ўй денгизига чўмдилар ва ул ўқ теккан тўнғизни қайси йўл билан қўлга киритишни билмай қолдилар. Уларнинг орасида Кичкинахон деган бир хизматчи ҳам бор бўлиб, жуда ҳазилкаш ва масхарабоз, аммо, жуда эпчил ва чапдаст одам эди. У етиб келиб, бу малъун девонани ўз қўлини ўз қони билан ювган, агар шу чоғда Рустаму Исфандиёр дуч келса ҳам ёқалашадиган важоҳатда кўрди. Яхшилаб ўйлаб олди ва ишнинг фақат куч билан битмаслигига ақли етди. Албатта бир ҳийла ўйлаб топиш керак. Чунки, фурсат ниҳоятда кам ва надимлар шоҳнинг аҳволи нима кечганини аниқ билмасдилар. Агар девона амир Олимхонни шу орада ўтирган жойида топса, тилка-тилка қилиб ташларди. Амир ўн саккиз еридан пичоқ санчқисини еб, шу даража деворга суяниб, чорпойча ўтириб қолган эдики, ўрнидан туриб, бир одим отишга ҳам ҳоли етмасди. **Мисраъ:** Шере ки асири гурба гардад зи қазост (Шер мушукка асир тушса, бу тақдир иши бўлмай не ахир); Хулласи калом, Кичкинахон бир бало қилиб, шу қоронғи даҳлизда олдинга юрди ва яхшилаб қараб, девонанинг бир қўли эгнидан ерга томон осилиб тургани ва чап қўли билан иш кўрсатаётганини аниқлади. Бу ҳолатни пайқагач, девона масаласидан кўнглини тўқ тутиб, ўта чаққонлик ва абжирлик билан девонанинг чап томонидан ўтиб, ўзи томон тортганча маҳкам қучоқлаб олдики, ул нопокнинг қимирлашга мажоли келмади. Кичкинахон уни шу ҳолатда юқори кўтариб, ерга чунонам урдики, девона ерга қапишиб қолди. Кичкинахон пастда ётган девона устига ўзини ташлаб, маҳкам ушлаганча тагидаги девонани қўйвормасди. Девона ҳам бўш келмай, ерда ётганча пичоқни ҳар томон сармалар, аммо, пичоқ устидаги Кичкинахонга тегмасди. Шундан сўнг надимлар ҳаммаси ёпирилиб, амир Олимхон устига келдилар ва шоҳни қонига беланиб, бироқ, тирик ётган ҳолда кўрдилар. Ҳамма оёққа туриб, бир нечтаси девонанинг оёғини синдириш

билан машғул бўлишди. Кичкинахон девонанинг устида ўтирганча амирнинг тирик эканидан хабар топди ва хурсандлигидан юраги ҳаприқиб, яна ҳазилкашликни бошлаганча бошқа надимларга қараб, «эҳтиёт бўлинглар, шу лаънати девонанинг арзимас оёғи деб, менинг кетимга урманглар тағин, шу хизматларим учун кетимдан ажраб қолмайин, кетимни сизларга, сизларни эса Худога топширдим», дея аския қилди. Амир Олимхон шу ҳолатда бўлса ҳам Кичкинахоннинг сўзларига кулгиси қистаб, деди, **байт:**

Вақти ажал аст ва жон гудоз аст,
Ки охир чи маҳалли ҳазл боз аст.
(*Мазмуни:*
Ажал вақти-ю, жон ёнган бу замон,
Ҳазил маҳали эмас, ўйинга не бало).

Ниҳоят, девонани чопқилаб, бўлак-бўлак қилдилар. Аммо, девона бундай улкан ишни кимнингдир топшириғи билан қилдими ё ўзининг жиннилигидан қилдими, ҳар ҳолда била олмай, бу гап номаълумлигича бир жумбоқ бўлиб қолди. Амир Олимхонни ердан кўтариб олиб, шу заҳоти ҳаким ва жарроҳларни чақириб келдилар ва амирни даволаш ишига бош-қош бўлдилар. Эртаси куни бу воқеанинг хабари бутун шаҳар бўйлаб тарқалди. Ҳатто, қисқа вақтда мамлакатнинг барча ерларига етиб бориб, вилоят аҳолиси ўртасида амирнинг тирик-ўлиги борасида ҳам миш-мишлар тўқила бошланди. Надимлар амирга, «агар жаноби олийлари қандай қилиб бўлмасин халққа кўриниш бермасалар, халқнинг кўнгли тинчимайди, ёлғон-яшиқ гаплар мамлакат бўйлаб тарқалиб, бузғунчилар бундан фойдаланиб қолсалар, у ҳолда фитна оловини ҳеч қандай чора-тадбир билан ўчириб бўлмай қолади», дея арз қилдилар. Амир Олимхон уларнинг сўзларини қабул қулоғи билан тинглади ва жаноб қиблагоҳимга «Сизнинг чорбоғингизга бориб, бир неча кун муолижа олиб, даволанамиз», деди. Жаноб қиблагоҳим бу фармонни эшита солиб, дарҳол ул меҳмондорчилик мутасаддилигини зиммасига олди. Бу айтилган чорбоғимиз Хўқанднинг жануб томонида бўлиб, амир Олимхоннинг қасридан чорак фарсах нарироқда жойлашган эди. Жуда бир кўркам ва сўлим, латифатли чорбоғ эди. Дарахтлари Сурайё юлдузигача бўй чўзган, оқар сувлари ҳамда ой юзлилар лаби устидаги чизиқ каби яшил майсалари чашма атрофини ай-

лана қилган, ҳар хил рангдаги гуллар очилган, Эрам боғи[260] рашкдан ул чорбоғ олдида уялиб, бошини қуйи эгган эди. **Байт:**

Дар дилам саъйи шикуфтан нест, аз сайри чаман,
Таҳ ба таҳ хун гардам аз тан гунчаи тасвирро.
(*Мазмуни:*
Дилимда очилишга иштиёқ йўқ, чаман сайридан
Қатма-қат қон бўлурман, тасвир гунчаси танидан).

Эртаси куни амир Олимхон не машаққату қийинчилик билан чиройли юрувчи саманди устига миниб, оти жиловини аста-секин тортганча қанча дабдаба ва савлат билан чорбоғимиз сари юзланди. Халқ ҳам узоқ-яқиндан турганча амирни соғ-саломат кўриб, кўнгиллари тинчиди ва ҳар ким ўз иши сари кетди. Амир Олимхон каминанинг чорбоғига тушди ва Афлотун[261] табълик табибларни чақиртириб, ўз касалини даволатиш билан машғул бўлди. Қирқ кундан сўнг пичоқдан қолган яралар бита бошлади. Амир қошида йиғилган табибларнинг дори-дармони яхши кор қилиб, ҳалокат гирдобидан омон чиқди. **Мисраъ:** Ҳар кужо дардест, доруе муқаррар кардаанд (Қаерда дарду касаллик бўлса, дорусини ҳам ўйлаб топишган); Шундан сўнг каминанинг чорбоғидан отланиб, ўз қароргоҳига бориб тушди ва айшу ишратга машғул бўлди. Ва одамларнинг хотинларини хоҳ тенги бўлсин, хоҳ бўлмасин, саройидаги тоғлик ғалча[262] ларга олиб берди ва бу жиҳатдан инсофсизлик сари қўл урди. Паст ва қурумсоқ, хасис ва ҳимматсиз бахил кишиларни бойитиш йўлида ҳиммат кўрсатиб, ўз яхшиликларини шу олчоқларга сарф қилди. Нокаслар ва тоғлик ғалчалар суҳбатига кўпроқ майл кўргузди. Амир Олимхоннинг бу каби ярамас қилиқлари ана шу кишига дўстли-

---

[260] Эрам боғи – Арабистонда Шаддод номли подшоҳ қурдирган боғ. Шаддод уни ер юзида осмоний жаннатга тенг қилиш ниятида қурдирган, аммо, боғ барпо этилиб, ичига кириш арафасида худо амри билан шоҳ ҳалокатга учраган ва боғ ҳам кучли момақалдироқ натижасида ер билан якон қилинган. Ҳозир унинг қолдиқлари Сурияда топилган бўлиб, «Семирамида боғлари» харобалари номи билан машҳур.

[261] Юнон олими Платон кўзда тутилмоқда.

[262] ?алча – тоғлик аҳолини водийда ғалча (лар) дейишган.

ги йўқ кишилар таъсирида кундан-кун ривож топиб, давлатининг қулашига олиб келди. **Қитъа:**

Ҳамнишине к-ў латифу комил аст,
Роҳати руҳ аст ва ороми дил аст.
Ва он ки нодони ва гафлат васфи ўст,
Сўҳбаташ монанди заҳри қотил аст.
(*Мазмуни:*
Кимга етук ақл эгалари улфат бўлса,
Руҳига роҳат ва дилига ором топар.
Нодонлик ва гафлат кишисининг эса,
Суҳбати заҳри қотил каби бўлар).

Ўтмишдаги донолар «яхши суҳбатдош атторга ўхшайди, гарчи унинг атторлигидан сенга бирор фойда бўлмаса-да, ҳар ҳолда ундан таралиб турган ёқимли атр ҳидидан тароват топасан», дейишган. Ақлсиз ёмонларга яқинлашсанг, худди темирчининг ўчоғи ёнида тургандай бўласан – гарчи оловида куймасанг ҳам тутунидан азият чекасан. **Маснавий:**

Дар магузари аз кўраи оҳангарон,
Ки оташдуде расад аз ҳар карон.
Рав бари аттор ки паҳлуйи ў,
Жома муаттар шавад аз бўйи ў.
(*Мазмуни:*
Ўтсанг темирчилар ўчоғи ёнидан,
Ҳар тарафдан ёлқинли учқуни сачрар.
Аттор ёнига бор, унинг қабтолида
Кийиминг муаттар бўлар ҳидидан).

Ва подшоҳ ул нокасларнинг бемаза суҳбати сабабли тўғри йўлдан адашиб, ёгдули кўнгли амирлар, сипоҳ ва хизматчилари томон нур сочмай қўйди. Бундай аҳволдан юраклар беҳаловат ва кўнгиллар нотинчлик торта бошлади. **Байт:**

Агар оқил бувад хасми ту беҳтар,
Ки бо нодон шави ёру биродар.

(*Мазмуни:*
Ақлли душман яхшироқ эрур,
Нодон дўсту ёрингдан сенинг).

Жаноб қиблагоҳим рақиблари дастидан танг аҳволда қолиб, давлатнинг оғир юкини ёлғиз ўзи тортар ва амир Олимхоннинг ҳам иноятсизлиги орқасида заҳарнинг аччиқ жомини сипқорарди. Бу ишлардан ташвишга тушиб, хайрихоҳлиги ва тарафдорлиги туфайли амирни тўғри йўлга бошлашга қанчалик уринмасин, ҳеч бир натижага эриша олмасди. Олам подшоси ўзининг жасурлиги шаробидан маст ва шижоатига мағрур бўлиб, отамнинг гапларига сира ва мутлақо қулоқ солмади, хайрихоҳлик қилаётган насиҳатгўйнинг сўзига амал қилмади, тўғриликка бошловчи фикрларга қайрилиб ҳам боқмади. **Байт:**

Макун ки аҳли мурувват сухан шунав набошад,
Ҳазор сол ба як нукта дар гарав бошад.
(*Мазмуни:*
Мурувват аҳли сўзинг тингламаса, сўзлама,
Минг йил ўз сўзида турса, бошқани кўзлама).

Ақл минг тил билан «лайса ар-рой к-ал-байон» – ақли бўлмаса ҳам айтгил, мазмунини адо этишига қарамай (**мисраъ:** Ку дил ки ҳадиси мушфиқон гўш кунад (Қани ўша дўстлар сўзига қулоқ солувчи кўнгил)) уларнинг ҳеч бирини назарига илмади.

Шоҳзода Умархоннинг жаноб қиблагоҳимга эътибор-ҳурмати ҳаддан зиёд кўп эди. Аммо, акасининг отам гапига кирмаётгани ва ўз ёмон қилиқларини канда қилмаётганига қарамай, укачилик ҳурмати ва одамгарчилик йўлини тутиб, амир Олимхонга давлатхоҳлик қилишга мажбур эди. Ирисқулбий, Жумъабой Қийтоқий каби ва бошқа ҳоказо амирлар подшоҳнинг табиатмижози сари бир путурлик йўл топиб, бунинг яхшилик томони йўқлиги ва бу ҳолдан ёруғлик ва тўғрилик чиқмаслигини англашди. Амирлар, сипоҳилар ва олий давлат устунлари ўртасидаги келишмовчилик ана шу сабабли юзага келди. Подшоҳ ва амирлар бири-биридан ҳадиксираб, бир-бирига нисбатан бадгумон бўлиб қолишди. Орадаги бир-бировга эътиқод ва ихлос озми-кўп йўқолди. **Маснавий:**

Чу аз лавҳи дил шуст нақши вафо,
Ба сад меҳнату дард шуд мубтало.
Вафо кун ба ҳар кас валинеъмат аст,
Ки дар бевафои басе заҳмат аст.
(*Мазмуни:*
Дил лавҳидан вафо нақшини ювгач,
Юз меҳнату дардга бўлди мубтало.
Вафо қил ким бўлса валинеъматинг,
Вафосизликдан кўп эрур сенга заҳмат).

Оқибатда амирлар яширин равишда амир Умархон сари оғишди ва фурсат пойлаб туришди. Ўша вақтда амир Олимхоннинг яқинлари унинг олдига кириб: – Раҳмонқулбий, Ирисқулбий ва Жумъабой Қийтоқий шум каби ички душманлар ўз соҳибига куфрони неъматлик қилиб, валинеъмат хожайини юзига оёқ босганча шаҳзода Умархон ва кўнгли қолган ҳарбийлардан бир нечтаси билан бирга жаноби олийларига зарар ва заҳмат етказиш қасдига тушганлар, бу кўрнамаклар ўз соҳибига нисбатан ёмон ўй мақомида туриб, ўзларининг ёвуз ниятини амалга оширмоқчилар. Жаноби подшоҳнинг ушбу дамда зарар олдини олмоқлари лозим кўриниб, ул ичи қора ҳаромнамак маккорларни йўқотишга киришсалар ва мамлакат гулзорини ул бузғунчи қайтмас ва юзсиз бебокларнинг хас-хашагидан тозаласалар ва ул шум ниятли куфрони неъмат тоифанинг фисқу фасодга кон дахл қўлини юртингизга етмоқдан қисқа қилсангиз бўлар эди. Агар бундай ишда ғафлатда қолинса, кейин пушаймонлик бўлиб, иш қўлдан чиқмасин, – дедилар. Амир Олимхон бу қаршилик иши ҳақидаги гапларни эшитиб, бошини ўй-фикр хилватхонасига тиқиб, сўнг деди: – Бундай ишга кўпчиликнинг журъат этиши амри маҳол. Сизлар номини тилга олган кишиларнинг мендек подшоҳга нисбатан макру ҳийла ишлатиши ақлга сиғмайдиган гап. Ахир улар менга рақибликка ҳам ярамасалар, мен эсам улардан ўзимга душман ясаб, бир пулга арзимасларни ғаним ўрнида билсам, уят гап-ку бу. Ким бўлибди улар ўзи менинг олдимда? Қанчадан-қанча йиртқич арслонлар билан дуч келиб, писандига ҳам илмаган одам қандай қилиб шағолнинг ёмонлигидан қўрқсин ва тулкининг ҳийласидан чўчисин. **Байт:**

Ҳарифе ки ў шерро пай кунад,
Ки аз рўбаҳи ожизе чун кунад.
(*Мазмуни:*
Шерни қулатувчи одам нечук,
Ожиз тулкидан қўрқиб иш кўрсин).

Шер юрак амир душманни заиф кўриб, бу гапларни ёлғонга йўйди. Аммо, бу гапларни туҳмат деб ўйламаслиги керак эди, душманни кичик кўрмаслик лозим эди. Чунки, душман кичик бўлса ҳам макру ҳийласи каттадир. **Байт:**

Душман агарчи хурд бувад дар тариқи ҳазм,
Уро бузург дон ва гами кори хеш бош.
(*Мазмуни:*
Душман кичик бўлса ҳам эҳтиёт юзасидан,
Уни катта деб бил ва ўз ишинг пайида бўл).

Душмандан доимо қўрқиб юрган одамгина ақллидир. **Байт:**

Нахустин нишони хирад он бувад,
Ки аз бад ҳама вақт тарсон бувад.
(*Мазмуни:*
Ақлнинг биринчи аломати шуким,
Ёмондан ҳамиша дили ҳадикда).

Алқисса, хайрихоҳлар қанчалик ул ёмон табиатли яхшилик билмаган гуруҳни тор-мор келтиришга ундамасинлар, подшоҳ ғафлат йўлини тутди. **Мисраъ:** Ғофил машав аз ҳар ки, дилаш озарди (Кўнглини оғритган одамингдан энди эҳтиёт бўл).

Амир Олимхоннинг ҳеч сабабсиз Тошент мамлакатига қўшин тортгани ҳамда ўша айёмда туз кўр қилгур амир ва сипоҳиларнинг макру ҳийла ишлатгани ва ул бечора подшоҳнинг бу оқибатсиз дунёнинг зулм пичоғидан яраланиб, шаҳидлик даражасига етгани зикри

Подшоҳ Тошканд юришини ҳамиша кўнглидан ўтказиб, бу ҳақда доимо яқинлари ва тарафдорларига айтиб юрарди. Офтоб Далв буржидан Ҳут[263] босқичига кўчган маҳалда олам олувчи шаҳриёрнинг кўнглида Тошканд сари бостириб бориш иштиёқи кучайиб, шу ҳавас азобида, гарчи, бундай отланишга Тошканд ёки Дашти Қипчоқ тарафлардан ҳеч қандай бир сабаб юзага чиқмаган эса-да, фойдасиз бир шошилинч сафарни ихтиёр этиб, юришга ошиқди. Ўйлаб иш қилиш раҳмондан, шошилиш шайтондан мақолини унутиб, лозим бўлмаган юришга шошилди ва тинчмоқ мамлакатни ташвишда қолдирди. **Байт:**

Ҳар ки ба таъжил бароварад даст,
Санги жафо пояи қадраш шикаст.
(*Мазмуни:*
Ким шошилиш билан иш қилса,
Ўз қадр пойига жафо тошин отади).

Ҳукамо бекорга, «ўйлаб иш қилиш қилиш ва етти ўлчаб бир кесиш ишларни ўнглайди, сабабсиз шошқалоқлик кўп ишларни барбод этган», деймаган ахир. Ҳар бир иш вазминлик ва астасекинлик билан бажарилса, аниқки, кўнгилдагидек бўлиб битади. Қайси бир иш қизиққонлик ва енгилтаклик натижасида амалга ошиб, иш тез пиша бошласа ҳам оқибатда номуродликка олиб келиши мумкин. **Маснавий:**

Ба оҳистаги кори олам бар ор,
Ки дар кор гарми наояд ба кор.
Чароғ ар ба гарми биафрўхти,
Чу худрову парвонаро сўхти.

---

[263] Далв буржидан Ҳут буржига ўтиш вақти – 21 январда Далв ойи бошланади.

(*Мазмуни:*
Олам ишини босиқлик ила эт адо,
Қиззиқонликда қилинган иш яроқсиз.
Чироқни иссиқлик чоғи ёқсанг,
Ҳам ўзинг куясан, ҳам парвонани куйдирасан).

Ва нужумшунослар ҳар хил кўнгилсиз ҳодисалар ва бадбахтликлар бўлиши мумкинлиги ҳақида ҳам айтиб, бу йил юлдузлар жойлашишининг дарак беришича, яхши соат ва кунлар вақти авждан маҳрум, Зуҳал қўриқчи[264] ва Асад толеъ буржида[265] ва Ашур мазлума даражасига етган[266] бўлиб, бундай пайтда бирон бир ишга киришиш муносиб кўринмас, экан. **Байт:**

Замона ба неку бад обистан аст,
Ситора гаҳе дўст, гаҳ душман аст.
(*Мазмуни:*
Замона яхши-ёмонга ҳомиладир,
Юлдуз гаҳ дўст, гаҳ душмандир).

Амир Олимхон мунажжимлар сўзларига эътибор бермади ва Фарғона мамлакатининг барчаси бўйлаб «оти бор бирор киши бу юришдан қолмаслиги керак, акс ҳолда танасидаги бошидан ва қўлидаги мол-мулкдан жудо бўладилар», дея жар чақиртирди. Шу сабабли юришда сон-саноқсиз лашкар қатнашди. Амир Олимхон ёнига шоҳзодаларни солиб, неча бир шону-шавкат ва дабдаба-ю, қудрат билан Тошканд вилояти сари юзланди. **Байт:**

Равон шуд ба иқболи фатҳу зафар,
Ба ферузи ва нусрататаш роҳбар.
(*Мазмуни:*
Фатҳу зафар бахти билан равон
Бўлди, галаба ва ютуқ йўлчи ҳамон).

---

[264] Ёмонлик ташаббусни қўлга олганлик маъносида.

[265] Шернинг омади юришган вақти маъносида

[266] Бу ерда қонли Ошуро ойи (Карбалода рўй берган муҳаррам ойидаги воқеа)га ишора қилинмоқда.

Бир манзилдан сўнг Сайҳун дарёсидан кечиб, Шаҳидон мавзесида қўш ташлади. Эртаси куни у ердан кўчиб, Қурама вилоятидаги Оҳангарон чўлига кирди ва индинига у ердан қўзғалиб, Тўйтепа[267] қалъасига келиб тушди. Сўнгги куни у ердан йўлга тушиб, шоҳлик дабдабаси ва хусравлик шавкати билан Тошканд томонга йўл солди. Иттифоқан, ул сарзаминда Чирчиқ дарёси бўйида жуда катта бир тўқай бор эди. Шул қамишзорда ҳар хил йиртқич ҳайвонлар ва овга ярайдиган жониворлар мавжуд бўлиб, амир Олимхон тўқайнинг бу янглиғ жой эканини билгач, қуш солиб, ов шикор этишга тушиб кетди.

Ови шу даражада бароридан келдики, Жамшид[268] ва Сиёвуш[269] нинг шикори афсонаси бунинг олдида ҳеч гап бўлмай қолди. Овнинг айни қизиган чоғи эса тўқайнинг бир бурчагидан одамларнинг бақириқ-чақириқлари эшитилиб қолди ва ҳамма ўзини ўша ёққа урди. Қарасалар, иккита йиртқич шер овчилар ишига қаршилик кўрсатиш ноғорасини чалмоқда. Гап шундаки, бу бепоён тўқайзорда кўп замонлардан бери бир жуфт шер бошқа йиртқичлар устидан зўравонлик тахтида ҳукмронлик қилиб келаётган экан. Амир Олимхоннинг кўнглига ҳам худо тақдири билан ана шу тўқайда шикор ҳаваси тушиб қолди. Тўқай шерлари бир пасда амир Олимхон кишиларидан бир нечтасини йўқлик сари жўнатадилар ва анчасини майибу мажруҳ қилдилар. Амир Олимхон бу воқеадан хабар топгач, дарҳол овни тўхтатиб, шерлар турган ерга борди. Бориб қараса, жуда баҳайбат бир жуфт йўлбарс бўкирганча тўқай ўртасида айланиб турибди. Амир Олимхон бу манзарани кўргач, жаҳли чиқиб, ғазабга минди ва лашкар аҳлига қараб «тез бўлинг, бу икки итни ушланглар, бўлмаса сизларни жуда қаттиқ қийноқларга рўпара қиламан, аммо, ким уларни ушласа, дунёнинг қай матоҳини хоҳласа ўша билан хурсанд этаман» деди. Амирлар ва шижоат ўрмонининг курашчилари амир Олимхон оғзидан бу каби сўзларни эшитгач, ушбу байтни кўнгилларидан ўтказдилар. **Назм:**

---

[267] Тўйтепа – Тошканд шаҳридан тўрт фарсахда жойлашган жой.

[268] Эрон давлати шаҳаншоҳи Жамшиднинг ов-шикорни ҳам севганига ишора.

[269] «Шоҳнома» қаҳрамонларидан бири саналган Сиёвуш ҳам ов-шикорни яхши кўрган киши сифатида талқин этилишига ишора.

Дошти дар дил ки оламро бисўзи оқибат,
Билохир карди ба мардум ончи дар дил дошти.
(*Мазмуни:*
Оламни ёқаман деган ниятинг бор эди дилда,
Ниҳоят халққа дилингда борин кўрдинг раво).

Бирданига ул икки шер устига ҳужум қилиб, ўқ ва тўфанг отиш билан машғул бўлдилар. Шерлар эса иш қўлдан чиққанини сезиб, ғазаба шуъласини ёқишди ва бир неча бор қаттиқ ўкиришдики, бу наърадан тоққа зилзила, денгизга тўфон ва қамишзорга ўт тушгандай бўлиб, яна устларига ёпирилиб келган одамлар томон ташландилар ва бир ҳамладаёқ бир неча довюрак жангчи-ю, отларни ғажиб ташлашди. Лашкар аҳли уларнинг сарпанжаси кучини бу аҳволда кўриб, ҳар бири сичқондек, подшоҳнинг мингта инъомидан ҳам кечиб, беражак азобидан ҳам қўрқмай, ўзларини бир бурчакка урдилар. Ҳеч кимнинг бирор қадам олдинга ташлашга мажоли етмай қолди. Амир Олимхон ҳайвонлар подшосининг бу шижоатини кўриб, ҳайрат бармоғини тишлаб, ўй денгизига чўмди ва бу икки ўжар шерни қандай ушлаш чораси устида бош қотира бошлади. Ўта асабий ҳолатда қўлларини бир-бирига уриб, жумбоқни ечишга уринар, аммо ўзи ҳам ва бошқалар ҳам бу мушкилни ҳал этишга қодир эмасдилар. Шу пайт катта ўғли шоҳзода Шаҳрух писиб туриб, урғочи шернинг томоғига қараб шундай бир ўқ отдики, баҳайбат бу йўлбарснинг ҳаёт-мамоти куйиб, шу заҳоти қонига беланиб, ер тубан йиқилди. Одамлар қичқиришиб, таҳсин ва офаринлар айтишди. Амир Олимхон ҳам дилбанд фарзанди мақтовига оғиз очди. Хурсанд бўлиб кетди. Бу ҳолни олам аҳли шоҳзодаси амир Умар кўргач, шижоат ва мардлик орияти қўзғаб, *маҳрами* қўлидан ўзининг хос тўфангини олди ва қолган эркак шер сари юзланди. Бу ишни кўриб, надимлар ва тарафдорлари қанча қаршилик қилишга уринмасинлар, фойдаси бўлмади. Ғазабига минганча эркак шер устига қараб чопди ва унинг юрагига қараб бир ўқ отдики, шер кўзини очишга ҳам улгурмай бир ўкирганча ерга қулаб, жон берди. Кўриб турганлар шоҳзоданинг қилган ишидан ҳайрону гаранг бўлиб, ўзларига келгач, унинг давлати ва бахти учун дуо қилдилар. Амир Олимхон укасининг бу ишини кўргач, мақтов сўзларига кўмиб ташлади ва қувончи ичига сиғмай, дарҳол ул икки шоҳзодага марварид тақиб тикилган тўнлар

кийгизди, белларига жавҳарли камарлар боғлади ва ҳар бирига тоғ гавдали, даштда учар отлар инъом қилди ва бошларидан тилло-ю, кумуш тангалар сочди. **Назм:**

Ду маликзодаи баландсарир,
Ва ин жаҳонбахшу он вилоятгир.
Умри ин Хизри жовидони бод,
Ризқи он оби зиндагони бод.
(*Мазмуни:*
Икки юксак мартабали маликзода,
Бири жаҳонбахш, бири вилоят олувчи.
Бунисига Хизрдек мангу умр бер[270],
Унисининг ризқин оби ҳаёт каби қил).

Алқисса, иккита шоҳзода томонидан овланган ул иккита ҳайвонлар подшосининг терисини туяларга юклаб, неча шону шавкат билан Тошканд вилояти ҳудудида қўш ташладилар. Амир Олимхон икки-уч кун давомида йўл чарчоқларини чиқаргач, Ирисқулбий ва Жумъабой Қийтоқийни лашкар сардори қилиб, қозоқ улуси жамоасини босқин-чопқин ва талон-тарож қилиш учун юборди. Улар амир Олимхондан рухсат олиб, ҳузуридан чиққач, ул тарафга равона бўлдилар ва тез бир суръатларда кечаси юриб, тонг отмасдан бурун ул жамоа устига худди ногаҳоний бало-қазо каби ёпирилдилар ва қўлларини ўлдириш ва талон-тарож сари чўздилар. Қанчасини асир олиб кетдилар. Бечораларни шу даража таладиларки, яғмога учраган қозоқлар авратларини бекитиш учун бир парча латтасиз қолдилар. Улуснинг яна бир жамоаси эса бу гапни эшитиб, қочишга тушдилар ва неча бир машаққатлар билан талон ва торождан қутулдилар. Босқинчилар қочганлар кетига тушмай, шу билан хотирлари жам бўлиб, фатҳу нусрат билан амир Олихон ҳузури томон юзландилар. Анча йўл босиб, Тошканд яқинига етдилар. Уларнинг воқеаси амир Олимхон қулоғига етгач, жаноб шоҳзода амир Умархонга улар олдига чиқишни ва ўлжа олинган тўрт оёқли ҳайвонларни лашкарга тақсимлаб беришни буюрди. Амир Умархон

[270] Оби ҳаёт булоғини топган Хизр алайҳиссаломнинг мангу ҳаётга эришганига ишора.

акаси ҳузуридан чиқиб, келувчиларни кутиб олди ва барча ўлжа молларни тақсимлаб берди ва амирлар билан бирга амир Олимхон олдига қайтиб келди. Аммо, ўша пайтда бир ҳийла пайига тушди. **Байт:**

Макун дар муҳиме ки дори шитоб,
Ки аз роҳи тадбир чунон бар матоб.
(*Мазмуни:*
Ишингда шошилма ҳеч қачон,
Ҳийладан юз ўгирма ҳеч замон).

Унинг ўйлаб топган ҳийласи шундан иборат эдики, амир Олимхоннинг ҳузурига етгач, амирлар устидан шикоят қилди ва амир Олимхон ҳам унинг сўзи бўйича амирлардан жаҳли чиқиб, «сизлар яна бир қозоқ жамоасини қасддан қочириб юборгансиз, энди, ўша томонга қайтадан бориб, уларнинг устига бостириб боришингизга тўғри келади», деди. Амирлар амир Олимхондан бу сўзни эшитгач, ўйга толдилар. Қандай чора-тадбир ўйлаб топишни билмай қолдилар. Чунки, бу пайт Жадий ойи[271] бўлиб, лашкар аҳли совуқ шиддатидан қийин аҳволда қолган эди. Шу воқеа асносида подшоҳ иноятсизлигининг юракни тешар ўқи учидан оғринган ва ҳалигача шу ярасига малҳам топмай, бундай яшагандан кўра ўлишни афзал билиб юрган сипоҳилардан бир нечтаси подшоҳга қарши адоват учун унинг қонини тўкиш камарини белига боғладилар ва вақт топиб, бу иш сари қўзғалдилар. **Байт:**

Ҳар ҳийлае ки дар тасаввури ақл омад,
Кардем, акнун девонаги мебояд.
(*Мазмуни:*
Ақлимиз етган не ҳийла бўлса қилдик,
Энди эса телбалик қилишимиз қолди).

Бир неча муддатдан бери ул туз кўр қилгурлар амир Олимхонга нисбатан хусуматни амалга ошириш борасида тадбир ўйлаб юришарди. Айниқса, Идрисқулбий ва Жумъабой қийто-

[271] 20-декабр – 20-январь ойлари орлиғига тўғри келади.

қий салтанатнинг оламни ёритувчи қуёшини ҳийла ва макр этаги билан сўндириш ва подшоҳ қонини ноҳақ тўкиш фурсатини пойлаб юрардилар. **Назм:**

Дар қатли шаҳ зи рўйи ҳасад он ду носипос,
Дамҳо заданд, кўраи тазвир тофтанд.
Ва андар шаби зуллом ба саъйи камоли хеш,
Мўйи гараз ба новаки ҳийлат шикофтанд.
Зи аъмоли нафс ажри шаҳодат ба шаҳ расид,
Эшон жазойи феъли бади хеш ёфтанд.
(*Мазмуни:*
Шоҳни қатл этиш учун ул икки ношукр,
Пуфлаб, фиреб қўрасин қизитдилар.
Қоронғу тунда кўрсатиб ҳаракатлар,
Ғараз толасин ҳийла киприги билан очишди.
Нафс ишидан шаҳодат ажри етди шоҳга,
Улар ўз ёмон феълининг жазосин топишди).

Бунинг қисқача тафсили тез орада баён қалами томонидан рақам қилинажак. Шоҳзода Умархон кўрнамак амирлар билан маслаҳатни бир ерга қўйиб, амир Олимхонни Тошкандда ёлғиз қолдириб, ўзлари Хўқанд тарафга қайтиб кетадиган бўлишди. Ўша чоғда амирлар, барча баҳодирлар, *маҳрам* ва *ясовуллар* амир Олимхон билан бирга Тошкандда эдилар. Қолган лашкар аҳли шаҳардан бир фарсах наридаги Чирчиқ дарёси бўйида қурултой чақирган эди. Шоҳзода амир Умархон кўрнамак амирлар билан аҳду паймон қилгач, эртаси тундан ярми оққанда вафосиз амирлар билан уятсизлик либосини кийганча хушхиром отга миниб, йўналиш жиловини лашкаргоҳ сари бурди ва ўрдуга етгач, «амир Олимхонни ўлдирилди, замон шоҳзода Умархоннинг замони», дея жар солишди. Лашкардагилар бу чақириқни эшитиб, ўша қоронғу тунда Банот ун-наъш каби ҳар ёнга сочилиб, Хўқанд тарафга қараб кетдилар. Амир Умархон эса тезлик билан ҳаракат қилиб, тонг ёришидан бурун Оҳангарон чўлига етиб олиб, Кировчи қалъасига кирди. Ўша ерда Хушвақтни *сардор* қилиб, бир нечта жангчиларни қўйиб, ўзи Хўқанд сари кетди. Тез суръатларда довондан ўтиб, Шаҳидон мавзесига тушди ва у ердан отланиб, Сайҳун дарёсидан кечганча тун ярмидан ўтганда қирқ нафар одам билан

Хўқандга кирди ва жаҳонбонлик тахтига ўтириб, салтанат ўриндиғида ором олди ва мамалакат ишларига киришди. **Маснавий:**

Ба алтофи Илоҳи субҳи умед
Дамид аз матлаъи иқболи жовид.
Баромад меҳр аз буржи иноят,
Аён гардид шаби ғамро ниҳоят.
(*Мазмуни:*
Умид тонги илоҳи лутф ила,
Мангу иқбол матласидан балқиди.
Қуёш чиқди иноят буржидан,
Ғам тунининг ниҳояси бўлди аён).

Амир Олимхоннинг укаси ишидан хабар топгани зикри

Гапнинг қисқаси шуким, шаҳзода Умархон йўналиш жиловини дор ас-салтана Хўқандга бургач, бу хабар эртаси куни бутун Тошканд мамлакати бўйлаб ёйилди. Барча хосу ом ҳайрат бармоғини тишлаб, фикр денгизига ботдилар. Надимлардан бири бу даҳшат аломатли хабарни етказганда Амир Олимхон ноз уйқуда дам олиб ётарди. Ўзининг қудрати ва жасурлигига мағрур юрган амир бу юракни эзувчи ҳодисанинг рўй берганини эшитиб, ваҳшат тўшагидан сакраб турди ва бор гапдан хабар топди. «Бу олам ҳодисларга тўладир» ишорати бўйича ғаддор фалакнинг не ўйин қўптирганини англади. Амирлар ва сипоҳнинг бундай журъати ва жасоратидан ҳайрон қолди. Ўша пайтда жаноб қиблагоҳ отам амир Умархоннинг кетгани тафсилотини тушунтириб бердилар. **Байт:**

Ки донад ки фардо чи ояд падид,
Магар он ки фардо ҳам ӯ офарид.
(*Мазмуни:*
Эртага нима рўй беришин ким билар,
Эртани ҳам У яратганига боқмай).

Гапнинг қисқаси, амир Олимхон ташвишли бу хабардан воқиф бўлгач, ёнидаги амирлари ва надимларини бир ерга йиғди

ва «ишда машварат қилинглар»[272] ишоратига кўра ўртага маслаҳат қуръасини ташлади. Ниҳоят, саййид Алибекни қайтадан Тошканд тахти узра ҳоким қилиб ва унинг ёнида Арслонбекни довюрак жангчилардан иборат лашкар билан қолдириш ҳамда амирнинг ўзи Хўқанд томонга қайтиши юзасидан қарор қабул қилинди. Ўша вақтда Зуҳур *девонбеги* катта қўшин билан Сайрам[273] ни қамал қилиб турган пайт эди. Уни ўзи олдига чақиртириш учун одам юборди. Шу билан амирнинг отланиб йўлга чиқиши ҳам бир ҳафта орқага сурилди. Ўшанда амир Олимхон «инсон эҳсоннинг қулидир» ҳадиси мазмунини ўзига касб қилиб, хазина эшигининг оғзини ланг очиб, қўлини ато ва инъом сари чўзди. Хазина эшиги қувончдан инсон қулфи дили каби очилиб, тилла тангалар дарахт барглари сингари ерга сочилди. Амир шу йўл билан амирлар дили қушини эҳсон донаси билан тузоққа илинтиришга уринмасин, барибир, натижа бермади ва сира фойдаси бўлмади. **Мисраъ:** Имтиҳон кардем кори ҳар касе маълум шуд (Имтиҳондан ўтказдик, кимнинг нимага қодирлиги маълум бўлди).

Айни ўша дамларда Зуҳур *девонбеги* ҳам қамални ташлаб, амир даргоҳига етиб келди. Шунинг эртаси куниёқ йўналиш жиловини мамлакатининг пойтахти сари тўғирлади. Бир манзил масофадан сўнг Кировчи қалъасини паргор доираси сингари ўртага олиб, ўша ерда қўш ташлади. Қалъада ўтирган Хушвақт *сардор* ҳам шу вақт қамалчиларга қарата ўқу тўфанг отишга тушди. Амир Олимхон бу ерда бирон иш чиқара олмаслигини билиб, ноилож, у ердан қўзғалганча довон тагига бориб жойлашди. Эртаси куни у ердан отланиб, катта йўл билан тоққа қараб йўналишни режа қилди. Қизил кўприк[274] манзилига етгач, олдидан тоғлик халқ тўсиб чиққанини кўрди. Айниқса, тўфанг отишда донг таратган понғозилар жамоаси уларга қараб ўқ ва тўфанг отишга тушиб кетдилар. Амир ўтмоқчи бўлган жой жуда тор йўлак бўлиб, бу орада катта йўлга олиб чиқадиган бошқа ҳеч қандай ўтарлик йўқ эди. Амир Олимхон бу воқеани кўргач, чу-

[272] Қуръони карим, 3:159.

[273] Сайрам – Қозоғистоннинг жанубидаги қадимий Исфижоб шаҳри.

[274] Қизил кўприк – Оҳангарон водийсидаги қишлоқ номи.

қур ўйга толди ва қандай чора-тадбир топишни билмай қолди. Айни шу чоғда кўрнамак амир ва сипоҳилар ҳам тўп-тўп бўлиб, амирдан юз ўгирганча кета бошладилар. Амир неча дарду ҳасрат билан аттанглик қўлини бир-бирига урар ва бутун вужудини афсус-надомат туйғуси чирмаб олган эди. **Байт:**

Ҳайф аст ки зумраи одам бариаш ном,
Онро ки ҳаққи соҳиби неъмат нашносад.
(*Мазмуни:*
Одам қаторида номини тутиш ҳайфдир,
Ким агар неъмат соҳиби ҳаққини билмаса).

Иттифоқан, амир бу туғёнли ва ташвишли сафарда муҳтарам ҳарамлар ва анбар сочли пари чеҳралардан икки юз нафар хотин-қизни ҳам ўзига ҳамроҳ қилиб олиб чиққан эди. Шу олатасирда амир Олимхон олдида қирқ нафардан ортиқ киши қолмаган эди. Амирлардан эса жаноб қиблагоҳимдан бўлак битта киши ҳам йўқ эди. Охир-оқибат, маслаҳатлашиб, яхшиси, Хўжанд вилоятида амирнинг келишини интизорлик билан кутиб ўтирган Холиққул мирзо амир олдига бориш лозим, деган қарорга келишди. Бу қарор амир Олимхонга мақбул келиб, йўналиш жиловини Хўжанд вилояти сари буришди. Ўша аснода амир Умархон тарафдорларидан бири мазкур маслаҳатнинг маъқулланганидан ташвишга тушиб, уларни йўлдан оздириш учун бир ёлғон ўйлаб топиб, амир Олимхонга, «аниқ бир маълумотга қараганда амир Умархон Хўжандни ҳам эгаллабди ва Холиққул мирзони ҳибсга олиб, Хўқандга олиб кетибди», деди. Амир Олимхон бу гапни эшитгач, у томондан ҳам умидини узди. Давлатдан бутунлай айрилиб қолмасликнинг ягона чораси билиб, Тошканд ҳукуматини катта ўғли шоҳзода Шаҳрухга берди. Ўғли кетишга рухсат олиб, Тошканд томон кетди.

Алқисса, амир Олимхон қараса, иш қўлдан чиққан ва бу довон йўлидан ўтаман дейиш ақлли одамнинг иши эмас. Ноилож неча дарду ҳасрат билан илгари кўзда тутилмаган йўл орқали йўналиш жиловини бурди ва таваккал қилганча йўл босиб кетди. Тор йўллар ва тошли тоғ сўқмоқларида отларнинг кўпи юришдан қолиб, тонгдан шомгача икки кун давомида ўта қийин бир тарзда йўл юрилди. Оёқ-қўлига ўзи хино қўйишга ҳам эринувчи ой юзли канизакларнинг оппоқ оёқларини шағал тошлар ёриб,

болдирлари қора қонга бўялди. Чунки бу парилар бош яланг, оёқ яланг пойи пиёда чопқилаб келмоқда эдилар. Уларнинг ҳолига қиё боқадиган бир одам топилмасди. Яъни, ота ўғилга қарамайдиган, она қизи ҳолидан хабар олмайдиган вазият эди.

Алқисса, учинчи куни Бодом чашма деган жойга етиб келдилар. Бу пайтда амир Умархон барча йўлларга ўз лашкаридан одам қўйган ва улар амир Олимхонни тутиш учун худди овчи итларга ўхшаб ҳамма жойни ахтариб юришарди. Тақдирни қарангки, Умархон буйруғи билан Шодмонбек ва Муҳаммадшариф ўша Бодом чашма[275] томонларга юборилган экан. Тасодифдан, уларнинг йўли Бодом чашма устидан тушиб, амир Олимхоннинг ҳарам аҳли билан шу ерга келганини билиб қолишади ва кўнгилларига амирни талаш фикри келади. Ўша қоронғу тунда жаноб қиблагоҳим амир Олимхонни яшириб, тезликда Муҳаммадшарифбий ва Шодмонбек олдига бордилар ва уларга қаттиқ-қаттиқ гапириб, койиган кўйи бу бекларни талон-тарож ишидан қайтардилар. Ўша пайтлари мен етти ёшда эдим. Тун ярмидан оққанда қулоғимга мунгли бир йиғи товуши кирди. Кўзимни секин очиб қарасам, икки киши бир-бирини бағрига босганча пиқ-пиқ йиғлаб ўтиришибди. Бу ҳолни кўриб, болалик қўрқуви юрагимга йўл топди ва жаранги тоғларни акс-садо бердирадиган, кучи булоқ сувларини тоширадиган бир тарзда чинқираб йиғлашга тушдим. Шу заҳоти кимдир қўли билан оғзимни ёпди ва туркий тилда «дам тур», деди. Яхшилаб тикилсам, амир Олимхон экан. Опаси, яъни онам билан видолашаётган экан. Видолашувдан сўнг ул шижоат ўрмонининг йўлбарси фақирнинг шўр пешонасидан ўпди ва отга миниб, беш нафар одами билан қочиш йўлини ихтиёр этди. Ўша қоронғу тунда тоғма-тоғ, даштма-дашт боши оққанча ҳайрон юришди. Қаерга боришни билмасдилар. Ниҳоят, туз конига етдилар. Ул беш нафар надим амирга қараб, «амирнинг бу ерда бу янглиғ журъат билан тўхташи яхшиликка олиб келмайди. Агар Ўратепа вилоятига саййидлик паноҳи Маҳмудхон олдига борсалар, айни муддао ва тўғри иш бўларди», дедилар. Бу бечора подшоҳнинг олдинда турган ўлими буйруғи ва шаҳидлик ҳукми тақдир маҳкамасида «ажаллари етса

[275] Бодом чашма – Оҳангарон водийсида, Тошканд йўлидаги қишлоқ номи.

уни ўз вақти соатидан орқага суриб ҳам бўлмайди, олдинга ўтказиб ҳам бўлмайди[276]» каримасига кўра аллақачон ёзилган, қисмат битиклари «барча нарса фоний бўлур»[277] калимаси бўйича ёзилиб, «яратганинг олдига рози ва хушҳол қайт[278]» нидоси бу подшоҳ қулоғига етган экан, шунга кўра: – Ҳа, сизлар айтганингиздек тўғри йўл саййидлик паноҳи Маҳмудхон олдига боришдир ва бу яхши бир маслаҳат. Аммо, бунга ор-номусим йўл берармикан? Ахир мен кечагина ўзимга тобеъ қилиш учун саййид Маҳмудхон устига қилич яланғочлаб бориб, қанчалар азоб берган бўлсам. Қолаверса, бугун унинг олдига бориб, мадад олсаму ўзим қўлим билан тинч ўтирган халқни ҳодисалар гирдобига итаришим, ободлиги ва фаровонлиги учун шунча курашганим мамлакатимни ва бир умр қилич билан фатҳ этган ўлкаларни уруш оловига ташлашим инсофдан бўлмас. Битта ўзимнинг омон қолишим учун бутун оламни ҳалокат жарига қулатишим яхши иш эмас. Азалда нима тақдир қилинган бўлса, ўшани кўраверараман. Лекин, бундай ёмон отлиқ қилувчи ишнинг яқинига ҳам йўламайман. Душман олдига боришни ҳам ўзимга эп кўрмаяпман. Мен бу амирларга шу даража ёмонлик қилишларига сабаб бўлувчи бирон-бир ёмонликни раво кўрмаганман. Агар ул кўрнамаклар хаёлида нима ёмон ният бўлса, худога солдим, – деди ва ушбу **байтни** ўқиди:

Аз даври фалак мерасадам даври тасалсул,
Ҳарчанд ки дар давр маҳол аст тасалсул.
То чанд тавон дарду гами даҳр кашидан,
Фарёд ки дигар натвон кард таҳаммул.
Бо ин ҳама саргаштагии давр валекин,
Берун наравам як қадам аз роҳи таваккул.
Бар дафтари ўз ранг хатти ихлос набошад,
Оре набувад маъниш қуръон ба тарассул.
Умед ки дасти мани афтода бигир,
Он рўз ки кори ҳама афтад ба сари пул.
(*Мазмуни:*
Фалак айланишидан даврим айланар мудом,
Даврда қийин бўлса ҳам гардиши даврон.

[276] Қуръони карим, 7:34.
[277] Қуръони карим, 55: 26.
[278] Қуръони карим, 89:27 – 28.

Қачонгача даҳр гаму ташвишини чекмоқ,
Фарёд ки энди чидаб туриб бўлмас ахир.
Даврнинг бу барча саргашталигига қарамай,
Таваккал йўлидан бир дам чиқмас четга.
Тақдир дафтарида ихлос хати бўлмаса,
Қуръон маънолари магзига етиб бўлмас.
Умидим мен йиқилганнинг қўлидан тут,
Барчанинг йўли пулсирот устидан тушган кун).

Подшоҳ шу каби сўзларни айтгач, надимлар берган кенгашдан бош тортиб, уни табъига мос ва мувофиқ топмади. Асли зотида довюраклик ва мардлик ғайрати мавжуд бўлгани боис бу маънига қулоқ осмади ва уни қўрқоқлик, қочиш санаб, бу каби ишлардан ор этишини билдирди ва «агар ажалимиз етмаган бўлса, сабаблар яратгувчиси бирон бир сабабни раво кўради, агар умримиз муддати тугаб, шаҳидлик шаробини тутқазиб турган бўлса, уни қандай рад қилиб бўлади. **Байт:**

Сари иродати мо ва остони ҳазрати ўст,
Ки ҳар чи бар сари мо меравад иродати ўст.
(*Мазмуни:*
Бошимиз ҳурматимиз, даргоҳ унинг ҳузури,
Бошимизга не келса унингдир ихтиёри).

Нетай, агар ёнимда жонини аямайдиган мингта ёш аскарим бўлса бу ёғий кўрнамак қавмни нима қилишимни ўзим яхши билардим. Афсус, мақсадимга етмай бу дунёдан кетмоқдаман. Ҳозир ҳам бўлса то танимда жоним бор экан бу сотқин тоифадан бўш келмай, бу хаворижий[279] тоифа билан уришиб, «мустаҳкам

[279] Хаворижийлар – 657 й. ўлдирилган халифа Усмоннинг қариндоши Сурия ҳокими Муовия халифа Алига қарши уруш эълон қилди. Фурот дарёси ўнг қирғоғидаги Сиффин деган жойда юз берган жангда Али қўли баланд келган бўлса-да, у рақиблари билан келишишга кўнди. Бундан норози бўлган Алиаскарларидан 12 минг киши жанг майдонини тарк этдилар ва *хорижий*лар деб аталган диний-сиёсий оқимни ташкил қилдилар. Халифа Али 661 й. 19 январда хорижийлардан Абдураҳмон ибн Мулжам ас-Соримий деган шахс томонидан Куфа масжидидан чиқиш пайтида жароҳатланади ва икки кундан сўнг вафот этди.

далил дастасидан ушлади ва уни узолмади»[280] мазмунича сабр ва таваккалнинг мустаҳкам дастасидан ушлаганча, ҳеч қачон бу ишдан ўзимни олиб қочмайман. **Назм:**

Собитқадам он аст ки аз жо наравад,
Гарчи саргашта бувад гирди замин ҳамчу фалак.
Мисли Симурғ, ки аз жо набарад тўфонаш,
На чу гунжишк, ки афтад ба дами боди туфанг.
(*Мазмуни:*
Собит қадам улдирки, жойидан қўзғалмас,
Ер атрофи гар фалакдек саргашта бўлса ҳам.
Семурғни тўфон ўрнидан қимирлата олмагандек,
Милтиқ шамоли дамидан йиқилувчи чумчуқдек эмас).

Аммо, нима қилган бўлсам, ўзимга ўзим қилдим. Насиҳатчиларим сўзига қулоқ солмадим, ўз вақтида укам ва кўрнамак амирлар пайини қирқиб, кўнглимни улар ташвишидан холи қилмадим. Энди афсусланиш бефойда иш.» **Байт:**

Чу хуршеди тобанда шуд нопадид,
Шаби тийра бар чарх лашкар кашид.
(*Мазмуни:*
Нур сочувчи қуёш бўлгач пинҳон,
Қоронғу тун чарх узра қўшин тортди).

Алқисса, минг бир кеча ҳодисаси рўй берган ўша кечаси зулматнинг сақичдай қора пардаси «тунга қора либос кийдирдик[281]» тақозосича амирнинг замон қийинчиликлари остида қолган бошига не қора хаёлларни келтирди. Замон подшоҳига омонлик сармояси ва мақсади ҳосиллик сардафтари бўлган умри азиз унга вафодорлик қилмоқчи эмаслиги, азиз бахти ёрдам бермаслиги аён бўлди. **Байт:**

Ту мапиндор ки даврон ҳам яксон гузарад,
Гоҳ дар васл гаҳе дар гами ҳижрон гузарад.

---

[280] Қуръони карим, 2:256.
[281] Қуръони карим, 78:10.

(*Мазмуни:*
Даврон ҳамиша бир хил ўтар деб ўйлама,
У гоҳ васл, гоҳ айрилиқ гами билан кечар).

Байт:
Ғофил машав ки қудрати соқи зи жоми даҳр,
Гаҳ софи лутф медиҳад ва гоҳ дурди қаҳр.
(*Мазмуни:*
Ғофил бўлма ки, соқий қудрати даҳрдан,
Гоҳ соф лутф беради, гоҳ қаҳр дурдин).

Ҳа, жаҳон ҳеч қачон бир хилда турмайди. Шукр қилишимиз учун саломатликни касалликка муқобил қилиб қўйибди. Чиройли мукофотга етиши учун фақрда сабрни ва савоб топишингни синаш учун бойликни яратган. Бошқалар ўзининг ёмонлик ишида фойдаланмоғи учун Сулаймоннинг мулк узугини девнинг қўлига тутқазди[282], одамлар ҳодисалар рўй беришидан уялмасин деб Юсуфни зиндон кишанига солди[283]». Чунончи шоир Низомий демиш, **маснавий:**

Нишоте пеш аз ин буд он қадам рафт,
Ғуруре ки жавони буд ҳам рафт.
Ҳадиси кудакиву худпарасти,
Раҳо кун ки он хуморе буду масти.
Чу умр аз си гузашт ёхуд аз бист,
Намебошад дигар чун гофилон зист.
Нишоти умр бошад то чиҳил сол,
Чиҳил чун бигзарад резад пару бол.
Паси панжоҳ набошад тандурусти,
Ба сар кунди пазирад, пой сусти.
Чу шаст омад нишаст омад падидор,
Чу ҳафтод омад афтоди олати кор.

---

[282] Ривоят бўйича Сулаймон пайғамбар дев, парилар устидан ҳам ҳукмронлик қилиб, уларни узуги қоши измида тутган ва вафотидан сўнг бу узук бошқа пайғамбарларга берилмасдан Сулаймон девларидан биттаси қўлига тушган, бу ерда шунга ишора қилинмоқда.

[283] Юсуф алайҳиссалом воқеаларига ишора.

Ба ҳаштоду навад чун даррасиди,
Басо сахти ки аз гети кашиди.
Дар онжо гар ба сад манзил расони,
Бувад марге ба сурат зиндагони.
Агар сад сол мони дар яке рўз,
Бибояд рафт аз ин кохи дилафрўз.
Ҳамон беҳтар ки худро шод дори,
Дар он шоди Худоро ёд дори.
Ба вақти хушдили бар вақти пуртоб,
Даҳон пур ханда дори, чашм пур об.
Чу ба гиря нашояд буд хандон,
Дар ин хандон нашояд баст дандон.
Чу субҳи он равшанон аз гиря растанд,
Ки барқи хандаро бар лаб бубастанд.
Биёмўзам туро гар кор банди,
Ки ба гиря замоне хуш наханди.
Чу чандон карди аз пурханда ҳоле,
Ба ханда тангдастиро бимони.
Набини офтобу осмонро,
Аз он хандад, ки хандонад жаҳонро.

(*Мазмуни:*

Бундан олдин бўлган хурнсандчилик алақачон кетди,
Ёшликдаги магрурлик ҳам кетди,
Болалик ва бебошлик эртаги ҳам,
Унут, у бир хумор ва мастлик эди, ўтди.
Умр йигирма ёки ўттиздан ўтса,
Ғофиллик билан яшаб бўлмайди энди.
Умр хурсандчилиги қирқ ёшгача,
Ундан ўтса қанотсиз қушсан.
Элликдан сўнг соғлиқ қолмас,
Бошдан ўткирлик кетади, аёқдан куч.
Олтмишда сен ўтириб қоласан,
Етмишда энди ишга ярамайсан.
Саксон, тўқсонга кирсанг,
Оламдаги барча азобни кўрасан.
Юзга агар етса ёшинг,
Суратда тириксан, аслида ўлик.
Юз йилдан ҳам ошса ёшинг,
Бир кун кетасан бу гўзал оламдан.

Яхшиси сен шод яша,
Бу шодликда сен Худони эсла.
Хурсандчиликда куласан,
Кўз ёш тўкганда йиглайсан.
Йиглаганда кулиб бўлмас,
Кулганда эса йиглаб.
Ғамдан қутулганлар кулиб,
Кулгидан ўзларини тутаолмайдилар.
Сенга айтай: ишни билсанг,
Кўз ёш билан кулиб бўлмас.
Жуда кўп хурсандчилик қилсанг ҳам,
У сени муҳтождек кўрсатади.
Осмон ва қуёшни ҳам кўролмайсан,
Чунки улар кулиб, оламни ҳам кулдирадилар)

Алқисса, амир Олимхон чор-ночор неча минг дарду ғам билан тақдирга тан берди. Сайҳун дарёси қирғоғи бўйлаб тепа сари кетаверди. Ўша зулматли тунда Бодом чашмада биз билан қолган муҳтарам ҳарамлар ва ҳарам канизаклари бу янглиғ қора кунларни, ҳатто тушларида кўрганида ҳам юраклари ёрилиб ўлардилар. Тунниng қоқ ўртасида ўз соҳибидан айрилиб қолганини билиб, нола-ю оҳ тортганча зор-зор йиғламоққа тушдилар ва ушбу туркий мисраъ тилларидан жорий бўлди. **Мисраъ:** Бўлмасун ҳеч ким, ё Раб, бунда султондан жудо. (Эртаси куни неча ғам ва андуҳда Хўқанд сари юзландик). Амир Олимхон жуда тезлик билан тонг отмасдан бурун Оққар номи билан танилган Ашт кечуви орқали дарёдан қон ичар наҳанг каби ўтгач, субҳи содиқ кемаси ҳам тун қоронғулиги қаъридан чиқиб, уфқ соҳилига етишди. Ўша пайтда беш надимидан битта ғулом ва Зуҳур *девонбеги* ёнида қолган бўлиб, амир Олимхон ушбу байтни қайта-қайта такрорлар эди. **Байт:**

Эй ҳамнафасон оҳ ки бе ёр бимондем,
Дард аст ғаму ҳажр гирифтор бимондем.
(*Мазмуни:*
Эй, оҳга ҳамнафаслар, бунда ёрсиз қолдик,
Дарду ҳижрон ғами, ўзимиз домга солдик).

Айни пайтда амир Умархон лашкар аҳлига амир Олимхон масаласида сергак бўлиб туришни буюрган ва улар барча ер-

ларга пистирма қўйган эдилар. Иттифоқо, амир Олимхон келаётган тарафда амир Умархоннинг қайин отаси Раҳмонқулбек Андижон сипоҳи билан Анқо қушига тузоқ қуйиб ўтирганди. Унга Фарғона подшосининг ёлғиз ва саргардон ҳолатда ушбу бепоён даштда ғаму алам билан кетаётгани хабари етиб келди. Хабар етиб келгани ҳамоно ул малъунлар шу заҳоти отланиб, ул шижоат майдони шерини қувлашга тушдилар. Айни ўша чоғда амирнинг «Обноқ юз» номли шамолдан ҳам тезучар оти юришдан толиққан бўлиб, қипчоқ жамоасидан ўн нафар найзадор малъунлар бошқа таъқибчилардан олдинга ўтиб олиб, амир кетидан етиб келишди ва ул бевафо кўрнамак гумроҳлар бахту саодатнинг жаҳонни кўрсатувчи жомини исён тоши билан чил-чил синдириб, мақсади ҳосиллик биносини бадномлик болғаси билан қулатдилар ва мурод хирманини бадбахтлик тўфони қўли билан фано елига совурдилар. Қипчоқ жамоаси тўраларни ўлдириш билан ном чиқарганлар, ўзбек қавми ичида ул қавмдан ёмонроғи ва баттоли йўқ. Чунончи, Бухоро подшоҳи Убайдуллоҳ хон[284] ни ҳам ана шу қипчоқлар неча хору зорликда шаҳид қилганлар. Бу ҳақда илгари ёзган эдик. Ўзларининг ўтмишдаги уруғдошларидан қолишмайдиган бу жамоа ҳам «ҳар бир нарса ўз аслига қайтади» ҳадиси мазмунига кўра ва ушбу **байт:**

Оқибат гургзода гург шавад,
Гарчи бо одами бузург шавад.
(*Мазмуни:*
Бўри боласи барибир бўри бўлади,
Гарчи одамлари ичида ўсса ҳам) –

гаплари бўйича, «Аллоҳнинг ғазаби ва лаънатига дучор» ва «жойлари жаҳаннам бўлгур» бу гуруҳ уятсизлик либосини кийиб, золимлар билан маслакдош бўлиб, ул жаҳон султони атрофини ўраб олдилар. **Байт:**

Ку чашм ки бингарад бадон рўй,
Ку пойе ки раҳ равад бадон сўй.

---

[284] Убайдуллоҳ – Убайдуллоҳ Муҳаммад Баҳодирхон (1681-Бухоро-1711.16.3), Бухоро хони (1702-11), аштархонийлар сулоласидан. Субҳонқулихоннинг ўғли.

(*Мазмуни:*
Ул томонга қарашга кўз қани,
Ул тарафга юришга оёқ қани).

Гарчи салтанат шавкати юрт бошқариш шариатидаги иймон вожибларидан бўлса-да, ва подшоҳларни ҳақорат қилиш жаҳонбонлиқ тариқатидаги таъқиқланган амаллардан эса-да, бунга риоя қилиб ўтирмадилар ва бу ҳаром феълни ҳалол билдилар ҳамда шармсизлик қалқонини шум юзларига тутиб, вафосизлик йўли бўйлаб қадам босдилар. Бечора подшоҳ замона босқин-чопқини ҳамласи зарбасидан ҳар лаҳза қон тўла бағир ва ғам-ғуссали юрак, минг булоқли ёшли кўз билан от қувдириб борарди. Қараса, иш қўлдан кетган. Ноилож юзини жанг сари ўгирди. Шерюрак подшоҳ қўлини қиличи сари югуртириб, битта ўзи ул тўнғизлар галаси орасида қолди ва мардлик намунасини кўрсатишга шайланди. **Байт:**

Ки анқо боз монад аз паридан,
Зи гунжишкон лагад бояд кашидан.
(*Мазмуни:*
Анқо учишдан қолса чумчуқларнинг
Тепкисини кўтаришга мажбур бўлади).

Кескир қиличини қинидан суғуриб, шеру қоплон каби тўнғизлар подаси сари юзланди. **Байт:**

Чу хусрав ки танҳо кунад кору зор,
Чи ёбад дар он дашт чандин савор.
(*Мазмуни:*
Подшоҳ ёлғиз қолиб ўзи урушса якбор,
Ул отлиққа тўла даштда нимага эришар).

Шу тариқа душманларга ҳамла қилди ва атрофидаги Сурайё юлдузи каби бир ерга тўпланган бу лаънати жамоа йиғинини Банот ун-наъш юлдузлари туркуми[285] каби ҳар ёнга сачратиб юборди. **Байт:**

---

[285] «Банот ун-наъш» (ўлик қизлар) – араблар Етти қароқчи (Катта айиқ) юлдузлар туркумини шундай атайдилар. Бадиий адабиётда бир-бировдан айро тушиш рамзи сифатида ҳам ифода этилади.

Ба як ҳамла он шери мардумшикор,
Баровард аз хайли душман димор.
(*Мазмуни:*
Бир ҳамла билан у инсон овловчи шер,
Душман тўпи бошидан чиқарди олов).

Бир зумда иккита нопокнинг калласини танасидан жудо қилди. Яна бир малъун эса ул шерюрак подшоҳга найза ўқталди ва подшоҳ унинг найзасини нопок қўлидан тортиб олиб, тағин учтасини шу найза билан жаҳаннм сари юборди. **Байт:**

Фалак гуфто: хуш аст он қабзаи даст.
Замин гуфт: офарин бодо бар он даст.
(*Мазмуни:*
Фалак деди: не хушдир ул қўл панжаси.
Ер ҳам деди: арзир офариннинг қанчаси).

Қолган бештаси бу ҳолни кўриб, қочишга тушдилар. Ўша пайтда, тақдирни қарангки, ул жамоадан жаллодликда Шамрни ўзига устоз билган биттаси ногаҳоний бало каби етиб келди ва қочоқларни орқага қайтарди ва амир Олимхон сари юзланди. **Мисраъ:** Шере ки асири саг шавад ҳам зи қазо аст (Шер ит қўлига асир тушса, бу тақдирдан бўлак нарса эмас); Ул лаънати тўфангни юракни тешар ўқ билан ўтлади ва отган ўқи амирнинг Моваруннаҳрда тилларга тушган холдор чиройли юзини пиёз қовуғи каби шилиб ўтиб, ул хусравнинг орқасидан текканча, кўкрагидан тешиб чиқди. Мамлакатда энг кучли ҳисобланган подшоҳ эгарга қапишиб, аянчли бир алфозда отининг ялини муборак тиши билан чайнаганча ул елдек учар отнинг бўйнини бир томон тортиб, қиялаган кўйи юзтубан ерга қулади ва неча хору зорликда тупроқ ва қонга беланди. **Байт:**

Сулаймоне афтода дар пойи мўр,
Яке пашша карда бар фил зўр.
(*Мазмуни:*
Сулаймондек йиқилади чумоли пойига,
Пашша эса зўрин ўтказади фил тойига[286]).

[286] Ҳайвонот олами тилини билувчи Сулаймон пайғамбар ва унга чигиртка оёғини совға сифатида олиб келган чумоли ҳикоясига ишора.

Фақат пок парвардигоргина ўлмайдиган зот бўлгани ҳикматидан инсон тоифасига киргувчи бул подшоҳ дарҳол ҳақ чақириғига лаббай деб жавоб берди. **Назм:**

Жаҳон, эй бародар, намонад ба кас,
Дил андар жаҳонофарин банду бас.
Макун такя бар мулки дунёйи зишт,
Ки бисёр кас чун ту парварду кушт.
Чу оҳанги рафтан кунад жони пок,
Чи бар тахт мурдан,чи бар рўи хок.
(*Мазмуни:*
Эй биродар, ҳеч кимга қолмас бу жаҳон,
Дилни ростла жаҳонни яратгувчи томон.
Бу тубан дунё мулкига суянма ҳеч замон,
Сендекларни ўстириб, келтирди сўнг қирон.
Пок жон истаса гар кетмоқни охират томон,
Не фарқ этар тахтда ўлмоғ ё ерда бермоқ жон).

Ўша пайтда Хўқанднинг бир фарсахлик яқинига етилган эди. Раҳмонқулбий ул марҳум шаҳид устига етиб келиб, шоҳни бу аянчли аҳволда кўриб, бутун вужудидан ўт-олов чиқиб кетди. Дарҳол ўзини отдан ерга ташлади ва юзини шаҳриёрликнинг кўрар кўзи оёғига суркаб, йиғлашга бошлади. Бирор соатдан сўнг ароба тайёрлаб келдилар ва ягонаи даврон, замона дуру гавҳари (амир жасади)ни арава устига ирғитиб, Хўқанд сари равона бўлдилар. Бу воқеа хабари амир Умархон қулоғига етгач, ташқаридан хурсандлик қилиб тургандек кўринса-да, ичидан ака-укалик меҳри жунбушга келиб, ҳасрат оловида куйди. Хосу ом ҳамма амир Олимхоннинг жасадини кутиб олиш учун чиқдилар ва бақириқ-чақириқ, доду фарёд билан шаҳарга олиб кириб, хилхонасида тупроққа топширдилар. Амир Олимхоннинг уч нафар ўғил фарзанди бор бўлиб, биринчиси мағфиратли шаҳид шаҳзода Шаҳрух, иккинчиси Оталиқ хон номи билан танилган мағфиратли шаҳид Иброҳимхон, учинчиси Муродхон эди. Яна учта муҳтарам қизи бор эди: Ойимхон, Улуқхон ва Офтобхон. Ва амир Олимхоннинг салтанат муддати ўн икки йил, умри ўттиз олти ёш бўлди.

Шаҳзода Шаҳрух ибн амир Олимхоннинг шаҳидлик шарбатини татигани зикри

Шаҳзода Шаҳруххон бузруквор отасидан рухсат сўраб, жуда тезлик билан бир кечада ўзини Тошканд вилоятига етказган ва ҳукумат ўриндиғига чиқиб ўтирган вақтда Тошкандлик амирлар ғайб пардаси ортидан нима кўриниш бераркан, дея давлат учун отилган қимор соққасига термулар эдилар. Шу пайтда амир Олимхоннинг шаҳид бўлгани хабари келиб қолди. Бу хабарни эшитган заҳоти амир Умархондан қўрқиб, ул куфрони неъмат кўрнамаклар эндигина жаҳоннинг бу буржига келган шаҳзода Шаҳруххонни ушлаб, бу ҳақда амир Умархонхон ҳузурига хабарчи юбордилар. Амир Умархон воқеа хабарини эшитгач, дарҳол Баҳодирхожа ва Назарбекни ул шоҳзодани ўлдирмак учун жўнатди. Ул икки жаллод тез суръатларда бегуноҳ шаҳзодани Тошканд вилоятидан ташқари чиқариб, Хўқанд томонга қайтдилар ва Оҳангарон чўли мавзесига етганда ўша жойда тунаш баҳонаси билан қолдилар. Шу кечасиёқ ўлим гулистонининг тезучар шамоли ҳали салтанат жуйборидан тўйиб сув ичмаган навниҳолни ер тубан қулатди ва ўлим панжаси подшоҳлик қутисидаги дурни фано ботқоғига улоқтирди. **Маснавий:**

Ажал хонаи тан бипардохташ
Пас аз тахт бар тахта андохташ.
Жаҳон кор аз ин гуна бисёр кард,
Замона нахустин на ин кор кард.
Ҳамон аст ин чархи фирузафом,
Ки гардид гирди сари Ҳому Сом[287].
Ҳамон аст ин золи зебо ниҳод,
Ки дар аҳди Жам буд ва Афросиёб[288].

(*Мазмуни:*
Ажал тан хонаси сари юзланди,
Сўнг тахтдан тахтага ташлади.
Жаҳон бу каби ишдан кўпин қилган,
Замонанинг ҳам бу биринчи иши эмас.

[287] Ҳом ва Сом – ривоятларга қараганда, Нуҳ набийнинг фарзандалари.

[288] Афросиёб – афсонавий Самарқанд турк подшоҳининг номи.

Бу феруза фом чарх шундай ўзи,
Ҳому Сом бошидан ҳам шундай чарх урган.
Шундайдир зебо асослининг зол кампири,
Жамшид ва Афросиёб замонидан ҳам).

Жаллодлар шаҳзода бўйнига камон ипини солиб, бўғиб ўлдирдилар ва жасадини Пайғамбар Ото қабристонига кўмдилар. Бир неча кундан кейин наъшини у ердан кўчириб, отаси олдига, ўзларининг хилхонасига келтириб дафн қилдилар. Умри муддати ўн саккиз йил бўлди ва ундан учта гўдак ўғил, бир қиз фарзанд ёдгор қолди. Ўғиллари Ҳайдархон, Саримсоқхон ва Каттахон эдилар.

Амир Умархоннинг шоҳлик тахтига чиқиши зикри

Амир Умархон илоҳий амр билан шоҳлик тахтининг ҳарир ўриндиғига гул янглиғ ўтиргач ёки шароб ичидаги маст қилувчи дурд тиниқлик касб этгандек ором олгач, хутба пояси ҳумоюн исми билан минбар каби баландликка кўтарилди ва танга эҳтиромли номи билан азизлик мартабасини топди. Ул асрнинг машҳур шоирлари амир Умархоннинг тахтга чиқиши таърихи, яъни санасини «Умар ба адл нишаст» сўзларидан чиқардилар. Ул шоҳвор гавҳар фармон берувчилик тахтига ўтириб, Фарғона мамлакатини адолат зийнати билан безади ва ўлкада тўла адолат ўрнатиб, фуқаро арз-додига етди. **Назм:**

Шуд аз анвори адлаш мулк равшан,
Зи файзи ҳимматаш гети чу гулшан.
Зи фитна аҳли оламро омон дод,
Ба аҳдаш адли Кисро рафт аз ёд.
Асоси шаръ аз тегаш матин шуд,
Дуогўяш ҳама рўйи замин шуд.

(*Мазмуни:*
Адли нуридан мулк бўлди равшан,
Ҳиммати файзидан юрт мисли гулшан.
Халқ яшади бўлиб ҳам тинч, ҳам омон,
Кисро (Хусрав) [289] *адолати даврин унутди аҳли замон.*

[289] Адолатлилиги билан танилган Эрон шоҳи Касро (Хисрав) кўзда тутилмоқда.

Шаръ асоси қиличидан бўлди мустаҳкам,
Дуолар қилди барча халқ ва ўзгалар ҳам).

Бўлиб ўтган фитналарнинг хамиртуруши ҳисобланган Ирискулбий ва Жумъабой Қийтоқий каби иккита ҳаромнамакнинг бошини қай бир азоб-уқубат билан нопок танасидан жудо қилдирди. **Байт:**

Аз ситам ҳар кас дилеро реш кард,
Он жароҳат бар вужуди хеш кард.
(*Мазмуни:*
Ким ситам билан бировнинг дилин яраласа,
Аслида бу билан у ўз вужудини жароҳатлайди).

Ўша пайтлари Ражаб *девонбеги* амир Олимхондан ҳадикка тушиб, амир Ҳайдар подшоҳ олдига кетган ва у ердан ҳам қочиб, Шаҳрисабзга келиб яшамоқда эди. Бу хабарни эшитиб, тўхтовсиз равишда ўзини амир Умархоннинг узангисини ўпиш сари етказиб, кўрунуш йўсинини бажо келтирди. Бир неча кундан сўнг амир Умархон ул шерюрак ҳаққига подшоҳона меҳрибонликлар қилди ва Тошканд ҳукуматини унга топширди. Ўша кезларда амир Умархон билан амир Ҳайдар подшоҳ ўртасида дўстлик ришталари боғланиб, амир қиблагоҳимнинг амакиси жаноб саййидлик паноҳи Тўрахожа *хожаи калон*[290] ни элчилик йўсини билан Бухорога амир Ҳайдар[291] подшоҳ ҳузурига юборди. Амир Ҳайдар аларнинг қадамини муборак билиб, жуда эъзоз ва икром кўрсатди. Хожа амир Ҳайдар подшоҳ билан янгидан аҳду паймон битимини тузишга эришди. **Байт:**

Фиристода бояд ки доно бувад,
Ба гуфтан далеру тавоно бувад.
(*Мазмуни:*
Юборилган элчи доно бўлсин,
Гапда қўрқмасу кучли бўлсин).

---

[290] Хожайи калон – хожаларнинг каттаси, сараси. Саййидларга бериладиган фахрий унвон.

[291] Амир Ҳайдар Шоҳмурод ўғли 1800-1825 йиллари Бухорода амир эди.

Рухсат берилгач, Бухородан чиқиб Хўқанд сари қайтдилар. Ўратепа мавзесига етгач, саййидлик паноҳи Маҳмудхонхожа укаси Султонхонхожа билан бирга *хожаи калон*ни кутиб олиб, ўз уйига туширди ва унинг ҳурмати учун яхши бир меҳмондорчиликни адо этди. Ўшанда Маҳмудхон Тўрахожа орқали ўз арзини ҳам амир Умархонга айтиб юборди. Тўрахожа жаноблари Хўқандга етгач, Маҳмудхоннинг сўзини амир Умархонга етказди. Амир Умархон шундан бир неча кун ўтиб, жаноб қиблагоҳимни Ўратепага юборди. Саййидлик паноҳи Маҳмудхон хожа бу хабарни эшитиб, Оқсув қирғоғигача укаси жаноби эшон Султонхон билан отамнинг истиқболига чиқиб, ўз уйига туширди ва яхши меҳмондорчиликлар қилди. Зиёфатни шу даража қуюқ қилдики, ҳали бундайини кўз кўриб, қулоқ эшитмаган эди. Қисқаси шуким, Маҳмудхон амир Ҳайдар подшоҳдан кўнгил узиб, амир Умархон тарафга оғди ва икки ўртада қаттиқ аҳду паймон битими тузилди. Бир неча кундан кейин Маҳмудхон жаноб Султонхон эшонни қиблагоҳимнинг ёнига қўшиб, кетишларига рухсат берди ва ўзи то Оқсув қирғоғигача ҳар икки қиблагоҳимни кузатиб қолди. **Байт:**

Фироқи дўст агар андак аст, андак нест,
Даруни дида агар ними мўст бисёр аст.

(*Мазмуни:*
Дўстдан озгина айро тушилса ҳам кўпдир,
Кўзга яримта қил кирса ҳам кўпдир).

Ҳар икки қиблагоҳ амир олдига етишгач, амир Умархон жаноби Султонхон эшонни жуда эъзозлаб, чексиз меҳрибонликлар кўрсатди ва қайтиб кетишларига ижозат берди.

Амир Умархоннинг Жиззах томонга қўшин тортиб боргани зикри

Саййид Султонхон кетгач, амир Умархон катта бир қўшин билан отланиб, уч манзилдан сўнг Хўжанд вилоятига келиб тушди. Эртаси куни ул вилоятдан кўчиб, Жиззах томон йўналди. Ўша фурсатда саййидлик паноҳи Маҳмудхон Ўратепа амирлари билан олти фарсахлик ерда олдига пешвоз чиқиб, амирни кутиб олди ва мулоқот амалга ошгач, амир Умархон саййидлик паноҳи

ҳаққида подшоҳона меҳру муҳаббатлар адо этди. Ул саййид маслаҳатига биноан жуда тез суръатлар билан йўл юриб, уч кеча-кундузда Шероз даштига етиб олди ва амир сипоҳилар ул мавзеъ аҳолисини шу даража талашдики, чақалоқ дунёга қандай ҳолатда келса, ўшандай қип-яланғоч ҳолатда судраганча асир қилиб олиб кетдилар. У ердан қайтиб, Жиззах қалъасини уч кечаву кундуз узук қоши каби ўраб, қамалда тутдилар. Сўнг Хўқанд сари қайтиб кетдилар. Хавос мавзесига етганда амир Умархон Жиззах юришида бирга қатнашган саййид Маҳмудхонга чексиз инъомлар билан маҳрибонлик кўргузиб, уйига кетишга рухсат берди. Ўзи эса Хўжанд қўрғонига кириб борди. Бир неча кун айшу ишратга машғул бўлди ва сўнг у ердан қўзғалиб, уч манзил юргач Хўқандга етиб олиб, давлат ишларига киришди. **Байт:**

Чун ҳиммати ў баланд чун бахти жавон,
Чун давлати ў жавон чун ҳукми равон.
(*Мазмуни:*
Ёш бахт каби ҳиммати осмон эди,
Тўғри ҳукмдек давлати навқирон эди).

Бу даврлар амир Умархоннинг акаси амир Олимхоннинг Хон Оталиқ ва Муродхон номли икки хонзода ўғилларини ватандан ҳайдаб чиқариб, Қоратегинга Абдулазизхон олдига жўнатган пайтлар эди. Шоҳ Абдулазизхон ул икки хонзода қадамини баракатли санаб, улар тарбиятига машғул бўлди.

Бир неча вақт ўтиб, амир Умархон амир Ҳайдар подшоҳнинг Пешоғар устига келгани ва ул бузилиб ётган қалъани обод қилиб, Худоёр валинеъматнинг ўғли Муҳаммадраҳим *девонбеги*га топширгани ҳамда кўнглида Ўратепани қамал қилиш истаги борлигини эшитиб қолди.

Амир Умархоннинг амир Ҳайдар подшоҳ устига лашкар тортгани ва бу хабарни эшитган амир Ҳайдар подшоҳнинг Самарқанд тарафга қайтиб кетгани зикри

Мазкур хабарлар амир Умархон қулоғига етгач, тўхтовсиз равишда Фарғона лашкари билан Ўратепа томонга юзланди. Бир неча масофани босиб ўтгач, ул вилоятга етди ва амир Ҳайдар

подшоҳнинг Пешоғар устида қурултой йиғини ўтказаётганини эшитди. Дарҳол урушқоқ қўшин билан манғит лашкаргоҳи томон отланди. Амир Ҳайдар подшоҳ амир Умархоннинг бу тарафларга келганидан воқиф бўлиб, апил-тапил ул мавзедан қўзғалганча Самарқанд томонга қайтиб кетди. Амир Умархон шабгир усулини қўллаб, кечаси тез суръатлар билан юрганча қуёш чиқиш маҳали Пешоғар қалъасига етиб борди. Қараса, «пай ҳаст, Ҳайдар нест» (изи бор, лекин Ҳайдарнинг ўзи йўқ) [292] ва амир айтган бу сўзлар шу воқеа таърихи бўлди. Пешоғар қалъасини узук ўртасига ўрнатилган қош каби ўраб, қамал ишига киришди. Уч кундан сўнг қўзғалиб, Ўратепа томонга қайтди. Ул вилоятга етиб келгач, амир Умархон кўнглига шаҳарга кирмоқ ва саййидлик паноҳи Маҳмудхон қўшида фотиҳа ўқимоқ истаги келди. Амирлар Умархон хизматига арз қилиб, «саййидлик паноҳи илгари қаршилик ноғорасини чалиб юрарди, хизматингизга ўтдим, деганига ҳам ҳали ҳеч қанча вақт бўлмай, айни чоғда подшоҳнинг ўзгалар шаҳрига кирмоғи ҳикматдан йироқ ва ақлдан узоқ нарса кўринади», дейишди. Амир Умархон амирларнинг бу янглиғ гапини эшитди, бироқ, табиатидаги туғма шижоат юзасидан уларнинг гапига илтифот назари билан боқмади. Жаноб қиблагоҳимни қирқ *маҳрам* билан бирга ёнига солганча қолган қўшинни Ражаб *девонбеги*га топшириб, шаҳар сари юзланди. Ўз фикрларини иккинчи марта амир Умархон арзига етказишга амирларнинг юраги дов бермади. Чор-ночор оғизларига жимжитлик муҳрини босганча моддий ва илоҳий нарсаларни яратган эгамдан амирнинг мақтов сифатли зоти саломатлигини тилашга киришдилар. Амир эса шаҳарга кирди ва саййидлик паноҳи меҳмондорлик шароитларини бекаму кўст адо этди ва амирнинг бошидан тилло тангалар сочди, оёғи остига қимматбаҳо

[292] Ҳазрат Али ибн Аби Толибни улуғлайдиган бир оқим исломдан бурунги бошқа бир оқим қоидаларига тақлидан соя-салқин ва боҳаво тоғлик ерларда ҳазрат Алининг рамзий қабрини ясаб, бу сўлим ерларни зиёратгоҳга (масалан, Афғонистондаги Мозори шариф ва Фарғонадаги Шоҳимардон каби) айлантириб, айрим ерларга ҳазрати Али қадами ва оти Дулдулнинг туёғи изи қолган (масалан, Хоразмдаги «Дулдул ҳатлаган») деган ақидани илгари сурганлар. Бу ерда шунга ишора қилиниб, «Алининг изи бор, лекин ўзи йўқ» гапи билан сўз ўйини қилинмоқда.

шол газламалар, зарбофт парчалар, кимхоб матолар ташлади. Турли-туман қимматли асбоблардан кўплаб совға ва ҳадялар тортиқ қилди. Учрашув ўтириши тугагач, амир Умархон жаноб сиёдатпаноҳ билан бирга ўз ўрдусига қайтиб келди. Амирлар лашкар аҳли олам шоҳини соғ-саломат кўргач, барчасининг юраги қувончларга тўлиб, хушвақтлик ила кулгу табассум ушбу байтни айтар эдилар. **Байт:**

Аз ин навиди муборак ки ногаҳон омад,
Башорате ба дилу муждае ба жон омад.
(*Мазмуни:*
Тўсатдан келган бу муборак хушхабардан,
Дилга бир башорат ва жонга бир мужда етди).

Амирнинг бу иши Мовароуннаҳрнинг барча ерига ёйилди. Барча хосу ом ул карамли султоннинг довюраклиги ва донолигидан ҳайратда қолиб, таҳсин ва офаринлар айтишди. Сиёдат паноҳнинг ишига ҳам қойил қолиб, «мошоаллоҳ» дедилар. Хуллас, амир Умархон ҳам саййидлар паноҳи Маҳмудхонга подшоҳона меҳру муҳаббатлар кўрсатди ва қайтишига рухсат берди. Ўзи эса Хўқанд тарафга қайтди. Беш манзил йўл юргач, мамлакатининг пойтахтига етди ва бир неча кун давомида йўл ҳордиқларини ёзди. Ўшанда биродарим Маҳмудбек ўғли Исҳоқбекнинг ўз амакиваччаси амир Ҳайдар подшоҳдан ҳадиксираб, неча қийинчилик ва машаққат ила қочганча Шаҳрисбзга келган пайти эди. Ниёзали *девонбеги* унинг қадамига ҳасанот айтиб, иззат-икром кўрсатди. У ердан чиқиб, Ўратепа вилоятига ўз холасининг ўғли саййидлик паноҳи Маҳмудхон олдига келди. У ердан эса амир Умархон узангисини ўпиш учун етиб, кўруниш маросимини бажо келтирди ва амир уни кўп ҳурматлаб, хос надимларидан бирига айлантирди.

Амир Умархоннинг Дашти Қипчоқ томонга қўшин тортгани ва ҳазрат Аллоҳи таоло фазли билан Туркистонни фатҳ этгани зикри

Амир Умархон келгуси йили баҳор фаслида Фарғона лашкари билан Тошканд томон юзланди. Сайҳун дарёсидан кечиб, тоғ довонидан ўтгач, Қурама вилоятидаги Оҳангарон чўлгоҳи-

га кириб борди ва у ердан кўчиб, Тошканд вилоятига қўш ташлади. Тошканд ҳокими Ражаб *девонбеги* хизматкорлик тариқи ва меҳмондорлик равишини бекаму кўст адо этди. Ўша вақтда ҳозир Туркистон номи билан машҳур ва султонил авлиё Хожа Аҳмад Яссавий қабри жойлашган Ясси қалъаси амир Ҳайдар подшоҳ тасарруфи остида эди. Амир Умархон ул вилоятни эгалламоқни истаб, бу ҳақда амирларига маслаҳат солди. Шу чоқ йиғинда ўтирган Ражаб *девонбеги* ўртадан чиқиб, агар жаҳон паноҳ ҳазратим каминани Тошканд ҳокимлигидан бўшатиб, ўз даргоҳлари остонасини ўпиш шарафига муяссар қилиб Хўқандга олиб кетсалар, худо хоҳласа, ўзим шу Ясси вилояти фатҳига мутасаддийлик қилгумдир, деб қолди. Амир Умархон унинг сўзини қабул қилди ва тўхтовсиз равишда ул вилоят сари юзланди. Тошканд вилоятидан чиққач, Ражаб *девонбеги*ни лашкарнинг илғори қилиб, олдинроқ кетишига рухсат берди. Ўзи отланиб, унинг орқасидан кетаверди. Ражаб *девонбеги* урушқоқ ва ботир жангчилар билан Ясси томон равона бўлгач, ўн кунлик йўлни уч кеча-кундузда тез суръатларда босиб ўтиб, қалъага бир фарсахлик ерда ярим кечаси жангчиларини отдан тушириб, секин-аста қалъа томон юзланди. Тонг отмасдан Ясси қўрғонига етиб олишди. Дарвозага етгач, қарасалар, дарвозабонни ғафлат уйқуси элитибди. Жангчилардан бир нечтаси не азобда нарвонларни қалъа деворига шундай жипслаб ёпиштирдиларки, Бухоро минорасининг тош банди ҳақидаги ривоят одамлар ёдидан чиқиб кетди. Нарвон пиллапоясини битта-битта босиб, қалъа тепасига кўтарилдилар ва ўзларини таппа-таппа қўрғон ичкарисига ташлаб, дарвозахонага етдилар. Ноз уйқуда ётган дарвозабонларнинг барини қилич дами билан то қиёматгача уйғонмайдиган қилгач, бу жиҳатдан кўнгиллари тинчиб, дарвозани Ражаб *девонбеги*га очиб бердилар. *Девонбеги* одамлари дарҳол ўзларини қутбул ақтоб султонил орифин Аҳмад Яссавий мозори ичига урдилар. Ва бул буқъа Амир Темур соҳибқирон қурдирган бинолардан бўлиб, жуда бир баланд иморатдир. Ким шу макон ичига кириб олса, шаҳар ўша кишиники бўлади, деган нақл бор. Шаҳар халқи ва Бухоро лашкари фалакнинг бу каби ўйинидан воқиф бўлгач, ҳайрат бармоғини тишлаганча бу балога не илож топишини билмай, ҳайрон ва саргардон туриб қолдилар, фарғоналик жангчилар эса қўлларини қатл ва талон-тарож учун чўздилар. Шундай босқин-чопқ-

ин қилдиларки, аҳоли қўлида нарса қолдирмай талаганликлари сабабли халқ наздида бир парча эски латта кимхобга дўнган, агар кимдир савоб учун биронтасига эски кўйлагини берса, одамлар уни талаб-тортишга тушар эдилар. **Байт:**

Аз биёбони адам бар сари бозори вужуд,
Ба талоши кафане омада урёне чанд.
(*Мазмуни:*
Йўқлик даштидан борлиқ бозори бошига,
Нечалар кафан илинжида ялангоч келишди).

Ул аср шоирларидан бири бу қалъа олиниши таърихини қуйидагича топган экан. **Таърих:**

Дохили қалъа гашт дар дами субҳ,
Сарварони сипоҳи шоҳи жаҳон.
Мебарояд ҳисоби таърихаш:
«Субҳ» дохил шавад ба «Туркистон»[293].
(*Мазмуни:*
Тонг пайти қалъа ичига киришди,
Жаҳон шоҳи сипоҳининг бошлиқлари.
Таърихи ҳисоби чиқади шу сўзлардан:
«Туркистонга тонг кириб боради»).

Яна бир шоир айтган **таърих** эса будир:

Гирифт нуҳуми моҳи жумода-л-аввал,
«Мулозимони рикоби ту мулки Туркистон».
(*Мазмуни:*
Олди жумода-л-аввал ойининг тўққизида,
Узангинг мулозимлари Туркистон мулкин).

Ражаб *девонбеги* вилоятни эгаллаш ишларидан қутулгач, амир Умархон олдига суюнчилаш учун одам юборди. Амир Умархон икки кундан сўнг шаҳарга кириб борди ва тўппа-тўғри малаклар посбонлик қилувчи ул муқаддас даргоҳга етиб, зиёрат шартла-

---

[293] Тарих 1233/1818 йил (17 мартни) беради.

рини бажо келтирди. Айтишларича, мазкур ҳазрат султонил орифин мақбараси ичида ниҳоятда катта бир қозон бор эмиш. Ичига пишириш учун назрини солишса, садақа берган одамнинг ниятига қараб тўлар эмиш. Чунончи, Дашти Қипчоқ улуғларидан биттаси беш юз бош қўй сўйиб, қозонга ташлабди, аммо, қозон тўлмабди. Яна биров эса беш қўй билан қозонни тўлдирган экан. Амир Умархон эса назр қилган етмиш бош қўй билан қозон тўлибди. Бундай гаплар бутун Мовароуннаҳр бўйлаб нақл қилинади ва одамлар ишонади. Аммо, менинг наздимда бундай ривоятлар бекорчи гаплардир. Амир Олимхон Дашти Қипчоқ вилоятининг Ўкуз тоғдан то Ҳазар денгизигача ерларга тўла ҳукмрон бўлгач, Ясси ҳукуматини Шайх Бадал Мирзога берди. Ўзи Хўқанд тарафга қайтиб, Тошканд шаҳрига етишганда ўз ваъдасига вафо қилди ва Ражаб *девонбеги*ни мансабидан озод қилиб, ўрнига Лашкар *қўшбеги*ни қўйди. Сўнг йўлида давом этиб, фатҳу нусрат билан Хўқанд сари юзланди. Қуруқлик ва сув, тоғу даштларни босиб ўтиб, дор ас-салтана Хўқанд шаҳрига етишди ва давлат ишларига киришди.

Амир Умархоннинг дор ас-салтана Хўқандда подшоҳлик ноғорасини чалгани зикри

1230/1844-15 йили ул аср уламоси, қайси подшоҳ ўн икки минг кишига улуфа берса, уни амир ал-мўъминин демоқ жоиз бўлади, дея фатво беришди. Ўша пайтлари амир Умархон давлатдан маош ва нафақа оладиганлар рўйхатини туздирган бўлиб, бундайлар сони қирқ минг кишига етган экан. Шунга кўра ўзига амир алмўъминин деб ном қўйдирди ва ўз номига хутба ўқитиб, танга зарб қилдирди ва шоҳлик тожини бошига кийиб, салтанат тахтига ўтирди. **Байт:**

Назди хирад шоҳи ва пайғамбари,
Чун ду нигин андар як ангуштари.

(*Мазмуни:*
Ақл наздида шоҳлик, набийлик,
Икки қошдаги бир узук деган гап).

Ўз амирларига эса чингизхонлик амалларини тақсимлаб берди. Чунончи, эшон Тўрахожа махдуми узмо ва эшон Султонхон-

хожа Аҳрорийни *хожа калон*лик унвони билан сарафроз этди, жаноб қиблагоҳимга *шайхулислом*[294] лик амалини бахшида қилди, кичик ёшда бўлишимга қарамай мушфиқлик ва марҳамат юзасидан каминани *нақиблик* амалига тайинлади. Мирзо охундни *қози калон*, Раҳмонқулбийни *оталиқ*, Эшон Тўрани *ўроқи калон*[295], Мирзо Қаландарни *қози аскар*[296], Эшонхон Мавлоноийни *файзий*[297], Тўрахон ва Хонхожани *мири асад*[298], Умаралихожа ва Подшоҳхонни *садр*[299], Қосимбек ва Исҳоқбекни *девонбеги*, Муҳаммадқулибекни *мирзо*[300], Ражаб ва Саййидқулибек ва Эрназарбек ва Саййид Алибекни *парвоначи*, Лашкарни *иноқи калон*[301], Султон Саййидхожа ва Мақсуд хожани *судур*, Маҳмуд хожани *жилов қўшбеги*[302], Мирзо Малла ва Абдулвали ва Шоҳий ва Мирзо Раҳим ва Довулни *додхоҳ*, Азим бойни *тўпчибоши*[303], Муҳаммадсобирни *дастурхончи* ва ҳоказо мансабларга қўйди. Бошқа амалдорларнинг ҳаммасини бир-бир санай десак, гап анча чўзилади. Бинобарин, шу юқоридаги амалдорлар билан кифояландик. **Байт:**

Ҳам шаръ зи мулк аржуманди дорад,
Ҳам мулк зи шаръ сарбаланди дорад.

---

[294] Шайх ул-ислом – хонликда (Бухорода ҳам) диндорларнинг энг олий унвони. Диний бошлиқ.

[295] Ўроқи калон – катта ўроқ. Вақф мулклари устидан назорат қиладиган диний амал ва унвон. Белгиси саллага тақилган ўроққа бўлган.

[296] Қози аскар – қўшин қозиси.

[297] Файзий – сайиид ва хожаларга бериладиган унвон. Вақф мулклари мутасаддиси.

[298] Мири асад – миршаблар (полиция) бошлиғи.

[299] Садр – вақф мулкларининг нозири. Саййид ва хожаларга бериладиган унвон ва амал.

[300] Мирзо – девонхона котиби. Ўқимишли кишиларга нисбатан ишлатадиган сифат.

[301] Иноқи калон – саройдаги иноқларнинг улуғи. Хон қабулига масъул амалдор. Яна қаранг: иноқ.

[302] Қўшбеги жилав – жилав (сафар ва юришлардаги) қўшбеги, ҳарбий қўшнинг бошлиғи, қўмондони.

[303] Тўпчибоши – артиллерия бошлиғи. Қалъалар ва истеҳкомлар ҳолатини ҳам у назорат қилган

(*Мазмуни:*
Шариат давлатдан топар эъзозлик,
Давлат шариат билан эрур сарбаланд).

Амир Умархоннинг Самарқанд тарафга қўшин тортгани ва ул муддаонинг амалга ошмай, Урметан мавзесида Шаҳрисабз ҳокими Ниёзали девонбеги билан учрашиб қайтгани

Шу зайл бир неча вақт ўтгач, амир Умархон кўнглига тағин мамлакат олмоқлиқ ҳаваси тушиб, катта лашкар билан Самарқанд сари юзланди. Уч кўч манзилни босиб ўтгач, Хўжанд вилоятига кириб борди ва у ердан Ўратепа вилоятига бориб қўш ташлади. Саййидлик паноҳи Маҳмудхон меҳмонни сийлаш тариқини ҳаддан зиёда кўп қилиб адо этди. Бу ерда эса Самарқандга юриш баҳридан кечиб, Урмийтан вилояти томон юзланди. Бир неча манзилни босиб ўтгач, Қизилсой мавзесига кириб борди. Шунда Шаҳрисабз ҳокими Ниёзали валинеъмат ва амирзодалар ҳамда кенагас амирларининг барчаси, Ургут қалъасидан эса Каттабий *парвоначи* амир Умархоннинг ташрифини эшитиб, совғалар ва шоҳона тортиқлар билан ул карамли султон узангисини ўпиш сари юзландилар. Бир неча масофа йўлни босиб ўтгач, мазкур мавзеда амир Умархон даргоҳи остонасини ўпиш учун етиб, кўруниш расмини бажо келтирдилар. Амир Умархон ул икки амирлик паноҳи ҳаққида подшоҳона шафқат ва хусравона марҳаматлар кўргузди. Уч кундан кейин Ниёзали валинеъматни *Оталиқ* амали билан сийлади, Каттабекни *девонбеги*лик амалига муносиб топди. Бошқа амирзодаларга ҳам ўз ҳолларига яраша амаллар берди. Ниёзали *Оталиқ* ҳақида карам эшикларини шундай очдики, ул асрда ҳеч бир подшоҳдан бу миқдор инъом амалга ошмаган ва ҳеч бир хусрав бу каби қўли очиқлик билан дунё матоҳларидан бунча турдаги бойликни биров бошидан сочмаган эди. Уч кундан сўнг ул икки амирлик паноҳига рухсат берди ва ўзи Ўратепа сари юзланди. Ул икки амирлик паноҳи эса амирдан кетишга рухсат олгач, хушҳоллик ила тез суръатларда ўз қароргоҳларига қайтиб кетдилар. Аммо, фалак уларнинг ана шундай хурсандлик билан ватанларига қайтишини истамаган экан. Тақдир яна ўз ўйинларидан бирини кўрсатди.

Гапнинг қисқаси шуким, ул икки амирлик паноҳи йўл юриб бормоқда эдилар. Уларнинг амир Умархон ҳузурига борганидан хабар топган Самарқанд ҳокими қайтиш пайтлари йўлига пистирма қўйган экан. Иттифоқан, ҳар икки лашкар бир-бирига тоғлик ўртасида дуч келишди. Озгина тўқнашув рўй бериши билан бу кенагас амирлари ва жангчиларини ўз-ўзидан ваҳима босиб, қочишга тушдилар ва амир Умархон берган барча молу қиммат баҳо нарсаларни ташлаб кетдилар. Қочоқ амирлар ўзларини тор ва сўқмоқ йўлларга уриб, қанча меҳнату азобда уч кеча-кундуз деганда бир неча надимлари билан Шаҳрисабзга етиб олдилар.

Амир Умархон Ўратепага бориб киргач, саййидлик паноҳи Маҳмудхон хизмат расмини бажо келтирди. Амир уч кеча-кундуз айшу ишрат билан машғул бўлди. Сўнг ул қўрғондан қўзғалиб, Хўжандга бориб тушди. Мамлакатнинг ул келинчак шаҳрига ўзининг қутлуғ қадами билан зеб берди ва халқнинг арзу додини сўради. Уч кундан сўнг у ердан кўчиб, уч манзил юргач, мамлакати пойтахтига кириб келди ва йўл ҳордиқларини чиқарди. Ўша кезларда Шоҳмуродбий ўғли Мир Ҳусайнхон акаси амир Ҳайдар подшоҳнинг жабру зулмидан қийналиб, Самарқанд вилоятини ташлаб, Шаҳрисабзга келиб яшаётган эди. Бошига амир Умархонга хизмат қилиш хаёли тушиб, Ўратепа сари юзланди ва саййидлик паноҳи Маҳмудхон бу хабарни эшитиб, унга пешвоз чиқди. Яхши кутиб олиб, муносиб бир уйга туширди. Уч кеча-кундуз меҳмондорчилик қилди. Тўртинчи куни саййидлик паноҳи Султонхон меҳмонга ҳамроҳ бўлиб, Хўқанд томонга юзландилар. **Байт:**

Зи жабри бародар бадар омада,
Ба даргоҳи султон Умар омада.

(*Мазмуни:*
Акаси жабридан қочиб келди,
Султон Умархон даргоҳига ул).

Бу хабарни эшитган амир Умархон Хўқанд амирларига Мир Ҳусайнхонни яхши бир тарзда кутиб олиш ва муносиб бир ҳовлига жойлаштиришни буюрди. Амирнинг айтганлари ҳаддан зиёд равишда бажо келтирилди. Эртаси куни амир Умархон меҳмонни ҳузурига чорлаб, меҳрибончиликлар қилди ва қадамини азиз

тутиб, ҳурмат кўрсатди. Бир неча вақт ҳузурида сақлади ва анча вақт ўтгач, Самарқанд ва Хитой-қипчоқ юртларини олиши умидида Шоҳрухия[304] ни унга берди. Ҳусайнхон бир йилча ул қалъада катта умидлар билан яшади. Аммо, қараса, муддао ғунчаси осонликча очиладиган эмас. Ноилож яна амир ҳузурига – Хўқандга келди. Бироқ энди амир Умархон билан Ҳусайнхон ўртасидаги улфатчилик унча қизимади. Жаноби қиблагоҳ отам Ҳусайнхон кўнглини кўтариб, ҳолидан хабар олиб юрди. Бироз муддат ўтгач, Қоратегин[305] йўли билан қочиб, яна Шаҳрисабзга қайтиб борди.

Амир Умархоннинг саййидлик паноҳи Маҳмудхонни Ўратепада ушлатгани зикри

Шу гаплардан бироз муддат ўтгач, фитна қўзғовчи, бузғунчи ва узоқни кўра олмайдиган кишилардан бир нечтаси ўз табиатига мувофиқ иш тутиб, ушбунинг амалга ошишига сабабчи бўлдилар. Аниқроғи, бу шум ниятлар амир Умархонга «саййидлик паноҳи Маҳмудхон зимдан иш юргизиб, яна амир Ҳайдар билан чиқишиб кетди, бир гап чиқмасдан бурун бунинг бир иложини қилиш зарур, иш қўлдан чиқса оқибати пушаймонлик бўлажак», деган иғвони уқтиришди. **Байт:**

Иложи воқеа қабл аз вуқуъ бояд кард,
Дареғ суд надорад чу рафт кор аз даст.

(*Мазмуни:*
Воқеа юзага чиқмасдан иложини қилмоқ керак,
Иш қўлдан кетса афсусин қай йўсин этмоқ керак).

---

[304] Шоҳрухия қалъаси – Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги шаҳар. Эски Чиноз ўрнида амир Темурнинг ўғли Шоҳрух (ваф. 1447) шарафига бино этган шаҳар.

[305] Қоратегин (йўли) – Фарғона водийсидан бир қанча йўл билан Қаротегин ва у ердан Дарвоз, Кўлоб, Бадахшонга ўтиш мумкин эди. Бу ерда Исфарадан Воруҳ ва Чоркуғ тоғи орқали Масчоҳга борадиган йўл назарда тутилаётгани тахмин қилинади. Қоратегин эса тоғли ҳудуд. Вахш дарёсининг шахобчалари бўлмиш Сурхоб ва Қизил су водийларининг ўрта қисмида жойлашган. Аҳолиси тожиклар, қирғизлар ва қисман ўзбеклардан иборат. Ҳозир Тожикистонда алоҳида туман маркази.

Ул иблис тийнатлар биргалашиб, бир неча бор амир Умархонга ана шу иғвони маъқуллаб туришди. Ниҳоят, амир уларнинг чақимчилик билан иғво гапларини қабул қулоғи билан тинглаб, саййидлик паноҳини ушлаш учун бел боғлади. **Қитъа:**

Бо бадон кам нишин ки суҳбати бад,
Гарчи поки, туро палид кунад.
Офтобе бадин бузургиро,
Зарраи абр нопадид кунад.
(*Мазмуни:*
Ёмонлар билан кам ўтир, ёмон суҳбат
Пок эрсанг-да, сени палид этар.
Офтобнинг шундай катталигига боқмай,
Булутнинг бир кичик зарраси юзин тўсар).

Шунинг учун ҳам донолар подшоҳларни баланд тоққа нисбат берганлар. Гарчи тоғ ичида қимматбаҳо зумрад ва лаъл кони бўлса-да, унда йўлбарс ва илон, чаён ва бошқа шу каби йиртқичлар ва зараркунанда ҳашоратлар ҳам бор. Илон ва йўлбарсдан мақсад чақимчилар ва хўшомадгўй ва ичи қора бахил кишилардир. Қолаверса, баланд тоққа чиқмоқ ва у ерда манзил тутмоқ қийин иш. Яна айтмишларким, султонларга хизмат этмоқ денгизда юрмоқ кабидир – денгиз орқали сафарга чиққан савдогар ё олтин-зарни қўлга киритади, ёки тўфонда денгизга чўкиб, ҳалок бўлади. **Байт:**

Ба дарё дурри манофеъ бешумор аст,
Агар хоҳи саломат дурр канор аст.
(*Мазмуни:*
Денгизда манфаатли дурлар сон-саноқсиз,
Саломатлик истар эсанг у соҳилда ҳозир).

Олам аҳли аҳду-паймон иплари мизожи ўзгарувчанлиги ва фикрлари қарама-қаршилиги сабабли юз жойидан узилган ва сифат ойнасига сотқинлик ва алдам-қалдамлик чанги ўтирган бевафо ножинслар ва лаънати нобакорлардан ўзини четга олади, чунки ул оқибатсиз жамоадан фисқу фасоддан ўзга нарса чиқмайди, кўрнамак бўлганлари учун хизмат этиш қонуни ва нонтуз ҳаққини билмайдилар. Шунинг учун нажиблик ва донолик

чодирининг номаҳрамлари, тўғрилик ва парҳезкорлик оламининг паст зотлилари билан мусоҳибат ва *маҳрамлик* дамини урмоқ – билиб туриб ўзни гуриллаб ёнаётган ўтга ташлаш ва ё илон билан мусоҳибат бошлаш каби бўлиб, бу тубанликни касб этган нотавон назарли тоифанинг эгрилик маслаги шўразорида фитнага қоришган ва сотқинликдан ўзга нарса ўсмайди ва уларнинг ёмонлик тариқати гумроҳлик ва одамларини алдаш саҳроси йўлидан бошқаси билан уланмайди. **Маснавий:**

Зи ҳамсуҳбатони дагал ихтилот,
Зарури аст бар хосу ом эҳтиёт.
Надонанд ҳаққи намак хораги,
Зи инсоф дуранд як бораги.
Зи талбис гарм аст бозорашон,
Бувад ёр бози деҳи корашон.
(*Мазмуни:*
Догули суҳбатдош билан ўтиришдан,
Хосу авом эҳтиёт бўлмоги зарур.
Еган тузи ҳаққин билмаслар,
Инсофдан узоқ эрурлар.
Шайтон васвасаси ила қизиган бозорлари,
Дўстни лақиллатишдир ишлари).

Алқисса, амир Умархон 1232 йили Жадий ойида/1817 йил 19 январда зафар аломатли лашкарни йиғиб, йўналиш байроғини Ўратепа сари ҳилпиратди. Уч кўч манзилдан сўнг Хўжанд вилоятига кириб келди. Эртасига у ердан кўчиб, Ўратепадан бир фарсахлик манзилдаги Нажоний манзилига қўш ташлади. Бу гапларнинг ҳеч биридан хабари йўқ саййидлик паноҳи Маҳмудхон амир Умархоннинг Ўратепа томон келаётганидан воқиф бўлгач, тўрт фарсахлик ерда амирнинг истиқболига чиққан эди ва ўша мавзеда рухсат олиб, Ўратепага қайтди ва эртаси куни бечора саййидлик паноҳи ўзининг барча қўшинини йиғиб, биродарлари ва амирларини шаҳарда ёлғиз қолдириб, амир Умархон ҳузурига етишди ва кўруниш расмини бажо келтирди. Амир қараса, худди кўнглидагидек бўлиб, мақсадининг ови ўз оёғи билан осон бир тарзда тузоққа илиниб турибди. **Байт:**

Аз ҳар ки дилат гарон оварад,
Ўро сабук аз миёна бардор.
(*Мазмуни:*
Кимдан кўнглинг қолган эса,
Уни осонликча орадан олиб ташла).

Хулласи калом, амир Умархон лашкар аҳлига отларни дам олдириб, емларини беринглар, дея буйруқ берди ва пешиндан сўнг отланиб, тез юрганча шабгир уриб, Шероз дашти[306] ни босқин-чопқин қиламиз, деди. Бу топшириқни олгач, ҳар ким ўз иши билан бўлди. Ўша маҳалда амир Умархон Ражаб *қўшбеги*нинг ўғли Бобораҳим *иноққа*, «буйруқ берганим заҳоти давлатнинг хос туғини силкитасан», дея ўргатди. Амирларига эса «менинг хос туғим ҳавода силкинган заҳоти қаерда Юз лашкарини кўрсангиз, шу жойда ушланглар», дея буйруқ берди. Амир бу каби тадбирларни амалга оширгач, жаноб Султонхон ва саййидлик паноҳи Маҳмудхон ва Тўрахон олдига киши юбориб, иш борлиги ва уларнинг ўз саркардалари билан бирга келиши лозимлигини айттирди. *Маҳрам* ул саййидлик паноҳлари хизматига етишгач, **мисраъ:** Аз дўст як ишорат, аз мо ба сар давидан (Дўстдан бир имо, биздан бош билан югуриб бормоқ), қабилида иш тутиб, ўзларининг ўн икки саркардаси билан бирга амир Умархон ўрдуси сари юзландилар. Улар амир Умархоннинг чодирига яқинлашгач, амир саййидлик паноҳларининг жаноби қиблагоҳим билан ўтириб, отланиш маслаҳатини бирга келишиб олишлари, сўнг амирга билдиришлари ҳақида буйруқ берди. Саййидлик паноҳининг амирларини эса *додхоҳ*нинг шоҳона чодирига юборди. Саййидлар амир чодири олдига келиб ўтириб, жаноб қиблагоҳим билан маслаҳатни бошлаб, давлат ишлари машваратига киришган маҳалда амир Умархон чодирининг ёригидан уларни кузатиб тураркан, учта надимини чақирди ва Баҳодирхожа *дастурхончи*, Абдулкарим чопуқчи, Саййид *буқча-бардор*[307] каби бу надимларига саййидларнинг олдига ҳалво олиб бориб қўйиш ва шу баҳона билан уларни ушлашни буюрди. На-

[306] Шероз дашти – Ўратепа ва Хўжанд орасидаги дашт номи.

[307] Буқчабардор/буқчадор/бухчадор – саройдаги барча ҳадия ва тўҳфалар, сарполарга мутасаддий амалдор.

димлар амир Умархон ҳузуридан топшириқ олиб, худди амир ўргатган тартибда саййидлик паноҳлари олдига бориб, дастурхон ёздилар ва ҳалво тортдилар. Улар ҳалвога қўл чўзган вақтда жаноб Султонхоннинг билагидан Баҳодирхожа *дастурхончи* маҳкам ушлади, жаноб Маҳмудхоннинг билагидан Абдулкарим *чопуқчи*[308] тутди, Тўрахоннинг қўлидан маҳкам қилиб Саййид *буқчабардор* олди ва ҳар уччала саййидлик паноҳларини «нима қилайлик, хизматчилик, узр», дея, занжирбанд қилдилар. Саййидлар кажрафтор фалакнинг ишидан чуқур ўйга ботиб, ушбуни дил ва тилларидан ўтказардилар, **мисраъ:** Туро ҳаргиз надонистам бадин номеҳрибониҳо (Сени ҳеч ҳам бунчалик тош бағирсан деб ўйламаган эдим);

Алқисса, Бобораҳим *иноқ*нинг хос туғни осмонда силкитгани бир бўлди-ю, Фарғона лашкарининг юз қўшини устига ташланғани бир бўлди. Шундай, талон-тарожга киришдиларки, юз қавмининг ёланғоч авратларини бекитишга бир латтаси қолмади. Саййидлик паноҳининг амирларини ҳам ушладилар, биродарим Жаҳонгирхожа ва укаси Хожа Хурднинг устивошларини икки ўзбак шип-шийдон қилганди. Шу орада жаноб қиблагоҳим бундан хабар топиб, уларни бераҳм золимлар қўлидан қутқариб, муносиб хилъатлар кийдирди ва ўз олдида сақлади. Шунингдек, жаноб қиблагоҳим саййидлик паноҳи саркардаларидан энг кичиги бўлмиш Ҳаққулнинг гуноҳини амир Умархондан сўраб олди. Амир отамнинг юз хотирлари учун яхшилик қилиб, уни ҳибсдан озод қилди. Амир Умархон айни чоғда Қосим *девонбеги*, Муҳаммадқули *додхоҳ*, Лашкар *қўшбеги*га Ўратепа қалъасини эгаллашни буюрди. Улар фармон ижроси учун рухсат олгач, жуда илдам юриб бориб, шаҳарга кирдилар ва Муғ арки[309] га чиқиб, саййидлик паноҳининг молу амволини бир қолдирмай мусодара қилдилар. Ўша вақтда жаноб қиблагоҳим қарасалар, саййидлик паноҳининг ҳарами ҳам оёқ остида қоладиган. Амир Умархондан рухсат тилаб, қариндошлик ва жигарбандлик ҳаққини бажо айлаганча ниҳоятда тезлик билан келиб, саййидлик паноҳларининг ўрдусини ўзбаклар қўлидан қутқариб қолди ва ҳеч кимга уларнинг бирон нарсасини ўғирлашга йўл бермади. Амир Умархон

---

[308] Чопуқчи/пичоқчи – хон саройидаги қурол-аслаҳа устаси, қўрчи.

[309] Муғ арки – Ўратепа ҳокимлари яшайдиган қалъа номи.

саййидлик паноҳларини Хўқандга саркардалари билан бирга юборгач, ўзи Ўратепа шаҳрига кирди ва у ернинг давлат ишларига интизоми тамом бермакка киришди. **Қитъа:**

Дасти вафо бар камари аҳд кун,
То нашави аҳдшикан жаҳд кун.
Дур нигар к-зи номардуми,
Бар ҳазар аст одаме аз одами.

(*Мазмуни:*
Вафо қилмоққа аҳд камарин боғла,
Аҳд бузар бўлмасликка жаҳд қил.
Халқ севмасликдан тут ўзинг узоқ,
Одам одамлардан эҳтиёт бўлсин).

Эртаси куни амир Умархон Исҳоқ *девонбеги*нинг саййидлар кўч-кўронини Хўқандга олиб бориши тўғрисида буйруқ берди. Исҳоқ *девонбеги* амир ҳузуридан буйруқни бажариш учун рухсат олиб чиққач, ҳавонинг шундай қаттиқ совуғида неча меҳнату машаққат билан Хўқандга юзландилар. Амир Умархон шу зайл хожаларни ва Ўртатепа амирларини ҳамда улуснинг бошқа улуғлари, жумладан, саййид Ғози хожа, Тўрахон кабиларни бутунлай кўчириб, неча хору зорлик ила Хўқанд томонга юборганди. У ердан ҳам ғазаб устида Шаҳрихонга бадарға қилиб, оқ уйлик қилди. Ул бечораларни шу даража талашган эдики, бир арпа донаси кўзларига фалак доираси бўлиб кўринар ва битта эски кўйлак беҳишт ҳулласидек туйиларди.

Амир Умархон Ўратепа ишидан қутулгач, ул вилоят бошқарувини Қосим *девонбеги*га берди ва ўзи Хўжанд томонга қайтди. Ул шаҳарга киргач, Хўқанд томондан ҳарам аҳлининг бари истиқбол учун йўлга тушиб, муборакбод қилгани келдилар. Фақир ҳам улар билан бирга келиб, дуо хайр маросимида қатнашдим. Амир Умархон бир неча кун айшу ишрат билан машғул бўлгач, Хўқанд сари юзланди. Уч манзил босиб, ўз давлатининг қароргоҳига тушди ва йўл чарчоқларини ёзди. Бир неча кундан сўнг саййидлик паноҳларини ҳибсдан озод қилди ва улар ҳаққида подшоҳона меҳрибонликлар кўрсатди. Ҳар бирига муносиб ҳовлилар ва ҳосилдор ерли қишлоқлар инъом этди. Ҳол-аҳволларидан хабар олиб турди. **Байт:**

Чубро об фурў намебарад ҳикмат чист?
Шармаш ояд зи фурў бурдани парвардаи хеш.
(*Мазмуни:*
Чўпни сув ютмайди, ҳикмат недур?
Ўз ўстирганин уялар чўктирмакка).

Муҳаммадраҳимхон девонбегининг Пешоғар қалъасидан Ём қалъаси томонга келгани ва у ердан чиқиб, Ўратепани олгани зикри

Амир Умархон қулоғига Худоёрбий валинеъматнинг ўғли Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг Пешоғар қалъасидан отланиб, Ём қалаъасига келиб киргани ва у ердан туриб Ўратепани бос-қин-чопқин қилгани ва у ерда илғорда турган саркардаларнинг дарҳол отланиб, жангга киришгани хабари чалинди. Бу уруш жуда қаттиқ бўлиб, ўликлардан тепаликлар ҳосил бўлди. Довюраклар номус билан жанг чангини етти қат осмонга чиқардилар. Аммо, зафар насими Муҳаммадраҳим *девонбеги* байроғи сари эсди ва хўқандлик лашкарлар қочишга тутиндилар. Ғаним лашкари юз уруғининг Хушвақт *қўшбеги*, Ирисқул *девонбеги*, Зийнатшоҳ ва шунга ўхшаш кўплаб аскарини асир олди. Муҳаммадраҳим *девонбеги* фатҳу нусрат билан Ём қалъаси томон қайтиб кетди. Амир Умархон бу хабарни эшитгач, фикр денгизига ғарқ бўлди. Шундан сўнг Қосим *девонбеги*ни Ўратепа ҳокимлигидан бўшатиб, ул вилоят амирлигини Ражаб *қўшбеги*га топширди. Бу хабарни эшитган Муҳаммадраҳим *девонбеги* Ём қалъасидан илғор қилиб, тун ярмидан ўтганда Ўратепа шаҳрини билинтирмай қўлга киритди ва Муғ аркини қамал қилди. Ражаб *қўшбеги* ўқ ва тўфанг отишга тушди. Ҳар кун ҳар икки тарафдан уруш бозори қизиб турди ва довюраклар қонидан кўчаларда ариқ ҳосил бўлди. Бир неча вақт шу зайл ўтди.

Амир Умархоннинг Ўратепа устига лашкар тортгани ва Хўжанд вилоятидан умидсиз қайтгани зикри

Бу хабарни амир Умархон эшитгач, тўшакда касал ётганига қарамай шижоат юзасидан оёққа турганча катта лашкар билан ўша тарафга қараб юрди. **Қитъа:**

Зиндагии заъфи як-ду рўзаи ту,
Оташи фитна дар жаҳон афтод.
То абад пеши зоти поки туро,
Аз жаҳон ҳеч офате марасод.
(*Мазмуни:*
Бир-икки кунлик хаста ҳаётинг,
Жаҳонга фитна оташин солди.
Пок зотинг сари энди ҳеч қачон,
Фалакдан ҳеч бир офат энмасин).

Бир неча масофани босиб ўтгач, Хўжанд шаҳрига бориб кирди. Қараса, бирон иш чиқариб бўладиган эмас. Ноилож, амир Умархон ўзининг бир кўкрак эмишган кўкалтоши ва Ражаб *қўшбеги*нинг ўгай ўғли бўлмиш Мирзо Раҳим *парвоначи*га бошқа саркардалар билан бирга бориб, отасини ул ҳалокат гирдобидан қутқариб қайтишни буюрди. Мирзо Раҳим *парвоначи* амир ҳузуридан топшириқни бажариш учун рухсат олиб чиққач, амирлар билан бирга Ўратепа сари юзланди. Қизили мавзеси[310] га етишганда ёнидаги амирлардан ҳеч бири юраги бетлаб, олдинга юра олмадилар. Мирзо Раҳим *парвоначи* уч юз нафар қўрқмас киши билан ўша ярим тунда яратгувчимиз бўлмиш улуғ зотга таваккал қилиб, Ўратепа томон юзланди. Улар шаҳарга яқинлашгач, Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг аскарлари *парвоначи*нинг келганидан воқиф бўлиб, душман устига ташланишди. Шундай бир қаттиқ жанг бўлдики, қадим замондагилар урушининг ҳикоялари унут бўлиб кетди. Мирзо Раҳим *парвоначи* мардлик намунасини кўрсатиб, шаҳар ичидан Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг қўшинини ҳайдаб чиқараркан, айрим жангчиларини уруш майдонида ҳалокатга дучор қилиб, ўзини соғ-саломат отаси олдига етказди ва эртаси тунда Ражаб *қўшбеги*ни соғ-омон ул даҳшатли ҳалокат қаъридан қутқариб, Ўратепа қалъасини холи қолдирганча *қўшбеги*ни амир Умархон ҳузурига етказди ва кўрунуш учун амир қошида ҳозир қилиб, амир назарига тушди. Амир воқеани эшитиб, иш қўлдан чиққанини англади ва ноилож қайтиш жиловини Хўқанд сари бурди. Уч манзил йўл босиб, ўз қароргоҳига тушди. Ўша пайтда касали ҳам тузалиб қолганди. **Байт:**

---

[310] Қизили мавзеси – Ўратепага яқин қишлоқ номи.

Боз эътидол ёфт мизожи шаҳаншоҳи,
Рўзи нишот омад ва бигузашт шоми гам.
(*Мазмуни:*
Шаҳаншоҳлик табиати яна ўз ўрнига тушди,
Қувонч куни келди ва гам оқшоми ўтди).

Шундан сўнг амир яна давлат ишларига киришиб кетди.

Амир Умархоннинг Ўратепа томон лашкар тортгани зикри

Ўша йилиси амир нусрат аломатли лашкарни йиғиб, Хўжанд сари юрди. Тўрт манзилдан сўнг ул вилоятга бориб кирди. Уч кун у ерда сокин туриб, Фарғонанинг тамоми лашкарини тўплади ва Ўратепа тарафга юзланди. Ўша куни Оқсув манзилига бориб тушди. Эртасига у ердан қўзғалиб, Яхтонсарой қишлоғи[311] га кириб борди. Ўша оқшомиси шафқат билмас аскарлар жанг ишига тайёргарлик кўришди. Қуёшнинг Жамшиди зангори осмон фазоси узра оқ байроғини ёйган тонг маҳали ва юлдузлар мавкаби устига зарҳал ёпинғич кийдириб, зулмат лашкарини қувлашга киришган чоғи Искандар мартабали амир қуёш нурли кўнглини шавкат дастгоҳли қўшинни жангга тайёрлаш учун қаратди. Ўша куни амир Умархон ўзининг ниҳоятда хушсурат ва хушхиром этгувчи, югурганда шамолни орқада қолдирувчи Зафаркўк номли хос отини миниб чиқди[312]. Бу от Дулдул[313], Рахш[314] ва Хусрави Парвизнинг Шабдиз[315] ини фақат эгар-жабдуқ юклаб юришга ярайдиган от ўрнида биларди. Шунинг учун ҳам бу хос от ўлганда мавлоно Беҳжат[316] исмли шоир яхши бир туркий таърих айтган. **Таърих:**

---

[311] Яхтонсарой қишлоғи – Ўратепага яқин қишлоқ номи.

[312] Шундан сўнг олти байтлик маснавий келган бўлиб, от васфидаги бу шеър воқеалар баёнига билан алоқадор бўлмагани учун таржимада ташлаб ўтилди.

[313] Миср ҳукмдори Мақуқайснинг ислом пайғамбари элчиси Ибн Хатиб орқали расули акрам(с.а.в.)га совға сифатида юборган олий зотли от номи, сўнг бу от ҳазрати Алига тақдим этилган.

[314] «Шоҳнома» қаҳрамони Рустами достон отининг номи.

[315] «Хусрав ва Ширин» асари қаҳрамони хусрав Парвизга севгилиси Ширин тақдим этган қора тусли от номи.

[316] Беҳжат қози аскар Мирзо Қаландар мушрифнинг ўғли бўлади.

Сўрдум таърихини, деди «Зафар кўк ўлди,
То мирохур *бошини кесмаса аслан бўлмас.»*

Алқисса, ўткир чангалли Баҳром само авжида қон оқизувчи пайкон қўрқинчидан бошига заррин офтоб қалқонни тортди ва наҳанг тўхтовсиз денгиз тубида уларнинг жон олувчи найзаси хавфидан жавшан кийди. **Маснавий:**

Хидеви жаҳонгир, лашкаршикан,
Сипоҳе биёрост пўлодтан.
Ҳама тундхўй ва ҳама тезчанг,
Ба саҳро чу шеру ба дарё наҳанг.
Гирифта ба каф ханжари хунфишон,
Рубуда ба найза сари саркашон.
(Мазмуни:
Жаҳон олувчи ва қўшин янчувчи шоҳ,
Тузди пўлат танлилардан бир сипоҳ.
Барчаси жаҳлдор, бари ўткир панжа,
Майдонда гўё шер ва денгизда наҳанг.
Қўлларида қон оқизувчи ханжар,
Саркашлар бошин найза билан олган).

Амир Умархон мазкур отини уруш куни эгар-жабдуқ ва ёпинғичи билан қиблагоҳимга инъом қилди. Лашкар *қўшбеги*, Муҳаммадшарифбий, Шайх Бадал мирзо, Муҳаммадсобир *дастурхончи*, Абдулкарим *додхоҳ*, Мирзо Раҳим *парвоначи*, Хонхожа *садр* кабиларнинг ҳайбатли ва урушқоқ баҳодирлардан иборат яна бир қавмига ҳировул[317] да таваккал байроғини ҳилпиратиш топширилди. Эрназарбий *девонбеги*, Тўрахон *мир асад*, Муҳаммадқули *парвоначи*, Мақсудхожа *тўпчибоши* ва қаҳрамонлардан ташкил топган бошқа бир гуруҳ бурунғорда душманга қарши урушадиган бўлишди. Шоҳи *парвоначи*, Азимбой *парвоначи*, Қамбарбий, Маҳмудхожа *жилов қўшбеги* сингарилар яна бир тўп жангчилар билан жувонғордан уруш майдонига юзланишга

[317] Ҳировул/эровул, ировул – қўшиннинг олдинги дасталари; юриш пайти душманга қарашли ерларга босқин-чопқин уюштирувчи даста ва гуруҳлар шунга ўхшаш «юртовул» атамаси билан номланган.

қарор қилинди. Жаноб Тўрахожаи *хожа калон* ва Султонхон тўраи *хожа калон* жаноблари ва Маҳмудхон ва жаноби қиблагоҳим, Қосимбий *оталиқ*, Саййидқул *девонбеги*, Мирза Малла *додхоҳ*, Ражаб *қўшбеги*, Юсуф *парвоначи* бир тўп *нўён*[318] лар билан подшоҳликнинг юксак пояли байроғи соясида қалб қисмда туриб, олий ҳимматини душманни нобуд этиш ва фано гирдобига улоқтириш учун қаратдилар. У тарафдан эса Муҳаммадраҳим *девонбеги* ўзининг саф тортган қўл қисми билан қалбда турди. Укаларини ҳировул ясади. Олдига икки мерган пиёдаларини ташлади. Шу йўсинда шаҳар дарвозасидан чорак фарсах чиқиб, ўз лашкарини кўрганлар ҳайрат бармоғини тишлаб қоладиган ва таҳсинлар айтадиган даражада саф тиздирди. **Байт:**

Чунин аст услуби одоби жанг,
Яке тож бояд, яке гўри танг.
(*Мазмуни:*
Уруш услуби ва тартиби шу эрур:
Бирови тож кияр, яна бирига тор гўр).

Алқисса, ул урушқоқ ва қасоскор икки қўшин шу тартиб ва йўсин ила бир-бири рўпарасига келиб, ғазаб олови ва жанг ўтини аланга олдирди. Довюрак баҳодирлар жон ипларини қирқувчи найзалар учи билан қон тўкувчи шуълани паҳлавон ёшлар кўзи сари сочдилар ва Рустам қудратли жасурлар кескир шамшир зарби билан йигитлар жонини илма-тешик қилиб, умрлари кулини кўкка совурдилар. Лашкар *қўшбеги*, Мирзо Раҳим *парвоначи* ва Муҳаммадшарифбий жангда қўшиннинг олди бўлишди. Шу пайт Муҳаммадраҳим *девонбеги* жасурлик намунасини кўрсатганча зафарли қўшиннинг ясори олдига ҳамла қилди. Буни кўрган Рустам хислатли амир Умархон қутли мавкаб баҳодирларига душман ҳамласини қайтиришга буйруқ берди ва ул адоватпеша курашчилар сурон кўтариб, юракларни маржондек бир ипга тизувчи пайконларни қаҳр заҳари билан суғориб, тўрт парли ўқ таёғи учини каёний камон ипи устига қўйдилар. Карнай ва сурнай, ноғора осмондан боқиб турганлар қулоғига етди ва отлар туёғи остидан чиққан чангу тўзон оламни кезувчи офтоб юзига сурма-

[318] Нўён – бу ерда амир маъносида.

дан ниқоб кийдирди. Уруш олови жонлар хирманига фано оташини пуркади ва ҳамланинг тез елар шамоли вужуд боғидаги бақо ниҳолини таг-туги билан қўпориб ташлади. **Маснавий:**

Далерон ба кин роят афрохтанд,
Ба қасди сари як дигар тохтанд.
Чунон рехт хун теги хорошикоф
Ки шуд лолагун хоки дашти масоф.
(*Мазмуни:*
Довюраклар кин билан туғ кўтаришди,
Бир-бири қасдида олға сари чопдилар.
Тошни кесар қиличлар шундай қон тўкди,
Уруш даштининг тупроги лолага дўнди).

Шу аснода буронғордан амир Шоҳи *парвоначи*, Азимбой *парвоначи* ва бир нечта бошқа *сардор*лар бир ҳамла билан Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг жувонғорини ер билан яксон қилдилар. Эрназар *девонбеги* ва Тўрахон *мир асад* ва бошқа бир нечта саркардалар чап томондан майдон сари от солиб, душмандан бир гуруҳининг ҳаёт пойдеворини қулатдилар. Душман устига ўқ ёмғирини ёғдириб, камон уясидан қоничар ўқ бургутларини учирма қилдилар. **Маснавий:**

Далерони душманкуш, тез жанг,
Суйи таркаши тир бурданд чанг.
Ба ҳар тир к-зи шаст андохтанд,
Якеро зи зин сарнагун сохтанд.
(*Мазмуни:*
Ёвни ўлдиргувчи ва жангчи ботирлар,
Қўлларин ўқ садоги сари чўздилар.
Бош бармоқ-ла отган ҳар ўқ билан,
Ёвни эгардан ертубан қулатдилар).

Ўша чоғда довюрак амир Умархон шижоатга тўлалик қуввати ва ўта жасурлик қудрати орқасида *сардор*ларга душман устига бостириб боришни буюрди ва ўзи ҳам ёлғиз ҳолда уруш майдони сари юзланди. Аммо, шу заҳоти жаноби қиблагоҳим ва Ражаб *қўшбеги* бунга қаршилик қилиб, амир отининг жиловини ушладилар ва уни жойида тўхтатиб қолдилар. *Сардор*лар эса

бир ҳамладаёқ мардлик кўрсатиб, қиёмат аломатли қилични сермаганча душман устунлари тўдаси орасига зилзила солдилар ва барчасини Банот ун-наъш юлдузлари каби ҳар ёнга тарқатиб юбордилар. Буни қаранг, ўша чоғда бу жанговар *сардор*лардан бир нечтаси отлари жиловини орқага тортмай, уруш ва жангга қизиқиб, қочаётган душман билан бирга шаҳарга кириб кетишди ва ғанимлар қўлига тушишди. Ўша куни ўлганлардан ташқари душманнинг кўплаб мард жангчилари асир олиндилар. **Маснавий:**

Ҳар чанд ки нахчир бувад тунду далер,
Филҳол гурезон шавад аз ҳамлаи шер.
Тиҳу зи масофи боз бигурезад зуд,
Оҳу ба бари ҳазбар кай монад далер.

(*Мазмуни:*

Тоғ эчкиси қанчалик довюрак бўлмасин,
Шер ҳамласидан шу заҳоти қочар.
Каклик лочинга дуч келса тез қочар,
Оҳу арслон олдида қачон дош берибди).

Ва ўзини урушда Рустами достондан ортиқ билувчи ва довюраклик, жасурликда қўрғошин танли Исфандиёрни хизматкори ўрнида кўрувчи биродарим Муҳаммадраҳим *девонбеги* сал қаттиқ шамолда чирпирак бўлувчи заиф пашша ва қуёш нури шуъласидан қочувчи юлдузлар мавкаби каби шижоатпаноҳ подшоҳнинг қаҳри шамолидан қалтираб-тебранганча ғалаба дастгоҳли амирнинг найзалари шуъласидан кўзи қамашиб, юзини қочиш водийси сари қаратди. Илоҳий тақдир ва чексиз тақдир яратгувчисининг хушхабарчилари фатҳ ва ғалабанинг руҳга озуқ берувчи довруғи, зафар ва хушвақтликнинг кўнгилочар ишоратини етказдилар ва ғолиб амир қочганларни қувлаб, улардан бир тўдасини нусрат нишон мавкаб баҳодирлари шамшири билан ер тишлатдилар. Бир бўлагини эса асир олдилар. Ва ғалаба туғли амир уч кеча-кундуз Ўратепа вилоятини узук қошидек ўртага олиб, шундай тўпга тутдики, тўп ўқлари худди дўл ёққан каби ёғди. Муҳаммадраҳим *девонбеги* жуда қийин аҳволда қолди – қочишга қанча уринмасин, бирор йўл топа олмасди. Ноилож ўлимини бўйнига олиб, ўқ ва тўфанг отишга тушди. Бу пайт Саратон фаслининг айни иссиқ кунлари бўлиб, ҳаво ҳарорати баландли-

гидан уч кундан сўнг амир Умархон танига бир касаллик ёпишди. Ноилож, ул ҳориб толган оҳуни ўз ҳолига ташлаб, қайтиш жиловини қудратли ва карамли пойтахти томон бурди. Бир қанча масофани босиб ўтгач, салтанат саройи Хўқандга келиб тушиб, хизматкорлик бурчагининг орзиқиб кутган мунтазирлари ва умидворлик сирларининг интизорлик тортган зоҳидлари кўзини осмон мартабали мавкаби чанги билан мунаввар қилди. Барча халойиқ пок ва буюк Тангрига шукр ва ҳамду сано расмини бажо келтирдилар. Амир Умархон Хўқанд мамлакатининг барча аҳолиси боши узра меҳрибонлик ва лутфу карамнинг қуюқ соясини солди.

Амир Умархоннинг Жиззах томонга қўшин тортгани зикри

Бир неча вақт шу зайл ўтгач, амир Умархоннинг кўнглига Жиззахни босқин-чопқин қилиш истаги келди. Махфий равишда Фарғона лашкарини йиғди. Фарғонага қарашли ерларнинг барча лашкари бир ерга тўплангач, амир Умархон бир ҳийла ўйлаб топиб, ов-шикор баҳонаси билан Марғинон томонга юрди. Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг амир ҳийласидан бехабар тилчилари ўз кўнгилларини тинчитиб, шошилинч равишда тезлик билан Ўратепага бориб, амир Умархон Марғинон томонга кетди, энди улус эли хотиржам ўтираверсинлар, амир масаласида ваҳима қилмасинлар, дея хабар беришди. Муҳаммадраҳимхон *девонбеги* бу хабарни эшитгач, ниҳоят даражадаги хотиржамлик ва осойишталик билан ўтирди. Амир Умархон Хўқанддан қўзғалиб, Марғинон томон юрганча ул ҳудуднинг энг яхши қишлоғи ҳисобланмиш ва ўша пайтда фақирга тааллуқли бўлмиш Рашидон мавзеси[319] га бориб тушди. Аммо, у ердан қайтганча жуда тезлик билан бир кечада ўн олти фарсах йўлни босиб ўтиб, Сайҳун дарёси қирғоғида жойлашган Жикдалик мавзесига кириб борди. Эртаси куни пешиндан сўнг у ердан қўзғалиб, тез суръатларда йўл

[319] Рашидон/Риштон мавзеси – Фарғона вилояти Риштон туманидаги шаҳар (1977 й.дан). Туманнинг маъмурий маркази. Вилоят ғарбида, Сўх дарёсининг ўнг соҳилида, Қўқон-Фарғона автомобиль йўли ёқасида жойлашган. XVIII асрда мустаҳкам қалъа бўлган.

юришга тушди ва тонг ота бошлаш маҳали Работ мавзесида эл ичига бостириб кирди. Ўша жанг пайти кечаси йигирма фарсах масофани босиб ўтган эди.

Алқисса, Фарғона қўшинидагилар оч бўри қўй подасига ташланган каби ўзларини эл ичига урганча шундай босқин-чопқин қилдиларки, ҳали ҳеч бир подшоҳ даврида бунақаси рўй бермаган эди. Фарғона аскарлари элнинг барча молу бойликларини талаб, қўйин-қўнжларини тўлдиришди. Сал қувлаганлар эса элнинг подаларини ҳам қўлга киритиб, ҳар бири минг қўй ва юз отдан ортиғига эга бўлдилар. Бундайлар сони анча эди. Уч кеча мазкур ерда тўхтаб, асирларни арқонга тизиб ва таланган молларини ҳайдаганча, Жиззах томонга юрдилар. Жиззах қалъасига етиб, паргорнинг доира чизиғи каби қуршаб олдилар ва бир кеча ва бир кундуз қамал уруши билан машғул бўлдилар. Аммо, амир қараса, истаги ғунчаси осонликча очиладиган эмас. Қайтиш жиловини Хўқанд томонга бурди ва бир неча масофани босиб ўтгач, фатҳу ғалаба билан Хўжанд вилоятига кириб келди. Бир неча кун йўл ҳордиғини ёзди. У ердан қўзғалиб, уч манзилдан сўнг салтанат уйи Хўқандга тушди ва айшу ишратга машғул бўлди.

Амир Умархоннинг Марғилон ва Андижон томонга шикор учун боргани зикри

Илгаридан расм бўлиб келаётган одатга кўра, Хўқанд подшоҳлари ҳар йил қуёш Сунбула ойига кирган пайти дашт паррандалари, бедана овлаш ва Жадий буржида эса (декабр-январ) шер, оҳу шикор этиб, дашт қушларини тутиш учун Марғилон ва Андижон тарафларга боришган. Мазкур ойларда амир Умархоннинг ҳам бу каби одатни канда қилмасдан, жаҳонни сақлаш усули ва Кайковус қоидасини қўллаб, кўп вақтини овчилик кўнгилхушлиги билан ўтказар ва бу одатини сира канда қилмасди.

Қисқаси, бу гал ҳам тоғ эчкисини шикор этмоқ учун шамолдан тезюрар оғир узангили самандини минди. **Байт:**

Мекунад по ба рикоб он маҳ ман мемирам,
Ки чунин танг чаро зин ба канораш гирад.

(*Мазмуни:*

Ул ой узангига оёқ қўйса ўлдирар мени рашкдан,
Чун эгарни бунчалик қаттиқ қисиб, багрига босар).

Осмон Баҳроми[320] ўқи зарбидан гур каби ерга тушиши ва бош бармоғини ҳарамидек камонга яқин қилиб, гардун шери домига илиниши учун отланди. Бинобарин, даштда юрувчи ёввойи ҳайвонларни тутиш учун эскилар одати бўйича саҳро томон йўналиб, ов ушлайдиган лочинларни ҳар томонга учирди, ўткир қанотли шоҳин, яъни лочинлар каклик ва дуррожни ҳавода ерга ушлаб туширди ва бургути қанотини оқ-қора чизиқлардан яхшилар кўзини қамаштириб, ишқ соз қора кўзлар киприклар сарпанжаси билан бедиллар дилларини қўлга киритгандек товусни ушлаш учун парвозга киришиб, чангалини очиб, чанг йўлбарсини қонга тўхтовсиз ботириб, оҳу ушлашда сайъининг жавҳарий зотий ҳунарини кўрсатиб, ўткир тирноқли енгил югурувчи қаттиқ ушловчи този ажалдек тўсатдан гур ва кийик орқасидан етиб йўқлик тупроғига беларди. **Маснавий:**

Чу дар нолидан омад таблаке боз,
Дар омад мурғи мардафкан ба парвоз.
Равон шуд бар ҳаво бози сабукпар,
Жаҳон шуд холи аз кабку кабутар.

(*Мазмуни:*

Лочин чақирувчи ногора нолишга тушгач,
Одам қулатувчи лочин парвозга киришди.
Енгил учувчи бу қуш юзлангач осмонга,
Жаҳон каклик ва каптардан холи қолди).

Хулласи калом, 1234/1818-19 йили кўп дабдаба ва савлатда муҳтарам ҳарами билан бирга оти жиловини ул ўлка сари йўнал-

[320] Эрон шоҳларидан Баҳром (Варахран IV) гур (ёввойи эшак – гурхар) овлашга ишқибоз бўлгани учун бадиий адабиётда «Баҳроми гур» лақаби билан тилга олинади. У зўр ўқ-ёй отувчи ҳам бўлган ва шунинг учун овчилик, мерганлик рамзи ҳам саналади. Шунингдек, қўлида ўқ-ёй, қилич ушлаган ҳолда тасвирланган жанг худоси Миррих (Марс) сайёраси шарқ адабиётида Баҳром номи билан ҳам аталиб, бу ерда ана шу икки ҳолатга ишора орқали сўз ўйини қилинмоқда.

тирди. Бир кўч масофадан сўнг Марғинон мамлакати ҳокимлигига қарашли Ёрмазор вилоятига бориб тушди. Уч кун ўша ерда тўхтади ва айшу ишрат ҳамда халқ арзу додини сўраш билан машғул бўлди. Тўртинчи куни Андижон ва Марғилондаги пиёда ва отлиқ халқнинг барчаси атрофимда йиғилсинлар, дея фармон берди. Фармонга биноан қирқ мингдан зиёд одам гурас-гурас бўлиб келишди. Ўша ов учун йиғилган лочинлар сони уч минг донага етарди. Амирнинг камтарин дуогўйларидан саналмиш бу фақирнинг ўзида қирқ лочин бор эди. Амирнинг ўзининг хос лочинлари уч юздан зиёд эди. Тўққизта шунқор қуши бор эди. Қирқ баҳрин, йирик овловчи шоҳин, қирқта оҳу олувчи чарғ-шунқор, икки юз овчи ити, Қозоқ хонидан келган иккита ҳумозод ити ҳам бор эди. Барчасининг бўйинбоғи олтин ва кумушдан эди. Устидаги ёпинғичлари бахмалдан. Ёрмазор[321] вилоятидан овга киришилгач, сарвқад йигитлар юз еридан қамишдек бел боғлаб, неча саҳарий нола билан ул хизмат учун етишдилар. Уч фарсахлик йўлни босиб ўтгач, Қубо тўқайзорига кирдик. Бу тўқай олдида Мозандарон ўрмонлари ҳам худди Бағдод чўлига ўхшаб дарахтсиз кўринар, қамишлари боши Сурайё юлдузига тегар ва бу ўрмонда шер, бўри, тўнғиз ва бошқа ёввойи ҳайвонлар бор эди. Амир Умархон ул тўқайзорга кириб, лочин солишга тушди. Тўқайзордаги дашт қуши кўплигидан учганда бутун осмон юзини қопларди. Амир шу даража ов қилдики, жамшидлик шикори унинг бошоқ терувчисидан бири бўлиб қолганди. Шикорнинг айни қизиган пайти қамишзор ичидан одамларнинг бақириқ-чақириқ товушлари эшитилиб қолди. Барча кишилар овларини ташлаб, дод-вой товуши чиққан жойга қараб югурдилар. Қарасалар, жуда катта бир шер турибди, иккита боласи ҳам бор. Бу шер бўкириғидан еру осмон ларзага келмоқда. **Байт:**

Ҳар беша гумон мабар ки холист,
Бошад ки паланг хуфта бошад.

(*Мазмуни:*
Барча ўрмонни ҳам холи деб ўйлама,
Балки унда йўлбарс ётгандир).

[321] Ёр мозор – Марғилондан 10 км жанубда жойлашган қишлоқ.

Одамлар шерни узук ҳалқаси каби ўраб олиб, ўқ ва тўфанг отиш билан овора эдилар. Ул қўрқинчли шер эса бир зумда уч кишини йўқлик сари жўнатди ва тўрт кишини ярадор қилди, олтита отни ер тишлатди. Шу пайтда бунинг хабари амир Умархонга ҳам етишди. Ул довюраклик майдони йўлбарси дарҳол овини ташлаб, «кичкина фаранг» номли хос тўфангини Баҳодирхожа *дастурхончи*нинг қўлидан олиб, шер томон кетди. Фақир ҳам шу пайтда амирнинг ёнида бўлиб, мен ҳам амир билан бирга шер турган жойга бордим. Шернинг ўзи кўринмаса-да, унинг қамишзор ичида чарх айланиб турганини билдик. Амир Умархон қамишзорга ўт қўйишларини буюрди. Қамишзорга ўт кетгач, бир зумда шер атрофини ҳам ўт ҳалқаси ўраб олди Шер безовталаниб, ноилож, бу йиртқичлар подшоҳи секин-аста дашт сари кета бошлади. Амир Умархон «ҳеч бир кимса бу шерга халақит бермасин, мабодо, кимки шерга бирон зиён-заҳмат етказса, хонумони талонда» деб фармон берганди. Шунинг учун ҳеч ким шерга халақит бермай, фақат томоша қилиб турардилар. Амир Умархоннинг ўзи эса пистирма қўйганди. Йиртқич шер ўрмондан чиққани ҳамон амирнинг тўфангидан отилган ўқ оташига дуч келди. Ўқ унинг икки кўзи ўртасидан кириб, думи томонидан чиқиб кетганди. **Байт:**

Фалак гуфт «раҳмат бар он даст бод»,
Малак гуфт «аҳсан», фалак гуфт «зеҳ».

(*Мазмуни:*
Фалак «ул қўлга раҳмат бўлсин», деди,
Малак таҳсин ўқиди, фалак «яшасин» деди).

Отилган ўқ кўнгилдаги каби иш бериб, нишонга теккач, шер шундай бир наъра тортдики, атрофда турганларнинг бариси юрагига ваҳима тушди. Шер шу бўкириши билан ерга қулади. Олам подшоҳи ҳайвонлар подшосини шикор ўқи билан олгач, кўрганлар ҳайрат бармоғини тишлашиб, таҳсин ва офаринлар айтишди. Бизлар эса ул икки шербаччани овладик. Амир Умархон қайтиб, Қубо қишлоғига қўш ташлади. Ўша оқшомни айшу-ишрат билан ўтказди. Эртаси куни у ердан қўзғалиб, Шаҳрихон тўқайига бордик. Бу ҳам ниҳоятда чексиз бир тўқай бўлиб, ҳар хил парранда ва даррандага бой эди. Тўқай ичида экин экиладиган ер ҳам бор эди. Шу сабабли буғдой ўримидан қолган дон-

ларни ейиш учун шунчалик кўп қуш учиб келган эдики, дала худди лолазор олами ёки даштга қизил мовут ёпилган каби кўринарди. Амир Умархон бу манзарани кўргач, ёнидаги қушчиларга овни манъ қилди, аммо, ўзи отдан тушиб, хос тўфангини кўтарганча шикоргоҳ сари юзланди. Умархоннинг бу ишидан амирлари ва овга қуш солувчилар хафа бўлдилар, бироқ, эътироз учун оғиз очишга ҳеч ким журъат қилмасди. Фақат рамз ва имо-ишора билан бир-бирларига ичидаги эътирозларини изҳор қилишарди. Ўша пайтда амир мени ва Муҳаммадалихонни ўз олдига чақириб, тўфангларингизни олинг ва бир томонда сиз иккингиз овга машғул бўлинг, бир томонда эса биз шикор қиламиз, деди. Биз ноилож қабул бармоғини кўзимизга қўйиб, икков биргалашиб айтилган жойда ов учун юзландик. Қушлар орасига бориб етгач, бир-биримиз билан маслаҳатлашиб, бир бало қилиб паррандаларни бу ердан ҳайдаш ва амирларни куттириб қўймасликка қарор қилдик. Гарчи амир истагига қарши бўлса-да, шунга қарамай, тўфангларга кўп дору солиб, гупиллатганча тўфангларни отишга киришдик. Қушлар эса тўп-тўп бўлиб осмонга кўтарилганча ўзларини ўрмон томонга уришди. Бирпасда қуш деган зотдан битта қолмай учиб кетди. Бизнинг бу ўринсиз ҳаракатимиз амирнинг ранжишига сабаб бўлди. Жаҳли чиққанча ғазаб билан хушхиром отига минди ва лочин солиб овлашга мажбур бўлди. Амирлар эса бизнинг бу одобсизларча қилган ишимиздан роса хурсанд бўлишди. **Байт:**

Маркази паргори давлат дил ба даст овардан аст,
Метавон мулки ду оламро аз ин хотам гирифт.

(*Мазмуни:*
Давлатнинг айлана маркази дилларни овламоқдир,
Шу айлана узук билан икки олам мулкини олса бўлади).

Алқисса, ов бозори шу даража қизиб, овимиз бароридан келдики, ҳеч бир подшоҳ замонида бу каби шикор рўй бермаганди. Қайтишда ўқ зарбидан қулаб тушган қушларни йиғишди. Ўша куни улар сони қирқ мингтага етган экан. Эртаси куни амир у ердан кўчиб, Андижон вилоятига ўз ташрифи саодати билан таровот бағишлади. Андижон ҳокими Исо *додхоҳ* меҳмондорчилик тариқини бекаму-кўст адо этиб, уч кеча-кундуз зиёфат берди. Турли-туман таомлар ва ичимликлар муҳайё қилди. Муносиб

пешкашлар тортди ва ҳар хил мато, газламаларни амир назаридан ўтказиб, қабуллик даражасини топтирди. Ишқилиб, қайси вилоятга борсак, ул тегранинг саркардалари бир-бирига тақлид қилиб ва бир-биридан қолишмай, меҳмондорчилик расмини бажо келтирдилар.

Гапнинг қисқаси шуким, Андижондан отланилгач, ўн кун давомида тўқайзорлар ичида ҳар кун янги манзиллар тутдик ва тенгсиз шикорлар қилдик. Кундузи ов қилинса, кечаси лола юзли соқийлар билан бирга қип-қизил майга парранда гўштидан қилинган кабобларни газак қилиб ичдик. Ноҳид оҳангли мутриблар навоси остида суҳбатлар қурдик. **Байт:**

Тавони жаҳонро ба шоди гузор,
На шоди бимонад, на ғам пойдор.
(*Мазмуни:*
Қўлингдан келса жаҳонни шодлик билан ўтказ,
Чунки шодлик ҳам, ғам ҳам абадий эмас).

Хуллас, амир Умархон қуш овидан тўйиб, оҳу овлашга иштиёқ билдирганча Панжақум мавзесига кириб брдик. Бу мавзе ўзининг чегара билмас қумлоқ ери билан машҳур бўлиб, бу қум чети билан охиригача юрилса деярлик бир ҳафталик масофа. Биз турган қишлоқдан ҳам узоқ бир жой. Ул бепоён биёбонга шундай ҳаво совуқлигида етилгач, ўша ерга қўш ташлаб, амир эртаси куни тўрттаси овчи мерганлардан ва қолган олтитаси Хўқанднинг оҳу кўзлиларидан иборат бўлган ўн нафар надими билан оҳу шикоргоҳи томон юзланди. Ўша аснода ул пари юзлилар ичида энг яхшиси ва мен банда билан дўстона муносабатда бўлмиш ҳусну жамолда танҳо биттаси (**Байт**):

Сарви ман рўзе ки бо шамшоду гул як жо нишаст,
Як сару гардан ба хуби аз ҳама боло нишаст.
(*Мазмуни:*
Сарвим шамшоду гул билан ўтирган куниси,
Боши ва гардани ила хубликда барчадан устун эди) –

югуриб келганча, совуқда тарашадек қотганлар боши узра шарқ қуёши ёки Ҳумо қаноти сояси каби ўз нурини сочиб, «амир Сизни ва Муҳаммадалихонни чақирмоқдалар», деди. Бу хабарни ул

пари юзлидан эшитгач, ўтга тушган исириқдек сапчиб ўрнимиздан туриб, амир томон юзландик. Амир ҳузурига етиб, қарасак, саҳрони сурув-сурув оҳу босган ва бу жониворлар бу биёбонда гала-гала бўлиб ўтлаб юришарди. Қум четига етишгач, амир фақирни ва Муҳаммадалихонни отдан туширди ва ўзи отда оҳулар томон кетди. Биз иккимиз эса оҳуларга пистирма қўйганча пойлаб ўтирдик. Амир ҳам бир ерга боргач, отидан тушди. Шикорчилар оҳуларни биз томон қувиб келиш учун қанча ҳийла ишлатишга уринишмасин, ул ҳуркак ёввойи ҳайвонлар милтиқ пилтаси ҳидини ёқтирмай, ҳар ёнга қочишарди. Анча вақт шу зайл фойдасиз ўтди. Биз эса ҳаракатсиз ўтираверіб, совуқ қота бошладик ва қимирлашга ўзимизда мажол топмадик. Чунки ҳаво қаттиқ совуқ бўлиб, туфлаган тупугингиз шу заҳоти музлаб қоларди. Ҳар иккаламиз ҳам бир қават кийимда қор устида чору ночор амирдан қўрққанча бундай оҳу овининг мингтасидан воз кечиб, бундай ҳаётдан безор бўлиб тишни-тишга қўйиб ўтирардик. Қаҳратон совуқдан оёқ-қўлимиз ишламай қолгани етмагандек, айни пайтда ўлганнинг устига тепган бўлиб, иккаламизнинг ҳам қорнимиз очликдан таталамоқда эди. Ўша пайтда бир дона зоғора нон топилгудек бўлса, мингта Шом кабоби ва Рум палови ўрнига ўтарди. **Байт:**

Як парча нони қоқ ва як шалғами хом,
Беҳтар зи ҳазор оҳувони ваҳши.
(*Мазмуни:*
Бир парча қотган нон ва бир хом шолғом,
Мингта ёввойи кийик гўштидан яхшироқ).

Ниҳоят, қарасак, иш қўлдан чиқиб бормоқда. Муҳаммадалихонга юзланиб, нима бўлса-бўлсин, пичоқ суякка етди, тўфангларни отиб бўшат ва ўрнингдан тур, шу билан оҳулар қочиб кетса, бу балодан қутуламиз, дедим. Муҳаммадалихон мендан бу сўзларни эшитгач, қувончдан қичқирган кўйи биргаликда кийикларни ҳуркита бошладик ва кийиклар қўрққанча бошқа тарафларга путраб кетишди. Амирнинг бу ишимиздан жаҳли чиқиб, бизларни ёнига чақирди. Бироқ, бизнинг аҳволимизни кўриб, бу ишни жўртага қилганимиз ва шу туфайли ўзимизни балодан қутқариб қолишга қарор қилганимизни англади. Ноилож, бироз шаштидан тушди. Шундан сўнг иккаламизга ҳам ўшал қора кўзли

йигит билан кетишимизга рухсат берди. Амир ҳузуридан ижозат рухсатини олгач, шукр қилганча ўйнаб-кулиб, йўлда қолдириб келган лочинлар билан оҳу овлаб, қўшга қайтдик. **Байт:**

Ба чашм холи миёни ду абрўяш бингар,
Магар ки бар сари оҳу чархи тайрон.
(*Мазмуни:*
Кўз устидаги икки қош аро холини кўр,
Оҳу устида чарх ураётган лочинми у?)

Ўз чодиримизга етишгач, жонимиз омон қолди. Амир хуфтондан сўнг овдан қайтиб келиб, ўз шоҳона чодирига кириб кетди. Бирор соатдан сўнг бир *маҳрам* келиб, сизларни амир чақиряпти, деди. Фақир дарров амир хизматига ошиқдим ва кириб қарасак, амир ниҳоятда хурсанд ва шоду хуррам ўтирибди. Олдида эса оҳулар уюми. Демак, амирнинг ови бароридан келибди. Сўнг менга қараб: – Сизлар кетгач, овимиз роса бароридан келди. Ҳар қалай, сизлар ҳам сабр қилганларингда анча кийик овлардингиз, – деди амир. Фақир ўрнимдан туриб: – Ҳар қалай, бизга рухсат бердингиз, акс ҳолда совуқдан ва очликдан ўлган бўлардик. Қувончлар ғам-андуҳга айланарди, – дея амир арзига етказдим. Амир бундай сўзларни мендан эшитгач, мириқиб кулди ва ўз ёнидан жой кўрсатди. **Байт:**

Суханро сахт носанжида гуфтам,
Дурри носуфтани буд он ки суфтам.
(*Мазмуни:*
Сўзни ҳеч ўйламасдан гапирдим,
Керак эмас дурни билмай тешдим).

Ўша куни амирнинг битта ўзи йигирмата кийик отганди. Тунни ҳам айшу ишрат билан ўтказдик. Эртаси куни амир кечагидек шикоргоҳ сари юзланмоқчи бўлди. Аммо, тўйиб еб-ичмоқ сўнгида қорин оғриғи, шодлик адоғида ғам ҳам борлиги эсига келмади. **Мисраъ:** Ганж бо мор аст, гул бо хор, масти бо хумор (Ганж илон, гул тикон, мастлик хумор билан бирга бўлади); Ўша чоғда ҳазрати илоҳий қудрати билан яралиш ва бузилишга маҳкум оламни шундай қоронғулик босдики, бу зулмат худди ошиқларнинг ҳижрон кечасини эсга соларди. Қоп-қора булутлар

қуюқлашгандан бирор соатдан сўнг кўз очдирмас даражада қор ёға бошлади. Уч кеча-кундуз давомида совуқ шиддати баттар авж олиб, ҳеч кимнинг ўрнидан қўзғалишга ҳоли етмай, ҳар ким ўтирган жойида ўтириб қолди. Яна тағин бу қиш кунлари халқ орасида озиқ-овқат танқислиги рўй бериб, егулик бирон нарса топилмасди. Агар топилса ҳам бирини юз баҳога сотиб олишга тўғри келганди. Уч кун шу қор бўрони ва зулмат тўзони билан кечди. Тўртинчи куни совуқ шиддати бир қадар пасайди. Ҳаво яхшиланиб, оламни кезувчи офтобнинг олтин қанотли семурғи бу ўткинчи олам узра намоён бўлди. Қуёш ўз нурлари иссиғи билан оламни ёруғ ва мусаффо айлади.

Хулласи калом, амир Умархон дарҳол ул бепоён даштдан қўзғалиб, тез суръатларда йўлу манзилларни босиб ўтганча Ёзябон мавзесига кириб борди. Эртаси куни у ердан кўчиб, Ёрмазор томонга юзланди. Ўша маҳалда шикор муддати ҳам бир ойга чўзилган эди. Амир Ёрмазорга қўш ташлади. Ато қўлини ёзиб, бир куни ҳурматга сазовор амирларини йиғди ва қувонч-шодлик эшикларини очиб, гулранг бодалар шўху шанг соқийлар қўлида беомон айланди ва хуш оҳанг мутриблар созидан чанг овози янгради. **Назм:**

Ба гардиш даромад майи лолагун,
Ба оҳанги чангу найу арғанун,
Гирифта ба каф соқии гулъузор,
Шаробе беҳ аз лаъли нўшини ёр.
Муғанни ба илҳони мардумфиреб,
Бибурд аз дили аҳли мажлис шикеб.
Зи бас хўрдани ратлҳои гарон,
Барун рафт ҳуш аз сари сарварон.
Шаҳи ширатандеш соҳиби карам,
Кироми сипоҳ ва сарони ҳашам.
Ба қонуни Жамшид ва ойини Кай
Набуданд як ҳафта холи зи май.

(*Мазмуни:*

Лоларанг май айланишга тушди,
Чанг, най, арғануни садоси остида.
Гул юзли соқий олди қўлига
Ёрнинг лаъли лабидан яхшироқ шаробни.
Муғанний одам сеҳрловчи товуш билан,

Йиғин аҳли дилидан ташвишларни кетказади.
Катта қадаҳлардан ичавергач,
Сарварлар бошидан ҳуш чиқиб кетди.
Ишрат андеш шоҳ, соҳиби карам,
Қўшин каттаси ва ҳашаматли бошлиқлар,
Жамшид қонуни ва Кай[322] *расми билан,*
Бир ҳафта майдан холи бўлмадилар).

Ўша кечаси ҳурматга лойиқ барча амирларга подшоҳона инъомлар ва хусравона эҳсонлар берди. Шу жумладан жаноб қиблагоҳимга қора тусли олмахон терисидан пўстин ва хонларга мос бир катта шамла (плаш), битта зийнатланган шамшир ва ўзининг дашт шамолидек учувчи тоғ сағрили отини эгар-жабдуғи билан ва биттаси гавҳар ва иккинчиси қизил ёқут чиғовулли иккита хос лочини ҳамда ясалишига тўрт минг тилло харжланган ўзининг безакли қимматбаҳо хос камарини берди. Бошқалар ҳам ўз мансабига қараб шу каби лутфларга сазовор бўлдилар. Бир ҳафтадан сўнг ул вилоятдан кўчиб, пойтахт сари юзланди. Икки манзилдан кейин мақсад сари етишди ва йўл чарчоқларини ёзиб, халқ арзини сўраш ва уни адолат билан ҳал этиш ишларига киришди. **Байт:**

Ҳалқаи зарринчашми бозро аз рўйи лутф
Дасти адлаш зевари пойи кабутар карда буд.
(*Мазмуни:*
Лутф юзасидан лочин кўзидаги заррин халқани,
Адолат қўли кабутар оёгига безак қилган эди).

Ва Фарғона мамлакати фарзона подшоҳ амир Умархон адолати шарофатидан ризвон боғлари улуғворлигига шуҳрат қўшадиган даражага етди. Ўша замонда салтанат иши ва улуғлик сари нур сочувчи бир эшик очилиб, порловчи қуёш дури халифалик ва мақсади ҳосиллик уфқидан балқиб чиқди. Балки, Раҳимхон[323] нинг авлоди осмонида турли табақадаги инсонлар боши узра

[322] Эрон шоҳларидан каёнийлар сулоласи асосчиси Кайқубодга ишора.

[323] Шоҳрухбийнинг ўғли Раҳимбий (ваф.1733 й.) назарда тутилмоқда.

тенг нур сочувчи қуёш кўриниш бериб, мамлакат олувчилик бахтига сазоворларнинг умид кўзини ёруғ қилди, мақсади ҳосиллик эса йўқлик қўйнидан борлиқ бўстон саройига қадам қўйиб, лутфу карам соясини бани одам тоифаси боши узра ёйди. **Маснавий:**

Ба файзи кирдигори лоязоли,
Дарафзуд дар ақд маоли.
Падид омад ажаб фархунда фоле,
Жамолаш офтоби безаволи.
Вужудаш нурбахши чашми умед,
Зуҳураш мужиби иқболи жовид.
(*Мазмуни:*
Аллоҳи таоло файзи билан
Адолати замонида бир эшик очилди.
Ажаб бир бахтли фол юзага чиқди,
Жамоли қуйи энмас қуёш юзи.
Вужуди умид кўзига нур бағишловчи,
Намоёнлиги мангу бахту иқбол сабабчиси).

1234/1818-19 йили ҳазрат воҳиб ул атоё – инъомлар бахшида қилгувчи ҳазрати худованд амир Умархонга Моҳлар ойим бинт Раҳманқул *оталиқ*дан бир ўғил каромат қилди. Унинг гўдаклиги айёмидан бошлаб давлату иқбол нурлари ҳоли жамолидан балқиб ва ўспиринлик пайти бошланиши замонидан шавкату иқбол аломати фархунда фол пешонасидан ярқираб турарди. Қуёш нурли юзи зиёси субҳи содиқ хабарчиси каби улуғлиги ва мамлакат олувчилигининг офтоби Раҳимхон сулоласининг бу меваси умид машриқидан рўзгор сафаҳотида инсонлар боши узра ёйилажаги хабарини ва қуёш аломатли чеҳраси сафоси саҳарий юлдуз нурлари сингари тез орада фоний олам мазлумларининг қоронғулик туни халифалик ва жаҳонбонликнинг бу пок аёнининг адолати чироғидан шодмонлик ва ёруғлик кунига айланажаги башоратини берарди. Илоҳий иноят насимининг шаббодали баҳори бу подшоҳлик боғининг ғунчасини амир Умархоннинг умид гулшанида очилтиргач ва иқбол даракчиси ул олий гавҳар боланинг бахт аломатли туғилиши хабарини бергач, бу фақир ул қувончли воқеани амирнинг жон қулоғига етказиб, суюнчи сўрадим. Ниҳоят даражада хурсанд бўлганидан менга суюнчи пули ўрнида эгнидаги хос либоси ёнига қўшиб олтин эгар-жабдуғи билан

бир арабий наслдор от ҳам берди. Жуда ҳам хурсандчилик ва қувонч оғушида тўйга тайёргарлик ҳақида буйруқ берди ва бир неча кун давомида шодлик палосини ёйиб, ширин таъмли май қадаҳларини лола юзли соқийлар қўлидан нўш айлади. Ул дилбанд фарзанднинг номи ва лақабига Султон Маҳмудхони валинеъмат исми муносиб кўрилди. Ул саодатманд чақалоқни эмизиш ва парваришлаш учун бир нечта Зуҳро манглай аёллар тайин қилинди ва шоҳзода иззат ва меҳробонлик бешигига беланиб, меҳру муҳаббат гўшасида мақсади ҳосиллик топди. **Маснавий:**

Бале, бе сухан субҳи гетифурўз,
Бувад мухбир аз равшанийи рўз.
Шавад зоҳир аз нур иқболи меҳр,
Ки созад мунаввар тамоми сипеҳр.
(*Мазмуни:*
Ҳа, ҳеч сўзсиз, оламни ёритувчи тонг,
Куннинг ёгдули бўлишидан хабар беради.
Қуёш иқболи нуридан бўлур пайдо,
Ки у бутун осмонни мунаввар айлар).

Амир Умархоннинг Ўратепа томонга қўшин тортгани зикри

Бир неча вақт шу янглиғ ўтгач, 1235 йили қуёш Саратон буржида туриб (21 июндан-23 июлгача), ҳаво айни қизиган пайти амир Умархон Фарғонанинг барча лашкарини йиғди ва кўп дабдаба билдан Ўратепа мамлакати сари юзланди. **Мисраъ:** Зафар ҳаминон, нусрат андар рикоб (Ғалаба от жиловига ёр, зафар узанги аро); Бу уруш сафари мен ва Муҳаммадалихон учун биринчиси бўлиб, амир бу гал бизни ҳам бирга олиб кетди. Амир Умархон уч манзил юргач, Хўжанд вилоятига кириб борди ва икки кун шу шаҳарда туриб, лашкар тайёргарлиги билан машғул бўлди. Учинчи куни катта дабдаба билан юзини мақсад сари қаратди. Анча йўл босгач, етиб келган Хон қўриғи мавзесини қўшинининг лашкаргоҳига айлантирди. Эртаси куни у ердан кўчиб, Сарой қишлоғига қўш ташлади. Ўша оқшоми лашкарни урушга тайёрлаш ишлари билан машғул бўлди. Эртасига қуёш Жамшиди оқ байроғини зангори осмон узра ёйгач, Фаридун мар-

табали амир елдек учар «Ҳумо кўк» номли отига миниб, шавкат дастгоҳли сипоҳ аҳлига юзланди ва «Лашкар *қўшбеги*, Шоҳи *парвоначи*, Муҳаммад *додхоҳ* яна бир нечта жангчилар билан ҳировулда таваккал байроғини ҳилпиратсинлар ва Эрназарбек *девонбеги*, Абдулкарим *додхоҳ*, Хонхожа *мир асад* ва яна бир гуруҳ қаҳрамон жангчилар биргаликда бурунғорда душманга қақшатгич зарба берсинлар», деган буйруқ берди. Саййидлик паноҳи Маҳмудхон ихтиёрига эса Андижон лашкарини топширди. Хушвақт *қўшбеги* ва Мирзо Раҳим *парвоначи* жувонғордан уруш майдонига кирадиган бўлишди. Саййидлардан жаноб эшон Тўрахожаи *хожа калон*, жаноб Султонхонхожаи *хожа калон*, жаноб қиблагоҳим *шайхулислом* ва эшон Тўра *ўроқи калон* ҳамда амирлардан Қосимбий *оталиқ*, Ражаб *қўшбеги*, Мирзо Малла *додхоҳ* ва қолган бошқа амирлару *нўён*ларнинг бир гуруҳи билан подшоҳликнинг баланд мартабали туғи сояси остидаги қалб қисмда туриб, олий ҳимматини душманни янчмоқ ва ўлдирмоқ сари қаратдилар. Амир қўшинни шу тартиб ва услуб билан тузганча Ўратепа сари юзланди. Амир ўшанда менга ўзининг безакли қалқони ва «Давлат туруқ» номли шамолдан учқурроқ отини инъом қилди. **Байт:**

Саюрдаму саюрсаму саюрёл,
Ажаб набувад ки парад бе пару бол.
(*Мазмуни:*
Ўткир нафас, ўткир туёқ, ўткир ёлли,
Қанотсиз, парсиз учса ҳеч ажаб эмас).

Муҳаммадалихонга ўзининг елдек учар хос оти «Ҳамдам кўк»ни илтифот қилди. Муҳаммадраҳим *девонбеги* нусрат дастгоҳ сипоҳни бу ҳолатда кўргач, ноилож ташқаридан қайтиб, шаҳарга кирди ва дарвозаларни хокрез билан беркитиб, қалъани ҳимоя қилишга киришди. Амир Умархон ана шундай дабдаба ва шавкат билан Ўратепа вилоятига кириб борганда аҳолидан бирон таси ҳам қалъа ташқарисида қолмаган эди. Амир қўшини бу мустаҳкам қалъани «нун» ҳарфи ўртасидага нуқта каби ўраб олиб, шу кўйи қалъа атрофида қўш ташлади ва қамал, уруш ишини бошлади. Қалъани тўплардан худди дўл ёғаётгандек қилиб ўққа тутишди. Шаҳар ичига тўхтовсиз ёғаётган тўп ўқларидан қалъа аҳлидан бирон тасининг бошини кўтаришга имкони қолма-

ганди. Пешиндан сўнг лашкар аҳлининг кўпи яна ўз олдинги жойларига қайтишди. Шунда амир Умархон мени ва Муҳаммадалихонни ўз ўрнига қўйиб, ўзи бир нечта надим ва *маҳрам*ларини ёнига солганча бироз ҳордиқ ёзиш ва таҳорат олиш мақсадида дарё қирғоғига бориб ўрнашди. Ўша чоғда Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг аскарлари секин-аста шаҳардан ташқари чиқиб, Хожа шуҳадо Вали мавзесида йиғилганча бизнинг рўпарамизда саф тортиб турдилар. Шундай бир маҳалда амир Умархоннинг «Сардори галла баҳодир» лақабли мансабдори бўлмиш Юсуф *парвоначи* олдимизга келди. Биз тажрибасизлик қилиб ва болалигимиз орқасида ул ҳайвонсифат одамга «амир бизга лашкарга қўмондонлик қилиш ва душманни ўраб олиб янчиш ҳақида фармон берганлар», дедик. Ул саҳройи дев бизнинг гапимизга амал қилиб, топшириғингиз бош ва кўз устига, деганча қайтиб кетиб, Хушвақт *қўшбеги*, Мирзо Раҳим *парвоначи*, Хонхожа *мир асад* ва Абдукарим *додхоҳ* каби *сардор*ларнинг тўрттасини ҳам жанг сари отлантирди. **Байт:**

Пири хирад аз тарҳи суханронии ў,
Донист ки кужост нодонии ў.
(*Мазмуни:*
Доно киши унинг гапиришидан,
Нодонлиги қаерда эканин билиб олди).

Тўрттала *сардор* ул аблаҳдан топшириқ олгач, бирданига душман устига ташланишди ва икки орада уруш бозори қизиб, ўлим даллоли кекса-ю ёшни бир хил нархда пуллади ва жанггоҳ тупроғи марди майдонлар қонидан қип-қизил бўлди. Бизлар ўз қилмишимиздан пушаймон бўлиб, афсус ва надомат қўлини бирбирига урдик, фитна оташини қандай қилиб ўчириш чорасини ахтариб, бошимиз қотди. Шунда бу аламли ҳодисадан амир Умархон хабар топиб, тезлик билан ёнимизга келди ва воқеа тафсилотини суриштирди. Бизлар эса қўрқувдан товушимизни чиқармасдик. **Мисраъ:** Гаҳ аз савол малулам, гаҳ аз жавоб хижил (Гоҳ саволга ҳолим етмас, гоҳ жавобида уятдаман); Бошқалар бўлса биздан қўрққандан бу иш ҳақида сўзламай туришарди. Амир Умархон, «кетишдан олдин барибир гап нимада бўлганини билиб оламан», дея қисталанг қиларди. Ниҳоят, надимларнинг, амир то бу жанг сабабини билиб олмагунча, масалани бу

янглиғ очиқ қолдирмаслигига аниқ кўзлари етиб, қўрқувдан чорночор савол жавобини менга ҳавола этишди. Амир дарров бундай беадабликнинг биз томондан содир бўлганини фаҳмлаб, ғазаби қайнаганча менга дашном беришга тушди. Фақир дедим, **мисраъ:** Ин низ ба давлати ҳумоюни ту буд (Бу ҳам сенинг қутлуғ давлатинг шавкатидан бўлди); Шундан сўнг ҳеч нарса демади ва душманни тор-мор келтириш ҳақида буйруқ берди. Саркардалар амирдан топшириқ олгач, душман сари юзландилар. Уруш айни қизиб турган пайтда қўшин амирдан фотиҳа олганча ғаним устига бостириб кетди ва икки томон бир-бири устига ташланиб, жанг шиддатга минди ва ўликлардан тепаликлар ҳосил бўлди, қасоскор баҳодирлар оти туёғи остидан чиққан чанг тўзони оламни қоронғулик ва зулматга чулғади. Ниҳоят, Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг жангчилари қочмоқ сари юзландилар, аммо, улардан жуда оз қисмигина неча меҳнату машаққат ила отларини ташлаганча қочиб қутулди – бу пиёдлардан бир бўлаги ўзларини хандаққа урдилар, хандақдаги сувдан минг бир азобда зўрға қутулиб чиққанлари эса дарвоза олдини хокрез[324] қилиб, ўқ ва тўфанг отиш билан машғул бўлдилар. Ғалаба аломатли сипоҳ аҳли уларни қувлаб бориб, кўпини ўлдирди ва қанчаларни асир олди. Ниҳоят, ғалаба ва зафар билан орқаларига қайтиб келиб, амирга шон-шараф айтдилар. Амир хизматларига қараб уларнинг ҳар бирини ўзининг подшоҳона лутфи ва хусравона марҳаматига сазовор этди. Аммо, қараса, бу вилоят келинчагини осонликча бағрига боса олмайди. Ноилож, эртаси куни у ердан кўчиб, Ўратепанинг Куҳ поясига кириб бордик. Бу маҳалда буғдой пишиғининг айни пайти эди. Буғдой бошоқлари яхши етилиб пишган ва буғдой поялари ичига от ёки одам кирса яширадиган даражада бўй тортган эди. Амир Умархон буғдойзорларга ўт қўйишни буюрди. Буғдойзорни ҳўлу қуруқ баравар ёнадиган тарзда гуркираб ўт олди. Уч кеча-кундуз мобайнида чумоли-ю, чигиртка мисоли сон-саноқсиз қўшин аҳли дастидан на қишлоқда уй ва на боғда дарахт ва на даштда ҳосил қолди ва тоғу даштни хасхашакдан шундай шип-шийдон қилдиларки, тошу тупроқдан бошқа ҳеч нарса қолмади. Тўртинчи куни амир Умархон қайтиб, Оқсув мавзесига кириб борди. Эртасига у ердан кўзғалиб, Хўжанд шаҳрига бориб тушди. Ул вилоятнинг пари юзли гўзаллари би-

[324] Хокрез — тупроқ билан тўлдирилган жой.

лан айшу-ишратга машғул бўлди. Ўшанда жаҳонпаноҳ ўз табъи маҳсули сифатида ушбу байтни битган эди. **Байт:**

Асири чашми хубони Хўжанди гаштаам яксар,
Намеояд ба хотир фикри туркони Самарқандам.
(Мазмуни:
Хўжандлик кўзи хўбларга асир бўлдим бир бора,
Самарқанд туркийларининг ёди келмас хотирга).

Ўша пайтда ҳожи Қурбоннинг Хоразм ҳокими элчиси билан бирга етиб келгани хабари етди. Бу гапнинг тафсили шуким, илгарироқ ҳожи Мир Қурбон амир Умархон томонидан Рум султони ҳузурига элчи қилиб юборилган бўлиб, қайтишда Урганжга кирган эди. Муҳаммадраҳимхон мазкур ҳожи келаётганидан хабардор бўлиб, Рум подшоҳи Султон Маҳмудхоннинг амир Умархонга атаб юборган совға ва ҳадяларини (қўриқлаш ишини ўз зиммасига) олиб, уларни кейинроқ юбориш мақсадида ёнида олиб қолган, аммо, ўша топдаёқ ҳожи ёнига эса ўзининг элчисини қўшиб юборганди. Амир бу хабарни эшитиб, кўп хурсанд бўлди. Истиқболига одам юбориб, муносиб бир уйга жойлаштириш лозимлигини топширди. Ўша аснода Абдулазизхоннинг укаси Шоҳ Иброҳимхон акаси ёнидан қочиб амир ҳузурига келгани хабари ҳам етди. Бу қувонч асарли хабардан ҳам севиниб, олдига кутиб олиш ва яхши бир уйга тушириш, меҳмондорчилик ишини адо этиш учун одам жўнатди. Эртаси куни амир Умархон ул тенгсиз гўзал шаҳардан қўзғалиб, Қарақчи қум[325] мавзесига кириб борди ва у ердан ҳам кўчиб, Собиртепа қишлоғи[326] да қўш ташлади. Ўша оқшоми халқнинг арзу додини тинглади. Тонг отгач эса лашкар аҳли йиғилиб, қутли кўрунишга тайёрлансинлар, дея жар солдилар. Ўша маҳалда лашкар аҳли шу даражада орасталик топган эдики, кўпчилиги тилло ва кумушга ғарқ бўлган эдилар.

Гапнинг қисқаси, амир Умархон кўп бир савлат ва ҳашамат билан тоғ яғрили, елдек учар отига миниб, катта дабдаба билан Хўқанд сари юзланди. Ўша орада мазкур элчиларни шиғовул-

[325] Қарақчи қум – Хўжанд-Қўқон йўлидаги мавзе.

[326] Собир тепа қишлоғи – Қарақчи қум-Қўқон йўлидаги қишлоқ бўлган.

лар ва удайчилар тайёрлаб, узоқдан отдан тушириб, хон шарафига дуолар қилдирдилар. Шоҳ Иброҳимхонни югуртириб келиб, элчилар билан мулоқот қилсин деб буюрган эди. Элчилар бу ҳашаматни ҳам кўриб, ўй денгизига чўмганча, буларнинг барини томоша қилиб борардилар. Ўша вақтда иттифоқан даштда бир гала турна ўтлаб юрарди. Амирнинг кўзи турналарга тушиб, Маҳмудхожа *жилов қўшбеги* қўлида турган ўзининг «Буғдойиқ» номи билан танилган хос лочинини ўша турналарга қўйиб юборишни буюрди. Бу лочиннинг бир таажжубли жойи шунда эдики, барча паррандаларда ўн иккитадан кўп дум бўлмагани ҳолда, бу қарчиғайнинг думи ўн тўртта эди. Мазкур хожа дарҳол ул қарчиғайнинг тумоғини бошидан олиб, осмонга қўйиб юборди. Тезучар лочин парвозга киришиб, кўкка кўтарилиб улгурган турналар галаси устига шундай тезлик билан ташландики, унинг бу кўтарилиши гўё осмонга учиб кетгандай бўлиб, гоҳ қараб турганлар кўзига кўринар, гоҳ кўздан йўқолиб қоларди. Турганларнинг бари қарчиғай учишини ҳайрат бармоғини тишлаганча томоша қилардилар. Ниҳоят, гала орасидан битта турнани ажратиб олиб, чангалига қисганча ер томон пастлай бошлади. Қарчиғай ерга яқинлашаркан, амир Умархон *маҳрам*ларига кетидан бориб, тезда буёққа олиб келинглар, дея буйруқ берди. *Маҳрам*лар югуриб бораётганларида қарчиғай ҳали ерга қўнмаган эди. Шунда, ҳалиги турна галаси ичидан бир турна ажралиб чиқиб, ўзини шўнғишга чоғлаб, пастга қараб юзланди. Лашкар аҳли бу ҳолатни диққат билан кузатиб турарди. Қарчиғай чангалидаги ови билан ерга қўнгач, ҳали мир шикорлар ва *маҳрам*лар етиб келмасдан бурун қарчиғай ва турна бир-бирига ёпишиб, тупроқ ва қонга беланиб ётишганда ҳалиги ўз галасидан айрилиб чиққан турна ҳам устларига етиб келиб, тумшуғи билан қарчиғайни яралади ва овланган турнани неча қийинчилик ва азобда қарчиғай чангалидан қутқариб олди, кейин ҳар иккаласи ҳам парвозга киришиб, ўз тўпига етиб олдилар ва бир зумда кўздан ғойиб бўлдилар. Бу ажиб ишни кўрган лашкар аҳлининг бариси таҳсин бармоғини тишлаб, ўй денгизига чўмдилар. Чунки, бунда не ҳикмат борлигини ҳеч ким била олмай қолганди. Ақллар лол ва саргардон эди. *Маҳрам*лар қарчиғай ётган жойга бориб, уни амир олдига олиб келишди. Лочин бечора қон ва тупроққа беланган эди. Кўзини очишга ҳоли келмасди. Амир мир шикорга қарчиғайни даволаш ҳақида буйруқ берди.

Амир Умархон ана шу тартиб ва йўсинда томоша қилганча йўл юриб бораркан, саййидлар, уламо, фуқаро барчаси гуруҳ-гуруҳ истиқболига чиқиб, дуо қилишарди. Амир фатҳу нусрат билан салтанат саройи Хўқандга кириб, ўз давлатхонасига тушди. Айшу ишратга машғул бўлди.

Амир Умархоннинг Марғинон ва Андижон томонга шикор учун боргани зикри

1235/1819-20 йили амир Умархон Фарғона шикорига қарор қилди. **Назм:**

Он жавонбахт, Искандартахт, Доро[327] *кирдор,*
Руйи оламгир дар як рўз хуршед иқтидор.
Бар туфанг оташ диҳад дар рўзи разм, эй дўстон,
Мебарорад душманони хешро дуд аз димор.
То фалак дорад сар аз меҳру маҳ тож аз калла,
Бод давлат барқарору тахту бахташ пойдор.
(*Мазмуни:*
Ул жавонбахт, Искандар тахт, Доро ҳашамат,
Бир кунда оламни олувчи қуёш қудратли.
Милтиқни ўт олдирса уруш пайти, дўстлар,
Душманлар бошидан чиқарар олов-тутун.
Фалакнинг бўлса боши қуёш, ойдан, турсин
То абад давлати барқаро, тахту бахти мангу).

Алқисса, шикор базмига азм қилиб, овга қуш солувчи соҳиби парвозлар дил қушини овлаганча ва шикорчиларни қарчиғайдек ҳар йилги одатига кўра яна қўлга киритганча, дор ас-салтана Хўқанддан – Аллоҳи *таоло уни ҳар хил балолардан ва ёмон кўзлардан омон сақласин* – чиқиб, саодат нишонли мавкаби жиловини Марғинон ва Андижон ва Шаҳрихон томонларга бурди. Йўли чангидан қуёш ва ой ўз кўзи равшанлиги учун суртадиган сурма жавоҳирини топишди. Халқ тили манави ғазални тараннум қилди. **Шеър:**

---

[327] Эрамиздан олти юз йил олдин яшаган Эрон шоҳи Доро Биринчи (Дороюши кабир) кўзда тутилмоқда.

Ба ин ният амир ал-муслимин сўи шикор ояд,
Ки баҳри сайди дилҳо шоядам рўзе ба кор ояд.
Мапурс аз мозиву мустақбили ҳоли шикори ў
Бар ҳар сайде ки ў имсол хоҳад кард бор ояд.
Ба раҳму лутфи сардорони худ дорад зи бас дасте,
Илоҳо давлату иқболу бахташ пойдор ояд.
Намедонам чи хосият бувад бо ин шикорафкан,
Ба он сайде ки ў дорад ажал сўяш дучор ояд.
Баҳори андуҳи халқе бин, ки кас дар гулшани мулкаш,
Агар нашукуфт гул, гул дар дили ў хор хор ояд.
Шаҳе бисёр омад дар замин аз модари гити,
Кам афтодааст зи ин сон коми бахташу комкор ояд.
(*Мазмуни:*
Шу ният-ла амир ал-муслимин шикор томон келади,
Балки дилларни овлаш учун бизга бир меҳрибон келади.
Ўтган ва келажак овларидан сўрама ҳолу аҳволин бугун,
Бу йил неки сайд этса, чексиз баракати бу замон келади.
Раҳму лутфи анинг бениҳоятдир сардорларига доим,
Давлату иқболу бахти мангуга устивору омон келади.
Билмадим, не хосияти бор бу овчининг шикорида, ахир,
Олдидан сайднинг тортиб ажали лолу ҳайрон келади.
Ким ботиб ғам-андуҳ баҳорида мулки гулшани аро,
Очилмаса гул-гул, шоҳ юрагига ғам ушбу он келади.
Кўп шоҳлар келди бу оламга, лек, қайси бахтли эди
Бу шоҳ каби комкор ва бундай шоҳ яна қачон келади).

Ўша саодатли соатда оҳу кўзли, йўлбарс ғазабли, товус юришли, тўти гуфтор турклар зар ипли қўлқопларни ўз белларидан суғуриб олиб, **байт:**

То камар бар баҳлаи он турк назокат маст баст,
Нозуки бар хизмат мўйи миёнаш даст баст.
(*Мазмуни:*
Ул маст турк камарига зар қўлқоп боғлаганда,
Нозиклик қилдек белига хизмат қўлин чўзди) –

ошиқларнинг чок-чок юраги каби қўлларига кийганча фалак овчисининг сайд қилувчи майхонаси шаробини синдириб, муштоқлар дили каби гулдан бўлган қўлқопларини ва доғдор лолаларни қўлларига қўйдилар. **Қитъа:**

Баҳри-ю, шоҳину чарғу бозро бар доштанд,
Жилваи сайдафкани он рўз дигар доштанд.
Аз лаби ширин ба тунди гарчи мегуфтанд талх,
Аз малоҳатҳо валекан шўри маҳшар доштанд.
(*Мазмуни:*
Баҳрин, шоҳин, чарғ ва лочин қўндириб қўлга,
Бу гал ўзгача руҳ ила тушишди ов сари йўлга.
Ширин лабдан гар аччиқ устида талх сўз чиқса,
Малоҳати лек қиёмат кунин соларди кўнгилга).

Шу кетишда сийнаси лаълу ёқут шодасидан ялтираб турган лочинларни ва худди олтин гардиш ичига олинган узук қоши каби бўйнига шоҳвор дур осилган жониворларни ов кетидан қўйишар, уларнинг тумоғ ва туморларининг зар ипи ялтирашидан ой ва тонг юлдузи қуёш олдида турган каби рашкдан ранги сўлиб, оловда куяр эди. Қон оқизувчи қассоб болалар бераҳмлик билан олтин бўйинбоғ ва қўнғироқчаларини шаҳидлар ва ишқ қиличи қурбонларининг чала жонлари каби тирноқли чангаклар билан ертубан осилтириб, фаранг ипакларини адл қоматли жононлар қулоғи остидан ташлаб, ошиқлар қалбида фитна қўзғатган каби ранг-баранг олтин ва кумуш бандларга тизган, амалдорлар хизматчилар сингари эгнида наввотий чакман ва сақарлот билан шай туришар, *мири шикор*[328] лар хизмат ва итоат юзасидан икки қўлини боши узра кўтарган ҳарбийлар каби бир оёғида сарв саҳидек турган кўйи боз (лочин), шоҳин (шунқор) ва баҳрин (қарчиғай) учиришни ташкил этиб, кулоҳ тумоғасини бошига эгри қўндирган ҳолда уларни худди жангдаги каби найза, ханжар ва кўланг қўрқинчидан баҳодирлик дубулғаси сингари кийишган, ҳар бир одамнинг узангисида олтин ва кумуш бўйинбоғлик тозилар келар ва ола-була тусли итлар алвон ранг лола ва йўл-йўл либосли йўлбарсдек неча бир ранг ила мир шикор олдида лаблунжи осилишига қарамай, гули хандон ғунча каби хандон ва очилиб-сочилганча ланглаб ул тарафга қараб боришарди.

Ўша пайт амир келаётганидан қиблагоҳим хабар топиб, амирга меҳмондорчилик қилмоқчи бўлди. Хўқанд шаҳрининг тўрт

[328] Мири шикор – ов ишлари, ов итлари ва қушларига жавобгар амалдор.

фарсах шарқий қисмидаги Хазлон дашти ўртасида ниҳоятда латофатли ва кўнгилочар, тароватли ва киши руҳига ором берувчи сўлим бир чорбоғимиз бўлиб, у каттагина анҳор қирғоғида жойлашган ва [329] ҳам бу дарёнинг зилол сувига лаб ташна эди. Кавсар ва Тасним ариғи[330] ҳам унинг мазали суви олдида уятда қоларди. Боғ ичида нақш билан безатилган қасрлар бўлиб, гўзалликда Қайсар[331] ва Фағфур[332] қасри устидан куларди. Чаҳорбоғ ичи жаннат бўстонидек хушбуй ва Эрам боғи каби қувончни орттирувчи, анвойи гуллар очилган ва сайроқи қушлар ҳар бир гул шохи учида ўтирган. Амир Умархон ёнидаги эътиборли амирлар қуршовида неча бир шон-шавкат билан ул боғ сари юзлангач, орқасидан муҳтарам ҳарамлари ҳам ой юзли канизларини олиб, неча бир дабдаба ила йўлга тушдилар. Бу хабарни қиблагоҳим эшитгач, мени амир истиқболига жўнатди. Фақир бир-икки фарсах йўл юриб, амирнинг олдига чиқдим ва чорбоғимизга таклиф қилдим. Амир каминанинг арзини қабул қулоғи билан эшитиб, чорбоғдаги осмон нишон маконда жойлашди ва мени ҳарамини ҳам шу қасрга олиб келиш учун юборди. Мен ҳам муҳтарам ҳарамни ул дилкушо қасрга етказдим. Амир ҳарам аҳли билан дам олиш ва айшу ишратга машғул бўлди. Ўшанда ҳусну малоҳат аҳли ва хуш овозли нағма айтувчилардан анчаси йиғилиб, уч кеча-кундуз айшу шодлик арбоблари мажлиси қизигандан-қизиб турди – дилтортар нағмалар, кўнгил очар тароналар ёшу кекса, катта-ю кичиклар қувончига қувонч бағишлади. Қизил шаробга лиммо-лим тўлган биллур қадаҳларнинг ярақлаб товланиши майпарастлар юзига нур ва софлик бағишлади, Зуҳра манглай[333] соқийларнинг қуёш нурлари билан беллашадиган юзлари жилоси мастлар йиғинини осмоннинг нурли фазосидек ёруғлантириб юборди.

Маснавий:

Парипайкар бутони нағмапардоз,
Гаҳе аз соз дилкаш, гаҳ зи овоз.

---

[329] Хизр алайҳиссаломнинг Зулумот оламидан топган афсонавий «оби ҳаёт» – тириклик суви булоғи.

[330] Жаннатдаги ариқлар номи.

[331] Рум подшоси номи.

[332] Хитой подшоси номи.

[333] Зуҳро юлдузининг нурлилигига ишора.

(*Мазмуни:*
Нағма қилувчи пари пайкар санамлар,
Гоҳи соз чалишар, гоҳ қўшиқ айтар).

Шеър:
Навои айшу ишрат месуруданд,
Нишоти боданўшон мефузуданд.
(*Мазмуни:*
Айшу ишрат навосини чалдилар,
Ичувчилар шодлигини оширдилар).

Ул бахту сурур кунларида баковуллар соат сайин феруза осмон жинслари сонича турфа таом тўла дастурхонларни тайёр ва муҳайё қилиб турдилар. Лазиз таомларнинг кўплиги ва мазали, майин ичимликларнинг турли-туманлиги инсон боласининг иштаҳа туйғуси ва овқатга ҳирси ҳиссиётини олам юзидан супуриб ташлади.

Маснавий:
Ба базми хусрави ҳар дам мукаррар,
Шуди хонҳойи неъмат руҳ парвар.
Ба ҳар хоне зи неъматҳойи шоҳи,
Муҳаййё буд чандоне ки хоҳи.
(*Мазмуни:*
Шоҳлик базмида доимо такрор,
Руҳ озиги неъматлари тўла дастурхон.
Ҳар хонада шоҳлик неъматлари тайёр,
Нимани ва қанчани истаснгиз муҳайё).

Ва амирга лойиқ пешкашлар ва муносиб армуғонлар тортиқ қилдик. Амир ҳам улар ёнига ўзидан инъомлар қўшиб, барчага илтифотлар кўрсатди. Шундан сўнг ул қувонч орттирар боғдан кўчиб, бир манзил наридаги Ёр мазор мавзесига кириб борди ва амирларнинг ҳар бири ҳам муносиб бир уйга жойлашдилар. Бу ерда ҳам амир Умархон саховат қўлини хосу авом учун очди.

Аммо, айни шундай пайтда Ҳайдари каррор[334], яъни ҳазрат Али авлодидан бўлмиш биродарим Жаҳонгирхожа ва Ҳаққули-

[334] Ҳазрати Алининг иккинчи исми Ҳайдар бўлиб, унинг довюраклиги учун берилган лақаб. Каррор – довюрак, баҳодир.

бой қирқ жангчи билан қочиш йўлини ихтиёр этиб, ғазовот уруши ниятида Кошғар вилоятига юзландилар. Бу хабар тонг отгач вилоятнинг барча ери бўйлаб ёйилди. Амирнинг вазири улар кетидан жанговар кишилардан бир неча нафарини юборди. Бироқ, қочоқлар ҳодисасини амир Умархонга етказишга ҳеч кимда журъат топилмади. Ниҳоят, амирлар бир-бири билан маслаҳатлашиб, мени бу иш учун маъқул топишди ва камина амир ҳарамига кириб, унинг ноз уйқуда донг қотиб ётганини кўрдим. Қанчалик ой юзли ва анбар сочли канизлардан амирни уйғотишлари ҳақида илтимос қилмайин, бу иш учун ҳеч бирида заррача ботирлик топилмади. Ноилож, ўзим яқин бориб, секин амирнинг оёғидан ушладим. **Мисраъ:** Зи лутфаш ин далери аз ман ояд (Лутфи сабаб бу ботирлик менинг қўлимдан келмиш); Амир кўзини очди. Мени кўриб, дарров ўрнидан турди ва чордона қуриб ўтиргач, не гаплигини сўради. Фақир бўлиб ўтган воқеани батафсил айтиб бердим. Бу можарони мендан эшитгач, ўтга ташланган исириқ каби сачраб ўрнидан турди ва таҳорат олиб, ташқари чиқди. Яна қочоқлар кетидан одам юборди. Саййидлик паноҳи ва Ҳаққул эса бир кеча-кундузда жуда тез йўл юриб, анча масофани ортда қолдирган бўлишиб, агар амир Умархон аскарлари тезучар лочин бўлиб учганларида ҳам чанглари ортидан етолмасдилар. Амир юборган кишилар тез суръатлар билан йўл босиб ўтиб, тўхтамасдан қувлашда давом этардилар. Аммо, уч кеча-кундуздан сўнг отлари юришдан толиқди ва қарашса, мўлжаллаган овлари тузоқдан қутулиб қочган. Ноумид бўлиб, ноилож, лаблари чанқоқдан қуриганча ва қоринлари очликдан ноғора чалган кўйи амир ҳузурига қайтиб келдилар ва бўлган воқеа тафсилини айтиб бердилар. Амир Умархон саййидлик паноҳидан ноумид бўлиб, фикр денгизига ботди. Шу қадар ғам юки остида қолган эдики, ҳеч ким билан сўзлашмасди. Буни кўрган ул ҳудуд халқи юрагини эса бу хожалар касофатидан худди Хитой лашкари бу ергача бостириб келиб, ҳаммасини асир қилиб олиб кетаётгандек туюлиб, қўрқинч ваҳимаси чўлғаб олган эди. **Байт:**

Агар бар дили подшоҳон ғаме,
Парешон кунад хотири оламе.

(*Мазмуни:*

Подшоҳлар дилин босса ғам,
Сиқилар куйиниб бутун олам).

Хуллас, амир Умархон шу ташвишли дил билан Ёрмазор мавзесидан ов овлаганча Шаҳрихон шаҳрига бориб тушди. У ердан Андижон сари юзланди. Йўл асносида сипоҳигарлик соҳасида ўзини нодонликка йўйиб, юрак сиқилишини ҳайдаш учун шикорга машғуллик кўрсатди. Буни қарангки, ўша куни ови шу қадар бароридан келдики, ўз замонида на Жамшид бундай ов қилган ва на Афросиёб бу каби шикорни кўрган эди. Аммо, амирнинг дили қулфи ҳеч бир сурат билан очилмасди. Ниҳоят, Андижон вилоятига етишди ва у ерда хос ҳарамини бошқа амирларнинг хотини билан қолдириб, Ўш вилояти сари юзланди. Бир манзилдан сўнг ул жаннатга менгзар вилоятга кириб борди. Ўш гўзалликда жуда бир ажойиб ва назокатда ғаройиб бир вилоятдир. Мовароуннаҳр шаҳарлари ичида обу-ҳавоси ундан яхшироқ бирор мамлакат йўқ. Амир Алишер Навоий ўзининг туркий бир таърихида ул вилоят таърифини хўб бир алфозда баён қилганлар. У ерда бир тоғ бўлиб, тепасида Шоҳ Мансур Пискатий қурдирган бир оқ гумбаз бор. Шоҳ Мансур таърихи эса ушбудир, **таърих:**

Эй фохта, аз баҳри Худо баъди вафотам,
Як лаҳза ба сари манзили ман омада «ку» гуй.
Тарихи вафоти мани Мансури ҳазинро,
Аз «мазҳариллоҳ» бурун омада «ҳу» гўй[335].

(*Мазмуни:*
Эй какку, мен ўлгач, Худо ҳаққида,
Бирпас қабрим устига келиб кукула.
Ҳазин Мансурнинг вафоти таърихин,
«Мазҳариллоҳдан ташқари чиқди» дегил).

Айтишларича, Шоҳ Мансурнинг кароматларидан бири шу бўлганки, у вафот этгач, ҳақиқатдан ҳам бир какку келиб, қабри устида ўсиб турган сарв дарахти шохига қўнганча туни билан ҳу-ҳулаб чиққан. Шу сабабли авом халқ мазкур гумбазга «тахти Сулаймон» деб ном қўйишган. Ҳар йили баҳор фаслида бу ерда сон-саноқсиз одам тўпланади. Менинг тахминимча, бу ерда йиғилганлар сони Арафотда тўпланувчилар сонидан

[335] Тарих 1200/1785-06 йилни беради.

кам бўлмаса керак. Айтишларича, Осаф ибн Бархиё[336] нинг қабри шу ерда эмиш.

Алқисса, амир Умархон уч кун беҳишт мисол бу мавзеда тургач, тўртинчи куни у ердан қўзғалиб, Андижон томон қайтди. Йўл асносида эшитишимча, ул мавзе тоғида «Чиҳил устун» номли бир тилсимот бор экан. Дунё ажойиботларидан бири саналар экан. Бошимга ул заминни кўрмоқ савдоси тушди. Дилим ҳаддан зиёд бунга рағбат кўрсатавергач, амирдан рухсат олиб, ул замин сари равона бўлдим. Ул жойга етиб бориб, жуда баланд бир тоғни кўрдим. Узоқ-узоқдан тоққа олиб чиқувчи икки нарвон ва бир ғор кўзга ташланди. Буларни мушоҳада этганимдан сўнг ул тилсимни кўрмоқ истаги вужудимда юз чандон ошди. Хуллас, отларни етиб борган еримизда қолдириб, йигирма нафар киши билан тепа сари юзландик. Анча қийинчиликдан сўнг биринчи тош нарвонга етдик. Қарасак, нарвон вақт ўтиши билан увадаланган экан. Шу ердан пастга қарасак, отларимиз худди чумолидек бўлиб кўринди. Минг тавба ва истиғфор билан ул нарвондан неча меҳнату заҳмат билан ўтиб, иккинчи нарвонга етишдик. Қарасак, буниси биринчисидан баттар чириган бўлиб, қайтанга, биринчиси бу иккинчиси олдида худди кечагина ўйиб ясалгандек туюларди. Пастга боқсак, одамлар гоҳ кўринар, гоҳ кўз илғамасди. Агар, худо кўрсатмасин, кимнингдир оёғи сирпаниб, пастга қуласа то бутунлигича ергача етиб бориши даргумон. Фақир бу пули сиротни бу даража нозик кўриб, ушбу қилмишимдан минг бор пушаймон бўлдим ва афсус-надомат оҳини чекдим. Аммо, энди бунинг фойдаси йўқ эди – на олдинга юришга йўл бор, на орқага қайтишга. Нетай, тақдирга тан беришдан ўзга чора йўқ. Не-не азоб-уқубатда чор-ночор ундан ҳам ўтиб, ғор оғзига яқинлашдик. Ичига кирсак, тузилиш тарҳи худди жомеъ масжидига ўхшайди ва қирқта устуни бор. Ҳаммаси тошдан жуда яхши бир тарзда йўнилган. Йигирматаси тепадан пастга қараб осилган, аммо, ерга етмайди. Яна йигирматаси тикка қараган, аммо, боши тепага тегмай турибди. Ғордан ўтиб, минг одим отгач, довонга етишдик. У ерда бир майдонликни кўрдик, майдон ўртасида жуда латиф сув тегирмони айланиб турибди. Тегирмон ёнида бир туя суратини оқ тошдан ўйиб ишлашган. Чўкка тушиб

[336] Сулаймон пайғамбарнинг вазири номи.

ётибди. Майдондан ҳам ўтиб, яна тор ва қоронғу йўлакка дуч келдик. Ёнимизда катта машъаллар бор эди, тахминан яна минг қадам олдинроқ юрдик. Жуда катта-катта кўршапалаклари бор экан, катталиги худди каптар ёки қўлда боқилган қушларча. Роса устимизга ёпирилиб, йўл юргани қўйишмади, келиб машъалларга урилиб, қанотлари билан ўчиришар эди. Шунда қалбимизда қўрқинч пайдо бўлиб, ваҳима боса бошлади. Бу тоғнинг не фойда ва ажойиботи бўлса ҳам барининг баҳридан воз кеча қолдик. **Байт:**

Роҳ зи андоза барун рафтаем,
Метавон бурд ки чун рафтаем.
(*Мазмуни:*
Керагидан ҳам ортиқ йўл юрибмиз,
Бошимиз оққанча кетаверибмиз).

Ўша ерданоқ қайтиб, қандай қилиб чиққан бўлсак, шу йўл билан минг тавба-тазарруда «лоаҳувла»ни қайта-қайта ўқиб, пастга тушдик. **Байт:**

Роҳи торик гашта шуд равшан,
Кори душвор монда осон гашт.
(*Мазмуни:*
Қоронғу тор йўл бўлди ёруғ,
Қийин кўринган иш осон бўлди).

Ўз қўшимизга сиҳат-саломат қайтиб келгач, иккинчи марта умр берган ҳазрат ийзади таолога шукрлар айтдик ва камбағалларга хайру садақа ва назрлар улашдик. Унақа жойларга чиқиш ҳақида қайтиб сира ҳам ўйламаймиз, дея қайта-қайта Насух тавбаси каби тавбалар қилдик. Қўрқинч ва хавф-хатарга тўла мазкур ердан отланиб, Андижон томон қайтдик. Бироз йўл босиб ўтгач, Андижон шаҳрига кириб бордик ва амир Умархон қўлини ўпиш шарафига муяссар бўлдик. Бўлган воқеани бир-бир амир ҳузурида баён қилиб бердим. Гапларимни эшитган амирнинг вужудини шундай бир кулги ҳисси қамраб олдики, ўзини тия олмай, хандон отганча хохолоб кулиб юборди ва «сенинг гапларингдан сўнг мана энди бир неча кунлик ташвишимиз сал-пал аригандек бўлди», деди.

Хулласи калом, амир эртаси куни ул вилоятдан чиқиб, Шаҳрихон мамлакатига кириб борди. У ернинг ҳокими амирнинг ғуломи Жиловдор *иноқ* хизмат расмини бажо келтириб, бекаму кўст меҳмоннавозлик қилди.

Алқисса, бир кечаси камина ўз хизматкорларим билан қўшда ўтирган эдим. Амир Умархон пиёда сайр қилганча келиб, синглисини, яъни онамни кўргани ташриф буюрди. Фақир бу ҳолни мушоҳада этгач, исириқ донасидек ўрнимдан сакраб туриб, бу байтни ўқидим. **Байт:**

Лутф карди ва сафо оварди,
Сояйи давлат бар ин ганжи хароб андохти.

(*Мазмуни:*
Лутфу карам этдингу сафо келтирдинг,
Давлатинг соясин бу хароб ганж узра солдинг).

Амир Умархон синглиси ҳузурига кирди ва синглиси билан суҳбат қуришга тушди. Мен эсам улар хизматида турдим.

Амир Умархоннинг Саййид Ғози хожанинг қизига уйланиши зикри

Ўша пайтлари амир Умархоннинг жуда бир оқила ва покиза канизи бўлиб, Шаҳрихон ҳокимининг хотини эди. Ўша аёл ўрнидан туриб, қуйидаги гапларни Умархон арзига: – Амир ҳазратлари Саййид Ғози Ўратепагийни ўз ғазабларига дучор қилиб, сургун тариқасида кўч-кўрони билан бирга бу вилоятга юборган эдилар. У ҳозир мана шу ўтирган уйимиз орқасида бир кулба қуриб, неча хорлик ва зорликда ҳаёт кечирмоқда. Аммо, исмат пардаси ортида Хонпошшо номли бир қизи бўлиб, офтоб кирдорли қуёшдек юзини кўриш умидида айланувчи осмоннинг бутун вужуди кўзга айланган, нурга тўла рухсорини кўрган нур сочувчи қуёш уялганидан юзига булут пардасини тортган, адл қоматли сарв дарахти унинг хушхиром қоматли бўй-бастини кўриб, рашкдан оёғини лойга тиққан ва бинафша шамшод зулфининг тим қоралиги мушоҳадасидан рашк этиб, уятдан қора кунларга қолган. **Байт:**

Аз ин маҳпораи обидфиребе,
Малойиксурате, товусзебе.
Ки баъд аз диданаш сурат набандад,
Вужуди порсоёнро шикебе.
(*Мазмуни:*
Обидни йўлдан урувчи бу моҳпорани,
Малойик суврат, товус чирой жононани,
Кўргандан сўнг тақводорлар вужудида,
Қолмас сабру тоқатдан бир нишонаси).

Савоб йўли шуким, унга ўзингизнинг суҳбат хилватгоҳингиздан жой бериб, ўзингизни бундай беҳуда ғамлардан қутқаринг, – қабилидаги сўзларни етказди. Амир Умархон бу сўзларни эшитгач, булбулдек ул раънолиқ гулистони ҳавосида шавқ қанотини ёзди ва юзидан уят ниқобини тортиб ташлаб, ғойибона тарзда ул пари чеҳранинг ишқ ўқига ўзини тутди, адллик ва тўғрилик марказидан чиқиб, ул пари пайкарни қўлга киритмоқ чорасини *маҳрам*лик даражасидаги яқинларидан излади ва дарҳол вужуд гавдаси яралиш корхонасида тузоқ ранги билан қориб ясалган, тузилиши муғомбирлик маъжуни ва айёрлик хамиртуруши билан тартиб топган иккита кампирни ўша ярим тунда қизнинг отаси олдига совчиликка жўнатди. Ул икки маккора амир ҳузуридан топшириқни бажариш учун рухсат олгач, тўппатўғри ул бечоралар уйи сари равона бўлишди. Бу жонни куйдирувчи хабардан оила бошлиғи хожа ва унга тобеълар воқиф бўлгач, барчаси йиғлашга тушиб, оҳу нола чека бошладилар. Маккора кампирлар эса жавоб талаб қилишар эди. Хожа (**мисраъ**): – Аз ин омад-шудан мақсудишон чист (Бу келиб-кетишдан мақсадлари недур?) Агар қизимиз борасида бўлса, бу мастурани қариндошларимиздан бирига фотиҳа қилганмиз ва яқин орада ўша унашилгани билан тўй қиламиз, – деди. Кампирлар бирадарим саййид Ғози хожадан бу жавобни эшитгач, дарҳол амир ҳузурига келиб, бўлиб ўтган воқеани оқизмай-томизмай арз қилдилар. Амир бу икки кампирнинг ишни уддалай олмаганини билиб, парвонадек изтиробга тушди ва тағин ул икки кампирни Баҳодирхожа *дастурхончи* билан қизнинг уйига жўнатди. Совчилар ул ғурбатдаги хожа олдига бориб, сўзни қаттиқроқ еридан ушлашди: – Ахир эшитмаганмисиз улуғлар нима дейишган, **байт:**

Ҳар ки бо фўлод дастон панжа кард,
Соиди симини худро ранжа кард.
(*Мазмуни:*
Ким пўлат қўллилар билан олишса,
Ўзининг кумуш совутига озор берур).

Бу гаплардан сўнг саййид Ғозихожа нолаву зор ила: – Мен бир ватанидан саргардон чиқиб, бегона ерларда ғурбатда кун кечираётган одам бўлсам. Амирнинг бу иши адолат юзасидан ҳам, дин-диёнат жиҳатдан ҳам ақлга тўғри келмайди. Агар зўрлик билан олмоқчи бўлсалар, тағин ўзлари биладилар, – деган сўзларни айтганча, яна йиғи-сиғига тушди. Борувчилар яна ўша эски жавоб гапларини эшитгач, тағин амир ҳузурига қуруқ қайтиб келдилар ва воқеани батафсил баён қилдилар. **Байт:**

Ҳар ду олам қимати худ гуфта буд,
Нарх боло кун ки арзони ҳануз.
(*Мазмуни:*
Ҳар икки олам ўз нархини айтди,
Нархинг ошир, арзонлик эрур).

Амир улардан бу сўзни эшитгач, бирпасда жаҳлга миниб, *дастурхончи* билан менга қараганча ўта ғазабли оҳангда буюрди: – Ул мастурани ҳеч бир тўхтовсиз суратда ҳузуримга олиб келинглар!

Фақир ва *дастурхончи* амир ҳузуридан мазкур топшириқ билан чиқиб, бошимизни эгганча ул икки маккора кампирни ҳам ёнимизга солдик ва саййид Ғози хожанинг уйигача етиб бордик. Вақт ҳам алламаҳал бўлиб, саҳарга яқинлашиб қолганди. Менинг ул бечора хожа олдига боришга юзим сира ҳам чидамасди. Шу сабабли ўзимни четга тортдим. **Мисраъ:** Зи ин миён гар битвон канораш гирам (Бу ўртада иложи бўлса ўзимни четга олсам); Алқисса, *дастурхончи* иккита кампир билан хожа олдига кириб, таҳдид аралаш қўрқинчли сўзлар айтишга тушдилар. Саййид Ғозихожа бошини қуйи солиб, дами ичига тушганча жим ўтирар ва пешонасидан дамба-дам хижолат тери қуйилиб келаётганди. Ниҳоят, ўт билан ўйнашиб бўлмаслигини англаб, чор-ночор розилик бошини қимирлатди. Дарҳол ул исмат пардаси ортида ўтирган қизни саҳар чоғи фақирнинг қўшига келтириб, онамга топ-

ширдик. Нафсиламрини айтганда, ҳақиқатдан ҳам қиз ҳусну жамолда тенгсиз, назокату латофат бобида мислсиз эди. Кумуш юзи олдида офтобнинг олтин чеҳраси сариқ чақага ҳам арзимас, мингта Зулайхо ва Ширин унинг хирмани бошоғини терувчилардан бири каби эди. Гулшакар тотли оғзини кўриб, қайтадан ўсиш учун чаман сари қочар, хуллас, гўзаллиги овозаси чиндан ҳам олам атрофи бўйлаб ёйилган, жамоли васфи барча халойиқ тилига тушган эди. **Байт:**

Буте к-зи дидани он шаклу рафтор,
Бибандад зоҳиди сад сола зуннор.
(*Мазмуни:*
Бу шаклу рафтордаги санамни кўриб,
Юз яшарлик зоҳид тақар зуннор).

Шу маънода яна бир **қитъа:**

Кай чу рўйи дилфиребат сурати Мони кашад,
В-ар кашад донам ба ҳар сурат пушаймони кашад.
(*Мазмуни:*
Моний қачон алдовчи юзинг каби бир сурат чизмиш,
Чекса ҳам биламан, ҳар қалай, ўз ишидан афсус чекмиш).

Амир Умархон ўз давлатхонасига ташриф буюрди ва фақирнинг волидаси ул мастура бокирани ўзига қиз тутиниб, эртаси куни ҳур юзли нозанинлар келинга оро бериб, қимматбаҳо либосларни сарв қоматига бўйлай кетдилар. Юқорида ҳикоя қилганимиз каби бу бечора хожа хонадонида ҳеч вақо қолмай, Ўратепа воқеасида амир одамлари томонидан таланган эди. Ўша куни ул гул бадан қизнинг эгнида эски кўйлаги бўлиб, қайси канизга табаррук йўсини билан бермоқчи бўлсак, ижирғаниб, ўзини олиб қочарди. **Байт:**

Либоси кўҳна қадри дардмандон кам намесозад,
Агар жавҳаршиноси, тегро урён тамошо кун.
(*Мазмуни:*
Эски либос дардлилар қадрини ерга урмайди,
Агар гавҳаршунос бўлсанг, қилични ёлангоч кўр).

Алқисса, ул пари юзликни ҳар хил тақинчоқ ва зийнату безаклар билан безантириб, куни билан сочларини ювиб-тараш билан машғул бўлдилар. Шунда ушбуни айтган шайхзоданинг сўзлари ёлғон экани билинди, **байт:**

Касби камолоти мо мадади гайр нест,
Ғоза чи ҳожат бувад ҳусни худододро.

(*Мазмуни:*
Касбу камолотимиз биров ёрдами билан эмас,
Худо берган ҳуснга упанинг нима кераги бор).

Маснавий:

Моҳро мушк ронда бар тақвим,
Ғамзаро карда жодуий таълим.
Чашмро сурмаи фиреб кашид,
Моҳро бар сари аътеб кашид.
Чеҳраро зеби аргувони дод,
Лоларо зеби хусравони дод.
Тожи наргис ниҳода бар сари дўш,
Тавқи габғаб кашида то буни гўш.
Дар баросуд сарви симинро,
Баст бар моҳ ақди парвинро.

(*Мазмуни:*
Ойни мушк қувмиш тақвим ичига,
Ғамзани жоду таълими қилган.
Кўзга алдов сурмасини сурган,
Ойни пешонаси устига қўйган.
Юзига аргувоний тус берган,
Лолага шоҳона зеб берган.
Елкага наргисдан тож қўйган,
Сақоги занжирин қулоғига тортган,
Кумуш танни қўйнида ўстирган,
Ойга парвин туркумини боғлаган).

Алқисса, ул пари чеҳрани неча бир безаку-зийнат ва жило билан амир Умархон қасрига олиб бордик. Давлат саройида шундай жамшидий бир тўй барпо этиб, ўйин-кулгу ва шодлик асбобини муҳайё қилишдики, иқбол ноғораси овози осмоннинг зумрад гумбазини тутди ва хурсандчилик овозаси олам аҳли қуло-

ғига етди. Қувонч бодаси шодлик қадаҳида кўпирди ва муғанний нағмаси танбур навосининг завқ бахш этувчи торида жаранглаб, шавқ қулоқлари сари энди. Йиғиннинг ҳар гўшасига чаман-чаман гул, даста-даста райҳон сочдилар ва тўйдагилар димоғини муаттар этиш мақсадида анбар атрини мушк ила аралаштириб сепдилар. Кумуш юзли соқийлар қувонч базмининг лаъл шаробини товлантирдилар.

Ва Хонподшоҳни минг бир зевару зийнат билан келинлик ўриндиғига ўтқазиб қўйдилар. Равнақ топган олам кунининг йиғини келини бўлмиш қуёш мағриб чимилдиғи сари кетгач эса амир Умархон икки ҳафталик ой каби нур либосига бурканиб, Фаридун бахти ва Кайқубод шавкати билан хусравлик тахтига чиқди ва ёрқин мустафавий шариат ҳукми, пок аҳмадий дини суннати бўйича никоҳ ўқилиб, ой ва қуёшни бир-бирига юзма-юз қилдилар. Ер юзининг базм аҳли оғзидан чиққан табрик товушлари осмон мажлисини безовчилар қулоғига етишди. Сон-саноқсиз сочилган гуллар ва сепилган атрлар туфайли қаср саҳни Хўтан даштининг рашк этадиган жойига айланди. Тўй ишлари ниҳоясига етиб, ўтиришни яхши кўрувчи базм аҳли чаман қушлари каби ҳар тарафга учиб кетиб, иқбол гулшанини булбул ва гул мақсади учун холи қолдирдилар. Қадаҳ мастлар сингари бошини соғар қулоғига қўйиб, дил сирини шивирлади. Юраги сирга тўла шам кўз ёшларини тўкавериб, ишрат базми оловини сўндирди. Аммо, камина ҳам айни ёшлик даврим бўлгани учун ва ҳам бир томони шўхлик қилиб, ҳеч ёққа қўзғалмадим ва беадаблик йўлига кириб, чимилдиқнинг бир чеккасида бекинганча, ул ой ва қуёшнинг яқинлашувини тўйиб томоша қилдим. **Мисраъ:** Рўзи нек аз даст додан нест кори ошиқон (Яхши кунни қўлдан бой бермоқ ошиқлар иши эмас). Чунки, амирнинг мен ҳақимда қилган меҳрибонликларидан бири шу эдиким, ҳарамдаги ҳеч бир аёлу канизак мендан қочмас ва юзларини бекитмас эдилар, бу амир Умархон тоғамнинг *маҳрам* жияни ҳақидаги буйруғи эди. Шунга кўра, мен томонимдан бундай журъат содир бўлаётган эди-да. Хуллас, ўша чоғда амир Умархоннинг димоғида жуфтлашиш шароби кўпирди, ул дилрабо юзида эса ҳаё тери шабнам донасидек намоён бўлди. Нозу ниёз лаҳзалари қизиди – харидор иштиёқи кучайиб, мол эгасининг мулойимлиги ортди. Чунки, орзу қишининг булути мақсадини ҳосил қилиш учун мурод пардаси ортида шай турарди. Гулғунча шамолнинг уятсизлиги натижасида қабоча

бандини ечишга мажбур бўлди ва ўзини гулгунлик оғушига солди. Омонлик суманининг ғунчаси мақсади ҳосиллик насими ҳилпираши сабабидан оғзини очди ва мақсуд бўстонидан кумушранг садафга симоб гавҳар томчилади, чунончи демишлар, **маснавий:**

Як чанд дар он карашмасози,
Карданд ду гунча бўсабози.
Гаштанд ба жилваҳои густох,
Печида ду нахл шох дар шох.
Афтода ба ҳижлаи нигорин,
Андар шафақ аз шаҳобу парвин.
(*Мазмуни:*
Қилиб бир қанча карашма созлик,
Қилишди икки гунча бўса бозлик.
Қилишди густохона жилвалар,
Чирмашди икки ниҳол шохма-шох.
Безанган ҳижлага тушиб шафақда,
Шаҳоб юлдузи ва парвин).

Айни ўша пайт каминанинг кулгиси қистаб қолса бўладими? Бу ичдан келаётган кулгининг шиддатидан мазкур ҳолни кузатишда давом этишнинг ҳеч бир иложи бўлмай қолди. Ноилож, қочиш йўлини тутдим ва қасрдан ташқари чиқдим. **Мисраъ:** Он беҳ ки ҳазар намоям аз мажлиси шоҳ (Шоҳ мажлисидан ўзимни олиб қочганим яхшироқ).

Алқисса, амир анча ранждан сўнг роҳат ганжини қўлга киритди. Не-не меҳнатдан кейин дилдаги мақсадига етди. Хитой ва Хўтан балоларининг ғами кўнглидан бутунлай ариб, бу байт амир тилидан жорий бўлди, **байт:**

Гавҳари поки ту аз мидҳати мо мустағнист,
Дасти машшотачи бо ҳусни худодод кунад.
(*Мазмуни:*
Пок гавҳаринг бизнинг зотимиздан аълороқ,
Машшота қўли худо берган ҳуснга нима ҳам берарди).

Офтобнинг олтин қанотли султони туннинг анбар ниқобли келини оғушидан қўзғалиб, бошини тонг ёқасидан чиқаргач, амир

Умархон хуршид янглиғ исматнинг мушк таровати қўйнидан ва иффат ҳарамидан чиқиб, шаҳриёрлар қонунига кўра, халққа кўриниш бериш ўриндиғига ўтирди ва Хусрав каби дирҳам ва динор ёмғирини халойиқ боши узра ёғдириб, йиғин аҳлига турли-туман совғалар улашди ва подшоҳона кийимлар бахшида этиб, чаман базмини безовчилар каби хурраму шодон қилди. Саййид Ғозихожани эса ёнига чорлаб, хос либос ва кумуш эгар-жабдуқли от билан бошини бошқалардан ҳам юқори кўтарди. Шодлик ва хурсандчиликлар адосига етиб, тўй ишлари тугагач, амир Умархон мамлакати саройи Хўқандга қайтишга чоғланди ва Шаҳрихондан кўчиб, Марғинон вилоятига бориб тушди. Неча бир шон-шавкат билан Қурбон ҳайити намозини ул мамлакатда ўтказиб, у ердан ҳам қўзғалганча Хўқанд сари юзланди. Бир манзилдан сўнг ўз давлатхонасига кириб борди ва давлат ишлари билан машғул бўлди.

Саййидлик паноҳи Жаҳонгирхожа ва Ҳаққулибийнинг Кошғар вилояти томон қочгани ва мазкур йилда муддаога ета олмай қайтиб келганлари зикри

Алқисса, Жаҳонгирхожа ва Ҳаққулибий қирқ киши билан қочиш йўлини ихтиёр этгач, жуда тез суръатларда йўл юриб, уч кундан сўнг амир Умархон юборган одамлар таъқибидан қутулиб, амирга қарашли ҳудуддан узоқлашдилар. Уч кун мобайнида бошқа ҳудуд заминида йўл ҳордиқларини ёздилар. Улар дам олаётган мавзеда қирғиз жамоасидан беш юзга яқин киши йиғилиб, биргаликда Кошғар сари юзландилар. Бир неча масофа йўлни босиб ўтиб, Кошғар вилоятига етдилар. Хитой жамоати Жаҳонгирхожа келганидан хабар топиб, уруш ва жанг иши учун тайёр турдилар. Жаҳонгирхожа Гулбоғ яқинига бориб, жанггоҳ томон юрди ва куфр аҳли ҳам уруш сари юриб, бор-йўғи икки тўпни мусулмонлар тарафга отиб бўшатгач, қирғиз халқи ўзўзидан бузилиб, қочиш тариқини ихтиёр этишди. Саййидлик паноҳи ва Ҳаққули ишни бу аҳволда кўриб, йўналиш жиловини Хўқанд сари бурганча орқага қарамай қочиб қолдилар. Ўша вақтда Кошғар халқининг мусулмон аҳли Жаҳонгирхожанинг келгани борасидаги гапларга ҳеч ишонмас ва «бу қирғизлар қўптирган бало бўлса керак», дер эдилар. Кейин, билсалар, ҳақиқатдан ҳам жаноб саййидлик паноҳи келган бўлиб, мусул-

монларни қутқариш ва кофирлар билан ғазовот қилиш мақсадида ташриф буюрган экан. Бу гаплар аниқ бўлгач, мусулмонлар афсуслик қўлларини «эҳ аттанг», дея бир-бирига уриб, пушаймонлик ва надоматлар қилишибди. Аммо, табиийки, фойдаси бўлмабди. Ушбу байт сўзларига ўхшаш юпанч гаплар билан ўзларига тасалли беришибдилар. **Байт:**

Юсуфи гум гашта боз ояд ба Канъон, гам махўр,
Кулбаи эҳзон шавад рўзе гулистон, гам махўр.
(*Мазмуни:*
Йўқолган Юсуф яна келур Канъонга, гам ема,
Ҳазин кулба бўлур бир кун гулистон, гам ема).

Алқисса, Жаҳонгирхожа ва Ҳаққулибий неча масофа йўл босиб, не бир меҳнату машаққатда, қоринлар очиққан ва танглайлар қақраган ҳолатда Андижон вилоятига кириб келдилар. Бу хабар бутун Мовароуннаҳр мамлакатлари бўйлаб ёйилди. Барча мусулмонлар хурсанд бўлиб, Хитой лашкари хавфини бошларидан чиқариб ташлашди. Амир Умархон саййидлик паноҳининг қайтиб келганидан хабар топиб, жуда шод бўлди. Ул томонларнинг балоси ташвишидан кўнгли тинчиб, бемалол ўтирди. **Назм:**

Соқи биёр бода, барафроз жоми мо,
Мутриб бигў ки кори жаҳон шуд ба коми мо.
Мо дар пиёла акси рухи ёр дидаем,
Эй бехабар зи лаззати шурби мудоми мо.
(*Мазмуни:*
Соқий бода келтир, қуй олтин жомимизга,
Мутриб куйла, чун жаҳон кирди комимизга.
Биз пиёлада ёр юзи аксин кўрганмиз,
Сен бехабарсан, бизнинг май лаззатидан).

Хуллас, амир Умархон лола юзли соқийлар билан май ичишга машғул бўлди ва ўша айёмда мулло Душанбий ва Муҳаммад-шариф *мерган*[337] га саййидлик паноҳи Жаҳонгирхожани тўла из-

[337] Мерган – ўқчи.

зат-икром билан ҳузурига келтиришни буюрди. Ҳаққулибийга нисбатан эса ғазабини билдириб, Ёрмазор вилоятида қолишини фармон берди. Бу иккови амир ҳузуридан топшириқни бажариш учун рухсат олгач, ул томонга юзланишди ва буйруққа тўла амал қилишди.

Ўша айёмда орадан беш-олти кун ўтгач, амир Умархон шикор учун Ёр масжид мавзесига чиқди. Бу мавзе Хўқанднинг бир фарсахлик ғарбий томонида жойлашган бўлиб, яхши ва латофатли маскан эди. Тахминан тўрт минг танобига тўқайзор, кўл, шоли ери тушган ва унинг чети Хўқанд подшоҳларининг шикоргоҳи эди. Жуда баланд бир қаср қуришган бўлиб, хоналари нақш билан безатилганди. Бир томонида ниҳоятда яхши чорбоғ яратилган унда ранг-баранг гуллар очилган, ҳар хил сон-саноқсиз дарахтлар бўй чўзган, боғнинг ҳар бурчагида сув тўла ариқлар шилдираб оқиб турарди. Бу шикоргоҳда ов қилиш учун ғоз, ўрдак каби паррандалар жуда кўп топиларди. Унга уланган бир тўқайзор бўлиб, халқ «девона чорбоғи» деб атарди. У ерда дашт қуши сон-саноқсиз эди. Шикоргоҳ Хўқанд подшоҳлари ихтиёрида экани учун қаттиқ қўриқланар ва бошқа бирор одам зотининг у ерга кириб, ов қилишга ҳаққи йўқ эди. Амир Умархон ҳам гоҳида муҳтарам *маҳрам*лари ва ой баданли канизлари билан ул масканга кўчиб бориб, шикор қилар ва айшу ишратга машғул бўларди. Бу гал ўша ерга борганида эса хос *маҳрам*ларидан бирини юбориб, мени ҳам ёнига чорлатди. Фақир дарров отга миниб, амир ҳузурига кетаётган эдим, иттифоқан, ўша орада биродарим Жаҳонгирхожа ёнида мулло Душан билан келиб қолдилар. Эшоннинг кўзлари менга тушгач, отини ниқталаганча менинг олдимга келди. Бир-биримизни бағримизга босиб, ҳол-аҳвол сўраша кетдик. Қарасам, саййидлик паноҳининг ҳоллари жуда ўзгача ва амир Умархондан ниҳоятда хавфлари бор. Буни сезиб, кўнгилларини кўтардим. Биродарим саййидлик паноҳи менга юзланиб: – Эй биродарим, биз гуноҳкормиз. Билмаймиз, қайси юз билан амир ҳузурига бориб, дуогўйлигини қиларканмиз. Сиздан ажралгим йўқ, чунки, танҳо ўзим бора олмайман, – дедилар. Фақир ноилож саййидлик паноҳи билан бирга Ёр масжид сари йўлга тушдим. Ул олий қасрга етгач, саййидни ташқарида қолдириб, амир ҳузурига кирдим ва бўлган воқеани гапириб бердим. Амир жуда хурсанд бўлди ва саййидлик паноҳини олдига чорлаб, эъзозлик билан мукаррам тутди. Дарҳол эгнидаги либосини ечиб, сай-

йидлик паноҳига кийгизди. Оталарча ғамхўрлик сўзларини айтди. Ўша чоғда амир Умархон олдида ғоз кабоби турган бўлиб, амир бу кабобдан бир бурдасини олиб, ўз қўли билан Жаҳонгирхожанинг оғзига тутди. Сўнг туркий тилда деди: – Ҳазрат эшоним, хўб чайнинг, тузи борму? **Мисраъ:** Як зарра намак зи олами хуби беҳ (Бир зарра туз бир олам ширинликдан яхшидур); Ва саййидлик паноҳи бу лутфнинг таъзимини бажо келтириб, **Мисраъ:** Агар гуноҳ бубахшанд, сармшори ҳаст (Гуноҳни кечирсалар-да, барибир, уяти биз томонда қолур), – дедилар. Амир Умархон буни эшитиб, қотиб-қотиб кулди. Сўнг амир менга юзланиб: – Саййидларга танбеҳ бермоқ мезони шу қадар бўлур, ундан ортиқ бўлмас, – деди. Шундан сўнг саййидлик паноҳига кетиш учун рухсат берди. Жаҳонгирхожа хурсандлик ила очилиб-сочилганча амир ҳузуридан чиқиб, ўз маскани сари ошиқди. Бир неча вақтдан сўнг жаноб қиблагоҳим яна бир марта Ҳаққулининг гуноҳини амир Умархондан тилади. Амир, «ул тузим кўр қилгурни кўришни ҳам истамайман, аммо, айбини кечириш-кечирмасликни Сизга қўйиб бераман, ўзини ҳам Сизга бахшида қилдим, – деди. Жаноб қиблагоҳим Ҳаққулини Ёр мазордан олиб келиб, ўз ёнида сақлади.

Амир Умархоннинг қадрдон фарзанди Абдуллоҳхон учун Тошканд вилоятида тўй қилиб бергани ва Тошканд мамлакатларини шу ўғлига топширгани зикри

1236/1820-21йили амир Умархон кўзининг нури Абдуллоҳхонни Тошканд вилоятига олиб бориб, подшоҳона тўй ва хусравона байрам қилиб, ул мамлакатлар ҳукуматини шу дилбанд фарзандига топширишни истади. Офтоб Жадий буржига кириб, ҳаво қаттиқ совиган паллада амир Умархон Фарғона мамлакатининг барча улуғларини йиғиб, Хўқанд амирлари ва ўзининг барча ҳарам аҳли ва анбарсочли канизлари ҳамда амирларининг кўплаб аҳлу аёли билан бирга неча дабдаба-ю, подшоҳона шавкат ила Тошканд томон юзланди. Сайҳун дарёси қирғоғига етгач, ўзи ҳарамлари билан дарёдан ўтиб, Қамич қўрғон мавзесида қўш ташлади ва амирлар, лашкар аҳли эса амирдан сўнг дарёдан кечиб ўтиб, амирга қўшилдилар. Ўша куни камина густоҳлик юзасидан вақтни ғанимат билиб, амирдан яширинча шикоргоҳ са-

налмиш Ёр масжид мавзесига бордим ва бароридан келиб, шу даража кўп ов қилдимки, умримда бунақа шикор қилмаган эдим. Ўша паллада амир мени сўраттириб қолибди, ҳар ким ҳар хил жавоб берибди. Амир фаросат илмига суяниб, менинг ов учун мазкур жойга кетганимни пайқабди. Шунда мендан қаттиқ ранжиди. **Мисра:** Қурби султон оташи сўзон бувад (Султон яқини куйдирувчи ўтнинг ўзидир). Фақир жуда тез суръатда амир орқасидан юриб, дарёдан ўтганча улар ўтирган мазкур мавзеда ўзимни нодонликка солдим ва амир назарига кўриниш бердим. Ҳеч нарса демади. Аммо, бир неча бор ғазабли ҳазиллар қилди. **Мисраъ:** Нохуни дахле ба жо аз сина хорам мекашад[338] (Билиб айтилган ҳазил юракни илма-тешик қилади). Эртаси куни Қамич қўрғондан отланиб, довоннинг бизга таниш йўлини ташлаб, одатланмаган йўл сари юзландик. Бу нотаниш йўлни «Ўн икки бўйноқ» деб аташарди, унда макон тутган шер, айиқ ва бошқа ёввойи ҳайвонлардан бошқа ҳеч кимса шу яқин бир неча йил ичида бу йўл орқали юрмаган бўлиб, амир шу томонга юзланди. Йўл юрилиб, Бодом чашма деб аталадиган мавзеда отдан тушдик. Эртаси куни амир минг кишини бир манзил олдинроқ юришга буюрди. Шундан сўнг, муҳтарам ҳарамларнинг ой андомли канизлар билан улар кетидан боришини тайинлади. Сафарга чиққан ва ўзлари миниб келаётган аравалари билан йўлга тушган паризодлар чор-ночор бу тоғлик ердан ўтиш учун энди отларга миниб олдилар. Ваҳоланки, Хўқанд паривашлари ўз умрларида отга миниб кўрмаган эдилар. Ўша чоғда амир отхонасидаги уч юзта елдек учар от улар ихтиёрига топширилди. Бу отларнинг кўпи амирнинг хос отларидан эди. Паривашлар неча қийинчилик билан отларга мингач, не бир азобларда тоғ йўли томон юзландилар. Амирнинг ўзи эса амирлар ва лашкар аҳли билан бизнинг орқамизча йўлга тушиб, ҳарамдан бир фарсах масофа орқада келарди. Ўшанда хотин-халаж орасида улар ҳолига қарайдиган мен билан Муҳаммадалихондан бўлак ҳеч кимса йўқ эди. Совуқнинг шиддатидан отлар ўйноқлаганча устидаги аёлларни ерга қулатар эдилар. Шу сабабли бир нечтасининг қўли синди ва айримларининг бошлари ёрилди. От минишга уста бўлган анови

[338] Асл таржима қуйидагича: Биров кир тирноғи билан қалбимдаги тиконнни оламан деб уни тилка-пора қилади.

маккора кампирлар кабиларни эса Муҳаммадалихон билан бирга нодонлик ва шўхлик қилиб, маст отларининг думи тагига тикан нуқиб, бизлар йиқитдик. Чунки, тикан нуқиб қўйишимиз билан семиз отлар шатта отишга тушиб, устидаги чаққон чавандоз аёлларни ҳам шундай зарб билан ер тубан қулатишардики, баъзиларининг боши ёрилар, айримлари ҳушидан кетиб қоларди. Ана шундай аянчли аҳволда йўл юриб борардик. Йўл юришимиз жуда қийин ва машаққатли бўлди. Гоҳида эса чўл ўртасида қамишзор ва тўқайзор оралаб юрсак, баъзида баланд тоғ чўққилари устидан ошиб, яна тор сўқмоқли йўллар билан пастга тушганча тўппа-тўғри тўқайлар ичидан чиқиб қолардик. Ўша куни тонгдан аср намозигача шу уқубат билан йўл юриб, Писталик мавзесига кириб келдик. Бу ер тоғлик билан қамишзор орасидаги бир мавзе бўлиб, тоғи қурмагур Сурайё юлдузи томон бўй чўзган эди. Тунда ўша ерда ухлаб қолдик. Йўлда роса қийналиб келган аёллар мендан шикоят қилишиб «Ҳакимхон аҳволимиздан хабар олмади, бизларга қарамади» дейишди нозланиб. Ахир демишлар, **байт:**

Ба даврони амир ал-муслимин охир чи зулм аст ин,
Майи ноби машаққат мо хўрем, дигар кунад масти.

(*Мазмуни:*
Амир ал-муслимин давронида ахир бу не зулм,
Машаққат майин ичган биз, аммо, маст бўлган бошқа).

Амир каминадан рухсатсиз овга кетганим каби ишлар учун аразлаб юргани сабабли мен ҳам топширилган ишга бепарволик ила қараганимча аёлларга тузукроқ хизмат кўрсатишни хоҳламадим. Аксинча, амир буйруғини менсимай, юқорида айтганим шўхликларни ўйлаб топдим. Амир аёллар шикоятидан сўнг гап нимадалигини англаб, олдига чақирди ва эгнидаги олмахон терисидан тикилган пўстинини ечиб, устимга ташлади, хос отини ҳам менга инъом қилди. Гуноҳимдан ўтганча «аёлларга хизмат қил» дея буйруқ берди. Фақир амир топшириғини бажону-дил қабул қилиб, хўқандлик ул оҳу кўзлар хизматига мутасадди бўлдим. **Байт:**

Фалак кай метавонад сохтан моро жудо аз ту,
Ту матлуби ва ман толиб, ту аз мойи ва мо аз ту.

(*Мазмуни:*

Фалак бизни ҳеч қачон сендан ажрата олмайди,
Сен мен истаган одам, мен толибинг, сен бизники, биз сеники).

Эртаси куни у ердан қўзғалиб, йўл сари юзландик. Қарасак, олдимизда қийинчиликка тўла ва босиб ўтган йўлимиздан яна неча баробар машаққатлироқ йўл турибди. Аммо, на чора, йўл юришда давом этишга мажбур эдик. Устига-устак шу айёмда ҳаво қаттиқ совуқ бўлиб, ичдан чиққан нафасимиз буғланиб, оғизларда музлаб қоларди. Ўшанда амир кўзининг нури Султон Маҳмудхон уч яшар болакай эди. Қаҳратон совуқ шиддатидан безовталана бошлади. Ноилож ҳаё гўшангасининг амир Умархоннинг синглиси бўлмиш онам, Муҳаммадалихоннинг онаси бўлмиш амирнинг муҳтарама завжаси Моҳларойим каби улуғлар ҳамда яна бир нечалар отдан тушиб, Султон Маҳмудхонни иситиш учун олов ёқдилар ва исинишга тушдилар. Мен ва Муҳаммадалихон буларнинг ишидан бехабар ёнимиздаги бир неча суман тароватли парилар билан бирга кетишда давом этаверибмиз. Бироз юргач, аксига олиб, осмонни қора булутлар қуюни ҳам қоплаб, оламни қоронғулик босди. Бу зимзиёликда ўзинг минган отнинг ёлидан бошқа нарсани кўриб бўлмасди. Бирдан қор ҳам ёғишга тушиб, шамол увиллай бошлади. Ҳар ким ўзи билан бўлиб, ширин жондан умидини узганча пана ахтариб ҳар ким ўзини бир тешикка ура бошлади. **Байт:**

Раҳе торик, бими марг, сармое чунин сахти,
Кужо парвои мо доранд майхўрони мажлисҳо.

(*Мазмуни:*

Зим-зиё йўл, ўлим хавфи, бу каби қаттиқ совуқ,
Мажлис майхўрлари қайдан ҳам бизни ўйлашсин).

Алқисса, ул ваҳимага кон чангалзорда мен ва Муҳаммадалихон ва саййид Ғозихожанинг қизи, яъни амирнинг муҳтарам ҳаками Ой(Хон)пошшохон учаламиз бир жойга тушиб қолдик. Шунда табиатнинг бу даҳшатли хуружидан Муҳаммадалихон вужудига чунонам бир қўрқув ва ваҳима тушиб, тол каби титраганча менга юзланди ва «мен одамлардан бир хабар олайчи», деган баҳона билан орқага қайтиш таблини чалиб, қочиш йўлини их-

тиёр этди. Мен ва ул бечора келинчак иккаламиз от устида тоғ ва чангалзор орасидаги бу гўшада ёлғиз қолдик. Бу ваҳимали жой кўзимга ёмон кўриниб, мен ҳам орқага қайтишга қарор қилдим. Аммо, ул пари пайкар йиғлашга тушиб, каминани бир қадам орқага қайтишга йўл бермади. **Қитъа:**

Муаллимаш ҳам шўхи ва дилбари омўхт,
Жафову нозу итобу ситамгари омўхт.
Ман одаме ба чунин қаду шаклу хўю равиш,
Надидаам магар он шева аз пари омўхт.
(*Мазмуни:*
Устози ўргатди шўхлик, дилбарликни,
Жафо, нозу итоб, ситамни ўргатди.
Мен бу каби қомат, юз ва қилиқли одамни,
Кўрмагандим, бу усулни у паридан ўрганганми?)

Иттифоқо, ўша аснода совуққа дош беролмаган остидаги от шаталоқ отиб, ўйнашга тушиб кетди. Бу амирнинг «Йўрға тўриқ» исмли хос оти бўлиб, учқур оёқли ва кумуш туёқли, эгар-жабдуғи ясоқли бу отнинг жиловини бўш қўйсалар, жаҳон кезарди сабодан ўзиб ва оламни айланувчи шамол унинг туёғи чангига ета олмасди. Хуллас, дунёда унга ўхшаши йўқ эди. Алқисса, қарасам, иш бой бериладиган. Ноилож, отимдан тушдим ва паривашнинг гижинглаб турган оти жиловини маҳкам ушлаб, ул маликани ҳам неча азобда отдан туширдим. Ҳар иккала отни ҳам шамширим дастасига оёғидан қаттиқ бойладим. Мен ва ул пари пайкар иккаламиз икки тош тахтаси оралиғига кириб, ширин жонимиздан аллақачон қўл ювганча ўлимимизни кутиб ўтирдик. Ҳар дамда қулоғимизга ажал хабари музлик зимистони томондан ва ваҳимали товушлар тоғу чангалзор томондан етарди. Шунингдек, айни маҳалда қулоғимизга турли хил ҳайвонларнинг товушлари ва шерларнинг қўрқинчли ўкиришлари ҳам чалинди. Шу даражада қўрққан эдикки, яна бир бор бу ҳаётдан ва яшашдан умидимизни уздик. Иттифоқан, биз турган ердан бир гала тўнғизлар ўтиб қолишди. Улар отларимизни кўргач, ҳуркканидан шундай чийиллаб югуришдики, биз, йўлдан адашганлар бу тўнғизлар оёғи остида човгон тўпидек думалаб, ўлишимиз ҳеч гап эмасди. Бу ҳолни мушоҳада этгач, ўлганнинг устига тепган дегандек, бу бало қаердан қўпдийкин, дея «ло ҳавло» оятини ўқишга тушдик.

Ишқилиб, оқибати яхшилик билан тугаб, соғ-омон қолдик. Ахир демишлар. **Мисраъ:** Расида буд балое, вале ба хайр гузашт (Етишган эди бир бало, лекин оқибати хайрли кечди). Айни шу пайтда очликдан ошқозонимиз ҳам гумбирлаб қайнаб, иштаҳалар шу қадар карнай бўлдики, агар шу топда бир бурда арпа нони қоқиси бўлса ҳам минг бир наргисий қайла ва беҳиштдаги ях ҳалводек томоқдан ўтарди. Алқисса, олти соат давомида тош қояси ўртасида ҳаётдан умид узганча турлук-турлук неча меҳнату машаққатлар билан ўтирдик. Кейин, илоҳий қудрат ва унинг туганмас олий лутфи туфайли ул зулмат ялдоси тубанлик ва бузуқчилик олам юзидан олиб ташланди ва имкон олами шаффоф ва нуроний бўлди. Биз эса шукрлар айтиб, отларга миниб, йўлга равона бўлдик. Бошқалар ҳам ҳар қайсиси бир бурчакдан чиқиб, қучоқлашиб кўришганча, бир-биримизни қайта берилган умр билан қутлардик. Бироздан сўнг Муҳаммадалихон ҳам муҳтарам ҳарамлар билан етиб келди. Биргаликда ўйнаб-кулишиб, яна йўл юришда давом этдик. Оламни кезувчи офтоб бота бошлаган чоғда Қизил арча мавзесига кириб бордик. Ўша куни ҳаво совуқлигидан бир неча киши жон таслим қилди ва кўплар оёқ-қўлидан айрилди. Эртаси куни у ердан кўчиб, бир неча тоғу тош ва тўқайларни ортда қолдирганча, неча меҳнату машаққатда Кировчи вилоятига етиб олдик. У ерда йўл чарчоқларини ёздик. Эрназар *девонбеги* биз ҳақимизда яхши меҳмондорчиликлар адо этди. У ердан отланиб, эртаси куни Тўйтепа қўрғонига кириб бордик. Индинига қўзғалиб, мақсадимиз сари йўлга тушдик. Тошкандлик амирлар ва сипоҳилар кутиб олиш учун истиқболимизга чиқиб, барчаси амир Умархоннинг оти узангисини ўпишга мушарраф бўлишди. Ўша аснода амир Чирчиқ дарёси тўқайзорига кириб, ов қуши учиришга машғул бўлди. Шундай ов қилдики, бунақасини ҳали кўз кўриб, қулоқ эшитмаганди. Айни пайтда Лашкар *қўшбеги* Тошканддан чиқиб, то шаҳардан икки фарсахлик масофадаги Чилчиқ дарёси қирғоғигача келди ва кашмирий шол, гужаротий кимхоб, духоба, махмал ва тўққизқат мовут, фарангий зарбофт сингари турли-туман газлама ва қимматбаҳо матоларни амир Умархон назаридан ўткариб, тортиқ қилди. Амир Умархон неча ҳашамат ва подшоҳона дабдаба билан Тошканд мамлакати узра соя солди ва баракатли қадами билан ул шаҳарга файзу таровот бағишлади. Ўшанда амир Умархон кўнглига қадрдон фарзанди Абдуллоҳхонни тўй-томоша билан мазкур

мамлакат тахтига ўтқазиш ва ҳукумат ишларини бошқариб туришни ғуломларидан энг кичиги Лашкар *қўшбеги*га топшириш истаги келди. Чунки, Абдуллоҳхон ҳали деярли болакай бўлиб, ўн тўрт ёшдан ошмаган эди.

Гапнинг қисқаси, амир Умархон тўй асбобларини тайёрлашга киришди. Бу борада Лашкар *қўшбеги* қасрини тайин қилишларига фармон берди. Ҳурматли амир ва нўёнлардан ҳар бирига қўноқ учун бир муносиб уй тайин қилинди. Қасрни эса жуда чиройли бир тарзда безатдилар. **Маснавий:**

Ба ҳар сў аз он қасри фирдавсасар
Шуд афрохта қасрҳойи дигар.
Музаййан ба дебойи Руму Фаранг,
Зи ажноси зардўзии ҳафт ранг.
Ба ҳар як нишаста бути маҳжабин,
Чу дар қасри зебо чунон ҳур айн.
Зи мардум рабуда дилу дин ҳама,
Фарахбахш хонаҳойи гамгин ҳама.

(*Мазмуни:*
Ул фирдавс асар қасрдан ҳар томон,
Бошқа қасрлар бўй тортар бегумон.
Руму Фаранг ипаги билан топмиш зийнат,
Етти хил зардўзи матоҳдан ҳам.
Ҳар бирида ўтирмиш ой манглай санам,
Зебо қасрда ўтирган каби бир ҳури жаннат.
Халқнинг ўгирламиш дилу динин бариси,
Фарахбахш хоналарда лек гамгин бариси).

Алқисса, амир Умархон ҳар куни олтин ва ложувард билан нақшланган ул хос қасрларда айшу ишрат базмлари ясаб ўтирди. Амирлар ва саркардалар ҳам ўз қасрларида ўрнашиб, райҳоний шароблар ичиш ва ёқимли куй, қўшиқлар эшитиш билан машғул бўлдилар. Бу шодлик онлари ва хурсандчилик лаҳзалари барча яқин-йироқ кишилар димоғига ҳам етиб, санъаткор ўйинчилар турли-туман ғариба ҳунарлар ва ажиба чиқишлар намойиш қилишга киришдилар. Ҳар бири ўз санъатларини хос бир равишда ва ҳунарларини мос бир суратда юзага чиқардилар. Бу айёмда ҳусну малоҳат аҳли ҳамда хуш овоз нағма куйловчилар сони соат сайин ошиб, базму ишрат аҳли йиғинини қизитар, тот-

ли сас бу нағмачилар янгидан-янги куйларни чалиб, руҳни тетиклантирувчи ашулаларни тараннум этганча хос ва ом шодлигига шодлик қўшар эдилар. Шаръий мусалласга тўла жонона чинни пиёлалар ялтираши май ичувчилар кўзига сафо нурини бағишлар, моҳпайкар соқийларнинг офтобга тенг келувчи юзлари товланиши мастлар мажлисини қуёшли осмон каби чароғон айлаган эди. Ўйноқи пари чеҳралар гоҳо дилкаш соз билан мажлис қатнашчиларини масту беҳуш қилишар, бул қувончли айёмда фалак ҳашаматли даргоҳ баковуллари ҳар дамда турли-туман таомлар ва анвоий ичимликлар муҳайё қилишарди. Лаззатли таомлар кўплиги ва латиф ичимликлар мўллигидан очлик расми бу вақтда базм халқи ўртасидан кўтариб ташланган эди. Чунончи, мавлоно Ҳозиқ ўз маснавийсида демишлар, **маснавий:**

Даме сад хон ба чандин ранг чиданд,
Зи ақсоми таоми алвон кашиданд.
Зиёд аз ончи меояд ба хотир,
Зи анвои такаллуф буд ҳозир.
Чу сери жўш зад аз деги рағбат,
Нахўрдан гашт марғуби табиат.
Чу пур бар чарбу ширин нил афтод,
Табиатро ба турши майл афтод.
(*Мазмуни:*
Ёйишди юз хил рангли дастурхон,
Ҳар хил таомлар тортишди шу он.
Кўнгилга келганидан ҳам зиёдароқ,
Анвойи такаллуфлар эди муҳайё.
Рағбат қозонидан жўш ургач тўқлик,
Табиат хоҳламай қолди унча-мунчани.
Ёглик ва ширинлик кўп бўлиб истеъмол,
Табиат билдирди туршироққа майл).

Алқисса, катта тўй берилган куни амир Умархон шодиёна маросимини Чингизхон йўсини ва соҳибқирон кўруниши қоидаси бўйича ташкил қилиб, эгнига подшоҳона либос кийди ва шоҳлик тожини бошига қўйиб, неча бир шон-шавкат билан жаҳонбонлик тахтига чиқиб ўтирди. Ҳурматга сазовор амирлар ҳам ўз ўринларида қарор топдилар. Улуғзода амалдорлар амир ўтирган жойдан, қуйи бўйлаб ҳар икки томондан сафга тизилдилар.

*Парвоначи*лар, *додхоҳ*лар, *эшик огобоши*[339] лар, *тўқсоба*ларнинг ҳар бири олтин асоларни ушлаганча ўз жойларида турдилар. *Ясовул*лар, *тавочи*[340] лар ўз ишлари билан банд бўлдилар. Сўнг ҳар бир вилоят ҳокимлари амир назаридан ҳар хил қимматбаҳо газламалардан ташкил топган сонсиз тортиқлар ва чексиз совғалар ўткардилар. Бу пешкашлар ичида лаганга солинган жавоҳирот, тилла ва дирҳам, янбу кабилардан тортиб то қора тулки ва олмахон мўйнасидан тикилган пўстингача, кашмирий шол, гужаротий кимхоб, румий атлас, фарангий бахмал, хитой моли, ўрусий зарбофтларгача ҳамда шунқор, туйғун, лочин, баҳри, шоҳин, бургут сингари овчи қушлар, шамолдек учқур туялар, олтин ва кумуш билан безатилган эгар-жабдуқли араб наслли йўрғали гўзал тулпор отлар, хушхиром хачирлар, анбарин сочли товусмақом ғулом баччалар, ой юзли зуҳраманглай канизаклар ҳам бор эди. Ҳар қайсисидан бир бўлагини улуғ саркардалар тўққиз-тўққиз қилиб амир назарига манзур қилдилар. Улар орасида аксарияти марваридлар билан безатиб тикилган ва ҳар бири амир киядиган махсус либос услубида тайёрланган кийимликлар бухчаси ҳам бор эди. Амир Умархон ўшанда фақирга подшоҳона либос кийдириб, каминани салтанат пойтахти Хўқанд шаҳрининг *нақиблик* амали билан сарафроз этди. Мен ҳам ўша кундан қутлуғ Кўруниш таркибига қўшилиб, ўз ўрнимга ўтирдим. Амир мазкур Кўрунишда саййидлик паноҳи Маҳмудхонни менинг ёнимда ўтқазди, саййидлик паноҳи Жаҳонгирхожа ва саййид Ғозихожага *файзи*лик амалини берди. Ҳаққулини бий қилди. Бухоро амири Ҳайдар подшоҳнинг укаси амир Ҳусайн ҳам ўша кезларда амир Умархон хизматида бўлиб, уни *девонбеги* ўрнига ўтқазди. Амир Ҳусайн амир Умархон мадҳида яхши бир туркий қасида битган эди ва ушбу уч байт мазкур қасидадандир. **Мухаммас қасида:**

Эй кўнгул, мумтоз эрур хонлар аро хоқонимиз,
Барча оламни мусаххар айлаган султонимиз.
Қайси султон, шоҳи шоҳоншоҳи Туркистонимиз,
Саййиди олам амир ал-муслимин хоқонимиз.

---

[339] Эшик оғабоши – сарой маҳрамларининг бошлиғи.

[340] Тавочи – ҳарбий мансабдор. Ҳарбий юриш ва муҳорабалар олдидан қўшинга керакли нарсаларни тайёрлаб берадиган амалдор. Қўшин, аҳоли ва асирлар устидан назорат қиларди.

Шоҳ бизнинг шоҳимиз, султон бизи султонимиз,
Давр бизнинг даврimиз, даврон бизи давронимиз.

Гарчи кўб кездук жаҳонда хору зору дарбадар,
Тобтук охир боргоҳи ҳазрати султон Умар.
Ришгаи ихлос ила хизматга боглабмиз камар,
Шукри лиллоҳ, қилди бизга лутфу шафқатдин назар.
Шоҳ бизнинг шоҳимиз, султон бизи султонимиз,
Давр бизнинг даврimиз, даврон бизи давронимиз.

Ё илоҳо, давлату иқболин афзун айлагил,
Умрдин саршори бархурдор, мамнун айлагил.
Салтанат бобида, ё раб, ани маъмур айлагил,
Мирнинг тири дуосин зуд мақбул айлагил.
Шоҳ бизнинг шоҳимиз, султон бизи султонимиз,
Давр бизнигнг даврimиз, даврон бизи давронимиз.

Алқисса, ўша аснода олий тахт поясида ҳозир бўлган бошқа қирқ нафар ширинкалом шоирлар ҳам гўзал қасидалар ўткардилар. Жумладан, мавлоно Ҳозиқ ҳам Абдуллоҳхон тўйи санасини акс эттирувчи олтита таърих рубоий машқ қилган бўлиб, мавлоно Муҳташам Коший[341] татаббуъси тариқида битилган бу асардан бир минг йигирма саккиз йўл билан таърихлар чиқардики, даврнинг уч шоири – мавлоно Ҳотиф, мавлоно Хижлат ва саййидлик паноҳи Султонхон Адодан бошқа шуароси бундай санъатга ожизлик қилдилар. Мавлоно Ҳозиқ рубоийларидан биттаси қуйидагичадир. **Рубоий:**

Чун ёфт жаҳон ба асри вай тўйи дигар,
Жамжоҳи жаҳон суре ба сад зийнату фарр.
Сар кард ба шоҳзода ки шуд базм ҳама,
Жўши тараби жоми майи шоҳ Умар.

[341] XVI аср иккинчи ярмида Эрон ва Ҳиндистонда яшаб, ижод қилган асли эронлик шоир Муҳташам Кошийнинг «сабки ҳиндий»да ёзган шеърлари ўша пайтлардаёқ Ўрта Осиё шоирлари орасида шуҳрат топган эди. Бу ҳақда Мутрибий Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» (1605 й.) ва «Нусхайи зебойи Жаҳонгир» (1628) тазкираларига қаранг.

(*Мазмуни:*

Унинг замонида жаҳонда яна бир тўй бўлди,
Жамшид мартабали юз зийнатли байрам қилди.
Бошлади шоҳзода билан базм бўлгач барпо,
Шоҳ Умар майи жоми шодлиги жўш урмоққа).

Шундан сўнг амир Умархон шоирларнинг ҳар бирига бошдан-оёқ алоҳида кийимлар, кумуш жабдуқли от, ғалла, пул кабиларни тортиқ қилиб, уларни дунё матоҳларига эҳтиёж ташвишидан қутқарди. *Хонсолор*[342] лар дастурхонга ҳар хил лазиз таомлар, майин ичимликлар тортдилар. Бу мазали овқатлар ейилиб, шароблар ичилгач, қутлуғ Кўруниш маросими ниҳоясига етди ва амир Умархон неча бир подшоҳона бахт ила ўз қасри сари кетди, муҳтарам амирлар ва довруқли *сардор*лар ҳам ўз кошоналари томон юзланиб, кеча-кундуз айшу ишрат билан машғул бўлдилар. Амир етти кун давомида шу дастур билан Кўруниш маросимини барпо қилиб турди. Саккизинчи куни амирлар ва Фарғона лашкарининг бошлиқларига нисбатан саховат ва бахшиш қўлини очиб, ҳар бирларига ўз хизмат ва мансабларига муносиб равишда фахрли либослар кийгизишга тушди. Шу тариқа инъом бериш муддати етти кунга чўзилди. Ўшанда кўпчилик етти қаватдан инъом либослари олишди. Кечалари эса амир ўз надимлари билан кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ўтиришлар барпо қилди. Ана шундай кечалардан охиргисида амир, «ҳозир олдимда нима турган бўлса, ўшани надимларга бахш этаман, кимнинг қўлига нима нарса тушса, олсин», дея буйруқ берди. Амирдан бундай фармонни эшитган ўтириш қатнашчилари шу заҳотиёқ амирга тааллуқли нарсаларга ёпиша кетишди. Жумладан, мен амирнинг мурассаъ камарини узуги билан бирга қўлга киритдим. Исҳоқ *девонбеги* қора тулки тери пўстинини олди. Шоҳи *парвоначи* амирнинг қимматбаҳо безакли қиличи, Юсуф *парвоначи* эса марваридлар қадаб тикилган бўркига эга чиқди. Ўтирган бошқа яқинлар ҳам шу каби амирнинг бирон нарсасини табаррук учун дарҳол илиб олдилар. Шу сабабли амир олдида ҳеч нарса қолмай, шип-шийдон бўлди. Тўғри, оёғи остидаги палос ва ўтирган хона қолди, холос. Амирнинг Муҳаммадюсуф *тунқотар*[343] номли гап-

[342] Хонсолор – дастурхончи.

[343] Тунқотар/тунқотир – тун соқчиси.

га чечан ва сўзга уста, ширин калом надими бўлиб, иттифоқо, ўша буйруқ берилишидан олдинроқ таҳорат учун ташқарига чиқиб кетган эди. Ташқарида турганча бу воқеадан хабар топиб, тезликда амир олдига югурди. Қараса, надимлар девонхонада бир нарса қолдирмай «супуриб-сидиришибди». Ўртада шамдан бўлак нарса қолмабди. Аҳволни бу зайл кўрган надим афсус қўлини бир-бирига ишқади, амирнинг эса унинг бу ҳаракатидан кулгуси қўзғаб, хохолаб кулишга тушди. Кулгудан ўзини зўрға тўхтатган амир унга қараб, «шу ердаги мол-мулкимдан арзигулик бирон нарса топ-да, ўзингники қилиб ол», деди. Муҳаммадюсуф *тунқотар* олти томонга кўз югуртириб, арзигулик бирон нарса топа олмади. Шунда сакраб амирнинг хос ғуломи бўлмиш Лашкар *қўшбеги*нинг қўлидан ушлади ва «мана, ўзимга зарур матоҳни топдим, эртага бу қулни эшак ҳайдашга қўяман», деди. *Тунқотар*нинг бундай топқирлиги хуш ёққан амир кулавериб, чарчаганидан сўзлашга мажоли қолмади. Надимлар ҳам *тунқотар*нинг бу ҳозиржавоблиги ва зеҳни ўткирлигига таҳсинлар айтиб, ўзларини эса нега шундай семиз овни қўлдан чиқардик, дея койиб бошладилар. Шу билан ўтириш ниҳоясига етди. Амир мендан узугини қайтариб олди, мурассаъ камарини ўзимда қолдиришим мумкинлигини айтди. Қайтариб олган узуги эвазига эса қимматбаҳо либослар, тилло жабдуқли хос отини ва деярли уч минг тилло иқтоъ қийматли обод бир қишлоқни менга бахшида қилди. Лашкар *қўшбеги* ўша мусалласдан маст чоғи кайф устида дарҳол Муҳаммадюсуф *тунқотар*дан ўзини минг тиллога сотиб олди. Эртаси куни Муҳаммадюсуф *тунқотар* ўз қилган ишидан пушаймонлар бўлди ва афсус чекди. Аммо, фойдаси бўлмади. **Мисраъ:** Аз пушаймони чи суд акнун ки кор аз даст рафт (Энди иш қўлдан чиққач, пушаймонликдан не фойда).

Билим аҳли назаридан бекитиқча қолмасинким, ўша бахт белгили ва саодат аломатли сафар чоғида кўрганим амир бахшида этган инъомлар ва сарфланган бошқа нарсалар ақлдан йироқ ва тушунчага сиғмас даражадаги исрофгарчилик эди. Агар уларнинг ҳар бирини бир-бир ёзадиган бўлсак, сўз чўзилиб кетади. Бинобарин, эшитувчига малол келмаслигини кўзда тутиб, гапни қисқа қилиш мақсадга мувофиқ кўринди. Чунончи, мавлоно Балдоий демишлар, **байт:**

Гуфт: эй ки он сахоро яди байзойи дигар,
Ҳамчу хуршед ба хоки сияҳ афшонд зар.
(*Мазмуни:*
Деди: саховатнинг оқ қўли бугун ўзгача,
Қуёшга ўхшаб сочар олтин қора ергача).

Хулласи калом, амир Умархон тўй ишларидан кўнглини тинчитгач, Тошканд вилояти ҳукуматини аржуманд фарзанди Абдуллоҳхонга берди. Лашкар *қўшбеги*ни эса унинг ёнида қолдириб, ўзи дор ас-салтана Хўқандга қайтди. Бир кўч масофадан сўнг Қурама вилоятига етишди ва у ердан ҳам қўзғалиб, ёнидаги исмат пардаси чимилдиғи ортидаги ҳарами билан яна ўша келган йўлимиз сари юзланиб, уч кеча-кундуз мобайнида олдинги каби минг бир азобда ўша тоғлик ва чакалакзорлардан ўтиб, Қамич қўрғон[344] мавзесига кириб борди. Эртаси куни у ердан отланиб, Сайҳун дарёси қирғоғига тушди ва опа-сингиллари ҳамда барча ҳарам аҳлини битта кемага ўтқазди. Кемачини дарғалик қилишга қўймай, ўрнига ўзининг икки надимини мен ва Муҳаммадалихон билан бирга дарғалик қилиш учун ўтқазди. Неча қўрқув ва ҳадик билан дарёдан соғ-омон кечиб ўтдик. Қирғоққа тушгач, у манзилдан кўчиб дор ас-салтана Хўқандга бориб тушдик. Амир ўз саройига қўниб, дам олиш ва ҳордиқ чиқариш билан машғул бўлди. **Шеър:**

Хоб дар рўзи бод хуш омад,
Рўз мег аст сайд некўтар.
Рўзи борон шаробро шояд,
Бо бутони латиф маҳпайкар.
Рўзи софи ба боргоҳ нишин,
Корҳоро ба адл берун бар.
(*Мазмуни:*
Уйқу шамол эсган кун хушдир,
Булутли кундаги овдан яхшиси йўқ.
Ёмғир ёққан кун нозикбадан санамлар
Даврасида кун шароб ичмоқ не роҳат.

---

[344] Қамич қўрғон – Қамишқўрғон, Сирдарё бўйида Умархон тарафидан бино этилган истеҳком.

Ҳаво очиқ куни саройда ўтиргилу,
Ишларни адолат билан ҳал эт).

Амирлик паноҳи Ражаб девонбегининг Ахси вилоятида шаҳид бўлгани зикри

Бир неча муддат шу зайл ўтгач, даврнинг бир неча бузуқи ва фисқу фасодчи кишилари тағин амир Умархон қулоғига, «Ражаб *қўшбеги* валийликка баробар қарилик чоғида ўзига муносиб тариқатдан ташқари қадам босиб, кўрнамакликни ўзига касб қилиб, акангиз Олимхоннинг Қоратегин вилоятидаги Шоҳ Абдулазиз қарамоғида турган ўғиллари олдига зимдан одам юборибди ва уларни Хўқанд мамлакати дор ул-мулки салтанатидан умидвор қилибди», деган туҳматни етказишди. Амир Умархон ҳасадгўйлар оғзидан чиққан бу ғаразли сўзларни эшитгач, қаттиқ ғазабланди ва ул ғаммозларни ўз ўтиришидан четлаштирди. Бир неча вақтдан сўнг мазкур гумроҳ бандалар фурсатини топиб, ҳалиги гапни тағин амир қулоғига чалинтирдилар. Амир яна бу каби иғво сўзларга эътибор бермади ва уни қабул қулоғи билан эшитмади. Бу гаплар яна шу зайл эътиборсиз қолгач, ул иблистийнат кишилар тағин фурсат топиб, ўз сўзларида турганча, келиб масалани қайта кўтардилар ва неча бир шайтонлик билан макру тузоқ йўлини тутиб, амир Умархон кўнглини Ражаб *қўшбеги*дан бир миқдор совутишга эришдилар. Шу тариқа ул бебоклар ўзларининг тадбири тақдирга мувофиқ тушаётганини англаб, белини юз еридан маҳкам боғлаганча мазкур мудҳиш ишга ихлос билан қўл урдилар. **Қитъа:**

Ғаразгўён чу бо ҳам ёр гарданд,
Азизон бе жиноят хор гарданд.
Хушомадгў гар аз дунё барафтад,
Халал дар кори шоҳон камтар афтад.
(*Мазмуни:*
Ғаразгўйлар гар бир-бирига ёр бўлур,
Гуноҳсиз азизлар хору зор бўлур.
Хушомадгўй дунёда бўлмаса гар,
Шоҳлар ишига халал етмас ҳеч).

Алқисса, бир куни ул малъунлар Ражаб *қўшбеги* тилидан амир Олимхон ўғиллари номига хат битдилар ва совундан Ражаб *қўшбеги* муҳрини ўйдириб, хат остига босдилар. Сўнг хатни амир Умархон назаридан ўткардилар. Иккита ўғрини ҳам хатни олиб кетаётган киши сифатида ушлаб келдилар ва уларга буларнинг «айтаётгани тўғри» дея тасдиқлашни уқтирдилар. Ҳалиги икки киши қўрққанларидан иғвогарлар ўргатган сўзларни такрорладилар. **Мисраъ:** Ҳасудон аз жаҳон кулли бар афтад (Илоҳим ҳасадчилар ер юзидан бутунлай супурилиб ташлансин); Алқисса, амирнинг кўзи ул хатга тушгач, ҳайрат бармоғини тишлаб, ўй денгизи қаърига чўмди ва бу боши тугилган муаммони кимга айтишини билмай боши қотди. Ниҳоят, дардини жаноб қиблагоҳимга ёрилди. Ул жаноб буларнинг барини чақимчи баттол кишилар ишига йўйди ва бу каби алдовларга сира ҳам учмасликни маслаҳат берди. Аммо, чиқимчилар сўзи ва қалбаки хат билан ҳалиги ўргатилган икки ўғри одамнинг ёлғондакам гувоҳлиги аллақачон ўз ишини қилиб бўлган, яъни амир Умархонга ўз таъсирини ўтказиб улгурган эди. Ражаб *девонбеги*ни оқлашнинг ҳеч бир чораси қолмаганди. Балки, киши бу борада амирга сўз қотишга истиҳола қилиш даражасига етганди. Жаноб қиблагоҳим амир кўнглини бундан қайтаришга қанчалик уринмасинлар, охирида, амир раъйига қараб иш тутишга мажбур бўлиб, лом-мим демай жим ўтирдилар. Ҳа, саодат аҳлининг суҳбати ва поклик асҳобининг мувофиқати, одамийлик ва ферузмандлик тожи қимматбаҳо бир гавҳардир, эътибор манзилининг мангу йўли, йўл кўрсатувчи Хизридир. Қора кўнгил гумроҳлар ва ёвузлик саҳросининг тикани ва залолат вайронасининг бойўғлиси бўлмиш беҳосил ғофиллар ўтиришидан йироқлашиш барча кишилар учун лозим ва вожибдир. Чунки пастлар ва ножинслар суҳбати номи юксак ва эътибор арбобининг яхшилик номи қасрини қулатувчи тошқин бир сел, бир нафасда соғлик ва омма ҳаёти кемаларини ҳодисалар ва олатасирлик денгизининг тўрт қат мавжли тўфони қўлига топширадиган бир бўрон. Қайси бир кўр ғофил подшоҳ эҳтиётсизлик қилиб қўлини ул тубан пасткаш, обрўсизларга қўшилиш ва ошначилик ҳалқаси томон чўзса, ўз тўғрилик оёғини турли уқубатлар берувчи тузоқ ипига боғлаб берган бўлади, қай бир паст зотли жоҳил хусрав ўзининг онгсизлик ва ақли калталиги натижасида вафо нақдини ихтиёр кафтидан ул қабиҳ қилмишли гуруҳнинг мувофиқат савдосига берса, ҳеч қачон феруз бахтлик

ва эътиборнинг етуклик бозорида ҳақиқий пулни чўнтагига кирита олмайди. **Байт:**

Ҳар ки бо ножинс бинишинад даме,
Умрҳо бори пушаймони кашад.
(Мазмуни:
Кимки ножинс ила ўлтурса даме,
Олгусидур пушаймонлиқ они).

Алқисса, амир бир куни ҳарамда мусаллас ичиб ўтирарди. Ҳузурида мен ва Муҳаммадалихондан ўзга киши йўқ эди. Маст-лик ҳолатида Муҳаммадалихон модага қараб, Ражаб *қўшбеги*ни чақириб кел, деди. Муҳаммадалихон мода[345] ташқари сари югуриб кетди. Фақир эсам соқийлик вазифасини ўтаб ўтирарим. Амир менга юзланди ва туркий тил ила «ит Ражаб келса, мендин бохабар бўлиб тур», деди. Сўнг шамширини мих қозиқдан олиб, тиззалари орасига яширди. Амир оғзидан бу сўзларни эшитгач, бирданига титраб кетдим. Шу заҳоти ул бегуноҳ қадрдон кишимиз ҳаётидан бутунлай қўл ювдим ва бу **қитъа**ни ўқидим:

Шаҳо, олам андар паноҳи ту бод,
Замину замон некхоҳи ту бод.
Калиди дари фатҳ бодат ба даст,
Сари душманон зери пойи ту бод.
(Мазмуни:
Эй шоҳ, олам паноҳинг остида бўлсин,
Ер у осмон яхшилигиндан умид қилсин.
Фатҳ эшигининг калити қўлингда турсин,
Душманлар боши оёгинг остида эзилсин).

Ўша пайтда Ражаб *қўшбеги* кириб келди ва одоб юзасидан икки тиззаси устига чўкка тушди. Шоҳ билан вазир бир-бири билан гаплаша кетишди. Охири гап айланиб, мазкур мавзуга келиб тақалди. Ражаб *қўшбеги* қасамлар ичиб, қаттиқ турганча

---

[345] Асарда бу сўз ўрнига баъзан «модарзан» (онасига уйланган) деб ёзилган. Баъзи нусхаларда бу сўз ўчирилиб, «ғозий» сўзи ёзилган. «Кириш» қисмига муфассал қаралсин.

аҳду паймон, вафодорлик сўзларини ўртага солди ва у ушбу байтни бир неча бор ўқиди. **Байт:**

Машнав сухани ҳар кас ва бишнав сухани ман,
Ки арбоби гаразрост ба ҳар боб суханҳо.
(*Мазмуни:*
Ҳар кимсанинг гапига кираверма, мен ҳақимда мендан сўра,
Ғараз аҳлининг сўзи исталган борада бўлиши мумкин).

Бир қанча тортишув ва мунозарадан сўнг амир эгнидаги подшоҳона тўнини ечиб, Ражаб *қўшбеги*га инъом қилди ва кетиши учун рухсат берди. Ражаб *қўшбеги* ниҳоятда хурсанд бўлиб, уйига кетди. Бу бўлиб ўтган воқеа эртаси куни бутун вилоят бўйлаб тарқалди. Барча умаро ва фуқаро буни эшитиб, қувончдан шодликлар қилишди. Аммо, камина гап нимадалигини яхши билардим. Ҳар ҳолда бир неча вақт шу зайл кечди.

Алқисса, амир Умархон Эрназар *девонбеги*ни Қурама вилояти ҳокимлиги лавозимидан озод этиб, унга Тўрақўрғон ва Наманган вилоятини берган пайтда Ражаб *қўшбеги* билан бирга Эшон Тўра *ўроқи калон*ни юбориб, Эрназар *девонбеги*ни Тўрақўрғонга олиб бориб, мансаб ўриндиғига ўтқазиб қайтиш учун жўнатадиган бўлди. Улар амир Умархон ҳузуридан топшириқ бўйича рухсат олиб чиққач, ўша аснода амир пинҳона равишда Эрназар *девонбеги*га Ражаб *қўшбеги*ни ўша томонларда гумдон қилиш ҳақида буйруқ берди. Амирлар Тўрақўрғон сари йўлга тушдилар. Бир неча масофани босиб ўтгач, Сайҳун дарёсидан кечиб ўтиб, Ахси мавзесида қўш ташлашди. Тундан ярми ўтган маҳал Эрназар *девонбеги* тўрт нафар уят-шармсиз жаллодга мазкур масала бўйича топшириқ берди. Бераҳм жаллодлар ул бегуноҳ боши устига келиб, бечорани милтиқ пилтаси билан бўғиб ўлдиришди ва жонсиз жасадини қопга солиб, ўша ярим тунда Сайҳун дарёсига улоқтиришди. **Байт:**

Ба тунди сабук даст бурданд ба тег,
Ба дандони газанд нест дасти дарег.
(*Мазмуни:*
Чаққонлик ила осон тарзда қиличга чанг солишди,
Афсуслик бармоғини тишлашни эсдан чиқаришди).

Уч кундан сўнг одамни ғам-ташвишга солувчи бу хабар бутун Хўқанд шаҳри бўйлаб ёйилгач, барча халқ ҳасрат бармоғини тишлаб, афсус-надоматлар қилишди. Ражаб *қўшбеги*нинг умри муддати олтмиш олти ёш бўлди. Ўшанда мавлоно Ҳозиқ яхши бир таърих айтганди ва мазкур **таърих** ушбудир:

Килки девони қазояш паййи таърих бигуфт,
Зад рақам «марги Ражаб ҳаждаҳуми шаҳри ражаб»[346].
(*Мазмуни:*
Тақдир девони ўлими санасини излаб деди,
Рақам қилди: «Ражаб ўлди ражабнинг ўн саккизида»)

Амир Умархоннинг саййидлар хонадонидан уйланиши ва бу ишнинг унга барака келтирмагани зикри

Бир неча вақт шу тариқа ўтгач, саййидлик ва нажиблик паноҳи Маҳмудхон амир Умархон ҳузурида ўта илтижо билан қуйидагича илтимосни арз қилди: Агар хусрави олам подшоҳлик юзасидан меҳрибонлик ва шафқат қилиб, кошки бирон бир қалъани менга марҳамат қилсалар, масалан, Ўратепа вилоятини қирқ кунда қўлга киритган бўлардим. Биродарим саййидлик паноҳи «агар ва магар» андишасини илгари суриб, бу орзусини бир неча сабаб ила амалга ошира олмаган, натижада, обрўсизликдан бўлак самарни қўлга киритмаган бўлса, бу менга муяссар бўлғусидир. **Байт:**

Агарро бо магар ҳам жуфт созі,
Аз ў фарзанд зояд «кошки» ном.
(*Мазмуни:*
Агарни магар билан жуфтлаштирсанг,
Ундан «кошки» исмли фарзанд туғилади).

Алқисса, амир Умархон бу сўзни эшитгач, фикр денгизига чўмди ва сўнг бу борада амирларга маслаҳат солди. **Байт:**

---

[346] Тарих моддаси 1232 ни беради. 1232 18 ражаб ойи /1817 йили 3 июн.

Дар ҳар коре мушовират мебояд,
Кори бе машварат некў наояд.
(*Мазмуни:*
Ҳар бир ишда маслаҳат маъқул,
Маслаҳатсиз иш яхши пишмас).

Ҳар ким ўз билганича бир нарса деди. Жаноб қиблагоҳим бу ишни ёқтирмади ва «Сиз саййидлик паноҳи Маҳмудхонни неча хорлик ила ўз вилоятидан айириб, ушлатганча бу ерга олиб келдингиз. Энди уни тағин ўз вилоятига эга чиқадиган мақомга тайинламоқчисиз. Яхшиси, бу истак баҳридан воз кечинг», деди. Саййидлик паноҳи бу сўзни эшитиб, жаноб қиблагоҳимдан гина қила бошладилар. Шундан сўнг жаноб қиблагоҳим ҳеч нарса демадилар. Ўша кезларда жаноб қиблагоҳим Эшон Султонхонхожаи *хожа калон*нинг исмат пардаси ортида ўтирган бир қизи бўлиб, асли ҳар икки томондан ҳам саййидликнинг ипак толасидан яралган эди. Чунончи, ота тарафдан Аҳрорий, она тарафдан Махдуми аъзамий. Ўшани саййид Маҳмудхон яширин равишда амир Умархонга, «ул саййидлик номусини никоҳингизга киритамиз», дея ваъда берди. Амир кам тажрибалик юзасидан бу хушхабарни эшитгач, қувончи ичига сиғмай, бошу кўзим устига, дея қабул бармоғини кўзи устига босди. Ишқилиб, амир Умархон давлатига етгувчи путур ана шу тариқа бошланиши керак эканми, амир ўзининг нобудлигига сабаб бўлувчи ишга қандай қилиб қўл урганини билмай қолди. Ниҳоят, шунга кўра, подшоҳлик мағрурлиги тутиб ва аммора нафси ютиб чиқиб, зимдан саййид Маҳмудхонга одам қўйди ва юртбошилик йўлидан ташқари қадам босганча, ҳукмронлик журъати орқасида ул саййидлик хонадонига густохлик қилиб, ул иффат уйининг саропардасига совчилик қилди. Биродарим Маҳмудхон ҳукуматга шу даража ошиқ бўлганидан, неча минг қиз ва ор-номусни ҳам давлат қалъасининг бир дона кесагига алмаштиришга тайёр эканини ошкор этди. **Байт:**

Касе ки луқмае аз хони жоҳу давлат хўрд,
Ба фақру фоқа қаноат наметавонад кард.
(*Мазмуни:*
Мансабу давлат дастурхонидан бир луқма еган одам,
Йўқсиллик ва камбағалликка қаноат қилмай қолади).

Маҳмудхон дарҳол Эшон Султонхон ҳузурига бориб, амирдан совчи келганини айтди. Ул саййидлик паноҳи бу жонни куйдирувчи хабардан оловга тушган соч толасидек тўлғанди. Анча баҳсу мунозарадан сўнг Маҳмудхон биродарини ҳам кўндиргандек бўлди. Бу воқеа икки кундан сўнг бутун шаҳар бўйлаб ёйилди. Саййидлик паноҳлари Тўрахожаи *хожа калон*, жаноб қиблагоҳим ҳам бу ҳодисадан хабар топиб, ўй ва фикр денгизига чўмдилар. Дарҳол отларига миниб, амир ҳузурига бордилар. Иттифоқо, ўша пайтда мен амир ҳузурида эдим. Амир саййидлик паноҳлари келганини эшитиб, менга юзланди ва туркий тилда, «Маъсумхон акам албатта мендан койиб келибдурлар», деди. Шундай деди-ю, дарров ўрнидан қўпиб, саййидлар истиқболига ошиқди ва ўзи ўтирган ерга ўтқазди. Бироздан сўнг бўлиб ўтган ҳодиса устидаги суҳбат ҳам бошланди. Жаноб қиблагоҳим амирга юзланиб: Эшитишимизча, Сиз жаноблари эндиликда пайғамбарлик хонадонига қўл чўзибсиз. Давлатингиз тарафдори сифатида айтаман ўтганларингиздан ҳеч бири бундай ишга қўл урмаганди. Умид қиламизким, Сиз жаноблари томонидан ҳам бундай иш амалга ошмайди. Чунки, аввалан, ҳеч ким ўзига бундай ишни раво кўрмаган, қолаверса, журъат қилганлари учун ҳам бундай иш яхшилик билан тугамаган, – дедилар.

Отам шу сўзларни айтгач, ушбу **байт**ни ўқидилар:

Ба авлоди паямбар даст бурдан,
Ба хуни хеш бояд даст шустан.

(*Мазмуни:*
Пайғамбар авлоди сари қўл чўзгандан кўра,
Ўз қонинг билан қўлинг ювганинг яхшидир).

Камина амир вафотигача олти йил мобайнида сафарда ва ўтириб-туришларда у билан бирга бўлиб, сира ҳам қасам ичганини кўрмагандим. Фақат ўша куни ғазаб юзасидан қасамёд қилиб, **мисраъ:** Чунин ҳарфе нагўяд ҳеч оқил (Бундай сўзни демас ҳеч бир оқил одам); – Бу гап мендан чиқмади, бу иш саййидлик паноҳи Маҳмудхон оёғи тагидан чиқиб, қул ва меҳтар бозорини ўртага ташлади. Бизни ўз ҳолимизга қўймади, – деди. Албатта амир бу сўзларни ич-ичдан эмас, балки, саййидлар юзи учун бундай оҳанг билан гапирмоқда эди. Чунки, мен унинг дили парвона каби ул саййидлик осмонининг Ҳумо қушини қачон ўз тузоғига

илинтириш иштиёқида қоврилаётганини яхши билардим. Саййидлар амирдан бу сўзларни эшитгач, кўнгилларини амир томонидан тинч қилиб, биргаликда жаноб Эшон Султонхон уйига кетдилар. Бир неча дақиқа ўтгач, амир каминага қараб «сен ҳам бор, саййидлар орасида қандай сўзлар бўлиб ўтса, ҳеч бирини қолдирмай ва оқизмай-томизмай, келиб менга айтасан», деди. Камина қабул бармоғини кўзимга босиб, саййидлар кетидан қувиб, ҳузурларига етишдим. Қарасам, ўзаро сўзлашиб ўтиришибди. Жаноб қиблагоҳим жаноб Султонхонга қаттиқ-қаттиқ гапирмоқда. Жаноб Султонхон ҳам амирга ўхшаб қасамлар ичиб, менинг сира ҳам бу гаплардан хабарим йўқ эди, нима иш қилган бўлса, биродарим Маҳмудхон қилди, демоқда. Иккала саййид эшондан ҳам амирники каби бир хил жавобни эшитгач, шу заҳоти отланиб, ўз уйларига қайтишди. Мени эса саййид Маҳмудхон олдига жўнатишди. Фақирингиз саййидлик паноҳи Маҳмудхон ҳузурига бордим. Мен келганимни эшитиб, олдимга чиқди ва каминани жуда яхши иззат-ҳурматлар билан қарши олди. Унинг бундай мулозаматидан жуда уялиб кетдим. Ниҳоят, келишимининг сабабини айтдим. Саййид Маҳмудхон ўй-фикрга толди ва бирор фурсат ўтгач, нима бўлса, бўлди, эндиги пушаймонликдан фойда чиқмайди, деди. Бу жавобни саййидлик паноҳидан эшитгач, дарҳол қиблагоҳим ҳузурига ошиқдим ва воқеа баёнини арзларига етказдим. Қиблагоҳим каминадан бу сўзни эшитгач, саййидлик паноҳининг дунё учун бебаҳо ор-номусини арзимас баҳога сотганини англади. Сўнг ҳайрат бармоғини қаттиқ тишлаганча, жим бўлиб қолди. **Қитъа:**

Ризқ мақсумест аз аввал муқаррар кардаанд,
Ҳеч касро беш аз он ҳосил намегардад ба жаҳд.
Ҳарчи меояд зи бешу кам, бад-ў хурсанд бош,
К-ончи хоҳи зи осмон нозил намегардад ба жаҳд.
(*Мазмуни:*
Ризқ тақсимоти азалдан белгиланганидир,
Ҳеч ким ортиғини қўлга кирита олмайди.
Озми-кўп етганига хурсанд бўлавер,
Не қилсанг ҳам осмондан бошқаси тушмас).

Фақир алар ҳузуридан чиқиб, амир Умархон олдига бордим. Нималар бўлганини бошидан-охиригача батафсил сўзлаб бер-

дим. Амир тешида ҳеч нарса демади. Аммо, ичидан гул каби яшнаб кетди. Икки кундан сўнг тўй бўлиб ўтди. Одам ақли бовар қилмайдиган даражадаги тўй қилинди. Никоҳ кечаси амир Умархон мени ва Муҳаммадалихонни бир нечта исмат пардаси гўшанишинлари билан бирга бориб, ул саййидлик қутиси дурини олиб келишимизни буюрди. Бизлар амир ҳузуридан чиққач, ул замона Билқиси[347] ва давримиз Хадича[348] сини неча бир дабдаба билан амир қасрига келтирдик. **Байт:**

Эй назири ту дар андеша чу тақдир маҳол,
Дода Эзид ҳама чизат аз мислу мисол.
Тутқи исмати ту пардаи биноийи ваҳм,
Ба руққаъи рўйи аффофат саблу чашми хаёл.
Боди фаррошпазир аз сари густох рўйи,
Соҳати поки ту мерафт ба гесуйи шамол.
Малака гуфт марав пеш ки он жо ки туи,
Мурғи андеша наёрад ки бижунбонад бол.
Сояаш чун руҳ номаъруст зи он к-зи акси хеш,
Бошад андар гесўйи ў нури пинҳон доимо.
То наандозад назар бар сояйи чатраш сипеҳр,
Мекашад дар дида мили оташин хуршедро.
(*Мазмуни:*
Ўхшаши худди тақдир каби ақлга сиғмас гўзал,
Худо ҳуснинг учун не лозим эрса бермиш.
Ҳаё парданг ваҳм биноси-ю, ул томон йўл йўқ,
Иффат юзинг саҳфасини хаёл кўзи кўрар фақат).

Алқисса, қозилару уламо, дин улуғлари-ю, фузалони қутлуғ йиғинга чақириб, ойдин шариат аҳкомига кўра ул замон Билқисига никоҳ ўқидилар. Тақдир машшотаси кунинг зардўзи пардасини осмон оқшомининг келинлари юзидан сидириб ташлагач, ой ва муштарий юлдузи нилуфарий чимилдиқда дилбарлик бошлаб, келин-куёв яқинлиги мунчоқ тизими кўринишини олди. Амир Умархон хос хилватхонага кириб, ул ой андомли зуҳра

---

[347] Билқис – Сулаймон пайғамбарнинг аслида ўзининг ҳам бошқа бир давлат подшоси бўлган хотини.

[348] Ислом пайғамбари хотини Хадичайи Кубро кўзда тутилмоқда.

манглайни қучоғига тортиб, ундан дили мақсадини ҳосил қилди. **Маснавий:**

Ба олмоси тажаллуд гуҳаре суфт,
Ки натавонад қалам кайфияташ гуфт.
(*Мазмуни:*
Олмос билан гавҳарлик жилдини тешди,
Қалам аҳволини айта олмасин деб).

Аммо, тўғрисини айтиш лозимки, менинг билишимча, ул саййидлик оиласи бокиралигича қолган, яъни ўша оқшоми амир билан келин орасида жинсий яқинлик ҳосил бўлмаган эди. Чунончи демишлар, **маснавий:**

Ба роҳи жоҳ агарчи тезу так буд,
Ба вақти комрони сустраг буд.
(*Мазмуни:*
Мансабга етишда тез ҳаракат бўлган эса-да,
Мақсадга етишда суст томирлик қилганди).

Қазо ва қадар фаррошлари офтобнинг зарнигор палагини осмон базмгоҳи кенглиги узра ёйган ва хуршид жамшиди балқиши шуъласи рубъи маскун майдонини мунаввар ва музайян қилган маҳал бўлмиш эртаси куни, **байт:**

Рўзи дигар ки базмгоҳи сепеҳр,
Гашт равшан зи фарри талъати меҳр.
(*Мазмуни:*
Осмон базмгоҳи қуёш нури ёғдусидан
Равшан тортган эртаси куни) –

амир Умархон тўйхонанинг осмонўпар чодирида бахт тахтига ўтирди ва унинг айш мажлиси, хурсандчилик ўтириши ҳурматли амирларнинг қуёш мисоли пешоналари нуридан безак топди. Арғувоний шароб жомлари ялтирашидан ва тароватли майин ичимлик тўла қадаҳлар ёғдуси ўтирганлар юзи саҳфаларини равшан айлаб, кўзларини қамаштирди. Кумушбадан соқийлар юзининг офтоби нури ул базмгоҳ ён-теварагини нурлантириб, сафолик бахш этди. Хушовоз мутрибларнинг дилни ўғирловчи нағма-

лари майпарастлар ҳузур-ҳаловати ва қувончини неча чандон қилди. Чарбдаст, яъни қўли ёғли ошпазлар ва ширин тилли хонсолор *дастурхончи*лар ҳар лаҳза лазиз таомлар ва тотли ичимликларни хаёл ҳафсаласига сиққанча ва эҳтимол доираси сиғиши мумкин бўлганидан ҳам ортиқ даражада тортиб турдилар ва «яна ўзлари танлаб оладиган мева-чева ҳамда иштаҳалари тортган қуш гўштлари ҳам айлантириб турил»[349] ди. Очлик карвонини хос ва авомнинг меъдасидан қайта келмайдиган қилиб кўчириб юборишди. **Байт:**

Зи жинси хўрданиҳо ҳарчи хоҳи,
Зи мурғ оварда ҳозир то ба моҳи.
(*Мазмуни:*
Егулик жинсидан нимани истасанг,
Паррандадан то балиққача муҳайё).

Шу тахлитда бир неча кун хурсандчилик палоси тўшалиб турди ва амир Умархон хуррамлик базми ва дўстлар даврасида ўтириб, тўй ва зиёфат расмини адо этди. Аммо, бу шоду хуррамлик ва тўкин-сочин базмларнинг охири вой бўлиб, шунча қилганининг бари бурнидан чиқди. Ҳеч қанча вақт ўтмай амир оғир касалга дучор бўлиб, натижада шу касаллик билан оламдан ўтди. Аммо, унгача бошлаган муддаомизни айтиб ўтайлик. Гапнинг қисқаси, мазкур воқеадан сўнг саййидлик паноҳи Маҳмудхон қалъани қўлга киритишдан кўп умидвор бўлиб, бу борадаги фикрида қаттиқ турди. Оқибатда амир Умархон ноилож бўлди. Хўжанд ва Ўратепа орасида жойлашган Қўштегирмон қалъаси ҳукуматини унга қарашли ерлари билан бирга қўшиб, саййид Маҳмудхонга берди. Саййид Маҳмудхон амир ҳузуридан чиққач, кетишга рухсат олганча дарҳол ул қалъа сари юзланди. Бир неча масофани босиб ўтгач, Қўштегирмон қалъасига кириб борди. Барча ҳимматини Ўратепа вилоятини қўлга киритмоқ ишига қаратди. Бу хабар Муҳаммадраҳим *девонбеги* қулоғига етгач, ўтга тушган соч толасидек ғазаб оловида тўлғанди. Бу иккининг лашкари ўртасида уч марта жуда шиддатли жанглар бўлиб ўтди. Тақдир тақозосига кўра саййидлик паноҳи Маҳмудхоннинг

[349] Қуръони карим, 56:21.

бахт юлдузи сўниш сари йўналишга маҳкум бўлгани ва бирода-рим Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг эса толеъ кавкаби юксаклик узра мақом тутиши лозим экани сабабли ҳар уч бор урушда ҳам ғалаба эпкини Муҳаммадраҳим *девонбеги* лашкари томон эсиб, енгилиш қисмати саййидлик паноҳи қўшини сари бўлди. Саййидлик паноҳи аллақачон бахти қайтганлигини сезиб, ушбу **байт**ни ўқиди:

Ки сар кашид дар ин бўстон ки сар накашид,
Зи решаи жигараш даста-даста сунбули оҳ.
(*Мазмуни:*
Бу бўстонда ким бўй чўзса ҳам, бўй чўзмаса ҳам,
Куйган багридан униб чиқар оҳ-воҳ сунбули).

Ва Муҳаммадраҳим *девонбеги* ҳар уч ғалабани ҳам ғайбий атолар жумласидан санаб, саййидлик паноҳидан қўрқиш ваҳи-масини дилидан чиқариб ташлади ва ўз ўрнида тинч кўнгил, мус-тақил давлат билан ўтирди.

Амир Умархоннинг Ўратепа, Жиззах ва Самарқанд томонларга лашкар тортгани ва мақсадига эриша олмай қайтгани ҳамда ул шоҳнинг бу ишдан афсус-надомат чеккани зикри

Оламни кезувчи офтоб Ҳут буржидан кўчиб, Ҳамал буржига етган вақтда амир Умархон гулу лолалар очилган, райҳон ва сунбуллар қўшини йиғилган фаслда илоҳий ва моддий нарсалар яратувчисига таваккал қилганча, йигирма минг нафар ханжар сочувчи суворийсининг барчасини бир ерга йиғиб, яна йигирма минг нафарини қорақазон ва навкар расмида сафарбар қилиб, Бозорчи келтирганидан ташқари ҳаммаси бўлиб қирқ минг ки-шини тўла ҳашамат билан 1236/1821 йили Ўратепа томон йўнал-ди. **Маснавий:**

Чун хусрави меҳр аз сари нав,
Бар буржи ҳамал фиканд партав.
Афрохт барои нек хоҳи,
Дар авжи шараф ливои шоҳи.

(*Мазмуни:*
Қуёш подшоси янгидан бир бош,
Ҳамал буржига нур сочди яна.
Яхши ният йўлида кўтарди,
Шараф авжида шоҳлик туғин).

Хуллас, шу янглиғ Фарғона мамлакатининг барча лашкарини йиғиб, подшоҳлик шону шавкати ичра неча бир дабдаба билан Ўратепа тарафга юзланди. Бир манзилдан сўнг Конибодом мавзесига кириб борди ва шу ерда қўш ташлаб, фалак ҳашаматли чодирида фаридунлик бахту толеъси ва жамшидлик шавкату шукуҳу савлати билан надимлари даврасида ўтирди. Тақдирни қарангки, узоқдан бир одам жуда шошилганча келмоқда бўлиб, ўтирганлар кўзи унга тушгач, ҳар ким бир фикр билдирди, амир ҳам ушбу **байтни** ўқиди:

Ё раб, ин шахсро чи афтода аст,
Ки бад-ин изтироб меояд.
Ҳеч маълум нест к-зи чи сабаб,
Ин чунин бо шитоб меояд.
(*Мазмуни:*
Эй худо, бу одамга нима бўлган
Ки бу янглиғ изтиробда келур?
Билмадик, ахир не сабабдин у,
Бундай тезлигу шитобда келур?)

Ул киши чодирга яқин келгач, *удайчи* ва *шиговул*ларни олдига чиқариб, амир хизматига келтирдилар. Шу заҳоти суюнчи сўраганча, қуйидаги сўзларни: – Бухорода амир Ҳайдар подшоҳ ўзининг катта ўғли Ҳусайн тўра билан ёвлашиб қолибди. Ўзбек қавмининг бариси бош кўтариб, Миёнкол[350] теграсида оддий халқ исён қилибди[351]. Натижада, қипчоқ-хитой, қорақалпоқ жамоаси иттифоқ бўлишиб, Самарқанд ҳокими Давлат *қўшбеги*ни

[350] Миёнкол – Самарқанднинг ғарбида Оқдарё ва Қорадарё оралиғидаги Катта қўрғонгача бўлган ҳудуд.

[351] Миёнколдаги хитой-қипчоқлар қўзғолони 1824-25 йилларда бўлиб ўтган.

Янги қўрғон қалъасида ушлашибди ва молу мулкини талон-тарож қилишибди. Энди эса Самарқанд мамлакатини ҳам қўлга киритиш кўйига тушибдилар, – дея амир арзига етказди. Шу гапларни айтаркан, ҳалиги одам тиз чўкиб, яна амир Умархон хизматига қуйидаги сўзларни ҳам қўшимча тарзда: – Хўжанд ҳокими Шоҳи *парвоначи*нинг бир нечта тилчилари жуда тезлик билан неча масофани босиб ўтиб, Чўпор қўриғи мавзесида қорақалпоқ жамоасидан бир кишини ушлаб олиб, ҳозир даргоҳингиз остонасини ўпиш учун келишмоқда. Бу арзингизга етказган гапларимни ўша қорақалпоқ киши айтмоқда, – дея арз қилди ва бошини ерга суриб, сўнг ўрнидан турди. Бирор фурсат ўтгач, тилчилар мазкур асирни амир ҳузурига олиб келдилар. Амир бўлиб ўтган воқеани суриштирди. Ул банддаги одам бўлган воқеаларнинг барини бафуржа амир ҳузурида сўзлаб берди. Хабарнинг ростлиги шу йўсин аниқлангач, амир Умархон уларни эшитиб, гул каби очилиб кетди. Дарҳол ноғора чалдириб, ўтирган манзилдан қўзғалганча бир кўчдан сўнг Хўжанд вилоятига кириб борди. Икки кун шу шаҳарда туриб, лашкар ва отлар йиғдирди ва учинчи куни худо паноҳидаги амирнинг ғалаба белгили туғи субҳоний иноят остида Хўжанд вилоятидан кўчиб, Жиззах ва Самарқанд юриши учун қўзғалди ва зафар дастгоҳли сипоҳ ўт-ўланлар, лола каби дашту тоғ атрофини ўраб олиб, замину замон узра зилзила солди. **Маснави:**

Сипоҳи хидеви музаффар ливо,
Бижунбид чун баҳри Хазар аз жо.
Зи сар то қадам гарқи оҳан ҳама,
Дилу жон пур аз кини душман ҳама.

(*Мазмуни:*
Шоҳнинг ғалаба туғли қўшини,
Хазар денгизи каби жойидан қўзғалди.
Бош-оёқ кўмилган темир қурол, совутга,
Барчаси дилида душманга қарши қасос ўти).

. . .

Ўша аснода саййидлик паноҳи Маҳмудхон Қўштегирмон[352] қўрғонидан амир истиқболи сари чиқиб, Оқтепа мавзесига келди

[352] Қўштегирмон – ҳозирги Бағдод тумани (Фарғона вилояти)даги Қўштегирмон қишлоғи.

ва амиру лашкарни дуо қилиб, ғалаба тилади. Бу пайтда у оғир касалга чалинган эди. Аммо, шу касаллигига қарамай, сафардан қолмади. Амир Умархон Ўратепа қалъасини чап томонда қолдириб ўтганча йўл босиб, Сайҳун дарёси қирғоғидаги Хайробод мавзесига тушди. **Байт:**

Наҳанг он аст ки бо дарё ситезад,
На онки оби рўй бар жўй резад.
(*Мазмуни:*
Денгиз билан олишган наҳангдир,
Обрўсини ариқда сузиб йўққотган эмас).

Эртаси куни у ердан кўчиб, яна икки манзилдан сўнг Жиззах қалъасидан бир фарсахлик ерда жойлашган «Чаҳорбоғи девона» деган мавзега кириб борди. Амир мавкабининг ходимлари ўша кечаси тонг отгунга қадар боғнинг бир томони Ўратепа ҳокими биродарим амирлик паноҳи Муҳаммадраҳим *девонбеги* ҳудудига, яна бир томони эса Жиззахдаги илғор кучларига яқин бўлгани учун олий буйруққа кўра эҳтиёткорлик ва посбонлик расмини адо этиб чиқдилар ва фармонга биноан жанг анжомларини ҳам тайёрлаб, ўзларини уруш майдонига кириш учун ҳозиру нозир тутдилар. Эртаси тонгда оқ туғли жамшид, яъни юлдуз ҳашамли қуёш жанг учун зафар аломатли олтин рангли жавшанини эгнига ташлади ва қадамини айланувчи осмон майдони фазоси узра қўйиб, тун сипоҳини мағлуб қилганча қоронғулик лашкарини тумтарақай қочирди.

Амир Умархон мурассаъ безакли холдор чеҳра дубулғасини бошига қўндирди, «оқ тўн» номли холдор чеҳра совутини эгнига кийди ва ой юришли «Ҳумо кўк» отлиғ отига ўтириб, юрт олувчи лашкарни жойлаштириш учун юзланди. Бурунғорда Марғинон ҳокими Қурбонбек *додхоҳ*, Андижон ҳокими Исо *додхоҳ*, Шаҳрихон ҳокими Жиловдор *иноқ* ўзларига ёрдам берувчи жасоратли бир гуруҳ билан ҳиммат камарини боғлаб, фатҳ оятли туғни ҳилпиратишди. Ғалаба аломатли байроқнинг жувонғори Тўрақўрғон ва Намангон ҳокими Эрназар *девонбеги*, Чуст ҳокими Хушвақт *қўшбеги*, Хўжанд ҳокими Шоҳи *парвоначи*нинг тўла шавкати билан мустаҳкамланди. Ясор қисми учун зафарга ёр қўшин тайинланди. Тошканд ҳокими Лашкар *қўшбеги*, Қурама ҳокими Муҳаммадшариф *додхоҳ*, Нав ҳоким Довул *парвоначи* қоровул

қисмига қўйилдилар. Бошқа амиру *сардор*лар амир Умархон билан бирга қутлуғ байроқ сояси остида турдилар. Шу тартиб ва услуб билан даштни кезар самандни жавлон урдириб, Жиззах қалъаси сари юзландилар ва қалъани «мим» доираси каби ўраб олишди. Сўнг қалъанинг тўрт томони бўйлаб қўш ташлаганча, манжаниқ, ароба ва қамал ишининг бошқа асбоб-олотини тайёрлашга киришдилар. Эртаси куни олтин қанотли офтоб рубъи маскунни ўз остига олгач, амир Умархон ўз ташаббуси билан жасорат юзасидан қалъанинг юз қадам еригача яқин борди ва битта девор устига чиқиб, чордана қуриб ўтирди. Сўнг Фарғонанинг барча лашкарига, ҳар одам бошига биттадан дарахт шохи бандини кесиб, олиб келиб ўзи олдига ташлашни буюрди. Бу вилоятда дарахт ниҳоятда кўп ўсарди. Лашкарнинг кўплигидан тўрт соат мобайнида ён-атрофда дарахт тугул тиш ковлаш учун бирон хас-хашак ҳам қолдирмай йиғишди ва бу уруш талаб муборизлар дарахтлар шохини кўтариб югурганча, қалъа ёнига элтиб ва яна орқага қайтиб туришди. Афсуски, бу хатарли иш асносида жуда кўплар душман ўқига учишди, нечалар ярадор бўлишди. Бу шох-шаббалардан амирнинг олдига ҳам олиб келиб ташлаб, шохлардан тоғ уюми ясашган эди. Қалъа аҳли эса ташқарига қараб ўқларни худди ёмғирдек ёғдирмоқда эдилар. Барча амирлар ва надимлар амирнинг ёнида эдик. Амирнинг Маҳмуд исмли бир югурдаги бор эди. Амир оғзига дамба-дам чилим тутиб турарди. Тасодифдан бир ўқ учиб келганча ана шу хизматкорнинг пешонасига тегиб, қулатди ва қўлидаги чилими ерга тушди. Буни қарангки, яхшиям, шу туфайли ўқ амирга тегмай қолди. Маҳмудни четга олиб чиқдилар. Бироз фурсатдан сўнг ўзига келди. Қаттиқ ярадор бўлган экан. Амирлар бу ҳолни кўргач, ўйга толдилар. Ҳеч бирининг амирга гап айтишга юраги бетламасди. Ноилож, имо-ишора билан қиблагоҳим сари юзланишди. Жаноб саййидлик паноҳи густохлик юзасидан ўрнидан туриб, амирнинг қўлидан ушлади ва «эй шоҳ, бу каби ҳаракатни оқиллар шижоат жумласидан санамайдилар, марҳамат қилиб, урушни четроқдан кузатсангиз яхшироқ бўларди», деди. Амир отам жанобларининг сўзини маъқул кўриб, девор панасига ўтиб ўтирди ва хос чодирини шу ерга келтириб тикишларини буюрди. Бу сўзларни амир оғзидан эшитган яқинларнинг барчаси ҳайрат ва ташвишга тушдилар, аммо, индамай, саропардани дарҳол амир айтган каби қилиб ўрнатдилар. Ўша куни амир олдидаги қўшин

кишилардан ўлган ва яралар бўлганлар сони беш юз нафарга етди, *сардор*лар сафидан ҳам жуда кўплар жароҳат олишди. Барчамиз амир ёнида бу қўрқинчли ва ваҳимали манзилда минг бир ваҳшат ва даҳшат ичида турардик. Тунда ҳам қалъадан отилган тўфанг оташи бир нафас тинмади. Амир ўтирган чодирнинг ярмидан юқориси бемалол кўриниб турарди, ўша қисмига замбарак сочмалари келиб тегиб, чодир тепаси худди осмонни қоплаган юлдузлардек ғалвирак бўлиб қолди. Ўша кечаси амир «тонггача зафарга ёр муборизлар шохчалар дасталарини олдинга элтиб, ўнгу сўлдан кўчабанд ва тепаликлар ясаб, тун қоронғусида чумоли кўзини ҳам нишонга олувчи мерганларни ўша ерга қўйишсин, манжаниқ, ароба ва тўпларни ҳам ҳам ўша ерга олиб боринглар», деган буйруқ берди. Эртаси куни қалъа халқини чунонам тўплардан ўққа тутишдики, Жиззах шаҳри устида тўп ўқлари худди ёмғирдек ёғарди. Ҳеч кимнинг қалъадан бош кўтариб қарашга имкони қолмаганди. Бу маҳалда қалъа деворлари билан ҳалиги кўтарилган тепаликлар орасида эллик қадамча масофа бор эди. Гўрков, яъни лаҳм қазувчилар ҳам нақб қазиб, қалъа тагидаги чуқурга етказган эдилар.

Ўша кезларда Жиззах ҳукуматига амир Ҳайдар подшоҳ томонидан Ҳаким *қўшбеги*нинг укаси Абдурасул *додхоҳ* тайинланган бўлиб, айни пайтда бу гўрсўхта одам мардлик намунасини кўрсатганча қалъани ҳимоя қилаётган эди. Аммо, унинг ўзига қолса қалъа сақловчилик ишидан шу қадар безор бўлган эдики, айни уруш чоғи ўтказган ҳар бир кунини ҳаёт ўрнида санамасди. Шу аснода давлат катталари йиғилишиб, амир Умархон ҳузурида ушбу сўзларни арз қилдилар: – Неча йиллардан бери бу каби ҳодисалар ушбу бузғунчи оламда рўй бериб келмоқда. Ҳозир эшитишимизча, Дониёл *оталиқ* манғит амирига қарашли етти қалъани олиб, Қарши шаҳрини ҳам қийин аҳволга солиб қўйибди. Урганж жамоаси эса Муҳаммадраҳимхон фармонига биноан Бухоро шаҳригача ерларни босқин-чопқин қилиб, ҳатто, шаҳар дарвозасига ўт қўйибди. Хитой-қипчоқ, қорақалпоқ ва барча ўзбеклар Миёнколда қўзғолон ва исён кўтариб, Самарқанд ҳокими Давлат *қўшбеги*ни ҳибсга олиб, Самарқандга қўл солишибди. Амир Ҳайдар подшоҳ уйида қамалиб қолибди. Давлат ишига яроқли ва маъқул иш шуким, амир жаноблари бу мустаҳкам қалъа тугунини ечиш устида бош қотириб ўтирмасдан, яхшиси, дарҳол Самарқанд томон юзлансалар. Агар бу ишда сусткашлик қилса-

лар, пушаймонликдан ўзга нарса рўй бермаяжак. **Мисраъ:** Чаро оқил кунад коре ки бор орад пушаймони (Ақлли одам нега меваси пушаймонлик бўлгувчи ишни қилиши керак экан).

Булар шу гап устида турган айни чоғда хитой-қипчоқ, қорақалпоқ катталлари шерни қулатувчи минг нафар жангчи йигитлари ҳамроҳлигида Давлат *қўшбеги*ни кишанбанд қилганча бир қанча тортиқ ва подшоҳона мол-мулк, совғалар билан амир узангисини ўпиш шарафига етиб, кўриниш расмини адо этдилар. Улар ҳам бор сайъ-ҳаракатлари билан «агар адолат паноҳ жаноблари шон-шавкат ва савлат билан отланиб, Бухоро сари юзлансалар, шу топда ул мамлакатда амир ҳазратларининг ой узангисига қаршилик қилишга қодир бирон кимса топилмайди» дея арз қилдилар. Бечоралар бир эмас, икки-уч мартаба илтижо қилиб, шу сўзлар билан қайта-қайта амирга ёлвордилар, фойдаси бўлмади. **Байт:**

Шуд паямбар ба машварат маъмур,
Ту чаро з-ин тариқ дур боши.
(*Мазмуни:*
Пайғамбар ҳам маслаҳатга солган қулоқ,
Нега сен бу ишдан тутасан ўзингни йироқ).

Ўша аснода Шаҳрисабздан Дониёл *оталиқ* олдидан енгилюрар қосидлар кетма-кетма хат келтиришди. Хат мазмуни ҳам амирлар илтимосидан иборат бўлиб, ҳатто унда Дониёл *оталиқ*нинг ушбу **байти** ҳам ёзилган эди:

Ҳама кори жаҳон номусу нанг аст,
Вагарна ним нон рўзийи тамом аст.
(*Мазмуни:*
Жаҳоннинг бари иши ор-номус учун,
Бўлмаса ярим нон билан ҳам кечар кун).

Ишқилиб, худонинг ўзи хоҳламаган экан, бу сўзларнинг ҳеч бири амирга кор қилмади. Ўша кунлари камина саййидлик паноҳи Маҳмудхоннинг касалини кўриш учун унинг чодирига борган эдим. Жаноб қиблагоҳим эшон Султонхон ва Маҳмудхон ҳам мазкур маслаҳатни жуда маъқуллаб, мен орқали арз қилганча амир ҳузурига етказдилар. Камина бориб, амир ҳузурида

ўтинчли илтижо билан давлатхоҳлик ва густохлик юзасидан арз қилдим. Ниҳоят, амир бу гал гапимизни қабул қилди. Энди буни қарангки, айни ўша чоғда Қосим *оталиқ* исмли бир қўрқоқ ва Юсуф *парвоначи* номли бир аблаҳ қўрқувдан қалтираб-қақшаб амир ҳузурига кириб, душманлик мақомидаги Муҳаммад *девонбеги* сингари ботир саркардани ортимизда қолдириб ва Жиззах каби мустаҳкам қалъани ўз ҳолига ташлаганча беш-олти нафар хитой-қипчоқнинг сўзига кириб, қуёш тожли жанобнинг эҳтиёт деган тадбирни бутунлай унутганча душман ўртасига кириб бориши ҳикматдан узоқ кўринади, дейишди. Амир Умархон бу сўзларни эшитиб, чуқур ўйга толди ва ҳар қалай, Бухоро давлатини фатҳ этиш унга ризқу насиб этилмагани сабабли мазкурларнинг сўзи табъига мақбул тушиб, ул тарафларга юриш сафарбарлигига монеълик қилди ва ўзининг мамлакат олувчилик ишини тўхтатди. **Байт:**

Давлат на ба иктисоби илму ҳунар аст,
Вобастаи аҳкоми қазову қадар аст.
(*Мазмуни:*
Давлат илму ҳунар ўрганиш билан эмас,
Худо тақдир айлагани билан қўлга киради).

Аммо, эртаси куни мен ва Али Муҳаммадхон модага катта лашкар билан Самарқанд вилоятини олам яратувчисидан сўраб олишимизни буюрди. Биз бу хушхабарни эшитиб, жуда хурсандчилик билан топшириқни бажариш ишларига киришдик. Аммо, яна ўша йўлтўсар каззоб амир ҳузурига кириб, бундай хатарга кон жойда зафар аломатли қўшинни иккига бўлиш ҳам ақлга тўғри келмайди, дейишибди. Амир тағин уларнинг гапини қабул тутиб, бизлар учун ҳам юриш сафарини бекор қилди. Эртасига эса хитой-қипчоқ ва қорақалпоқ амирларининг ҳар бирига ўз мавқеларига қараб амал ҳамда олий саруполар улашди. Биродарим Исҳоқ *девонбеги*га эса ёрлиқ бериб, хос либос ва олтин жабдуқли от, турли-туман мато ва асбоблар инъом қилиб, амирлик йўсини билан уларга ҳамроҳ этиб юборди. Ўша кезларда хитой-қипчоқ орасида Аннақул *додхоҳ* ва Момирбийни ҳоким кўтариб қўйишган эди. Амир уларнинг ҳар иккаласини ҳам *парвоначи* қилди ва эгнидаги либоси, тилло жабдуқли отини бериб, Исҳоқ *девонбеги*га қўшиб юборди. Исҳоқ *девонбеги* у ерга бориб, амирлик ўриндиғига ўтирди.

Айни маҳалда Жиззах шаҳри аҳолиси ичимлик суви етишмаслигидан жуда қийналиб қолишган эди. Бир куни ноиложликдан беш юз нафар урушқоқ киши билан қилич яланғочлаб, ташқари чақишди ва Шаҳрихон ҳокими Жиловдор *иноқ* устига ташланишди. Орада чунонам қаттиқ олишув рўй бердики, ўликлар уюмидан тепаликлар ҳосил бўлди. Баҳодирлар қонидан жанг майдони тупроғи хино боғлади. Уч соат давомида ҳар икки томондан камон ва тўфангдан отилган ўқлар майдон узра худди ёмғир ва жола каби ёғилиб турди. Анча уруш ва муҳорабалардан сўнггина ҳар икки лашкар бир-биридан ажрашди. Жиловдор *иноққа* учта ўқ текиб, иши битган экан. Уч кундан кейин ул уруш майдонининг мардонаси фоний дунё билан хайрлашиб, охират сари юз тутди. **Байт:**

Баҳори умр басе дилфаребу рангин аст,
Вале чи суд ки дорад хазони марг аз пай.
(*Мазмуни:*
Умр баҳори жуда дил алдовчи, рангин эрур,
Лек не фойда, кетидан ўлим кузи келур).

Булар ҳам етмагандек, қўшин ўртасида ҳар юзадан қаҳатчилик бошланди. Хусусан, тамаки етишмовчилиги шу даражага етдики, кимнинг бир отим тамакиси бўлса, юз тиллога сотди. Ўзим ҳам бир чилим тамакини бир отга алмаштирдим. Иттифоқо, ўша куни амир ҳузурида ўтирган эдим. Мирзо Раҳим *парвоначи* бир халтача келтириб, амир олдига қўйди. Тахминан юз мисқол эди. Амир Умархон юраги амирлик паноҳининг бу ишидан қувончларга тўлди ва унга ўзи ўтирган ўриндиқдан жой кўрсатди. Чунки, амир Умархонда ҳам тамаки қолмаган ва тамаки эвазига *парвоначи* амирини шунга лойиқ кўрганди. Ўша аснода густохлик юзасидан амир Умархоннинг кўзини шамғалат қилиб, ўша тамакидан бир ҳовуч олдим ва бироздан сўнг ташқари чиқдим. Муҳаммадалихон мода жуда ўтиниб, мендан тамаки сўради. Қўлимдаги тамакидан тўртдан бирини унга бердим. Қолганини эса ёнимда сақлаб, жуда эҳтиёт қилиб чекиб юрдим. Чунки, тамаки зоти анқонинг уруғига айланиб, қадри шу даражага кўтарилган эдики, бир чилим ўтласалар, ҳеч муболағасиз уни юз киши чекар эди. Ўшанда қамал муддати ўн саккиз кунга чўзилганди. Амир қараса, бу қалъани қамал қилиш-

дан ҳеч бир наф чиқмайди. Шундагина биринчи маслаҳатнинг энг афзал йўл-йўриқ бўлганини англаб етди ва ўз қилмишидан пушаймон бўлди. Бироқ, энди бу афсус-надоматлар ҳеч бир фойдасиз иш эди. **Байт:**

Даст бар даст мезанад ки дарег,
Нашинидам ҳадиси доношманд.
(*Мазмуни:*
Афсусда қўлини қўлига уриб дер:
Доношмандлар сўзини тингламадим).

Гапнинг қаймоғи шуким, амир яхшилаб ўйлаб кўрса, иш аллақачон қўлдан кетган. Эртаси куни ноилож эзилган ва бўйнини эгган кўйи Давлат *қўшбеги*ни кишанлаб, ўз ёнига солганча дор ас-салтана Хўқанд сари қайтишни буюрди. Тўрт кўч юргач, Хайробод мавзесига етдик. Эртасига у ердан ҳам кўчиб, Хўжанд сари юзландик. Йўл асносида жуда кучли шамол қўзғалиб, биров бировни танимай қолди. Ҳар ким ўз ҳолича кетаверди. Шу зайл йўл юриб, амир ёнида Қўштегирмон қалъаси олдига етдик. Ўша қиёмат куни биродарим саййидлик паноҳи Маҳмудхон барча аъзои бадани шишиб кетган касал бўлишига қарамай, қўшиндан олдинроқ келиб, амир Умархонни кутиб олди ва ўз қалъасига таклиф қилди. Амир кулди, аммо, ҳеч нарса демади. Саййидлик паноҳининг иши тугаб қолганини сезиб турганди. Чунки, шу топда саййид Маҳмудхондан беихтиёр равишда ярашмаган ҳаракатлар юзага чиқиб, унинг оғир аҳволини ошкор қилаётганди. Фақирга қараб, айт, саййидлик паноҳи безовта бўлиб, ўзларини кўпам уринтирмасин, қалъасига қайтсинлар, деди амир ва ўзи тезлик билан юриб кетди. Аср намозидан олдин Хўжанд шаҳрига тушди. Ўша куни Давлат *қўшбеги* оёғидан кишанларни ечиб, унга бир сидра сарупо ва эгар-жабдуқли от инъом қилди. Сўнг уч кун давомида мазкур шаҳарда йўл чарчоғини ёзди. Тўртинчи куни отланиб, мақсаду манзили сари юзланди. Уч манзилдан сўнг ўз давлатхонасига бориб тушиб, юртнинг адолати ва арз сўраш ишлари билан машғул бўлди.

Саййидлик паноҳи Маҳмудхоннинг вафоти зикри

Ўша кезларда саййидлик паноҳи Маҳмудхоннинг касали борган сари оғирлашиб, қалъани амир давлатининг одамларига топширишга ва ўзи эса Хўқанд сари юзланишга мажбур бўлди. Беш кундан сўнг шаҳарга келиб кирди. Эртаси куни бу дорулфанодан дорулбақога кўчиб ўтди. Ўша пайтда саройдаги барча шоирлар амирнинг надими Муҳаммадюсуф *тунқотар* ихтиёрида бўлиб, гарчи бу одам омий халқдан чиққан бўлса-да, мудом яхшилар суҳбатидан баҳра олиб, ушбу **рубоий** нақлига кўра гоҳида ўзи ҳам шеърлар машқ қилиб турарди:

Як чанд рўз сўҳбати некон кун ихтиёр,
То табъи некўят зи самак то само шавад.
Нашинидаш ки ҳар чи ба кони намак фитад,
Дар саҳл рўз бигзарад, он ҳам намак шавад.
(*Мазмуни:*
Бир неча кун сен яхшилар суҳбатида бўл,
Токим табъинг ердан осмон сари ўссин.
Эшитмадингми, неким туз конига тушса,
Кўп вақт ўтмай у ҳам тузга айланур).

Мазкур *тунқотар* саййидлик паноҳи вафотини эшитиб, ушбу туркий **таърихни** ёзган эди:

Шуаро табъи софидин ҳазён
Бўлди таърихи риҳлати жорий.
Тунқотар *айди оҳу воҳ била,*
«Ўлди Маҳмудхон Аҳрорий»

Яхши айтган. Ҳақиқатдан ҳам демишлар, **қитъа:**

Гардун дар офтоби саломат киро нишонд,
Ки охир чу субҳи аввалаш андак вафо накард.
Хайёти рўзгор ба болои ҳеч кас,
Пироҳане надўхт ки охир қабо накард.
(*Мазмуни:*
Фалак саломат офтоби узра кимни қўйибдики,
Тонг отган маҳали озгина вафо қилган бўлса.

Турмуш тикувчиси ҳеч кимнинг устига,
Бир умрга етгулик кўйлак тикиб берган?)

Эртаси куни амир ул саййидлик паноҳининг жанозасига борди ва Хўқанднинг барча амиру фуқароси ҳам йиғилиб, саййид Маҳмудхонни катта ҳурмат билан элтганча, ўзлари дахмасига дафн этдилар. Саййидлар орасида у киши каби давлат ишига аралашган ҳеч бир сипоҳи ўтмаган. Қилган ишлари жуда кўп. Қай бирини айтсак ҳам, сўз анча узоққа чўзилади. Ишларидан биттаси шу эдиким, Худоёрбий валинеъматнинг биродари Бобо *девонбеги* замонида у Фалғар вилоятидаги Урметан қалъасига ҳоким эди. Ўша даврда Бухорода Шоҳмуродбий валинеъмат замонаси бўлиб, Самарқанд ҳокими бўлмиш Мир Ҳусайнбек ибн Шоҳмуродбий ва Шоҳмуродбийнинг жияни Муҳаммадюсуфхожа мазкур валинеъмат амри билан кўп лашкар тортиб, Куҳистон тарафга юзланишади. Бир неча масофани катта қийинчилик ва машаққат билан босиб ўтгач, саййидлик паноҳи Маҳмудхон устига бостириб келишади. Саййид Маҳмудхон бундан бехабар ўтиргани сабабли ёнида бир неча шогирдпеша кишидан бошқа урушга яроқли киши бўлмай, манғит лашкари ҳам қалъани қамал қилиб, урушни бошлаб юборадилар. Ўша куни ёмғир ҳам шаррос қуя бошлаган. Аммо, саййидлик паноҳи қалъага қамалиб ўтиришни ўзига эп кўрмай, ноилож ўн саккиз нафар киши билан пиёда ташқарига чиққан ва ул чексиз сонли лашкар билан уруша кетган. Бир зумда бир неча душманни ер тишлатган. Шунда узоқдан тўпланиб келаётган тоғ халқи кўриниб қолиб, манғит лашкари ўз-ўзидан ваҳимага тушади ва тум-тарақай қочиб, изларига қайтиб кетишади. Бу ҳолни кўрган саййидлик паноҳи уларни қўйвормаслик учун олға босади. Анча уруш ва жанглардан сўнг уч юз кишини асир олиб, нечтасини ҳалок этади ва фатҳу зафар билан ўз қалъасига қайтиб келади. Саййид Маҳмудхоннинг шижоатини шу биргина воқеага қиёс қилиб билса ҳам бўлади.

Амир Умархоннинг биродарим саййидлик паноҳи Жаҳонгир хожани қамоққа олгани зикри

Саййодатпаноҳ Маҳмудхон вафотидан бир неча кун ўтгач, биродарим саййидлик паноҳи Жаҳонгирхожа файз кўнглига яна Кошғар вилоятини эгаллаш ҳаваси тушиб, қочишга ошиқиб,

ҳатто, шаҳар ташқарисига чиқиб улгурган маҳал амир Умархон бу воқеадан хабар топиб, орқасидан одам юборди. Саййид Жаҳонгирхожа қараса, бу галги уринишидан натижа чиқадиган эмас, ноилож, бошқа йўл билан қайтиб, шаҳарга кирганча, уйига келиб, ўзини ҳеч нарса билмаганга солиб ўтирди. Шунга қарамай, воқеа аслидан бохабар бўлган амир хожанинг пинҳоний нияти ва келажакдаги ҳийласидан хавотирга тушиб, саййидлик паноҳини укаси Муҳаммадхожа билан бирга келтириб, қасрига яқин ердаги ҳовличада қамаб қўйди. Соқчи сифатида эса юз нафар афғонни саййидлик паноҳларини қўриқлаш учун тайин қилиб, саййид Жаҳонгирхожа ёнидан пашша ҳам учиб ўтмасин, ҳеч ким тамаки ёки нашага ўхшаш нарса элтиб бермасин, акс ҳолда моли мусодара ва калласи танасидан жудо бўлади, дея буйруқ берди. Амир хизматкорлари кунига бир марта овқат ва таҳорат суви чиқариб туришди. Шулардан бошқа ҳеч кимнинг бу ҳовличага қадам босишга юраги дов бермасди. Амирнинг ғазаби шу даражага етган эдики, шу топда саййидлик паноҳининг барча биродарлари ундан юз ўгирган эдилар. **Байт:**

Ба ҳар жо по ниҳодам пои умедам ба санг омад,
Ба ҳар кас лофи як ранги задам, охир ду ранг омад.
(*Мазмуни:*
Қаёққа оёқ боссам тошга тегди у доим,
Садоқат кўрсатсам кимга душманлик чиқди олдимдан).

Биродарим Жаҳонгирхожа ҳаддан ташқари афюн ва кўкнори истеъмол қилгани учун қийин аҳволга тушиб қолди. Айниқса, биринчи кеча ва кундузни неча азобу машаққатда ўтказди. Эртаси куни амир олдидан саломдан қайтар эканман, иттифоқан, фақирнинг ўтиш жойи ўша ердан тушиб, биродарлик ва қариндошлик ҳаққи этагимдан тутгани учун саййидлик паноҳини кўрмасдан ўтиб кета олмадим. **Байт:**

Дўст он бошад ки гирад дасти дўст,
Дар парешонҳоли-ю, афтодаги.
(*Мазмуни:*
Дўст қўлидан унинг қийинчилик
Пайтида ушлаб олган кишигина дўстдир).

Ноилож, ўша томон юзландим. Ҳовлича эшигига етишгач, Миррих[353] ҳайбатли афғонлар ва дев кўринишли ғуломлардан ҳар бирининг қўлида гурзи, ханжар ва ойболта ушлаб ўтирганини кўрдим. Ул дев сийратлар мени кўриб, ўрнидан сакраб туришди ва салом беришди. Қарашса, фақирнинг саййидлик паноҳини кўриш орзуси бор. Дарҳол уларнинг каттаси олдимга келиб, қаршилик кўрсатганча, агар жаноблари саййидлик паноҳи ҳузурига ташриф буюрмоқчи бўлсалар, бизларнинг бошимиз елга совурилади ва молимиз талон-тарож бўлади, деди. **Байт:**

Чун туро андар ҳарими қурби худ раҳ дод шоҳ,
Аз нафири парда ва аз таъни дарбон гам махўр.
(*Мазмуни:*
Шоҳ сенга ўз яқин ҳарамида жой берган экан,
Парда нафрати ва посбон газабидан гам ема).

Фақир ул малъун жавобида дедим: – Ҳа, тўғри айтасан, сенинг нопок бошингни амир бу сўзларингни эшитгач шартта кесиб ташлаши айни ҳақиқат ва албатта амалга ошадиган гап. Аммо, мен эсам ҳозироқ каллангни нопок танангдан жудо қиламан, – дедим. Каминадан бундай жавобни эшитган ул номусулмон қараса, ўт билан ўйнашмоқда. Ноилож, бўйнини эгиб, жойига бориб ўтирди. **Байт:**

Сахтгўро сухани сахт ба ислоҳ оварад,
Чирки пироҳани пўлод ба собун наравад.
(*Мазмуни:*
Қўпол гапирувчини қаттиқ гап йўлга солади,
Темир совут кири совун билан кетмайди).

Фақир саййидлик паноҳи олдига кириб бордим. Биродаримнинг кўзи менга тушгач, йиғлаб ўрнидан турди. Бир-биримизни бағримизга босиб кўришдик. Менинг ҳам хўрлигим келиб, алар ҳолига боқиб йиғлашга тушдим ва ушбу байтлар тилимдан жорий бўлди. **Назм:**

---

[353] Жанг худоси Миррих (Марс, Баҳром) сайёрасига ишора.

Кулбаи эҳзон шавад рӯзе гулистон, гам махӯр,
Бишкуфад гулҳойи васл аз хори ҳижрон, гам махӯр.
Гар чу гардун аз бади даврони ӯ саргаштаи,
Ояд ин саргаштаги рӯзе ба поён, гам махӯр.
Ҳар гамеро шоди дар пай бувад дилшод дор,
Ҳеч дарде нест к-ӯро нест дармон, гам махӯр.
Бе саҳар ҳаргиз намонад шом бесабри макун,
Ҳарчи душвор аст рӯзе гардад осон, гам махӯр.
(*Мазмуни:*
Бир кун гамли кулба гулистон бўлгуси, гам ема,
Ҳажр тиканидан васл гуллари униб чиққуси, гам ема.
Унинг ёмон даврида гардун каби саргаштасен,
Бу саргашталик бир кун келиб охирига етгуси, гам ема.
Ҳар гам ортида шодлик бор, дилинг шод тут,
Дармонсиз дарднинг ўзи йўқ дунёда, гам ема.
Саҳарсиз қолмагай ҳеч бир тун, сабрсизлик этма,
Неки бўлса қийин, бир кун осон бўлгуси, гам ема).

Шу ҳол устида *маҳрам*имга чилим келтиришни буюрдим. *Маҳрам* чилим келтирмоқчи бўлган пайтда ул лаънатилар қўйишмади. Аммо, бир неча гаплашувдан сўнг чилимни келтирди. Ул саййидлик паноҳларининг кўзи чилимга тушгач, танларига қайтадан жон киргандай бўлди ва икки биродар чилимни навбатма-навбат бир-бирининг қўлига тутқазганча чунонам чекишдики, чилимнинг суви ҳам ўт олишига оз қолди. Мендан эса йиғи кайфияти узоқлашиб, шундай кулгим келдики, ўзимни хохолаб кулишдан зўрға тийиб турдим. Чилимни келтиришимдан олдин саййидлик паноҳи нашага хуморини мендан яшириб турган эди. Вақтини топиб, «энди ҳам дилдаги асл истакни бекитмоқчимисиз ёки бўйнингизга олаверасизми», дедим. Бу сўзимни эшитгач, хижолат бошини қуйи солиб, сўнг деди, **мисраъ:** Ончи ки аён аст,чи ҳожат ба баён аст (Аён нарсани баён этишга ҳожат йўқ); Дарҳол *маҳрам*имга «яшириб, озгина афюн келтир», деб буюрдим, у ҳам тезда олиб келди. Саййидга бердим. Каминадан, гўё олмоқчи бўлиб юрган Кошғардаги ўша еттита шаҳрини шу ердаёқ оёғи остига ташлаганимдек, десам ёлғон бўлади, балки, етти иқлимни ҳузурида муҳайё қилганим сингари хурсанд бўлди. Саййидлик паноҳлари ҳузуридан қайтгач, ҳожиблар бўлиб ўтган воқеани оқизмай-томизмай бир-бир амир Умархон ҳузурида арз қилишиб-

ди. Амир ғойибона тарзда мендан хафа бўлиб, ғазабланибди. Уч кундан сўнг амирнинг пири, балки бутун Хўқанд амирлари муршиди бўлмиш жаноб ҳидоятпаноҳ эшон Зокирхожа қиблагоҳ отам маслаҳатига кўра амир олдига бориб, ҳар икки саййидлик паноҳига кафил бўлганча уларни қамоқдан чиқариб олдилар. Ва амир Умархон саййидлик паноҳларини ташқарига сиқармади, тўппа-тўғри у ердан кўчиртириб, аркка келтирди. Албатта, саййидлар арк ичида бемалол ўз ҳолича эмин-эркин юришди.

Амир Умархоннинг Тўрақўрғон ва Намангон, Косон мамлакатига дам олиш учун боргани зикри

Келгуси йили қиш фасли ниҳоясига етиб, совуқ шиддати пасайгач, баҳор айёми сабзанинг бедод ханжарига сув бериб, ғунча пайкони насим қўлида ишқалангач, тикан найзасининг учи гул бешигини ҳимоя қилиш учун тургач, гулнинг заркуб қалқони баҳор булутининг ёмғири ўқи олдини тўсгач, амир Умархон амирлари ва *маҳрам*лари, *ясовул*лари билан бирга неча бир дабдаба ва шавкат ичида ул тарафга юзланди. Исмат пардаси ортида ўтирганлар ва ой баданли канизаклар ҳам амир орқасидан йўлга тушиб, ул вилоят сари ирода қилдилар. Ўша куни ул тарафларнинг энг катта қишлоғи саналган ва каминага тааллуқли Бачқир қишлоғи[354] га бориб тушдилар. Шу оқшом фақир қўлдан келганча, аммо, бекаму кўст равишда меҳмондорлик расмини адо этдим. **Байт:**

Назар кардан ба дарвешон манофи нест бар бузурге,
Сулаймон бо ҳама ҳашмат назарҳо дошт ба мўраш.
(*Мазмуни:*
Дарвишларга назар солиш улуғларга зарар етказмайди,
Сулаймон барча шавкати билан чумоли гапин тингларди).

Эртасига у ердан кўчиб, Сайҳун дарёси қирғоғига кириб борищди. Амир ўша куни ва кечаси билан барча амирларни дарёнинг нариги бетига ўтказтириб, эртасига исмат пардаси ортида

[354] Бачқир қишлоғи – Фарғона вилояти, Бувайда туманидаги қишлоқ. Қўқоннинг шарқида, 13-15 км. масофада жойлашган.

ўтирган ҳарам аҳли ҳам амир кетидан етиб келишди. Амир улар билан бирга дарёдан кечиб ўтди. Сўнг мени улар орасига қўйиб, ўзи подшоҳлик шавкати билан ул вилоят сари юзланди. Ул тарафнинг барча катта-ю, кичиги амир истиқболига чиқиб, узангисини ўпиш шарафига муяссар бўлдилар. Амир катта дабдаба билан Тўрақўрғон шаҳрида иқтидор байроқларини ҳилпиратди. Хуфтондан кейин биз ҳам ҳарам билан қалъага кириб бордик. Тўртинчи куни у ердан Косон томонга юзландик. Косон жуда гўзал шаҳар бўлиб, бутун бошли Фарғона вилоятининг ҳеч бир шаҳри яхшилик ва латифликда Косон билан беллаша олмайди. Ҳазрат Махдуми Аъзам саййид Султон Жалолиддин[355] нинг оталари қабри шу Косондадир. Ул вилоятга кириб, бир кечани ўша ерда ўтказдик. Эртасига ул тенги йўқ гўзал манзилдан отланиб, Сафед билол мавзесига етишдик. У ерда қадимда кўп шаҳидлар ўтишган. Жуда бир тароватли ва ёқимли, сўлим маскан. Ўша куниёқ амир улуғлар қабри зиёратини бажо айлашга киришиб, назру ниёзлар берди ва камбағал мискинларга садақалар улашди. **Байт:**

Бар остони ту омад сари иродати мо,
Агар қабули ту афтад зиҳи саодати мо.

(*Мазмуни:*
Даргоҳингга келди эҳтиром ила бошимиз,
Қабул этсанг агар бахт эрур йўлдошимиз).

Амир зиёрат маросимини адо этгач, Сафед билолдан қайтиб, яна Косон шаҳрига келиб тушди. Эртаси куни у ердан ҳам кўчиб, йўл бўйи шикор қилганча Тўрақўрғон вилоятига кириб борди. Бир неча кун ўша ерда куй-қўшиқлар тинглаш, еб-ичиш, қуш ва ҳайвонларни овлаш, кумуш бадан гул чеҳралар ҳамда ҳур зотли дилоромлар ила ўтириб суҳбат қуриш сингари айшу ишрат ишларига машғул бўлди. Ёркин кўнглини барча ташвишлардан озод

[355] Жалолиддин Махдуми Аъзамий – Саййид Аҳмад Хожаги ибн Саййид Жалолиддин Косоний Даҳбедий, 1463/64-1542)нинг қабри Даҳбед қишлоғидадир. Самарқанд ҳокими Жонибек Султон томонидан Самарқандга таклиф этилган. Ўғли Искандар Султон уни ўзининг пири деб эъзозлаган. Махдуми Аъзам 78 ёшида шу Даҳбед қишлоғида вафот этган.

тутиб, хурсандлик ва шодлик, айшу суруру ҳузур байроғини ҳилпиратди. Ўша айёмда Ҳожи Мир Қурбон Урганж хони Муҳаммадраҳимхон[356] нинг икки элчиси билан Рум халифаси Султон Маҳмудхоннинг амир Умархон учун юборган совғаларини олиб келишаётгани хабари етишди. Амир бу хабарни эшитгач, Муҳаммадюсуф *тунқотар*ни улар истиқболига юборди, *тунқотар* элчиларни кутиб олиб, амир ҳузурига етказди ва қутлуғ кўрунишга киргизди. Келган элчилар амир қўлини ўпиш шарафини топдилар, амир уларни жуда катта ҳурмат билан қаршилади ва муносиб уйларга туширди. Рум султонидан келган нарсалар безакли бир қилич, бир жуфт аъло тўппонча, иккита жуда яхши соат, иккита беназир дурбин ва румий атласдан тикилган бир бухча кийим-кечакдан иборат бўлиб, яна султон амирни ўзининг халифа сифатидаги «хонихонон» амалига чиқарилган Ёрлиғи билан сарафроз қилган эди. **Байт:**

Ҳақ таоло чун даре қисмати шод,
Ҳар касеро ончи мебоист дод.
(*Мазмуни:*
Ҳақ таоло шодлик қисмати эшиги,
Ҳар кимга атаганини беради).

Эртаси куни муҳтарам ҳарамга Ахси тарафга кетишга рухсат берди. Ўзи ҳурматли амирлар билан фаридунлик бахти ва хусравлик шавкати билан Намангонга юзланди. Шаҳар четида Баҳор қалъа номи билан танилган бир жой бор бўлиб, ниҳоятда сўлим ва ғоятда гўзал маскан. Амир шу манзилда улуғлик ва иқтидор байроғини айланувчи фалак қадар бўй чўздирди. Чаққон қўлли фаррошлар ипак гиламларни ва кимхоб кўрпачаларни ёйдилар. Подшоҳлик баковуллари ҳар хил мазали таомларни ва лазиз ичимликларни муҳайё қилдилар. Шундан сўнг амир Умархон неча бир шон-шавкат ва дабдаба билан ул дилочар манзилга тушди. Лола юзли соқийлар ва гулбадан сарвқадлар шароб жомини давра бўйлаб айлантиришга тушиб, мажлис қатнашчилари юрагини ўғирладилар. Зуҳра манглай, Ноҳид оҳанг мутриблар янги талқинлар билан катта-ю, кичиклар дилини ушшоқ

[356] Муҳаммадраҳимхон I – Хива хони (1806-1825).

нағмалари билан овладилар. Ўша чоғда бу ернинг мингдан зиёд аҳолиси ҳам амир ташрифини кўриш учун ёпирилиб келган эди. Куни билан ҳеч бир подшоҳ замонасида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражадаги шодлик ўтириши давом этди ва амир ўтиришдан сўнг қўлини саховат томон очди. Эртаси куни асрдан олдин ул беҳишт тартиб-кўринишли манзилдан кўчиб, юзни бораётган мақсад-манзилимиз сари бурдик. Шаҳардан ташқарига чиққан пайтимизда, бироздан сўнг илоҳий қудрат билан шундай кучли шамол қўпдики, Самуд ва Ҳуд тўфони[357] унинг ёнида гўё тонг насими каби мулойимлик қиларди. Халқ кўзига ҳовуч-ҳовуч тупроқ келиб уриларди. Оламни ҳам қора тун зулмати қоплаб олди. **Байт:**

Қурси хуршед дар сиёҳи шуд,
Юнус андар даҳони моҳи шуд.
(*Мазмуни:*
Қуёш гардиши қорайиб қолди,
Юнус наҳанг оғзи тўрида қолди).

Ёлғончи олам қоронғулашиб ва зулмат қаърига чўмиб, отлар эгарини ҳам кўриб бўлмас даражага етди. Шу янглиғ меҳнат-азобда йўл юришга тушдик. Аммо, юрадиган йўлимизни йўқотиб, қай томонга бораётганимизни ҳам билмасдик. Шу сабабли йўл юрсак ҳам бошимиз айланганча яна қайтиб, ўша йўлга тушган жойимизга келиб қолардик. Шу тарзда юра-юра тунни ҳам ярмига яқинлаштириб қўйдик. Ўша чоғда амир ёнида беш минг кишидан фақат қирқ нафарча кишигина қолган эди. Биз ҳаётдан аллақачон қўлимизни ювиб, қўлтиққа ургандик. Бориб тушадиган бирор манзил кўринмас, биронта қишлоққа етишга қанча уринсак ҳам қишлоқ аталмиш ердан асло нишон топмасдик. Ноилож, аста-секин йўл юра бошладик. Бора-бора амир ёнида борйўғи беш киши қолибди. Тонг отишга яқин амир ва биз ҳалокатнинг ана шундай ёқасида борарканмиз, юришга ҳам сира мажолимиз қолмай, тирикликдан бутунлай кўнгил узиб, ўлимимизни

[357] Солиҳ пайғамбар уммати бўлган Самуд қавми итоатсизлиги ва Ҳуд пайғамбар уммати саналган Од қавмининг ўз пайғамбарини тан олмаганликлари учун юборилган олов, момақалдироқ ва тўфон каби офат-балолари кўзда тутилмоқда.

кута бошладик. Ана шу аянчли вазиятда яқин жойдан итнинг овози, йўқ-йўқ, тавба қилдим, балки, саҳар палла куйиниб сайровчи ошиқ булбулнинг товушидан ҳам минг чандон ёқимлироқ бир овоз қулоғимизга чалинди. Ит овозини бу янглиғ хуш оҳангда эшитгач, қувончларга тўлиб, овоз келган томонга юзландик. Озгина йўл юргач, олдимиздан бир қишлоқ чиқди. Диққат билан қарасак, бу ер қишлоқ эмас, Ахси шаҳрининг чеккаси экан. Кейин билсак, биз бу ерга анча олдин келган, аммо, адашиб, тағин орқага қайтиб, яна келиб кетиб юрган эканмиз. Шунча хавф-хатар ва саргардонликдан сўнг ҳаётга қайта келганимиздан шоду хурсанд бўлиб, биздан олдин кетган исмат пардаси ортидаги ҳарам аҳли ўтирган мавзега кириб бордик. Жаноб амир билан бирга мен ва Муҳаммадалихон модани бу аҳволда кўрган ҳарам аҳли ҳайратдан донг қотдилар, айримлари йиғи-сиғи қилишди, табъида шўхлик кучли бўлган бир неча ой баданли канизлар эса дарҳол хуштаъм чойлар ҳозирлашди. Чой ичилгач зўрға ўзимизга кела бошладик. Машъал ёруғида эса кўзимиз бир-биримизнинг афтодаҳол аҳволимизга тушиб, қарасак, уч нафар ҳабаш ғулом ёнма-ён ўтиришибди, ҳе, боринги, ҳабаш миллати ҳам юзимизнинг қоп-қоралиги олдида ўзларини сутдан оқроқ ва ойнадан ойдек тиниқроқ сезишарди. Демишлар:

Гардиши даврон гули моро чунин пажмурда сохт,
В-арна дар ин боғ мо ҳам рангу бўе доштем.
(*Мазмуни:*
Даврон гардиши гулимизни бунчалик сўлдирди,
Бўлмаса, бу боғда бизнинг ҳам анвоий исимиз бор эди).

Ўз аҳволимизни бу янглиғ кир-чир кўргач, чунонам кулгимиз келдики, ўзимизни хохолашдан тийишимиз амри маҳол эди. Шу билан бошдан кечирган ғамли онларимиз дарҳол шодлик туйғулари билан алмашди. Тортган азобу уқубатларимиз бутунлай унут бўлди. Юзимизни ювиш учун сув ахтариб ҳар томонга чопдик ва қўрқувдан одоб сақлаб турган муҳтарам ҳарамлар, анбар сочли канизаклар беихтиёр хохолаб кулишга тушишди.

Алқисса, ўша куни мазкур мавзеда то яратиш ганжхонасининг хазиначиси тонг ғазнаси эшигини очган маҳалда қуёш искандарининг байроғи ёғдуси шарқ тарафдан кўриниш бергунга қадар ҳордиқ чиқариб, йўл азобларидан қутулдик. Эртаси куни

амир амрига кўра барча амирлар дарёдан кечиб ўтиб, амирнинг ўзи қурдирган Шаҳри амир[358] манзилига кириб боришди. Амир ҳам Билқис наслли иффатшиорлар билан Сайҳун дарёси қирғоғига тушди ва ўз назорати остида амирларнинг хотини ва суман тароватли канизларни ўтказиб, ўзи муҳтарам ҳарамлар ва йигирмага яқин парда орти парилари ҳамда учта эркак – мен, Муҳаммадалихон мода ва амирнинг кўкалтоши Мирзо Раҳим *парвоначи* билан бирга қолди. Шунда Мирзо Раҳим *парвоначи* тиз чўкиб, ёлворганча, эй шаҳриёр олам, бу инсон қонига ташна дарёдан умрида кемачилик қилиб кўрмаган биз кабиларга ишониб, дарғасиз ўзингизча бу кемага киришингиз, ой узангили жаноблари учун ҳикматдан узоқ ва ақлдан йироқ иш кўринадир, деди. Амир унинг гапини тингламай, кемага кирди ва тўрталамиз тўртта отимизни кемага боғлаб, дарёга ташладик. Озгина жойни сузиб ўтганимиздан сўнг ҳар тўрталамиз ҳам отимиз нўхтаси учини йўқотиб қўйдик, қандай қилиб топишимизни билмай бошимиз қотди. Отлар гир айлана бошлашди. Шу маҳал ушлаб турган отим қўлимдан чиқиб кетса бўладими. От қуруқликка сари юзланди, кема эса дарё ўртасида чарх уриб айлана кетди. Шунда ўлимимизга рози бўлиб, тирик қолишдан умидимизни уздик. Амир бу ҳолни мушоҳада қилиб, фикр денгизига чўмди, бу мавж ураётган уммондан қай йўл билан қутулиб чиқишини билмай қолди. Алқисса, амир саросима ичида ҳар биримизга қараб боқирар ва ул иффат паноҳлар эса аҳволни бу янглиғ кўриб, доду фарёд қилишарди. Фақир беихтиёр кийимимни ечиб, ўзимни дарёга ташламоқчи бўлдим. Амир ниҳоятда дарғазаб бўлиб, туркий тилда «кемага кирганнинг жони бир» деган мақолни эшитмаганмисан, деди. Камина жим бўлиб, ичимда «лоҳавла»ни ўқиганча кема ичида у ёқдан, бу ёққа зир югура бошладим. Дарёнинг икки қирғоғида бу ҳолни кўриб турган кишиларнинг барчаси, афсуснадомат қўлини ишқаб, йиғлаганча дарё қирғоғида ҳар томонга чопардилар. Анча заҳмат ва машаққатдан сўнг илоҳий лутф орқасида кеманинг юриши ўнгланиб, кемани тортиб сузаётган отлар ҳеч ёққа боқмасдан тўғри қирғоқ сари юзландилар. Бирор фурсатдан сўнг соғ-саломат дарё четига чиқишди. Биз ҳам дарё

[358] Амир Умархон асос солган (1820-1821 йиллари) Шаҳрихон назарда тутилмоқда.

ғарқобидан қутулиб, шукр айтганча кемадан чиқдик. Амир фалак ҳашаматли чодири сари йўналди ва у ердан ўзининг елдек учар отига миниб, Шаҳри амир мавзесига кириб борди. Эртаси куни у ердан қўзғалиб, шону шавкат билан дор ас-салтана Хўқандга бориб тушди ва давлат ишлари билан банд бўлди.

Бир неча муддат шу зайл ўтгач, биродарим Исҳоқхожа *девонбеги* Панжшанба устидан қочиб, Тошканд йўли билан анча машаққатлардан сўнг амир ҳузурига келди ва амир Умархон қўлини ўпиш шарафини топди.

Амир Умархоннинг Ўратепа, Зомин томонга қўшин тортиб боргани зикри

1237/1822 йилнинг баҳор фасли бошида буюклик мамлакатлари хусрави улуғлигидан қишки буржлардан малул бўлиб, ўз байт ул-шарафи томон қўзғалганда ферузакор ҳисорни эгаллашга уриниб, мамлакат олувчилик шартларини амалга оширганда амир Умархон бутун Фарғона бўйлаб жарчи чақиртириб, ким отлиқ бўлса, бу хайрият асар сафардан қолмасинлар, қутлуғ мавкаб узангисини ўпиш учун юзлансинлар, кимки била кўра ва қасддан боришни ихтиёр этмаса, боши барбод, моли торожга кетади, деди. Бу пайғом бутун Фарғона мамлакатлари бўйлаб ёйилгач, шундай лашкар йиғилдики, на тоққа сиғарди ва на даштга. Амир неча бир шавкат ва дабдаба билан салтанат саройи Хўқанддан ғалаба келтирувчи байроқни Хўжанд сари кўтарди. Бир неча манзил ва йўлларни босиб ўтиб, ул тенги йўқ шаҳарга кириб борди. Уч кун давомида лашкарни тартибга келтириш билан машғул бўлди. Фақир ва Муҳаммадалихон модани исмат пардаси орти сокинлари билан Хўжанд қалъаси аркида қолдириб, тўртинчи куни ўзи фаридунлик саодати ва соҳибқиронлик дабдабаси билан тоғ сағрили елдек учар отига миниб, Зомин қалъаси томон йўналди. Бир неча масофани босиб ўтгач, Зомин қалъаси уруш ва жанг тариқатининг соликлари ўтирадиган жойга дўниб, нусрат асар лашкар ул қалъани марказ нуқтаси сингари қуршовга олиб, қамал ва уруш ишига чунонам киришдиларки, қўшин аҳлининг қичқириқ ва шовқин-сурон овозларидан ер ларзага келди. Ўша кезларда Муҳаммадраҳим *девонбеги* бу қалъага Турсун *девонбеги* ўғли Бердиёрни ҳоким қилиб қўйган эди. Ул кураш илмининг устаси эса қалъа сақловчилик ишини қойилма-

қом қилиб бажариб, ўқ ва тўфанг отиш сари қўл чўзганча марди майдонлик додига етмоқда эди. Илгари жаҳонни безовчи қалам таҳрир силкига киритгани каби, амир Умархон мени ва Муҳаммадалихон модани муҳтарам ҳарамлар билан вилоят келини саналган аркда қолдириб, ўзи ул томонга равона бўлди. Фақир ва Муҳаммадалихон ёшлик ғайратига мағрур, давлат шаробига маст бўлиб, Хўжанд шаҳрининг товус юришли ва кийик кўзли гўзалларини йиғиб, лола юзли соқийлар билан аччиқ май тўла қадаҳларни сира тўхтатмасдан айлантиришга тушдик ва ҳеч бир сониями майсипқоришсиз ўтказмадик.

Ноҳид ва Хусравни ўзларининг бир бошоқ терувчиси ўрнида билувчи Зуҳра манглай мутриблар билан ўтириб, базмни авжига чиқардик. Аммо, иши доимо эгри айланишдан иборат бўлмиш фалак айни айшу ишратимиз чоғи бир неча кунни ташвишсиз нафас олиш билан ўтказишимизга қўймай, тушимизда ҳам, ўнгимизда ҳам кўрмаганимиз бир воқеани қўзғади. Гапнинг қисқаси шуким, Муҳаммадраҳим *девонбеги* ишларимиздан яхшигина хабар топиб, Зомин томонга кетган амир Умархондан ҳам кўнглини тўқ тутиб, ўрмонни арслондан холи кўрганича катта лашкар билан тезликда кечаси шабихун уриб, Хўжанд шаҳри тарафга юзланади. Юқорида ҳикоясини келтирганимиз Худоёрбий валинеъмат ва саййидлик паноҳи Маҳмудхонлар ўз замонасида ишлатган ҳийла ва тадбирга ўхшатиб, у ҳам шу ўтганлар йўлини тутганча Дунбой мавзесига келиб, пистирма қуриб ўтирди ва қўшинидан бир тўп кишига тезлик билан бориб, шаҳар атрофини босқин-чопқин қилиб қайтишни буюрди. Унинг буйруғи амалга ошгач, бундан мен ва Муҳаммадалихон мода хабар топиб, ҳеч ўйланиб ҳам ўтирмай тажрибасизлик оқибатида отланганча Муҳаммадраҳим *девонбеги* билан уруш сари юзландик. Бундан огоҳ бўлган Қосим *оталиқ* тез суръат билан кетимиздан Танглик мавзесида етиб олди ва Худоёрбий ва Маҳмудхонлар ишлатган ҳарб тадбирини ҳикоя қилиб берганча бизга *девонбеги*нинг ҳийласига учмасликни уқтириб, у билан уруш қилмасликни маслаҳат берди. **Байт:**

В-арчи кас бе ажал нахоҳад мурд,
Ту марав бар даҳони аждаҳо.
(*Мазмуни:*
Киши ажалидан бурун ўлишни истамаса,
Аждаҳо огзи томон бормаслиги лозим).

Фақир ва Муҳаммадалихон мода ғурур ва эҳтиётсизлик юзасидан *Оталиқ*нинг сўзини қабул қилмай, ўша томонга юзландик. Қосим *оталиқ* қараса, иш бўлмайдиган. Ноилож отдан ўзини ерга ташлаб, бир қўли билан фақирнинг жиловини, яна бир қўли билан Муҳаммадалихон отининг жиловини ушлаганча ўтиниб, ёлворишга тушди. Шу зайл бир қадам отишимизга ҳам йўл қўймади. **Байт:**

Пирон сухан ба тажриба гўянд, гуфтамат,
Ҳон, эй писар ки пир шави панд гўш кун.

(*Мазмуни:*
Кексалар тажрибадан келиб чиқиб айтишади,
Айтдим-ку, эй кексалик ёшига етгур ўғил, пандга қулоқ ос).

Ва бизлар чор-ночор ул кексанинг сўзини қабул тутиб, ўз қароргоҳимизга қайтдик. Бир нечта жангчиларимизни олдинроққа юбордик. Муҳаммадраҳим *девонбеги* қараса, кўзлаган ови тузоққа илинмаяпти, **мисраъ:** Анқо шикори кас нашавад, дом боз чин Анқо қушини ҳеч ким овлай олмайди, тузоғингни йиғиштир қол). Ноилож бўйнини эгиб, ўша теварак-атрофни босқин-чопқин қилганча ўз ватанига қайтиб кетди. Бу хабарни мен ва Муҳаммадалихон мода эшитиб, ўй ва фикр денгизига чўмдик ҳамда ҳайрат бармоғини тишлаб, ҳазрати таолога чексиз шукрлар айтдик. Агар, Қосим *оталиқ* сўзига амал қилмай, ташқарига чиқсак, тутдай тўкилар эканмиз. Маст эдик, шу воқеадан сўнг ҳушёр тортдик. Уйқуда эканмиз, уйғондик. Шундан сўнг бу ерда сира ҳам ўйин-кулги ва базмга майл билдирмадик. Қалъани сақлаш борасидаги чора-тадбир ишларига киришдик.

Фақирнинг Муҳаммадалихон модага хато йўлда юрмаслик бўйича панду насиҳат қилгани зикри

Маънолар моҳиятини билувчи нуктадонлар кўнглидан яширин қолмасинким, гарчи бу сўзларни ушбу ўринда битиш муносиб бўлмаса-да, бу иш Мовароуннаҳр бўйлаб, йўқ, аниқроғи, бутун ер юзи бўйлаб ёйилгани ва қиёматгача дафтару китобларда ёзилиб қолажаги учун яна такрорлашни лозим топдим, зеро, фақир бу ишнинг бошидан то охиригача воқиф эдим. Густохлик юзасидан бу ҳақда бир неча сатр ёзсам, ақлли кишилар-

дан умидим шуким, карам айлаб, менинг бу ишимни кечиргайлар. **Байт:**

Зи дашти бехуди меоям, аз вазъи адаб дурам,
Жунуни гар кунам, эй шаҳриёри ҳуш, маъзурам.
(*Мазмуни:*
Бехудлик даштидан келмоқдаман, адаб ҳолин билмасман,
Телбалик қилсам, эй ҳушёрлик шаҳриёри, кечир мени).

Гапнинг пўст кандаси шуким, амир Умархон мени ва Муҳаммадалихонни исмат пардасининг орқасида ўтирувчилари билан бирга Хўжанд шаҳри аркида қолдириб, ўзи Зомин қалъаси томон кетганда, мен ва Муҳаммадалихон иккаламизнинг одат ва қоидамиз ҳамда амир Умархоннинг фармойиши аркда ҳар кун уч ё тўрт маҳал доимий равишда амирнинг бошқа барча ҳарамларидан улуғи ва менга онамдан ҳам неча баробар кўпроқ ва яхшироқ даражада мушфиқу меҳрибон бўлмиш муҳтарам Моҳларойим саломига бориш ва бирор фурсат ҳузурларида ўтириб, сўнг яна ўз ўрнимизга қайтишдан иборат эди. Ҳар кунимиз шу зайл кечарди. Иттифоқан, бир куни ул иффатлик паноҳи саломидан сўнг фақирнинг йўли саййид Ғозихожа *файзи*нинг амир Умархонга суюкли хотин бўлмиш қизи Хонпошшо ўтирган хона эшигидан тушиб қолди. **Рубоий:**

Рухаш чун меҳр беҳамто дар офоқ,
Ба жуфти абрувон чун моҳи нав тоқ.
Зи рўяш пайкари хуршед дар тоб,
Зи лаълаш жавҳари ёқут сероб.
(*Мазмуни:*
Юзи қуёшдек жаҳонда танҳо,
Бир жуфт қоши осмондаги янги ой.
Юзи тафтидан қуёш бадани жизғанак,
Дудоқларида ёқут жавҳари мўл-кўл).

Ул пари юзлик мен учун чой қайнатган экан. Фақир унинг эшиги олдида ўтирганча чой ичмоқда эдим. Фақирнинг онаси ул замон Ширини (Хонпошшо)ни ўз қизи ўрнида кўрар ва ул соҳиб жамолга яхшиликлар қиларди. Шунга кўра, ул паричеҳранинг

меҳри амирнинг бошқа яқинларига қараганда бизга нисбатан кучлироқ ва бизнинг хонадонни ўзининг мураббийси деб биларди. Ўзи, ҳақиқатдан ҳам шундай эди. Ўша ўтиришим устига Муҳаммадалихон мода келиб қолди ва кўзи менга тушди. У ҳам ўтириб чой ичишга машғул бўлди. Суҳбатимиз қизиб, ҳар тўғридан сўз очилди. Ўша аснода фақирингиз Муҳаммадалихондан ул парипайкарга нисбатан амалга ошаётган ошиқона ҳаракатлар ва асирона қарашларни сезиб қолдим. Бундан олдин ҳам Тошканд йўлидаги иккита мавзеда узоқдан унинг ана шундай ноўрин нигоҳини сезган, аммо, ҳеч кимга айтмаган эдим. Ҳозир эса ҳеч бир ошиқ маъшуқасига қилмаган ўғринча қарашларни ўғилдан ўгай онасига нисбатан содир бўлаётганини кўргач, дин ҳамияти, ор-номус денгизи ҳаракат ва туғёнга келиб, илондек қаҳру ғазаб оловида қоврилдим. Лекин, бу маҳалда ул гул кўйлакли жонон унинг бу ишидан сира ҳам воқиф эмасди. **Мисраъ:** Доманаш зи он поктар бошад, ки мо гўем пок (Этаги биз ўйлагандан ҳам покроқ эди).

Фақир ўрнимдан ўтга тушган исириқ каби сачраб туриб, истиқомат қилаётган қўшим сари кетдим ва ётоғимга етишгач, ўзимни зўрға ушлаб турдим. Муҳаммадалихон ҳаракатимдан гап нимада эканини англаб, кетимдан келиб қолди. Фақир ихтиёрсиз равишда хонадан бошқаларни чиқариб юбориб, Муҳаммадалихонга юзландим ва дашном берганча: – Нафис ақлингга нима бало бўлдики, ёмон нафсинг унинг устидан ғолиб чиқибди? Нима, иймон-эътиқодинг йўқми, худо ва ислом пайғамбаридан умидинг йўқми? Бу нима ёмон феъл? Нима бало уриб, аммора нафсга йўлиқибсан? Нега иблис йўлига кириб, дину дунёингни сотмоқдасан? Олам яратилгандан то шу кунгача бунақа иш на мўъмин томонидан содир бўлган, на кофир томонидан. Тўғри, бундай ишга фақат Шеруя қўл уриб, у ҳам қилмишига яраша жазосини топган! Демак, гап шундоқ экан, бўлган воқеанинг ҳаммасини отанг амир Умархонга айтиб бераман. Минг жонингдан биттаси қолмайди, – дедим ва шундан сўнг ушбу **байт**ни ўқидим:

Барои як дамаи шаҳват ки хок бар сари ў
Забуни зан шуда бе дин шудан намехоҳад.
(*Мазмуни:*
Бир лаҳзалик уйинг куйгур шаҳват учун,
Хотин олдида ўзни ерга урмоқ ярамайди).

Фақир билан Муҳаммадалихон мода иккимизнинг болалик айёмидан то йигитлик давримизгача бир-биримизга густохлигимиз шу даража эдики, ўртамизда яширин сақлайдиган биронта гапимиз бўлмасди. Очиғи, бу орада дин ва диёнат иши тургани учун биродарлик ва тўғрилик юзасидан нимани айтишим лозим бўлса, қаттиқ-қаттиқ қилиб бор гапни айтдим. Муҳаммадалихон мода каминадан бу сўзларни эшитгач, тўнимни тескари кийганимни фаҳмлади. Тўғриси, худодан қўрққанидан эмас, балки, отаси амир Умархондан қўрққанидан баданига титроқ кириб, тол баргидек қалтиради ва йиғи-сиғига тушганча ваҳима ичида қалин қасаму онтлар ичиб, дилимда ҳам, тилимда ҳам бунақа орзу ва мақсад сира-сира йўқ, менинг ҳаққимда нотўғри равишда ёмон гумонга бориб, адашибсиз, бунақа иш мен томонимдан ҳеч қачон содир бўлмайди, деди. Фақир Муҳаммадалихон модадан бу сўзни эшитиб, фикр ғарқобига чўмдим. Ошиқона нигоҳлари ёдимга тушган сайин, унинг минг-минг қасамини бир дона арпага ҳам олмадим. Аммо, бу иш куфр ва ислом ўртасида тургани ҳамда Муҳаммадалихоннинг кўп онту қасамлар ичгани сабабли ҳайрат бармоғини тишлаб, қайси томонда туриб ҳукм чиқаришимни билмай қолдим. Анча мулоҳазадан сўнг ёдимга мўъминнинг ўзини тўғри деб билиши эҳтимол юзасидандир, чунки, инсон фаришта эмас, башардир. Балки, хато қилаётгандирман. Ниҳоят, воқеани ўзимнинг нотўғри хулосамга йўйиб, ҳалиги даъвомдан кечдим. Аммо, афсуски, бунинг оқибати ёмон бўлиб, чуқур илдиз отди.

Алқисса, амир Умархон Зомин қалъаси атрофида қамал ва урушга банд бўлди. Ўша аснода Аннақул *парвоначи* хитой-қипчоқ, қорақалпоқ амирлари ва тўрт минг ханжар санчувчи жангчилари билан бирга келиб, амир Умархон кўрунишга мушарраф бўлди. Дониёл *Оталиқ* томонидан Шаҳрисабздан эса Авлиё *махрам*боши элчилик расми билан келди. У ҳам амир узангисини ўпиш шарафига эришди ва келганларнинг барчаси биргалашиб, катта ўтинч билан «агар жаноби жаҳонпаноҳ меҳрибонлик кўрсатиб, Самарқанд вилоятига қадам ранжида қилсалар, сал фурсатда Мовароуннаҳр вилояти фатҳ бўлажак», деган таклифни айтдилар. Бироқ, худо хоҳламаган экан, бир неча бўлмағур ва беҳуда ишлар ўртага тушиб, амирнинг ул тараф сари боришига тўсқинлик қилди. Айни кунларда қамал муддати ҳам йигирма кунга чўзилган эди ва лашкар ўртасида айрим зару-

рий нарсалар юзасидан бироз етишмовчилик рўй берди ва ҳаво ҳам қизигандан-қизиб, ариқлардаги сувларгача қайнатиб юборди. Айниқса, туз танқислиги одамларни қийнаб, туз қадри Аҳмар гугурдидан ҳам қадрлироқ бўлди. Лашкар аҳли тузсиз овқат ейиш натижасида тану баданлари шишиб, охират йўли томон кетишга тушдилар. Амир Умархон бу воқеани кўриб, эртасига тоғ гавдали елдек учар отига минди ва катта Зоминдан ярим фарсах юқорида жойлашган Зомин қалъаси сари юриб, баландликда тенгсиз бу мустаҳкам қалъа амирнинг ғалаба аломатли лашкари томонидан худди узук қошидек қуршаб олиниб, қўшин қалъа қамали ва уни олиш ишларига киришиб кетди. Амир Умархоннинг ўзи ҳам қалъа ёнигача бориб, бутун Фарғона қўшинига қалъани қандай бўлмасин ишғол қилиш ҳақида фармон берди. Улар амирдан рухсат ва фотиҳа олиб, ғоятда чаққонлик ва эпчиллик билан сел каби илгари босганча бир ҳамладаёқ қалъа ичкарисига кирдилар. Шунда қалъа ичидаги аҳоли нусрат асар сипоҳни ўққа тутишга тушиб, тўфанг ўқларини улар устига ёмғир ва шудринг каби ёғдирар эдилар. Натижада, бу ўқлар анчагина амир ва жангчимизни йўқлик сари жўнатди. Айримлар қаттиқ яradор бўлишди. Нав ҳокими Довул *парвоначи* ва Бўта *мирохўрбоши* кабилар эса қилич зарбидан йўқлик сари юз тутдилар, Хўжанд ҳокими Шоҳи *парвоначи*нинг бир панжасини қилич билан икки нимта қилдилар, шунингдек, яна бир гуруҳ аскаримизни ҳам ҳалок этишди. Ниҳоят, ана шундай азоб ва машаққатлар билан қалъага киришга муваффақ бўлган қасоскор жангчилар шу заҳоти аҳоли мол-мулкини талаш ва босқинчилик ишларига киришиб кетдилар. Анчаларни асир олишди. Амир Умархон хотирини бу қалъа фатҳидан жам қилгач, фаридуний шавкат билан қайтиб, ўз ўрдусига тушди. Бу ҳолни кўрган Зомин ҳокими Бердиёр ширин жонидан умидини узиб, ўлимини кутиб ўтирди. Эртаси куни қуёшнинг олтин қанотли семурғи оламни ўз шуъласи билан мунаввар этган чоғда амир Умархон елдек учар отига миниб, олам хуршидининг оқ байроғи машриқ уфқидан осмонга кўтарилган тонг маҳали худди кечагидек қилиб, музаффар туғли лашкарга сафма-саф тартиб берди ва қалъа сари юзланиб, бир ҳамла билан қалъа халқининг бошидан ўт ва тутун чиқармоқчи бўлди. Ҳурматли амирлар тиз чўкиб, қуйидагича арз қилиб: – Агар жаноби олампаноҳ ҳукм берсалар, музаффар асарли лашкар бир лаҳзадаёқ қалъанинг кулини кўкка совуради. Аммо, салтанат ишларидан

бири эҳтиётқорлик ва ўйлаб қадам босиш бўлгани учун шунга риоя қилмоқ лозимдир. Шунингдек, Сиз учун жонини беришга тайёр ғуломларингизнинг енгилиш эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Бу каби қалъадан мингтаси даргоҳингизнинг битта жангчиси тирноғига ҳам арзимайди. Агар ҳукмдорлик юзасидан қалъа аҳлини ўз ҳолига қўйсангиз, бу эса ой узангили подшоҳнинг лутфу марҳамати намоён бўлишидан ўзга нарса бўлмаяжак, – дейишди. Амир уларнинг сўзини қабул қилиб, ўз лашкаргоҳига қайтди. Ўша куни Аннақул *парвоначи* билан бирга унинг ёнидаги хитой-қипчоқ улуғларининг ҳар бирига алоҳида либослар инъом қилди ва Хушвақт *қўшбеги*, Арслонбек *додхоҳ*ни уларга қўшиб, кетишларига рухсат берди. Ўзи эса эртаси куни у ердан қўзғалиб, Ўратепа томонга қайтди. Уч кўчдан сўнг Нав мавзесига кириб келди ва ул вилоят ҳукуматини Довул *парвоначи*нинг ўғли Гадой бойбийга берди. Эртасига у жойдан кўчиб, Хўжанд сари юзланди. Камина ва Муҳаммадалихон мода бу хабарни эшитиб, иккаламиз бирга барча Хўжанд амирлари билан Тангий мавзесига бориб, амирни кутиб олдик. Амирнинг кўзи фақирга ва Муҳаммадалихон модага тушиб, жуда мушфиқлик ва марҳамат билан ёнига чорлаб, подшоҳона меҳрибончилик қилди. У ердан неча бир шон-шавкат билан юрганча Хўжанд Аркига келиб тушди. Уч кун ул вилоятда йўл ҳордиғини чиқарди ва саховат қўлини хосу ом сари очди. Тўртинчи куни шаҳардан қўзғалиб, салтанат уйи Хўқанд томонга юзланди. Уч кўч йўл юргач, давлатхонасига кириб борди ва халқнинг арз-додини эшитиш каби давлат ишларига киришди. **Мисраъ:** Ба сони гул ки ба саҳни чаман бар афрузад (Чаман саҳнида яшнаб-очилган гул каби, сарой ичра мақом тутди).

Алқисса, Хушвақт *қўшбеги* ва Арслонбек *додхоҳ* ўша Одинақул *парвоначи* билан бирга амир Умархондан Самарқанд сари юришга рухсат олишган куни ул мамлакат томон йўлга тушдилар. Уч кўчдан сўнг Янгиқўрғон мавзесига кириб боришди. Эртасига амирлик паноҳи биродарим Исҳоқ *девонбеги* ва Ургут ҳокими Каттабек *парвоначи*, Одинақул *парвоначи*, Момир *додхоҳ*, Хушвақт *қўшбеги*, Арслонбек *додхоҳ* ҳамда ул тарафнинг бошқа амиру амалдорлари катта қўшин билан Самарқанд вилояти сари юзландилар. Ул шаҳарга етиб, «мим» ҳарфи ҳалқаси каби ўртага олиб, қалъа атрофига қўш ташладилар. Эртаси куни қамал ва уруш ишларига киришдилар. Қамал муддати бир ҳаф-

тага чўзилди. Шу орада икки ўртада бир неча бор шиддатли жанглар бўлиб ўтиб, ўликлар уюмидан тепаликлар ҳосил бўлди. Ниҳоят, Исҳоқ *девонбеги* ва бошқа амирлар қарашса, иш ҳадеганда илгари силжийдиган эмас. Ул вилоятни ўз ҳолига ташлаб, ҳар ким ўз юртига қайтиб кетишга мажбур бўлди. Шу жумладан Хушвақт *қўшбеги* ва Арслонбек *додхоҳ* ўз лашкари билан биёбон йўли орқали Тошканд томонга юзландилар. Бир қанча масофани босиб ўтиб, неча бир меҳнат ва азобда Тошканд вилоятига етиб, у ердан амир Умархон ҳузурига келишди ва амирга кўруниш бердилар. Уларнинг кетича бир неча кундан сўнг Исҳоқ *девонбеги* Панжшанба вилоятидан юз ўгириб, амир Умархон хизматига етишди ва у ҳам амир қўлини ўпишга мушарраф бўлди. Амир Умархон эса айшу ишрат билан машғуллик қилганча, шеър битиш ишларига жиддий киришди ва ёзган шеърларидан туркий ва форсий намуналарни ўз ичига олган жуда гўзал бир девон тузди. Шу сабабли ўша айёмда ширинкалом шоирлардан анчаси билан ижодий алоқалар ўрнатиб, мазали суҳбатлар қурди. Амирнинг бу каби ўтиришлари қизил шаробга тўла олтин, кумуш қадаҳларни давра бўйлаб гир айлантирувчи сарвқадли соқийлардан холи бўлмасди. Бу мажлисларда гоҳ май ичилар, гоҳ эса шеърлар ўқилар, хуллас, йиғиннинг бирор лаҳза ва соати шу икки нарсасиз ўтмас эди. Даврада Умар Хайём рубоийлари ва Хожа Ҳофиз Шерозийнинг байтларидан ўқиларди. Амир, айниқса, Хайёмнинг ушбу рубоийсини кўп тилга оларди, **рубоий:**

Эзид биҳишт ваъда бо мо мекард,
Пас хўрдани май ҳаром бо мо кай кард?
Ҳамза ба араб ушъури шахсе пай кард,
Пайғамбари мо ҳаромии май бо вай кард.

(*Мазмуни:*
Худо бизга жаннатни ваъда қилди,
Демак, май ичишни қачон ҳаром қилибди?
Ҳамза араб билан ушъур шахсин (?) изидан кетди,
Пайғамбаримиз унга ароқни қачон ҳаром қилибди?).

Хожа Ҳофиз Шерозий **байти:**
Айби май жумла бигуфти, ҳунараш низ бигўй,
Нафи ҳикмат макун, аз баҳри дили омие чанд.

(*Мазмуни:*
Майнинг бари айбин айтдинг, яхши хислатин ҳам айт,
Омийларга панд дея, фақат шу амри маъруфнигина дема).

Ёз фасли охирлаб, қиш фасли етгач, амир Умархоннинг кўнглига ҳар қачонги одатга кўра, шикор учун Марғинон ва Андижон тарафларга бориш истаги келди. Бу хабарни эшитган амирлар шикор асбобларини ҳозирлашга киришдилар. Айни шу маҳалда амир Умархоннинг табиати кўп шароб истеъмол қилавериш оқибатида ўз меъёр чегарасидан ташқари чиқиб, касаллик сари юз тутди.

Амир Умархоннинг мағрурлик уйидан мангулик масканига кўчгани зикри

Олам олимларининг барча сарварларига маълум ва азалий борлиқ яратувчиси ҳикматини ўзлаштирган бани Одам фозилларига равшанким, тақдир тақозосича ҳамиша шундай бўлиб келган – бошига кўп зийнатли тож кийган ҳар бир подшоҳ бир кунмас-бир кун дунёвий мамлакат ишларини тартибга солишдан қўл тортиб, охиратнинг саломат анжомли мақоми томон кетади. Ушбу жараён ҳам доимо амалга ошиб турган – рубъи маскун[359] дорулмулки ва ўзгарувчан ер юзида қай бир ҳашамат эгасининг бахт анжомли ташаббуси тахтга чиқиб, бахтга мушарраф бўлиш эрсада, барибир, руҳу жони танасининг тор қафасидан танг аҳволга тушиб, бу қийинчиликдан қутулиш илинжида жаннат кенгликлари томон юзланишни хуш кўради. **Қитъа:**

Эй дил, ба жаҳон сабот амрест маҳол,
Пайваста сурури ўст мақруни малол.
Ҳар кавкаби масъуд ки бинамуд жамол,
Бас зуд камоли ў пазируфт завол.
(*Мазмуни:*
Эй дил, жаҳонда собитлик қийин бир иш,
Ҳамиша қувончи кетидан келар ташвиш.
Қай бир бахт юлдузи кўрсатса гар жамол,
Демак, умри топгуси завол, ёзи қиш).

[359] Ер юзининг қуруқликдан иборат қисми.

Алқисса, касаллик ул амирнинг пок гавҳарига аралашиб, дард бахт сифатли зотига йўл топди. Табиблар қанчалик даволаш учун уринмасинлар, тескари натижа олардилар ва борган сайин мизож заифлиги кучайиш ва кўпайиш сари юзланди. Ўн етти кун давомида иложсизлик тўшагида ётди. 1237 йилнинг ўн саккизинчи рабиъ ус-сонийси, жума куни, жадийнинг эса ўн иккинчисида қуёш чиқиш маҳали/12 январ 1822 йили муқаддас руҳи қудсий фалак сари парвозга киришди. **Байт:**

Вақти жон додан Фалотун ин ду ҳарфе гуфту рафт:
Ҳайф доно мурдану афсус нодон зистан.
(*Мазмуни:*
Ўлиш чоғи Афлотун шу икки сўзни айтди-ю, кетди:
Доноликда ўлмоқ аянчли, нодон бўлиб яшаш надоматли).

Олам аҳли анинг улуғлиги ёғдусидан фароғат топган ҳашамат қуёшининг балқиган нурлари «қаерда бўлмангиз ўлим сизларни топиб олур[360]» мағрибида сўнди, жаҳон халқи анинг буюклиги адолатидан роҳатда яшаётган азамат жамшидининг ҳаёт қонунлари «барча нарсалар фонийдур[361]» фармони билан тугади. Ҳар шому саҳар фатҳу зафар башоратини ҳар шаҳару мамлакатга ёювчи шоҳлик ноғораси овози бирданига ўчди. Халқ ва сипоҳиларнинг шу пайтгача ҳеч ким эшитмаган доду фарёд товушлари бу мусибат оғирлигидан юқорига ўрлаб, айвону кайвонга чирмашди. **Шеър:**

Зи мижгон дам ба дам хуноб мерехт,
Магў хуноб хуни ноб мерехт.
Зи дасти жавр даврони жафожўй,
Гаҳе бар сина мезад, гоҳ бар рўй.
(*Мазмуни:*
Кўзлардан кетма-кет ёш оқарди,
Ёш дема, қип-қизил қон оқарди.
Жафоли давроннинг жабру балосидан,
Гаҳи кўксига урар, гоҳ юзин тирнарди).

---

[360] Қуръони карим, 4: 78.
[361] Қуръони карим, 55:26.

Алқисса, жаноб қиблагоҳим амир Умархон ётган хонадан ташқари чиқиб, барча ҳурмат-эътиборли амирларни йиғди ва амир девонхонасида мажлис ўтказдилар. Шунда давлат устунларининг барчаси каломи мажид устига қўлларини қўйиб, Муҳаммадалихон модани отаси ўрнига ўтқазиш ва ўз ҳокими сифатида тан олиб, давлатхоҳлик ва хизматкорлик расмини бор кучлари билан бажаришга ҳамда амирларнинг ҳасад юзасидан бир-бири билан қарама-қаршиликка бормаслиги борасида ҳам қасаму онт ичиб, аҳду паймон қилдилар. Бу баъиат катта-ю, кичик барчанинг кўнглида ишонч мақомини топгач, амирлар каминага Муҳаммадалихон модани олиб келиш ҳақида топшириқ бердилар. Бориб, ҳарамдан олиб чиқиб келдим. Саййидлар, уламо ва умаро ҳаммаси бир бўлиб, Муҳаммадалихон модани оқ кигиз устига ўтқизиб[362], отаси ўрнига ҳукумат тахтига ўтқаздилар. Мавлоно Ҳозиқ яхши бир таърих айтганди. **Таърих:**

Жустам субҳи жумъа чу тарихи фавти ў,
Зад сина чок-чок зи худ ҳамчу оҳ рафт.
Бо тожи лаъл гуфт бар авранги хусрави,
Биншаст шоҳзодаи воло-ю, шоҳ рафт[363].

(*Мазмуни:*
Жумъа тонги изладим вафоти таърихин,
Сина чок ёрилди, ўзидан оҳ каби кетди.
Лаъл тожи билан, деди, шоҳлик тахти узра,
Ўтириб олий шоҳзода, у шоҳ кетди).

Яна Ҳозиқники:

Ди Ҳозиқи дилсўхта мегуфт қасоид,
Имрўз сари навбати ў марсияхон рафт.
Гуфтам чи нависам пайи тарих, хирад гуфт:
Аз «хиттаи Фарғона» «Умари қадри замон» рафт»[364].

(*Мазмуни:*
Кеча қайноқ дил билан Ҳозиқ битарди қасида,
Бугун эса навбати марсиялар айтмоққа етди.

[362] Матнда «партофта» ташлаб.
[363] Таърих 1237/1821-22 санани беради.
[364] Таърих 1237/1821-22 санани беради.

Дедим, таърихида нени ёзай, ақл деди:
Фарғона ўлкасидан замон қадрининг Умари кетди).

Гапнинг қисқаси, саид ал-мурсалин суннати бўйича ювиш ва кафанлаш ишлари бажарилгач, амирлар ва давлат устунлари унинг мағфиратга ёр наъшини кўтариб, амир қасри саҳнида раҳмат жанозасига қўйиб, намоз ўқишди ва тобутини кўтариб, оғир қайғу ва ғам, чексиз ғусса ва алам ичра кўз ёши ўрнига қон тўла юраклардан қон селини оқизиб, фиғон ва оҳу зор сасларини зангори фалак авжига чиқарганча ота-боболарининг гўрхонасига элтиб, ёғдули шариат қоида ва усули билан дафн қилдилар. **Мисраъ:** Зи мижгон шуд равон жўйи пур аз хун (Киприклардан қонга тўла ариқлар оқди); Амир Умархоннинг қариндошу туққани, давлат устунлари мусибат либосини кийиб, бир ҳафта давомида муттасил равишда таомлар торттириб, каломи мажидни хатм қилдирдилар. Еттинчи куни ҳашаматли султонлар қоидасича катта ош берилди. Муҳаммадалихон мода халқнинг таъзия кийимини ечаверишини билдириб, ўз отаси ўрнига ўтирди.

Бу вақтда Муҳаммадалихон мода томонидан рўй берган ёмон ишлардан бири шу бўлдиким, мотам маросимлари тугаб-тугамай марҳум Мансурхожанинг бева қолган хотини Ойбибишга уйланди ва ўша вақтдаёқ, **мисраъ:** Соле ки накўст аз баҳораш пайдост (Йилнинг қандай келиши баҳоридан маълум бўлур,) деганларидек, унинг барча қилажак ишлари аён бўла бошлаган эди.

Бу бир неча мухаммас эса ул марҳум шоҳнинг табъ меваси-дандир, **маснавий:**

Шаҳи дину дунё шаҳаншаҳ Умар
Ки дарёйи табъаш буд гавҳар.
Чу баҳри маони шуд мавжхез,
Бувад килки дурпоши ў нуктарез.
Зи Бедил писанд омадаш ин газал,
Мухаммас биоростааш бебадал.
Бувад ин мухаммас зи султони дин,
Ки шуд шеъри Бедил аз он дилнишин.
(*Мазмуни:*
Дин ва дунё шоҳи шаҳаншоҳ Умар,
Ки табъ денгизи эди тўла гавҳар.

Маънолари денгизи эди мавжли,
Дур сочувчи қалами ҳикматга тўкувчи.
Бедилдан кўнглига ёқиб бу газал,
Тенгсиз мухаммас яратди шу маҳал.
Бу мухаммасни ёзгани учун дин султони,
Шундан бўлди Бедилнинг шеъри гўзал).

Мухаммас:

Умрест чун боди сабо дорам суроги гулшанат,
Овора чун бўйи гулам дар орзуйи масканат,
Мавжи гуҳар дар ҳар қадам аз жустижўйи маъданат,
Эй пурфишон чун бўйи гул беранги аз пироҳанат,
Анқо шавам то гарди ман ёбад суроги доманат.

То ин бисоти нўҳ фалак изҳор карди аз адам,
Килки қазо тасвир зад бар ҳастии Одам рақам,
Назми тайин дар жаҳон таҳрир карди беқалам,
Бо сад ҳадуси кайфу кам аз мазраъ обод қадам,
Як реша бар шўхи занад тухми ду олам хирманат.

Баҳси ду олам можаро як фард аз тавжеҳи ту,
Шуд чашми гафлат парварон бедор аз танбеҳи ту,
Тақдис дар боги жаҳон гул карда аз танзеҳи ту,
Танзеҳи сад шабнами ҳаё гул карда аз ташбеҳи ту,
Жон сад гарқоби бақо гул кардае лутфи танат.

Дорад гулистон рангу бў аз жилваи раъноият,
Халқе зи ҳасти то адам девонаву савдоият,
Хобонд халқеро ба хун афсуни бепарвоият,
Таждиди нози ошуфтаги ранги либосороият,
Бе пардаги девонагии тарҳи ниқоб афканданат.

Эй партави ҳусн туро ойина шуд дунёву дин,
Саргаштаи шавқ туро мулки Сулаймон дар нигин,
Дорад фалак аз меҳру маҳ доги гуломи бар жабин,
Дар водийи шавқ яқин сад Тўри Мусо офарин,
Хокистари парвонаҳо маҳви чироги иманат.

Аз шўхии изҳори ту эй подшоҳи лам язал,
Номи азал исми абад аз килки сунъат як газал,
Имрўз файзи жилваат пўшида аз чашми рамал,
Ду навъ баҳори лам язал жўшида аз боғи азал,
Нўҳ осмон гул дар багал як барги сабзи гулшанат.

Андешаи сад зуфунун дар фикри зотат шуд забун,
Умрест бо қади нигун на сабр дорад, на сукун,
Нўҳ тоқи чархи нилгун истода ин жо бесутун,
Дил аз таҳаюр кард хун, бар ақл зад барқи жунун,
Шўри ду олам кофу нун як лаб ба ҳарф оварданат.

Худ ошиқи ҳусни худи, бар шавқи худ пўшидаи,
Аз мазҳари кавну макон чун бўйи гул жўшидаи,
Худ соқии жоми бақо аз дасти худ нушидаи,
Ҳар жо барун жўшидаи, худро бахуд пўшидаи,
Дар нури шамъат музмаҳил фонуси пироҳанат.

Аз доғи савдои ту дил дорад сад ганжинаҳо,
Заррот пайдо мекунад шавқи туро аз синаҳо,
Меҳри рухат пардохта аз синаи ранг кинаҳо,
Жўши муҳити кибриё бар қатра баст ойнаҳо,
Моро ба мо кард ошно ҳангомаи мову манат.

Дорам умед аз даргаҳат эй довари фарёдрас,
Гуяд чи сон ҳамди туро ин бенавои ҳеч кас,
Дар маҳмили шавқи ту дил фарёд дорад чун жарас,
На ишқ донам, на ҳавас, шавқи туам сармоя бас,
Эй субҳ як олам нафас андешаи ҳар масканат.

Девонаи шавқи ту дил дорад сурогат кў ба кў,
Лекин нишони манзилат пайдо нашуд аз ҳеч сў,
Ҳам зоҳиру ҳам ботин халқест андар жустужў,
Ҳусни ҳақиқат рў ба рў саъй фузули ойнажў,
Бедил,чи пардозад бигў, эй ёфтанҳо жустанат.

Маснавий:

Парипайкареро ки дил хостааш,
Ба васфи мухаммас биоростааш.
Бувад ин мухаммас зи бедоди он,
Ки теги жафо мезанад ҳар замон.
Ки жаври бутон жумла роҳат бувад,
Ситам гар намояд мурувват бувад.

Мухаммас:

Менга етган новакинг ороми жон дерлар ани,
Захмларким тандадур доги ниҳон дерлар ани,
Дилда қолгон қонлу пайкондин нишон дерлар ани,
Отган ўқунг жисмима руҳи равон дерлар ани,
Захми пайкон йўқ ки чашми хунфишон дерлар ани.

Қоматига жаннат ичра банда Туби гўйиё,
Бал масиҳ анфосидин дур ки улв ўлуб оби бақо,
Бу чаман узра магарким пешаси бўлмиш ҳаё,
Эгилур гулбун каби гулшанда ул гулгун қабо,
Ким, хиром айларда нахли аргувон дерлар ани.

Қаҳр этган чогда тўгридур тўфанги кўксима,
Ўқ отар гар бўлса йўқ эрмиш даранги кўксума,
Эл гумон айлар кўранда доғ ранги кўксима,
Нозпарвар дилрабо абру камон дерлар ани.

Ул жафожу бистари ноз узра гоҳе ястонуб,
Гоҳ-гоҳе кўз очиб ноз уйқусидин уйгониб,
Нозу андозу карашма бирла ҳар ён тўлгонуб,
Сурмадин кўзлар қародур орази гулгун ёниб,
Боғ аро қўйса қадам сарви равон дерлар ани.

Оразингдин зоҳир ўлмиш ҳар замон файзи чаман,
Накҳати зулфингдин эрмишдур хижил мушки Хутан,
Нуқтаи холинг занахдонингдадур эй симтан,
Хазр хаттинг чашмаи ҳайвон уза тутмиш ватан
Ким, Масиҳу Хизрга дориломон дерлар ани.

Маснавий:

Зи Сойиб ки ин як газалро бихост,
Ба зайли мухаммас биорост.
Бувад ин мухаммас аз он шаҳриёр,
Ки ашъори Сойиб шуд ойнадор.

Мухаммас:

Хаёли оразат аз дил бурд фикри тасаллоро,
Кашад рамзи такаллум дар жунун арбоби маъноро,
Ба жонбахши лабат ботил кунад эъжози Исоро,
Сафойи соидат нили шуморад дасти Мусоро,
Баногўши ту созад тоза иймони тажаллоро.

Чи мазмун дошт ё Раб сари баёз номаи қосид,
Ки ақлам бар жунун зад дар ҳавойи жилваи шоҳид,
Муҳаббат файзҳо дорад ки инжо гофил аст обид,
Тариқи ақлро бар ишқ рижҳон мекунад зоҳид,
Асое беҳтар аз сад шамъи кофурист аъморо.

Маро дар хоку хун афканад ёди чашми фаттонаш,
Ба дил парвардаам умре ҳавои захми пайконаш,
Фарангий зодаи дин бегона ва абрўкамон хонаш,
Ба чандин сўзани аолмос ҳайрон аст мижгонаш,
Нигаҳ аз пой берун овард хори таманноро.

Муҳаббатпешаро сўи ту майле мешавад вар на,
Хароб аз шўхии ҳусни тажалли мешвавад вар на,
Агар ёбад касе васлаш туфайли мешавад вар на,
Ба андак нисбате ошиқ тасалли мешавад вар на,
Ба оҳу нисбати дур аст чашми шўхи Лайлоро.

Ғубори ман чу субҳ аз ҳар тараф сайъи нафс дорад,
Ки барад омон он хуршеди тобон дастрас дорад,
Фигону нолаам дар гўш овози жарас дорад,
Таважжўҳи бештар аз ошиқони булҳавас дорад,
Каримон дўст медоранд меҳмони туфайлоро.

Чи мепурси аз аҳволи мани мажнуни саргардон,
Зи дасти хубруён дил ба горат додаи ҳижрон,

Ба сад меҳнат расондам хешро дар кўйи он жонон,
Баҳамдуллоҳ намурдам он қадр к-зи гардиши даврон,
Қадаҳ дар даст, мино дар багал дидем тақворо.

Ба ҳар сў меравам ному нишони худ намедонам,
Чу мурғ пайди пару бол ошиёни худ намедонам,
Ба ғорат рафтаи ишқам фигони худ намедонам,
Хумор олудаам суду зиёни худ намедонам,
Ба як паймона савдо мекунам дунёву уқборо.

Чи мепурси зи шавқи интизори хотири мажнун,
Манам жўёни халлоқе ки ҳаст ў қодири бечун,
Чаро пайваста меноли ба кўҳи водии ҳомун,
Ки аз ишқи ҳақиқи нест дарде бар сари Мажнун,
Ба чашми оҳувони мушкинхумор чашми Лайлоро.

Зи девони сухан гар бишнавад ҳангомаи Сойиб,
Барад боди сабо дар куйи жонон номаи Сойиб,
Агар аз баҳр меорад бурун алломаи Сойиб,
Дар он кишвар ки гардад гуҳарафшон хомаи Сойиб,
Раги абри баҳорро мекунад тумори даъворо[365].

Эй худойим, сенинг ишқингдаги синиқ дилдан нималар чиқиши ва итоатинг учун боғланган қўлдан нималар келиши кўриниб турибди. Илоҳо. **Байт:**

Ҳар чанд набошад суханамро сару бун,
Аз чошнии қабул бе баҳра макун.

(*Мазмуни:*
Сўзим нечоғлик бошу оёқсиз бўлса-да,
Унинг фойдасидан қуруқ қолмагин).

Фузалодан ҳар бирининг ўз китобларида бирор йўсиндаги қиссани баён этиши вазифа саналгани каби фақир ҳам ўзгарувчан олам бошимга солган воқеа ва ҳодисаларни бекаму-кўст

[365] Бу мухаммас XVIII асрда Эронда яшаган Сойиб Табрезий ғазалига боғланган.

ҳамда иборалар либоси, истиоралар кийимини кийдириб, қисса силкига тердим ва Аллоҳга шукрким, мана мақсад манзилига етишгандай бўлдим. **Маснавий:**

Зи ман болотарон ин нақл гуфтанд,
Ба бозуйи касон ин нақл суфтанд.
«Ба давлат доштан андешаро пос,
Нашояд лаъл суфтан жуз ба алмос».
(*Мазмуни:*
Мендан-да улуғлар буни айтганлар,
Бошқалар ҳам буни тасдиқлаганлар:
Андиша қилмоқ давлатдир,
Зеро, олмос билан лаълга ишлов берадилар).

Назм:

Ҳар ки омад ҳикояти нав сохт,
Илму дониш аз сухан афрохт.
Чун баҳори ҳаёти у Дай шуд,
Номаи зиндагонияш тай шуд.
Дигаре гулшани сухан орост,
Достони наву куҳан пирост.
(*Мазмуни:*
Келган киши янги ҳикоя тўқийди,
Илму донишини сўз билан ошкор қилди.
Унинг умри хазон бўлганида,
Ҳаёти китоби ҳам тугади.
Бошқа одам келиб янги қисса бошлади,
Янги ва эски достонлар куйлади).

Ул Аллоҳи таоло муваффақ айлагувчи ва мададкордир.

Гапнинг қисқаси шуким, Муҳаммадалихон мода ҳукумат ўриндиғига ўтиргач, Фарғона мамлакати юмушларини ҳурмат-эътиборли амирлар қўлига топшириб, ўзини ўйин-кулги, айшу ишрат ишлари учун тайёрлади. Саккиз кундан сўнг менга амир Умархоннинг тоғ сағрили елдек учар эгар-жабдуқли хос отини ва марварид қадаб тикилган бўрки, қора тулки терили пўстинини хос мурассаъ камари билан бирга бериб, қўлимга Тўрақўрғон, Наманган ва Косон ҳукуматини бошқариш ёрлиғини инъом тариқасида тутқазди ва ўша тарафга кетишимга рухсат берди. Фақир

Муҳаммадалихон модадан кетишга ижозат олиб чиққач, Саййид Ғозихожа *файзий*, Саййидқули *девонбеги* билан мазкур вилоятлар сари юзландим. Сайҳун дарёсидан кечиб, Тўрақўрғон шаҳрига кириб бордим. Ул мамлакат ишлари учун киришиб, халқ ва сипоҳ аҳволини ўнглаш юзасидан тадбирлар ўтказдим.

Гапнинг қисқаси, амир Олимхон ва амир Умархон замонида давлат ишлари бўйича кўп маслаҳатлар қиблагоҳ отам томонидан амалга ошар эди. Шу сабабли мансабдорларнинг кўпчилиги зотида бўладиган рашк ва ҳасад оташи бошқа давлат устунлари сийнаси ўчоғида гуркираб ёниб, айниқса, бир нечта Шамрнаслли малъунлар бариси ўз ҳимматини жаноб қиблагоҳ отам ва менинг ҳаёт дарахтзоримизнинг мақсади ҳосиллик мулки ниҳолларини чақимчилик ва туҳмат шамоли билан сўлдириш, қуритиш ва тагидан қулатиш сари қаратдилар. Бизнинг эътибор ва ихтиёр ариғимизни тубанлик ва машаққат тупроғи билан қориштириш, давлат маслаҳати жиловини ўзларининг қудрат қўлига олиш учун киришдилар. Маълумки, улар бу ишни жаннат макон амир Умархон даврида ҳам амалга ошириб, аммо сира ҳам ниятларига етмаган эдилар. Муҳаммадалихон мода ҳукумати айёми бошида ҳам яна ёмонлаш тилини ғийбат билан очиб, бу гал сўзлари ул Шамрмашраб табъига мос тушди ва бу ғаммозларга мазкур ишда шерик бўлди. **Қитъа:**

Маандеш дар ҳаққи мардум бади,
Ки ори бало бар сари хештан.
Набини ки ранжи фаровон кашад,
Ки чоҳе канд баҳри мани чоҳкан.
(*Мазмуни:*
Одамларга ёмонликни ўйласанг,
Ўз бошингга бало келтирасан.
Кўрмайсанми ҳолин, кўп азоб чекар,
Мен қудуқ қазувчига чуқур қазиган).

Ўша куниёқ Саййид *додхоҳ* ва Самандарбийни жаноб қиблагоҳ отам ҳузурига юбориб, уларга «Амир Олимхон ва амир Умархон замонида эшон ҳазратлари бир неча бор байтуллоҳ томон отланмоқчи бўлгандилар, алар эса ҳажга кетиш учун рухсат бермагандилар. Ҳозирги айёмда, жаноб саййидлик паноҳи ҳақида дўсту душман бизга ҳар хил гапларни айтмоқда, биз эсак улар

сўзини бир пулга олмай, ҳурматимиз исботи сифатида шуни муносиб кўрдикки, лутф айлаб Маккаи муаззама сари ташриф буюрсалар», деган сўзларини етказишни буюрибди. Ул икки сипоҳини қиблагоҳ отам ҳузурига жўнатгач ва улар Муҳаммадалихон мода олдидан топшириқни бажариш учун рухсат олиб чиқишгач, фақирнинг чорбоғи томон юзландилар. **Байт:**

Ман дар андеша ки чун соя кунам бар сари ў,
Ў дар он гам ки чи сон бар канадам бунёдам.
(*Мазмуни:*
Мен унинг устига соя ташлаш гамидамен,
У эса қандай қилиб илдизимни қўпориш ўйида).

Иттифоқан, жаноб қиблагоҳим боғдан чиқиб шаҳарга кетаётган эканлар. Йўл асносида ўша икковига дуч келибдилар. Уларнинг кўзи жаноб қиблагоҳимга тушиб, дарҳол отдан тушганча таъзим қилишибди ва ўз отларига мингазишибди. Жаноб қиблагоҳим улардан ҳол-аҳвол сўрабдилар. Улар эса бўлган воқеани баён қилишибди. Жаноб қиблагоҳим доимо иши эгри юришдан иборат бўлган фалакнинг яна янгидан қандай ўйин бошлаганини англаб, улар жавобида «Муҳаммадалихон айни дилимиздаги муддаони айтибди, бир умр шу орзу кўйида юрган эдик. Аммо, бу истагимиз ҳеч муяссар бўлавермаганди. Энди орзумиз ушаладиган бўлибди, жуда хурсандмиз, **Мисраъ:** Бар забон буд туро ончи маро дар дил буд (Сенинг тилингдаги нарса менинг дилимда эди). Бироқ, ўзим бориб, Муҳаммадалихондан фотиҳа оламан ва сўнг байтуллоҳ сафарига чиқаман», деганча сарой сари юзланибдилар. Ул икки *сардор* йўлини тўсиш қанчалик қаршилик қилишга уринишмасин, уддалай олишмабди. Жаноб қиблагоҳим саройга етгач, бу гапни Муҳаммадалихон мода эшитиб, ҳайрат бармоғини тишлабди ва қаттиқ қўрқувга тушиб, тол япроғидек титрай бошлабди. Олдида турган амирлар қарашса, Муҳаммадалихоннинг табиатида ваҳима туйғуси ғолиб келиб, дағ-дағ қалтирашга тушган. Ноилож, ташқарига югуриб чиқиб, жаноб қиблагоҳимни амир девонхонаси сари бошлаб кетибди. Деярлик икки соатча ўша ерда ўтирибдилар ва тақдир корхонасининг иш бажарувчилари нурли қуёшни думалоқ осмон қасрининг бекиниш хонасига элтишгач ҳам бирон хабар бўлавермагач, бу ҳолни кўрган қиблагоҳим ширин жонидан тамомила қўл ювиб, ушбу **байт**ни ўқибдилар:

Пас аз гул боғбон беҳурмати бинад ажаб набувад,
Сазояш ин бувад аз ҳамнишинон зинда мемонад.
(*Мазмуни:*
Боғбон гулни етиштиргач эътибордан қолса не ажаб,
Ўтириб-турганларидан орқада қолганнинг жазоси шу-да).

Ўша зайл тирик қолишдан умидини узиб ўтирган қиблагоҳим Ҳаққулибийни ёнига чақириб, белидаги олти минг тилло харж қилиб ясаттирган мурассаъ камарини ечибди ва манавини сотиб, кимнинг бўйнимизда ҳаққи бўлса, шу маблағ ҳисобидан тўланглар, дебди. Шу аснода Муҳаммадалихон моданинг ишончли одамларидан бир гуруҳи кириб, амир жаноблари Сизга ҳаж сари рухсат бердилар, марҳамат қилганча ташриф буюрар экансиз, дейишибди. Жаноб қиблагоҳим ҳам индамай, шу айттириб юборилган сўзлар асосида Тошканд сари равона бўлибдилар. Сафар учун нима лозим нарсалар бўлса, Муҳаммадолим *маҳрамбоши*[366] исмли хизматкор еган тузини оқлаб, ўн битта одамни ёнига солганча кетларидан Тошкандга етиб борибди. У ердан отланиб, ҳозир Туркистон номи билан юритилувчи Ясси шаҳрига кириб борибдилар. **Мисраъ:** Ҳар ки бар даври буте паймонае нўшиду рафт (Ҳар ким бир санам ёнида бир қадаҳни сипқорди-ю, кетди). Икки-уч кун ўша ерда жаноб қутб ал-авлиё Хожа Аҳмад Яссавий зиёратини адо этгандан сўнг у ердан қўзғалиб, Хоразм карвони билан Урганч вилояти сари юзланишибди. Бир неча масофани босиб ўтгач, қиблагоҳим ул вилоятга етибди. Буни эшитган Муҳаммадраҳимхон ўзининг Раҳмонқулихон исмли кичик ўғлини бир неча амирлари билан бирга эшон жанобларини тўла иззат-икромда кутиб олиш учун юборибди, улар ана шундай чексиз ҳурмат билан қиблагоҳим истиқболига пешвоз чиқиб, Хива шаҳрига олиб келибдилар. Муҳаммадраҳимхон ўз ўрнидан турганча бир неча қадам илгари босиб, марҳаматли бағрига босибди ва битмас-туганмас меҳр-муҳаббатлар кўрсатибди. Сўнг муносиб бир уйга жойлаштириб, зиёфатлар уюштирибди. **Байт:**

Мусофирро мужовир ба жон парварад,
Ки номи накўяш ба олам барад.

[366] Маҳрамбоши – сарой маҳрамларининг бошлиғи.

(*Мазмуни:*
Мусофирни ёнидаги одам тарбият этса,
Унинг номи яхшилик билан оламга танилади).

Қиблагоҳ отамни ўша Хўқанддан чиқариб юборган пайтда Муҳаммадалихон мода неча бир ўй ва иккиланиш билан Эрназар *девонбеги*ни менинг ўрнимга ҳоким қилиб юборди. Ул амирлик паноҳи Муҳаммадалихон модадан топшириқни бажариш учун рухсат олиб, айни замонда яшашдан ҳам умидини узганча «лоҳавла» калимасини қайтариб, Тўрақўрғон сари юзланди. Дарёдан кечиб ўтгач, ул шаҳарга яқин ерда қўш ташлади. Сўнг ўзининг икки нафар ишончли кишисини хабар олиш учун олдимга жўнатди. Чунки ўша пайтда олдимдаги тўрт минг нафар жасур жангчиларим битта ишоратимга шай туришар ва не топшириқ берсам сўзсиз бажришар эди. Ул амирлик паноҳи эса олдимга бор-йўғи йигирма нафар киши билан жўнатилган эди. Ҳалиги иккита давлатхоҳ ёнимга келгач, «жаноб қиблагоҳ отангиз сипоҳигарлик ишидан қўл силтаб, ҳаж иродасини қилдилар ва Муҳаммадалихон маслаҳатига кўра бу вилоят ишларини Эрназар *девонбеги*га топширдилар. Мазкур амир ҳозир шаҳардан ташқарида турибдилар», дейишди.

Бегуноҳ каминанинг Муҳаммадалихон мода томонидан тутқунликка тушгани зикри

Доноларнинг қуйидагича айтганларидек, ***байт:***
Дар боби ман зи рўйи ҳасад як-ду носипос,
Дамҳо заданд кўраи тазвир тофтанд.
Ва андар шаби зуллом ба сайъи камоли фикр,
Мўйи гараз ба новаки ҳийлат битофтанд.
Рағман бо ҳам ҳама неки ба ман расид,
Эшон жазойи феъли бади хеш ёфтанд.
(*Мазмуни:*
Менга ҳасад қилиб бир-икки ношукр,
Пуфлаб, фириб кўрасин қизитдилар.
Қоронғу тунда кўрсатиб ҳаракатлар,
Ғараз толасин ҳийла киприги билан очишди.
Мендан кўрган шунча яхшиликка қарамай,
Улар ўз ёмон феълининг жазосин топишди).

Камина бу хабарни эшитгач, зангори чарх мен саргаштага нисбатан қандай ўйинлар қўзғаганини англадим. Аммо, буни билсам-да, ҳақ бўлиш юзасидан дарҳол мазкур амирни кутиб олиш учун одам жўнатдим. Шу заҳоти амирларим ёнимга тўпланиб, фалак Сизга нисбатан бошқача усулни раво кўрмоқда, демак, тўғри йўл шуки, Эрназарбекни ушлаб, барча кемаларни дарёнинг биз турган қирғоғига тортиб келтириш ва урушга тайёр бўлиб туришдан яхшиси йўқ, дейишди. Чунки, ҳақиқатдан ҳам ҳавонинг бу қадар совуқлигида хоннинг дарёдан ўтишга уриниши ақлга сиғмайдиган иш эди. Устига-устак шу аснода Муҳаммад *девонбеги* амир Олимхоннинг Оталиқхон номи билан танилган ўғли Иброҳимхонни Даҳкат[367] қалъасида қўйиб, Хўжанд қалъаси аҳволини танг қилган палла эди. Тағин Хўқанднинг анчагина амир ва амирзодалари менинг олдимда эдилар. Шунга кўра, фақирнинг тарафдорлари илтижони ҳаддан ошириб, «Муҳаммадалихоннинг ушбу маҳалда ҳаракатланишга ҳеч бир имкони йўқ, Сизнинг эса ана шундай қулай фурсатни қўлдан бериб, ўзингизни хавф-хатар ва ҳалокат гирдобига ташлашингиз ақлдан эмас», деб туриб олишди. Фақир ўз амирларим оғзидан бу сўзни эшитгач, фикр денгизига чўмдим. Анча ўйлангач, «мен ҳеч кимга ёмонлик қилмадим ва худо хоҳласа ёмонлик қилмайман ҳам, ўз йўлимда тўғриман. Ким эгри бўлса, унинг жазосини вожиби таоло бергусидир. Бир ўзимнинг ҳаётим учун бутун оламни азоб ва қийинчиликка ташлашни ўзимга муносиб иш деб билмайман ва бу ёмон отни ҳам ўзимга ҳеч раво кўрмайман», дедим ва ушбу **байт** тилимдан жорий бўлди:

Саъдиё, ростравон гўйи саодат бурданд,
Рости кун ки ба манзили кажрафтор.
(*Мазмуни:*
Эй Саъдий, тўғрилар бахт тўпин олишди,
Тўғрилик қил бу эгрилик манзилида сен).

---

[367] Даҳкат/Деҳкат, қалъа – Даҳкат/Дукенттепа Оҳангарон дарёси ирмоғи Дукентсойнинг ўнг қирғоғида, Ангрен шаҳридан тахминан 8 км шимолдаги Дукент қишлоғида жойлашган. Даҳкат олтин ва кумуш конларига бориладиган йўл ёқасидаги мустаҳкам қалъа-шаҳар ҳисобланган.

Катталар мендан бу сўзни эшитгач, барчаси ноумид бўлдилар. Фақир дарҳол Эрназарбекни чорлаб, вилоятни унга топширдим. Ўз жойимга ўтқазиб, қирқта *маҳрам* билан Хўқанд сари юзландим. Ахир демишлар, **байт:**

Мурғи дастомўзро чандон ки кас дур афканад,
Бо нишоти бол ояд боз чун гўйи «биё».
(*Мазмуни:*
Қўлга ўргатилган қушни узоққа отсалар ҳам,
«Кел», десанг яна шодлик билан қайтиб келади).

Тезликда Сайҳун дарёсидан кечиб ўтдим ва ярим тунда Хўқанд яқинига етишдим. Бу хабарни эшитган Муҳаммадалихон мода ва ёнидаги амирлари ҳайратдан донг қотиб қолишибди. Чунки, мендан сира ҳам буни кутишмаган экан. Ишқилиб, урушга ҳозир қирқ нафар отлиқни олдимга юборишибди ва улар Хўқанддан бир фарсах ташқари ерда менга дуч келиб, жуда одоб билан муомала қилдилар. Шаҳар четидаги шу дала ерда фақирнинг бир чорбоғи бўлиб, номи «Навбаҳор» эди. Жуда бир тароватли ва файзли боғ эди. Шу ерга бир иморат қурдиргандим, олий бир бино бўлганди. Ўша уйга тушдим. Қуёш лашкарининг шуъла сочувчи найзалари юлдузлар подшоси қўшинини ҳайдаб солган, яъни, **байт:** – Сабоҳе ки офтоби олам афрўз, Сари шабро жудо кард ва тани рўз (Оламни ёритувчи қуёш тун бошини кун танидан жудо қилган бир) бомдод маҳали Муҳаммадалихон мода томонидан ҳар бири Умар Саъд ва темир жавшанли Шимрни ўз хизматкори ўрнида кўрувчи икки юз нафар афғон ва марвлик топшириқни бажариш учун рухсат олиб, тезликда камина ўтирган қасрни «мим» ҳарфининг тор доираси каби қуршаб, қочмаслигим учун фақирни қўриқлашга киришдилар. Кечаги қирқ *маҳрам*дан эса ёнимда фақат тўртгинаси қолди. Бошқа ҳамаси уйларига кетишди. **Байт:**

Зи бедавлат гурезон бош чун тир,
Ватан дар кўйи соҳибдавлатон гир.
(*Мазмуни:*
Давлатсиздан ўқдек қочгувчи бўл,
Давлатли кишилар кўчасида ватан тут).

Тузимизни еганлардан қайси бирининг димоғига вафо иси кирган бўлса, келиб мени кўришар ва аҳволимни сўрашарди. Димоғи вафо тароватидан узоқ кўрнамаклар эса бизни йўқламасди. Айтмишлар, **қитъа:**

Ҳавои жаҳонро сафое надидам,
Жаҳони вафоро ҳавое надидам.
Ба поён расида шаби умр ва ҳаргиз,
Зи шамъи омони зиёе надидам.
(*Мазмуни:*
Жаҳон ҳавосида сафо кўрмадим,
Вафо оламин хуш ҳаво кўрмадим.
Умр туни тугаб қолди-ю, сира ҳам,
Омонлик шамида зиё кўрмадим).

Тун ярмидан оққан бир оқшомида ёнимдаги ғулом бола ташқаридан йиғлаб кириб, «бир неча вақтдан бери ўнта қонхўр жаллод ўткир қиличлари билан кўшк олдига яқинлашиб, Сизни ўлдирмоқ ишини бир-бирига юклашганча эшик олдида туришибди. Аммо, улардан ҳеч бири журъат қилиб, олдинга бир қадам ҳам отмаяпти», деб қолди. Фақир ғулом боладан бу сўзни эшитгач, дарҳол ушбу туркий байт тилимдан жорий бўлди, **байт:**

Магар тиғ урса ул золим буйин сунмай нетай ахир,
На янглиғ келса буйин тўлгатай ҳақни қазосидин.

Ўтга тушган исириқ каби дарҳол ўрнимдан сакраб турдим ва ёнимда сув тўла қумғон турган эди, шуни олиб тез таҳорат қилдим ва икки ракат нафл намозини адо қилдим. Сўнг ўлимимни кутиб ўтирган кўйи дердим, **қитъа:**

Ба солҳойи фаровон, умрҳойи дароз,
Ки халқ бар сари мо бар замин бихоҳад рафт.
Чунон ки даст ба даст омада аст мулк ба мо,
Ба дастҳойи дигар ҳамчунин бихоҳад рафт.
(*Мазмуни:*
Кўп йиллар ва узоқ замонлардан буён,
Бизнинг даврга ча нечалар тупроққа кетган.
Мулк бизга бировлар қўлидан етиб келгани каби,
Биздан ҳам бошқалар қўлига ўтиб кетар).

Бирор фурсатдан сўнг ҳалиги қулвачча энди шоду хуррам кириб келиб, «уйга кирмоқчи бўлиб турган бояги ўн нафар киши ёнига Муҳаммадалихоннинг бир нечта *маҳрами* шошилганча келиб, уларни қайтариб олиб кетишди», деди. Бу хушхабарни эшитиб, ҳазрат Худойи таоло шукронасига машғул бўлдим ва манави қитъани ўзимнинг ушбу аҳволим баёнида дедим:

Ду рўз ҳузур кардан аз марг раво нест,
Рўзе ки қазо бошаду рўзе ки қазо нест.
Рўзе ки қазо бошад кўшиш накунад суд,
Рўзе ки қазо нест дар ў марг раво нест.
(*Мазмуни:*
Икки кун ўлимдан ҳузур қилиб яшаш йўқ,
Бир кун қазо бўлади-ю, бир кун қазо йўқ.
Қазо келганида барча уринишлар беҳуда,
Қазо келмаган кун эса ўлмоқ раво эмас).

Ва фақирни қўриқлаш учун қўйилган айтганим – дев кўринишли малъунлар кечаси кўшк атрофида машъаллар ёқиб, ўтоловлар қалаганча яланғоч қиличларни қўлида ушлаб камина ўтирган уйнинг атрофини гир айланиб, ҳой-ҳуй деган товушлар чиқарганча тонг оттиришарди. Айни ўша кунлари каминанинг ичи қотиб, ундан ич кетказадиган дори билан қутулмоқчи бўлдим. Шунинг учун *маҳрам*имни сургич дори олиб келиш учун бозорга жўнатдим. Ул гаранг *маҳрам* нодонлик қилиб, сургич дори ўрнига икки юз дона «ҳубб ас-салотин» келтирди. Иттифоқан, ўша чоғда камина таҳорат учун ташқарига чиққан бўлиб, кўзим посбонларга тушди. Диққат билан қарасам, ҳаммасини ғафлат уйқуси олиб қочибди. Катта бир қозонда эса шўрва биқирлаб қайнаб, унга қарайдиган кимса йўқ. Бу яқин атрофда фақирдан бошқа бирон пашша ҳам қанот қоқмаяпти. Аввалига қочмоқчи бўлдим, аммо, тағин мардлик ҳисси ғолиб келиб, бошимдан бу хаёлни қувиб солдим. Шу сабабли бундай савдонинг баҳридан кечдим. Аммо, буни қарангки, ана шундай қайғули бир дамда табиатимни бир шўхлик қилиш туйғуси шундай қамраб олдики, асти қўяверасиз. Ҳеч бир йўл билан бу истакдан воз кечишнинг иложи бўлмади. Ноилож, ўша икки юз дона «ҳубб алмулук»ни секин келтириб, ҳалиги қозонга ташладим ва жуда эпчиллик билан ўтирган жойимга қайтиб, бемалол ва ўзимни ҳеч

нарса билмаганга солиб ўтирдим. Бу ишимдан биронта одам хабар топмади. **Мисраъ:** Хитой расмида дерлар ки «Луъ тажамла луъ»[368].

Алқисса, ул гумроҳлар ғафлат уйқусидан уйғониб, ўта бир иштаҳа билан шўрвани паққос туширишди. Бироз вақт ўтгач эса ҳар бири қорнини чангаллаб, иштонини қўлтиқлаганча чаҳорбоғ бурчагига югур-югур қила бошлади. Қаср эшиги олдида каминадан бошқа бирон киши қолмади. Бу аблаҳларнинг табиатида дору икки томондан шу даража амал қилган эдики, сўзлашга ҳам, ҳаракат қилишга ҳам кучлари етмасди. Ҳар қайсиси бир бурчакка думалаб, не азобу машаққатда онгини билмай думалаб ётишарди. Натижада, бир нечтаси хатарли касалга дучор бўлишди, бир нечтаси эса шу заҳотиёқ оламдан ўтишди. Мен эсам томоша қилганча ўзимни ҳеч нарсани билмайдиган киши каби тутиб ўтирардим. Ниҳоят, бу хабар эртаси куни Муҳаммадалихон модагача етиб борди. Ул аблаҳ иккита *маҳрам*ини юбориб, мендан бу воқеанинг келиб чиқиш сабабини суриштирди. Мен эсам уларга қараб, «хон фақирни уларга топширган, уларни менга эмас, шунинг учун нега мен улардан хабардор бўлиб туришим керак экан», дея жавоб бердим. *Маҳрам*лар мендан бу жавобни эшитгач, Муҳаммадалихон мода олдига бориб, мазкур жавобимни етказишди. Ул аблаҳ бирон нарса демабди. Эртаси куни ул касал бўлган малъунлар ўрнига бошқа итлар келишди. Бу аблаҳлар бўлиб ўтган воқеани ўзича тушуниб, бошқа нарсага йўйишган ва улар ўзидан қўрқиб[369], фақирга яхши муомалада бўлишди.

Сўзамоллик билимдонлари кўнглидан яширин қолмасинким, гарчи мазкур сўзларни бу ерда ёзув ипига теришга ҳожат бўлмаса-да, аммо бир сабаб билан битилди. Умид шулким, қабул лутфи-карами билан афв этсалар.

Алқисса, камина тўрт ой давомида шу янглиғ Муҳаммадалихон мода томонидан амалга ошган уй тутқунлигида қолиб кетдим ва ҳар оқшом кўнглимга ўлим даҳшати ўзидан дарак бериб

---

[368] Дард берганига чида маъносида.

[369] Улар буни эшонзода Ҳакимхон тўранинг кароматига йўйишган, аммо муаллиф бу кабиларни бидъат деб билгани учун гапни очиқ айтгиси келмаяпти.

турди. Неча бир қўрқув ва ҳадик билан умр кечирдим. Иттифоқан, тунлардан бир тун жуда бир мунг ва қайғу билан ҳазин ўтирганча, **байт:** Давлати гети ки таманно кунад, Бо ки вафо кард ки бо мо кунад (Жаҳон давлатини истаган кишига у қачон вафо қилибдики, бизга вафо қилса) қабилидаги гапларни кўнгилдан ўтказиш асносида кўзимни уйқу элитибди. Уйқуга кетиб, рўё оламида қуйидагиларни кўрдим: Катта бир дарё бўйида ҳусну жамолда баркамол киши турибди, ёнида тағин икки нафар одам кўринди ва улар ҳам жуда бир фариштали кишилар эди. Фақир улардан нарироқдаги бошқа бир кишидан буларнинг кимлиги ҳақида сўрадим. У одам «анави ёлғиз тургани ҳазрат Муҳаммад – *аларга салоту саломлар бўлсин* – ва ул икки кишидан бир ҳазрат Умар Форуқ, иккинчиси Ҳайдари Каррор – *улардан Аллоҳ рози бўлсин* – турурлар», дея жавоб берди. Бу сўзларни ул шахсдан эшитгач, танимга титроқ кирди. Ҳазрат Хайр ул-башарнинг муборак оёқларига йиқилмоқчи бўлдим. Аммо, айни шу чоғда уйқудан уйғониб кетдим ва ўзимни мутлақо бошқача сеза бошладим. Бу тушни солиҳа рўёлар жумласидан деб билдим. Бу туш Пайғамбар алайҳисалом «Кимки тушида мени кўрибди у мани кўрибди, зеро шайтон менинг шаклимда бўлмас» деган шарифи ҳадисдаги каби эди, тумтароқ тушлардан эмасди. Сўнг кўнгилни борлиқ сари тўқ тутиб, қутулиб кетиш ғамларимни кутиб ўтирдим.

Фақирнинг Муҳаммадалихон мода тутқунлигидан қутулиши ва ғариблик сари юз тутиши зикри

Ўша воқеадан уч кун ўтиб, тунлардан бирида тонг отишига яқин қолган маҳал неча бир ғам-ғуссада эҳтиёж юзини улуғ зот даргоҳи сари қаратиб ўтирарканман, тўсатдан чорбоғ ташқарисида одамлар овозининг кучайганини эшитдим. Шунда қилич яланғочлаган бир гуруҳ одам жуда тезлик билан келиб, мен ўтирган девонхона эшиклари оғзида туришди. Фақир бу ҳолни кўриб, жонимдан бутунлай умид уздим. Муҳаммадалихон моданинг бир яқин надими бўлиб, ногаҳон, бу келганлар орасида ўшага ҳам кўзим тушиб қолди. Унинг ҳам кўзи менга тушгач, югуриб олдимга келди ва одобу эҳтиром ила «Муҳаммадалихон фақирни ўз номидан Сиз жанобнинг кўнглингизни тинчитиш учун юбордилар», деркан сўзининг тасдиғи учун анча қасамлар ичди. Сўнг

«Сиз жанобларига ҳам ҳаж сари рухсат бердилар», дея қўшиб қўйди. Бу охирги сўзларини эшитгач, кўнглимга бироз ишонч деган нарса йўл топгандай бўлди. Посбонликда турган шайтонсифатлар Муҳаммадалихон моданинг энг яқин надимидан бундай ҳаракатларни кўргач, барчаси бирдек каминага ҳурмат кўрсатишга киришдилар. Дарҳол йўрға от муҳайё қилишди ва фақир отга миниб, ул тўнғиз галаси орасида кета бошладим. Шаҳардан ташқари чиққач, тонг ҳам отди. Шунда ҳибсда турган Фозилбек ибн Норбўтабий валинеъматнинг ҳам ватанни тарк этиб, уни Азимбой *додхоҳ* ва Тангриқул *шиғовул*[370] ташқарига олиб чиқиб, мени кутиб туришганини кўрдим. Бир-биримиз билан учрашиб, ҳол-аҳвол сўрашдик. Билсам, мен ва Фозилбек бечора ҳалигача банди эканмиз. Амирлар икки юз нафар жангчи билан бизни кузатиб кетишаркан. Бошларимизни эгиб, эзилиб-сиқилганча уларнинг олдига тушиб, бегона юрт сари юзландик.

Дарёдан кечиб ўтгач, Шаҳидон мавзесига кириб бордик. Ўша оқшоми амир Умархоннинг надими бўлган Муҳаммадюсуф *тунқотар* фақирнинг икки хизматкори билан кетимиздан етиб келди ва «Муҳаммадалихон мени Туркистон вилоятигача Сизни кузатиб бориш учун жўнатди», деди. Эртаси куни у ердан кўчиб, икки манзил юргач, Тошканд шаҳрига етишдик. Лашкар *қўшбеги* бизларни яхши бир уйга туширди ва меҳмондорчилик қилди. Бу воқеалардан илгари амир Умархон ҳузурида Хўқандда пайтим саройда офтоб сиймоли бир хушсурат ва мўйлови энди сабза урган ўспирин йигит бўлиб, Тошканд вилоятининг улуғзодаларидан бирининг ўғли эди ва камина у билан дўст тутинган эдим. Мен билан бу йигит орамиздаги дўстликдан ҳамма хабардор эди. Зиёфат пайти бирдан кўзим ўша йигитнинг отасига кўзим тушди. У бу ерда биз билан боғлиқ ишларга мутасадди, аниқроғи, янг-

---

[370] Шиғовул/шағовул — сарой мансаби. 1) Бухоро хонлигида элчиларни хон қабулига олиб кирувчи мансабдор шахс. Саройдаги қабул маросимларини бошқарган ва назорат қилган; 2) Хива хонлигида мехтарнинг ёрдамчиси бўлиб, ажнабий элчиларни қабул қилиш ва уларнинг таъминоти билан шуғулланган. Шиғовулларнинг фаолияти «бухрилар» (айғоқчилар) фаолияти билан яқиндан боғлиқ бўлган. Улар мустақил равишда дипломатик музокаралар олиб боришмаган. Қўқон хонлигида сарой ва девоннинг юқори амалдори.

лишмасам, Тошканд ҳокими уни бизни қўриқлаш учун қўйган эди. Дарҳол уни ўз ёнимга чорладим ва боласи ҳақида суриштирдим. У эса «икки-уч кун бўлди фарзандим бўлмиш хизматкорингиз Хўқанддан келиб, ўқиш ишлари билан машғул», деб қолди. Бу хушхабарни эшитгач, қувончдан теримга сиғмай кетдим. Дарҳол *маҳрам*имни дўстимнинг отасига қўшиб, ҳоким олдига жўнатдим. Улар Лашкар *қўшбеги* ҳузурига бориб, илтимосимни айтишди. Лашкар *қўшбеги* ҳеч пайсалга солмай, ул йигит билан учрашувимизга рухсат берди. Ўша кечани йигитни интизорлик билан кутиб ўтказдим. Эртасига ул йигит шарқ қуёши мисол отаси ёнида саллона-саллона келмоқда эди. **Рубоий:**

Дидам санаме ки бо падар меояд,
Аз тарси падар тарзи дигар меояд.
Кош он санами сарвқади симандом,
Монанди Масиҳ бе падар меомад.
(*Мазмуни:*
Кўрдим отаси ила келур бир санам,
Қўрқиб отадин ўзгача ташлар қадам.
Кошки ул сарвқад, кумуш бадан санам,
Исодек келса ёнимга отасиз бир дам).

Девонхона яқинига келгач, қарасам, эгнида яшил тўн, бошида қизил салла. Дарров ўтга тушган исириқ каби ўрнимдан сапчиб турдим ва муҳаббатли бағримга қаттиқ қисиб, қучоқлаб кўришдим. Дўстимни кўриб, ёмон бир туйғулар оғушида қолдим ва абри навбаҳор каби зор-зор йиғлашга тушдим. У ҳам менинг бу аҳволимга қараб, кўз ёши қилди. Бироздан сўнг ўтиришимиз қизиб, бутун кечаси билан бир-биримизга ғаму шодлигимиз ҳақида сўзлаб, ҳасратлашиб чиқдик. **Байт:**

Ту чу мерави аз пешаш ба рухаш наззора кун,
Ки умеди боз гаштан кас аз ин сафар надорад.
(*Мазмуни:*
Кетмоқдасан олдидан, боқиб қол юзига яхшилаб,
Ҳеч ким қайтмоқни этмас умид бу сафардан).

Хулласи калом, ўша куниёқ Тошканд ҳокими сафар анжомларини муҳайё қилиб қўйди. Азимбой *додхоҳ*, Тангри қули шиғо-

вул ва Муҳаммадюсуф *тунқотар* фақирни кузатиб қолишди. Фақир ҳам ул сарвқад йигитдан ушбу байтни бир неча бор эшитдим. **Байт:**

Рафтем мо ва дарди ту бурдем ёдгор,
Бар ёди мо ту ҳам дили худро нигоҳ дор.
(*Мазмуни:*
Кетарканмиз дардингни ҳам эсдаликка олдик,
Бизни эслаш учун сен ҳам дилингни асрагин.)

Барча молу мулким ва юртимдан бутунлай кўнгил уздим. Фозилбек ва мени қўриқлаш мақсадида Тошканд ҳокими ёнимга қўшган юз киши билан бегона мамлакат сари юзландим. **Байт:**

Агар пурсанд ки он мискин кужо рафт,
Бигў бигрехт аз дасти замона.
(*Мазмуни:*
У бечора қаён кетди деб сўрасалар гар,
Дегил сен: замона дастидан қочди ул).

Арас дарёси[371] қирғоғига етгач, ўша оқшомиси Муҳаммадюсуф *тунқотар* билан бирга Муҳаммадалихон моданинг бир сипоҳиси ҳам орқамиздан келиб қолишди. Уларни кўрганим заҳоти энди буёғига тирик қолишдан умидимни бутунлай уздим. Аммо, билдирмай, улардан ҳол-аҳвол ва «йўл бўлсин», сўрадим. Келганлар «бизга Муҳаммадалихон, Ҳакимхонни то Туркистон вилоятигача кузатиб бориб қайтинглар, дея буйруқ берди, ҳузурингизга ана шу топшириқ бўйича келдик», дейишди ва ўша оқшомда Муҳаммадюсуф *тунқотар* ўзининг дилкаш ҳикоятлари ва ичакузди латифалари билан камина юрагидаги ғам-андуҳларни қувлашга ҳаракат қилди. Аммо, мен ўшанда шундай бир ҳолатда эдимки, ҳеч бир йўл воситасида юрагимдаги дарду аламни йўқотиб бўлмасди. Муҳаммадюсуф *тунқотар* эса менинг кунимга қолмагани сабабли бундай ташвишни билмас ўтиришимизда хурсандчилик билан зийнату файз бағишламоқда эди. Чунки, ҳали у эртага ғаддор фалак ўзининг бошига ҳам не ўйин-

[371] Арас/Арис – Чимкентдан Сирдарёга оқадиган дарё номи.

ларни солишидан бехабар эди-да. Гап шундаки, эртаси куни у ердан отланиб, йўл юришга тушдик. Йўл юришимиз асносида Муҳаммадюсуф *тунқотар*га йўлдош бўлиб келган бояги сипоҳи яширинча каминага «Муҳаммадюсуф *тунқотар* ҳам ватандан ҳайдалган, буни фақат Сизга айтяпман», деб қолди. Бу сўзларни эшитганим заҳоти чунонам кулгим қистадики, кулавериб, ҳушимдан кетишимга сал қолди. Негаки, амир Умархон даврида бу Муҳаммадюсуф *тунқотар*нинг мен ва Муҳаммадалихон мода ҳамда бошқа эътиборли амирлар билан ҳазил-мутойиба қилиб юриш даражасида яқинлиги бор эди. Бинобарин, бу сирни яшириш фақир учун узрли эмасди. Ноилож, *тунқотар*ни олдимга чорлаб, воқеа аслини сўзлаб бердим. Олдинига ҳазилга йўйиб, ишонмади. Мен эсам қайта-қайта уқтиргач, ўзининг ҳам бу борада бизга шерик эканини англаб етди ва бошини фикр ёқасига тиқди. Бироздан сўнг шундай ҳўнграб йиғладики, еру кўк ларзага келди. Муҳаммадалихон модани ёмон сўзлар билан сўка бошлади. Атрофдагилар, ҳақорат қилманг, дея қанча қаршилик кўрсатсалар ҳам фойдаси бўлмади. Ахир бекорга айтмаганлар – яшашдан умидини узган одам, оғзига келган гапни айтади. Аммо, Муҳаммадюсуф *тунқотар* ҳали ҳам умидини узмай, баъзида, ёнимга келиб, «балки бу сипоҳи ҳазил қилгандир», деб қоларди. Мен эса **мисраъ:** Дар жон бози чи жойи бози бошад (Жон билан ўйнашишнинг қаери ўйин экан?) дердим. Гоҳида ҳаракатларининг илгари менда рўй бермаган ҳолатлари роса кулгимни қистатарди, гоҳида эса унинг бу аҳволига қараб мисли кўрилмаган даражада йиғлагим келарди. Шундай бир одамни эзувчи оғир кайфиятда йўл босиб борардик. Кўзланган манзилга етгач, қўш ташладик. Бир соатдан сўнг сипоҳилар олдимизга келиб, Муҳаммадалихон бизга, Фозилбекни Муҳаммадюсуф *тунқотар* билан бирга Хоразм томонга юборинглар, деб топшириқ бериб юборганлар. Сизни эса карвон билан Урусия вилояти тарафларга жўнатишади, дейишди. Бу хабарни эшитиб, ҳаммамиз ҳангманг бўлиб қолдик. Нима тадбир ўйлаб топишга ақлимиз етмасди. Ноилож, нима десалар, биз ҳам хўб-хўб, дея қабул қилдик. Бирор фурсатдан сўнг мазкур юз кишидан олти нафари келиб, Фозилбекни Муҳаммадюсуф *тунқотар* билан бирга биздан ажратиб, охират сафари сари олиб кетдилар. Яъни, аниқроғи, бир фарсах нарироқ масофага етишгач, ул икки бегуноҳнинг нозанин бошини неча бир хору-зор аҳволда Муҳаммадалихон

мода буйруғига кўра нозик танасидан жудо қилиб, шаҳидлик даражасига етказдилар.

Нўғай карвони ҳам етишди, унда беш юзга яқин савдогарлар бор эди. Карвондаги минг туянинг барчаси устига мол юкланган эди. Биз ҳам қўшилиб, ҳалиги тошкандлик юз нафар сипоҳи билан йўлга тушдик. Агар дарахт ҳаракатга келиб, у ердан бу ерга кўчиш имконига эга бўлганда эди, арранинг жабрини ҳам, болтанинг жафосини ҳам тортмаган бўларди. Хуллас, беш манзилдан сўнг Чу[372] мавзесига етдик. Тошканд аскарлари ўша ердан каминадан рухсат олиб, ватан сари қайтиб кетишди. Мен ҳам энди дилдаги барча қўрқув ҳисларидан қутулиб, вожиби таоло шукрига машғул бўлдим.

Эртаси куни у ердан қўзғалиб, уч манзилдан сўнг Талош/Талас мавзесига кириб бордик. Ўша ерда икки кун давомида йўл чарчоқларини чиқариб, тўртинчи куни Бадбахт номли бир биёбон сари юзландик. Ҳақиқатдан ҳам исми жисмига монанд бадбахт бир ер бўлиб, биёбонда муғилон[373] тиканларига тўла эди. Ҳайвонларимиз оёғига кирган заҳоти, ул бечоралар юришдан тўхтаб қоларди. Уч кеча-ю, кундуз шу сувсиз бепоён биёбонда ҳар ким ўз туясига мешхалтада юклаб олган сувини ичганча йўл юрдик. Бу одам юрса оёғи куювчи чўлда сувнинг қадри юз коса оби ҳаёт ўрнига ўтарди. Бу биёбонда қулон-булон, яъни, дашт гўрхари ва оҳу ниҳоятда кўп эдики, карвондагилар улар галаси орасидан ўтиб кетиш учун йўл топа олишмасди. Роса гўрхар овланди. Ҳаво эса шундай иссиқ эдики, дашт ҳайвонлари сувсизликдан гала-гала ҳолда турган ерларида беҳол йиқилишар, кўплари ўлиб кетишарди. **Мисраъ:** Дар танури офтобаш мешавад мурғон кабоб – Қуёш тандирида қушлар бўларди кабоб. Ва бу ҳайвонлар мурдасидан чиқаётган қўланса ҳид жаҳонни тутган бўлиб, барча қийинчиликдан ҳам ана шуниси кўпроқ машаққат туғдирмоқда эди. Бадбуйлиги кўзни ачитиб, қонли ёш оқизар, юрак куйикидан фалакни тешар фиғон кўтариларди. Ул қонхўр саҳрода ва бало қўптирувчи биёбонда дардли оҳ ва бечоралик

---

[372] Чу – Чу водийси, ҳавзасининг асосий қисми ҳозир Қирғизистон таркибида, қуйи қисми Қозоғистонда. Қадимда маркази Балосоғун (ҳозирги Бўрона хароба шаҳри) бўлган.

[373] Муғилон тиконли бир дарахт бўлиб, Арабистон чўлларида ўсган.

ила кетарканмиз, ниҳоят, осмон маликаси мағриб ҳижоби орқасига бекинди ва тун зулмат пардасини юзига тортиб, маҳбублар сочидан ҳам қорароқ тусга киргач эса ўзимизнинг соямиздан ҳам қўрқа бошладик. Ҳар бир ўт-ўлан барги кўзимизга худди одам ютгувчи аждаҳо бўлиб кўринарди. Нимасини айтай, фароғат ўриндиғи-ю, иқбол ёстиғини тарк этиб, ота-она бағридан йироқ тушиб, мураббийлар меҳридан айро қолиб, уйқу ва емак-ичмакдан қисилиб, бирор ҳамдаму сирдошсиз, чора қилувчи далилсиз қоронғу ва қўрқинчли тунда, бало қўпар ва ҳалокатга йўлиқтирар биёбонда саросима-ю, саргардон йиқилиб-йимрилиб кетмоқда эдик. Шунча меҳнату заҳматда гоҳ дўстларни эслаб, гоҳ олддаги ёлғизлик ва айрилиқ онларни ўйлаб кўзимиздан этак-этак ёш оқизардик. Етти кечаву кундуз шу каби машаққатлар билан маҳвашлар зулфи каби қоп-қора кўринувчи узоқ масофа ва поёнсиз йўлларни босиб ўтгач, тонгнинг иккинчи палласи ситам берувчи қуёш жабридан зўрға нафас олиб турган маҳалда ниҳоятда ям-яшил ва дарахтлари Сурайё юлдузи сари бўй чўзган, латофатли булоқлари ҳар бурчакдан отилганча чиқиб турган, мажнунтол шохлари ҳар томонга осилиб ётган бир ўтлоқзорга етиб келдик. Мазкур манзилга етгач, ҳақ таоло шукрини бажо айлаб, уч кеча-кундуз шу жаннатга менгзар манзилда йўл ҳорғинини чиқардик. Шундан сўнг у ерни тарк этганча Ўрусия вилояти сари юзланиб, яна йўл юришга тушдик. Уч кундан сўнг неча бир заҳмат ва алам билан Шамай вилоятига кириб бордик. Бир неча кун ул шаҳарда туриб қолдик.

Муҳаммадалихон мода жаноб қиблагоҳим ва мени юртдан чиқариб юборгач, бир неча кун ўтиб, отамнинг қадимий хизматкори Ҳаққулини *додхоҳлик* амали билан сийлади, аниқроғи, мамлакатнинг барча ишларини унга топширди. Амир Умархон даврида *амири лашкар* бўлган ва отам билан мени сургун қилиб, ватандан чиқариб юбориш каби ушбу ишларнинг ташаббускори бўлмиш Юсуф *парвоначи*ни ушлатиб, уйини талатди ва сўнг ўзини фақирнинг кетича Урусия вилоятига сургун қилиб жўнатди. Бир неча кундан кейин Эрназар *девонбеги* ва Хушвақт *қўшбеги*ни шаҳидлик даражасига етказди. Булардан кўнгли тинчигач эса оқ қуши солиб, каптар учириш ўйинлари билан машғул бўлди. Ўша айёмда Тошканд вилоятида ҳукумат тепасида ўтирган укаси Абдуллоҳхонни олдига чақириб олиб, ўн гулидан бир гули очилмаган ул амирзодани ўз қўли билан шаҳид қилди. Ҳа, ҳар

мавжудотнинг фаноси бўлиши лозим ишлардан бўлиб, ҳар бир бўлиши мумкин иш амалга ошмайдиган нарсалар жумласига кираркан. Ўшанда Муҳаммадалихон моданинг ҳукуматига икки йил тўлиб, ёши ўн тўрт-ўн беш орасида эди.

Биродарим саййидлик паноҳи Жаҳонгирхожанинг Кошғар вилоятига қочиш воқеаси зикри

Амир Умархон саййидлик паноҳи Жаҳонгирхожани аркда ўтқазиб қўйиб, ҳол-аҳволидан огоҳ бўлиб турган вақтларда Муҳаммадалихон мода отаси ўлиб, тахтга чиққач, Жаҳонгирхожанинг ҳол-аҳволидан хабар олмай қўйди. Шу жиҳатдан саййидлик паноҳи тирикчилик борасида жуда танг аҳволда қолиб, укаси Маҳмудхон, Тўрахон ва бошқа бир нечта билан тил бириктирганча қочиш йўлини тутиб, Кошғар вилоятига юзландилар. Бунинг хабари Муҳаммадалихон мода қулоғига етгач, дарҳол орқаларидан одам юборди. Мазкур иш топширилган аскарлар жуда тез ҳаракат билан қочоқлар кетидан етиб, саййидлик паноҳларини қўлга туширдилар ва неча бир хорлик ва аянчли аҳволда Хўқанд шаҳрига олиб келдилар. Муҳаммадалихон мода саййидларни ҳибсга олдирди. Уч кундан сўнг Тўрахонни қамоқдан чиқариб, ўз ҳолига қўйди. Жаҳонгирхожа тутқунликда қолди. Ўша кезларда, яъни 1238/1822-23 йилда Хўқанд вилоятида мамлакат бузуқчилиги касофатидан ҳеч бир замонда бўлмаган ва ҳеч бир асрда қулоқ эшитиб, кўз кўрмаган кучли зилзила рўй берди. Кўп одамлар уй тагида қолиб, ҳалок бўлишди. Аҳолининг кўпчилиги уй-жойсиз қолди. Халқ ноилож қамишдан уйлар қуриб ўтирди. Чунки, Хўқанднинг тоғлик ерларида бир нечта уйлик одамлар ўтирган уйлари билан бирга ер қаърига кетишди. Улар қулаган ер шундай ёрилган эдики, ер тагида қоп-қора буғдан бошқа нарса кўринмасди. Ёриқлардан сув худди фаввора каби отилиб чиқарди. Ер олти ой давомида кунора кўп маротаба қаттиқ-қаттиқ силкиниб турди. Алқисса, бир неча кун шу зайл ўтгач, яна Жаҳонгирхожа кўнглига Кошғар ҳаваси тушиб, неча бир ҳийла ва найранг билан ҳибсдан қутулиб чиқиб, учқур тулпор отларга минганча қочиб қолди. Жуда тез суръатларда уч кеча ва кундуз от чоптириб, Хўқанд давлатига қарашли ҳудуддан чиқиб олди ва Олой мавзесига етишди. У ерни ҳам тез тарк этганча, Тошқўрғон қалъасига кириб бориб, ҳукуматни қўлга

олди. Бу хабар ул ҳудуднинг ён-атрофига ёйилиб, қирғизнинг жуда кўп одами саййидлик паноҳи олдига келишди.

Ўша кезларда Муҳаммадалихон модадан кўнгиллари қолган Андижон ҳокими Исо *додхоҳ* ва Хўқанд улуғларининг ўғли Худоёр мирзо иккови ҳам бориб, Жаҳонгирхожага қўшилдилар. Жаҳонгирхожа ул ҳудудда бир йил истиқомат қилгач, катта қўшин тўплаб, Кошғар томонга юзланди. Тор ва сўқмоқ йўллардан минг бир машаққат ва қийинчилик билан йўл юришга тўғри келиб, қирғизлардан кўпи бунга дош бера олмай ватанига қайтиб кетдилар. Ниҳоят, саййидлик паноҳи бир нечта надимлари билан неча бир қийинчиликдан сўнг етти султон жумласидан бўлмиш қутбил авлиё, ғавсил атқиё Султон Содиқ Бурохон (Бурҳонхон)нинг файз осорли мазорига етиб борди ва хожанинг бузруквор бобоси эшон Офоқхожа ҳам ўша ерда дафн қилинган бўлиб, саййидлик паноҳи ул ҳар икки азизнинг пок руҳидан мадад тилаганча юрт олувчиликнинг зарур юмушлари сари киришди. Ўша куни қуёш ботгач, хожанинг яна қайтиб келгани хабари хитойликлар қулоғига етишди ва тўрт минг хитой кишиси Гулбоғ қалъасидан чиқиб, мозор сари юзландилар. Улар мозор ёнига етишгач, қамал ва уруш ишига киришдилар. Жаҳонгирхожа ҳам одамлари билан душман сари ўқ ва тўфанг отмоққа машғул бўлди. Бироқ, кўп ўтмай хожа қўшинининг талайгина жангчилари қочиш сари юз тутишди. Хожа ёнидаги бор-йўғи ўн етти кишиси билан душманга қарши жанг қиларди. Шунда у Ҳасанхожа исмли надимини Қизилсув томонга жўнатди. Қизилсув мавзесида яшовчи ислом аҳли сони жуда кўп бўлиб, надим уларга саййидлик паноҳининг кофирлар билан урушиш учун келганини айтди. Айни пайтда эса бу томонда кофир лашкари ғалаба қилиб, кейинги бир ҳамла билан мозорга киришди. Саййидлик паноҳи ёнида қолган яна бир надими ва Исо *додхоҳ* билан бирга қочиш сари юзланди. Қолганлар шаҳид бўлишди. Хитой қўшинидагилар эса шу тун қоронғусида саййидлик паноҳини излашга тушдилар. Саййидлик паноҳи озгина йўл юргач, инсон зотининг бу ҳалокат майдонидан қутулиб чиқа олмаслигига кўзи етиб, ноилож, ўлимига рози бўлди ва бузилган бир гўр ичига кириб, ҳар иккови ўлимини кутиб ўтиришди. Гўрга сиғмаган надим эса ташқарида қолиб, саргардон ҳолатда шу ваҳимага кон гўристонда у ён, буён тентираганча кезиб юрди. Шу вақтда ҳазрати яратгувчи парвардигор ўз етук қудрати билан ҳаётдан аллақачон қўл ювиб,

гўр ичига ҳам кириб олган Жаҳонгирхожани таҳқирлик тупроғидан кўтариб, бир неча муддат толеъсини Сурайё юлдузигача етказмоқчи бўлган эканки, қисқа қилиб айтмоқчи бўлганим, қуйидаги воқеалар содир бўлди. Саййидлик паноҳи қочиш сари юзланиб, хитой қўшини эса мозор бошини эгаллаган воқеадан икки кун илгари хожа Чўмбоғиш жамоасига ўзи келгани хабарини маълум қилиб, хабар юборган ва Жаҳонгирхожа номини эшитган заҳоти довюрак ғозийлардан олти минг нафар урушқоқ ханжар санчар жангчи отланиб, ўша тонгда мазкур мавзега етиб келгандилар. Қарашса, хитойликлар хожа тушган мозор бошини эгаллаб олган, саййидлик паноҳидан эса бирор аломат йўқ эмиш. Ноилож, шамшир томон қўл чўзиб, куфр аҳли ва мусулмонлар бир-бирига ёпиша кетишибди. Икки ўртада чунонам уруш ва жанг бўлибдики, мусулмонлар қонидан ариқлар пайдо бўлиб, жаннат томон ва нопок кофирлар қонидан ҳосил бўлган ариқлар дўзах сари оқибди. Ниҳоят, анча жанглардан сўнг зафар насими ислом аҳли томон эсиб, мушриклар қочиш томон юз қўйишибди. Шунда тўрт минг хитойликдан биттаси ҳам қутула олмай, барчаси жаҳаннамга равона бўлишибди. Ислом лашкари ўз кўнгилларини кофирлар ишидан тинчитгач, саййидлик паноҳини ахтариш учун ҳозирланган чоғда тўсатдан Ҳасанхожа ўн икки минг қуролланган ғозийлар билан Қизилсув томондан келиб қолибди. Улар ҳам етиб келиб, қарашса, саййидлик паноҳидан бирор аломат кўзга кўринмайди. Барчаси ўй денгизига ғарқ бўлиб, бошлари гаранг, ҳар томонга зир югуришибди. Шарқ қуёши бу етти қат зангори осмон устидан фармон берувчи бўлиб, оламни ўз нурига чўлғаган маҳал, иттифоқан, ул мавзеда ҳайрон ва саргардон айланиб юрган ҳалиги бечора надимга кўзи тушган ғозийлар уни ушлаб, саййидлик паноҳи ҳақида суриштирибдилар. Надим бечора эса уларни танимай, ҳатто, хитой аскарлари бўлса керак деган гумонда, саййидлик паноҳи борасида лом-мим демабди. Бироздан сўнг яхшилаб қараса, бу қаршисида турганларнинг бариси саййидлик паноҳининг ғуломлари ва хизматорлари экан. Қувонганидан дарҳол хожа борасида сўзлаб берибди. Улар хожанинг тирик ва соғ-саломат эканини эшитган заҳоти шукрлар айтиб, тезликда хожа ўтирган гўр томон йўлга тушибдилар. Ҳалиги надим барчадан чаққон чиқиб, хожа ўтирган жойга етиб борибди ва яхшилик аломатли бу хабарни саййидлик паноҳига етказибди. Бу хушхабарни эшитган хожа шодликдан терисига сиғ-

май, анча вақт Аллоҳи таолога чексиз шукрлар айтиш билан банд бўлибди. Ислом лашкарининг бариси ёқаларини йиртганча йиғлаб, қабристоннинг саййидлик паноҳи бекинган жойига етиб, ҳаммаси бирданига саййидлик паноҳи оёғига йиқилибдилар. Гўё ўша куни қиёмат қойим бўлгани каби ғозийлар ноласи еру кўкни ларзага солганди. Шундан сўнг саййидлик паноҳини неча бир иззат-ҳурмат билан тулпор отга мингазиб, тўла ҳашамат ва дабдаба билан манзилу мақсад сари йўналдилар. Бу хабарни Кошғар вилояти аҳолиси эшитгач, халқнинг катта-кичик бариси саййидлик паноҳи томон юзландилар. Саййидлик паноҳи шаҳар яқинига етишгач, барча уламо ва умаро, фуқаро хожани кутиб олиб, унинг қўлини ўпишга мушарраф бўлишди. Ўшанда хитойликлар ўзлари томондан Кошғарга ноиб сифатида давлатхоҳ қилиб шаҳарда ўтқазиб қўйган ҳоким иш қўлдан чиққанини кўриб, ноилож, саййидлик паноҳи ҳузурига чопди. У бориб, бу айбнинг қандай содир бўлгани ҳақида ўзи гапириб бермоқчи эди. Аммо, ислом аҳли бостириб бориб, саййидлик паноҳининг амри билан ҳокимни ўша ердаёқ қатлга еткардилар. Саййидлик паноҳи неча бир шону шавкат билан Кошғар шаҳрига кириб бориб, салтанат тахтига ёнбошлади.

Биродарим саййидлик паноҳи Жаҳонгирхожанинг Кошғар вилоятида ҳукумат юргизгани зикри

Алқисса, биродарим Кошғарнинг барча етти мамлакатида фармон берувчи бўлгач, бу хайр асарли хабар ер юзининг бутун обод қисмига ёйилди. Буни Муҳаммадалихон ҳам эшитиб, бахиллик туйғуси жўш урди ва кетма-кет саййидлик паноҳи ҳузурига яқинлашиш мақсадида элчилар юборди. Саййидлик паноҳи ҳам сўзамол элчилар орқали «биз Гулбоғ ғозийлигини Сиз учун қолдирдик, агар келсангиз, биргалашиб, ул қалъани Худои таолодан тилаб оламиз», деб юборди. Элчилар Муҳаммадалихон олдига келиб, ўз хатларини топширдилар ва бўлиб ўтган воқеани баён этдилар. Муҳаммадалихон ғазот сўзини эшитгач, толдек титрай бошлади. Унинг табиатини яхши билган надимлар «эшитишимизча, Гулбоғ қалъасида олтин ёмбуларга тўла бир нечта хазина бор эмиш, агар Сиз борсангиз, қалъа сал ҳаракат билан фатҳ бўлғусидир. Шунда хазинанинг бариси Сизнинг қўлингизга тушади», дейишди. Муҳаммадалихон ёмбу сўзини эшитгач,

номуборак маймун каби ишшайиб кулди. Вақтни ўтказмай, Фарғона лашкарини олиб, ўша тараф сари йўлга тушди. Ўшанда Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг укаси Абдураҳмонбек Ўратепадан уч юз киши, Шаҳрисабздан эса Муҳаммадсодиқ *девонбеги*нинг ўғли Улуғбек ҳам икки юз киши билан етиб келиб, унга қўшилдилар. Алқисса, Муҳаммадалихон мода бир неча манзилни босиб ўтгач, ул вилоятга кириб борди, аммо саййидлик паноҳи томондан унинг истиқболига бирон киши ҳам чиқмади. Шу жиҳатдан Муҳаммадалихон юрагига қўрқув тушди ва надимларидан бир нечтасини саййидлик паноҳи олдига жўнатди. Саййидлик паноҳи қадамини истиғно ва эҳтиёжсизлик водийсига қўйиб, Муҳаммадалихон табъига мувофиқ жавоб айтмади. Ниҳоят, Муҳаммадалихон иш битмаслигини англади ва ноилож саййидлик паноҳи Султонхонхожаи *хожа калон*ни Ҳаққули *додхоҳ*, Баҳодирхожа *дастурхончи* билан бирга Жаҳонгирхожа олдига юборди. Султонхоннинг келганини эшитган Жаҳонгирхожа бир неча қадам олдинга юриб, уни кутиб олди ва ўз уйига тушириб, катта ҳурмат кўрсатди. **Мисраъ:** Қадри зарро заргар мешиносад, қадри жавҳар жавҳари (Зар қадрини заргар билар, жавҳар қадрини жавҳарчи билар). Шундан сўнг жаноб Султонхон Жаҳонгирхожани Муҳаммадалихон ҳузурига таклиф қилди. Жаҳонгирхожа, «майли, бир марта Сиз жанобларининг ҳурмати учун у билан от устида туриб кўришаман. Иккинчи марта эса афти-башарасини кўришга тоқатим йўқ. Агар шу шартимни қабул қилсангиз яхши, бўлмаса тағин ўзингиз биласиз», дея жавоб берди. Жаноб Султонхон ҳам хожанинг сўзини қабул қилди. Фақир Султонхоннинг ўз оғзидан қуйидагиларни бир неча бор эшитган эдим: «Ўша вақтда Жаҳонгирхожа даргоҳининг Мовароуннаҳрнинг барча ҳокимларини бир ерга тўплаганда ҳам унинг бор-йўғи битта хизматчиси ўрнига ўта олмайдиган даражадаги ҳашамат ва шавкатли эканини кўрганман. Хазинасида ҳеч бир подшоҳнинг хазинасида йўқ миқдордаги молу дунё йиғилган эди. Ўшанда уч нафар киши олдимга келиб, «бизнинг ҳар биримиз Жаҳонгирхожам ҳузурига назр сифатида элликтадан ёмбу келтирганмиз. Аммо, бир ҳафтадан бери бизларга навбат етмай турибди ҳузурига кирай десак, ҳайронмиз. Нима бўларкан, раҳм этиб бирон та хизматкорини назримизни қабул қилиш учун олдимизга юбориб, уларни хожам назаридан ўтказа олсак ва мақбул қилиб, дуога машғул бўлсак?» дейишганди. Жаноб Султонхон

давом эттириб айтадиларки, улардан бу сўзларни эшитгач, ҳайрат бармоғини тишладим ва дарҳол одам қўшиб, улар айтгандай қилиб хожа ҳузурига кириш учун рухсат олиб бердим. Ўша айёмда Хўтан савдогарларидан бири Жаҳонгирхожа ҳузурига келиб, ўзининг бир сандиқ жавҳарини назр қилди ва саййидлик паноҳи ул вилоятнинг барча савдогарларини жамлаб, унинг баҳосини сўради. Ҳеч бири баҳо беришнинг уддасидан чиқа олмади. Анча гаплашув ва мунозаралардан сўнг бир қарорга келгач, ўн икки яшар бир болани тик қўйиб, унинг бўйи баравар қилиб, тиллоларни тўкайлик, боланинг боши кўринмай қолса, ана ўша назрнинг баҳоси бўлади, дейишибди. Тағин бир киши ҳикоя қилган эди: Ёрканддан бир савдогар қиз келди. Ўзининг мукаммал кийинган ва қуролланган олти юз нафар зархарид қулини саййидлик паноҳи ҳузурига назр қилди.» Мана энди саййидлик паноҳининг давлатини ана шулардан қиёс қилаверинг. Бошқасини айтиб ўтиришга ҳожат йўқ.

Биродарим Жаҳонгирхожанинг Муҳаммадалихон мода билан юз кўришгани зикри

Алқисса, эртаси куни саййидлик паноҳи ўз амирлари ва лашкарини тилло-ю, темир совутлар билан чунонам оро берганча қўшинда йиғилган ана шу уч лак аскар билан неча бир шон ва шавкат ичра отланиб, Фарғона лашкаргоҳи томон юзланди. Ҳеч бир подшоҳ даврида бунчалик кўп қўшин йиғилганини кўз кўриб, қулоқ эшитмаганди. Яқинлашгач, Муҳаммадалихон мода ва унинг қўшиндагиларнинг кўзи бу каби дабдаба ва савлатга тушиб, ҳайрат бармоғини тишлаганча таажжуб денгизига ғарқ бўлишди. Муҳаммадалихон мода юрагини ваҳима чулғаб, ифлос дили қўнғироқ каби дир-дир титрай бошлади. Ноилож бўйнини эгганча, эзилиб-сиқилиб, саййидлик паноҳи томон юзланди. Ҳар икки лашкар бир-бирига яқин келиб, саф тортдилар ва саййидлик паноҳи Султонхон билан, Муҳаммадалихон Ҳаққули билан олдинга чиқиб, бир-бирларини бағрига босдилар. Саййидлик паноҳи Муҳаммадалихонга юзланиб, хуш келибсиз, Гулбоғ қалъасини фатҳ этиш ишлари Сизга қараб турибди, деди. Саййидлик паноҳи бор-йўғи шу сўзларни айтди-ю, ўз давлатининг пойтахти томон қайтиб кетди. Муҳаммадалихон мода эса Гулбоғ қалъаси сари юзланиб, қалъа қамалига киришди. Беш кун

давомида Фарғона лашкари барча саъй-ҳаракати билан уруш қилди, аммо ғалаба насими сира ҳам эсавермади, ислом аҳлининг жуда кўпи шу қамал жангида шаҳидлик даражасига етдилар. Бир кечаси эса Фарғона қўшини ўзларининг одамларини душман, деб ўйлаб, қочишга тутиндилар. **Мисраъ:** Биштоб ки вақти кор дар мегузарад (Шошил, иш вақти ўтиб борадур); Муҳаммадалихон бу ҳолни кўриб, ҳайрон ва саросимада ҳар томонга кўз югуртирар ва бу ҳалокатдан қай йўл билан қутулиш чорасини изларди. Ахир, шўринг қурғур ишига ярайдиган бирон тадбирни ҳам билмас эди-да! Шу сабабли ўлик сигир каби миқ этмай ўтираверди. Натижада, амирлар қарашса, иш қўлдан чиқмоқда. Ноилож Муҳаммадалихон модани отга мингазиб, тез суръатлар билан Хўқанд сари йўл солдилар. Шунда хўқандлик кўпгина амирлар ва улуғзодалар ундан ажралиб, саййидлик паноҳига қўшилдилар. Жаҳонгирхожа уларнинг ҳар бирига ўз даражаларига қараб, меҳрибонлик кўрсатди.

Муҳаммадалихон анча меҳнат ва машаққатлар билан бир неча масофа йўлни босиб ўтгач, Хўқанд шаҳрига кириб борди ва яна, аввалгидек, бўза ичмоқ ва каптар учирмоқ ишлари билан машғул бўлди. Жаҳонгирхожа Хўқанд лашкари қайтиб кетгач, катта қўшин билан Гулбоғ қалъасини узук қошидек ўртага олиб, қамал ва уруш ишига киришди. Қамал муддати чўзилиб кетди. Жаҳонгирхожа қайтиб, ўз давлатхонасига келиб тушди. Ўша вақтда Гулбоғда хитой қўшинидан ўн икки минг киши турган эди. Қамал жиҳатидан, барибир, емаклари тугаб, қийин аҳволда қолишди. Бир кечаси ҳаммаси тил бириктириб, Гулбоғ қалъасини ташлаб чиқишди ва оёқларини қўлига олганча пойи-пиёда ура қочишди. Бу хабар саййидлик паноҳи қулоғига етгач, дарҳол отланиб, кофирлар қочган томонга юзланди. Довюрак ғозийлар тезлик билан уларга яқинлашиб, икки орада уруш - жанглар бошланди. Бирор фурсатдан сўнг уларга ислом аҳлидан катта қўшин ёрдамга келиб, куфр аҳлина қира кетдилар. Кофирлар ҳам бу ҳолни кўриб, жаҳолат юзасидан, яъни мусулмонлар қўлига тириклайин тушмаслик қасдида бир-бирини қириб битказдилар. Бирпасда ўн икки минг кишидан биттаси ҳам тирик қолмади. Саййидлик паноҳи фатҳ ва нусрат билан ўз қароргоҳига келиб тушди. Бу хабар Кошғардаги ислом аҳлининг барча етти вилоятига ҳам етиб бориб, қаерда куфр аҳлини кўришса, ўша жойдаёқ қатлга етказа бошладилар. **Байт:**

Аз ин навиди муборак ки ногаҳон омад,
Башорате ба дилу муждае ба жон омад.
(*Мазмуни:*
Бул муборак хушхабар тўсатдан келиб,
Дилга башорат, жонга мужда келтирди).

Шу зайл, бу зўр хурсандчилик воқеаси туфайли ислом аҳли вилоятларининг бариси куфр аҳлининг қолган-қутган хас-хашагидан ҳам тозаланди. Жаҳонгирхожа Хўтан[374] вилояти ҳукуматини саййидлик паноҳи Маҳмудхоннинг ўғли ва ўзининг жияни бўлмиш Тўрахожага берди. Ёрканд[375] вилоятини ўз укаси Муҳаммадхожага инъом қилди. Оқсув[376] вилояти бошқарувини Хонхожа ўғли Умар Алихожага берди. Бошқалари ҳам шу алфозда тақсим қилинди. Жаҳонгирхожа Кошғарнинг барча етти вилоятига фармон берувчи бўлгач, кўнглини ўзича Хитой томонидан хотиржам қилди. Аммо, донишмандлар айтганидек, душман ожизлигига қараб, раҳм қила кўрма, агар кучи етса сени аяб ўтирмайди, деган ҳикматни эсидан чиқарди.

Жаҳонгирхожанинг Кошғар вилояти тахтидан тушгани ва хитой амирларининг ҳийла билан ул бахти қайтган саййидни қўлга тушириб, шаҳид этганлари зикри

Вақт ўтиб, биродарим Жаҳонгирхожа беҳафсала бўлиб қолди ва давлатни ғанимат билмади. Мамлакат ишларига қарамай қўйди. Доимо пасткаш одамлар билан ўтириб-туришди, табиати

---

[374] Хўтан – Хитойнинг ғарбий қисмидаги шу ном билан аталган дарё, Тарим дарёсининг ўнг ирмоғида жойлашган шаҳар.

[375] Ёрканд/Ёркент – қадимий номи Сакараўл, хитойча Шачэ — Хитойнинг Синьц-зян-Уйғур мухтор республикасидаги шаҳар, Қашқар вилоятининг Ёркенд тумани маркази (1980 й.гача Қашқар вилояти маркази). Такламакон чўлининг ғарбий қисмида, Ёркенддарёнинг ўнг соҳилида, 1200 м баландликда жойлашган.

[376] Оқсув – Шарқий Туркистонда олтита катта шаҳарлардан бири. Оқсув (Шарқий Помир тоғларидан оқадиган) дарё соҳилида жойлашган вилоят. Ҳозир Хитойнинг Уйғур-Синзян автоном республикаси таркибида.

асл ҳолатидан чекиниб, ҳар бир ишда мувозанатини йўқотди. Ҳамиша ўтиришини кошғарлик пари чеҳралар ва қоракўз, анбар соч оғочалар билан безатди. Гулюзли соқийлар қадаҳидан аччиқ майлар ичди. Қўшин ишлари иккинчи ўринга ўтди. Халқ саййидлик паноҳининг бу ишларига боқиб, ҳайрону лол бўлиб қолдилар. Бир неча яқин давлатхоҳ кишилар эса бу ҳақда қайта-қайта эслатиб, «анчадан бери қўлингизда давлат йўқ эди, шу сабаб азоблар чекдингиз, мана энди ишларни ўнгловчи, бандаларини сийловчи ҳазрати таоло Сизга ҳеч бир подшоҳда йўқ чексиз давлат ато этганда бундай давлат қадрини билмоғингиз лозим, токим, охирида пушаймонлиғ бўлмасин», дедилар. **Байт:**

Дарёб кунун ки давлатат ҳаст ба даст,
Ки ин давлати ту меравад аз даст ба даст.
(*Мазмуни:*
Қўлингда давлат борида уни маҳкам ушла,
Ки бу давлатинг бошқа қўлга ўтиши мумкин).

Ишқилиб, тарафдорлар хожанинг зотида бу каби хислатлар йўқлигидан ҳикмат ва панду насиҳат қабилидаги сўзларни неча бор арз қилмасинлар, фойдаси бўлмади. Биродарим ўзини ушлаш тизгинини қўйиб бериб, номуносиб ишларини давом эттираверди. Бу гап Хитой ва Хўтан вилоятларининг барисига ёйилди ва кофир аҳлининг *сардор*лари ҳам бу ҳолдан воқиф бўлдилар. Қарашса, ҳукумат либоси ул саййидлик паноҳи қоматига мос тушмас экан. Катта қўшин билан яширинча йўллар орқали манзилу мақсад сари юзландилар. Тезликда қанча масофаларни босиб ўтиб, уч кунлик йўл билан Кошғар вилоятига етишдилар. Бу хабарни эшитган Жаҳонгирхожа ғам гирдобида суза бошлади ва дарҳол биродарим жаноб Тўрахонни, Бекмуродбийнинг ўғли Худоёрбекни амири лашкар қилиб, катта қўшин билан кофирларга қарши жангга отлантирди. **Байт:**

Тадбири худ имрўз кун эй хожа ки фардо,
Ҳар чанд ки фарёд куни суд надорад.
(*Мазмуни:*
Не тадбиринг бўлса бугун бажар, эртага
Қанча фарёд қилсанг ҳам фойдаси бўлмас).

Улар саййидлик паноҳидан кетишга рухсат олгач, тезликда бир манзил йўл олға босишди. У томондан ҳам куфр лашкари етиб келиб, ўша мавзеда икки қўшин тўқнаш келиб, бир-бирига ёпиша кетдилар. Шундай уруш бўлдики, жанг майдони тупроғи куфр ва ислом аҳли қонидан гулнор рангига кирди. Анча уруш ва жанглардан сўнг зафар насими куфр аҳли томонидан эсиб, ислом лашкари жанг майдонидан юз ўгирганча уруш қилақила чекина бошлашди. Куфр лашкари қамишзорга кетган бир ўт-олов каби бўлиб, йўлда дуч келган ҳўлу қуруқни баравар ёндирмоқда эди. Борган сари илгари қадам ташлаганча шу йўсинда уруш қилиб, Кошғар вилоятига кириб келди ва кўплаб мусулмонларни шаҳид этди, ислом аҳлидан анчалари эса қочиб кетдилар. Хитойлар саййидлик паноҳ Маҳмудхоннинг укаси Тўрахон, Маҳмудхоннинг ўғли Тўрахожа, жаноб Султонхоннинг ўғли Мусохон эшонларни қўлга тушириб, Чин томонга юборишди. Кошғар ҳукумати яна кофир хитойлар қўлига ўтди. Ўша кечаси айни ушла, тут пайти Жаҳонгирхожа бир неча кишилари билан бирга молу мамлакатдан кўнгил узганча 1241 йилнинг ражаб ойи бошида (1826 ражаб ойи 9 февралда кирган) қочиш йўлини ихтиёр этди ва неча бир меҳнату машаққатда ўзини Олой яйловига элтди.

Ўша чоғда Чин хоқонидан хитой *сардор*ларига қандай бўлмасин, кучлари борича саъй-ҳаракат қилиб, Жаҳонгирхожани албатта ушлашлари ҳақида хат келди. *Сардор*лар мактуб мазмунидан огоҳ бўлгач, саййидлик паноҳини қўлга тушириш пайидан бўлдилар. Мусулмонлардан ҳам бир нечтаси дунё учун ўз динини бир дона арпага алиштириб, хитойликлар билан шерик бўлганча саййидлик паноҳига хат ёзиб, агар саййидлик паноҳи яна бу ҳудудга қадам ранжида қилсалар, Кошғар ҳукуматини тағин жаноб саййидлик паноҳига топширамиз, деган қалбаки сўзларни билдирдилар. Бу хабар Жаҳонгирхожа қулоғига етишгач, қон қистаган биродаримиз дарҳол бир нечта киши билан манзилу мақсад сари йўналди. Кошғар вилояти яқинига етишгач, тоғда пистирма қўйиб ўтирган хитой аскарлари саййидлик паноҳининг олдидан чиқишди. Жаҳонгирхожа бу воқеани кўриб, фалакнинг нима ўйинлар қўзғатганини англади ва чор-ночор қочиш сари тутинди. Тоғ жуда баланд бўлиб, ўша ерга чиқди, хитой қўшини эса тоғни марказ ўртасидаги нуқта каби қуршаб олди. Сўнг юқори томон кўтарила бошлашди. Саййидлик паноҳи қараса,

иш қўлдан чиққан. Бўйнини қуйи солиб, тоғдан пастга тушди. Куфр аскарлари эса саййидлик паноҳини ушлаб, Кошғар вилоятига олиб бордилар. Аҳли ислом бу ҳолни кўриб, барчаси йиғлашга тушдилар. Саййидлик паноҳини аравага ўтқазиб, хоқон ҳузурига – Хонбалиғ шаҳрига юбордилар. Ҳукумати муддати тўққиз ой бўлди. Ўшанда умри деярлик қирқ ёшга етган эди. Муҳаммадалихондан юз ўгириб, саййидлик паноҳи Жаҳонгирхожага қўшилган хўқандлик амирларнинг кўпи мазкур воқеада қочишга улгуриб, Хўқандга қайтиб келдилар. Бу хабарни эшитган Муҳаммадалихон уларни ўз ҳузурига чорлаб, саййидлик паноҳларидан кўпининг соқол-мўйловларини қирдирди ва айримларини қаматтириб, уларга нон ўрнига кунжара беришларини тайинлади. Иккита улуғ хонадон бошига солган ишларни эса ушбу китоб саҳифаларида битмоқ барчага малол келтиради.

Муҳаммадалихоннинг амир Ҳайдар подшоҳ билан ярашгани зикри

Ўша кезларда амир Ҳайдар билан Муҳаммадалихон ўртасида ярашиш ишлари амалга ошди. Аввалига доно элчилар бордикелди қилиб туришди. Сўнг амир Ҳайдар Исматуллоҳбийни яхши ҳадялар билан бирга Муҳаммадалихонга бир қимматбаҳо мурассаъ камар ҳам совға қилиб юборди. У эса жаноб Султонхон ёнига Азимбой *додхоҳ*ни қўшиб, амир Ҳайдар олдига элчи қилиб юборди. Айни ўша чоғда амир Ҳайдар хитой-қипчоқ устига юриб, уларни қамалда тутиб турган пайт эди. Элчилар бориб, амир Ҳайдар ва хитой-қипчоқ халқи ўртасига тушиб, икки орадаги сулҳдан сўз очдилар. Амир Ҳайдар саййидлик паноҳининг гапларини қабул қулоғи билан тинглади ва хитой-қипчоқ халқининг гуноҳидан кечди. Ўртада сулҳ тузилиб, амир Ҳайдар оти жиловини Бухоро томон қайтиш учун бурди. Жаноб Султонхон Қоратегин йўли орқали Хўқандга ташриф буюрди.

Муҳаммадраҳим *девонбеги* билан Муҳаммадалихон ўртасида яхши алоқа ва борди-келди ўрнатилган бўлиб, амир мол-дунё жиҳатдан ҳам *девонбеги* қўни-қўнжини тўлдириб турарди. Бу гал ҳам безатилган жабдуқли от ва марварид қадаб тикилган либослар ҳамда амир Ҳайдар юборган ҳалиги мурассаъ камарни ҳам Сайидқул *девонбеги* орқали Муҳаммадраҳим *девонбеги*га бериб юборди. Ўша кезларда Ҳаққули ўз ўғлини куёв йўсинида катта

дабдаба билан Ўратепа вилоятига жўнатганди. Бу шаҳарга етгач, амирлик паноҳи Муҳаммадраҳим *девонбеги* уларни бундай асъаса ва шавкат билан кўриб, совға-саломга ўрганган кўнгли жунбушга келди ва ғазаб устида ҳаммасини кишанлаб, молларини тортиб олди. Бу хабарни Муҳаммадалихон эшитиб, Фарғона лашкари билан шу томонга юзланди. Уч манзилдан сўнг Хўжанд вилоятига етди. У ердан ҳам отланиб, бир манзилдан сўнг Ўратепа вилоятига кириб борди ва қамал ҳамда уруш ва жанг ишига киришди. Шунингдек, Муҳаммадраҳим *девонбеги* ҳам қалъа сақловчилик шартларини адо этиб, ўқ ва тўфанг отмоққа машғул бўлди. Қамал муддати чўзилиб кетди. Муҳаммадалихон қараса, иш илгари силжимаяпти. Ўзининг бемаврид қўшин тортиб келганидан минг бора пушаймон еди. У ердан кўчиб, Ўратепадан икки фарсах нарида жойлашган Сарой мавзесига бориб тушди. Амирлар илтимос қилишди. Уч кун ўша ерда сокин турди ва ул мавзени қалъа қилиб, Довул *парвоначи* ўғли Гадой бойни минг нафар жасур кишиси билан шу ерга қўйди ва ўзи Хўқанд сари юзланди. Беш манзилдан кейин шаҳарга етишди ва дойра чалиш билан машғул бўлди. **Байт:**

Одамият на ба мантиқ, на ба риш, на ба жон,
Тўти ҳам нутқу буз ҳам ришу хар ҳам жон дорад.
(*Мазмуни:*
Одамийлик тилу, соқолу жон билан эмас-ку ахир,
Йўқса тўти гапиради, эчкида ҳам соқолу эшакда жон бор).

Алқисса, ўша вақтда бухоролик амир Умархон укаси амир Насруллоҳ[377] олдидан қочиб, тоғ йўли орқали Марғинонга келибди, деган хабар келди. Кутиб олиш учун олдига одам жўнатди ва амир Умархон яқин келганда жаноб саййидлик паноҳи эшон Тўрахожа ва Султонхон ҳар иккала азизлар Муҳаммадалихон олдига бориб, «ҳар ҳолда Бухоронинг подшоҳи ахир, истиқболи учун укангиз Султон Маҳмудхонни юборишингиз керак эди», дея ёлворишди. Муҳаммадалихон эшонларнинг сўзини ижирғанибгина қабул қилиб, укасининг кутиб олишига рухсат берди. Кўзлар нури нопок акадан топшириқ олгач, кўп дабдаба билан

[377] Насруллоҳ – Бухоро амири (1826-1860).

амир Умархонни кутиб олиб, тўла обрў-эътибор оғушида Муҳаммадалихон ҳузурига олиб борди. У эса бўзадан ғирт маст бўлиб ўтирарди. Ҳеч бир такаллуфсиз қучоқлашиб кўришди. Яхши бир жой тайинлади. Бир неча кундан кейин бухоролик амир Умархон марҳум амир Умархоннинг амакиваччаси бўлмиш биродарим Исҳоқ *девонбеги*нинг қизини ўз никоҳига киритди. Шу зайл бир неча муддат замонанинг кулфатларидан тинчиди. Аммо, бир неча вақт умри шу тариқа кечгач, ажал ул дунё кўрмаган ноумид подшоҳнинг ёқасидан олиб, неча бир дарду ҳасрат билан турли машаққатларга тўла жаҳондан этак йиғиштирди ва бечоранинг наъшини Бухорога жўнатдилар.

Бу сўзларни ўз ўрнида ёзув ипига тизганимиз учун бу ерда келтирмасак ҳам бўларди, аммо уларнинг Муҳаммадалихон замонида рўй бергани сабабли қасқача тарзда баён қилишга жазм этгандим. Иншоолоҳи таоло умидворманки, бу густохлигимиз учун афв ва узр бўлса.

Фақирнинг Маккаи муаззама ва Мадинаи мунаввара томонлар учун эҳром боғлагани ва ул бепоён йўлда дунёнинг баъзи бир ажойибу ғаройиботларини кўргани зикри

Ҳар бир сўз мағзини чақувчи сўзга чечанлар кўнглидан яширин қолмасинким, бу фақирингиз оёқ яланг, боши очиқ суратда етти йил давомида сайёҳлик оламида бир неча иқлимни кезиб чиқдим ва дунёнинг ажойиб-ғаройиботини кўп кўрдим. Шуларни бир-бир ёзув ипига тизмоқчи эдим. Қарасам, сўз узоққа чўзиладиган. Бироқ, шу билан бирга бу китобнинг ўз саргузаштимдан холи қолишини ҳам истамадим. Ноилож, кўрганларимнинг мингдан бирини бўлса-да, жуда қисқа бир йўсинда баён қилишга журъат этдим. Юқорида зикр этганимдек, фақир Муҳаммадалихон қўлидан неча бир меҳнат ва азобда қутулгач, Шамай[378] вилоятига етиб, бир неча кун шу ерда туриб қолдим. Алқисса, фақир ул шаҳарни кўриб, ҳайрат бармоғини тишлаб, ўйга толдим.

[378] Шамай/Семей – Семипалатинск Шарқий Қозоғистон вилоятидаги шаҳар (1782 й.дан). Иртиш дарёсининг ҳар иккала соҳилида, ўнг қирғоғидаги бандар бўлган.

Чунки, Шамай шаҳри жуда гўзал ва латиф бир жой бўлиб, бу ерга Чин томондан азим бир дарё оқиб келиб, шу шаҳар олдидан оқиб ўтади. Халқ ундан кемаларда кечиб ўтади. Бу дарёнинг охири Хазар денгизи[379] га бориб қуяди. Шаҳардаги уйларнинг бари ёғочдан қурилган. Уйлар сафоли ва эшикларга катта-катта ойна-шишалар ўрнатиб, умумий кўча томонга қаратиб деразалар очишган. Шаҳар тарҳи саккиз бурчак шаклида бино қилинган. Катта кўча йўлининг ҳеч ерида эгри-бугри жой йўқ. Агар кимдир шу қоидани бузиб уй қурса, подшоҳ томондан одам келади-да, у ерни буздириб, уй эгасини жазолайди. Бинобарин, бирон киши Ўрусия мамлакатидаги юзта шаҳарни кезиб чиқса ҳам бирон ерда бузилган уй, эгри кўчани кўриши амри маҳол. Шамай турли ўлкалардан кўплаб савдогарлар келиб йиғиладиган тижорат шаҳри бўлиб, савдо расталарига бой ва арзончилик туфайли фаровон ер. Аммо, мева-чева борасида бундай таърифга сира ўрин йўқ, чунки бу ерда мевали дарахт жуда кам, ҳатто, битта шалғам анқонинг уруғи каби қадрли, бир толнинг сояси Туби дарахти сояси каби ноёбдир. Ул вилоят ҳавоси шу даражада совуққки, музлаган сув қалинлиги уч газга етади. Ҳавосининг қандай қаттиқ совуқ бўлишини шундан билса бўлади. Бу ерга Мовароуннаҳрнинг катта шаҳарларидан бой-бадавлат кишилар савдо-сотиқ ишлари учун келиб, қозоқ қизларга уйланиб, турғун яшаб қолишган. Бу қўшма никоҳлардан фарзандлар вужудга келган ва уларни «чала қозоқ» деб аташади. Худойи таоло инсон хислатларидан бири ҳисобланмиш кулгуни бу халқ табиатига ҳеч бир аямасдан қориштирганки, кулишдан бошқа нарсани билишмайди. Кулгу фақат шу жамоага хос бўлиб, фақир ўзга ҳеч бир иқлим ва ҳеч бир миллатда бундай очиқ феълли кишиларни кўрмадим. Ҳа, айтмоқчи, фақат Шаҳрисабзнинг мир баччаларида ўша вилоят одамларининг қилиғини кузатиш мумкин. **Мисраъ:** Ханда дорад ҳар касе ўро ғуруре дар сар аст (Кимнинг ғурури баланд бўлсагина кулги соҳиби бўлади).

Гапнинг қаймоғи шуким, Омск деган шаҳар ҳам жуда катта ва обод жой бўлиб, Шамайдан тўрт кунлик масофа узоқликда. У ерларнинг барча шаҳарлари ўша вилоят ҳокимлигига тобеъдир. Ҳокимни губернатур деб аташади. Губернатури менинг

[379] Хазар денгизи – Каспий денгизи.

Шамайга келганимни эшитиб, ғойибона тарзда танишлик алоқасини йўлга қўйди ва каминанинг бошидан кечирганларини қаламга олдириб, давлат пойтахтига Ўрус подшоҳи ҳузурига ёзиб юборди.

Фақирнинг губернатор, яъни Ўрус подшоҳининг вазири билан суҳбатлашгани зикри

Губернатор бир неча вақтдан сўнг сайру сафар йўсини билан Шамай вилоятига келди. Унинг келгани кунининг эртаси фақир ўз уйимда неча бир ғам-ғусса билан ўтирган эдим. Шунда тўсатдан қуёш юзли, лаби устидаги мўйлови эндигина сабза урган бир чиройли йигит эгнида тиллодўзи либос, кўкрагига нозик тилла занжирлар ялтир-юлтир тарзда осилган, ёқасига олтин туморлар тикилган, белига тилло қилич тақилган ва бош кийимини эса қўлида ушлаган, боши яланғоч ҳолатда кўркам бир кўриниш билан кириб келди. Келиб каминанинг қўлини ўпди. Ўрис тилида бир нималар дегач, қад ростлаб турди. Ёнида тилларни билувчи яна бир ўрис бор эди, ҳалиги йигит сўзлаб турганида менга гапларини таржима қилиб берарди. Айтишича, губернатор ўзининг хос *маҳрам*ини менинг ҳузуримга юборган ва ҳозир «хуш келибсиз» сўзларини айтмоқда экан. Фақир ул суқсур юзли пўрим йигитнинг ҳусну жамолига маҳлиё бўлиб қолган эдим. Нима деб жавоб беришимни ҳам билмай қолдим. Бироздан сўнг «ўтиринг» дедим. Ул насоро ўспирин минг бир таъзим одоби билан рўпарамга ўтирди. Суҳбатимиз таржимон воситасида қизий бошлади. Сўнг ул йигит осмонга бўй чўзган сарв дарахтидек ўрнидан туриб, губернатор тилидан «эртага Сиз жаноблари уйимизга ташриф буюрсангиз ёки биз қошингизга келсак» қабилидаги чиройли мулозаматлар билан губернатор номидан мени хўжайини қасрига таклиф этди. Фақир қабул бармоғини кўзим устига босиб, эртага бориш ваъдасини бердим. Ўша кечани таклиф қилиб келишларини кутиб ўтказдим. Эртасига кутилмаганда ул йигит ёнидаги заррин либослар кийган тўртта ой юзли, анбар сочли ғуломлар ҳамроҳлигида ҳаммаёғи бутун оламни ёритиб турган тилло тангалар билан безатилган ва саккизта тоғ сағрили бир хил рангдаги тулпор отлар қўшилган аравага ўтирганча неча бир дабдаба билан келиб қолди. Камина ул суқсур йигитни кўрибоқ, ўрнимдан сакраб турдим. У билан бирга аравага ўтириб,

губернатор қасри сари йўл олдим. Яқинлашгач, бутун ён-атрофига ҳашаматли иморатлар ва тўрттала гумбази маҳобатли, саҳни жуда кенг, чиройли ҳамда катта-кичик қўнғироқлар осилган бутхона тушган катта бир майдонга кўзим тушди. Майдонда тўрт минг солдат эгнида тўфанглар билан саф тортган ва улар ёнида яна минг отлиқ сипоҳи ҳам бор эди. Қанчалаб *маҳрам*лар сафга тизилган, губернаторнинг ўзи эса ҳар бири бир вилоятга ҳоким бўлмиш ўн саккиз *сардори* билан жуда катта бир айвонда турарди. Мусулмон ва кофирдан йигирма минг нафар кишигача шу майдон узра тўпланган эдилар. Фақир майдонга етгач, губернатор бошини яланғочлаб, битта ўзи айвон зинасидан тушди ва каминанинг қўлидан олди. Ўзи билан бирга каминани ҳам ўша зиналар бўйлаб айвонга олиб чиқаркан, жуда меҳрибонлик билан ҳол-аҳволимни сўради ва «Сиз жаноблари ҳам қасримиз тепасига чиқиб, қўшинимизга таълим бериш жараёнимизни томоша қилсангиз», дея қўшиб қўйди. Фақир икки хизматкорим ва губернатурнинг бир *маҳрам*и билан қаср тепасига чиқиб, майдонни кўздан кечиришга тушдим. Бу томошани кўриш учун йиғилган халқ менинг губернатор билан бу қадар яқин танишилигимни кўриб, барчаси ҳайрат бармоғини тишлашди. **Байт:**

Азиз карда нагардад ба пеши мардум хор,
Ба чашм дида ҳамон жост чашми аъморо.
(*Мазмуни:*
Худо азиз қилган киши бандасига хор бўлмайди,
Кўрнинг ҳам кўзи кўрар кўзлар қаторидир).

Губернот[380] пиёда солдатларига топшириқлар бериб, уларга бир неча соҳа бўйича қисмларга бўлиб, таълим-топшириқлар берди. Уларнинг бу ишидан одамнинг ақли шошар ва ҳайрати ошарди. Сўнг отлиқ сипоҳларга юзланиб, уларга ҳам турли-туман буйруқ бериб, имтиҳондан ўткарди. Иттифоқан, ўша куни ўрисларнинг диний байрами экан. Роҳиблар савмаа[381] эшикларини ланг очдилар ва катта қўнғироқларни жаранглатиб чалдилар. Барча катта-ю, кичик ва хотин-халажу эркак губернотни

[380] Губернот – губернатор.
[381] Савмаа – аслида монастыр. Бу ерда калисо, черков.

кутмоқда эдилар. Ўша пайтда ҳалиги ёш йигит губернатор олдидан тезлик билан фақир ёнига келиб «губернатур, бугун бизнинг улуғ байрамимиз, дайрга кириб икки соатча ушланиб қоламан, ибодатдан сўнг ҳузурларига бораман, қўшингизга кетиб қолмас экансиз хафа бўлмасликлари учун уларнинг ёнида бўлиб тур, дея олдингизга юбордилар», деди. Шу зайл ул қад-қомати расо йигит губернатур хабарини менга етказган бўлди. Аммо, жуда изтироб ичида, «афсуски, бугун катта ибодатдан қолдим» деб хўрсинди. Уларнинг расмича, ислом аҳли бутхонага кириталмайди. Фақир бундан бехабар ул суқсур йигитнинг бетоқат бўлаётганига ачиниш билдириб, «биз ҳам сен билан бутхонани томоша қилиш учун борақолайлик», дедим. Бу каби сўзларни фақирдан эшитгач, жуда хурсандлик билан чаққон бир тарзда ўрнидан сапчиб турди ва губернатор ҳузурига чопди. Губернатурнинг қулоғига айтганларимни шипшиди. Губернатур роса кулди ва мен турган қаср томон юзланди. Олдимга келиб «Сизни яхши кўрганим учун ўз дайримизга олиб бораман. Йўқса, ислом аҳлини савмаамизга олиб бориш бизнинг расму урфимиз бўйича мумкин эмас», деди ва фақат фақирнигина қўлимдан ушлаб, савмаа томон юзланди. Бу ҳолни кузатиб турган хотину халаж ва эркакларнинг бариси, Ўрус подшоҳининг вазири бу (мусулмон) шахсни намунча ҳурмат қилмаса, деган ўйда ҳайратдан донг қотдилар. Бу ҳайронлик уларнинг барчаси ҳам Ўрус давлатининг қоидаси бўйича бирор вилоятдан улуғзода бир киши мамлакатларига келганда унга ана шундай ҳурмат кўрсатиш вожиб эканини билмаганлари сабабидан эди. Алқисса, савмаа эшигига етишдим ва катта дайр ичига кириб, жуда кенг ва баланд ҳамда ўта дид билан безатилган салобатли саройни кўрдим. Унинг деворларида ҳаддан зиёд кўп тилло гардишли расмлар осилиб турарди. Айниқса, ҳазрати Исо алайҳиссалом ва ҳазрати Марям ва тўртта яқин[382] фаришталарнинг суратини чунонам олтин ва жавоҳир билан худди ўзларига ўхшатиб чизган эдиларки, гўё бу тасвирлар одам назарида тилга кириб, гапириб тургандай тасаввур ҳосил қиларди. Талайгина роҳиблар эгнига ҳар хил қимматбаҳо либослар кийиб, овоз чиқарганча бир нималарни ўқишмоқда эди. Вилоят амирларининг хотин ва қизлари бир томонда

[382] Матнда «муқарриб».

саф тортишганди. Амирлар ва саркардаларнинг ўзлари эса яна бир томонда саф чекиб туришарди. Юзга яқин ўн икки яшарлик болакайлар ўз тилида баланд ва ёқимли товуш билан бир хил мақомда худди тошлар сувдек эриб кетадиган даражада Инжил ўқишарди. Гоҳ-гоҳ улар бошини саждага қўяр, қўллари билан аллақандай ишоралар ҳам қилишарди. Уларнинг айрим ҳаракатларини кўриб, шундай кулгим қистадики, ҳеч йўл билан ўзимни кулгидан тия олмасдим. Иттифоқан, ёнимда турган бояги хушбичим йигитимиз қўлимдан қаттиқ ушлаганча енгимдан ерга тортиб, кўз қири билан «бу ер куладиган жой эмас», деган ишорани қилди. Фақир ўзимни зўрға ушладим. Бутга чўқиниш маросимидан сўнг ҳар ким ўз уйига тарқалиб кетди. Фақирингиз ҳам губернотур ҳамроҳлигида унинг қасрига борди. Олдимга турли-туман анвойи таом, ичимликлар тортишди. Фақир исломий эҳтиёткорлик юзасидан бирон нарса емадим. Ўтириш тугагач, губернатур менга бир дона асл фаранги соат, бир дона фаранги дурбин совға қилди ва шундан сўнг қайтишимга ижозат берди. Яна ўша йигит ҳамроҳлигида ўз қўшимга қайтиб келдим. Эртасига губернатурнинг ўзи мурувват ва шафқат белгисини кўрсатиб, шунча улуғ киши бўлишига қарамай, фақирнинг уйига келди. Бирор фурсат суҳбат қуриб, тағин ўз қасрига қайтиб кетди. Хулласи калом, губернатур мазкур шаҳарда турган етти куни мобайнида ҳар кун бирга суҳбатлар қурдик. Бир куни суҳбат чоғи қуйидаги масала бўйича қаттиқ туриб ўтинар экан: – Подшоҳимиздан бизга хат келди. Унда, агар Ҳакимхон бизни ва бу томон вилоятларини кўришни истаса, жуда иззат-икром билан бу тарафга юбор, деб ёзилган. Агар маъқул кўрсангиз, подшоҳ Сиз ҳаққингизда кўп меҳрибонликлар адо этиш учун тайёрдирлар, – деди. Фақир ўзимча, «қариндош ва мусулмон жигарингдан нима кўрибсанки, бегона кофирлардан яхшилик кўрсанг», дедим. «Мусулмон жигар» деганим Муҳаммадалихон бўлиб, у маҳалларда ҳали бу лаънати номард кофир эмасди. Губернатур илтимоси жавобида: – Мен молу мулк ва қавму қариндошдан ажралиб, неча бир меҳнат-машаққатда бу диёрга етиб келганман. Байтуллоҳ зиёратини қилмагунимча ҳеч бир ишни орзу қилмайман, дея ният этганман, – дедим. Бу гапимни эшитган губернатур ноилож мендан умидини узишга мажбур бўлди. У эртаси куни бу шаҳардаги ишларини битказиб, ўз қароргоҳи сари жўнаб кетди. Ўшанда фақирнинг бисотида битта безатилган жабдуқ (от ёпинғичи)

ва битта фўта(мато)[383] дан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Ҳар иккаласини уч юз тиллога сотдим. Бир савдогар танишим, агар Ирбит бозори[384] га борсангиз, беш юз тилло қарз бераман, дея ваъда қилди. Фақир чор-ночор Ирбит сафарига чиқишга мажбур бўлдим. Аксига олиб бу маҳалда қаҳратон қишнинг қаттиқ совуғи ҳам айни авжига чиққан палла эди. Ниҳоят, ҳар биттасига иккитадан савдогар ўз юки билан ўтириб олган ўнта аравага миниб, ўша тарафга қараб кетдик. Ҳар битта аравага олтидан от қўшилган бўлиб, ҳар уч фарсахда уларни кира олинадиган отлар ҳисобига янгилаб борардик. На кеча, на кундуз ҳеч бир ерда бирор соат ҳам дам олмасдан кетаётгандик. Бир кеча-кундузда эллик фарсах масофа йўлни босиб ўтган пайтларимиз ҳам кўп бўлди. Ниҳоят, Омиски (Омск)[385] шаҳрига етиб, унинг катта ва обод бир жой эканини кўрдим. Шаҳар аҳолиси эллик минг хонадонни ташкил этар эди. Халқининг барчаси кофир бўлиб, савдо ишлари билан келиб, турғун яшаётган бир нафар кишидан бошқа мусулмон кишиси йўқ эди. Ўша мусулмон киши турган жойга бориб тушдим. Қарангки, бахтимга қарши у ҳам шаҳарда йўқ экан, савдо ишлари билан қайсидир ерга кетибди.

Хулласи калом, биздан беш кун бурун губернатур ҳалиги *маҳрам* йигити билан бирга подшоҳ ҳузурига кетишган экан. Аммо, унинг амирлари мени танишар ва хотини ҳам фақир ҳақида эридан эшитган бўлиб, келганимдан огоҳлик топган заҳоти жуда тезлик билан олдимга *маҳрам*ини юборди ва у келиб «Сиз жанобни губернатурнинг рафиқалари чорламоқда», деди. Фақир ўзимнинг битта хизматкорим билан губернатур қасрига йўл олдим. Саройига етгач, қарасам, губернатор ўзига ақл ҳайрон қоладиган даражадаги ҳашаматли бир иморат қурдирган экан. Бир

---

[383] Аслида фўта бир порча матодир. Уни ҳаммомга кирганда белни бойлаб кирардилар.

[384] Ирбит бозори Ирбит шаҳрида бўладиган ярмарка кўзди тутилмоқда.

[385] Омск – Россия Федерацияси Омск вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Омь дарёси Иртишга қуйиладиган ерда. 1716 й.да Сибирни эгаллаш учун таянч пункти сифатида қурилган. 1782 й.гача Омь остроги, 1782-97 й.ларда ва 1804 й.дан шаҳар. Сибирь казак қўшинлари (1808-1917), Ғарбий Сибирь (1824-82) ва Чўл генерал-губернаторликлари (1882-1917) маркази.

неча эшик орқали фақирни губернатурнинг девонхонасига олиб боришди. Хонада барча амирлар саф тортган ва хона ўртасида олтин курсида губернатурнинг ниҳоятда соҳибжамол хотини ўтирарди. У гўзал гўё юзининг ёғдули нури ёрдамида қоронғу тунни кундуз кунидан ҳам ёруғроқ қилувчи ўн тўрт кунлик ойга менгзар, осмон тоқининг ягона қандили саналмиш офтобнинг жаҳонни ёритувчи чироғи унинг мажлисга оро берувчи чеҳраси нурига тоб бера олмай, унутилиш қаърига қулаган эди. **Байт:**

Моҳ некўст, вале рўйи ту зеботар аз ўст,
Сарв дилжўст, вале қади ту болотар аз ўст.
(*Мазмуни:*
Ой яхши, лекин сенинг юзинг чиройлироқ,
Сарв дилтортар, лекин қоматинг ундан адлроқ).

Бошидан то белигача жавҳарларга кўмилган бўлиб, уларнинг нури хонанинг мармар тошларини ёруғлантириб турарди. Бўйнига кашмирий ҳарир фўта ташлаган, эгнига ниҳоятда нозик зар кўйлак кийганди. Очиқ бошига олмос нишонли катта тароқни сочи узра қадаган бўлиб, шу ўтиришда неча бир нозу карашма ва истиғно ила ўз амирлари билан гаплашмоқда эди. **Қитъа:**

Зулфи худ дар назарам бишкасти,
Хор дар чашми тарам бишкасти.
Эй фаранги, дилу дастат шиканад,
Ҳам сару ҳам камарам бишкасти.
(*Мазмуни:*
Зулфингни кўзим олдида ёйдинг,
Гўё ёшли кўзимга тикан санчдинг.
Эй фарангий, дилу қўлинг синсин,
Ҳам бошим, ҳам белим синдирдинг).

Фақирни кўргач, ўрнидан турди. Бир неча қадам олдинга босиб, пешонамдан ўпди ва қўлимдан тутиб, ўтирган жойига олиб бориб, ёнидаги олтин курсига ўтқазди. Шунда, очиғи, бутун вужудимга «ахир бир талай амирларининг кўзи олдида губернатурнинг хотини томонидан амалга ошаётган бу ўринсиз қилиғи тағин нимаси бўлдийкин», дея титроқ кириб, ўтакам ёрилаёзди. Чунки, бу пайтда ҳали уларнинг бу каби рас-

му одоб ва одатларидан бутунлай хабарсиз эдим-да! Шоир демиш, **байт:**

Бўсае карди ту кофир ин қадар нози ту чист,
Гар пушаймони, биё то боз бар жояш ниҳам.
(*Мазмуни:*
Ўпиб олдинг сен кофир бу қадар нозинг не,
Ўпганинга пушаймон есанг, кел, яна жойига қўяй).

Алқисса, жуда бир етук алфозда ҳол-аҳволимни сўради ва иззат-ҳурмат кўрсатди. Эри губернатур айтган подшоҳ олдига боришим ҳақидаги таклифни у ҳам шу тарзда баён қилди. Мен эсам яна ўша биринчи мазмундаги жавобимни қайтардим ва фурсатдан фойдланиб, бу ҳудудларда юриш учун рухсатнома хати беришини илтимос қилдим. Чунки, Шамай ҳокими менга рухсатнома бермай, бунақа хат Омскда берилишини айтганди. Ул пари чеҳра «биз губернатур буйруғисиз Сиз жанобларига рухсатнома бера олмаймиз», деди. Буларнинг расми бўйича эри йўқ пайти мамлакат ишларини хотини сўрайверади. Шунинг учун мен ҳам рухсатномани губернатур хотинидан тилаётган эдим. Ул қамар сиймодан бу жавобни эшитгач, хўрлигим келиб кетди. Кўз ёшларимни зўрға тийиб, неча бир ғам ва дард билан қўшимга қайтдим. Чунки, мабодо, подшоҳнинг ўзидан хат орқали рухсат сўраладиган бўлса, жавобини олти ой кутиш керак. Шунинг учун фақир ўй ва фикр денгизига чўмдим. Ўртоқ тутинганим савдогарлар бу сўзни эшитиб, фақирни ул кофиристонда иккита хизматкорим билан ёлғиз қолдириб, манзилу мақсад сари равона бўлдилар. Камина иккита хизматкор билан уч кун габрлар орасида боши айланган кўйи ҳайрон ўтирдим. **Байт:**

На аз рафиқ вафо ва на аз ҳаёт умед,
На аз сипеҳр башорат, на аз замона навид.
(*Мазмуни:*
Дўстда дўстлик қолмади, ҳаётдан сўнди умид,
Фалакдан иноят тушмас, замона хушхабарсиз).

Тўртинчи кеча тун яримидан оққанда қўшимда неча бир ғаму ҳасрат билан ўтирган эдим. Иккита хушсурат йигит ва иккита анбар сочли канизак эшикдан кириб келишди ва ўрус тилида

салом бериб, одоб сақлаб туришди. Фақир ўтиришларига ишора қилдим. Ўтиришди ва «Сизни малика чақиряпти», дейишди. Фақир улардан бу сўзни эшитгач, фикр гирдобига чўмдим ва анча ўйлангач, чор-ночор ўзимнинг бир хизматкорим билан губернатур қасри сари юзландим. Етиб боргач, бир неча эшиклардан ўтиб, малика ўтирган жойга кириб бордим. У ўтирган хона жуда улкан бўлиб, ҳаммаёғига тилла суви югуртилган, шифтлари фарангий ойналар билан қопланган, бир нечта кофурий ва мум шамлар воситасида ёритилган хонадан оламга нур таралар эди. Ой юзли канизлар маликанинг икки томони бўйлаб саф тортган ва ул гулрухлар бошлиғи ўзининг бир нечта надими қуршовида хона ўртасидаги заррин курси устида ўтирганча қип-қизил май ичмоқда эди. Бир нечта мутриблар соз чалиб, урус тилида нималарнидир хиргойи қилишарди. Маликанинг кўзи менга тушгач, оловга тушган исириқ каби сакраб ўрнидан туриб, истиқболимга келди. Қўлимдан ушлаб, яна ўзи ёнидан жой берди ва кўп мушфиқона сўзлар айтди. Сўнг май ичишни таклиф қилди. Мен эсам ушбу **байт**ни айтдим:

Донам ки маро қуввати май хўрдан нест,
Боре ба тамошойи шумо меоям.
(*Мазмуни:*
Май ичишга қолмаган-ку менда дармон,
Келдим Сизни кўрай деб яна беармон).

Каминанинг бу сўзлари маликага жуда хуш ёқди ва қайта май ичишга ундамади. Ўз ҳолимга қўйди. Мажлисимиз эса барибир қизигандан-қизиб, ҳар тўғрида сўзлашиб ўтирдик. Ҳар қалай маликанинг дилини шод қилдим. Чунки, бундай ҳаракатлардан умидим қандай қилиб бўлса ҳам рухсатнома хатини қўлга киритиш эди. Бу даврга келиб урус тилида гаплашиш бўйича ҳам анча маҳоратим ортган ва бу ҳам кўп фойда бермоқда эди. Малика менга қараб, «Ҳакимхон, тўғрисини айт, сенингча неча яшар аёллар яхши», деди. Мен, «агар нафси бир-икки бор шаҳват лаззатини татиган ёш аёл бўлса, улар билан яқинлашув заифлик ва сустлик келтиради. Чун демишлар, **қитъа:**

Он занеро ки пушт шуд чу камон,
Нафсаш рост ҳамчу тир шавад.

Суҳбати духтаре ки жон бахшад,
Заҳри қотил шавад чу пир шавад.
(*Мазмуни:*
Орқаси камондек эгилган аёлнинг,
Нафси очилса ўқдек тўғри бўлур.
Жон киритувчи қизнинг суҳбати,
Қариганда ўлдирувчи огу бўлур).

Ўн ёшдан то йигирма ёшгача қизлар хавфсизлик макони ва умид маҳали турурлар. Йигирмадан ўттизгача толиблар дилининг ороми ва роғиблар жонига лаззатдирлар. Ўттиздан то қирқгача мол ва фарзанд эгаси, баланд ҳиммат соҳибидирлар. Қирқдан элликкача ному номус бандида, ризқу иккиюзламачилик ҳузурида, элликдан олтмишгача қора бало, молу мансаб офати, хазон кўрган гулшани, ёмғирда қолган уй, тўлиб оққан чашма, экилмаган ер, ганжсиз аждаҳо, меҳнат ва ранж кони эрурлар. Бу борада айтмишлар, **назм:**

Зан чу зи панжаҳ қадам он сў ниҳад,
Мард ҳамон беҳ ки ба як сў жиҳад.
Зан ки чу аз панжаи панжаҳ бижаст,
Оқибат ул-амр дар афтад ба шаст.
(*Мазмуни:*
Аёл элликдан нарига қадам босса,
Яхшиси эркак бирор томон қочса.
Хотин элликнинг панжасидан қутулса,
Оқибат бош бармоққа бориб тушади).

Фақир бу байтларни ҳам ўрусчага ўгириб айтиб бердим ва: – Эй малика, бу сўзларни ўзимдан чиқариб айтаётганим йўқ. Барча донишмандлар бунга амин бўлишиб, сўнг ўз китобларида ёзганлар, – дея қўшиб қўйдим. Малика бу сўзларни эшитгач, чунонам кулгиси қистадики, ўзини хохолаб кулишдан зўрға сақлаб турди. Сўнг «айтганларингнинг ҳаммаси рост», деди ва булардан кўнгли кўтарилиб, тила тилагингни, дея лутф кўрсатди. Мен ҳам фурсатдан фойдаланиб қолиш илинжида «фақирга паспорт, яъни, рухсатнома беринг», дедим. Малика яна нозу каршма қилди. Бироз вақт ўтгач, ул санамнинг ўта мастлик даражасига етганини кўриб, мен яна олдинги сўзимга қайтиб, кўп ялиниш

билан рухсатномани сўрайвердим. Бу гал ширакайф хоним рухсатномамга муҳр босиб, қўлимга тутқазди ва кетишимга ижозат берди. Саҳар чоғи ўз қўшимга келиб, шукрлар адо этганча ҳеч тўхталмай аравага ўтирдим ва кофиристон томон равона бўлдим. Жуда хурсандлик ва тезлик билан йўл босиб борардим. Ҳаво ҳам қушлар қанот қоқишга мажоли етмас даражада совуқ эди. Ўруснинг араваси худди сандиққа ўхшайди. Ичида бир нечта пўстинимизни устма-уст қат-қат қилиб ётганча кетардик. Фақат кира ҳақини тўлаш пайтигина бошимизни кўтарардик, бошқа пайти эса қаерга кетаётганимизни ҳам билмасдик. Гоҳида эса таҳорат синдириш ва вузу олиш мақсадида ночор аравадан тушар, габрлар бу одатимизни кўриб, устимиздан масхара қилиб кулишарди. Улар исинаётган оловда қизиниб ўтириш ва ётиш учун борсак, бизларга чўчқалар орасидан жой кўрсатишарди. Улар учун бу оддий ҳол бўлиб, чунки, руслар чўчқаларни уйларида ит каби уй ҳайвони ўрнида сақлашарди. Шу пайтларда, қанийди бирон та мусулмон кишини учратиб қолсам, дея орзу қилардим. Кўнглимда шундан бўлак орзу-умид ҳам қолмаган эди ўзи. Шу янглиғ қийинчилик билан йўл босиб борардик. Ўн беш кун деганда Ирбит шаҳрига етдим. Шамай вилоятидан бу ергача карвон йўли ҳисобида икки ойлик масофа бўлиб, биз эса унга ўн етти кунда келдик. Ирбит азим ва обод шаҳар бўлиб, унда ҳар иқлимдан келган тожирлар бор эди. Хусусан, Мовароуннаҳрдан келган савдогарлар кўп экан. Уларни кўриб, қувончим ичимга сиғмай кетди. Анча ахтаргач, ҳалиги кетиб қолган йўлдошларимни топдим. Олий бир қасрга тушдик. Ўша кечаси шукрлар айтганча дам олиб, йўл азобидан қутулдик. Эртаси куни сайр қилиш учун ташқарига чиқдим. Кўз олдимда ниҳоятда катта ва гўзалликда тенгсиз шаҳар турар, унда олий иморатлар қад кўтарган, шаҳар ўртасида бир бозор барпо қилинган бўлиб, жуда ораста ва икки қаторасига қурилган расталари батартиб, баланд-баланд дўконларининг ҳар бири турли-туман матолар билан лиқ тўлган эди. **Байт:**

Ба ҳар сў дўконе шуд ораста,
Муҳайё дар ў ҳар чи дил хоста.
(*Мазмуни:*
Ҳар тарафда ораста дўконлар,
Уларда истаган нарсангиз муҳайё).

Ҳеч бир иқлимда бунга ўхшаши ва тенг келадигани йўқ. Ўрус вилоятида ҳар йили иккита жойда бир мартадан жаҳон бозори бўлади – бири Ирбитда, иккинчиси Макарёда[386]. Бу бозорларга дунёнинг етти иқлимидан савдогарлар йиғилишади. Шу сабабли бир ойгача ул бозорларда чунонам мол тўпланадики, бунақаси ҳеч бир иқлимда бўлмаса керак. Масалан, ўша Ирбит бозорида келишган бир фаранги боланинг турли матолар сотаётганини айтай – ўйлашимча, Мовароуннаҳр бозорларидаги барча молу матоҳларни бир ерга йиғсалар ҳам унинг ўша биттагина дўконидаги молига тенг кела олмаслиги аниқ гап.

Алқисса, бу вилоятда совуқ қаттиқлигидан қор жуда кўп ёғади ва шу сабабли йўлларда ўлиб ётган отларга тез-тез кўзингиз тушиб туради. Бинобарин, савдогарлар араваларига от ўрнига ит боғлаб, юкларини шу жониворлар ёрдамида ташийдилар. Оқшомлари жуда узун, кунлари эса бир тутам. Аммо, ҳозир харобага айланган Булғор[387] ўрнида обод тарзда тикланган Қозон[388] шаҳрида эса ёз фаслида иккиси кам эллик кун давомида хуфтон намозини ўқимайдилар. Чунки, бу ерда аксинча тун қисқа бўлиб, ҳали кечки шафақ кетиб улгурмасдан бурун тонг отади. Ирбитда эса унинг тескариси. Ирбитдан Зулумотгача бир ҳафталик йўл. Туркистоннинг барча вилоятларидан савдогарлар олиб келадиган ёғ ва пилик иплари шу ерда ишлатилади. **Байт:**

Рӯ ба Ҳинд овардани савдогарон бе важҳ нест,
Рӯзгор ойнаро мӯҳтожи хокистар кунад.
(*Мазмуни:*
Савдогарларнинг Ҳиндга бориши сабабсиз эмас,
Ҳаёт ойнани кулга муҳтож қилиб қўяди).

Алқисса, фақир ўша айтганим савдогардан беш юз тиллога баҳо уриб мато олдим ва савдо-сотиқ касби кетига тушдим. Ўн

---

[386] Оренбургдаги Макаровка қишлоғи номи, ҳар йил халқаро савдо бозори шу ерда ўтказилгани учун бу ярмарка шарқ мамлакатларида «бозори Маккора» ёки «Макариё» номи билан тилга олинган.

[387] Булғор – муғуллар босқини даврида хароб этилган қадимий шаҳар.

[388] Қозон/Казан – ҳозир Россия федерацияси таркибидаги Татаристон республикасининг пойтахти.

етти кун тургач, Ирбит вилоятидан чиқиб, юк ташийдиган чопар (почта) аравасига минганча тўрт кунда Туриск (Троицк)[389] вилоятига етишдим. Туриск жуда ораста ва тоза шаҳар экан. Бир неча кун шу ерда сокин турдим. Матоларимни сотиб бўлгач, яна чопар аравага ўтирганча Ўрунбур(г)[390] вилояти томон юзландим. Бир неча масофа йўл босиб ўтгач, Ўрунбурга ҳам етиб олдим. Ўрунбур жуда катта ва обод, бой ва гўзал шаҳар. У анча тепалик ерда жойлашган бўлиб, шаҳар қуйисидан катта дарё оқиб ўтарди. Шаҳарнинг яна бир чеккасига эса ўша катта дарёга кема солиб ўтилади. Ўрунбург ҳам губернатур ўтирадиган шаҳардир. Бу шаҳарда Моваройннаҳр савдогарларидан жуда кўп киши муқим яшаб қолишган. Каминани олий бир уйга туширишди. Шаҳар яхшилигидан фақир ҳам бу ерда бир неча кун яшашни ихтиёр этдим. Каминанинг келганини вилоят губернатури эшитиб, ўзининг икки *маҳрам*ини юборганча қасрига таклиф этди. Камина уларга «ватанидан жудо бўлган, айём шапалоғини еган, фалакнинг кўплаб азобларини чеккан, юлдузи куйган ва толеъси вайрон, неча бор уқубатларга дуч келган, толеъ ёр бўлмаган сабаб хору зорликда қолган, неча бир ўлимлардан омон чиқиб, саёҳат ихтиёр этганча бу диёрга етишган одамман. Шу ҳолимда менинг ҳокимлар билан ўтириб-туришга не ҳаддим сиғсин, ахир», дедим. Губернатурга бу аламли сўзларим маълум бўлгач, мени ўз ҳолимга қўйди. Бир куни подшоҳлик девонхонасига бориб, рухсатномамга қўл қўйдирмоқчи бўлдим. Чунки, Ўрусия расмига кўра, мусофир киши бирон вилоятда қўниб ўтса, ўша ерда ўз рухсатномасига қўл қўйдириши лозим. Шунга кўра камина хатимни подшоҳлик девонхонасига юбордим. Девон мир-

---

[389] Туриск/Троицк – Россия федерациясининг Челябинск вилоятидаги шаҳар. Уй дарёсининг Увелька дарёсига қуйилиш жойида барпо бўлган.

[390] Ўринбур/Оренбург – Урал дарёси бўйидаги шаҳар. Илк бор 1735 й.да Ўр дарёсининг Ёйиқ (ҳоз. Урал)га қуйилиш жойида вужудга келган (номи шундан); 1743 й.дан ҳозирги ўрнида. XVIII-XIX асрнинг 1-ярмида ҳарбий чегара линиясининг асосий истеҳкоми; 1744 й.дан губерня, 1782 й.дан Уфа ноиблиги (наместничествоси)нинг маркази, 1796-1801 ва 1865 й.дан губерня маркази. Казак қўшинларининг ҳарбий ва маъмурий маркази (1748 й.дан). 1850-81 й.ларда генерал губернаторлик маркази.

зосининг кўзи фақирнинг хатига тушгач, дарҳол уни губернатурга элтиб берибди. Фақир қанча ёлворсам ҳам гапимга қулоқ осмади ва «жаноблариниг хатини губернатур олиб қолган, ундан оласиз», деб жавоб берди. Бу воқеадан сал аввалроқ губернатурнинг ҳусну жамолда тенгсиз бир *маҳрами* билан карвонсаройда учрашиб, бироз суҳбатлашиб ўтиргандик. У ҳам губернатур билан учрашишга ундаган эди. Фақир унинг ҳам гапини қабул қилмаган эдим. **Байт:**

Сабза помол аст бар зери дарахти мевадор,
Дар миёни аҳли давлат бору хори бештар.
(*Мазмуни:*
Мевали дарахт тагидаги майса топталишига маҳкум,
Бойлар олдидаги хорлик ва эзилиш юки ундан баттар).

Фақирнинг Ўрус подшоҳининг губернатур ноиби билан учрашгани зикри

Алқисса, эртаси куни фақирингиз ноилож эзилган кўйи губернатур қасри сари юзландим. Қаср олдига етгач, яхшилаб разм солдим. Қаср шаҳар четида дарёга қаратиб қурилган экан. Энди гўзаллигини асти қўяверасиз. Ҳашаматли ва бир неча табақадан иборат бу кошона деразаларига фарангий ойна солинган, ҳаммаси дарё томонга қараб очилади. Қаср рўпарасида ва дарё томонда кичик бир тўқай бўлиб, шу дарё қирғоғига жойлашган. Жуда катта-катта дарахтлари бор. Ўша тўқайнинг бир таноб ерини қаср рўпарасидан очиб, ерни чунонам теп-текис қилган ҳолда йўлак хиёбонлар яратишган, ўтирадиган дам олиш ўриндиқлари ясашган. Буларни кўриб ақл ҳайрон қолади.

Хулласи калом, фақир қасрга кирдим. Қарасам, карвонсаройда мени таклиф қилган ўша йигит кат устида масза қилиб уйқуни урмоқда. Ўша томонга қараб юрдим ва ёнига бориб, густохлик қилганча, дам олиб ётган бу йигитнинг қўлини қаттиқ қисдим. Мастона кўзларини очиб, менга қаради. Мени кўриб, дарров сапчиб ўрнидан турди ва хурсанд бўлиб, ҳурмат изҳор этди. Сўнг зудлик билан либосларини кийиб, мен губернатурнинг олдига бораман, деди. Мен ҳам, жуда яхши, дедим. *Маҳрам* бизни қолдириб, ўзи губернатур ҳузурига ошиқди. Бироздан сўнг чопқиллаб келди-да, ташриф буюрсинлар, губернатур Сизни

кутмоқдалар, деди. Ўрнимдан туриб ул жонон йигит билан бирга қасрнинг губернатур ўтирган жойи томон йўналдик. Губернатур қаршимизга чиққанча кутиб олиб, зўр ҳурмат билан ичкарига бошлади ва «Сизнинг ўз вилоятингиздан чиққан кундан бошлаб бошингиздан кечган воқеалардан тўла хабардормиз. Менинг муддаоим шуким, Сиз жаноблари Петрбур(г)[391] шаҳрига бориб, подшоҳимиз билан учрашсангиз, чунки подшоҳимиз Сиз билан ана шундай мулоқотни орзиқиб кутмоқдалар. Аммо, бизнинг расму қоидамизда бирор кишини зўрлик билан подшоҳ ҳузурига юбориш деган гап йўқ. Бизнинг қонунларимиз, одоб ва расмурусумимиз сизларники кабидир. Йўқса, то шу кунгача Сиз жанобларини аллақачон подшоҳ олдига жўнатган бўлардик», деди. Мен унинг сўзларига жавобан: – Ҳа, албатта, юртингизнинг қонунлари мақбуллигидан камина мана бир неча вақтдан бери бу ерларда бемалол яшаб юрибман. Агар вилоятингиз бизнинг Мовароуннаҳр сингари бўлганда эди, бир кун муқим туриш ҳам амир маҳол бўларди, – дея, ушбу **байт**ни ўқидим:

Биист он жо ки озоре набошад,
Касеро бо касе коре набошад.
(*Мазмуни:*
Озор етмайдиган, бировнинг биров ила
Иши йўқ жойда муқим тургину, яша).

Губернатур бу байтни эшитиб, жуда хурсанд бўлди. Бироздан сўнг рухсатномамни сўраб олдим, шу аснода эса губернатур яна бир бор подшоҳ олдига боришим ҳақидаги таклифини ўртага солиб, анча ўтинди. Фақир ҳам губернатурга тағин ўша аввалгидек қилиб рад жавобини бердим. Қараса, осонликча розилик оладиган эмас, шунинг учун ўз ҳолимга қўйишга мажбур бўлди. Аммо, ушбуларни қўшимча қилди: – Агар бу бегона шаҳарда зериксалар, кўнгиллари тусаган пайти бемалол чорбоғимизга ташриф буюришлари мумкин.

Губернатурнинг шаҳардан бир фарсах масофа ташқари ерда чорбоғи бўлиб, унинг рухсатисиз ҳеч бир кимсанинг бу чорбоққа

---

[391] Петрбург/Питербург/Санкт-Петербург – Россия императори Петр I янги пойтахт сифатида қурилган шаҳар.

боришга ҳадди сиғмасди. Гўзаллик ва яхшиликда кўнгилга сурур бахш этувчи бир мавзеъ ва тенгсиз кўкаламзор ер эди. Ямяшил ўтлоқзорининг уфқи осмон шифтига туташган, экин-тикинлари саранжом-саришта ва атр сочувчи райҳонлари аксидан қуш қаноти товус думидек бўлиб кўринарди. Мевасиз дарахтлари сон-саноқсиз бўлиб, аммо, иқлимининг совуқлигидан мевали дарахтлардан холи эди. Ўрусиянинг Аштархон[392], Саратов[393] вилоятларидан бошқа қисмларининг ҳаммаси шундай мевали дарахтлар ўсмайдиган минтақалардан иборат. Бироқ, бу ердаги тўқайда онда-сонда бир-иккита мевали дарахт учраб қоларди. Мазкур чорбоғда олий иморатлар қурилган бўлиб, ҳар хил мевали дарахтлар ва анвойи гулларни ҳам ёғоч челакларга ўтқазиб ўстиришганди. Қишда бу дарахтларни совуқ уриб кетмаслиги учун шишадан катта-катта хоналар қуриб, ўшанга кўчириб ўтиришар ва ичини ўтин ёқиб қиздириб, шу тариқа уларни парваришлаб, қиш совуғидан асраганча ўстиришарди. Агар бошқа бирон жойга ўтқазиш лозим бўлса ёки яна битта чорбоғ яратиш зарурати туғилса, мутасаддилар дарахтлар ва гулларни челаги билан бирга ўша ерга кўтариб олиб бориб ўтқазишади. Хиёбон қилишадими ёки олтига-олти, еттига-етти қилиб майдон яратишадими, кўнгилларига қай шаклда ясама ва кўчма чорбоғ яратмоқчи бўлсалар, ўша ҳолатда бунёд этишаверади. Мазкур чорбоғдаги мевали дарахту гулларнинг ҳаммаси беш юзта челакда

---

[392] Аштархон – бугунги Астрахань. Олтин Ўрданинг инқирози натижасида вужудга келган давлатнинг пойтахти бўлган. XIV асрда Олтин Ўрда амири Ҳожи Черкас Аштархон шаҳрини босиб олиб, уни алоҳида мулкка айлантирган, тахминан 1459-60 й.ларда эса бу мулк узил-кесил мустақил бўлиб олган. Аштархоннинг биринчи ҳукмдори Катта Ўрда хони Аҳмаднинг биродари Маҳмуд бўлган. Хонликнинг тахм. ҳудуди: шарқда Нўғай Ўрдагача, жанубда Терек, ғарбда Кубань ва Дон дарёларигача, шимолда Сарой шаҳригача. Аҳолиси туркийзабон қабилалардан иборат бўлиб, асосан кўчманчи чорвачилик, қисман балиқ овлаш, овчилик ва деҳқончилик билан шуғулланган. 1556 й. хонлик рус қўшинлари томонидан босиб олинган.

[393] Саратов – Россиядаги шаҳар (1780 й.дан), Саратов вилояти маркази. Волга дарёсининг ўнг соҳилидаги йирик дарё бандаргоҳи (порт). 1590 й.да қалъа сифатида барпо қилинган. 1780 й.дан Саратов ноиблигининг, 1797 й.дан Саратов губернияси маркази бўлган.

парвариш қилинаётган бўлиб, барчаси вояга етган эди. Аммо, меваларининг маза-матраси йўқ. Фақир челакдаги бу гуллардан бир этак ва мевасидан атиги иккита шафтолу узгандим, боғбоннинг жуда жаҳли чиқди. Бироқ, губернаторнинг топшириғи шундай бўлгани сабабли бечора тишини-тишига қўйиб, чидашга мажбур эди. Шунда фақирнинг тилидан ушбу **байт** жорий бўлди:

Богбон, гул нагирифтам, ба ман озурда мабош,
Пораҳойи жигар аст ин ки ба доман дорам.
(*Мазмуни:*
Эй богбон, гул олмадим, мендан ўпкалама,
Бу этагимдагилар юрагимнинг бўлаклари).

Шафтолидан биттасини юзимни буриштириб едим, иккинчисини эса шаҳарга олиб бордим. Умрида мева кўрмаган кишилар бундай ажойиботни кўриб ҳангу-манг бўлиб қолишди. Шафтолини қўлма-қўл қилиб айлантиришди. Шунинг учун ҳам бу ерларда мева ўта қадрли бўлиб, мабодо, биронта мевали дарахт бўлса, гуллай бошлаш пайтиёқ дарахт тагига биронтаси гулга шикаст етказмасин, деган мақсадда огоҳлантириш ёзувини битиб қўйишади.

Алғараз. Ўша пайтда ул шаҳарда бир армани қиз тилларга тушган бўлиб, агар пари бу гул андомлининг ҳусну жамолини кўрса рашкдан эси оғар, ҳуру фаришталар бебаҳо қимматга эга ҳусни олдида жон нисор қиларди. Бу париваш юзининг оташида дил исириқ донасидек куяр, ақл ва сабр матосини ғорат қилган ҳинду қора холи жону дил нақдини ўғирлар эди. Жоду кўзидан маст нигоҳи билан бирор ҳусн мухлисига қиё боқса, девона қиларди. **Байт:**

Шўх армани духтар, ёри исавий миллат,
Ё биё мусулмон шав, ё маро насоро кун.
(*Мазмуни:*
Эй шўх армани қиз, Исо миллатли ёр,
Кел ё мусулмон бўл, ё мени насоро эт).

Ул пари юзли гоҳида товусдек мастона сайр этиш учун шаҳар кўча ва расталарини айланар, хосу авом уни кўриш учун ёнига ёпирилиб келишарди. Вилоят ҳокими губернатур ҳам ул пари

қоматли армани қизга ошиқ эди. Бир куни қўшимда ўтирган эдим. Мовароуннаҳрнинг бир тўда савдогарлари олдимга келиб, тўйимиз бор эди, жаноблари бизга губернатурдан рухсат олиб берсалар, уч-тўрт кун давом этадиган тўйимизни чорбоққа бориб ўтказсак, дея илтимос қилишди. Фақир уларнинг сўзларини қабул қулоғи билан эшитиб, губернатор ўтирган қаср томон юзландим. Губернатурнинг хос қасрига етсам, *маҳрами* кўринмади. Аммо, бироз фурсатдан сўнг пайдо бўлиб, губернаторнинг муҳим ишлари бор, не хизмат бўлса, марҳамат, менга айта қолинг, бажараман, деди. Фақир воқеани гапириб бердим. *Маҳрам* сўзларимни эшитгач, дарҳол ўрнидан туриб, ичкари кетди. Кўп ўтмай, тез-тез одим ташлаганча, лабида табассум билан олдимга келиб, жанобларини губернатор чорламоқдалар, деди. Фақир дарров у билан ичкари сари йўналдим. Бир неча эшиклардан ўтиб губернатурнинг хос хонасига кириб бордим. Қарасам, ўша армани қиз ўн тўрт кунлик ой каби оламни ёритганча ширакайф тарзда олтин курсига ёнбошлаб ўтирибди. **Рубоий:**

Гар бода хури ту бо хирадмандон хур розат надорад,
Ё бо санами шакарлаби хандон хур бо ту нигарад.
Бисёр махур, хўй макун, фош масоз ҳамчун асрор,
Кам-кам хуру пинҳон хур, кас пай набарад.

(*Мазмуни:*
Май ичсанг оқилу доно билан ич, сиринг билан иши йўқ,
Ё шакарлаб кулгули санам билан ич, сенга қиё боқар.
Кўп ичма, қилиқ қилма, сиринги фош этма ҳеч,
Оз-оз ич, яширин ич, бировга билдирмай ич).

Губернатурнинг кўзи менга тушиб, ўрнидан турди. Ўз жойига ўтқазиб, меҳрибонлик билан: Жанобларини жуда ҳурмат қиламан, шунинг учун ҳам ушбу хос суҳбатимизга таклиф этдим, деди. Мен ҳам ўз хурсандчилигимни билдирдим. Ул пари камина ҳақида губернатурдан сўраб-суриштирди. Губернатур эса унга ётиғи билан тушунтирди. Қизнинг каминага нисбатан марҳаматли нигоҳидан мен билан суҳбатлашиш иштиёқи борлигини сездим. Шу зайл қиз билан ҳар тўғрида гаплашиб ўтирдик. Суҳбатимиз жуда қизиди, париваш иложи борича мендан кўпроқ нарсалар ҳақида сўрар ва мен ҳам қониқарли жавоблар берар эдим. Шу орада губернатур бир иш билан ташқари чиқиб кетди. Фа-

қир ёрни рақибсиз кўриб, эй нозанинлар сарвари, бир қийин саволим бор эди, ҳал қилсанг, дедим. Қиз, айтгил, деди. Мен эсам: – Гул бу янглиғ баҳорий чеҳранг олдида ўз тароватини арзимас нарса деб билувчи ва ой нақшу нигорли юзинг олдида қадрсиз бир шиша бўлиб кўринувчи бир гўзал ва нозанин бўлатуриб, бу бадбашара дев билан қандай қилиб ошно тутина қолдинг? Бу сингари шайтонга қандай қилиб кўнгил қўймоқдасанки, бу узук ҳар бир Аҳриман девнинг муддао узугига тўғри келавермайди ва бу ҳангома эшиги ҳар қандай ошиқнинг илтимос калити билан очилавермайди, саъва қачон булбул билан ҳамзабонлик лофини урибди, сен ундай ов эмассанки, ҳар қандай овчининг ҳам домига тушаверсанг, ул дарахт эмассанки, ҳар қандай шамол эсиши билан ҳаракатга келаверадиган. Ахир демишлар, **байт:**

Пари нуҳуфтаруху дев дар карашмаву ноз,
Бисўхт ақл зи ҳайрат ки ин чи булажабе аст?
(*Мазмуни:*
Пари юзи гамгин, дев карашмаву ноз ила,
Ақл ҳайратдан куйди, ахир бу не сир-синоат?) –

дедим. Шундан сўнг ул гулбадан бу сўзларни эшитиб, бир миқдор кулишга бошлади. Аммо, кейин бошини олдига қуйи солиб, фикр денгизига шўнғиди. Бироздан сўнг бошини кўтариб, йиғлашга тушди. Этак-этак гавҳарни юзи гулбаргига тўкиб, деди, **байт:**

Сир аст дар ин сина ки гуфтан натованам,
Гуфтан натавонам, нуҳуфтан натавонам.
(*Мазмуни:*
Сир бор бу синамда, айта олмасман,
Айта олмасман, аммо, айтмай тура олмасман). –

Сўраб нима қиласиз. Шариф чаманнинг гули, тижорат қутисининг дури эдим. Аслим сўрсанг ўзим Боку[394] шаҳрининг катта савдогарлари хонадонидан, кажрафтор фалакнинг ўзгарувчанлиги касофатидан отам билан бирга йўлимиз шу шаҳардан ту-

[394] Боку – Озарбайжон пойтахти.

шиб қолди..., – қизнинг ҳикояси айни шу ерига етганда эшикдан губернатур кириб келди ва ул пари чеҳра жим бўлиб қолди. Ҳикоясининг бошини эшитганим билан юрагим яраси янгиланди ва кўкрагимда ғам денгизи тошди. Начора, қизнинг бошидан кечирганлари шу зайл менга қоронғу бўлиб қолди. Бироздан сўнг губернатур фақирга кетишим учун рухсат берди ва ул гулбаданни кофир ёнида қолдирганча қўш ташлаб ўтирган уйимиз сари минг бир ҳасратда қайтдим. Ушбу байт тилимдан жорий бўлди:

Дастам намерасад ба гиребони орзу,
Зогон хўранд меваи шохи баландро.
(*Мазмуни:*
Қўлим етмас орзулар ёқасига, нетай,
Баланд шох мевасини қарғалар ер).

Ҳалигача ул пари саргузаштини охиригача эшитмаганим ҳасрати юрагимдан кетмайди ва демишларки:

Як бор рухи нигор дида ҳавас аст,
Дар орзуйи ду бора бисёр кас аст.
(*Мазмуни:*
Бир бор ёр юзини кўрмоқ ҳавасдир,
Икки марта кўрмоқ орзуси кўпда бор).

Эртаси куни савдогарлар билан чорбоққа чиқиб, ўтириш ва зиёфат ташкил қилдик.

Каминанинг Ўрус подшоҳи билан мулоқот қилгани ва унинг мен дарвишга марҳаматлар кўрсатгани зикри

Ўша кезларда Ўрус подшосининг сайру томоша мақсадида бу вилоятга келаётгани хабари тарқалди. Халқ уч кун давомида подшоҳни интизорлик билан кутди. Тўртинчи куни хосу авом хурсандчилик ва кўнгиллари қувончга тўлган ҳолда шаҳардан ташқарига ошиқиб, дала-даштни тўлдириб юборишди. Ўша куни эркак ва хотин-халаждан йиғилган оломон сони шу даража кўп эдики, ислом аҳлининг бирон-бир ҳайити ёки Наврўзида ёки куфр аҳлининг биронта байрамида бунга ўхшагани кузатилган эмасди. Фақир губернатур қасри олдига келиб кутиб тургандим.

Ногоҳ учтаси олтиндан, учтаси эса кумушдан ясалган ва ҳар бирига ўн олтита от қўшилган олтита арава неча бир дабдаба билан келиб қолди. Ўша олти аравадан биттаси ҳеч тўхтовсиз катта бутхона эшиги олдига борди Ана шу аравада подшоҳ борлигини сездим. Ҳақиқатдан ҳам мазкур аравадан подшоҳ битта хос *маҳрами* билан тушиб келди ва дайрга кириб кетди. Подшоҳнинг чўқиниб, ибодат қилиши икки соатга чўзилди. Шунгача шаҳарнинг бутун аҳолиси мазкур ерга тўпланиб улгурдилар. Подшоҳ ҳам чиқиб, қаср сари юзланди. Шаҳар халқи икки томонда сафга тизилиб, бош кийимларини силкитар эдилар. Подшоҳ ҳам бош кийимини ечиб, қўлида тутганча уларга қарата силкита бошлади. Қаср томон юриб, губернатур ва битта вазир, битта хос *маҳрами* билан бирга кўшкка чиқди. Яхшилаб тикилиб қарадим: истараси иссиқ, хушрўй ва баланд қад-қоматли, буғдойранг подшоҳ бўлиб, кўзи ғилайроқ эди. Подшоҳ қасрга чиқди ва чўнтагидан битта дурбин чиқариб, ён-теваракни кузатди. Бироздан сўнг қаср ичига кириб кетди. Томоша учун келган халқ ҳам уй-уйига тарқаб кетишди.

Эртаси куни шу минтақа қўшинининг йиғилиши ва подшоҳга кўриниш бериб, унинг қўлидан улуфа-маош олишлари борасида жар солдилар. Бу хабар шаҳар ҳокимлигига қарашли барча жойларга етиб боргач, эртасига чунонам аскарлар йиғилдики, оёқ қўйишларига жой топилмай қолди. Подшоҳ эса тоғ сағрили тулпор отига миниб, неча бир шон-шавкат билан ташқари чиқди. Шу мавзеда катта, кенг ва теп-текис бир майдон бўлиб, хосу авом барчани шаҳардан ташқарига чиқариб, мазкур майдонга олиб келишганди. Унда отлиқ қўшинлар бир томонда саф тортиб туришди. Йигирма мингтача отлиқ бор эди. Бир томонда тўпхона билан бирга қирқ минг саллот тизилди. Бир томонда подшоҳ ўзининг амирлари билан саф тортди, яна бир томонда эса шаҳар аҳолиси. Шундан сўнг подшоҳ бир бошдан айланиб, қўшинни назардан кечирди. Сўнг худди урушдаги каби ўқ отиш машқларини бажаришни буюрди. Бу фармонни эшитган заҳоти саллотлар бир нечага бўлиниб, неча хил усулда бир-бирига ёпиша кетдилар. Ўқсиз бўлса-да, ўт очилиб, бутун оламни милтиқ овозлари тутди. Шундан сўнг подшоҳ тўп машқини ўтказишни буюрди. Майдонда юзта тўп бор эди. Чаққон қўл тўпчилар росмана урушдаги сингари бир-бирига қарата тўп отишга киришдилар ва еру кўкни тўп садолари қоматга келтириб, жаҳон Зулумот олами каби

зим-зиё бўлиб, қоп-қоронғулик билан чўлғанди. Подшоҳ қараса, иш катталашиб кетмоқда, дарҳол машқларни тўхтатишга буйруқ берди. Анчадан сўнг олам яна ёруғлашди. Қарасак, булар ўйин машқлари бўлишига қарамасдан, тўққизта одам тўп оташида куйибди, учта киши одам роса кўплигидан оёқ остида қолиб, ҳалок бўлибди. Шундан сўнг подшоҳ у ердан фаридуний шавкат билан шаҳар томонга қайтиб, қасрга келиб тушди ва шаҳарни уч кун давомида ойнабанд қилиб безаш, уч кеча мобайнида чароғон қилиб ёритиш борасида фармон берди. Бу буйруқ бутун шаҳар бўйлаб ёйилгач, халқ шаҳарни чунонам ойнабанд қилиб безатишдики, олам ойна нурларига ғарқ бўлди. Кечалар кундуз кунгидан ҳам ёруғроқ қилиб ёритилди. Фақир бир кўчарастада катта қандиллардан уч юзтасини осиб қўйишганини кўрдим. Уларнинг ҳар бирида қанчалаб шамлар ёниб турарди. Қолганини ҳам шундан қиёс қилаверинг. **Мисраъ:** Чароғони фалак муфт тамошост (Фалак ёруғлиги текин томошадир). Алқисса, айтганимдек, губернатур қасрининг дарё томонга қараган жойидаги тўқайзорда бир таноб бўш ер бўлиб, подшоҳ ўша ерга мадраса пештоқига ўхшатиб ёғочдан баланд бир иморат монанд уй тиклашни буюрди. Ўша куниёқ бир нечта эпчил усталар ишга тушиб, ёғочдан баланд бир тоғ ясадилар. Ичига тахталар билан деразага ўхшаш шаклларни ўрнатдилар. Бир неча аравада ҳар хил рангли шишадан нозик қилиб қуйилган қандилларни келтириб, доно усталар уларни дарахт шаклида ўз ранги бўйича жой-жойига қўйиб ўрнатишди ва ёғоч тоғ ичида бўш ер қолмади. Бу қандилларни энди тоза мой билан ёқишди. Машъала ёруғлиги шишаларга тушиб, ҳар бир шиша ўз рангида товланди. **Мисраъ:** Аз шиша ҳамон барун тароват ки дар уст (Шиша идишдан унда бор тароват чиқади-да). Узоқдан қаралса шиша ва дарахтлардан пайдо бўлган тоғ кўринади. Олов ичида олов ёнган ва ул олов тоғи акси дарёга тушиб, дарёда ҳам олов тоғи ҳосил бўлмоқда эди. Шаҳарнинг подшоҳ ўтирган томони ва дарё соҳили томоша учун ёпирилиб келган тўда-тўда эркагу-аёллар билан тўлди. Улар сони икки юз мингдан кўпроқ эди. Ўша тун олам шундай чароғон ва равшан бўлдики, бунақасини ҳали кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бўлса керак. Айтишларича, мазкур оқшомги ёритиш ишларига кетган харажатни ҳисоблаб кўришса, ўн икки минг тилло сарфланган экан.

Эртаси оқшомда фақир ўз уйимда мовароуннаҳрлик бир нечта савдогарлар билан суҳбат қурганча гаплашиб ўтиргандим,

тўсатдан эшикдан губернатурнинг ўша *маҳрами* ёнида подшоҳнинг хос *маҳрами* билан кириб келди. Одоб билан юриб келиб, қўлимни ўпди ва ёнимга ўтирганча «подшоҳ ҳол-аҳволингизни сўратиб юборди ва демоқдаларки, Муҳаммадҳакимхон вилоятимизга хуш келибдилар» деди. Фақир қўрққанча эгилиб, жавоб тарзида ҳурмат юзасидан таъзим қилдим. Бироздан сўнг эса *маҳрам* «подшоҳ меҳр-муҳаббат кўрсатиб, Ҳакимхон ҳузуримизга келиб, бирор соатча биз билан суҳбат қуриб кетсинлар демоқдалар», деди. Фақир подшоҳнинг бу янглиғ марҳамат қоришиқ сўзларини эшитгач, кўнглимга уни кўрмоқ истаги келди. **Мисраъ:** Нодида туро зи дида дўстар доштамат (Сени кўрмай туриб, кўрганимдан ортиқроқ даражада меҳрим тушди). Алқисса, фақир қабул бармоғини кўзим устига босиб, *маҳрам*лар ҳамроҳлигида аравага ўтирдим ва ўша ярим кечада подшоҳ саройига йўл олдим. Қаср яқинига етгач, аравадан тушиб, кўшк ичи сари юрдим ва бир неча хоналардан ўтиб, подшоҳ ўтирган хонага кирдим. Хона эшигидан кирганим заҳоти подшоҳнинг назари менга тушди ва дарров ўрнидан туриб, мен томон бир неча қадам босди. Ёнимга келиб, қўлимдан тутганча етаклаб бориб, ўз ёнидан жой берди. Уларнинг қоидасича бирор киши келса ўрнидан туриб кутиб оладилар, айниқса, улуғзода бўлса, яна ҳам ана шундай эҳтиром билан иззат кўрсатадилар. Подшоҳ ўрус тилида яхши тилакларни изҳор этганча сўзлашга киришди. Каминa ҳам ўрисча тўлақонли жавоблар бердим. Бу вақтга келиб ўрис тилини ҳам яхшигина ўрганиб олгандим, буни кўрган подшоҳ менинг тил билиш қобилиятимдан жуда хурсанд бўлди. Подшоҳ олдида тўрт вазир ўтирганди. Тўққизта хушқомат *маҳрам* жавоҳирга ғарқ бўлиб, қадларини ғоз тутганча тик туришарди. Даврада Чингизхон авлодидан бўлмиш икки нафар қозоқ хони ҳам ўтиришарди. Лекин улар зеҳнининг ёзув тахтаси билим нақшидан холи ва вужудлари ҳунар усулидан йироқ бўлиб, суҳбатлашув илмидан бирон нарса ўқимаганлари учун даврадаги гаплардан бошлари қотиб, гаранг ҳолда ўтирар эдилар. Шунингдек, подшоҳ билан суҳбатлари асносида айрим ноўрин ҳаракатлар ва қўпол жавоблар ҳам улардан содир бўлган экан. Подшоҳ шу сабабли уларни масхаралаб, ўз вазирларига кўз қири билан айрим имоларни қилиб ўтирарди. Қозоқ хонлари эса нос чекиш каби ўз ишлари билан овора эдилар. Мажлисда нима гаплар бўлиб ўтаётганидан бехабар ўтирардилар. Бу ҳолни кузатиб, уларнинг

суҳбатидан подшоҳнинг нечукдир кўнгли қолганини сездим. Подшоҳ менга боқиб, нега булар сўзга тушунмайдилар, деди. Фақир дарҳол ушбу **байтни** ўқидим:

Аз фазлу ҳунар агар бипурси,
Сарпанжа гирифтан асту ёнбош.
(*Мазмуни:*
Илму ҳунардан сўрасанг, ишлари
Елка қашламоқу ёнбош олмоқдир).

Подшоҳ, бу форсча байтни ўрисчага таржима қилинг, биз ҳам билиб қўяйлик, деди. Фақир дарҳол ўрисчага таржима қилдим. Бу байт маъносини тушунтирганим ҳамон подшоҳни шундай кулги кўтардики, хохолаб кулишдан ўзини зўрға тутди. Бироздан сўнг қозоқ хонларига кетишлари учун рухсат берди. Мен билан подшоҳ ўртамиздаги суҳбат жуда ҳам қизиб, авжига минганидан ўша кечаси бошқа ҳеч кимсани ҳузурига таклиф қилмади. Мен билан ҳар тўғрида сўзлашди. Айниқса, Моваруннаҳр аҳволи борасида кўп сўраб-суриштирди. Саҳарга яқингина каминага кетиш учун ижозат берди. Яна ўша *маҳрам*лар мени ётоғимга олиб келиб қўйиб, ўзлари қаср сари қайтиб кетишди. Эртаси куни подшоҳ шаҳарни сайру томоша қилиш мақсадида неча бир дабдаба билан ташқари чиқди. Шаҳарни сайр этгач, карвонсарой, лашкаргоҳ, суратхона ва Афлотун сифат табиблар беморларни даволайдиган касалхоналар ҳамда ҳаромзода болалар уйини бориб кўрди. Ҳаромзода болалар уйи деганимиз, бу ерда бир расм бўлиб, унга кўра қаерда ҳаромзода бола туғилса, онаси кечаси келтириб, ўша тарбия уйининг белгили жойига туққан боласини қўйиб кетади, уй мутасаддиси ҳаромзода болани олиб, тарбиялаш учун расмийлаштиради. Ўрусиянинг ҳар бир шаҳрида ноқонуний туғилган болаларни асраб, парваришлаш учун бир неча жойда ана шундай уйлар қурилган. Уларнинг кийим-кечаги ва овқати ҳам подшоҳ таъминоти ҳисобидан берилади. Бундай болаларни ўқитиш учун ўқитувчилар тайин қилинган. Ҳар бир шаҳарда бир неча минг ноқонуний туғилган болалар ана шу тарзда тарбияланиб, улар вояга етиб улғайгач, билимига қараб подшоҳлик ишлари билан машғул бўладилар. Уларни «подшоҳ фарзандлари» деб аташади. Хуллас, подшоҳ сайру томошадан бўшагач, шаҳар қамоқхонаси сари йўналди. Шаҳар халқи йиғилиб,

қамоқхона дарвозаси олдини оломон босганди. Иттифоқан, фақир ҳам ўша томошачилар орасида томоша билан машғул бўлиб, подшоҳ қамоқхона эшиги олдига келиб, аравасидан тушди. Қамоқхонага кирмоқчи бўлиб турганида, ногаҳон, кўзи менга тушиб қолди. Дарҳол олдига чорлаб, қўлимдан ушлаганча қамоқхона томон йўналди. Томоша учун келган одамлар бу воқеани кўриб, подшоҳ бунчалар марҳамат ва илтифотлар кўрсатаётган бу киши ким бўлди тағин, дея ўй денгизига ғарқ бўлдилар. **Байт:**

Мажнун ба кўҳу даштu биёбон гариб нест,
Ҳар жо ки рафт хайма заду боргоҳ сохт.

(*Мазмуни:*
Мажнун тоғу даштда ёлғиз, бегона эмас,
Қайга борса чодир тикиб, сарой қурди).

Подшоҳ ва унинг тўрт вазири ҳамда ўн нафар *маҳрам* ҳаммамиз биргалашиб, бир неча эшиклардан ўтгач, қамоқхона ичига кирдик. Қарасам, катта бир сарой, хоналари ҳам кенг ва темир панжаралардан ясалган. Хоналарнинг кўпчи темирдан. Дев келбатли ва шайтон сифатли посбонлар бу хоналарни қўриқлаб туришарди. Ҳавоси ёмонлигидан бу жой олдида дўзах оташи ҳеч гап эмасди. Бундай жойни кўриб, ҳушим бошимдан учди ва вужудимни изтироб эгаллади. Танимга титроқ тушиб, шамолдаги тол каби қалтирай бошладим ва қўрқувдан юзимдан челак-челак тер оқа бошлади. Оғир жиноят қилган маҳбусларни гуруҳ-гуруҳ қилиб жойлаштиришган ва бу қийноқ хоналарида уларни турли-туман азобларга дучор қилишарди. Гапнинг қисқаси шуки, подшоҳ хоналарнинг барчасига бир-бир бош суқиб кўриб чиққач, менга юзланиб, Сизнинг вилоятда ҳам шундай маҳбусхоналар борми, деб сўради. Фақир эсам, йўқ, бўлмайди ҳам, дея жавоб бердим. Бироздан сўнг ташқари чиқдик. Подшоҳ ўз аравасига ўтирди. Менинг эса губернатур аравасига ўтиришимни имо қилиб билдирди. Биргалашиб қасрга кетдик. Подшоҳ манзилига етгач, зиёфат ўтиришини ташкил қилди. Ўйинчи-ю, кўз бойлоғичлар бу ўтиришда рақс ва кўз бойлаш санъатларини намойиш қилишди. Уларнинг ўйинлари ҳеч ақлга сиғмасди. Қора магияси ҳам, оқ магияси ҳам бунақасини тушида кўрган эмаслар. Агар буларнинг ҳар бирини китобат қайдига киритмоқчи бўлсак, сўз узоққа чўзилади. Хулласи калом, ўтириш тугагач, подшоҳ ками-

нага юзланиб: – Муҳаммадҳакимхон, биз билан бирга пойтахт Петербур(г) шаҳрига боришингиз керак, – деди. Фақир: Подшоҳ соҳиби ихтиёрдирлар, – дея жавоб бердим.

– Илгарироқ таклиф этганимизда нега бормадингиз? – сўради подшоҳ.

– Муҳаммадалихон моданинг қамоғида пайтим «агар шу ҳибсдан эсон-омон қутулсам, то байтуллоҳ зиёратига бормагунимча, ҳеч бир ерга бориш орзусини қилмасмен», дея аҳд қилган эдим. Шунинг учун бирор жойга бора олмайман, – дея жавоб қайтардим.

– Сизларнинг қиблалнгиз жуда узоқ ва йўллари ҳам хатарли, – деди подшоҳ. Мен эсам қуйидаги **байт**ни ўқидим:

Дар биёбон чун ба шавқи каъба хоҳи зад қадам,
Сарзанишҳо гар кунад хори мугилон гам махўр.
(*Мазмуни:*
Саҳрода каъба шавқи билан қадам ташлангани учун,
Мўғилон тиканларидан озор етса, гам ема).

Сўнг, бу қасамимга содиқман, агар бир сочим толаси бошимга тиғ бўлиб санчилса ҳам бу йўлдан қайтмайман, агар ҳар бир кипригим кўзимга қилич бўлиб санчилса ҳам бошқа ишни устун қўймайман, **Мисраъ:** Ҳар ки майли ганж дорад ранж мебояд кашид (Кимки ганжга эга бўлмоқчи эса, ранж ҳам тортиши лозим), – дедим. Подшоҳ бу сўзимни эшитгач, ихтиёрингиз, аммо, қайтишда албатта ҳузуримизга келинг, иззат-ҳурмат билан кутиб олиб, вақтингизнинг хуш ўтишига ҳаракат қиламиз, деди. Мен, «жуда яхши, жоним билан», дедим. **Мисраъ:** Агар умр бувад ба хизмат бирасам (Агар умр вафо қилса, ҳузурингизга етишаман).

Подшоҳ битта носдон ва ўзининг олмос узугини уч юз олтин танга билан бирга инъом қилди ва «Ушбу Муҳаммадҳакимхон Ўрусиянинг қайси мамлакатига борса иззат-ҳурмати жойига қўйилсин» деган хат берди. Бу воқеа 1240/1824-25 йили рўй берганди[395]. Подшоҳ эртаси куни ўз давлатининг пойтахти Петербур(г) сари қайтиб кетди.

---

[395] Бу император Александр I – (1777.12.12, Петербург - 1825.19.11, Таганрог) Россия императори (1801-1825). Отаси император Павел I саройдаги фитна оқибатида ўлдирилгач (1801), тахтга ўтиради.

Фақирнинг неча бир меҳнат ва машаққат билан Аштархон вилоятига боргани зикри

Бир неча кундан сўнг ул шаҳардан чиқиб, иккита хизматкорим билан Аштархон томон юзландим. Анча масофани босиб ўтгач, Ҳабиқ қалъаси (?)га кириб бордим. Бу ер анча катта ва обод бир шаҳар бўлиб, уч кун давомида шу ерда ҳордиқ чиқардим. Сўнг бу ердан Аштархонгача қирқ кунда бориладиган барчага маълум йўлни қўйиб, унча таниш бўлмаган йўл билан манзилу мақсад сари равона бўлдим. **Мисраъ:** Роҳ агар ҳамвор бошад шиква аз дури макун (Йўл агар текис бўлса, унинг узоқлигидан шикоят қилма). Уч кундан сўнг ҳавоси дўзах ҳавоси каби азобли ва фазоси жаҳаннам фазоси сингари уқубатли, сувлари томоқ ва ичакдан гўр азобида ўтувчи қумлоқ бир ерга етдим. Дам-бадам қўрқинчли товушлар димоғимга етиб, бош миям косасини куйдирарди ва дарахтлари заҳарли илондек қотил, ўтўлани илондек заҳарли эди. Биёбоннинг бу барча қўрқинчли ҳолати ва бало қўзғатувчи манзарасини кўргач, ширин жонимдан минг бор умид узиб, ўлимга рози бўлдим. Чор-ночор ул ўт пурковчи биёбонда йўл юришга тушдик ва ўн кундан сўнггина узоқдан бир қора уй кўринди. Шукрлар айтиб, тезликда ўша томон чопдик. Чодирга етишгач, қозоқ халқига мансуб сумансоч, бинафшабўй, аммо, бели букчайган, қўлида ҳассаси билан чодир соясида чордона қуриб ўтирган бир кампирни кўрдик. Аравадан тушибоқ, салом бердик. Ул кампир мени икки нафар хизматкорим билан бу вазиятда кўриб, ҳайратга тушди ва ҳол-аҳвол сўради. Бошимиздан кечирганларимизни гапириб бердик. Гапимизни эшитган ҳамоно йиғлаб юборди ва «бу биёбондан омон чиқибсизлар, омади кулган кишилар экансиз», деди. Сўнг бизларни яхшилаб меҳмон қилди. Икки кун давомида шу ерда ҳордиқ чиқардик. Кейин кампирга қараб, эй муҳтарам зот, Сиз Масиҳо нафаслисиз, биз эса ўликлармиз, Сиз Хизрсиз ва йўлини йўқотган бизларни ҳузурингиздан бенасиб юборманг, биз бечораларнинг ҳолимиздан иноят назарингизни дариғ тутманг, бизни бу қонхўр биёбондан ободлик соҳилига етказинг, дея ёлвордим. Кампир, эй ўғил, кексалик ожизлиги ва нотавонлик баданим мулкида подшолик қилмоқда, ҳасса ёрдамисиз ҳатто ўрнимдан ҳам қўпа олмайман, шу ҳолда қўлимдан нима ҳам келарди, деди. Фақир эса иложим борича илтимос қилавердим, ниҳоят ул кам-

пирнинг ҳолимизга раҳми келди. Биз эса унга беш тилло бердик. Йўл кўрсатишни зиммасига олди. Эртасига кампирга қўшилиб, ғам даштини босиб ўтиш сари йўналдик. Уч кеча-кундуздан сўнг неча бир меҳнат-азобда Қулзум дарёси[396] ни эсга солувчи Идил дарёси[397] бўйига етдик. Катта бир дарё экан. Қария ўша ердан дуо қилиб, уйи сари орқасига қайтиб кетди. Фақир икки хизматкорим билан дарё қирғоғида илоҳий лутфни кутганча ўтириб қолдик. Алқисса, бир кеча-кундуздан сўнг дарёда сузиб келаётган катта елканли бир кема кўринди. Қувончимиз ичимизга сиғмай кетди. Соҳилга етгач, биз худо урганларни кўриб, ҳайратдан донг қотишди. Барчаси ўруслар эди. Олиб кетишларини ёлвориб, ўтинч билан илтимос қилдик. Бошлиғи гапимизга қулоқ осмади. Агар бу жамоадан қолиб кетсак, ҳалок бўлишимиздан бўлак нарса қолмаслигини англадим. Аммо, қанча ёлвормайлик бу динсиз мулҳидлар қабул қилишмасди. Қарасам, аллақачон иш қўлдан кетган. Ниҳоят, ўрус тилида уларга қараб бақирганча «орангизда хат ўқишга тиши ўтадиган бирор одам борми?» дедим. Биттаси, ҳа, шундай одамимиз бор, дея жавоб берди. Унга қараб, қўлимда хатим бор, ақалли бир назар ташла, кейин ихтиёринг, аммо, агар ўқишни истамасанг, унда сенларнинг ҳолингга маймунлар йиғлайди, дедим. Фақирдан бу сўзни эшитишгач, бироздан сўнг бири қайиқчага миниб қирғоқ сари келди. Камина подшоҳнинг хатини қўлига тутқаздим. Қайтиб кетиб, кемасига борди ва хатни ўқитди, шу заҳоти бир нечтаси келиб, мендан узрлар сўрашди. Дарҳол бизларни отларимиз билан кемага чиқариб, ҳурмат кўрсатганча кемани юргизишди. Иттифоқан, ўша пайтда Нуҳ *алайҳиссалом* тўфонини ёдга солувчи қаттиқ бир шамол қўзғалди. Буни қарангки, ўша маҳал камина танига бир хасталик ҳам ёпишиб, табиатим табиий ҳолатини йўқотди ва касалим баттар кучайиб, гоҳ ҳуш, гоҳ беҳуш ётдим. Дарё тошқини ва кеманинг дарёда чайқалиши чунонам кучайдики, агар қадам босгудек бўлсак, бало наҳанги оғзига тушишимиз турган гап эди. Дарё ҳар тўлқинланганда тўфон фавворадек устимизга отиларди. Ҳар қалай кема дарғаси устомонлик қилиб, неча бир дўзах

[396] Қулзум дарёси – аслида Қизил денгизи соҳилида жойлашган шаҳар. Бу ерда катта денгиз маъносида келмоқда.

[397] Идил дарёси – Итил, Волга дарёси.

азобида уч кундан сўнг бизни ул талотўп чангалидан қутқариб, қирғоққа олиб чиқди. Шукрлар айтиб, ажал комига ташловчи дарё чангалидан қутулганча ташқарига қадам босдик. Келиб тушган еримиз яхшигина бир шаҳар бўлиб, барча аҳолиси қалмоқлар экан. Бир кун ўша ерда тўхтадик. Эртасига жуда тез ҳаракатланганча манзилу мақсадимиз сари юзландик. Уч кечакундуздан сўнг Аштархон шаҳрига кириб бордик. Аштархон жуда азим ва обод бир шаҳар бўлиб, у ерда кўрган иморатларга ўхшашини Ўрусиянинг бошқа ҳеч бир шаҳрида учратмаган эдим. Бу шаҳарда қуйидаги уч хил миллатга мансуб кишилар кўп экан – ислом аҳлидан бўлмиш нўғайлар ҳамда ўруслар, арманлар, гуржистонлик ҳамда эронийлар ҳам талайгина. Аммо, мовароуннаҳрликлар озчиликни ташкил этишарди. Бир нечта олий карвонсаройлари бўлиб, бошқа шаҳарларда бунақаси йўқ. Аштархонга ҳамма вилоятлардан савдогарлар келган ва турли-туман матолар муҳайё эди. Бу ерда бор мева-чева, полиз экинларининг ҳеч бири Ўрусиянинг бошқа бирон вилоятида етиштирилмайди. Ҳаммаси жуда мазали. Фақир бу вилоятда саккиз ой давомида ҳолсизлик ўриндиғида неча бир хору зорлик билан ётдим. Ўша кезлари саййидлик паноҳи биродарим Мўъминхон *шайхулислом* ҳаж тарафдан анчагина аянчли аҳвол ва алфозда бу шаҳарга келиб, бир неча кун Аштархонда турди, сўнг шу ердан ота ватани томон кетди. Ўша айёмда бу бизга нисбатан қилинган қабиҳ ишлар ва каминнинг ватандан бадарға қилиниши ташаббускори бўлмиш Юсуф *парвоначи* ҳам эътибордан қолган ҳолда обрўсини бутунлай йўқотганча олдимга келди ва уятсизларча йиғи-сиғи аралаш тавба-тазарруъ қилгандек бўлиб, ҳол-аҳволимни суриштирди. Мен эсам ҳеч нарсани юзига солмадим, ахир демишлар, **мисраъ:** Марди набувад фитодаро пой задан (Йиқилганни тепмоқ марднинг иши эмас). *Парвоначи* олдимдан чиқиб, байтуллоҳ сари юзланди.

Шоҳзода Малик Қосим ҳикояси

Ўша пайтларда, юриши доимо эгрилик бўлган фалакнинг гардиши билан Черкас вилояти[398] хонзодаларидан бири бўлмиш Малик Қосим исмли хушсурат ва сарвқомат бир шоҳзода Ўрус

[398] Черкас вилояти – Қорачой-Черкасия (Шимолий Кавказда) ҳудудлари.

урушида қўлга тушиб, бу шаҳарга сургун қилинган экан. Иттифоқо, мен билан бу шоҳзода ўртасида ошнолик пайдо бўлди. Бир-биримиз билан қалин дўст тутиндик. Бора-бора бу ғариблиқда бирор соат ҳам ажралмайдиган бўлиб қолдик. Кунлардан бир кун олдимга келиб:

– Эй, жонажон дўстим, ўта қийин бир муаммоим бор. Шу мушкулимни ҳал қилсанг дегандим. Бу менинг қутулишим билан боғлиқ бўлиб, ўзимни бу тутқунликдан қутқариш учун эса зўр бир ҳийла ҳам ўйлаб қўйганман. Албатта, яхшилаб ўйлаб кўр, – деб қолди.

– Агар қўлимдан келса, жоним билан бажараман, ҳеч йўқ демайман, – дея жавоб бердим.

– Юз тузилиши менга ўхшаш бир одам номига ўрус маҳкамасидан рухсатнома олиб берсангиз. Балки, шу тадбир билан бу балодан халослик топарман. Сиз эса менинг нажотим сабабчиси, яъни, халоскорим бўласиз. Агар тирик қолсам, қиёматгача мен Сизнинг қулингиз, бандангиз бўламан. **Байт:**

Аз инқилоб андеша кун, моро ба чашм кам мабин,
Дар диёри хеш мо ҳам обрўе доштем.
(*Мазмуни:*
Қиёматдан қўрқ, бизни кам кўрма,
Ўз диёримизда бизнинг ҳам обрўйимиз бор эди).

Бу сўзларни эшитиб, ўйга толдим. Бироздан сўнг қабул бармоғини кўзимга босиб, жон устига, дея розилик билдирдим. Ўша пайтда касалим ҳам тузала бошлаб, бетоблик балосидан қутулган эдим ва ноилож ҳокимнинг қасри томон йўналдим. Ҳоким билан ўртамизда жуда яқин ошнолик юзага келган эди ва шу туфайли ҳоким мен келаётганимни кўрган заҳоти ўрнидан ирғиб туриб, ўзи ўтирган ердан жой берди. Фақирингиз нима мақсадда келганимни айтишга тутинарканман, «битта хизматкоримиз Рум шаҳрига кетмоқчи эди, аммо, ҳозир ўзи жуда бетоб ётибди», дедим ва черкас дўстимнинг шаклу шамойилини бир-бир тасвирлаб, бир рухсатнома беришини, дўстимнинг тезроқ йўлга тушмаса бўлмаслигини айтдим. Чунки, қоида бўйича, ким учундир сиртдан рухсатнома олмоқчи бўлсангиз, албатта ўша одамнинг қиёфасини тасвирлашингиз лозим, йўқса хат беришмайди. Шу сабабли биродарим шоҳзода Малик Қосим режалаган ҳийлага

кўра ҳалиги йўсинда иш тутдим. Ҳоким ҳеч иккиланмай дарҳол хат тайёрлаш борасида қўл остидагиларга топшириқ берди ва хатни бир зумда ҳозирлаб қўлимга тутқазишди. Фақир хатни олиб, қўшимга қайтдим ва рухсатномани биродаримга топширдим. Жонажон дўстим чунонам хурсанд бўлдики, таърифи ёзувга сиғмайди. Бир неча кундан сўнг дўстимнинг кетиш вақти-соати ҳам яқинлашди. Кечаси яширинча уйимга келди. Кетишини билдирди. Бир-биримизни қучоғимизга маҳкам босганча юзкўзимиздан ўпиб, анча кўз ёши тўкдик ва юракда неча бир доғу ҳасрат билан хайрлашдик. Шунда ушбу **байт** тилимдан жорий бўлди:

Рафти, рафти, Худо нигаҳдори ту бод,
Шамсу қамару ситораҳо ёри ту бод.
Мазмуни:
Кетдинг, кетдинг, худо сени асровчи бўлсин,
Қуёш, ой ва юлдузлар мададкоринг бўлсин).

Хуллас, бир неча вақтлардан сўнг келган хабарларга қараганда, ул жонажон дўстим мазкур хавф-хатарли тутқунликдан кўп меҳнат-машаққат билан қутулиб, қайтадан ўзига қарашли барча вилоятларни қўлига киритибди ва яна салтанат тахтига чиқибди. Бу хабарни эшитиб, севинчдан теримга сиғмадим. Шундан сўнг кетма-кет равишда ул жонажон дўстимдан номимга битилган хатлар олдим, у ўз хатларида мени вилоятига чорламоқда эди.

Фақирнинг мақсад сари йўлга тушгани зикри

Қиш совуғи пасайиб, Ҳамал фасли етгач ва тол-дарахтлар эгнига яшилдан либос кийиб, ўзини ясантирган ва тоғу даштлар ўтлоқзорга айланиб, лола-ю, гул-чечаклар билан қопланган айёмда фақир салтанат уйи Рум[399] шаҳри томон юзландим. Анча йўл босиб ўтгач, ўн кун деганда Мозандарон[400] ўрмонига етдим. У ерга бориб билсам, бу томон йўли берк экан. Ночор, юраклар

[399] Рум вилояти Туркия ҳудудлари назарда тутилмоқда.
[400] Мозандарон – Эрон вилоятларидан бири.

сиқилганча ўнг қўл йўлига бурилиб, анча меҳнату машаққатдан сўнг Қубон дарёси[401] га етдим. Қубон ниҳоятда катта дарё бўлиб, Ўрусия вилояти билан Черкас вилоятини ажратиб туради. У ердан кофиристон томон юзланиб, дарё ёқалаганча йўл юрдим. Қаерга етсак, кофир аҳлини кўрардигу, мусулмон зотидан биртортаси кўзга ташланмасди. Катта-катта шаҳарлардан ўтиб борардик. Ўшанда, иттифоқан, қирғоқ бўйлаб юраётиб, йўлимиз фаранг шаҳарларидан бири саналмиш Душинкаска[402], яъни ўрусчасига «Маъшуқобод» орқали тушиб қолди. Жуда гўзал ва обод шаҳар экан. Иморатларининг барчаси тошдан қурилган. Усталар тошларни теп-текис, силлиқ ва соф қилиб йўнишган бўлиб, бир-бири устига терилган бўлса-да, улар ўта шаффофлиги туфайли одамда худди яхлит бир тошдан тарашлангандек тасаввур туғдирарди. Шаҳарнинг баланд бир қалъаси ҳам бўлиб, зангори осмону фалак билан тиллашарди. Халқининг ҳаммаси фаранги савдогарларидан иборат эди. Улар бу мавзени ниҳоятда яхши бир жой эканлигидан ўзларининг яшаш маскани сифатида танлашган. Дўкон, ҳаммом ва карвонсаройларни кишининг ақли етмай, лол бўлиб қоладиган даражада чиройли қилиб қуришган ва ажойиб безаклар беришган. Гапнинг қисқаси, ўша шаҳар карвонсаройига тушдик. Уч кун ҳордиқ чиқардик. Тўртинчи куни шаҳарни бир айланиб келай деб, карвонсаройдан ташқари чиқдим ва шаҳар кўча ва расталарини томоша қилиб юрарканман, йўлим подшоҳлик маҳкамахонаси томон тушиб қолди. Шунда рухсатномамга қўл қўйдиришим лозимлиги эсимга келиб, ана шу ўй билан подшоҳлик девонига кирдим. Қарасам, бир нечта хушсурат ёшлар дафтарларга нималарнидир ёзиб ўтиришибди. Уларнинг каттакони кумуш курсида оёғини чалиштириб ўтирганча қўл остидагиларга буйруқ бермоқда. Ул габрнинг кўзи менга тушган ҳамоно «кимсан, қаерликсан», деб сўради. Фақир ҳеч нарса демай, хатимни қўлига тутқаздим-да «қўл қўй», дедим. Кўзи хатга тушгач, ўтга тушган исириқ каби сапчиб ўрнидан турди ва ўта одоб билан келиб, қўлимни ўпди. Узрлар сўраб, ўз ўрнига ўтқазди ва «таърифингизни бундан олдин эшитган эдим, аммо, Рум томонга қайси тарафдан ўтишингизни билмасдим. Бу вилоят

[401] Кубан дарёси демоқчи.
[402] Душинкаска/Душенская – қишлоқ номи.

ҳокими ҳисобланмиш вазир жанобини албатта кўришингиз лозим», деди. Фақир эса «кўпам бошимни оғритмай, хатимга қўл қўй», дедим. Кўп илтимос қилиб, ўтинди, аммо, гапини тингламадим. Ноилож хатимга қўл қўйди ва фақирни маҳкамахона ташқарисигача кузатиб қолди.

Каминанинг вазирнинг фаранглик қизи сабабли унинг қамоғига тушгани зикри

Алқисса, фақир маҳкамадан чиқиб, карвонсарой сари юзландим. Карвонсаройга етишим билан иккита ой юзлик ёш йигит ҳам келиб қолишди. Биттаси жуда одоб билан олдимга келиб, қўлимни ўпди ва қаддини ғоз қилганча, «биродарингиз вазир жаноблари Сизни ўз ҳузурига чорламоқдалар, мабодо, ташриф буюрмасалар, ўзим бораман, демоқдалар», деди. Унинг гапини эшитиб, ўй-хаёл гирдобига ботдим. Анча фикр ва мулоҳаза юритгач, мажбур ҳолатда ўша икки йигитга қўшилиб, кумуш аравага ўтирганча вазир қароргоҳи томон юзландим. Саройга етишгач, муҳташам бир иморатга кўзим тушди. Икки томонида аскарлардан иборат қўшин аҳли саф тортган. Аждаҳо гавдали тўплар сарой дарвозасининг икки томонига териб қўйилган. Хоналар катта-катта ва ҳаммаси нақшланган, тилло суви югуртирилган. Бир неча текширув жойи ва хоналардан ўтиб, вазир ўтирган хонага яқинлашдим. Фақирнинг келганидан хабар топиб, хонаси эшиги олдида кутиб олди. Кўзим вазирга тушиши билан, айтганларидек, **мисраъ:** Ба чашм гарм меояд ба як жо дидаам ўро (Кўзимга иссиқ кўринмоқда, бир жойда кўрганга ўхшайман уни). Дарров эсимга тушди – бу ўша куни подшоҳ ёнида турган тўрт вазирдан биттаси. Биз у билан суҳбатлашган ҳам эдик. Ёнидаги киши эса шу вилоят ҳокимлигига тайинланган амалдор бўлиб, у ҳам ўта тавозеъ билан қўлимдан ушлаганча, ҳол-аҳвол сўрашди ва хурсандчилик изҳор қилди. Ҳарамга, яъни вазирнинг хонасига кирдим. Хона жуда чиройли бўлиб, ҳаммаёғига фарангий ойналар ўрнатилган, очиқ қолган жойига олтин суви ва асл ложувард билан одам ақли лол қоладиган қилиб сайқал берилган. Вазирнинг ўнг томонида йигирма нафар ой юзли анбар сочли канизлар тилло тақинчоқларга ғарқ бўлиб, саф тортишган. Чап томонда эса йигирма нафар хушсурат, пари пайкар йигитлар саф тортганча эгниларига тилло дўзи либослар кийган, белларига

тилло қинли қиличлар таққан кўйи хизматга шай туришарди. Хона тўрида ажойиб кийимларга бурканган кексароқ бир аёл олтин курсида ва унинг олдида эса тунда чарақлаб турган ўн тўрт кунлик ойдек минг бир зебу зийнатлар билан дуру гавҳарлар денгизига ғарқ бўлган ва оламни яшнатувчи қуёш мисоли ён томонга суянган кўйи бир қиз ўтирарди. Унинг сочлари занжири қора мушк сингари икки ҳафталик ойга ўралган, икки қоши жасмин гулининг қалпоғидаги икки анбар соябон каби ғамза ипи ва карашма нигоҳи ила ошиқларни овларди, жаҳонни ёритувчи қуёшдек товланувчи зулфи чарх қалъасининг ферузасини илгакка илинтирарди. Кўз ҳаракатларидан англашимча, бу бебок кофир ҳали қиз болалигига қарамай, макрнинг минг бир денгизида фаввора отар, уятсизлик усулида устозлик байроғини ҳилпиратар ва васваса мактабида иблисга айёрлик ҳикматидан дарс бера оларди. У шу кўйи нозу истиғно билан ўтирар экан, вазир билан заррин курсиларда ором олганча ҳар тўғрида суҳбатлашаётган пайтимиз гоҳида ул паричеҳра қиз томонга ўғринча кўз қиримни ташлаб қўярдим. Ул танноз ҳам фақирнинг нигоҳини неча бир усталик билан қўрқмас ҳаракатлар воситасида илиб оларди. Билдимки, унинг мендан кутгани бошқача ва агар бу шаҳарда яшашда давом этсам, бу фарангий қиз албатта бошимга бир балони ёғдириши аниқ. Фарангий деганим шундаки, бу қизнинг отаси, яъни мени чақиртирган вазиримиз аслида Фаранг мамлакатидан келган эди. Доно ва билимдон бўлгани учун унга Ўрусия давлатида вазирлик мансабини беришган. Гапнинг қисқаси, бирор соатдан сўнг вазирдан сафаримни давом эттириш учун рухсат сўрадим. Вазир «ҳозиргина хабар олдик, Рум султони қўшинидаги ҳарбийлар ёппасига исён кўтаришибди. Бунинг сабабини била олмадик. Шу жиҳатдан ҳозир барча йўллар беркилган эмиш. Бир неча кун сабр қилишингизга тўғри келади. Йўллар очилсин. Сўнггина у тарафларга юзлансангиз ёмон бўлмайди», деди ва дарҳол фақирнинг нарсаларини карвонсаройдан олиб келиш учун одам юборди. Қанча илтимос қилиб, қўяверинг, шу яшаб турган ерим яхши, десам ҳам гапимга қулоқ осмади. Ул паричеҳра эса кулганча отасига қараб «ҳамиша Ҳакимхон ҳақида гапириб, уни подшоҳ ҳузурида кўрдим ва орамизда қалин дўстлик пайдо бўлди, дердингиз. Мана энди ўз оёғи билан шаҳрингизга келган экан, унинг бошқа жойда туришига бепарво қарасангиз, бу улуғлик нишонаси эмас», дея, ул кофир

динли золим қиз келишим борасида вазирдан ҳам бир неча бор кўпроқ даражада оёқ тираб олди. Натижада, анча тортишувдан сўнг ҳоли-жонимга қўймай, нарсаларим билан икки хизматкоримни карвонсаройдан кўчириб келтиришди ва бизни вазирнинг ёнидаги энг яхши хоналардан бирига жойлаштиришди. Фақир чор-ночор бир неча кун шу ерда турдим. Ҳар кун вазир олдида ул пари юзлик ҳам қатнашган кўйи бир неча бор суҳбатлар бўлиб ўтди. Қиз рамзу ишора ва киноя ва кўзу қош ишораси орқали мен билан имоли бир тарзда кўнглидаги гапини англатарди. Фақир эса буни ўзимга олмасликка ҳаракат қилиб, билмаганга солардим. Бир куни вазирнинг хонасида суҳбат қурилиб, ул парипайкар ҳам ўша хонада ой баданли канизлар билан ўтирарди. Ўтирганлар одатдаги каби май ичишга киришиб, менга ҳам ичишни таклиф қилишди. Аммо, қанчалик ўтиниб сўрашмасин, бу нарсадан йироқ эканимни айтиб, қабул қилмадим. Иттифоқан, вазир бир иш билан ташқари чиқиб кетди. Хона рақибдан холи қолди. Шунда мен ҳам ташқарига чиқмоқчи бўлдим. Бироқ, ул шарқ қуёши жуда чаққонлик билан осмонга бўй чўзган сарвдек ўрнидан сакраб турди ва йўлимни тўсганча қўлимни ушлаб, **мисраъ:** Гарчи ту таркам куни тарки ту натавон гирифт (Гарчи сен мени тарк этмоқчи эсанг-да, мен сенидан айрилмасмен). Қачонгача ўзингни билиб, билмасликка оласан. Имо-ишора билан иш битмади. Бизнинг ҳолимизга ҳам бир назар ташланг! – деди. Бундай очиқдан-очиқ сўзларни ул фаранг қизидан эшитгач, қўрқувдан тол каби титрадим. Илтижо билан йиғламсираб: – Эй нозанинлар бошлиғи, мени қўйиб юбор. Мен саргаштанинг қонимга зомин бўлма. Бу гапни вазир билиб қолса, минг жонимдан бир жонимни омон қўймайди. Қолаверса, уйингда меҳмон номи билан туриб, нону тузингни емоқдаман. Сен каби паризоддан бу янглиғ ҳаракат ярашиқсиздир, – дедим. Қиз эса нозлана-нозлана: – Бу савдо ишидан қўлимни сира ҳам тортмаймен. Бу йўлда мингта жоним бўлса ҳам то сени қўлга киритмагунимча тикавераман, – деди. Шу аснода ул гулбаданнинг кўзи узугимга тушиб қолди ва «подшоҳ берган узук шуми?» деб сўради. Ҳа, дедим. Чаққонлик билан қўлимдан ечиб олиб, ўзининг қўлига тақди. Қўлидаги ёқут кўзли ва меникидан бир неча баробар яхшироқ бўлган узугини эса менинг бармоғимга тақди. Сўнг қўлимни қўйвориб, жойига бориб ўтирди. Ўша вақтда ташқаридан вазир қайтиб келиб, кайфу сафосини давом эттиришга киришди. Камина уларнинг бу

зиёфатидан қутулиб, ўзим турган хонага келдим ва бу ердан тез кетиш чорасини ахтара бошладим. Қарасам, биродарим шоҳзода Малик Қосимдан хат келибди. У билан бизнинг орамизни бор-йўғи битта дарё ажратиб тургани учун бир хизматкоримга сафар анжомларимизни кўтартириб, дарёдан ўтказганча ул амирлик паноҳи олдига жўнатдим. Ўзим ҳам кетидан йўлга тушиш тайёргарлигини кўра бошладим. Чунки, ул паричеҳра билан қасрдаги ўша кунги сўҳбатимиздан вазир канизларидан бири воқиф бўлган эди, у бу сирни вазирга етказганча, «бу бандангиз қизиқ бир воқеа ва суҳбат устидан чиқиб қолдим, аммо, уни айтишга журъатим етмаяпти», дебди. Вазир эса «қўрқма, айт», дебди. Каниз: – Малика Ҳакимхонга ошиқ бўлиб қолибди. Бир-бири билан баъзи бир ишларга аҳду паймон қилишган. Шундай обрўли оилада бу каби гулнинг очилиши исноддан ўзга нарса келтирмайди. Йиллар давомида ҳам уни ҳеч бир дору ва малҳам билан тузатиб бўлмайди, – дебди. Вазир бу сўзни эшитиб, ўтга тушган соч толасидек жизғанак бўлибди, бироқ ҳеч нарса демабди. Жим ўтираверибди. Ва бу гапдан ул гуландом қиз хабар топиб, қаттиқ ўйга толибди. Айрилиқ оташида илондек тўлғониб чиқибди. Эртаси куни хайрлашиш учун вазир олдига бордим ва вазир билан бирга гаплашиб ўтирдик. Суҳбат чоғи вазирнинг негадир менга нисбатан муносабати ўзгарганини сездим. Бироздан сўнг ул қамар сиймо неча бир нозу таманно билан маст товусдек саллона-саллона кириб келди ва ўз курсисига ўтирди. Аммо, у жуда кайфияти тушган ва ғамли кўринишда эди. Алқисса, фақир вазир билан хайрлашдим ва хурсандчилик билан хонамизга келдим. Вазир эсдалик учун фақирга иккита фарангий тўппонча, тўрт шиша олий навли атир тақдим қилди. Ўтирган уйимиздан карвонсаройга келиб, бир нечта савдогарлар биргалашиб, тонг отиши билан Ҳанифа қалъаси сари юзланамиз, деган қарорга келдик. Шу келишув бўйича фақир тағин манзилимга қайтиб келиб, сафар тайёргарлигига оид юмушларга киришдим. Аммо, ўшанда бу ҳар лаҳза одам рўё оламида ҳам кўрмайдиган яна янги бир ўйинни бошловчи кажрафтор фалак режасидан сира ҳама хабардор эмасдим. **Мисраъ:** Ихтиёр ўлсайди роҳат ихтиёр этмасмудим. Хулласи калом, ўша оқшом жуда хушчақчақлик билан суҳбат қуриб ўтирардик. Тун ярмидан ошиб, уйқуга кетдик. Биз фалакзадалар бошига бостириб келган биринчи бало лашкари шу уйқу қўшини бўлди. Ўшанда олдин қан-

дайдир товуш эшитилди, сўнг эшик тақиллади. Фақирнинг хизматкори шу маҳалда келиб, эшик ураётган кишининг кимлигини сўради. Келувчи: – Танишларингиз. Бу ерга бизни бир хат билан вазир жўнатди. Уни Муҳаммадҳакимхоннинг қўлига топширишим керак, – деди. Мен эсам: – Яхшиси эртага келинглар, – дедим. Аммо, ҳалиги одам жуда ўтина бошлади. Соддадил хизматкорим эса ул айёрнинг сўзига ишониб, эшикни очди. Қарасам, ул раъно юзли гўзал, ўзига неча бир безак ва оро берганча ёнида биттаси кофурий шамъ, иккинчиси бир шиша май ушлаган иккита ой юзли канизак, жуда чаққонлик билан чақмоқдек ўзини хона ичкарисига урди ва хона эшигини маҳкам беркитди. Бу ҳолни кўриб, ўтакам ёрилди ва жонимдан бутунлай умидимни уздим. Ул раъно шу даража аммора нафс[403] га гирифтор бўлган эдики, кўзларидан шаҳват фаввораси отилиб турарди. Тез ҳаракат билан қўлини елкамга ташлади ва сўнг «ҳозир қуруқ сафсата сотишнинг вақти эмас, ишга ўтиш пайти», деди. Фақир: **мисраъ:** зин фикр дар гузар ки ба жое намерасад (Бу фикрингдан кеч, натижа бермайди), – деди. Шу янглиғ сўзлар билан ҳаддан ташқари илтижо қилаверганим сайин ул гўзал ҳам бўлмағур таклифини мендан неча чандон кўпроқ даражага етказарди. Фақир исириққа ўхшаб андуҳ оташдонида ватан тутганча, бу ишларга ҳайрон қолиб дедим, **байт:**

Тўмори ғарибон сабаби зикри жамил аст,
Жоно, магар ин қоида дар шаҳри шумо нест?
(*Мазмуни:*
Мусофирга ёрдам этмоқ яхши дуо олиш учундир,
Эй жонон, бундай қоида сизнинг шаҳарда йўқми?)

Шу пайт тез-тез юриб, хонамизга вазир кириб келди. Чунки, бошидаёқ ҳарам канизлари қизнинг кўнглига туккан ниятини вазирга етказишган, аммо, вазир ишонмаган экан. Шунга кўра, хотинлар ул раънонинг изидан тушиб, қулай фурсатни пойлай бошлашибди ва ул суман сочли гўзал ётоғимга кирган заҳоти бундан воқиф бўлиб, вазирни огоҳлантиришибди. Ҳозир эса вазир кириб келгунча қиз билан орамизда бўлиб ўтган можаро таф-

[403] Нафси амора – шаҳвоний нафс.

силотини сўзлаб берай. Алқисса, ҳангома қизиб турган маҳал ул фарангий қиз ўз ҳусну жамолининг ошуфтаси бўлганча ўзига бино қўяркан шунинг мағрурлиги орқасида ширакайф ҳолатда бор ҳаёсини ҳам йўқотиб беихтиёр ушбуларни деди: – Эй олий мартабали қаландар бачча! Гарчи густоҳлик саналиб, одобга ҳам тўғри келмаса-да, бир оз муддат сайёҳлик ғурури ва жаҳон кезиш дағдағасини бир чеккага суриб қўйиб, инсоф сарриштасини қўлдан чиқармай ва хушомадсизлик билан тўғрисини айтчи, азал наққоши башар зотидан ҳеч бир пари пайкарни мен гулчеҳраники сингари ҳусну жамол билан борлиқ корхонасида тақдир қалами билан тасвир ижодининг сафҳасига чизганини ҳеч кўрган ёки эшитганмисан? **Байт:**

Қодири қудрат ду тоқи абрўямро каж кашид,
Ё зи ҳайрат дасти ў лағзид ё мистар надошт.

(*Мазмуни:*
Қудрат эгаси қошимнинг икки тоқини эгри чизмиш,
Бунда унинг ё ҳайратдан қўли қалтираган ё мистари бўлмаган).

Унинг гапини эшитган ҳамоно шундай жавоб қайтардим: – Эй фарангий қиз! Ўзингни ҳусну жамолда башарият силсилсининг бошқа ҳалқаларидан сарви озод каби сарафроз билмоқдасан ва барча жаҳон яхшиларидан ўзингни афзал санамоқдасан, аммо, билмайсанки, илоҳий корхона ободлигида фақат бир вужуд бўлмайди ва яратилиш боғи тўхтаб турмайди. Бу гумбаз остида қанчалар гулшанлар бўлгани ва ҳар бир гулшанда бир-биридан яхши минглаб анвойи ранг ва ҳидли гуллар очилади. Агар мени ўзингга ўхшаш ўшалардан бири олдига ўтқазсанг Саҳо юлдузи[404] каби бошқа қуёш ёнида ўзингни кўрмасанг ва рангу ҳидда қадри бўлмайди. **Байт:**

Ту магуй ки дар ин даҳр шукуфтам танҳо,
Бас ки дар зери фалак мисли ту чандин гулҳост.

[404] Саҳо юлдузи – Катта айиқ юлдузлар туркумидаги Митсар яқинидаги энг кичик Алкор юлдузи.

(*Мазмуни:*

Бу дунёда битта очилган гул менман дема,
Фалак остида сенга ўхшаш кўп гуллар бор).

Бу янглиғ гапларимни эшитган фарангий қизнинг рашк ҳиссиёти кўпирди, уят гирдобига ғарқ бўлди, пешонасини хижолат тери босиб, ҳайрат денгизига чўмди. Алқисса, ана шу айтишувлар бўлиб турган маҳалда ҳар хил ўйинлар кўргузувчи фалак ўзининг кўк пардаси ортидан ҳар соатда бир ишни бошларкан, хонамнинг эшигини қаттиқ-қаттиқ тақиллата бошлашди. Шу заҳотиёқ бир балога гирифтор бўлганимни сездим. Эшикни очиб қарасам, қўлида яланғочланган қилич ушлаганча вазир турибди. У тўрт *маҳрами* билан ниҳоятда ғазабланган ҳолатда хонага кирди. Қараса, канизлар айни ҳақиқатни айтишган экан. Қизни чопиб ташламоқчи бўлди, аммо, айёр қиз «қўлингизни туширинг, менинг гапимга ҳам қулоқ солинг», деди. Қизнинг сўзини эшитган заҳоти вазир ўзини ушлаб турди. Қиз эса бийрон тили билан қуйидагиларни гапира кетди: – Хайрлашганингизга қарамай, яна Ҳакимхон ёнига кетиб, зиёфат қилиб ўтирганингизни эшитиб қолгандим. Ана шу ўй билан хонага келсам, Сиз бу ерда йўқ экансиз. Қайтиб чиқмоқчи бўлдим. Аммо, Ҳакимхон жуда эпчиллик билан хипча белимдан ушлаб, мени қаттиқ қучоқлаб олди ва гулистонимдан мурод гулини термоқчи бўлди. Айни шу аснода, хайриятки, Сиз етиб келдингиз. **Мисраъ:** Пеши жононаи мо пунба ва пундона якест (Жононамиз наздида пахта ҳам, чигит ҳам бир хил); Қиз бу сўзларни отасига айтгач, вазир фақирга қараб: – Худодан қўрқмайсанми, менинг меҳмоним бўлатуриб, бундай хиёнатга қандай қўл урдинг? Модомики шундай бўлган экан, энди ўзингдан кўр – қўлларимни қонинг билан ювaман! – деди. Бундай можаронинг ул шайтанат денгизи оёғи остидан чиққанини кўриб, ҳайрат бармоғини тишлаганча ўй-фикр ғарқобига чўмдим. Сўнг вазирга қараб, «ҳа, бировнинг уйига борган киши албатта ноҳақ ва гунаҳкор бўлиб чиқади» дедим. Ул аблаҳлик майдонининг чавандози, яъни вазир «подшоҳга бўлиб ўтган воқеани ёзиб юбораман, подшоҳ нима деса, ўша бўлади» қабилидаги таҳдид сўзларини айтди-да, фақирни иккита *маҳрами* қўлига топшириб, «Ҳакимхонни зудлик билан турмага олиб боринг», деди. Яхшиям ўшанда хизматкоримга форсчалаб, «карвонсаройга бор, ўша ҳужрада бўлиб тур, парвардигор бошимиз-

га не кунлар солиши маълум эмас», деган эканман. Абдуллоҳ исмли бу бечора хизматкорим айтган еримга бориб, менга нима бўлганидан бехабар ва яна нималар рўй беришини билмасдан кутиб ўтирибди.

Алқисса, икки *маҳрам* олдига тушганча қоп-қоронғу тунда неча бир хорлик ва зорлик билан шаҳардан ташқари чиқиб, қамоқхонага етдик. Бир неча эшиклар орқали ўтиб, дўзахнинг ҳам ўтакаси ёриладиган қўрқинчли мавзега етиб келдик. Шу ерда ҳаммаёғи темир панжаралардан ясалган бир хонага киргизишди. Жуда тор ва кафтига тўшалган майда-майда шағал тошдан бўлак ҳеч жиҳози йўқ хона эди. *Маҳрам*лар мени девсифат, шайтон кўринишли посбонларга топширишди, улар эса фақирни ҳалиги хона ичига итариб юбориб, эшигини қулфлашди ва қулфи тешигига эриган қўрғошин ҳам қуйиб, «ҳеч кимса бу шахс билан гаплашмасин», дея тайинлашди. Гапнинг қисқаси, мени олиб келган *маҳрам*лар шул дўзахда ўзимни ёлғиз қолдирганча шаҳарга қайтиб кетишди. **Байт:**

Тўтийи хушсуҳану боғи биҳиштам жо буд,
Дона ночида ба доми қафаси сайёдам.
(*Мазмуни:*
Мазали сўз тўти ҳамхонам, беҳишт боғи масканим эди,
Донин емасдан овчининг тузоқ қафасига тушдим бугун).

Иттифоқан, ўша кезларда ўрусларнинг катта байрами етиб келган эди. Фақир уч кеча-ю, кундуз ўша хонада нималарни бошимдан кечирган бўлсам кечирдим. Албатта, ҳар кун бир киши дераза ташқарисидан туриб, бир дона қора нон ва бир коса буғдой бўтқасини келтириб, дераза тешигидан қўлини чўзиб қўлимга берганча қайтиб кетарди. Аммо, сира сўзламасди ва мен ҳам уни кўра олмас эдим. Ўша пайтда чўнтагимда эллик тилло бижоқий пул бор эди. Биринчи куни ҳалиги нотаниш одамнинг косасига бир тилло ташлаб қайтардим. Иккинчи куни икки тилло ташладим, учинчи куни уч тилло ташладим, тўртинчи куни косасига тўрт тилло ташлаб қўйдим. Ниҳоят, ул киши секин-аста тилга кирди ва «Сиз қандай одамсиз, қаерликсиз ва не қилиб, бу балога йўлиқдингиз», деб сўради. Мен эсам: – Эй азиз, меҳрибон дўст. Нимасини сўрайсан? Кўриб турганингдек, бир яхши, лекин овора ва сарсон одамман. Ҳолимга раҳм эт, – дедим. Нотаниш

киши эса: – Жуда бир нотавон одамман. Кўриб турганингдек, ушбу қамоқхонада маҳбуслар хизмати учун тайинланганман. Бу сени тиқишган жойдан одам зоти қутулиб чиқа олмайди. Аммо, мана, уч кундан бери сенинг инъому эҳсонингга сазовор бўлиб турибман ва қандай юмушинг бўлса, марҳамат, айтавер. Қўлимдан келса хизматимни сира дариғ тутмайман, – деди. Мен унга: – Бир хат бераман, олиб бориб бир кишига топширасан, – дедим. Нотаниш ғамхўрим: – Жоним билан, – дея жавоб қайтарди.

– Унда менга бир парча қоғоз ва қалам келтириб берсанг, – дедим мен.

– Бу иш қўлимдан келмайди. Агар хат бўлса олиб бориб бераман. Бўлмаса, бошқа ишни эплай олмайман, – деди у ва ташқарига чиқиб кетди.

Фақир эса қаттиқ ўйга толдим. Анча ўйлангач, тилло ўраган бир парча қоғозим борлиги эсимга тушди. Ўшани олдим ва бир фарангий пичоқчам бўлиб, у билан бармоғимни тилиб, қонини чиқардим. Ўша қонли пичоқча учи воситасида неча бир меҳнат билан ҳалиги қоғозга бўлиб ўтган воқеани бир неча сатр орқали биродарим шоҳзода Малик Қосим номига битдим ва унда куфр аҳлининг байрами яқин бўлиб, шу сабабли ўн кундан сўнг бир кеча кундуз турма бўш қолишини ҳам баён қилдим. Мазкур қоғознинг бир парчасига хизматкорим учун хат ёздим. Хатни тугатиб, не азобда бир байт ҳам илова қилдим. Эртасига ҳалиги кофир бечора ҳар кунги одатига кўра келди. Мен ҳам одатга кўра беш тилло ва ёзган хатимни косага ташлаб, унга узатдим. Сўнг: – Карвонсаройга бор. Фалон ҳужрада мана бу шаклдаги киши бор. Бу хатни ўша одам қўлига бер ва ўзинг тез орқангга қайт, – дедим. Ул бечора неча бир қўрқув ва ҳадик билан бу балохонадан косани ташқарига олиб чиқишга эришибди. Эртасига келиб, қуйидагиларни билдирди: – Хатни эсон-омон олиб бориб, эгасига топширдим. Одамингиз жуда хурсанд бўлди ва севинганидан у ҳам менга беш тилло бериб, «бориб, менинг йўлга тушганимни айт», деди.

Фақир неча бир қийинчиликда илоҳий лутфдан умидвор бўлиб, мазкур байрамни интиқлик билан кутдим.

Алқисса, хизматкоримга хатим етишган заҳоти тўхтовсиз Черкас томон юзланиб, дарёдан кечиб ўтибди ва жуда тез юрганча бир кеча-кундуз деганда биродарим шоҳзода Малик Қосим ҳузурига етиб борибди. Хатни ул биродарга топширибди. Биродарим-

нинг кўзи хатга тушгач, йиғлабди ва вақтни ўтказмай, ён-атрофга одам юбориб, бир кунда теварагига йигирма нафар қасоскор жангчини йиғибди. Уларга кўпгина нарсалар инъом қилиб, яна анча нарсаларни ваъда берибди. Сўнг фақирни қутқариш учун уларга рухсат ва фотиҳа берибди. Ул муборизйигитлар биродарим шоҳзода Малик Қосим ҳузуридан топшириқ билан чиққач, зудлик билан дарё қирғоғига келишибди. Иккита кема топиб, ваъдалашганимиз учинчи кечаси тунни ярмидан ўтказгач, ул муборизлар елдек дарёдан сузиб ўтиб, кемаларни ўтган ерда қолдирганча қиличларини белларига ўнгу тескари боғлашибди ва ўта эпчиллик ва чаққонлик билан қамоқхона сари юришибди. Қамоқхона дарвозасига етгач, қоровулликда турган тўртта посбонни жаҳаннамга равона қилишибди ва калитларни олиб, қамоқхона эшикларини бир-бир очганча мен ўтирган хонага етиб келишди. Ўша вақтда фақир неча бир ғаму ғуссада ишларни осон қилувчи, бандаларини сийловчи даргоҳидан ўзимнинг қутулиб кетишимни тилаб, шу тун келишни интизорлик билан кутиб ўтирган эдим ва ҳар дамда ушбу рубоийни ўқирдим. **Рубоий:**

Аллоҳ, туро азиз медорам ва бас,
Бо иззати он ки нест монанди ту кас.
Аллоҳ, дар ин воқеа дастам гири,
Аллоҳ, ҳамин замон ба фарёдам рас.
(*Мазмуни:*
Аллоҳим, сени азиз билурмен, бас,
Ҳеч ким қудратингга тенг келмас.
Аллоҳим, бу воқеада қўлимдан тут,
Аллоҳим, шу онда фарёдимни эшит).

Фақирнинг илоҳий лутф воситасида ул тубанлик гирдобидан нажот топгани

Бирдан машъал шуъласи ул зулматхонани кундуз куни каби чароғон қилиб ёритиб юборди. Кимлардир черкасий тилда қаттиқ товуш ва баланд овоз билан бир нималар дейишар, уларнинг ўз тилида айтаётган гапларини бирон нарсани англаб ва тушуниб бўлмасди. Яхшилаб диққат қилсам, менинг исмимни тилга олишяпти. Дарҳол қичқирганча жавоб бердим. Улар менинг қаерда ўтирганимни билиб, хона эшигини не бир қийинчилик ва азобда

пўлат болталар билан бўлак-бўлак қилиб синдирганча ичкари киришди. Фақирнинг қўлини ўпиб, алланималар дейишди. Камина уларнинг бирон сўзини ҳам тушунмадим. Ниҳоят, жуда чақ-қонлик билан ул шайтонхонадан ташқари чиқдим. Халоскорларим турмадаги бошқа уч юз маҳбусни ҳам озод қилганча ташқарига олиб чиқишди. Қутулган маҳбусларнинг ҳар бири бир тарафга қараб қочишди. Бироздан сўнг шаҳарни қўриқловчи қоровуллар ҳамда шаҳар аҳли бу воқеадан хабар топиб, байрамларини бузганча қўлларида машъаллар билан тинимсиз айтилаётган «тут-ушла» бақириқлари остида қамоқхона томон югуриб кетишди. Фақир бу воқеани кўриб, муборизлар ҳамроҳлигида тез-тез юрганча келиб кемага чиқиб олдик. Ўша чоқда дарё қирғоғи қоровуллари ҳам бизнинг ишимиздан хабар топиб, устимизга ўқ ёмғирини ёғдира бошлашди. Хуллас, муборизлар билан яшиндек дарёдан кечиб ўтдик ва қутулганим шукронаси учун икки ракъат шукр намозини адо этдим. Айни чоғда дарё қирғоғининг ҳаммаёғини чунонам машъал босиб кетган эдики, гўё, юқорида айтганимдек, подшоҳ иштирокида ёритилган Ўринбург кечаси бу ерда ҳам қайта такрорланган эди. Алқисса, фақир ул ғарқоб қаъридан жонимни эсон-омон халос этдим. Кофирлар овлари тузоқдан қутулиб чиққанини кўргач, неча бир ғаму андуҳ билан шаҳар томон қайтиб кетишди. Фақир ўша ерда бир лаҳза дам олдим. Сўнг отланиб, аста-секин юрганча уч кун деганда биродарим шоҳзода Малик Қосим қароргоҳи жойлашган ерга яқинлашдик. Ул биродар бу хабарни эшитиб, кутиб олгани олдимга чиқди. Кўзимиз бир-биримизга тушгач, йиғлашганча қучоқлашиб кўришдик. Икки соатча гапиришга ҳеч мажолим бўлмади. Сўнг суҳбатлашган кўйи биродарим ҳамроҳлигида унинг уйига келиб тушдик. Бир неча кун давомида қамоқ азоблари ва йўл чарчоқларидан қутулиб, дам олдим. Биродарим дўстлик йўсинини керагидан ҳам ортиқ қилиб адо этди. Фақирингизга бир каниз ва бир ғулом ҳамда учта энг сара от тортиқ қилди. Бир ойдан сўнг ул жонажон дўстдан кетишга рухсат тилаб, ўзимнинг ўша Абдуллоҳ ва Иброҳим исмли хизматкорларим билан бирга Ҳанифа қалъаси сари юзландим ва дўстим билан хайрлашдим.

Анча масофани босиб ўтгач, Ҳанифа шаҳри[405] га кириб бордик. Ҳанифа шаҳри турклар «Қора денгиз» деб атайдиган Шўр

[405] Ҳанифа шаҳри – тахминан Анапа бандар шаҳри.

денгиз соҳилида жойлашган бўлиб, бу ер мазкур денгизнинг энг катта бандаргоҳи ҳисобланади. Катта бир тижорат маскани ва ҳар мамлакатдан жуда кўп савдогарлар келишади. Бир неча кундан сўнг у ернинг ҳокими Абдуллоҳ подшоҳ фақир ҳақида эшитиб, ўз ҳузурига чақиртирди. Жуда яхши қабул қилиб, эъзозикромлар кўрсатди. Шу орада Синоб[406] ҳокими Хожа Ҳасан подшоҳ ҳам бу шаҳарга ташриф буюрди. Ул зот икки марта амири ҳож бўлганлар. У ҳам фақирни олдига чорлатди. Ҳузурига бордим. Қарасам, олий бир чодирда ўтирган экан. Икки томонида *маҳрам*лар саф тортиб туришибди. Анча кексайган киши экан. Кўзи менга тушгач, ўрнидан турди ва қўлимдан ушлаб, ўз ёнига ўтқазди. Оталарча ғамхўрликлар кўрсатди ва иккаламиз бир-биримиз билан тез тил топишиб, яхши улфат бўлиб олдик. Фақир ул зотдан дор ас-салтана Румга боришим учун «тазкира» хати[407] ёзиб беришларини сўрадим. Ул марҳаматли қария эса: – Афандим, ҳозир Истанбулдаги вазият анча қалтис, у тарафлардан ҳалигача биронта ҳам кема келмади. Фақат Синобдан кема қатнаб турибди. Султон Маҳмуд[408] афандим, яъни, Рум султони Янги черик жамоаси ва бектошийлардан ғазабланиб, бир кунда улардан етмиш минг кишини қатлга етказибди[409]. Айни пайтда

---

[406] Синоб/Синоп – Шимолий Туркия, Инжебурун бурунида жойлашган шаҳар.

[407] Ҳаж мавсумида давлат рухсати билан иштирок этиш рухсатномаси.

[408] Султон Маҳмуд – турк султони (1808-1839).

[409] Янги черик ва бектошийлар қўзғолони – бектошия Туркияда тарқалган тасаввуф тариқати. Кичик Осиёда XIII аср охири - XIV асрнинг бошида маҳаллий турк кўчманчи ва ўтроқ аҳолиси орасида пайдо бўлган. Тариқатнинг номи Ҳожи Бектош Румийдан бошланади. Бу тариқатининг ҳақиқий асосчиси ваъзхон ва қаландар Ҳожи Бектош Вали Нишопури Хуросоний (1208-1270) ҳисобланади. Унинг силсиласи эса, туркистонлик шайх Аҳмад Яссавийга, ундан эса, шиа имоми Мусо ал-Козимга тақалади. Бектошийлар аъзолари шиалардек ҳазрати Али ва ўн икки имомга, айниқса, олтинчи имом Жаъфар ас-Содиққа эътиқод қиладилар. Ҳожи Бектош Кичик Осиёда тез шуҳрат қозонган. Бу тариқат кўпроқ қишлоқ аҳолиси орасида қўллаб-қувватланган. Вақти келиб бектошия кенг тармоқ ёйган ташкилотга айланган, ўзининг белгиси ва махсус кийимига эга бўлган. Бектошия тариқатининг қатъий уюшган жамоага айланишида «Улуғ пир» Балим Сул-

Румга боришдан яхшилик чиқмайди. Афандим бир неча кун сабр қилсинлар, яқин орада йўл ҳам очилиб қолар. Кейин борсалар яхши бўлажак, – деди. Аммо, менинг байтуллоҳга бориш иштиёқим жуда зўр бўлиб, шу ондаёқ Истанбул сайри баҳридан ўта қолдим. **Байт:**

Жамоли каъба маро давонида ба нишот,
Ки хорҳойи муғилон ҳарир меояд.
(Мазмуни:
Каъба жамоли мени қувонч билан югуртирдики,
Мўғилон даштининг тиканлари ҳам пардек туюлди).

Шу сабабли Синоб йўли учун тазкира, яъни «йўлланма» олдим ва қария билан хайрлашдим. Ул улуғ амирлик паноҳи эса дарҳол кема дарғасини чақиртирди ва фақирингизни унинг қўлига тайинлаб топширгачгина ҳузуридан чиқишимга рухсат берди.

Фақирнинг Шўр денгиз сафарини ихтиёр этгани зикри

Эртаси куни «Ғуроб»[410] деб аталадиган катта кемага чиқдим. У уч ошиёналик жуда катта бир кема бўлиб, ичида ўн иккита тўп ва минг нафарга яқин киши бор эди. Эртасига елканларни ўрнатиб, неча бир дабдаба ила «лоҳавла» деганча Шўр денгиз сари юзландик. Шўр денгиз деганимизнинг на туби, на чегараси бор эди. Нақл қилишларича, Рум султонларидан бири денгизнинг тубини билиш учун тагига арқон ташлатибди. Лангарни тақиб,

---

тоннинг (ваф.1516) таъсири катта. Илмий адабиётда уни «Иккинчи пир» («Пири соний») деб аташади. Балим Султон ўзини Ҳожи Бектош Румийнинг авлоди, деб эълон қилган ва тариқат тузилишига алоқадор бир қатор ислоҳотларни амалга оширган. Бектошия айни Балим Султон замонида кенг тарқалиб, яничарлар (Туркиядаги имтиёзли пиёда аскарлар) орасида ёйилган, улар орқали давлат ишларига ўз таъсирини кучайтирган. 1826 й.да Султон Маҳмуд (1808-1839) ўн битта яничарлар корпусини тугатгач, бектошия фаолияти тақиқланди. Унинг йирик раҳнамолари қатл этилди. Бектошия тарафдорлари эса, Болқонга ва Албанияга тарқалиб кетди. Ҳакимхонга етказган хабар шу воқеалар жараёнидан иборатдир.

[410] Ғуробнинг луғавий маъноси катта кема дегани.

арқонни ташлашса, бир минг беш юз газ узунликдаги ип тугабди-ю, лекин лангар денгиз тубига етиб бормабди. Алқисса, бир кеча-кундуздан сўнг осмон ва сувдан бошқа ҳеч нарса кўринмай қолди. Тонг билан қуёш ҳам сувдан чиқиб, яна сувга ботар эди. Ўн кечаю кундуз шу зайл йўл босдик. Кема жуда тезюрар бўлиб, бор кучимиз билан олдинга тош отсак, тағин кема ичига тушарди. Бир куни кемачилар қувончга тўлиб, одамлардан «суюнчи» дея бир танга, икки танга йиғишга тушдилар. Фақир бунинг сабабини суриштирсам, қуруқликка яқинлашган эканмиз. Аммо, қанчалик тикилиб қарамай, сув ва осмондан бўлак нарса кўринмас эди. Дурбин билан ҳам қарадим, барибир, ҳеч нарсани кўра олмадим. Ниҳоят, битта маллоҳдан, «қуруқликка яқинлашганимизнинг белгиси нима ўзи», дея сўрадим. У эса «ана уларга қаранг», деди. У кўрсатган томонга қарасам, тепамизда иккита ўрдак учиб юрибди. Шундан сўнг маллоҳ, «қуруқлик нишонаси мана шу», деди. Ичимда «мошоаллоҳ», деб қўйдим. Лекин, тағин уч кун денгиз узра суздик. Тўртинчи куни маллоҳлар яна суюнчи беришимизни сўрай бошлашди. Фақир дурбинни олиб, яхшилаб қарадим ва узоқдан олмага ўхшаш бир нарса кўзимга кўринди. Ёнимдагилар, «ана ўша тоғ бўлади», дейишди. Шунда кўнглимдан, агар шу қора кўрганим тоғ бўлса, қуруқликка ўн кундан сўнг етишсак кераг-ов, деган хаёл кечди. Аммо, бу қоралик тобора катталаша борди. Икки соат ичидаёқ унинг тоғ экани аниқ-тиниқ ойдинлашди. Бироз ўтмай, вилоят дарахтлари кўринди. Шунда кеманинг қанчалик тезюрар эканини тўла англаб етдим. Денгиз соҳилига етгач, кичик қайиқчалар ёрдамида кемадан шаҳарга чиқдик. Жуда бир азим, латофатли ва ниҳоятда обод шаҳар экан. Турли-туман мева-чеваларга кон, ҳар бир манзилда олий фавворалар отилиб турипди. Шаҳар четида битта тоғ бўлиб, жуда баланд ва унда «Ҳазрати имом» номи билан машҳур бир мозор бор. Бу мозор жуда сафоли бир ерда жойлашган. Унинг бир томонида Шўр денгиз, иккинчи томонида шаҳар. Менимча, ер юзида бу каби мавзеъ бўлмаса керак. Бу вилоят Онадул[411] мамлакатининг биринчи бошланиш ноҳияси саналади. У шариф Шомга бориб уланади. Ўша маҳалда камина жуда хасталанган бўлиб, ўн кун шу жаннат монанд манзилда денгиз сафари азоби-

[411] Онадул – Анатолия. Туркия вилоятларининг бири.

дан қутулиб, дам олдим. Сўнг иккита елдек юрар хачирни кира қилиб, жаннатга менгзир Шом мамлакати сари юзландик. Алқисса, йўл юриб, шайтонга сиғинувчи жамоа ўтирган бир ерга етдик. Улар шайтонни «Малик ат-товус» дейишаркан. Бу халқ орасидаги расм бўйича тупуриш мумкин эмас, агар бирор одам билмасдан тупургудек бўлса, уни дарҳол ўлдиришади. Ўзлари эса тупугини оғзидан доимо рўмолча билан олиб юришга одатланишган. Ишқилиб, бу жамоа орасидан минг бир азобда қутулиб чиқиб, курдлар жамоаси орасига келиб қолдик. Фақир уч ерда ўғриларга дуч келдим. Неча бир ҳийла ва тадбир билан улар дастидан халос бўлдим. Агар бу ва бошқа кўрганларимни бир-бир баён этсам, сўз риштаси узоққа чўзилади, шу орада бир нечта шаҳардан ўтганимиз учун улардан қай бирининг қиссасини гапирсам, бу эзмалигимдан эшитувчи кўнглига малол келиши турган гап. Бинобарин, ушбу битта қисқароғи билан чекландим. Марсимон вилоятига кириб борсак, бу ёғидан нарига юрадиган йўлимиз тўсилган экан. Ҳеч бир кимса Маъдан шаҳри томон юрмас экан. Чунки, ҳаромзода қароқчилар қайта-қайта йўлни тўсиб, бир нечта савдогарни ўлдириб, молларини талашибди. Шунга кўра биз – ўнта қаландар ғам-ғуссага ботганча, мазкур вилоятда тўхтаб туришга мажбур бўлдик.

Иттифоқан, Рум султони ўзининг Хуршид подшоҳ исмли надим кишисини Маъдан вилоятига ҳоким қилиб юборгани ва унинг шаҳарга етиб келаётгани хабари эшитилди. Бу хушхабар бутун шаҳар бўйлаб ёйилди. Барча хосу авом халқ бирдек хурсанд бўлишди. Ўша айёмда ҳар бири ҳусну-жамолда оламни ёритувчи қуёш билан сирдош тўрт юз арман аёллари шу шаҳарда тўпланиб, ўзларининг муқаддас савмаъси зиёрати учун отланишган экан. Улар орасида бор-йўғи ўнта эркак киши бор экан. Кези келганда айтиб ўтай, арман ва гуржистон аёллари гўзалликда жаҳонда ягона ҳисобланадилар. Эртаси куни улар билан биргаликда биз, қаландарлар ҳам мақсад сари юзландик. Икки фарсахга яқин йўл юрилгач, армани аёллар бир дарёча қирғоғига тушиб, қаҳва ичиш билан машғул бўлишди. Биз қаландарлар эса уларнинг бошқа бир нечта ой юзли санамлари билан йўлга равона бўлдик. Йўл бўйи ул паричеҳралар билан ҳар тўғрида сўзлашиб кетдик. Тахминан бир тош масофа йўл ҳам юрган эдик, тўсатдан, йўлимизда пистирма қуриб ўтирган

қирқта шафқатсиз ва бошдан-оёқ қуролланган қароқчиларга дуч келдик. Бу кутилмаган бало-офатдан воқиф бўлгач, барчамиз ширин жонларимиздан бутунлай умид узиб, ўлдириб, талашларини кута бошладик. Турган еримиз тоғлик жой бўлиб, йўли тепадан дарё бўйига қараб тушарди. Тахминан дарё четигача уч юз қадам масофа бўлиб, шу ердан ўтсак яна тор йўл билан тоққа кўтарилардик. Агар бир милтиқ отувчи мерган бўлса, юз минг киши ҳам уни тутиши қийин иш эди. Бу қароқчилар ана шу кенг жойни ўзларининг пистирмасига айлантирган эдилар. Бизнинг эса қай чора ва тадбир билан бу ҳалокат ёқасидан қутулиб кетишни ўйлаб бошимиз қотарди. Шунда қароқчилардан биттаси олдимизга келиб, «сизлар кимсизлар ва қаердан келяпсиз, орқангиздан кўтарилаётган чанг тўзони ниманики», дея сўради. Калласи ишламаган йўлдошлар воқеани борича айтмоқчи бўлишди, мен эсам буни сезиб, жуда чаққонлик билан, «бузуқлик келтирувчи ростдан кўра фойда келтирувчи ёлғон сўз яхшироқ», деган мақолга амал қилиб, шундай жавоб бердим: – Биз Хуршид подшоҳнинг фаррошларимиз, ҳоким тушадиган манзилни тезроқ бориб, супуриб-сидириш мақсадида хўжайиндан олдинроқ йўлга тушиб кетяпмиз. Кўтарилиб кўринаётган чанг тўзони эса Маъдан шаҳрининг ана шу янги ҳокимига тегишли бўлиб, Румдан подшоҳлик дабдабаси билан келмоқдалар. Мана ҳозир шу ергача етибди.

Қароқчилар мендан бу сўзларни эшитганлари ҳам шу бўлди, сўнг ура солиб қочишга тушганлари ҳам шу бўлди. Ахир улар бу чангнинг насоро аёллар отларига тегишли эканини қаердан ҳам билишсин.

Алқисса, биз тез ҳаракатланиб, бу ердан ўтганча чаққонлик билан ўзимизни тоққа урдик ва ул қаттиқ балодан арзон-гаров қутулиб, шукрлар айтганча ва кулишиб йўл юришда давом этдик. Йўлдошлар ва ул сарвқад арманлардан бир қанчаси фақирингиз ўйлаб топган жавобга таҳсинлар айтганча, анчагача мошоолоҳ, дея олқишлашди. Алқисса, анча йўлни босиб ўтгач, манзилимизга етиб, дам олдик. Ахир айтмишлар, **мисраъ:** Агар афсонаҳо хоб оварад, ман қиссаҳо дорам (Агар афсонанг иши уйқу келтирмоқ эрса, менинг қиссаларим бордир).

Гапнинг қаймоғини айтай десам, ўша жаҳонгашталик давомида йўлим Турпоқ/Тарбак қалъаси мавзеси устидан тушди. Амир Темур соҳибқирон довруқли ўтмиш айёмида Рум султони Боязид

Йилдирим[412] билан шу қалъада урушган бўлиб, ҳозир у жуда хароб ҳолга келиб қолган. Бир кун ўша ерда нафас ростладик. У ердан эса Қайсария[413] вилоятига кириб бордик. Қайсария катта ва обод бир шаҳар экан. Бу шаҳарни ҳам ортда қолдириб, мақсад сари юзландик ва анча йўлларни босиб, яна бир нечта катта шаҳарлардан ўтдик. Неча бир меҳнату машаққат билан Лотакия[414] шаҳрига етдик. У жуда кенг ва ниҳоятда обод шаҳар бўлиб, авлиёлар султони, тақводорлар паноҳи жаноби султон Иброҳим Адҳам[415] нинг қабри шу ерда жойлашган. Ул ҳақиқат арбобларининг қибласи остонасини ўпишга мушарраф бўлгач, ўта бир кўнгли шодлик билан ул даргоҳ тупроғини кўзимга тутиё қилиб суртдим ва уч кун шу муқаддас ерда эътикоф-зуҳду тоат расми билан ўтирдим. У ердан ўтиб, Дамашқ[416] сари юзландим. Бир қанча йўл юриб, Қадифа деб аталадиган бир қишлоққа етдим. Мазкур Юсуф *парвоначи* аянчли бир аҳволда хору зорлик билан шу қишлоқда бу тубан дунё билан видолашиб, охират сари юзланган. Тақдир унга жаннатга менгзар Шомгача етиб боришга фурсат бермаган. Ниҳоят, ул манзилдан қўзғалиб, Шом мамлакатининг Дамашқ шаҳрига кириб бордик.

Каминанинг жаннатга менгзар Шомга етиб боргани ва бир неча кундан сўнг Миср ўлкасининг Қоҳира[417] шаҳрига юзлангани зикри

Гапнинг қисқаси шуким, Дамашқ шаҳрига киргач, унинг катталиги, ободлиги ва чексиз гўзаллигини кўриб, ақлу ҳушимдан айрилаёздим. Унинг бу жиҳатлари сира таърифга муҳтож эмасди. **Байт:**

---

[412] Боязид Йилдирим – Боязид I Йилдирим (1359-1403) усмонлилар сулоласига мансуб Туркия султони (1389-1402). Амир Темур уни мағлуб этган (1402).

[413] Қайсария – ҳозир ҳам Туркияда вилоят маркази.

[414] Латокия – Лозақия, Сурияниng Ўрта ер денгизидаги шаҳри.

[415] Иброҳими Адҳам – суфий пирларидан, отаси Балх томонлардан бўлган бойлик ва ҳукуматдан воз кечиб, зуҳд, тақво ва художўйликни касб қилган.

[416] Дамашқ – ҳозир Сурия давлатининг пойтахти.

[417] Қоҳира – бугунги кунда Миср давлатининг пойтахти.

Шаҳр чу беҳишт аз некўйи,
Чун боғи Эрам ба тоза рўйи.
(*Мазмуни:*
Шаҳар чиройи билан жаннат эрур,
Тоза юзлиги билан Эрам боғидир).

Нақл қилишларича, жаноб ҳазрат хайрул башар ҳазрат Хадичаи Кубродан мол олиб, тижорат учун Шом сари юзланганлар. Бир нача масофаларни босиб ўтиб, шаҳарга бир фарсахлик масофа яқин жойда қўш ташлаганлар. Шунда жаноб ҳазрат кибриёи таоло топшириғи билан Жабройил *алайҳиссалом* келиб, ҳазрат пайғамбаримиз *алайҳис саловоту васаллам* суҳбатига етибди ва ул фаришта: – Худойинг саломлар айтмоқда ва сўнг буюрадиким, дўстим Муҳаммадга айт, ўзи, «умматимсиз жаннатга қадам босмайман», деган эди. Чунки, бу келган жойи ери жаннатдир, яъни, агар жаннатни тепада яратган бўлсам, Шом мамлакати устида яратганман. Ер юзида яратган бўлсам, Шом ери остида яратганман. Агар уни муаллақ қилиб яратган эсам, Шом қалъаси деворида муаллақ қилиб яратганман. Не сабабдин у шаҳарга келди экан? – дебди. Одам ото авлодларининг энг аълоси ҳазрат рабб ал-оламийн бу хабарини эшитгач, гап нимадалигини англаб, зудлик билан мунаввара Мадина шаҳри сари қайтиб кетганлар. Ҳозир пайғамбар қўниб ўтган ўша Шом яқинидаги жой зиёратгоҳдир ва «Қадам ан-наби» номи билан аталади. Онҳазрат *алайҳиссалом*нинг босган излари ўрни ҳалигача сақланган. Тўғри, қилни қирқ ёрувчи сўзамоллардан агар бирортаси «у пайтда ҳали пайғамбарга ваҳий тушмаган эди-ку? Бу сўзлар нима асосида айтиляпти?» деб сўраса, жавоб шундай бўладиким: Бу солиҳа рўёдир. Чунки, пайғамбар *алайҳиссалом* буюрадиларки, «мўминнинг рўъё туши набийликнинг қирқ олти жузвидан биридир». Эндиликда жаннатга менгзар Шом шарофатидан буларга исбот ҳожат эмас. Бу борадаги мутолаани эшитувчининг ўзига ҳавола этамиз.

Хуллас, мақсад шуким, бир куни Яҳё наби *алайҳиссалом* жомеъ масжидида бир нечта сайёҳлар билан суҳбат қуриб ўтирган эдик. Ўша чоғда камина беихтиёр кулиб юбордим. Суҳбатдошлардан бири мулло Худойберди исмли бир кекса киши бўлиб,

бу қария Шоҳмуродбий[418] валинеъмат замонасида Самарқандниng ўн тўртинчи қутби[419] мақбараси устидаги тилло қуббани[420] ўғирлаб олиб кетган шахс эди ва у ўша шаҳарда яна бир неча йиллар яшаган ҳам эди. Ана ўша киши кулганим сабабини сўради. Мен қуйидагича жавоб бердим: – Баъзи одамларга қойил қолмайман, қандай одамлар бор-а, шундай ажойиб вилоятга келишади-ю, яна қайтиб Мовароуннаҳр тарафга қайтиб кетади. Ахир демишлар, **байт:**

Шаҳри мо шаҳри бутон аст, чи зебо шаҳр аст,
Ҳеч оқил ба жаҳон тарки чунин жо накунад.
(*Мазмуни:*
Шаҳримиз санамлар шаҳридир, не гўзал шаҳар,
Ақлли одам жаҳонда бундай жойни тарк этмайди).

Менинг жавобимдан сўнг ул қария ҳам ўзича кулган бўлди. Мен ҳам «Сизнинг кулишингиз сабаби недур?» деб сўрадим. Чол гапим жавобида: – Бу вилоятга келган ҳар бир киши шу сўзларни айтади. Аммо, нону насиба тортиши ва Тангри таоло тақдир этиши деган нарсаларга қандай қарайсиз? Булар ҳам бор-ку! Иншоаллоҳ тирик бўлсам, Сизни ҳам кўраман ҳали, – деди. Фақир дедим: – Бандаси қўлига ҳам кичик тақдирлар берилган, Сиз бу сўзларни бекор айтяпсиз, – дедим. Ул бечора жим бўлиб қолди.

Ўша айёмда Ҳалаб[421] шаҳри аҳолисидан Моҳир афанди исмли бир турк ўғлони мен билан йўлдош бўлиб, иккаламиз жуда иноқлашиб қолдик. У ҳусну жамолда тенгсиз ва ҳали мўйлови сабза урмаган ўспирин эди. Ғарибликда шундай йўлдош билан

---

[418] Амир Шоҳмурод (1785-1800) Бухорода амирлигидан олдин бир муддат Самарқанд шаҳрида ҳоким бўлган.

[419] «Қутби чаҳордаҳум» (ўн тўртинчи қутб) унвони билан улуғланган Шайх Нуриддин Басир (ваф. 1242 й. қабри Самарқандниng Чокардиза қабристонида, Новадон ариғи бўйида жойлашган) кўзда тутилмоқда. Шайх Зайниддин бобо Куйи Орифонийнинг шогирди.

[420] «Тарихи Муллозода» муаллифи маълумотига қараганда олтиндан ясалган бу қубба Амир Темур томонидан ўрнатилган.

[421] Ҳалаб – Алеппо (қад. номи Беройя). Суриянинг шимол-ғарбий қисмидаги шаҳар. Ҳалаб муҳофазаси (вилояти)нинг маъмурий маркази.

яхшигина дўст тутинганим қалбимни қувончга тўлдириб, севинчим ичимга сиғмасди. Тезда бир-биримиз билан улфату рафиқ чиқиб, бодомнинг икки мағзидек бир тан, бир жон бўлиб қолдик.

Фақирнинг жаннатга менгзар Шомдан чиқиб, Қоҳира мисри томон кетганим зикри

Ниҳоят, ўн беш кундан сўнг мазкур ой юзлик йўлдошим билан ул беназир шаҳардан кўч-кўронимизни йиғиштириб, Қоҳира мисри (шаҳри) томон юзландик ва олий бир миҳофа кира қилиб, ўша манзилу мақсад сари равона бўлдик. Бир неча масофа йўл юргач, «Яқуб *алайҳиссалом* кечуви» деган мавзега кириб бордик. У жуда бир яхши мавзе бўлиб, лекин одамсиз экан. Тоғ оралиғидан катта бир дарё оқиб келиб, Табария[422] кўлига қуйилади. «Ажойиб ал-махлуқот»[423] ва «Сайр ал-билод»[424] китоби муаллифлари ўз асарларида дунё ажойиботларидан бири сифатида шу ерни кўрсатиб, унинг Шом томони совуқ, Миср томони иссиқ деб ёзишган. Дарҳақиқат, фақир яхшилаб кузатсам, китоб муаллифлари тўғри айтишган экан. Эртаси куни ул манзилдан кўчиб, яна йўл босишга тушдик. Иттифоқан, йўлимиз акалари томонидан Юсуф *алайҳиссалом* ташланган қудуқ устидан тўғри келиб, ўша манзилга тушдик. Бу ерда пишган ғиштдан карвонсарой қурган эканлар. Фақир ўз қўлим билан арқон ташлаб, мазкур қудуқнинг чуқурлигини ўлчаб кўрдим – етти газ экан. Ҳозир сардобага ўхшаш ҳолат касб этганча турибди. Билмадим, вақт ўтиши ва замон ўзгаришлари билан шу даражага етганми ё тарихчи муаллифлар ҳаддан ошириб таърифлашганми.

Алқисса, эртаси куни у ердан ҳам қўзғалиб, Канъон[425] ва Табария шаҳарлари оралиғида қўш ташладик. Ҳозир Канъон харобага айланган, Табария эса обод жой бўлиб, ниҳоятда ла-

---

[422] Табария/Тиберия – ҳозир Исроил давлатининг шимолий ҳудудларидаги Тиверия шаҳри, Тивериада кўлининг ғарбий соҳилида.

[423] XV асрнинг охирида ёзилган«Ажойиб ал-махлуқот» асарининг муаллифи номаълум. В.В.Бартольд уни Аҳмад Тусийга нисбат беради.

[424] «Сайр ал-билод» асарининг муаллифи номаълум.

[425] Қанъон/Ханаан – ҳозир Исроил давлати таркибидаги шаҳар.

тофатли. Шу ерда, румликлар тили билан айтганда, «Чашмаи қудрат» номли еттита чашма бўлиб, доимо, қўл тиқсангиз пишириш даражасидаги иссиқ ҳолатда оқади. Каттагина кўл ҳам бор. Айланаси тахминан ўн икки фарсах ва атрофи бутун тоғдан иборат. Суви тиниқ ва майин, мазали. Айтганимиз катта дарё Одам ото замонидан шу бугунгча мазкур денгиз мисол кўлда тўпланар ва тоғдан оққан барча сувлар ҳам шу кўлга қуйилар экан. Сувининг чиқиб кетиш жойи эса маълум эмас. Шунга қарамай, қизиғи шундаки, сув сатҳи қишин-ёзин на бир бармоқ камаяди ва на кўпаяди. Бунда не ҳикмат борлигини ҳеч ким билмайди.

Гапнинг лўндаси, у ердан чиқиб, уч манзилдан сўнг Ғаза[426] шаҳрига кириб бордик. Ғаза жуда обод ва фаровон шаҳар. Мевачеванинг ҳар хил тури мавжуд. Хусусан, ҳеч бир иқлимда йўқ анори бор. Унинг олдида Жалолобод[427] ва Шаҳрисабз анорлари бир чеккада қолиб кетади. Бир қора фулусга бешта каттакатта анор беради. Эртаси куни ул хуррам ва обод мавзедан кўчиб, мақсад сари юзландик. Ўн кеча-кундуз одам юрса оёғи, қуш учса қаноти куядиган саҳро-биёбонда йўл юрдик. Қумдан бошқа нарсани кўрмасдик. Ўнинчи куни ул чексиз саҳродан қутулиб, Шамоил[428] шаҳрига яқин мавзега етдик ва карвон аҳлидан баримиз егулик жиҳатидан роса қийинчилик тортганимиз сабабли, дўстим Моҳир афандини хизматкорларим билан шаҳар ташқарисида қўйганча ўзим бир сайёҳ ва яманлик бир жаҳонгашта ҳамроҳлигида жуда шошилинч суратда шаҳар ичкарисига ошиқдим.

Фақирнинг уятсиз хотинлар қўлига тушгани ва неча бир ҳийла билан қутулгани

Алқисса, шаҳар Чорсусига етиб, кўрсак, жуда обод жой бўлиб, икки тарафи бўйлаб яхши иморатли ва шинам дўконлар билан орасталик топган. Ҳар ерда арабий паричеҳра, нозанин

---

[426] Ғаза/Ғазо – бу шаҳарнинг бир қисми Исроил, бир қисми Фаластин давлати таркибида.

[427] Ўз анорлари билан шуҳрат қазонган Фарғона водийсидаги Жалолобод шаҳри.

[428] Шамоил шаҳри – Мисрдаги Исмоилия шаҳри, Шарқия муҳофазасида. Сувайш каналининг ўнг томонида жойлашган.

гўзал аёллар тўп-тўп ўтириб, ўз айшу ишрати ва истироҳати билан машғуллик қилишмоқда. Фақир бу ҳолни кўриб, ҳайрат бармоғини тишладим. Бу ҳақда йўлдошимдан сўрадим. У эса, «нима, ҳали, мисрлик фоҳишалар ҳақида ҳеч нарса эшитмаган эдингизми, бу кўраётганларингиз ўшалар», деди. Бу сўзни ул биродардан эшитиб, жим бўлиб қолдим. Ўша аснода ул гўзаллар орасидан бир паризод ўрнидан турди, кетидан барча қолгани ҳам ирғиб қўпишди. Ҳалиги паризоднинг икки ёнига икки ой юзли канiз кириб, зинадан тушди ва дарий каклиги каби саллона-саллона одим ташлаганча раста томон юзланди. Ҳусну жамоли ниҳоятда гўзал бир жонона эди. У ўзини зару зевар билан ясатганди. Билишимча, бу аёл шу жамоанинг каттаси эди. Бизларга яқинлашгач, ниҳоятда эпчиллик ва чаққонлик билан қўлини бўйнимга ташлаб, маҳкам қучоқлаб олди. Камина ўта ғазабланган оҳангда ул шарму ҳаёсиз аёлни бир уриб, ерга ағанатмоқчи бўлдим. Жонажон йўлдошим, «жим тур, жонингга бало бўлади», деди. Ҳамроҳимнинг овозини эшитгач, ўзимни зўрға тийдим. Ул раъно эса арабий тилда бир нималар дер эди. Мен ҳеч нарса тушунмасдим, аммо, ҳалиги йўлдошим арабчага жуда уста эди. Менга қараб: – Булар фоҳишалар жамоасидир, ҳар ойда подшоҳ хазинасига солиқ тўлаб туришади. Ҳозирги кунда Қоҳира шаҳрида ўн икки минг нафар рўйхатдан ўтган фоҳиша бор. Бу вилоятда булардан зўрроқ бирон киши йўқ. Сизнинг дўқ-пўписаларингиз буларга ўтмайди. То бирон ҳийла ўйлаб топиб, шунинг ёрдамида бу жамоадан қутулмасангиз, бу раъно дастидан халос бўлишнинг ҳеч иложи йўқ. Мана ҳозир Сизни қаттиқ ушлаб туриб, уйига ташриф буюришингизни сўрамоқда, – деди. Фақир йўлдошимдан бу гапни эшитиб, ҳанг-манг бўлиб қолдим. Сўнг ул рафиқимдан ўтиниб, «ўзингиз худо ҳаққи учун бирон йўл билан мени бу бало гирдобидан қутқармасангиз, дўстим ўлди, деяверинг», деб ёлвордим. Айни пайтда ўша уч юз нафар уятсиз фоҳишаларнинг ҳаммаси устимга ёпирилиб келаётган эди-да. Ул меҳрибон йўлдошим ўша маҳал мазкур паризодга арабий тилда анча сўзлар айтди. Ул танноз менга юзланиб, бир нарсалар деди. Нималар деяётганини тушунмасдим. Аммо, дўстим ишора қилиб ўргатаётгани бўйича ризолик бошини қимирлатдим. Бироздан сўнг аёл фақирнинг қўлини қўйворди ва кетишимга изн берди. Камина ул бебок қўлидан қутулиб чиққач, шукрлар айтганча тез-тез юриб, карвонимиз тўхтаган ерга олиб борувчи йўлга

қараб чопдим. Йўлда ҳалиги биродаримдан «қандай қилиб мени ул гуноҳ ботқоғидан қутқардингиз», деб сўрадим.

- Ул раънога, ўзи бу сайёҳ бола мени шу иш учун олиб келувди, аммо, ҳозир бу йигитнинг ёнида бир фулус ҳам пул йўқ. Агар уйингга олиб борсанг, бу қаландарвачча бир пул тўламай текингина сендан дил мақсадини қўлга киритади-ю, қочади, холос. Агар мени ҳам ўз дилинг комидан умидвор қилсанг, бироздан сўнг бу йигитни жуда кўп нарсалар билан ҳузурингга бошлаб келаман. Ҳам ҳирсингни қондирасан, ҳам берган пули билан нафсингни қондирасан, дедим. Бу сўзларни эшитгач, ул раъно шу заҳоти сени қўйиб юборди, – деди халоскорим. Фақир ул биродардан ердан кўккача миннатдор бўлдим. Бутун йўл бўйи унинг ҳаққига дуо қилиб бордим. Манзилимизга етгач, ўша тун неча бир қўрқув ва ҳадик билан тонг оттирдим ва ул манзилдан кўчиб, икки манзил наридаги ҳозирда «Жиҳодия» деб аталувчи Хон мавзесига кириб бордим. Катта ва кенг бир шаҳар экан. У ердан Қоҳира шаҳригача атиги бир фарсахлик йўл. Мисрнинг барча саркардалари ва қўшинлари шу ерда жойлашган. Ўша пайтда эллик минг янги низом ҳарбийлар мазкур мавзеда лашкаргоҳ ҳозирлашган ва уларнинг барчаси қизил кийинишган эди. Улар таълим учун далага чиққанларида узоқдан халқ кўзига худди бутун оламни лолазор қоплагандек кўринишарди. Лашкаргоҳда олий қасрлар қурилганди. Ниҳоят, ўша кечаси мазкур манзилда йўл азобларидан қутулиб, дам олдик. Эртасига елдек учар туяларга миниб, мақсад сари юзландик. Қоҳира шаҳрига яқинлашгач, у ерда яшаб турган ватандош ҳамшаҳарларим менинг келаётганимни эшитиб, ҳаммаси истиқболимга чиқишди. Улар ҳамроҳлигида қаландарлар такиясига тушдик.

Фақирнинг Миср вилоятига кириб боргани ва у ердан чиқиб, мақсад сари юзлангани зикри

Гапнинг қисқаси, қаландархона кўнгилочар ва сафоли жой экан. Камина ўша ерда шунга атаб румий тилда бир қитъа битдим. **Қитъа:**

Нақшбанднинг даргаҳидир бул мақоми дилкушо,
Хоҳ қил Ҳаққа ибодат, хоҳ қил кайфу сафо.
Нони қоқ ва хирқаи пашмина қоил инак,
Иста майдони муҳаббат, кел азизим, марҳабо.

Хўжанд аҳлидан Кошиф афанди исмли бир киши Хўқандда пайти бобом саййидлик паноҳи Ҳаким тўра жанобларига хизмату муридлик изҳор қилган ва фалакнинг гардиши билан ҳажга келиб, қайтишда эса йўли Миср устидан тушганча шу ерда турғун яшаб қолган ва ўшанда Муҳаммадали[429] подшоҳ хизматига кириб, замонлар ўтиши билан вазирлик мартабасига эришган эди. Ана ўша одам келганимни эшитиб, эски қадрдонларни сийлаш расми бўйича дарҳол фақирнинг олдига келди ва хизмат расмини керагидан ҳам ортиқ даражада адо этди. Ўша вақтда Муҳаммадали подшоҳ ўз томонидан ўринбосар қилиб Ҳабиб афанди исмли вазирини Қоҳирада қолдирганча ўзи Искандария[430] шаҳрига кетган ва ўша ерда истиқомат қилаётган экан. Ўқувчилар наздидан яширинча қолмасинким, Қоҳира шаҳри ҳеч бир тавсифга сиғмай, ўзининг «умм ал-билод» – «шаҳарлар онаси» унвонига яраша ҳар жиҳатдан беназир ва мислсиз. Аммо, унинг устунликларини таъриф қилишга тушсам, сўзимиз чўзилиб кетади. Хулласи калом, ўша пайтда Кошиф афанди номига Муҳаммадали подшоҳдан мактуб келади ва унда айтилишича, подшоҳ Аҳмад афанди нозир ҳамроҳлигида Кошиф афандини Қасри Айн саройидаги юмушларга мутасадди қилиб тайинлаган экан. Ул биродар мазкур ишга тайинланди. Фақир икки-уч кундан сўнг сайру томоша қилиб, шаҳардан ташқари чиқдим ва фотиҳахонлик учун ул сарзаминга бордим. Бу хабарни эшитган Кошиф афанди қувонч билан кутиб олиб, ўзи ўтирган ерга олиб борди ва қасрни кўрсатди. Бу қаср Қоҳира мисридан ярим фарсах ташқарида, қадимий Атиқ ва Булоғ шаҳри орасидаги муборак Нил дарёси соҳилида жойлашган экан. Ниҳоятда кўнгилочар ва фараҳли. Беш юзта ҳужраси бор эди. Уч ошиёналик бўлиб, барчаси мармар тошдан, фарангий ойналардан бағдодий деразалар қилинган, ҳужралари катта-катта, нақшлар билан роса безатилган ва ҳар бир ҳужрада ўнтадан хушбичим ва хушрўй йигитлар истиқомат қилиб туришибди. Муҳаммадали подшоҳнинг одоб ва расми шундай эканки, ҳар йили теварак-атроф ерлардан тўп-

---

[429] Муҳаммадали подшоҳ/Алипошшо – Мисрда 1805-1849 йй. ҳукм сурган усмонли туркларнинг ноиби (пошшо).

[430] Искандария – Миср шимолида, Ўрта ер денгизи соҳилида жойлашган шаҳар.

тўп ғуломбаччаларни сотиб олиб келтирар, ва шунингдек, ой юзли турк баччалар билан қоракўз араб баччаларни ғуломлар билан ширу-шакардек қориштириб, шу тенгсиз қасрда қўяр экан. Ҳар куни икки маҳал ҳар хил тотли овқатлардан ва лазиз ичимликлардан улар олдида муҳайё, либосларининг барчаси гулнор мовутдан ва амалдорлар кийган шу рангдаги мовутлар зардўзи ҳам эди. Шуни айтиб ўтиш лозимки, болалар кўзида айби бўлса ёки ёши ўндан паст ёки йигирмадан юқори бўлса, бу «паризодхона»-га киритмас эканлар. Чунки, болаларга бу ерда турли фанлардан таълим берилар, боланинг соғлиги ва ёши шунга мос бўлиши керак эди. Бу ерда ҳар соҳадаги муаллим ва хушнавис котиблар фаолият кўрсатарди. Бир гуруҳ устозлар илмларни арабча ўқитса, бошқа бир жамоа эса форсча ўргатади ва баъзилари туркийдан таълим беришади. Бир нечтаси эса фарангий тилларини ўқитадилар. Болаларнинг айримлари хушхат котибларда насх ва таълиқ хатини машқ қилишади, бир нечалари сулс хатини ёзишади. Болалар бир қатор илмларни маълум давра мобайнида ўқиб ўзлаштиргач, имтиҳон топширишади ва яхши истеъдод пайдо қилишгандан сўнг нозирлар текшируви асосида қобилият пайдо қилгани ва тарбият асар этганини ажратиб олишади. Шундайлардан ҳар ойда қанча бўлса, Муҳаммадали подшоҳ ҳузурига элтишади ва уларнинг муайян илмдаги истеъдодига қараб, топшириқ беришади. Масалан, баъзисини тиб илмидан малака ва маҳорати ошиши юзасидан касалхоналарга юборишади. Айримларини ҳандасага ўхшаш ғариба илмларини ўрганиш учун Фарангистонга жўнатишади. Бир бўлагини девонга ишлаш учун тайинлашади ва ҳоказо. Берилган илмларни ўзлаштирмаган ва тарбият асар қилмаган болаларни эса ажратиб олиб, жиҳодияга юборишади. *Сардор*лар уларни олиб кетиб, қўшинга қўшиб қўйишади. Ҳар уч ойда иш шундай. Бу томондан бир гуруҳ учирма қилинади, у томондан эса кириб келаверади. Хулласи калом, Боғи Эрам паризодхонаси шу Қасри Айн бўлиб, Мисрга тушган. Фақир бу ҳолни кўргач, ҳайрат бармоғини тишладим ва камина кўнглига ҳам шу илмгоҳда муқим туриб қолиш истаги келди. Аммо, байтуллоҳ муҳаббати дилимда қаттиқ ўрнашгани сабабли бу ишқ мени тортқилаганча Каъба сари судрарди. **Байт:**

Ришгае бар гарданам афканда дўст,
Мебарад ҳар жо ки хотирхоҳи ўст.

(*Мазмуни:*
Дўст бўйнимга бир арқон ташлаб,
Ўзи истаган жойга мени судрайди).

Алқисса, паризодхонадан неча бир ҳасрат доғи билан чиқиб, такиямиз сари юзландим. Сўнг бир неча кун давомида вилоятни сайру томоша қилиш билан машғул бўлдим. Ўша кезларда биродарим Моҳир афанди вазирлик паноҳи Ҳабиб афанди хизматига ишга кирадиган бўлиб, мендан маслаҳат сўради. Мен ҳам ишга киришини маъқул топдим ва ул жонажон дўст мендан айрилиб, вазир хизматчилари сафига қўшилди.

Бир неча кундан сўнг Қоҳирадан кўч-кўронимни орқалаб, байтуллоҳ ва Мадинаи мунаввара эҳромини жону-дилдан белимга боғлаб, неча бир ожизлик изҳори билан бепоён биёбон сари қадам ташлаб, ул малак посбон даргоҳ остонаси томон юзландим. **Қитъа:**

Умеди тавофи ҳарам кўйи ту афканд,
Дар водии гам тоифаи бесару поро.
«Лаббайка» занон бар Арафоти сари кўят,
Сад қофила жон мунтазир, овоз «даро»ро.
(*Мазмуни:*
Ҳарам тавофи умиди тўпинг отиб юборди,
Саргашталар тоифасининг гам водийсига.
«Лаббайка» дебон арафотда кўчанг бошида,
Минг жон карвони «кир» деган овозга илҳақ).

Шу зайл йўлга тушиб, бир неча масофани босиб ўтгач, Шўр денгизининг энг катта бандаргоҳи ҳисобланган Сувис[431] шаҳрига кириб бордим. Жуда обод, фаровон шаҳар экан. Аммо, ичимлик суви ноёб бўлиб, бир томчи сувнинг қадри юз коса оби ҳаёт билан тенг эди. Шу сабабли бу шаҳар халқи шўр сувга ўрганиб кетган экан. Айримлари, ёмғир бўлган маҳалда чуқурлардан келтиришар экан. Уч кундан сўнг ҳар бирининг улканлиги олдида

[431] Сувис/Сувайс – муаллиф даврида Ўрта денгизни Қизил денгиздан ажратиб турувчи қуруқлик, Миср худудида. Африка билан Осиё материгини бирлаштириб туради.

осмон кенглиги ҳеч нарса бўлмай қолувчи ва тўққиз фалак ҳар бирининг ёнида бир парча қоғоздек кўринувчи катталикда баҳайбат бир кемага миндик. Сувларни оёқсиз босиб ўтувчи кема йўлга тушди. Шифти ер устида ва устуни ер тагида ўрнашган хонада ўтирганча, ихтиёр жиловини енгил кезувчи шамол қўлига топшириб, поёни йўқ денгиз сари юзландик. Денгизда уч кун сузгач, маллоҳлар, «манави ер ўша Фиръавн чўккан мавзе ва бу ерга яқинлашган кема албатта шикаст топади», деб қолишди. Иттифоқан, ўша соатда шундай қаттиқ шамол қўзғалдики, сув пўртаналаридан катта-катта тоғлар ҳосил бўлди. Барчанинг фикрига денгиз наҳангларига ем бўлдик шекилли қабилидаги гумон келди. Қаранг, айни шу пайтда елкан ёғочи ҳам синди. Бу ҳолни кўргач, кема ичидаги бари мусофирлар ширин жонларидан минг бор умид узиб, калима қайтаришга тушдилар. Маллоҳлар лангар ташлашга қанчалик уринмасинлар, фойдаси бўлмади. Кема ўзича кета бошлади. Шу кўйи бир неча масофа сузгач, денгиз соҳилига етдик. Қирғоқда катта ва обод ўрмон бор бўлиб, Тури Сино[432] тоғи шу ерда тугайди. Маллоҳлар бундан қувончлари ичига сиғмас даражада хурсанд бўлишди. Чунки, кема ўз ҳолича қолган кезлари оқибати нима билан тугаши номаълум ва аянчли бўлиб, бу гал кема неча йилдан бери биринчи марта шу қулай жойга чиққан экан. Тўқай ичида Мусо *алайҳиссалом* чашмаси бўлиб, унинг бундай номланишига сабаб, ўша ҳаммамизга маълум тарихий воқеада Фиръавн сувга чўккандан сўнг, мазкур пайғамбар келиб шу булоқ сувида ғусл қилиб, икки ракат шукр намозини адо қилган эканлар. Калимуллоҳ шарофатидан бу чашма суви жуда иссиқ бўлиб, ким бу булоқ сувида ғусл қилса бел оғриғига йўлиқмайди. Ҳа, чашманинг ана шундай хосияти ҳам бор. Айтишларича, билсон (бальзам) дарахти шу ўрмондан бошқа ҳеч бир жойда ўсмас ва яҳудийлар эса ундан мой олиб, жаҳон савдогарларининг бальзам мойига бўлган талабини тўла қондирар эканлар. Бу гапларни эшитгач, ер юзига чиққанимиздан кема мусофирлари ҳам хурсанд бўлиб, кемадан ташқари чиқдилар ва ўрмон томон юзландилар. Фақир тажрибам камлигидан адашмай деб, улар кетидан

[432] Тури Сино – Синайдаги тоғ номи.

эргашдим. Аммо, барибир, ўрмон ичига киргач, йўлдошларимни йўқотиб қўйдим. Бақириб-чақирганча якка ва ёлғиз ўзим ўрмонда ҳар томонга қараб чопишга тушдим. Чунки, ўрмон ичи қўрқинчли ва ваҳимли бўлиб, унга кирган шернинг ҳам ўтакаси ёрилади. Дарахтларининг боши Сурайё юлдузига тегади. Ниҳоят, анча уринишлар ва ҳазрати вожиби таоло меҳрибонлиги туфайли кутилмаганда ҳалиги чашма ёнидан чиқиб қолдим. Йўлдошларим мени йўқотгач, бу орада топишларидан умид узганча шу булоқда ғуслни тугатиб туришган экан, уларни ана шу ҳолда учратдим ва мен ҳам дарҳол ғусл қилдим. Булоқ суви жуда иссиқ эди. Ғуслни тугатгач, икки ракат шукр намозини ўқидим ва ҳамроҳлар билан неча қийинчилик чекиб, кемага чиқиб олдик. Ўқувчилар кўнглидан пинҳон қолмасинким, мисрликларнинг кўпчилиги юқорида айтганим ривоятни бир овоздан маъқуллашади. Аммо, кўпчилик муаррихлар мўътабар китобларда ёзишларича, Фиръавннинг ғарқ бўлиши муборак Нил дарёсида рўй берган, бошқа бирон жойда эмас. Алқисса, кемага чиқиб ўтирдик. Эртаси куни елканларни тузатиб, қайта тиклашди ва шу кўйи денгиз ўртаси сари сузиб кетдик. Кемани жуда чаққонлик билан бошқариб, катта тезликда ҳайдашди. Бир ҳафтадан сўнг Ёнбуқ вилоятидан чиқдик. Уч кун ўша мавзеда турдик. Пашша кўплиги ва ичимлик суви йўқлигидан бу мавзега чиққанимиз унчалик яхши бўлмади. Бу ерда бир хил майда-майда балиқ бўлиб, уни эзишгач, шу ширасидан ёзадиган сиёҳ олишади. Қоп-қора сиёҳ чиқади. Фақир бундай сиёҳ олиш жараёнини ўз кўзим билан кўрдим. «Ажойиб ул-махлуқот» асари муаллифи ҳам ўз китобида шу ҳақда ёзган. Хайрул-башарнинг оналари Омина қабри ҳам шу ерда. Уч кундан сўнг яна кемага ўтириб, тўфонларга кон денгиз сари юзландик. Уч кун давомида тўхтовсиз сузгач, муборак Жидда[433] бандаргоҳидан чиқдик. Жидда шаҳри жуда обод ва фаровон жой бўлиб, Ҳижоз ўлкасининг энг яхши шаҳри ва Муҳити аъзам (океан)нинг энг катта бандаргоҳи ҳам шу Жидда саналади. Денгиз орқали юрувчи савдогарларнинг барчаси шу шаҳарда тўпланишиб, сўнг ўзлари танлаган ден-

[433] Жидда – Саудия Арабистонидаги шаҳар. Қизил денгиз соҳилида жойлашган.

гиз сари сузиб кетишади. Ҳазрати Момо Ҳаво қабри ҳам шу ерда. Муборак қад-бўйлари узунлигини одимлаб ўлчаб кўрдим, бир юз йигирма қадам чиқди. Бу муборак шаҳар халқи мазали сувдан бебаҳрадир. Жиддадан елдек учар туяларни кира қилганча Маккаи муаззама сари юзландим. Бир кеча-кундуздан сўнг тез юрган ҳолда саҳар вақтида ул муаззам шаҳарга кириб бордим.

Бу бечоранинг неча бир ожизлик ва эҳтиёж юзасидан Маккаи муаззамага етиб боргани ва бу баракатлар энувчи мавзедан беш ойдан сўнг қайтиб, денгиз йўли орқали Мадинаи мунаввара га юзлангани зикри

Алқисса, ҳарамга яқинлашгач, бир араб боласи олдимда пайдо бўлди. Уни ўзимнинг далилим қилиб, ҳарам ичига кирдим. Каминанинг кўзи шариф байтуллоҳга тушди-ю, шу пайт беҳуш ҳолда ерга қуладим. Бироздан сўнг ўзимга келдим ва тавоф расмини бажо келтириб, Замзам қудуғи сувини ўта ташна ҳолимда шимириб-шимириб ичдим. У ердан Сафо ва Марва[434] тоғлари сари юзландим. Барча тилакларни тилаб, тавба-тазарруъ ва тавоф қоидаларни бажаргач, эҳромдан чиқиб, беш тиллога Боб ас-салом[435] олдидан бир олий уйни ижара қилдим ва шу ерда истиқомат қила бошладим. Шундан сўнг ҳар кун бош очиқ, оёқ яланг ҳолда байтуллоҳ тавофи билан машғул бўлдим. Жаннат ал-муалло, Ҳажри мутакаллим ва Муваллиди наби алайҳиссалом ва Али карамуллоҳи важҳ каби зиёратгоҳ мавзелар[436] га бордим. Ўша 1242/1827 йили беш ойдан сўнг (26 июн-25 июл) ҳаж мавсуми етиб, амири ҳаж шариф бахмал билан неча бир шону шавкатда кириб келди. Қоҳира шаҳри амири ҳажи ҳам шариф бахмал

---

[434] Сафо ва Марва – бу номдаги тепаликлар орасида ҳожилар 7 марта югуриш маросимини бажарадилар.

[435] Боб ас-салом – Каъба масжидини даровозаларидан бирининг номи (Сулҳ дарвозаси).

[436] Жаннат ал-муалло, Ҳажри мутакаллим ва Муваллиди набий, Алий зиёратгоҳлари – Макка шаҳридаги ҳожилар зиёрат этадиган муқаддас жойлар.

билан кўп дабдабада келиб тушди. Эртаси куни тўпланган бир неча минг ҳожиларнинг ҳаммаси эҳром боғлаб, неча бир ожизлик ва ниёз изҳорини қилганча Арафот тоғи[437] томон юзландик. Мино мавзеси[438] га етгач, бироз вақт тўхтаб, у ердан Муздалифа мавзеси[439] га тушдик. У ердан ҳам кўчиб, Арафотга кириб бордик. Ул мавзеда фақирингиз бир нечта сайёҳлар билан бирга дам олдим. Эртаси куни пешиндан кейин бутун ҳаж аҳли «лаббайка» садолари остида Арафот томон йўналиб, ул катта тоғ ён-атроф ва этагини тўлдириб юбордик. Шунда ҳожиларнинг ниҳоятда кўплиги сабабли йўлдошларимни йўқотиб қўйиб, улардан айри тушдим. Қанчалик ахтариб, уринмайин, бирортасидан ному нишон топмадим. Бошим оққанча ва ҳар тарафга ҳайрон югурганча излашга тушдим. Бўлмади. Сўнг ноилож ҳаж амалларини ўтаётган Такрур халқига қўшилиб, Арафот тоғи тепаси томон йўналдим. Тирмаша-тирмаша йўл босиб, ниҳоят неча бир қийинчилик ва машаққат билан Арафот тоғи устига чиқдим. Тоғ тепасида жуда бир кичкина қилиб гумбазча қуришган экан. Такрур аҳли у ерни худди Маккаи муаззама сингари тавоф қилишди. Улардан ҳар бири кичкина тошчалар қўйишди. Бу амалнинг сабабини била олмай, мен ҳам тавоф амалларини улар қилгани каби бажарсаммикин ё йўқми, дея бошим қотиб қолди. Индамай ўтиравердим. Бу ерга бир неча минг ҳожи йиғилган бўлиб, барчаси зиёрат кийимида эди. Ҳанафий мазҳабидан эса ҳеч бир жамоа кўринмасди. Фақир, нега ҳам бу халққа қўшилиб бу тепага чиқа қолдим, дея жуда ташвишланиб, қаттиқ эзилдим. Абу Ҳанифа ва бошқа мазҳабларда тарки мустаҳаб бор-йўқлигини билмагандим-да. Аммо, камина

---

[437] Арафот тоғи – Маккадан 20 км нарида жойлашган, узунлиги 11-12 км ва кенглиги 6,5 км бўлган водий. Шимол томондан тоғ тепалиги билан ўралган, бу тепалик ҳам Арафот дейилади. Қурбон ойи (Зи-л-ҳижжа ойи)нинг 9-куни, яъни арафа куни ҳожилар шу тепаликка чиқиб, қуёш ботгунга қадар ибодат билан машғул бўладилар.

[438] Мино мавзеси – ҳаж маросимининг 9 - ўтар кечаси ўтказаладиган водий. Зу-л-ҳижжанинг 10 куни эрталаб Муздалифадан олинган 49 кичик тош кичик шайтон рамзига улоқтирадилар.

[439] Муздалифа – бу водийда ҳожилар шом ва хуфтон намозларини ўқиб тунайдилар.

бу ерда тарки фарзга арзийдиган анча нарсаларни кўрдим. Аммо, уларни ёзай десам, гап чўзилиб кетади.

Алқисса, иккита шариф бахмални неча бир зебу зийнат ва дабдаба билан Арафот тоғи олдига келтириб туришди. Шунда Маккаи муаззама *қози*си оқ туяга минганча тоққа чиқди. У чорак таноб кенгликдаги ердан иборат тоғ бошига яқинлашгач, отдан тушди ва вожиби таолога ҳамдлар ўқишга киришди. Ўша чоғда қиёмат қўпгандай бўлиб, замину замон ларзага келди, тоғу тошлар титраб, денгиз сувлари тўлқинланиб, мавж ура бошлади. Чунки, бир юз эллик минг нафар кишининг ҳаммаси жўр бўлишиб, «лаббайка» айтмоққа тушгандилар. Аср намозидан олдин *қози* муножотини тугатди ва аждаҳо гавдали тўпларга ўт қалашди. Уларнинг гумбурлаган товуши оламни тутди. Ҳожилар ҳойҳуй дея бақириб-чақирганча товушларини баралла қўйиб, орқага қайтишди. Муздалифа мавзесига етдик ва ўша тунни мазкур жойда ўтказдик. Фатво берувчи Айрим мужтаҳидлар назарича, агар шу тунда ухланмаса, вожиби таоло ўз бандалари гуноҳларини кечирар экан. Чунки, ўша тунда одамни шундай уйқу босадики, ҳеч бир йўл билан бедор ўтириб чиқмоқнинг чораси топилмайди. Чунончи, камина ҳам мабодо ухлаб қолмай деган қўрқув билан ҳар томонга юриб чиқдим. Юриб турганимга қарамай, шундай ғафлат босардики, бехтиёр чўчиб тушар, ўтирганимда эса кўзимни уйқу элитган чоғи ўтга тушган исириқдек ўрнимдан сакраб турардим. Ишқилиб, ухламай, минг бир азобда шу зайл тонг оттирдим. Сўнг ўша масжидда Қурбон ҳайити намозини барвақт ўқиб, Минога келиб қўндик. Ҳар ким қурби етгунча қурбонлик қилди. Ул мавзеда етти иқлим халқи чунонам бозор барпо қилишган эдики, рубъи маскуннинг ҳеч ерида бунақасини кўз кўриб, қулоқ эшитмаган. Мавлавий Осафий исмли бир киши Ҳиндистон пойтахти Лакновар вилоятидан келган бўлиб, у ҳазрат хайрул-башар равзаси учун олмос шишасидан йўнилган ниҳоятда шаффоф ва дарахт шаклида ясалган бир қандил келтирган эди. Унинг ўн саккиз катта-катта машъалхонаси бор эди. Ҳар бири беш коса мой билан тўларди. Шаклнинг ҳаммаёғи бир қолибда яхлит қуйилган эди. Яна ож ёғочидан ҳаммаёғи тилло суви югуртиб ясалган зина ҳам олиб келган бўлиб, шу иккаласига то Маккаи муаззамага олиб келингунга қадар қилинган харажат эллик минг тиллони ташкил қилган экан. Байтуллоҳ учун

олиб келишган Абдулазизхон Бухорий[440] ясатган эски зинани эса ўша йили қўйиб, янги зинани муаззам хона эшигига ўрнатишди. Гапнинг қисқаси, мазкур мавлавий тиб илми ва ҳозиқликда ўз асрининг мислсиз ва беназир кишиси эди. Иттифоқан, мен билан улфат бўлиб қолди. Камина бир неча вақт бетоблик тўшагида ётган эдим. Ул азиз дўст мени даволади ва касалимни тузатди. Ўша дўстимиз мазкур бозорда кўзим ўнгида етмиш минг тиллога гавҳар сотди. Энди шундан қиёс қилаверасиз. Ҳар иқлимдан келган ана шундай савдогарлардан бу бозорда керагича топиларди. Тўртинчи куни у ердан муаззама Маккага келиб, зиёрат тавофи амалларини адо этдик ва эҳромдан чиқдик. Уч кундан сўнг тавоф амалларидан бўшагач, Боб ул-видоъга бордик ва неча бир йиғи ва зорлик билан хонаи худо билан хайрлашиб, муборак Жидда томон қайтдик.

Азиз ўқувчилар кўнглидан яширин қолмасинким, байтуллоҳи шариф таърифини ҳеч бир баён билан адо этиб бўлмайди. Худонинг уйи бўлгани учун таърифига эҳтиёж йўқ. Алқисса, муборак Жиддага етгач, катта кемага чиқиб, Шўр денгиз томонга йўналдик. Анча масофани сузиб ўтгач, беш кундан сўнг Ёнбуъ вилоятидан чиқдик. Фақир ўша ердан карвонга қўшилиб, туя кира қилганча, Мадинаи мунаввара сари юзландим. Ул чексиз биёбонда йўл босиб кетарканмиз, шундай Сом шамоли кўтарилган эдики, одамлар туя устидан учиб кетишар ва ерга қайтиб тушмасдан бурун жонлари бадан қолипидан кўчарди. Қўрқувга тўла бу чўлда бир неча ерда араб қароқчиларига дуч келиб, неча бир ҳийла ва тадбир билан нажот топдик. Агар улардан ҳар бири шарҳига тўхталсам, эшитувчиларга малол келиши аниқ. Бинобарин, шу эслатиш билан кифояланаман. Ниҳоят, беш кундан сўнг қуёш чиқиш маҳали ул саркори коинот ва хулосаи мавжудот *алайҳи афзал ас-саловот ва-т-таслимот* мақбарасининг кўк гумбази намоён бўлди. Барча карвон аҳли ўзини туялардан ерга

---

[440] Аштархоний Абдулазиз ибн Надрмуҳаммад ибн Динмуҳаммад ибн Жонмуҳаммад ибн Ёрмуҳаммад кўзда тутилмоқда. 1645 йили отасидан Бухоро тахтини тортиб олган Абдулазизхон 1681 йили тахтни укаси Субҳонқули султонга топшириб, 1681 йилнинг 28 июлида Бухорони тарк этади ва оиласи, яқин кишилари билан бирга ҳаж сафарига чиқиб, зиёратга эришгач, Маккада вафот этади.

тап-тап отиб, ёқаларини йиртиб йиғлаганча тез-тез қадам ташлаб кетдик. Бироздан кейин расуллик тахтгоҳининг ҳазрат султони ва буюклигу қудрат саройи хоқонининг муқаддас равзаси (Пайғамбар) остонасини ўпиш учун юзландик.

Бул йўқсил банданинг ҳазрат саййиди кавнайн *алайҳис саловоти вассалламнинг* малак посбонли даргоҳига етгани ва давлатсизлиги сабабли ул шарофатли мавзедан қайтиб, неча бир дарду ҳасрат билан денгиз йўли орқали касофатлар шаҳрига юзлангани

Алқисса, неча бир одоб билан шариф ҳарамга кирдим. Кўзим ҳазрат Муҳаммад Мустафо *саллаллоҳи алайҳи васалламнинг* пок равзасига тушгач, ўзимдан кетиб, беҳуш бўлдим. Бироздан сўнг ўзимга келдим. Неча бир қўрқув ва ваҳима билан ўзимни зўрға қўлга олдим. Бир неча лаҳзалардан сўнг ул ҳазрат *алайҳиссалом* зиёратидан фориғ бўлиб, ушбуларни дердим, **байт:**

Эй хокбўси даргаҳат мақсуди ҳар соҳибдиле,
Бурдан ба хок ин орзу мушкилтар аз ҳар мушкиле.

(Мазуни:

Эй эшиги ҳар дил соҳибининг ўпадиган ери бўлмиш зот,
Бу орзу билан ўлмоқ мушкуллардан энг мушкулидир).

Шундан сўнг Буқъа (Бақиъ) гўристони сари юзланиб, ул мавзе зиёратини ҳам адо этдим. Эртаси куни бош очиқ, оёқ яланг ҳолда ташқари чиқиб, Уҳуд тоғига бордим ва у ерда жаноб амир Ҳамза ва бошқа шаҳидлар – *улардан Аллоҳи таоло рози бўсин* – зиёратини бажо келтирдим. Сўнг араб қароқчиларидан қўрқаписа Қиблатайнга бордим. У ердан Қуббат ал-исломга ўтдим. Зиёратдан фориғ бўлгач, шаҳарга юзланиб, ул сарварнинг малаклар посбонлик қилувчи даргоҳига етдим ва одамлар яхшиси равзаси билан онҳазратнинг «жаннат боғларидан бири», яъни, жаннат ери ҳисобланган минбари оралиғидаги ерни ўпиш учун ўзимни тап ташлаб, тазарруъга машғул бўлдим. Мужтаҳидлар айтишича, кимки ўша ерга кирса ва кейин мен жаннатга киргандек дея қасам ичса, бундай ҳолатда унинг қасами ёлғон бўлмай-

ди. Фақир ҳар кун ул мутабаррик заминда «пайғамбар *алайҳиссалом* айтган: қабримни зиёрат қилганга қиёматда шафеъ бўламан» ваъдаси умидида зиёратга машғул бўлдим. Эртаси куни у ердаги Ҳиро ғори[441] дан ташқари «Во умматино» деб аталувчи, яъни ҳазрат пайғамбаримиз *алайҳиссалм* уч кеча-ю, кундуз ҳазрат раббил иззатдан ҳамма умматининг гуноҳини тилаган ва бу воқеа барча тарих китобларида битилган ғорга кирдим. Ташқарида ҳаво ниҳоятда иссиқ эди. Ғорга киргач, унинг жуда тор ва икки кишидан ортиғи сиғмаслигини билдим. Бир томонида эса кучли шамол тортувчи туйнук бор эди. У ердан кириш имкони йўқ. Фақирни бироз вақт қўрқув ҳисси чулғаб олди. Кейин хотирга келдиким, бу ер қўрқувдан холи бир жой. Шу табаррук жойда фақирни уйқу элитиб, қуйидаги тушни кўрдим: ниҳоятда чиройли бир кўшкда ўтирибди эмишман, у ерга ҳазрат хайрулбашар *алайҳи афзал ас-саловот ват таслимот* барча саҳобалари билан ташриф буюрган эканлар. Фақирнинг Маккаи муаззамада бир дўсти бор эди, асли маккалик, ана ўша ҳам шу ерда ҳозир бўлди ва ҳазрат *алайҳиссалом* ҳузурига кириб кетди. Бироздан сўнг онҳазрат *саллалоҳи алайҳи васаллам* ёнидан қўлида иккита яхши анор ушлаган ҳолда чиқди ва олдимга келиб, «бу анорни ҳазрат саййид ул-мурсалин *саллаллоҳи алайҳи васаллам* сенга иноят қилдилар», дея қўлимга тутқазди. Фақир ниҳоятда қувончга тўлиб, анорни ул биродар қўлидан олиб, емакка бошладим. Ана шу ерга келганда уйғониб кетиб, кўзимни очдим. Шундай хурсанд эдимки, юрагим қувончдан тарс ёрилай дерди. Ул яхшиликда ўхшаши йўқ мавзедан пайғамбар *саллаллоҳи алайҳи васаллам* остонасини ўпиш учун келиб, зиёратга машғул бўлдим. Эртаси куни бадбахтлик важидан ҳазрат хайрул башар *алайҳиссалом* даргоҳи остонасини ўпишдан айро тушганча неча дарду ҳасрат билан Шўр денгиз томон қайтдим. Ақллилар кўнглига маълум ва равшан бўлсинким, Мадинаи мунаввара таърифи баёнига ҳожат йўқ.

Алқисса, бепоён биёбонда кўплаб масофа йўл босиб, беш кундан сўнг Ёнбуқ мавзесига кириб бордим. Ул ифлос бандаргоҳда тўрт кун муқим турдим. Бу ерда турган тўрт куним Муҳам-

[441] Ҳиро ғори – Макка яқинида жойлашган ва ислом Пайғамбари кўпинча у ерда хилватда бўлган ғор.

мадалихон қизиталоқнинг тўрт ойлик қамоғидан ҳам қийинроқ кечди. Алқисса, кемаларнинг энг каттаси саналмиш «Такна» деб аталувчи чоққина кемага тушиб, Шўр денгиз сари юзландик ва неча масофани сузиб ўтдик. Денгиз саёҳатимиз узоққа чўзилиб, бу гал йигирма беш кунга етди. Мазали ичимлик суви танқислигидан кема аҳли ёмон аҳволга тушдилар. Бир коса сувни бир тиллога ҳам топиб бўлмасди. Ким шўр сув ичса, бу сув унга худди беҳол қилувчи дору каби таъсир қиларди. Ана шундай қийинчиликлар билан йўл юрардик. Қоп-қоронғу бир тунда қаттиқ шамол туриб, денгизда Нуҳ *алайҳиссалом* тўфонини ва Самуд шамолини эслатувчи талотўм қўзғалди. Доно маллоҳлар шамол кирмайдиган машъал ёқилган ҳужрага кирганча хариталарини олдларига ёйиб қўйиб, роса тикилишарди. Харита деганим бир тахта қоғоз бўлиб, унга Шўр денгизнинг барча тасвири чизилган эди. Масалан, денгизда қанча орол бор, кемага хавф туғдирувчи нечта тоғ бор ва ҳоказо. Катта бир компасни ҳам олдига қўйишган ва шунга қараб, қарор қабул қилишарди. Биттаси кеманинг думини олиб, буйруққа кўра кема мурватини айлантирарди. Ўша айёмда денгиз шу қадар қутурдики, кемага келиб урилаётган ҳар бир тўлқин отилаётган тўп каби садо берар ва сув кема устидан ошиб, кемани денгиз суви сатҳи билан тенг қиларди. Кемадаги мусофирларнинг ҳаммаси ҳаётларидан умид узганча ўлимини кутиб ўтирардилар. Тонг ғаввоси туннинг зангори денгизидан бош кўтариб чиққач ва турмуш палоси қуёшнинг ялтироқ гавҳари шуъласидан зийнат топгач, ўша қоронғу тунда маълум бўлмаган ҳолатни кўрдик – олам равшан бўлгач, яхшилаб қараб денгиз пўртаналари шу даража туғёнга келгани ва кеманинг тўрт томонидан гўё мингта тоғ устма-уст минганча кемага келиб урилаётган экан. Бу аҳволда минг жонимиздан бир жонимиз қолмаса керак, деган ўйга бордик. Ахир, кема сув тоғи устига чиқиб, тағин сув остига шўнғирди. Кетидан эса тағин катта тўлқинлар яқинлашиб келиб, кема яна тепага кўтарилади. Фақир ўлимим аниқлигига шу даража ишонч ҳосил қилдимки, калима қайтаришдан бошқа ишим йўқ эди. Шу аснода, ўлганнинг устига минг таёқ деганларидек, елкан ёғочининг бир томони синди, кема аҳли ва маллоҳлар дод-вой дея қичқира бошлашди. Ҳар ким ўз иши билан бўлиб, кемада ўтирганларнинг барчаси елканга ёпишиб, неча бир меҳнат ва машаққат билан уни ушлаб туришди ва ўрнига бошқа ёғоч ўрнатдилар. Шунда кема ичида бирдан ғала-ғовур кўтарилди, нима гап экан десам, узоқдан бир

тоғ кўринган экан. Кема аҳли роса хурсанд бўлишди. Аммо, пўртана туғёни эскича ҳолида бўлиб, сира пасаймади.

Бирор лаҳзадан сўнг шаҳарнинг ҳам қораси кўринди. Кўп ўтмай денгиз соҳилига етдик. Қайтадан ҳаётга қайтганимизга шукрлар қилиб, денгиздан ташқари чиқдик. Чиққан жойимиз Қусайр[442] номли кўркам бир бандаргоҳ эди. Аммо, бу ерда ҳам мазали сув анқонинг уруғидан ҳам ноёброқ, салсабил сувидан ҳам қадрлироқ экан. Уч кун ўша ерда денгиз сафари ҳордиқларини чиқардик. Шундан сўнг карвонга пул тўлаб, мақсад сари юзландик. Йўл асносида сув масаласида жуда қийналдик, аҳволимиз чатоқлашиб, шўр сувдан ҳам йўли билан фойдаланиш чораларини изладик, бўлмади. Чунки, тиббиёт китобларида шўр сувни ичимлик сувига айлантириш ҳақида айрим маълумотлар ёзилган. Ўша куни ҳаво қумлар қайнаб-пишадиган даражада иссиқ бўлганди. Бахтимизга қарши кутилмаганда Сом шамоли ҳам қўзғалди ва ҳаётдан минг бор умид узганча ул чексиз қум ерда йўл юришда давом этдик. Энди қаранг, ўшандай аҳволда фақирнинг туяси чарчаганидан юра олмай қолса бўладими. Ҳар соатда зўрға бир қадам босарди. Барчага маълумки, туянинг йўл юриши шундоқ бўлса, толиқиб қадам ташлагани қандоқ бўлади. Арабистоннинг белмоя зотли туясимидики шамол билан мусобақалашса. Қарасам, карвондагилар кўзга ташланмайди. Энди ана шу хунхор даштда ёлғиз ўзим йўл юра бошладим. Билдимки, туяга ишониб, мақсадни қўлга киритиб бўлмайди. Ноилож пастга тушиб, пиёда юра бошладим. Аммо, озгина юргач, ўзим ҳам чарчаб, тўхтаб қолдим. Қазову қадарга рози бўлиб, ўлимимни кута бошладим. Шунда ҳалиги туя ёнимга келди, маҳор[443] идан тутдим ва туянинг думини ушлаганча, секин-аста қадам босиб кетавердим. Ташналикдан тилим осилиб, сақоғимгача тушганди. Ўзимча, бу қандай бахти қаролик ва толеъ пастлик эканки, тўфонга кон денгиз наҳанглари оғзидан қутулиб, чўлдаги йўлбарс панжасига йўлиқдим, бало гирдобидан чиқиб, қийинчилик ва азоб қаърига қуладим, қани ажал бургути ва ўлим лочини, келиб балога учраган жоним саъвасини шу ондаёқ елга совурса ва қарчи-

---

[442] Қусайр бандари – Мисрда, Қизил денгиз соҳилидаги шаҳар-бандар.

[443] Маҳор – туянинг тизгини, лажоми.

ғай чангалидан қутқарса. Алқисса, ана шундай бир ҳолатда турганимда кетимдан туя минган бир йўловчи келиб қолди. У ҳам мен каби роса чанқаган экан. Биргаликда йўл юриб кетдик. Анча юргач, ногаҳон олдимиздан бир карвон чиқди. Ёнимдаги туя минган йўлдошим карвондагилардан ўта илтижо билан бир коса сув сўради. Уларнинг раҳми келиб, катта бир косани тўлдириб сув берадиган бўлишди. Ул соддадил одам, фақирга, сувни олиб бер, сенга ҳам бир қултум сув бераман, деган маънода имо-ишора қилди. Фақир чаққон бир суратда карвондагилар қўлидан сувни олиб, чунонам сипқордимки, катта бир косада бир томчи ҳам сув қолмади. Ҳамроҳим ўзининг арабий тилида мени роса бўралаб сўкди ва носоз гапларни айтди. Шундан сўнг туяга миниб, йўлга равона бўлдим. Озгина йўл юргач, узоқдан бир қишлоқ қораси кўринди. Бироздан сўнг муборак Нил соҳилига етиб бордим. Ҳаддан зиёд ташналигим сабабли унинг мазали сувидан бирпасда, тагида бир қултум ҳам қолдирмай, етти чиний коса сув ичдим. Аммо, ҳушимдан кетиб, анчадан сўнг ўзимга келдим. Ул чексиз биёбондан нажот соҳилига чиқиб олганимдан яратгани эгамга беҳад шукрлар айтиб, у ердан бир манзил наридаги Қуния[444] вилоятига етдим. Бу шаҳар Саид мамлакатининг энг катта ва ниҳоятда обод, фаровон вилоятларидан. Муборак Нил дарёси қирғоғида жойлашган. Вилоят охири Мисргача бир ойлик масофадаги йўл билан дарёнинг икки қирғоғи бўйлаб катта ва обод шаҳарлар орқали туташади. Бу шаҳардан юқорироқда жойлашган ва икки ойлик йўл билан етиб борилувчи Зангвор ва Ҳабашиа мамлакатлари бор. Уларгача ҳам дарёнинг икки ёни бўйлаб катта ва обод, фаровон шаҳарлар, қишлоқлар тушган. Фақир бу вилоятни ниҳоятда сўлим ва кўркам ҳолда кўриб, бир неча кун саҳро чарчоқларини ёздим. Айни кезларда туҳфа сифатида Муҳаммадали подшоҳга Ҳабашиа вилоятидан вояга етган катта бир жирафа олиб боришаётган экан. Жирафани форсий тилда «Шутурговпаланг»[445] деб аташади ва у ҳайвонлар ичи-

---

[444] Қуния – Туркиянинг жануб қисмидаги шаҳар. Ликаон текислигида. Кўния элининг маъмурий маркази. XV аср охирида усмонли турк салтанатига қўшиб олинган эди.

[445] Шутурговпаланг – учта ҳайвон номидан ташкил топган, бўйни узунлиги учун «шутур» – туя, шохи борлиги учун «гов» – сигир, йўл-йўл чизиқлари учун «паланг» – йўлбарс, номларини олган.

даги ажойиб ва яхши ҳайвон бўлиб, ўхшаши йўқ кўринишга эга. Олдинги икки оёғи узун ва иккита орқа оёғи калта, бўйни жуда узун. Унинг маъсум юз тузилиши ҳеч бир ҳайвонда йўқ даражада гўзал ва иккита кўзи оҳу кўзидан бир неча баробар чиройли. Думи сигирнинг думи каби ва шохдек бўлиб кўринадиган иккита ажабтовур тожи бор бўлиб, улар худди қора ипакдан ясалгандек майин. Терисининг ранги бир қатор анор гулидек қирмизи бўлса, яна бир қатори оқ. Азал наққоши ўзининг комила қудрати билан чунонам нақш қилганки, ул нақш на кам ва на зиёд. Ана шундай мўжиза бир туҳфани Мисрга олиб кетишди.

Фақир бир неча кундан сўнг муборак Нил дарёсида қатновчи кемага тушиб, мақсад сари юзландим. Кундузи сузар, кечалари тўхтаб турардик. Нил дарёсининг икки соҳилидаги барча ерлар ободлик ва олий шаҳарлардан иборат бўлиб, қаерни кўнглимиз тусаб қолса, ўша ерда тўхтардик. Катта денгизларда чеккан азоб-уқубатларимиз қусурини ушбу муборак Нил дарёсида бирига юз баробар қилиб чиқардик. Мириқиб дам олгунча салқин дарёда роҳатланиб борардик. Ҳар куни лаззатли овқатлар ва кўкатли таомлар тановул қилдик. Улардан бири шакарқамиш бўлиб, уни чайнасангиз, баҳри дилингиз очилади. Ахир демишлар, **мисраъ:** Талхии бодомро шакар талофи мекунад (Бодом тахирлигини шакар босиб юборади); Бир ой шу тартибда сузиб, Қоҳира шаҳрига кириб бордик.

Фақирнинг Қоҳира шаҳрида истиқомат қилгани зикри

Қирғоққа чиққач, шаҳардаги биродарларим бундан хабар топиб, йиғилиб келишди. Қайтганимдан Кошиф афанди ҳам воқиф бўлиб, у ҳам келди. Ўтириш зиёфати ясаб, бир-биримизнинг ғаму шодлик кунларимиз ҳақида суҳбатлар қурдик. Қаранг, ўтиришимиздан биродарим Моҳир афанди ҳам хабар топиб, бирпасда етиб келди ва икковлон қучоқлашиб кўришдик. Дўстим баланд мартабаларга эришибди, эътибор-ҳурмат авжига ўрнашиб, подшоҳнинг яқини ва ишончли кишисига айланибди. Буни эшитиб, турмуши ва ишлари ривож олганидан жуда хурсанд бўлдим.

Бир неча муддат шу зайл ўтгач, фақирингиз бир куни Қасри айнга бориб, ул паризодхонада тура бошладим ва у ерда сулс

хатини ўрганиш машқига киришдим. Жонажон биродарим Моҳир афанди гоҳида фақирни ўз қасрига чорлар ва ўтган-кетганлардан сўзлаб берарди. Гоҳида эса менинг манзилимга ташриф буюрар эди. Кунларни шу тариқа ўтказардик.

Фақирнинг Муҳаммадали подшоҳ билан суҳбат қургани зикри

Муҳаммадали подшоҳ Искандариядан қайтгач, вазирлик паноҳи Ҳабиб афанди ва Кошиф афандилардан камина ҳақида эшитиб, мени ўз ҳузурига чақиртирди. Ўша вақтда Қасри айнда ўтирсам, подшоҳнинг иккита *маҳрами* келди ва «подшоҳ афанди Сиз жанобини чақирмоқдалар», дейишди. Фақир дарҳол подшоҳлик қалъаси томон юзландим. Қўрғонга яқинлашиб, унинг шаҳар ўртасидаги жуда баланд ва тошдан йўниб ясалган қалъа эканини кўрдим. Бу қалъа Юсуф Салоҳиддин[446] томонидан қурилган иморатлардан бўлиб, у Юсуф *алайҳиссалом*дан сўнг бир неча йил Мисрда подшоҳлик қилган. Қалъага киргач, бу тоғ янглиғ қалъа тўрига қараб юра бошладим ва бир ерда устига тош териб қурилаётган қудуқни кўрдим. Қурилишни мардикор ишчилар амалга ошираётган эди. Бунинг ўша Зулайхо Юсуф *алайҳиссалом*ни туҳмат билан ташлатган чуқур эканини англадим. Ўердан ўтиб, қалъа ичидаги иморатларнинг барчаси олий бир қурилишлар эканини кўрдим. Муҳаммадали подшоҳ қасрига етгач, ниҳоятда кенг бир майдон ва унинг атрофидаги ҳаммаси бутунича мармар тошдан қад кўтарган олий қасрларга кўзим тушди. Уларнинг ҳар бирида амалдорлар ва надимлар ўтиришибди. Қаср ичига киргач, бир томонида ҳар хил дарахтлар ўтқазилган олий бир чорбоғ борлиги, бир томони эса шаҳар эканини билдим. Барча дераза ларига фарангий шишалар солинган ва шаҳар тарафига қараб очиладиган тарзда ўрнатилган. Гўё шаҳар бутунлигича шу қаср остидадек кўринарди. Қаср тўрида катта бир хона бўлиб, шифти тиллодан қурилган. Жуда шаффоф хона. Уч томо-

---

[446] Юсуф Салоҳиддин – султон Салоҳиддин ибн Нажмиддин Аюбий (1138-1193 й. яшаган. Ҳукмронлиги 1171-1193). Шимоли-Шарқий Африка, Яқин Шарқ, Арабистон ва Анатолияда ҳукм сурган аюбийлар сулоласининг биринчи ҳукмдори.

ни эса чунонам нақшланганки, ўз замонида бундай безакни на Моний[447] кўрган, на Беҳзод [448] эшитган. Хонанинг бир томон девори мармар тошдан тикланган ва унга дарахт суратини ўйиб чизишган. Гулкоса расмларини мармарнинг ўзидан тарошлаб йўнишган, косалар ичида сувлар оқади, аммо, ерга ундан бир томчи тушмайди. Хона ўртасида бир ҳовуз ясашган, ўртасига эса битта фаввора ўрнатишган. У дилбарлар каби бўй чўзганча тепага сув пуркаб турибди, аммо, бу билан ҳовузнинг суви камаймайди ҳам, кўпаймайди ҳам. Мармар тошларни бир-бирига худди яхлит бир тошдан йўнилган каби улаб чиқишган. Чапдаст усталар бу қаср қурилишида ҳеч бир сеҳргар эшитмаган ва кўрмаган тарздаги маҳорат билан санъат ишлатганлар. Ул қаср томошасидан ҳангу манг бўлиб қолдим. Шу чоғда биродарим Моҳир афанди келиб қолди ва мен билан сўрашишга тушди. Ногаҳон, Муҳаммадали подшоҳ ўз ҳарамидан ташқари чиқиб, кўзи менга тушгач, ёнига чақирди ва қучоқлаб кўришди, сўнг ёнига ўтқазиб, ҳол-аҳвол сўради. Жуда марҳамат билан муносабатда бўлди. Мен ҳам бу пайтга келиб, арабий тил ва румий туркийсини анча ўзлаштириб, бинойидек гапирадиган бўлиб қолгандим. Фақир ҳам подшоҳлар билан қилинадиган муомала одобини ўрнига қўйиб, ул зот буюклигига яраша сўзладим, қайси борада сўз борса, ўшанга муносиб жўяли жавоблар бердим. Суҳбатимиз

---

[447] Моний – Моний ибн Фатак (тахм. 216 - тахм. 277) монийяик таълимоти асосчиси. 3-а.нинг 30-й.ларида Эрон, Ўрта Осиё, Ҳиндистонга сафар қилиб, буддизм, браҳманизм ва бошқа динлар билан танишган. Кейинчалик ўз таълимотини тарғиб этган. Бу таълимотни Эрон шоҳи Шопур I қувватлаб, уни насронийлик ва маҳаллий динларга қарши қўйган. Моний зардушт коҳинларининг қаршилигига учраб, Эрондан қочишга мажбур бўлган. Унинг тарафдорлари Ўрта Осиё, Миср, Шарқий Туркистон (Синьцзян), Рим империясининг шарқий вилоятларида кенг тарқалган. 273 й. Моний Эронга қайтган, бир оз вақтдан сўнг қатл қилинган. Турли ривоятларда Монийнинг ўз даврида истеъдодли наққош, рассом ҳам бўлгани ҳақида ҳикоя қилинади.

[448] Беҳзод – Камолиддин (1455-Ҳирот-1536) буюк миниатюрачи мусаввир, Шарқ уйғониш даври етук санъаткори. Ҳирот миниатюра мактаби асосчиси; музаҳҳиблар етакчиси, устози. «Иккинчи Моний» деган фахрий унвонга сазовор бўлган.

жуда қизиб кетиб, ўтиришимиз тўрт соат давом этди. Ниҳоят «Муҳаммадҳакимхон, Сиздан илтимосим шуки, ушбу вилоятда яшаб қолсангиз, нима керак бўлса, айниқса, дунёвий неъматлардан нима лозим бўлса, ҳаммасини муҳайё қиламан. Ҳозир эса бизга йўлдош бўлиб, Искандарияга ташриф буюринг», деди.

– Айни кунларда каминангиз Қасри айнда сулс хатини ўрганиш билан машғулмен. Бир неча кундан сўнг дарсларим ниҳоясига етади. Агар рухсат берсалар шундан кейин хизматларида бўлсам, – дея жавоб бердим. Аслида бундан менинг мақсадим ҳозирча паризодхонани тарк этмаслик эди. Подшоҳ гапимга қулоқ осиб, ризолик берди ва дарҳол мусофир сифатида давлатнинг ойлик нафақасини тайин қилди ва устига уч юз адлия инъом қилиб, кетишимга рухсат берди. Фақир подшоҳдан жавоб олгач, манзилим сари қайтдим ва ишларим билан машғул бўлдим. Бир неча вақт шу зайл ўтди. Бир куни Муҳаммадали подшоҳдан «вазирлик паноҳининг ўғли Муҳрдор афанди қирқ нафар билимдон ғулом болани олиб, илми ҳандаса ва бошқа шу каби ғариба илмларини ўрганиш учун Фарангистонга борсин. Уларнинг ўқиши етти йил давом этиб, сўнг ватанга қайтадилар» деган мазмунда фармон келди. Улар бу буйруқни эшитгач, тайёргарлик ишлари билан машғул бўлишди. Бу савдо орзуси фақир кўнглига ҳам тушиб, Фарангистонга кетиш ҳозирлигини кўра бошладим. Вазирлик паноҳи Ҳабиб афанди ҳам фикримни маъқуллади.

Фақирнинг Фарғона мамлакати аҳволини иккита қаландар боладан Козаи Зулайхо, яъни Зулайхо чайласи мавзесида сўраганим зикри

Бир куни фақирнинг йўли Миср бозори томон тушди ва анча сайр қилгач, но,ввот бозорига қараб юрдим. Бу ер бироз холи жой бўлиб, Зулайхонинг Юсуф *алайҳиссалом* йўлини пойлаб, қамишдан бир коза-чайла қурган жойи шу ер эди. Чайла қўйилган ер ўрнини ҳозирда очиб, бўш майдон қилиб қўйишибди. Ўша ерда Моваройннаҳр аҳлидан икки кишининг бир-бири билан гаплашиб ўтирганини кўрдим. Салом бериб, ёнларига ўтирдим. Улар мени ерлик халқ либосида кўриб ва тилимнинг ўзлариники каби эмаслигидан фақирни румлик бир киши ўрнида қабул қилишди. Улардан «қаерликсиз» дея сўрадим. Улар эса, «биз Турон иқли-

ми халқидан, аниқроғи, Фарғона шаҳриданмиз», деб жавоб беришди. Мен бу вилоят аҳволи ҳақида сўраганимда эса «саййидлик ва нажиблик паноҳи Жаҳонгирхожа мамлакатимиз пойтахти Хўқанддан чиқиб, Кошғар вилоятига қарашли еттита шаҳарнинг ҳаммасини қўлга киритиб, фармонраволик иши билан машғулдир», дейишди. Бу хабарни эшитган заҳоти беихтиёр кўнглим яйраб, хурсандлигимни билдириб қўйдим. Сўнг «ҳозир сизларнинг амирингиз ким, исми нима» деб сўрадим.

– Эй, қўйинг, амиримиз ҳақида сўраманг, – дейишди мунгли оҳангда. Тағин бу ҳақда сўрасам, улар яна худди аввалгиси каби жавоб беришди. Фақир қайта-қайта сўраб, ҳоли жонига қўймадим. Ниҳоят «Муҳаммадалихон кофир» дейишди. Бу иборани эшитиб, яна ёлворганча «ўз ҳокимингизни кофир дейишингиз сабаби нимада, қайси далилга асосланиб бундай демоқдасиз», деб сўрадим. Улар тағин айтмасликка ҳаракат қилишди. Лекин ўз ҳолларига қўймадим. Сўрайвердим. Қарасалар, мендан бирон нарсани яшириш имкони йўқ, бўлмаяпти. Ноилож, «онасини ўйнаш қилиб олган, яна нимасини сўрайсиз», дейишди. Бу сўзларни эшитгач, қаттиқ ўйга чўмдим. Демак, у нобакор борасида қилган ўша гумонларим тўғри бўлиб чиқибди. Хотирга ушбу **байт** келди:

Акнун ду сад фаришта накў гўядат чи суд,
Дар шаҳрҳо ҳикояти бадномии ту рафт.
(*Мазмуни:*
Энди сени икки юз фаришта яхши деса ҳам фойдаси йўқ,
Чунки шаҳарлар бўйлаб ёмонлигинг довруғи ёйилиб бўлган).

Улар фақирни бу ҳолатда кўргач, ҳайратлари ошиб: – Аввалги гапимиз бўйича хурсандлик изҳор этишингиз, иккинчи гапимизда эса ғам-ғусса билан ўйга ботишингизнинг сабаби нимада? Ёки Сиз ўша бизнинг вилоят аҳлиданмисиз? Ёки саёҳат расми билан у ерларга борганмисиз? – дея сўрашди. Мен: – Ул диёрга бормаганман ва у ер ҳақида эшитмаганман. Аммо, олий насаб бир хожа биродаримизнинг ислом юртлари чегарасига тўғон бўлиб, кофирнинг йўлини тўсганча дин йўлида жиҳод қилиб юрганидан бир мусулмон сифатида жуда хурсанд бўлдим. Аммо, аҳли ислом вилоятининг ҳокими ўз онаси билан уятсизларча яқинлик қилиб юрганини эшитиб, бу сўзлардан бир мусулмон сифа-

тида кўнглим ғаш бўлди, дин юзасидан хафагарчилик изҳор қилмоқдаман, – дедим. Улар бундай жавоб сўзларимни тинглаб, гапимни тасдиқлашди ва ватандошлари эмаслигимга ишонч ҳосил қилишди. Фақирдан «мабодо Ҳакимхонни танимайсизми, шу юртларда эмиш, аммо, аниқ қаердалигини билмаймиз», деб сўрашди. Мен: – Жуда яхши танийман, ҳа. У киши билан иккаламиз бир тану бир жонмиз. Аммо, шу кунларда Фарангистон сафарига кетиш остонасида турибди, – дея жавоб бердим. Фақирдан бу сўзларни эшитгач, хафа бўлганча: – Бизлар у кишини кўриш орзусида эдик. Чунки ул зот вилоятимизнинг улуғзода ва шариф кишилардан, – дейишди. Улар кўнглига таскин бериб: – Ташвиш тортманг, яқин орада кўриб қоласиз, – дедим.

Яна анча вақт суҳбатлашгач, улар олдидан туриб, Қасри айн томон кетдим. У ерга етгач, кўнгилга Кошғар вилояти ғазоводи ҳаваси тушди. Фарангистон сафари фикрини миямдан чиқариб ташладим. Тағин хат машқига қаттиқ киришдим. Бир неча вақт шундай ўтди. Шу орада Мовароуннаҳрга қайтмоқ фикри ҳам ҳеч ёддан чиқмади. Бироқ, илм даргоҳи саналмиш илмлар даргоҳи «парихона»дан қай йўл билан кўнгил узиш ва у ерни тарк этишни билмасдим.

Фақирнинг биродарим Моҳир афандининг Миср маликасига ошиқ бўлганидан хабар топганим зикри

Бир куни дилим танг бўлганча ёлғиз ўзим уйимда неча бир ғам билан ўтирган эдим. **Байт:**

Дасти талаб аз домани сўҳбат магсил,
Танҳо манишин ки бими девонаги аст.
(*Мазмуни:*
Талаб қўлини суҳбат этагидан айирма,
Ёлғиз ўтирма, унда жиннилик хавфи бор).

Кутилмаганда сарви хиромон дўстим Моҳир афанди кириб келди. Дўстим билан яна учрашганимдан хурсанд бўлдим, аммо, унинг пешонасида ғам-ташвиш аломати кўриниб турарди. Шу сабабли, «эй жонажон дўст, сени жуда паришон ҳол кўрмоқдамен, сабаби нимада», деб сўрадим. Унинг ўзи ҳам шу саволимни кутиб турган экан, дарҳол:

– Эй биродар, бир бедаво дардга чалинганимга, мана, бир неча кун бўлмоқда. Бошимни тафаккур ёқасига тиқиб, қанчалик ўйланмайин, ҳеч ўйим тагига ета олмаяпман ва бу дард давоси учун ҳеч бир чора топа олмаяпман. Ноилож шу маслаҳат бўйича сенинг ҳузурингга келдим. Бир бало қилмасанг бўлмас, – деди. Мен эсам: – **Мисраъ:** Ҳарчи муроди ту бувад, ҳаст муроди ман (Сенинг муродинг не эрса менинг муродим ҳам шудир), – дедим. У эса гапга тушди: – Муҳаммадали подшоҳнинг Ҳурлиқо хоним отлиғ бир қизи бор. Ул юзи қуёшдек, тим қора мушк ҳидли сочи эшиб-тобланганча шу гулранг юзи устига тўкилган, дилбарлик бош кийими ва шоҳлик тожи бошига эгри қилиб қўндирилган, анбар қошининг икки ёйи яхши бахтлилар пешонаси каби очиқ парига менгзар қизни Дафтардор афанди лақаби билан танилган бир бадбашара, хунук гавдали, шайтон кўринишли, дев сийратли қариндошига турмушга беришмоқчи. Шу сабабли ул паричеҳра манқалдаги оловга тушган исириқ каби жизғанак бўлиб куяркан, куёвга майл билдирмади ва ўзини бундай яқинликдан четга тортди. Муҳаммадалихон Нил дарёси соҳилида ер юзида тенги йўқ жуда гўзал ва сўлим бир чорбоғ қурдирган. Бу боғ чапдаст моҳир усталарнинг етти йил давомидаги тинимсиз ишлари натижасида қуриб битказилган. Девон аҳлининг ҳисоб-китобига қараганда, унинг қурилишига уч юз минг тилло пул сарфланган. Ҳозир ул пари юзли ҳурлиқо қиз ўзининг тўрт юз нафар ой юзли, анбар сочли канизлари билан ул жаннат монанд манзилда ўйин-кулги ва дам олиш билан машғулдир. Иттифоқан, кунлардан бир кун неча бир дабдаба билан шаҳардан қасрига қайтаётган маҳал йўл асносида мени йўлиқтириб, ишқим ўқига дуч келибди. Аммо, мен бу воқеадан бехабар эдим. Ўша куниёқ маккора қосидларни кетма-кет қимматбаҳо матоҳлар билан олдимга юбориб, мен билан учрашиш мақсадида эканини билдирди. Мен эсам қўрқувдан сўзларини қабул қилмай ўтирдим. Эндиликда унинг бу ишлари меъёридан ошди ва чегара чизиғидан чиқди. Бу борада қандай чора топишимни билмай қолдим. Айтмишлар, **байт:** Ҳар шабе гўям ки фардо тарки ин савдо кунам, Тоза месозад ҳавояш ҳар саҳаргоҳам дигар (Ҳар оқшом эртагаёқ бу савдога чек қўяман дейман, Аммо, ҳаваси ҳар саҳаргоҳда янгича бўлади), – деди Моҳир афандим.

Дўстимнинг бу сўзини эшитиб, узоқ ўйга толдим ва сўнг: – Эй жонажон дўст, кўнглингда ўрнашган бу не хом савдо эрур. Бу

фикрингдан қайт, бекорчи гапларни қўй. Ахир улуғларнинг, «бировнинг уйидан туз еб, тузлиғига тупурма», деган ҳикматли сўзларини эшитмаганмисан. Ҳеч қачон дилинг сари бундай бўлмағур фикрларга йўл берма. Акс ҳолда бутун олам аро расво бўласан. Чунончи, **байт:** Ман ончи шарти насиҳат буд, ба жо орам, Агар қабул куни в-ар на он ту медони (Насиҳат шарти бўйича лозим бўлганини адо этдим, Қабул этсанг эт, бўлмаса уни ўзинг биласан), – дедим. Ул биродар мендан бу жавобни эшитгач, қабул бармоғини кўзи устига сурди ва ўз қасрига кетди. Дўстимнинг ниҳоятда чиройли бир ғуломваччаси бор эди, икки кундан сўнг ўша бола олдимга келиб «хожам Моҳир афанди қадамингизга мунтазир ўтирибдилар» деган хабарни етказди. Фақир ҳеч тўхтовсиз шаҳар сари юзландим. Дўстим яшаётган қасрга етгач, биродарим олдимга пешвоз чиқиб, кутиб олди. Биргаликда хонага кирдик. Тузалган дастурхондаги лаззатли таомлардан тановул қилингач ва яхна шарбатлардан ичилгач, дўстим тағин ҳалиги мавзуга қайтиб: – Эй биродар, мени ул малика ўз ҳолижонимга қўймаяпти. Шу охирги икки куннинг ичида етти марта олдимга одам жўнатди. Ҳозир яна хабарчиси келмоқчи, – деди. Моҳир афандим бу сўзларни тугатиб-тугатмай кутилмаганда эшикдан бир кампир салом берганча кириб келди. Жоду шамсияси[449] билан йиллаб бир ерда турган ва даҳр кампири ундан найранг усулларини ўрганган бу маккора ёнида иккита ой юзли, сумбул сочли канизак қизлар ҳам бор эди. Келиб бирга ўтиришди ва бироздан сўнг Моҳир афандига юзланиб, мен ҳақимда «бу киши ким, қаердан келган», деб сўради. Ул жонажон биродар, «менинг оғо-иним, ундан яширадиган ҳеч бир сирим йўқ», деркан, бу **мисраъни** ўқиди: Рози ман махфи набошад пеши ин ғамхори худ (Менинг сирим яширин эмасдир бу ғамхўрим олдида); Ул маккора кампир дўстимдан бу сўзларни эшитгач, кўнглини мендан тўқ тутиб, биродарим билан сўзлашувни бошлади ва деди: – Миср бонуси ҳузурига айтиб юборган ҳар бир хабарингизни, ул маликага батафсил арз қилдим. Жавобида, унинг ақлу заковати етук бир даражада, аммо, билсинки инсон ишқи ҳар қандай тузоққа ҳам илинаверадиган қуш эмас, кўнгил олди тўғон билан тўсилаверадиган тошқин сув эмас. Агар отам Муҳаммадали подшоҳнинг ўлдиришидан қўрқиб, менга шу сабабли қарамаётган

[449] Шамсия – соябон, чатр, зонт.

бўлса, билсинки, у ҳолда отамдан олдинроқ ул қадримга етмаётган йигитни ўзим неча бир хорлик-зорлик билан ўлдириб қўя қоламан. Бу каби бекорчи гаплар ишқим йўлида тўсиқ бўла олмайди, дея бу оқшом қадамингизга мунтазир ўтирибдилар. Мабодо, худо кўрсатмасин, ушбу оқшом қадам ранжида қилмасангиз, ҳолингизга маймунлар йиғлаши аниқ.

Бу сўзларни ул маккора оғзидан эшитгач, ҳар иккаламиз ҳам ҳайрат гирдобига чўмдик. Аниқ билдикки, бу хаёл ниҳоли ул паричеҳранинг бутун вужудига чирмашган. Уни энди ҳеч бир чора-тадбир билан суғуриб олишнинг имкони йўқ. Ул биродар менга юзланиб, «нима дейсан», деб сўради. Фақир жуда ҳам қўрқиб кетганим ва қийин аҳволда қолганимдан шундай сўз бошладим:

– Вақтга тўғри ва тақозога мос ҳол шуким, жаҳон маликаси билан яхши муомала қилишинг лозим ва унинг сени тилашини бахтинг чопгани ўрнида бил. Бу саодат осмонининг Ҳумосини тузоғингга илинтир ва бу яхшилик буржининг ойини қўлингга кирит. Юлдуз ой билан зийнатлидир ва яшиллик гулу чечак билан тароватлидир. Аммо, бу сен қайнатаётган таманно қозони ва бу сен дилинг даласига экаётган ҳавас на тузоғингга тушувчи ул Ҳумодир, на чаманингда очиладиган ул чечакдир.

Фақир бу сўзларимни тугатгач, ул айёр кампир ва ул ой баданли каниз менинг жавобимдан терисига сиғмас даражада хурсанд бўлишди. Ул соддадил биродарим эса маслаҳатли сўзим мағзини чақа олмай, дарҳол қабул бармоғини кўзи устига қўйди ва менга қараб «оёқ билан эмас, бошим бирлан юриб бораман, лекин, шартим шуки, сен ҳам менга йўлдош бўлиб, бирга борасан», деб қолди.

– Жон биродар, нима бало, молухолиё касалига мубтало бўлганмисан, бундай бўлмағур сўзларни айтяпсан? – дея ушбу **мисраъни** ўқидим: Фикри зоҳид дигару савдойи ошиқ дигар аст (Зоҳиднинг қарашлари бошқача-ю, ошиқнинг ишлари ўзгача); Шундай деб дарғазаб ҳолда ўрнимдан сакраб турдим. Ташқарига чиқиб кетмоқчи бўлган эдим, ул биродар ўтга тушган исириқдек сапчиб ўрнидан қўпди ва қўлимдан ушлаб, жойимга ўтқазди ва ул икки қосидга қараб, «мени малика олдига олиб боришни хоҳласангиз, манави кишини ҳам қаср эшигигача бирга элтиб, яна иккаламизни бирга қайтариб келасиз, бўлмаса, боришимнинг ҳеч имкони йўқ», деди.

Фақирнинг Миср маликаси зиёфатини томоша қилиш учун бирodарим Моҳир афанди билан бирга боргани зикри

Ул маккора хотин бирodаримдан бу каби сўзни эшитгач, деди: – Эй фарзанд, малика чорбоғининг ташқарисида жуда шинам ва кўркам бир уйим бор, тинчгина ва пашша учса қаноти куядиган хавфсиз жой. Буёғидан кўнглинг тинч бўлаверсин, бу ишдан инсон зоти хабар топа олмайди. Бирodаринг кўнгли ва ҳам олам маликаси хурсандлиги учун қадамингни бироз ранжитиб, озорга қўйсанг нима қилибти? Ахир бу бирдамлик нишонаси, ҳамдардлик намунаси эмасми?

Кампир шундайи дея, ўз сўзида қаттиқ туриб олди. Ул соддадил бирodар ҳам шу илтижо билан камина ёқасига маҳкам ёпиша қолди. Бормасликка узр сўраб, қанчалик илтимос қилмайин, фойдаси бўлмади. Ниҳоят, бўйнимни эгиб, ризолик бошини қимирлатдим ва уларга қўшилганча қасрдан чиқиб, шаҳар ичида астасекин пиёда одим ташлаб кетавердим. Ўшанда шомдан уч соат вақт ўтган эди. Бирор соатдан сўнг Шоми шариф дарвозасидан ташқари чиқиб, хандақ қирғоғига етдик. Қарасам, пастки дудоғи то киндигигача осилган бир ҳабаш ғулом турибди. Башарасини кўрган дўзах хожайинлари ҳам ундан минг бор ижирғанишарди. Ул ҳабаш икки хачир билан ҳалиги аёлларни кутиб ўтирган экан. Бизни кўра солиб, хачирларни биз томон етаклаб, ўтиришимиз учун тутди. Фақир Моҳир афанди билан битта хачирга мингашдик, ул икки хотин эса яна бир хачир устига чиқдилар. Шу кўйи чорбоғ йўли сари юзландик. Шаҳардан чорбоққача бир фарсах йўл экан. Тез-тез юриб, бир соатда етиб олдик. Чорбоғ девори ниҳоятда улкан ва баланд бўлиб, кунгурасини Сурайё юлдузига суркаб турарди. Ўша ерда хачирлардан тушиб, кампирнинг уйига кирдик. Кампир бизни каниз билан бирга қолдириб, ўзи ҳарам сари юзланди. Бирор соатдан сўнг кампир қимматбаҳо либосларни кийиб, тўртта анбар сочли каниз билан келиб қолди. Билишимча, ҳойнаҳой, унга бу кийимларни бонуси бугунги ишлари эвазига мукофот тариқасида берган. Кампир Моҳир афандига юзланиб, «туринг, малика Сиз жанобларининг келишини кутиб ўтирибдилар», деди ва сўнг менга қарата «малика, меҳмон хуш келибди, деб юбордилар, Сиздан жуда миннатдор ва хурсанд бўлдилар» деди. Фақир ҳам ғойибона тарзда

унинг таъзимини бажо келтирдим. Сўнг ул маккора Моҳир афандига, «ҳозир посбон ва дарвозабонлар уйғоқ ўтиришибди, базмга шундоқ кириб боришингизнинг имкони йўқ», деди. Моҳир афанди эса ушбуни айтди, **мисраъ:** Иложи мо ту беҳ медони аз мо (Ишимиз иложинини биздан кўра сен яхшироқ билурсен); Ул маккора дарҳол катта бир сандиқни муҳайё қилди ва Моҳир афандининг шу сандиқ ичига киришини сўради. Ул биродар ҳаддан зиёд қўрқувдан тол каби қалтирар ва зир-зир титрар эди. Менга қараб деди, **мисраъ:** Мурғи зийрак чун ба дом афтад таҳаммул боядаш (Зийрак қуш тузоққа тушса чидаши лозим); Биродарим чор-ночор сандиқ ичига кирди ва ул маккора кампир сандиқни қулфлади. Фақирни уйнинг бир бурчагига яшириб, бир неча посбонни ёнига чақирди. Улар келгач, «бугун малика фаранг молидан бир неча сандиқ сотиб олган эди. Мен келтириб, анави ерда қўйгандим. Ҳозир кўнгиллари ана шу газламаларни томоша қилишни тусаб қолибди. Тез бўлинг, сандиқни кўтариб, малика ҳузурига борамиз», деди. Шайтонга менгзар ул қуллар қабул бармоғини кўзларига босиб, сандиқни кўтарганча кампир ва канизлар билан бирга ҳарамга қараб кетдилар. Фақирни ёлғиз қолдиришди. Кампирнинг кўр эри бор экан, мен билан араб тилида ҳар тўғрида сўзлашиб ўтирди. Кампирнинг канизлари олдимга турли-туман овқат ва шарбатлар келтириб қўйишди. Шу зайл ул кўзи ожиз қария иккаламиз қизиқарли суҳбат билан ўтиришни роса қизитиб ўтирган эдик, яна ўша кампир иккита каниз билан кириб келди ва «туринг, малика Сизни ҳузурига чорламоқда», деди. Ул маккорадан бу сўзни эшитган заҳоти жонимдан умидимни узиб қўя қолдим.

– Эй меҳрибон онажон, мени ўз ҳолимга қўй, қийнама, то худо сени ҳам азобга қўймагай, – дедим ўтиниб.

– Нима, жинни-пинни эмасмисиз? Туринг ўрнингиздан, бекорчи гапларни сўзламанг. **Мисраъ:** Ин ноз ба хонаи падар мебояд кард (Бундай ноз қилиш отанинг уйида ярашади). Маликамиз Хожа Ҳофиз Шерозий ғазалларидан бир неча байт ва Саъдийнинг «Гулистон»идан айрим нарсаларни Моҳир афандидан сўраганди, у кишим бундай саволлар олдида ожизлигини билдирдилар ва «менинг форсий тилдан хабарим йўқ, биродарим ҳожи Муҳаммадҳакимхон бу тилни яхши билади», деди. Шунга кўра замон бонуси Сизни сўрамоқда, – деди кампир.

Фақир қанчалик ёлвормайин, натижаси бўлмади ва тақдирга тан бериб, кампирнинг йўл-йўриғи бўйича сандиқ ичига кириб

ётдим. Олдингиси каби дарвозабонлар келиб, сандиқни бошларига кўтарганча, ҳарам сари юзланишди ва посбонлар йиғилиб турган ерга етдилар. Шунда, аксига олиб, каминани қаттиқ йўтал қистади ва аҳволимни танг қилиб, минг бора қатл қилсалар ҳам йўталгим келди. Аммо, ноилож, тишимни-тишимга қўйиб, чидадим ва ўзимни зўрға ушлаб йўталдан тийдим. У ердан ўтиб, қаергадир етгач, сандиқни ерга қўйишди ва ўзлари қайтиб кетишди. Кампир сандиқнинг оғзини очди ва фақир сакраб ўрнимдан турдим. Хаёлимда тонг отгандай туюлди. Аммо, яхшилаб разм солсам, чорбоғни чунонам чароғон қилишибдики, ёруғлиги жаҳонни кезувчи қуёш нурларидан ҳам неча марта равшанроқ эди. Чорбоғнинг ҳар томонига саккизга-саккиз тарҳи бўйича қатор йўлак-хиёбонлар тортишган. Чорбоғнинг катталиги тахминан юз танобча чиқарди чамаси. Шу топда ҳаммаёғи кундуз кунидек ёруғ бўлиб, боғнинг ҳар бурчаги аниқ кўриниб турарди. Хиёбоннинг икки четига ҳаммасини бир қолипдан қуйгандек қилиб жуда кўп сарв дарахтлари ўтқазишган. Бири-биридан катта ҳам эмас, кичик ҳам. Ҳар томонда биттадан олмос шишадан тарошланган катта қандил ўрнатилган, шамдонини олтиндан тўти шаклида ясашган ва ҳар фонус ичида бир нечтадан шам ёқилади. Хиёбон йўлаклари товуқ тухумидек ҳар хил рангдаги тошлардан терилиб, ганж ва қум билан дарахт суратида ётқизишган, қараган кишига гўё ерга дарахт суратини чизиб қўйгандек кўринади. Хуллас, бу боғни кўрган одам гўё ер юзига беҳиштнинг бир парчаси тушган, деб гумон қилади. Сарвқад дилбарлар каби бўй чўзган фавворалар оби ҳаёт каби мазали сувларни ҳар тарафга сачратиб турибди. Чаман-чаман латиф гуллар турли-туман очилган, қанча-қанча ҳосилли дарахтлар салқин сояларини ер боши узра ёйган ва булбул чаҳ-чаҳи арғанун ва арғувоний боданинг ишини қилмоқда, сабо фарроши майсаларнинг тоза палосига кўнгил очар тарзда тартиб берган. Хулласи калом, ул маккора кампир йўл бошловчи бўлиб, фақирни чорбоғ ўртасидаги бир бурчакка элтди. У ерда ой баданли канизлар гуруҳ-гуруҳ ўтириб, ўз ўйин-кулгулари билан банд эдилар.

Кампир фақирни улар олдида қолдириб, ўзи малика ҳузурига чопди. Канизлар фақирни ўртага олиб, сўз сўрашар ва ўз меҳрини улашардилар. Шу чоғда иккита ой юзли, анбар сочли каниз тез ва енгил юриб, олдимга келишди ва «Сизни малика чақирмоқда», дейишди. Фақир сакраб ўрнимдан турдим ва канизлар

билан қаср зиналаридан юқори кўтарилдим. Канизлар «бону, меҳмон дастлаб қасрни томоша қилсинлар, ҳузуримизга шундан сўнг келадилар, деб буюрдилар», дейишди. Фақир бажону дил қабул қилиб, улар ҳамроҳлигида қасрни кўришга тушдим. **Маснавий:**

Имороти рафиъаш тоқ бар тоқ,
Фиканда сояйи шўҳрат бар афлок.
Ними Миср бошад гарди роҳаш,
Чу об ояд барун Юсуф зи хокаш.
(*Мазмуни:*
Баланд иморати тоқи устма-уст,
Шуҳрат соясин солмиш осмонга.
Мисрнинг ярми йўли чангига арзир,
Суви ташқари чиқса, Юсуф тупрогидан).

Қаср чорбоғнинг ўртасида жойлашган эди. Тўрт таноб ердан икки найза бўйи оқ мармар тошдан ишлаб чиққанлар. Қасрнинг тўрт томонидан чорбоғ тарафига эшик очиб, зиналарини мармар тошдан ясашган. Тўрт бурчагига катта-катта тўртта хона тушган. Деразаларига фарангий шишалар солиб, ўрнатишган. Ҳаммаси чорбоғ томонга қараб очилади. Хоналардан биттаси бутунлай ойнаванд қилинган. Бошқалари оқ мармардан бўлиб, бирбирини такрорламаган ҳолатда ислимий ва мадохиллар билан ўйиб нақшланган. Улардан биттасига етти хил рангда жуда нафислик билан бутун оламдаги жонли жонзотлар тасвири чизилган. Яна биттасида маликанинг ўзи ўтирибди. Қасрнинг барча атрофига айвон ва баланд меҳробсимон кайвонлар қурилган. Улардаги нақшларнинг бари олтин ва ложуварддан, ҳар томонида жуда силлиқ йўнилган ва ҳаммаёғига чиройли нақшлар чизилган мармар тошдан ўттиз иккита устун ўрнатилган. Қаср ўртасида бир таноб жойга ҳовуз қазишган, ҳаммаёғи мармар тошдан, унинг тўрт бурчагига бир хил шаклдаги тўрт шер ҳайкалини мармардан йўниб ясашган. Кўрган одам уларни тирик деб ўйлаши ҳеч гап эмас. Шерлар оғзидан фаввора каби сув сочишади. Яъни уларни фаввора ўрнида қўйишган. Тўрттала шернинг оғзидан ҳам шиддат билан отилаётган сув ўн газ тепага кўтарилгач, яна қайтиб ҳовузга тушади. Ҳовузнинг ўртасида тағин алоҳида бир ҳовуз бор. У ҳам мармар тош билан ишланган. Катта ҳовуздан

бир одам бўйича баланд ва унга ўттиз иккита тимсоҳ, яъни наҳанг суратини мармардан ясаб ўрнатишган. Бу тимсоҳ ҳайкаллари кичик ҳовузни елкаларига кўтариб туришибди. Тимсоҳлар оғзидан ҳам сув фавворалари отилиб, катта ҳовузга қуйилади. Бу кичик ҳовуз ичида ҳам бир фаввора қурилган. У жуда нозик қилиб ишланган. Ундан ҳам сув отилиб, кичик ҳовузга қуйилади. Ҳовуз деворлари атрофига ҳам мармарга ўйилган ҳар хил денгиз ҳайвонлари сурати туширилган. Бу сув тўла ҳовузга сув қаердан келиши ва қаерга кетишини билиш қийин. Қаср биноси бир-бирига уланган мармар тошлардан шундай қад кўтарганки, худди яхлит бир тошдан йўниб қурилганга ўхшайди. Ҳовузни чунонам чароғон қилишганки, шамларнинг акси бутун сувни гўё олов шуъласига ўхшатиб кўрсатади. Фақир ул жаннат кўринишли манзилни бу каби кўркам ва чиройли бир тарзда кўргач, ҳушимдан кетишимга сал қолди. Ўзимни зўрға тутиб турдим.

Алқисса, кўшк сайру томошасидан сўнг ул икки ой чеҳрали каниз фақирни малика ўтирган хона эшигига олиб келишди. Эшик олдида бир тўда қоракўз, сарвқад канизлар йиғилиб, хизматга шай туришибди. Малика дарҳол фақирни ўз ёнига чақирди. Эшикдан кириб, салом қилдим ва уларнинг қоидасича «марҳабо» дедим. Малика шоҳлик тожини чаккаси томон эгри қўндирган, тўрт бурчак заррин тахтда ўтирган, эгнига мурассаъ либослар кийганча ҳусни ва подшоҳлигига мағрур неча бир ноз-у истиғно билан дилларни ўғирламоқда. Унинг икки томонида ой юзли, анбар сочли қирқ каниз зару симга ғарқ бўлиб, саф тортишган. Ҳар бири бир мамлакат хирожига арзийди. Хонанинг барча нақшлари тилло ва кумуш билан ясалган, жуда гўзал қилиб қуришган. Бир неча жойда кофурий машъаллар ёқиб қўйишибди. Биродарим Моҳир афанди бонунинг тахти остида заррин курсида ўтирибди. Фақир бу ҳолни кўриб, ақлим бошимдан учди. Шу пайт малика кўз қири билан Моҳир афандидан уч газ қуйидаги ердан жой кўрсатди. Фақир жуда одоб ва камтарлик билан заррин кўрпачага ўтирганча бемалол париларни томоша қила бошладим. Ул парилардан биттаси менга жуда яқин ўтирган бўлиб, қулоғимга ушбу байтни шивирлади, **байт:** Гарчи афъи нести, моён зумуррад пайкарем; Пур назар бо мо макун, нуқсон ба чашмат мерасад (Илон бўлмасанг ҳам бизга кўп назар ташлайверма, Биз зумрад баданмиз, кўзингга нуқсон етмасин тағин). Яъни, мақолга кўра илоннинг кўзига зумрад кўрсатиб кўр қили-

шади, сен илон бўлмасанг ҳам бизнинг зумраддек танимизга қараш оқибатида кўр бўлиб қолма, тағин; Малика ёнидагиларнинг ҳар бирига бир қараб, турли мавзуда сўзлашиб ўтирарди. Канизларнинг ҳар бири эса ўз қобилиятига яраша жавоб қайтарар эдилар. Биродарим билан ҳам ана шу зайл суҳбат қурарди. Аммо, кўп ўтмай маликанинг қараш ва ҳаракатларидан биродарим билан суҳбатлашиш малика табъига мос тушмай, зеҳнига ўрнашмаганини англадим. Биродарим суҳбат қуриш илмидан анчагина бехабар бўлиб, бу воқеадан илгари эҳтиромли подшоҳларнинг суҳбатини сира ҳам кўрмаган эди. Ахир айтмишлар: «мушк дегани аттор мақтаб кўрсатгани эмас, балки, ўзидан ис таратувчисидир». **Байт:**

Ғунчаи бодомро гуфтам чарои бе адаб?
Гуфт: ман саҳро нишинам, шаҳр камтар дидаам.
(*Мазмуни:*
Бодом гунчасига, бунча одобсизсан, дедим, у,
Саҳройман ахир, шаҳар кўрмаган бўлсам, деди).

Айни айёмда биродарим йигирма икки ёшда эди. Юзининг териси оқ мармардек тиниқ ва силлиқ бўлиб, бу йигит ҳуснига неча чандон хушсуратлик бахш этган эди. Аммо, айтмишлар, **байт:**

Ҳусне ки сафед аст надорад маза чандон,
Ҳамранги намак ҳаст валекин намакин нест.
(*Мазмуни:*
Ҳусн оқ бўлса, унча маза таъмин бермас,
Ранги туз тусидадир, аммо, намакин – тотли эмас).

Гапнинг қисқаси шуким, малика биродаримнинг ички дунёсини ташқи гўзаллигига мос ҳолда кўрмабди ва унинг суратини ёқтирса ҳам, сийратидан унча қониқмабди. Ўша чоғда маликанинг олдида иккита китоб очиғлиқ турар ва шатранж тахтаси ҳам терилган, малика эса гоҳ китобларни мутолаа этар, гоҳ секин шахмат доналарини суриб қўярди. Алқисса, ана шу маҳал замон бонуси созанда ва раққосаларни ўз ёнига чорлади. Дарҳол олти нафар паричеҳра каниз соз асбоблари билан ҳозир бўлишди, тўрт нафар гулбадан каниз эса рақс қилиш учун сарв-

дек қадларини бошдан-оёқ зару сим билан безаб, юз-бошларини жавоҳир билан зийнатлаб, оёқ-қўлларига ёқимли товушли қўнғироқча ва шақилдоқлар тақиб, неча бир ишва-ю, карашма билан Миср маликаси олдида сафга тизилишди. Алқисса, малика мутрибларнинг олий базмни барпо этишлари ҳақида буйруқ берди. Миср маликаси буйруғи янграган замон нағмачилар Жамшид тушида ҳам кўрмаган, Хусрав умрида эшитмаган базм ташкил этиб, мутриблар мусиқа асбобларини чалишга ва канизлар рақсу хиром этишга тушдилар. Фақир бу томошани кўриб, гоҳ ўзимдан кетар, гоҳ ўзимга келар эдим. Бироздан сўнг базм шовқинлари тинди. Малика таом келтиришни буюрди. Шу ондаёқ сарвиқомат дилбар канизлар ҳар хил лаззатли таом ва яхна ичимлик, шарбатлар келтиришди. Фақир ул дастурхонга терилган таомларга тикилиб, уларнинг ҳеч бирини умримда ақалли бир бор ҳам кўрмаганимни англадим, гўё буларни жаннатдан олиб тушгандек эдилар. Хулласи калом, малика олдига эса махсус дастурхон ёздилар. Биродаримга эса маликанинг икки надими билан бирга дастурхон қўйишди. Менга ва кампир билан ҳалиги қоракўз канизга бир дастурхон бердилар. Фақир жуда бир ўзгача шавқу завқ билан таомлардан тановул қилиб, ширин ва яхна ичимликларни кетма-кет сипқориб ўтирдим. Кампир эса ҳазиллашиб, «эй ўғил, нима умрингизда таом емаганмисиз», деди. Мен жавобида, «ҳа моможон, бунақа таомлардан емаганмиз ва кўрмаганмиз», дедим. Малика бизнинг сўзлашувни эшитиб қолди ва ул нозанинлар сарварини чунонам кулги кўтардики, овқат ейишда давом этаолмай, ночор олдидаги дастурхонни йиғиштириб олдилар. Таом ейишдан бўшагач, ул маликаи хубон менга юзланиб, «Ҳакимхон, мен сен ҳақингда илгарироқ эшитган ва таърифингдан огоҳ топган эдим. Мана ўзингни кўриб ҳам ёқтириб қолдим. Энди сендан бир илтимосим бор. Бир нарсани ўта тўғрилик билан ҳеч камайтирмасдан сўзлаб беришинг лозим», деди. Фақир бу сўзни эшитган заҳоти сапчиб ўрнимдан турдим ва «эй нозанинлар бошлиғи, айтишим лозим нарсани гарчи бошим кетса ҳам ҳузурингизда баён қиламан», дедим.

– Қайси баланд ошиёндан парвоз қилиб келдинг, саргузаштингни бошдан-охиргача бир-бир менинг олдимда сўзлаб бер, – деди малика.

Фақирнинг рост гапиришдан ўзга чораси қолмади. Бажонудил қабул қилдим ва шундан сўнг сўзимни бошладим: – Айём

шапалоғини еган ва фалак чавгони таёғи остида эзилган, бахт юлдузи сўнган ва толеъси пастликдан азоб-уқубатларга йўлиққан, бахти қаролиги сабаб аянчли кунларни бошидан ўтказган бир жаҳонгашта қаландарман, – дея, бўлиб ўтган барча воқеаларни батафсил сўзлаб бердим. Малика сўзларимни эшитиб, ҳайрат бармоғини тишлади ва бошини ўй-фикр ёқасига тиқди. Бироздан сўнг бошини кўтарди ва биродарим билан бирга бир дастурхондан таом еган икки канизига қараб «боя мен сизларга айтмабмидим, ҳали бу йигит ҳойнаҳой улуғзода бўлиб чиқади, деб, мана кўрдингизми», деди. Улар маликанинг фаросатига қойил қолишганини хушомад юзасидан анча бўрттириб изҳор қилишди ва тинимсиз офаринлар айтишди. Малика мени чақириб, биродарим олдига ўтқазиб қўяркан «форсий шеърлардан ўқиб берсанг, мен форсча шеърлар ошиғиман», деди. Фақир форсча ошиқона шеърлардан анчагинасини маликага ўқиб бердим. Охирида унга ушбу **қитъа** жуда ёқиб қолганини айтиб, дарҳол ёзиб олди:

Ҳануз аввали ишқ аст, иштироб макун,
Дило, ба мақсади худ мераси, шитоб макун.
Ба Рабби каъба қасам медиҳам туро имрўз,
Валек зинда ба даст овари, кабоб макун.
(*Мазмуни:*
Бу ҳали ишқнинг бошланиши, итоб этма,
Эй дил, муродингга етарсан, шитоб этма.
Каъба яратгувчисига қасам ичай олдингда,
Қалбим тириклай қўлга кирит, кабоб этма).

Малика сўнг шатранж ва нардни билиш-билмаслигим ҳақида суриштирди.Фақир дедим: – Ҳа, биламан. Бу илмда яхши маҳоратим бор, – дедим. «Нафоис ал-фунун»[450] китобидан шатранж ўйинининг бир неча тур ва усулини ўрганган ва ёзиб олган эдим. Мазкур усулларда анча маҳорат касб этганим учун ўзимга ишонардим. Маликанинг бир канизи бўлиб, саройида хазиначиси эди. Ана ўша шатранж илмида тенгсиз ва беназир бўлиб, барча канизлар устидан ғалаба қозониб юраркан. Малика дарҳол ўша

[450] «Нафоис ал-фунун» асар муаллифининг номи маълум эмас. Лекин шундай ном билан асар феҳристларда тилга олинган.

канизни ёнига чақириб, мен билан ўйинга буюрди. Фақир икки гал ўйинда ҳам уни мот қилдим. Қиз уч ерда эгри ўйнаса-да, мени ютишга муваффақ бўлмади. Бу ҳолдан маликанинг хабари бор эди. Шунинг учун ўз ўрнида ушбу **байт**ни ўқидим:

Фарзин зи кажрави шуда бо шоҳ ҳамнишин,
Бечора рух зи рости андар канораҳост.
(*Мазмуни:*
Фарзин эгри юришликдан шоҳ ёнидан олди жой,
Бечора рух тўғрилиги сабаб бир четда қолиб кетди).

Бу байтлар ҳам малика юрагига қувонч бағишлади. Шу маҳал бир канизак тез-тез югуриб келиб, «соат ўн икки бўлиб қолди, яъни субҳи содиқ ёришди», деди. Фақир шу заҳоти яна **байт** ўқидим:

Субҳ дамиду рўз шуд, ёр ба сўйи хона рафт,
Рўйи саҳар сиёҳ бод, ёр ба ин баҳона рафт.
(*Мазмуни:*
Тонг отиб, кун чиқди, ёр уйи томон кетди,
Саҳарнинг юзи қаро бўлсин, ёр шу сабаб кетди).

Фард:
Шаб рафту ҳадиси мо ба поён нарасид,
Шабро чи гунаҳ, ҳадиси мо буд дароз.
(*Мазмуни:*
Тун тугади-ю, ҳадисимиз охирига етмади,
Тунда не айб, агар қиссамиз узун бўлса).

Маликага маъқул тушиб, бу байтларни ҳам дарров ёзиб олди. Менга юз ёлдуз, Моҳир афандига юз маҳмудия[451] ни мулукона саруполар билан бирга тортиқ қилди. Мен ҳақимда кўп илтифот ва марҳаматлар кўргузиб, ҳар ҳафтада бир марта ул замон Ширини ҳузурига келишим шарти билан рухсат берди. Фақир қабул бармоғимни кўзим устига қўйдим ва ул парижоддан кетишга рухсат олиб, ўша кампир ҳамроҳлигида ташқари томон қайтиб кет-

[451] Ёлдуз ва маҳмудия – Усмонли Туркиянинг пуллари.

дим. Чорбоғ дарвозасига етгач, ул маккора кампир яна ўша тадбирини қўллади ва саройбон-ҳожиблар олдингидек сандиқни кўтариб, ул айёр кампир уйига элтдилар. Бизлар сандиқ ичидан чиқиб, улар билан хайрлашдик ва ул дев кўринишли қора танли қул яхши йўрғаловчи икки хачири билан яна олдимизда пайдо бўлди. Хачирларга миниб, тез-тез юрганча қуёш чиқишидан олдин шаҳар дарвозасига етиб олдик. Хачирдан тап-тап тушиб, ул қора танли ғуломга етти тилло бериб, қайтариб юбордик. Ўша маҳал тун Фиръавини Нил саҳарига чўккан, қуёш Мусоси баланд иқболлик осмони чеккасида кўриниш берган пайт эди. Соат тунги ўн иккидан ошган вақтда шаҳарга кириб, югура-югура ул бало гирдобидан текин-гаров қутулганча уйимизга келдик.

Аммо, эгри юрувчи, фитна қўзғовчи ва тунги юриши жоду кўзлиларнинг кина билан бағри хун ошиқларнинг дидасидан қон оқизгани каби сеҳргарликдан иборат фалак яна бир бузғунчилик қўзғатиб, уч кундан сўнг нечукдир бизнинг тунги саргузаштимиз айрим одамларга маълум бўлиб, тез орада халқ орасида миш-мишга айланиш хавфи бор экан. Ва биродарим Аҳмад афанди, Кошиф афанди каминани бу сирдан огоҳ этишди. Биродарим Моҳир афанди ҳам бу ишдан воқиф бўлиб, азбаройи қўрқиб кетганидан қаттиқ ҳадикка тушганча олдимга келди ва маслаҳат сўради. Фақир, «аллақачон Турон мамлакатига кетишга жазм этганман, сен нима қилмоқчисан», дедим. У эса «мен Судан[452] вилоятидаги Шарифбек вазир олдига бориб, бироз муддат ўша ерда яшайман. Бу ғала-ғовурлар пасайгач, яна қайтиб келаман», деди ва унинг қарорини мен ҳам маъқулладим. Чунки, ўзим ҳам биламан, Судан вилояти муборак Нил дарёсининг тепа оқимида жойлашган ва Шарифбек Муҳаммадали подшо амирларининг энг каттаси бўлиб, ўша диёрда ҳукмронлик қиларди. Биродарим Моҳир афанди билан дўстлиги бор эди. Агар ўша ерга борса, ҳар ҳолда иши ўнгланиб кетиши ҳеч гапмас. Шунга кўра фақирингиз ҳам уни ўша тарафга ундадим. Сўнг бир-биримизнинг юзкўз ва пешонамиздан ўпиб, неча бир йиғи-сиғи ва зорлик билан

---

[452] Судан/Судон – юқори Нилда жойлашган Судан давлати. Пойтахти Хартум. 1820-22 й.ларда Судоннинг катта қисмини Миср ҳукмдори Муҳаммад Али босиб олган. Судон гарчи Усмонли турк империяси таркибига расман қўшилган бўлса-да, амалда Миср мулкига айланган эди.

бир-биримиздан ажралдик. Шундай қилиб ул биродар қочмоқни ихтиёр этиб, Судан томон юзланди. Фақир эса зимдан биродарлар билан хайрлашиб, шариф Канъон сари юзландим.

Фақирнинг касофатга кон Мисрдан кўч-кўронини йиғиштириб, шарофатли Канъонга юзлангани зикри

Алқисса, ўта қўрқув ва ҳадикдан тезда карвонсаройга келдим. Бахтимга шамолдек учар араб билмоя туясини минган туякаш араблар Шом томонга кетаётган экан. Фақир шу билмоя туядан биттасини беш тиллога кира қилиб, уларга қўшилганча Канъон сари юзландим. Бу бир неча байт эса тилимдан ўша маҳал жорий бўлди. **Маснавий:**

Ин бахт надонам аз кужо хост,
К-зи ҳар рагу решаам бало хост.
Як жону ҳазор барқу андўҳ,
Гоҳе чи кунад ба оташин кўҳ.
Эй фитна,чи хости ба кинам,
В-эй чарх,чи дори дар каминам ?
Бар қатли манат чи лашкар аст ин ?
Оҳанги кадом кишвар аст ин ?
(*Мазмуни:*
Билмам, бу бахт қаердан кела қолди,
Бутун вужудимдаги балони ола қолди.
Бир жону минг чақмоқу андуҳ ўти,
Нелар қилар бу ўт оловли тоғни.
Эй фитна, қай қасдим учун қўптинг,
Эй чарх, яна не пистирма қўйдинг?
Мени ўлдириш учун не лашкар бу,
Қайси мамлакат устига юрмоқчисан?)

Шундай тезлик билан юриб борар эдикки, ўн кунлик йўлни уч кунда босиб ўтиб, Ғаза шаҳрига кириб бордик. Фақат шундагина барча ҳадик ва ваҳимадан қутулгандай бўлдим. Уч кун ул шаҳарда йўл ҳордиқларини чиқардим. Ўзимнинг бу аҳволимга муносиб бўлгани учун ушбуни айтдим, **Рубоий:**

Юсуф манам аз ранжи бало афсурда,

Аз тўҳмат хуни жигарам олуда.
Хори макун эй азиз, ки дони ки манам,
Юсуф надаридаву даҳан олуда.
(*Мазмуни:*
Бало азобидан сўлиган Юсуф мен,
Туҳматдан бағрим қони эзилган.
Хўрлик чекма, эй азиз, билсанг, мен,
Юсуфга тегмадим, оғзим қонга бўялмаган).

Алқисса, тўртинчи куни Қуддуси шариф сари юзландим. Икки кундан кейин Байтул-муқаддас[453] га келиб тушдим ва муаллақ тошни зиёрат қилгач, Ақсо масжидида ўрнашиб олдим. Уч кун ўтгач, нарсаларимни ўша ерда қолдириб, дунёни роса кезган ва бутун оламни айланиб чиққан жаҳонгашта бир ҳиндистонлик қаландар билан бирга пойи-пиёда Қалъаи Раҳмон сари юзландим. Анча қийинчиликдан сўнг ул вилоятга кириб бордик ва ҳазрат Иброҳим *халилуллоҳ* ва ҳазрат Исҳоқ ва ҳазрат Юсуф *алайҳум ассалом* зиёратларига машғул бўлдим. Уч кундан сўнг Тур тоғи[454] сари юзландим. Ул табаррук тоққа етиб боргач, қарасам, на сув бор, на дарахт. Жуда қийинчилик билан йўл юрдик. Бир нечта жойда бадавий қароқчи арабларга дуч келдик. Ҳар гал бизни ўлдириб, нарсаларимизни талашмоқчи бўлишар, аммо, қарашса, фақирнинг ёнида битта эҳромдан ортиқ бошқа ҳеч вақони кўришмасди. Шу сабабли ўлдириш фойдасиз эканини билиб, ноилож, қўйиб юборишарди. Ниҳоят, ана шундай қийинчиликлар билан аср намозидан бурун ҳазрат Мусо калимуллоҳ қабрига етдим. Бу чексиз дашту биёбонда ул ҳазратнинг буқъасидан ташқари бирон нарса йўқ эди. Ўша кечаси фақир ул ҳиндистонлик сайёҳ билан бирга неча бир қўрқув ва ваҳимада тонг оттирдик. Шундай қўрқинчли жой эканки, агар эркак шер бу ерга келса, ваҳимадан унинг ҳам ўтакаси минг еридан тарс ёриларди. Қуёш порлаб кўриниш бергач, малак посбонли ул даргоҳдан чиқиб, пиёда қадам ташлаганча бечоралик юзасидан кўзимдан қонли ёшимни юзим узра оқизар ва шу кўйи телбаларча тиканларни босиб, йўл юрардим. Қоронғу тундаги йўловчи-

[453] Байтул-муқаддас – Иерусалим шаҳри.
[454] Тур тоғи – Синай тоғи.

ларга мунис бўлмиш илоҳий иноятга суяниб, тил булбулини бу **байт** билан тараннумга келтирардим: Мададе гар ба чароғе накунад оташи Тур, Чораи тийра шаби водии ийман чи кунам? (Тур олови[455] бир ёруғлиги билан мадад бермаса, Ишонч водийсининг қоронғу туни чорасини қандай топай?).

Ўша маҳалда фақирнинг оёғи қабариб, майиб-мажруҳлар каби ўлим азобида йўл юрмоқда эдим. Анча азоб-уқубат тортиб, кун ботишидан сал бурун Қуддуси шариф шаҳрига кириб бордик. Етти кун давомида ул табаррук шаҳарда йўл азоблари ҳордиғини чиқардим ва у ердан бир туя кира қилиб, йўл сари юзландим. Бир манзилдан сўнг Ноблус[456] вилоятига кириб бордим. Бу шаҳарни қадимги сеҳргарлар қуришган. Ниҳоятда мустаҳкам ва фаровон шаҳар. Аммо, ўша пайтда бу шаҳарда ўлат касали тарқалган бўлиб, кўча ва бозорларда одамлар ўлиги тўда-тўда бўлиб ётар, уларни йиғиштириб оладиган бирор киши топилмасди. Ҳар ким ўзи билан ўзи овора эди. Демишлар, **байт:**

Қазо туради кўк тоқида ой-кун каъбатайни ила,
Душиш нақши била эл нақд умрин бешумор элтур.

Бу вазиятни кўриб, ширин жонимдан қўл ювганча шаҳар карвонсаройига жойлашдим. Чунки, тез кетай десак, бизни бу бало гирдобидаги шаҳардан ташқари чиқарўювчи бироита киракаш топилмади. Ноилож, тақдирга тан бериб, ўлимимизни бўйнимизга олиб ўтирдик. Учинчи куни фақирга ҳам ўлат юқди. Бу касал қоидаси шундай: қорамиқ каби тери устига бўртиб чиқиб, уч кун ичида ёрилиб, йиринги чиқиб кетса, ўша киши қутулиб қолади. Агар тўртинчи кунга ўтиб ҳам ёрилмаса, минг жонидан битта жони ҳам омон қолмаслиги аниқ. Алқисса, ўша куни бахтимга иккита киракаш келиб қолди. Иккита йўл юрар хачир билан мени ва кўч-кўронимни олиб кетиш учун кира баҳосини келишиб, вабо билан оғриган бўлишимга қарамай ноилож Яъқубия шаҳри сари юзландим, яъни бу номдан муродим Канъон шаҳрини назарда тутмоқдаман. Хуллас, ана шу мақсад сари кўп йўл босдик. Аммо,

---

[455] Худои таоло Мусо пайғамбарга Тур тоғида олов сифатида кўринганига ишора.

[456] Ноблус – Сурия (қадимий Фаластин)нинг Самария вилоятидаги шаҳар.

хачир устида борарканман, ўзимни худди манқал ичида ёнаётган исириқдек ҳис этганча умримда кўрмаган азобларни бошимдан ўтказардим. Бу йўл асносида чеккан машаққатларим мазкур саёҳатим давомидаги қийинчиликлардан энг оғири эди. Учинчи куни Канъонга етдик. Ўша кечаси гоҳ ўзимни билиб, гоҳ билмай ётдим. Буни қарангки, қазо етмаган экан, вабо ёрилди ва шу қадар қон аралаш йиринг кетдики, назаримда бутун аъзои баданимда бир қатра ҳам қон қолмагандек эди. Шу тўрт кун орасида касаллик азобини чунонам тортдимки, уч йиллик қаттиқ хасталик ҳам унчалик бўлмас. Эртаси куни у ердан қўзғалиб, Юсуф *алайҳиссалом* қудуғига келиб, бир лаҳза нафас олдик. У ердан ҳам отланиб, Яъқуб бандаргоҳига келиб тушдик. Эртаси куни у ердан кўчиб, уч манзил йўл юргач, жаннат тароватли Шомга кириб бордик.

Фақирнинг Шом мамлакатини қайта кўргани ва беш ой шу тенги йўқ вилоятда истиқомат қилиб, сўнг Бағдоди[457] шариф сари юзлангани

Алқисса, Шом шаҳрига келиб тушгач, у ердаги биродарларнинг барчаси дарҳол мени кўргани келишди ва каминани даволашга тушдилар. Сал кунлар ичида тузалиб ҳам қолдим ва ушбу рубоий тилимдан жорий бўлди:

Ҳожие дар ин води бо ҳазор ғам омад,
Мўй-мўйи ў ҳасрат, узв-узви алам омад.
Пой то сараш бар бод андар ин ғариб обод,
Мисли ў дил ношод дар замона кам омад.

(*Мазмуни:*
Ҳожимиз бу водийга келмиш минг ғам ила,
Сочин ҳар толаси ҳасрат, вужуди алам ила.
Бу бегона ўлкада бошдин-оёқ хавф ила у,
Замона фахр этар бу каби ношоди кам ила).

Ҳар куни жаҳонни кезувчи сайёҳлар билан Яҳё пайғамбар *алай-*

[457] Бағдод – ҳозир Ироқнинг пойтахти. 1638-1917 й.ларда Усмонли туркlар тасарруфида бўлган.

ҳиссалом жомеъ масжидида йиғилиб, қизғин суҳбатлар қилардик, гоҳида эса қора кўз сарв қадли ёш дўстлар билан ҳам ўтиришлар ташкил этардик. Шоми шариф ўзининг чиройли юз ва латофатли одамлари билан бутун Арабистон юртлари орасида шуҳрат топган. Мен у ерда кўрганим жувонбозлик дунёнинг ҳеч бир ерида бунчалик ривож топган эмас. Чунончи, ўша пайтлари бу шаҳарда Меҳри исмли тикувчи ўспирин бўлиб, ҳусну жамолда ягона, лаб усти туклари юзида энди сабза урган дурдона эди. Бу йигитга Шом амирзодаларидан кўпи ошиқ эдилар. Хуллас, бир куни шаҳар *қози*си ва *муфти*сининг ўғиллари бу йигит шарафига зиёфат уштириб, зимдан ҳар иккаласи ул паричеҳрага хабар юборганча уйларига таклиф этибдилар. Ул паризод эса, «улардан қайси бири кўпроқ пул берса, ўшанинг ҳузурига бораман», дебди. Ҳар иккала улуғзода ҳам ор-номус юзасидан ўн тиллодан то юз тиллогача ким ошди савдосини қилишибди. Анча тортишувлардан сўнг муфтизода икки юз тилло юбориб, ушбу **мисраъ** сўзларини айтибди: Эй шўх, чунон макун ки навмед шавам – (Эй шўх, мени ноумид қиладиган иш қилма); Шундан сўнг *муфти*нинг ўғли ул париюзликни қўлга киритибди. Ва бир неча кундан сўнг ўша гуландом синаб кўриш учун ўзининг жундан тўқилган бош кийимини шаҳар бозорида кимошди савдосига қўйибди. Ул гулбадан ўспирин ишқига гирифторлар бундан хабар топиб, ҳаммаси гув этиб, бозор сари югуришибди ва ул бош кийимга харидор чиқишибди. Сотиб олмоқчи бўлганларнинг кўплигидан бош кийимнинг баҳоси бирпасда беш тилло ашрафийга етибди. Улар ичида Муниб исмли бир шарбат сотувчи ҳам бўлиб, ана ўша ҳеч тап тортмасдан етти тилло ашрафий берибди ва кийилиб эскирган қалпоқни юраклари шодликка тўлганча сотиб олиб, бошқалардан олғирроқ чиққанча қочиб қолибди. **Байт:**

Ошиқонро бар сари худ ҳукм нест,
Ҳарчи фармони ту бошад он кунанд.
(*Мазмуни:*
Ошиқларнинг бошида бирор қарор йўқ,
Сен қандай фармон берсанг, ўшани қилишади).

Фақир шариф Шом юртида бошқа яна кўп ажойиб-ғаройиб нарсалар ва воқеаларни кўрдим, улардан мингдан бирини ҳам айтиб, адосига ета олмайман. Яшасангиз, шу Шом ўлкасида

яшанг. Бошқаси бир пул.

Гапнинг қисқаси шуким, ҳар куни қадимда ўтган ҳазрат Муовия[458], Билол Ҳабаший[459], Муҳйиддин Арабий[460] – *улардан Аллоҳ рози бўлсин* – каби азизлар зиёратига бориб юрдим. У ерда бир ғор бўлиб, айтишларича, ўн икки минг мурсал пайғамбар шу ерда ётган эмиш. Ўша вақтда шариф Шом юртининг ҳокими Муҳам-

---

[458] Муовия – Муовия I (623-685) Усмон ибн Аффоннинг яқин кишиси бўлган. Усмон ўлдирилгач, қочишга мажбур бўлган. Муовия II вафот этгач (684), қонуний халифа Холид ибн Язид I балоғат ёшига етгунига қадар тахтга ўтирган. Рақиби Абдуллоҳ ибн Зубайрнинг саркардалари устидан ғалаба қозонган ва Сурия, Миср ва Мессопотамияда халифа сифатида тан олинган. Бироқ ўғли Абдулмаликни ўзига валиаҳд қилиб белгилаганида Холиднинг онаси томонидан бўғиб ўлдирилган. Муовия II (688-750), Муовия I нинг набираси. Дастлаб (734-744) Арманистонда ноиб бўлган, сўнгра халифа Валид III нинг қасоскори сифатида танилган, халифаликка сайланган (744) ва ?арон шаҳрини қароргоҳ қилган. Ҳарбий иқтидори туфайли Сурия ва Ироқдаги кўплаб рақиблари (айниқса, хорижийлар) устидан ғалаба қозонган. Лекин аббосийлар хонадонига мансуб Иброҳимни қатл этиши билан ушбу хонадон аъзоларининг қўзғолон кўтаришларига сабабчи бўлган. Арбела шаҳри яқинидаги Зоб дарёси бўйида Абул Аббос саркардаси Абу Муслим томонидан енгилгач (750), Мисрга қочган ва у ерда насроний қибтий қўлидан ўлдирилган.

[459] Билол Ҳабаший – Билол ибн Рубоҳ Ҳабаший (? - 641, Дамашқ) ислом тарихидаги биринчи муаззин. Баланд, ширали, таъсирли овозга эга бўлган. Асли ҳабашистонлик, Маккада исломни биринчилардан бўлиб қабул қилган қуллардан. Хўжаси Умайя ибн Ҳалаф исломдан воз кечишни талаб этиб, унга тоқат қилиб бўлмас азобларни берар эди. Абу Бакр Сиддиқ Билолни Умайядан сотиб олиб, озодликка чиқарди. Пайғамбар Муҳаммад билан Мадинага ҳижрат қилган. 622 й. Мадинада оммавий азон айтиш жорий этилганда у биринчи бўлиб баланд овози билан мусулмонларни намозга чорлаган ва бир неча йил давомида Муҳаммадга муаззинлик қилган. Пайғамбар вафотидан сўнг Шомда яшаган ва имом Ҳусайн илтимосига кўра бомдод намози азонини айтган, деган ривоят бор.

[460] Муҳйиддин Арабий – Ибн Арабий – Муҳйи ад-дин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ал-Ҳотамий ат-Тоий (1165-1240) - диний файласуф, «ваҳдати вужуд» таълимоти асосчиси, суфийликнинг кўзга кўринган вакили. «Улуғ шайх» (муаллим), «Афлотун (Платон)нинг ўғли» номлари билан улуғланган.

мадсолиҳ подшоҳ эди. У билан орамизда яхшигина ошнолик пайдо бўлганди. Ул олий мартабали зот мен ҳақимда топшириқ бериб, Бағдод ҳокими Ҳасан подшоҳ номига жуда қаттиқ бир йўсиндаги уқдириш билан хат ёзди. Фақир икки ойдан сўнг ул жаннат аломатли шаҳардан минг дард билан дилимни узганча карвонсаройга йўл олдим. Борсам, айни пайтда Бағдод савдогарлари юкларини ортиб, Бағдод сафарига чиқмоқчи бўлиб туришган экан. Фақир дарҳол Бағдодгача битта туяни беш тиллога кира қилиб, Бағдод сари юзландим. Биродарлар мени кузатиб чиқиб, бир-бир хайрлашдилар. Ўшанда, Шомга энди келган вақтларимда нону туз насибаси мавзусида мен билан баҳслашган мулло Худойберди, «бир пайтлар нима деганингиз эсингиздами?», деб қолди. Эсимга тушди ва бу борада айтган сўзларимга тавба қилиб, истиғфор айлаганча «ҳа, катта-кичик нарсалар барисининг ихтиёри вожиби таоло қўлидадир, бандасининг қўлида эмас экан», дедим.

Фақирнинг жаннат тароватли Шомдан бепоён биёбон йўли орқали Бағдоди шарифга неча бир дарду алам билан кетгани

Гапнинг хулосаси шуким, деярлик беш юз туя ва мендан бошқа ҳаммаси араб халқига мансуб бўлган икки юз нафар савдогар Бағдодга қараб йўлга тушдик. Бепоён биёбон орқали неча манзилларни босиб ўтдик. Нажд водийсига яқин қолган ерда Той қабиласидан чиққан пайғамбар сарзаминидаги Ҳотам Той манзилгоҳида ва ул ердан Лайли ва Мажнун яшаган, аммо, ҳозир пашша ҳам келиб қўнмайдиган Бани Тамим мавзесига, у ердан ҳам ўтиб, девлар фақатгина мармар (гранит) тошини ишлатиб қурган ҳазрат Сулаймон *алайҳиссалом* қасрига етдик. Карвондагилар ул қасрга етгач, ҳаммасини титроқ босиб, толдек қалтирай бошлашди. Ўша тунда мазкур қаср олдида ётиб қолдик. Аслида бу иш ташаббускори мен эдим. Чунки, шу баҳонада қадимий қасрни кўрмоқчи эдим ва шу жиҳатдан бир неча кишидан, «юринглар, биргаликда қасрга бориб, дунё ғаройиботларидан бирини томоша қилиб кетайлик», дея илтимос қилдим. Аммо, қанчалик ёлвормай, улардан ҳеч бири ундашимга кўнмади. Кечаси билан ул қасрдан ҳар хил товушлар тинмай келиб турди. Гап нимадалигини била олмадим. Бироқ, ул сарзамин аҳолиси айти-

шича, қаср ичи жину париларга тўла эмиш. Ким у ерга кирса, ўз жонига ўзи қасд қилган бўлади. Эртаси куни у ердан кўчиб, жуда кўп чуқурлари бор жойга етиб олдик. Чуқурларнинг ичида таъми жуда яхши ёмғир сувлари бор эди. Карвон аҳлининг бари қувонишиб, хушчақчақлик билан ул сувлардан тўйиб-тўйиб ичишди. Чунки, шу йўл юрганимиз ўн беш кун мобайнида нордон ва шўр сувдан бошқасини кўришмаган эди-да. Йўлимизда инсон зотини ҳам учратмаган эдик. Мана бу ерда эса олдимизга улкан гавдали, бақувват ва ниҳоятда хушрўй бир одам келди. Эгнидаги кийимларининг бариси кийик терисидан. Фақир ҳайратга тушдим, зеро у шу гавдаси билан карвон аҳлидан тиланчилик қила бошлади. Бу гадойни ёнимга чорладим ва ҳол-аҳвол сўрадим. У эса шундай жавоб берди: – Биз имом Молик мазҳабидаги халқмиз. Умримизда бирон марта ҳам шаҳарни кўрмаганмиз, шу чексиз саҳрода айланиб юрамиз. Мабодо, ўн йилми, йигирма йилми мобайнида йўлимиздан карвон чиқиб қолса, кўрамиз, йўқса одам зотини кўрмаймиз. Биз бир оила ёки икки оиладан зиёд ҳолда тўпланишиб юрмаймиз. Егулигимиз фақат кийик гўшти. Бошқасини билмаймиз ва ойда бир марта дуч келмаса, сув ҳам ичмаймиз.

Яхшилаб мушоҳада қилсам, гапираётган тили – араб шевасининг энг фасоҳатли намунаси. Ул саҳройи кишининг бутун аъзои бадани суяк ва пайдан иборат эди. Бутун гавдасида бор-йўғи юз мисқол гўшт бор. Шу даража соҳиби ҳусн эдики, шаҳар халқида унинг минг бир жамолидан яримтаси ҳам топилмас эди. Иккита кўзи косасидан худди қон фаввораси кўпириб тургандай. Фақир дедим: – Сизларга нима зарур бундай юриш, шаҳарга бориб яшасангиз яхши эмасми?

Ҳалиги одам кулиб: – Ҳар кимга ўз ери яхши, – деди.

Алқисса, эртасига бу ердан ҳам кўчиб, бепоён биёбон сари юзланганча йўл юришга тушдик. Ҳар уч манзилда шўр қудуқлардан сув кўтарардик. Бу сафар чоғи шундай сувлардан ичдикки, Шўр денгиз суви ҳам улар олдида мазали ва латифроқ эди. Ул қонхўр даштда сувсизлик ва ҳаво иссиғига дош бера олмай жуда кўп ҳайвонларимиз ҳалок бўлди. Яна ўн беш кун давомида шу тариқа қийинчилик ва машаққатлар чекканча йўл юрдик. Ўттизинчи куни Фрот дарёсининг соҳилига етиб олдик. Ҳамма ўзини бирданига сувга урди, аммо, ичмай-ичмай, бирданига бундай ҳаприқиб ташналикни қондириш натижасида карвон аҳлидан бир қанчаси ҳушдан кетишди. Албатта улардан биттаси ка-

минангиз эди. Ишқилиб, ўттиз кун давомида ўша бадавий арабдан бошқа бирор инсон зотини кўрмадик.

Алқисса, дарёдан кечиб, йўл азобларидан қутулиш илинжида уч кун дам олдик. Шундан сўнг у ердан кўчиб, бир манзиллик масофадаги Тоқи Кисрога етиб, ўша ерда қўш ташладик. Бу қадимий машҳур мавзе ҳозир харобага айланган. Лекин, ҳар қалай Тоқи Кисро қолдиқлари худди бизнинг Шаҳрисабздаги Оқ сарой сингари сақланган. Эртаси куни у ерни тарк этганча пешиндан сўнг Бағдоди шарифнинг ташқарисида Дажла дарёси соҳилига қўш ташладик. Бу пайтда Дажланинг айни кўпириб-тошиб турган мавсуми экан. Шоир айтмиш, **байт:**

Дажларо имсол рафтор ажаб мастона бувад,
Пой дар занжир, каф бар лаб, магар девона бувад?
(*Мазмуни:*
Дажланинг рафтори бу йил ажаб мастона бўлибдир,
Оёгида занжир, оғзида кўпик, магар девона бўлибдир).

Фақир юкларимни олиб, қайиқчага тушганча, Бағдод дарёсининг икки томонини томоша қила-қила бандаргоҳдан чиқдим ва тўппа-тўғри қаландарлар такиягоҳи сари йўналдим. Бу бандаргоҳда ўттиз учта катта-катта кемаларни йўғон-йўғон занжирлар билан бир-бирига боғлаб, ўтиб-қайтадиган паром (кўчма кўприк) ясашган. Паромнинг икки томонида шаҳар халқи ул-бул нарсалар сотишади ва шаҳар аҳолисининг ўтиб-қайтиши ўша паром орқали амалга ошади. Қуёш ботгач, яна паромни қирғоққа тортиб, эртасига кун чиқиши билан осон бир тарзда қайта бир-бирига улайдилар. Оламни безовчи ақл эгалари ва тавфиқ малаклари соликлари ва таққиқ мамлакатлари моликларининг тугунларни ечувчи кўнгилларига яширин қолмасинким, Ироқ мамлакати, айниқса, Бағдоди шариф қадим замонлардан ва кечмиш давронлардан бери ҳамиша имомлар ва улуғ олимлар, буюк машойихлар яшаган ва вафот этган маскан бўлиб, улардан кўплари шу сарзаминда мангуга ором топишган. Чунончи, имомлардан ҳазрат Мусо Козим ва ҳазрат Имоми Аъзам[461] ва имом Аби Юсуф[462], имом Аҳмади Ҳанбал[463], шайх Абдулқодир Гилоний[464],

[461] Имоми Аъзам – имом Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит ал-Куфий (699, Куфа-767, Бағдод) - ҳанафийлик мазҳаби асосчиси.

Жунайд Бағдодий[465], Маъруф Кархий[466], Сиррий Сақатий[467], Фузайл Ийёз[468], Мансур Ҳаллож[469], Баҳлул девона[470] – *уларнинг барчасига Аллоҳнинг раҳмати бўлсин* – ва бошқалар. Мўътабар подшоҳларнинг эса сон-саноғи йўқ. Шундан қиёс қилаверасиз, бу ерда кимлар ва қанча буюк шахслар ётганини. Ҳурматли

---

[462] Абу Юсуф, имом – Ёқуб ибн Иброҳим (731-798) фиққшунос олим. Абу Ҳанифа нинг шогирди. Халифалар Ҳоди (785-786) ва Ҳорун ар-Рашид (786-809) даврида Бағдодда қози бўлган. У халифа Ҳорун ар-Рашид топшириғига кўра «Китоб ал-хирож» («Солиқ ҳақида китоб») асарини ёзган. Бу китоб илк халифаликнинг ижтимоий-иқтисодий тарихи бўйича қимматли манба ҳисобланади.

[463] Аҳмад Ҳанбал – Ибн Ҳанбал Аҳмад Абу Абдуллоҳ (780-Бағдод-855) илоҳиётчи олим, суннийликдаги ҳанбалийлик мазҳабининг асосчиси ва имоми.

[464]Абдулқодир Гилоний – Муҳиддин Абдулқодир ибн Аби Солиҳ Жангийдўст (1077- 1166) – форс илоҳиётчиси, мутасаввиф. Гилон вилояти (Эрон)да туғилган. 18 ёшида Бағдодга келиб сабоқ олади. Унинг ҳанбалийлик мазҳабига оид ваъзлари шуҳрат қозонади. Унга «?авс ал-Аъзам» («улуғ ҳимоячи») ва «пири дастгир» («мададкор пир») лақабларини беришган эди. Унинг мақбараси Бағдодда бўлиб, исломдаги муқаддас гўшалардан бири ҳисобланади.

[465] Жунайд Бағдодий –Абул Қосим ал-Жунайд ибн Муҳаммад ал-Қаворирий ал-Ҳаззоз ал-Бағдодий (? - 910) - тасаввуфдаги 2 асосий оқимдан бири – жунайдия асосчиси. Жунайд асли форс бўлиб, Бағдодда (ёки Наҳованд ш.) туғилган ва бутун умри шу ерда ўтган. Сари ас-Сақатий унга тоға бўлади.

[466] Маъруф Кархий – Маъруф ал-Кархий (ваф. 200/815) кубравия тариқатининг муршидларидан.

[467] Сиррий Сақатий – Абулҳасан Сари ибн ал-Муғаллис ас-Сақатий (ваф.251/865) Бағдодлик суфий, Маъруф Кархийнинг шогирди.

[468] Фузайл Ийёз – саҳоба. Фузайл ибн Ийёз Аби Али Тамимий, ҳижрий 105 йили Самарқанднинг Наса (тожикча Дараи Кузу) маҳалласида оламга келган. Кейинчалик Маккада имом, шайхулислом бўлган.

[469] Мансур Ҳаллож – Ҳаллож Ҳусайн ибн Мансур (858-922) тасаввуфяатк ўта сўл оқимнинг йирик вакили.

[470] Баҳлул девона – баъзи манбаларда уни халифа Ҳорунаррашид замондоши дейишган (мас. «Тарихи гузида»да). Баҳлул машҳур олим Умари Куфий (ваф. 805)нинг фарзанди бўлиб, 848 йилгача яшагани тахмин қилинади. Халифа Ҳорунаррашид уни Бағдодга қози этиб таинлаганда у ўзини жинниликка солиб, вазифадан воз кечади.

фозиллар ва фазилат-илму ирфон ёйгувчи донолар сони ҳаддан зиёддир. Тупроғининг поклик латофати Марям[471] нинг покиза этаги кабидир. Дарёси тубидаги тошлари шаффофликда аъқиқу жавҳардан тиниқроқ, Дажла дарёсининг суви ширинликда ниҳоятда софлик билан тоза қалб мўъминлар юрагига рашк ўтини солади. Мўътадил аломатли ҳавоси Масиҳо каби юз йиллик ўликни тирилтиради. Бундай аҳолиси машҳур вилоятга ўхшашини ахбор эшитувчиларнинг ҳуш қулоғи ҳеч эшитмаган, васфи бунингдек таърифга сиғмас жамоати бор мамлакатни асрлар давомида жаҳонгашталик қилувчи гардун ҳам сира кўрмаган. Ер юзида бу сарзаминга тенг келадиган бир-иккита атоқли шаҳарлар бўлиши мумкин, холос. Шаҳарнинг сўлим ва кўркам, яхшилиги туфайли бир неча кун унда истиқомат ихтиёр этиб, ҳар кун улуғлар зиёратига худди телбалар сингари бош очиқ, оёқ яланг қатнаб юрдим. Шом намозидан сўнг Дажла дарёси бўйига келиб, нурга чўмган тунги шаҳарни томоша қилардим. **Байт:**

Намози дигар Марву намози шом Ҳирот,
Ала ас-сабаҳ Нишопуру хуфтан Багдод.
(*Мазмуни:*
Аср намози Марвда, шом намози Ҳиротда,
Бомдод Нишопур ва хуфтон Багдодда).

Агар Бағдоднинг катталиги ва ободлиги ҳақида сўз юритилса, гап узоққа чўзилиб, эшитувчилар кўнглига малоллик келтиради. Шунга кўра, мазкур таъриф билан билан кифояланишни лозим топдим. Ўшанда Шом ҳокими Муҳаммадсолиҳ подшоҳнинг мактубини Бағдод ҳокими Ҳасан подшоҳ Гуржийга бердим ва у фақирингизга жуда кўп иззат-икромлар кўрсатди. Орамизда яхшигина танишлик юзага келди. Шу сабабли у ҳам кетиш пайтим жуда қаттиқ тайинлаш билан Санандаж[472] ҳокими Хусравхонга бир мактуб битиб, қўлимга тутқазди.

---

[471] Исо пайғамбарнинг онаси кўзда тутилмоқда.

[472] Санандаж/Сананджиж/Санайи Ардалон – Курдистон вилоятининг маркази (Эрон).

Фақирнинг Бағдоди шарифга келиб, уч ой ул вилоятда тургандан сўнг Эрон мамлакати сари юзлангани зикри

Бир ойдан сўнг ул фирдавсмонанд вилоятда кўч-кўронимни йиғиштириб, Ҳамадон шаҳридан келган зиёратчилар билан бирга Эронзамин мамлакати қараб йўлга чиқдим. Ўн кеча-кундуз йўл босиб, Ҳамадон[473] вилоятига етдим. Жуда катта ва ниҳоятда обод, фаровон шаҳар экан. Ўша пайтларда ҳали эгнимдаги румийча кийимларимни ечмаган эдим ва бу эса шиа мазҳабидаги эронликларнинг жаҳлини чиқариб, зардасини қайнатарди. Шу сабабли бу шаҳарни тарк этарканман, ноилож, Теҳрон йўлини қўйиб, йўналиш жиловини барча аҳолиси шофеъи мазҳаб бўлган Курдистон[474] вилояти томонга бурдим.

Фақирнинг Санандаж вилоятига боргани зикри

Икки манзилдан сўнг ҳозирда Санаи Ардалон деб аталувчи Санандаж шаҳрига кириб бордим ва карвонсаройда жойлашдим. Сўнг Ҳасан подшоҳнинг хатини Хусравхонга топширдим. Хусравхон билан тезда иноқлашиб кетдим, дўстлигимиз ниҳоятда қалин бўлди. У ботинда шофеъи мазҳаб бўлиб, сиртдан ўзини шиа қилиб кўрсатарди. Бинобарин, Фатҳали шоҳ Қожор[475] ўзининг «Зиё ас-салтана» лақабли, ой юзи дилбарлик ва сабоҳат осмонида фалакка гўзаллик ўргатувчи энг яхши ва суюкли қизи Пари султонни Хусравхонга хотинликка бериб, ўзига куёв қил-

---

[473] Ҳамадон – Эроннинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Ҳамадон вилоятининг маъмурий маркази.

[474] Курдистон – Ғарбий Осиёдаги тоғли ўлка, тарихий вилоят. Унинг аксар қисми Олд Осиё ва Эрон тоғликларида жойлашган. Курдистоннинг аниқ чегараси бўлмаганлигидан бу ном фақат этнографик маънода ишлатилади. Ўрта аерларда Курдистонда ярим мустақил амирликлар мавжуд эди. 1914 й.да Курдистон Эрон биланн Усмонли турк салтанати таркибига киритилди. У ҳам барҳам топгач (1918), вужудга келган Туркия, Ироқ ва Сурия давлатлари таркибига киритилди.

[475] Асли Туркистон шаҳридан кетиб, аввал Марвда ҳокимлик қилган, Нодиршоҳ вафотидан сўнг (1747) Эронда шоҳлик тахтини эгаллаган туркий қожор уруғи сулоласининг вакили Фатҳ Али шоҳ (ваф. 1839) кўзда тутилмоқда.

ганди. Хусравхоннинг бир ёмон одати –у тўхтовсиз май ичарди. Бир соат ҳам қизил шароб ичишдан ўзини тиймасди. **Байт:**

Сафосин кўрмамишсен зоҳид, инкор этма майдур бу,
Мужаллойи жамол жумла ашё турфасидур бу.

Санандаж ниҳоятда кўркам ва обод, фаровон шаҳар экан. Бироз кичкина бўлса ҳам, сўлимликда Эрон мамлакатининг ҳеч бир ерида унга ўхшаши топилмасди. Ҳар хил ўта яхши сархил мевалари бор. Вилоятнинг яхшилигидан бир неча кун шу ерда қолиб кетдим. Иттифоқо, карвонсарой биноси рўпарасида Мирзо Абу Туроб исмли катта бир савдогар яшарди. У мазкур ҳудуднинг энг шариф кишиларидан бўлиб, фақирни ўзига қиёматлик фарзанд тутинди ва ўз қасридан жой берди. Бу Малик ат-тужжорнинг уч нафар етуклик ёшидаги ўғиллари бор эди. Энг кичигининг номи Мирзо Муҳташам бўлиб, ёши йигирмага етганди. Ҳусну жамолда тенгсиз бир ўспирин эди. Ул йигит мен билан жуда улфат чиқиб қолди. Бир неча кун қошимда [Саъдийнинг] «Гулистон» китобини ўқиб ўткарди ва кўп вақтини фақирнинг хонасида ўтказарди.

Фақирнинг Хусравхон билан мажлис қургани зикри

Кунлардан бирида Хусравхон мени ўз чорбоғига чақирди ва ул манзил шаҳардан икки минг қадам ташқарида бўлиб, Хусравхон унга «Хусрав обод» деб ном қўйган экан. Фақир ул мавзега етиб, ниҳоят тароватли ва сўлим бир боғни кўрдим. Сарву шамшод дарахтлари ошиқ-маъшуқлар каби бир-бирига чирмашган, сумбул гул келин-куёв мисоли бир-бирининг қучоғида ўтирган, зумрад майсалар чаман саҳнида фалакдек зангори кўринар, қушларнинг дилкаш ноласи ул чечаклар чаманида арғанун вазифасини бажарар, боғ май ичувчилари сарв миносидан баланд шохга етказган, қаландар машраб булбул хокистарий жанда билан овоз созини бошлаган. Боғ ўртасида мармар тошдан катта қилиб қурилган ҳовуз. Ҳовуз ёнида бир кўшк бино этилган. Кошинлар билан жило топган, чиройли иморат. Ичида мармардан ишланган бир хона бор бўлиб, деразалари катта-катта қилиб ўрнатилган. Очиқ қолган жойларига Моний қалам усталар ва Беҳзод

рақамли мусаввирлар томонидан жуда гўзал қилиб турли-туман жонли жониворлар сурати чизилган. Хонанинг тўрт бурчагига мармардан дев суратини роса ўхшатиб ясашган бўлиб, хонани шу девлар кўтариб турган каби шакл беришган. Қаср атрофида яхшигина фавворалар қуришган. «Хусравобод» боғини бу янглиғ гўзал ва кўркам ҳолда кўриб, ҳайрат бармоғини тишладим. Ўзимни чимчилаб, мабодо, ризвон боғи тушимга кирмаяптими ўзи, деб қўярдим. Алқисса, Хусравхон ҳузурига етдим. Ўта иззат-икром билан ёнига ўтқазди ва май ичишга таклиф этди. Фақир жуда одоб билан узримни айтдим. Гапимни қабул қилди ва қайтиб таклиф этмади. Мастлар орасида ўтириб, ҳар тўғрида суҳбатлар қурдик. **Байт:**

Айби риндон макун эй зоҳиди покизасиришт,
Ки гуноҳи дигарон бар ту нахоҳанд навишт.
(*Мазмуни:*
Риндларни айб этма, эй покиза табиат зоҳид,
Бировларнинг гуноҳини сенга ёзишмайди).

Ўтиришимиз бозори жуда қизигач, мастликлари меъёр чизиғидан ташқари чиқди ва ҳар бири бир ерга беҳуш думалашди. Хусравхон ҳам оғиб қолди. Ўша пайтда ҳарамнинг жуда чиройли ва ўта сулув канизлари боғнинг бир бурчагидан келиб, уларнинг устидан роса кулишди. Фақир кўзимнинг қирини ташлаб, зимдан паричеҳраларни томоша қилиб ўтирдим. Шўх бу канизлардан бир нечтаси орқасига қараб-қараб олганча, таъзим қилишди ва ҳайиқмай мен томон бир-икки қадам ташлашди. Уларнинг бу ҳаракатларидан коса тагида ним коса борлигини сездим. Менимча, ул парилар каминани ўликлар орасида шаҳид бўлиб ўтирган ҳолда кўриб, қизиқишлари ортганга ўхшарди. Улардан жуда шўхроқ ва жингала зулфини мастлик билан қулоғи устига эшиб ташлаган бириси яна орқасига қараб-қараб юрганча таъзим билан олдимга яқинлашди. **Байт:**

Гул ба Кобул, бода дар Шероз рангин мешавад,
Зулф дар Эрон, камар дар Ҳинд пурчин мешавад.
(*Мазмуни:*
Гул Кобулда, бода Шерозда рангин тус олади,
Зулф Эронда, камар Ҳиндистонда тўлғонади).

Менга қараб, «май идишини узатиб юбор», дея ишора қилиб кўрсатди. Ҳеч нарса демадим. Тағин имо-ишора қилди. Фақир ҳам индамай ўтиравердим. Учинчи гал орқасига тисарилди ва бирор нималар ҳам деди. Бошқа уч каниз тағин ўша таъзимни бажо қилганча журъат билан олдимга келишди ва мен томон секин-аста кесак отиб, қиқир-қиқир кулишди. Қарасам, табиатларида шўхлик устунлик қилмоқда ва мен ҳам отган кесакларини секингина олиб, ўзларига қараб отдим. Шунда уларни чунонам кулгу кўтардики, ўзларини хохолаб кулишдан зўрға тийишди. Ниҳоят, уларнинг уятсизликлари борган сайин ортиб бораётгани ва бу нарса улар табиатига хослигини сездим. Бундай кезларда ўзимни тута олишимни билсам-да, май идишини олдларига суриб, аста-секин юрганча чорбоғдан неча бир қўрқув ва ҳадик билан ташқари чиқдим ва хонам сари юзландим. Уйга келиб, оқшоми роҳат тўшагида уйқуга кетдим. Фақат қуёшнинг заррин дубулға Искандари мағриб ойинли Зулумот оламидан кўтарилиб, заррин чарх тахтгоҳида ўрин олгачгина уйғондим. Тонг ёришган ўша маҳал дўстим Мирзо Муҳташам саллона-саллона ўн тўрт кунлик ойдек бўлиб ҳужрамга кириб келди ва кечаги саргузаштларимдан сўради. Фақир ҳеч бирини қолдирмай ҳикоя қилиб бердим. Бу воқеани эшитган заҳоти кула бошлади ва деди: – Жим бўл, **мисраъ:** Агар сар боядат сирро нигаҳ дор (Агар бош керак бўлса, сирни асрагин); Энди билсам, Фатҳали шоҳнинг қизи Пари султон ўша чорбоғда маскан тутган экан. Дўстим Мирзо Муҳташам гапига қараганда, эронликлар бир овоздан бу хотиннинг ҳусну жамолидан ташқари илму фазлда ҳам ер юзида ўхшаши йўқ тенгсиз эканига тан беришар экан. Айтишларича, бир куни отаси олдида ўтираркан шоҳга қараб, «қиблаи олам, менинг муҳримга ўйиб ёзиш учун муборак табъингиз мевасидан бу муштипар номига бирор сатрни лутф этсангиз нима бўлибти, менимча подшоҳлик марҳамати ва шафқатидан ўзга нарса бўлмаяжак», дебди. Фатҳали шоҳ табъи соғлом ва зеҳни ўткир шоир бўлиб, Хоқоний тахаллуси қўллар ва чоққина ажойиб бир китоб ҳам тасниф қилган эди. Манави икки байт унинг табъи маҳсули бўлиб, шоирлигидан далолат бериб турибди, **байт:**

Аз раҳи дайрам ба масжид зоҳиде ногоҳ бурд,
Ман намерафтам, ба онжо ў маро аз роҳ бурд.

(*Мазмуни:*
Дайр йўлидан мени масжидга зоҳид ногоҳ олибкетди,
Бормоқчи эмасдим, мени у йўлдан (уриб) олибкетди).[476]

Бу ҳам уники:
Бишкаст хуми май агар аз санги маломат,
Эй бодапарастон сари ангур саломат.
(*Мазмуни:*
Май хумини маломат тоши билан синдирган эсалар,
Эй бодапарастлар, узумнинг боши саломат бўлсин).

Хулласи калом, шоҳ қизидан бу сўзни эшитгач, «агар Сиз менинг қизим бўлсангиз, муҳрингиз учун ўзингиз бирор сўз айтинг» дебди. Зиё ус-салтана, яъни Пари султон шоҳдан бу сўзни эшитгач, сарви озод каби ўрнидан турибди ва хизмат заминини ўпиб, дарҳол ушбу битик сўзларини ўз номи учун назм ипига тизибди, **муҳр сажъи:**

Дар паси пардаи исмат чу пари пинҳонам,
Духтари хусрави офоқ Пари султонам.
(*Мазмуни:*
Ҳаё пардаси ортида паридек пинҳонман,
Жаҳон подшоҳининг қизи Пари султонман).

Шоҳ фарзанди истеъдодини бу даража кўргач, таҳсин ва офаринлар айтиб, бир шода қимматбаҳо жавҳар тортиқ қилибди. Айтишларича, ўша кезлари шоҳ Пари султонни неча бир дабдаба ва ҳашамат билан Санандиж вилоятига жўнатган экан. Бир неч кундан кейин эса жуда бир юксак ҳафсала билан бир хат битиб, ушбу байтни ўз ҳуснихати ила қизига ёзиб юборибди, **байт:**

Нури чашми ман Зиё ус-салтана,
Як шаб ҳажри ту моро дар сана.

---

[476] Ҳасанхожа Нисорий бу байтни 1566 йили ёзилган «Музаккири аҳбоб» тазкирасида Бухорода яшаган асли хуросонлик шайх Боязид Пуронийга (Навоийга ҳам кичик замондош) нисбат берган.

(*Мазмуни:*
Кўзимнинг нури Зиё ус-салтана, кетдинг-а,
Бир тунги ҳажринг биз учун бир умрга тенг-а).

Ул паричеҳра ўзининг тўғри табъи маҳсулидан Хусравобод таърифида шундай буюрмиш, **қитъа:**

Насими нофакушо омад аз диёри Санандаж,
Кушуд нофаи мишкин чу зулфи ёри Санандаж.
Ба гўши ҳуш шинав ояти «ва инна мин шиъ»
Зи тойирони хуш илҳони шохсори Санандаж.
Зеҳи ҳавойи фараҳ бахши Хусравободам,
К-зи ўст пур зи раёҳину гул канори Санандаж.
Надида дида чунин шаҳриёре шаҳр чунин,
Таборак Аллоҳ аз ин шаҳру шаҳриёри Санандаж.
(*Мазмуни:*
Мушк мугчасин очувчи насим бу диёри Санандаж,
Оҳу нофаси мушкин очди, гўё зулфи ёри Санандаж.
Ҳуш қулоғи билан эшит «ва инна мин шиъ» [477] *оятин,*
Хуш овоз қушлар қўниб сайраса, такрор Санандаж.
Яшасин Хусравободимнинг ёқимли ҳаволари,
Хуш ҳавосидан райҳонга кон, гулу гулзори Санандаж.
Олам кўрмаган бундай бир шаҳриёрни ҳеч қачон,
Шаҳрига баракату соғ бўлсин шаҳриёри Санандаж).

Фақирнинг Эрон маликаси базмини унинг маъшуқаси Мирзо Муҳташам билан бирга томоша қилгани

Хуллас, камина Теҳрон сафарига тайёр бўлиб, йўлда бирга кетиш учун зиёратчилар гуруҳини излай бошладим. Аммо, бунақа ҳамроҳлар ҳадеганда топилавермади. Ўшандай кунлардан бирида хонамда бошимни тафаккур ёқасига тиқиб, сиқилганча ўйланиб ўтирсам, тўсатдан, ул жонажон дўстим Мирзо Муҳташам эшикдан кириб келди ва рўпарамда ўтирди. Чунончи демишлар, **байт:**

---

[477] Ҳасанхожа Нисорий бу байтни 1566 йили ёзилган «Музаккири аҳбоб» тазкирасида Бухорода яшаган асли хуросонлик (Навоий ҳам ўз тазкирасида тилга олган) шайх Боязид Пуронийга нисбат берган.

Агар чанде ки булбул дар гулистон хонае дорад,
Ба қадри ҳиммати худ чугз ҳам вайронае дорад.
(*Мазмуни:*
Анчадан буён булбул тутган эрса гулистонда хона,
Ҳиммати қадрига кўра бойқушда ҳам бор вайрона).

– Иншоаллоҳ, қачон йўлга чиқмоқчилар энди? – дея сўради дўстим.

– Агар карвон бўлса, ҳозироқ кетмоқчиман, – дедим мен. У бундай жавобимни эшитиб, ўйга толди ва бироздан сўнг бошини кўтариб: – Битта сирим бор эди, Сизга ёрилмоқчиман. Аммо, шарти шуки, уни ҳеч кимга ошкор қилмаслик учун ўртамизда айҳду паймона тузилиб, қасам ичилади. Чунки, **мисраъ:** Ки ишқу мушкро натвон нуҳуфтан (Ишқ билан мушкни яшириб бўлмас); – деди. Фақир менга ишонмаётганидан ҳайратга тушдим, ул яхшилар яхшиси эса ҳадеб шу шарт сари ундайверди.

– Эй биродар, оғзига маҳкам бир қаландарман, жаҳон кезиб, турмуш иссиқ-совуғини кўрган, ҳаёт аччиқ-чучугини татиган, замона яхши-ёмонини хўб синовдан ўтказган бир сайёҳман. Модомики, шундай экан, ҳеч қачон сенинг сирларингни ошкор этмагайман, – дедим, аммо, шунга қарамай шартларини адо этиб, ҳеч кимга оғиз очмаслик борасида қатъий сўз бердим. **Мисраъ:** Сирри ту миёни жон ниҳон хоҳам дошт (Сирингни жон ичра тутгим пинҳон).

Шундан сўнг ул жонажон дўст: – Бир куни айланиб юриб, йўлим Пари султоннинг Хусрав обод мавзесидан тушиб қолди. Иттифоқо, ул нозанинлар бошлиғи канизлари билан шаҳарга кетаётган экан. Қарангки, катта йўлда унинг олдидан чиқиб қолибман. Назарим ул шарқ қуёшига тушган ҳамоно ул ойни алдовчи жоду зотлининг ишқи дилимга ўрнашиб, сабрсизлик тупроғи сари юзтубан қуладим. Дилда неча бир дард билан уйга қайтдим. Шунингдек, уд маҳбублар султонининг ҳам кўзи менга тушибди ва менинг ишқим ўқи ул обидни алдовчи ишвагар пайкондек таъсир этган экан. Мен эса бундан ғофил борган сари айрилиқ оловида куйиб-ёнардим. Бир куни ул ой ёғдули пари айёрлиги ўқини кўриб Иблис ҳам тол баргидек дағ-дағ қалтировчи, ишқ фани-ю, муҳаббат соҳасида устоз, кўнгилдагини ўқиш мактаби ва ошиқ-маъшуқ дилидагини уқиш ишида устозлик байроғини ҳилпиратувчи, қўшмачилик мансабида ҳикмат ноғораси-

ни чалувчи, таништириш қонунларини ўргатиш ва толибу матлубнинг нозу ниёз маърифатида билимдонлик довулини қоқувчи бир кампир орқали хабар етказди ва ўз ишқи изҳорини баён этди. Мен бу муждани эшитиб, ул кампир бошидан парвона каби айланиб-ўргилдим. Натижада, мен билан ул ой юзлик ўртамизда ошиқ-маъшуқликнинг барча қоидалари мустаҳкамланди. Аммо, висол оқшоми Аҳмар гугуртидан ҳам ноёброқ эди. Ва ул гул юзлик мени Хусравободга таклиф қиларди, мен эсам ширин жонимдан кечишни хоҳламасдим. Эндиликда тоқатим тоқ бўлди, ул нодираи замон ҳол-жонимга қўймай, адо қилди. Иккита йўлни танлаганман: ё хонумондан айрилиб, Сиз билан бирга юзимни мусофирлик томон бураман, ё жонимдан умидимни узиб, жонон кўчасига бораман. Қанча ўйланмай, шу икки ишдан бошқа ҳеч нарса эсимга келмаяпти. Сиз нима дейсиз, – дея, зорланиб менга термилди. Фақир бу саргузаштни ул сарвқадли дўстдан эшитгач, бошим гаранг бўлди ва фикр гирдобида суза бошладим. Бирор соатдан сўнг жавоб учун оғзимни гапга ростлаб: – Ҳа, ишқ қимматбаҳо бир гавҳар бўлиб, унинг офтоб нуридай товланмаслиги ва кўзга кўринмай яширин қолиши имкон доирасидан ташқаридир. Хусусан, салтанат аҳли ор-номуси баланд бир қалъа бўлиб, унинг устида Анқо қуши кам учади, Семурғ бу қалъа атрофида имкону мажол парини тўкади. Сен бекорчи ҳойи-ҳавас орқасида ажал сари югурма ва аждаҳо оғзи томон беҳуда қадам босма, ҳеч қачон жунунлик саҳросида бекорчи кезма, Мажнун каби расволик саҳросида бош оққанча юрмагилки, зарра сира ҳам қуёш ҳалқасига қўл ура олмайди, пашша осмон томига ета олмайди. Агар бу ишни ихтиёр айласанг, қўлингни ўз қонинг билан ювасан. Одамзод яратилгандан бери ишқ диллар билан қоришиш даъвосини қилиб, инсоннинг табъи ва мизожига айланган. Бу бидъат фақат бизу сизнинг замонага хос нарса эмас. Ахир Юсуф ва Зулайхо ҳикоясини эшитмаганмисан, Ширин ва Фарҳод қиссасини ўқимаган эдингми, Лайли ва Мажнун достонидан бирон бобни ёддан туширмаганмисан? Оламда ишқ ғавғоси бошига тушмаган бирор одам бормикан? Кимнинг дил садафида ишқ гавҳари яширин ўтирмаган экан? – деганимдан сўнг дўстим индамай ўрнидан турганча уйига қараб йўл олди. Буни қарангки, ўша куни Мирзо Абу Туроб вилоятнинг барча улуғларини меҳмондорлик учун ўз чорбоғига чорлаган бўлиб, жуда катта зиёфат уюштирди. Ул чорбоғ шаҳардан бир фарсахлик масофа

ташқарида эди. Мен ҳам ўша зиёфатга бордим. Овқат ва яхна ичимликлар тановулидан фориғ бўлгач, фақир ўз хонамга қайтдим. Қолганлар эса кечаси билан ул жаннатмонанд боғда ўтиришни давом эттириб, айшу ишрат билан машғул бўлишди. Фақир Мирзо Абу Туробнинг уйига келиб қарасам, пашша ҳам қанот қоқмайди, ҳаммаёқ сув қуйгандек жим-жит. Оламни кезувчи офтобнинг заррин қанотли товуси ўз манзилгоҳига ошиққач, туннинг қаролиги оламни ўз қаърига олгач, фақир уйқуга кетдим. Гапнинг қисқаси шуким, Мирзо Абу Туроб уйини кимсасиз қолдириб, чорбоғига юзланган пайтда биродарим Мирзо Муҳташам ҳам анчадан буён айнан шундай пайтни пойлаб юрган ва жонон кўчасидан ўтиши эса ақлдан узоқ бўлиб турган эмасми, дарҳол Эрон маликаси ҳузурига даракчи юбориб, воқеадан хабардор этибди. Ул дилбар бу сўзни эшитган заҳоти мажнунвор икки гўзал канизи ва ул маккора кампир билан тун ярмидан оққанда Хусравхонни Хусравобод боғида уйқу оғушида қолдирганча севгилиси қасри томон йўл олибди. Бу савдогарвачча ҳам бўш уйни зебу зийнатлар билан безаб, айшу ҳузур асбобларини тайёрлаб ул пари юзлик йўлида бутун вужуди кўзга айланиб, ул Эрон бонуси қадамига зор бўлиб ўтирибди. Шу пайт эшик тақиллабди ва йигит ўрнидан сапчиб туриб, ўйнашини кутиб олибди ва ошиқ билан маъшуқ бир-бири жамолига мушарраф бўлибдилар. Биргаликда айшу ишрат хонасига ошиқиб, бир-биридан мурод-мақсадини ҳосил қилибдилар. Суҳбат чоғида Пари султон ўзининг Хусравобод чорбоғида канизларнинг менга нисбатан қилган ишларини сўзлаб берибди. Биродарим Мирзо Муҳташам бу воқеани эшитган заҳоти кула бошлабди ва «ўша айтаётганингиз қаландарвачча ҳозир шу қасрда роҳат тўшагида ухлаб ётибди, эртага Турон ўлкасига кетмоқда», дебди. Малика менинг шу ерда эканимдан воқиф бўлгач, биродарим Мирзо Муҳташамдан ул қаландарваччани менинг олдимга келтиринглар, дея илтимос қилибди. Канизлар қанчалик бунга қаршилик қилсалар ҳам, фойдаси бўлмабди ва мени келтиришлари борасидаги гапидан сира қайтмабди. Биродарим қараса, бўлмайдиган, ноилож ўрнидан туриб, фақир ётган хонага юзланибди.

Ўша чоғда камина айни ширин уйқуда ётган бўлиб, эшик тақтақига уйғониб кетдим. Тезликда эшикни очдим ва ул хублар подшоси саналмиш дўстим ёнида иккита суман тароватли каниз билан қўлида кофурий шам ушлаганча хонага кирди. Яхшилаб

қарасам, биродарим подшоҳона либосларда ва кашмирий атрларни сепган, ўзини чунонам зебу зийнатга буркаган ва ихлос билан ювиниб-тараниган ҳолда бир ҳусни юз ҳусндан зиёда бўлиб турибди. Ҳайратдан донг қотиб қолдим. Ул танноз чаққонлик билан қўлимдан ушлади ва ташқари сари етаклади. Фақир, «мени бу ярим тунда парранда-ю, балиқлар ором олаётган маҳалда қаерга олиб бормоқчисан», деб сўрадим. У эса жим бўлишимни буюрди. Гап нимадалигини айтишини қанчалик илтимос қилмайин, сира ҳам гапимга қулоқ осмади. Ноилож, мен ҳам бўйсуниб, орқасидан кетавердим. Улар ўтирган ерга етгач, хонага олиб киришди ва ана шунда умримда кўрмаган бир зиёфат ўтириши уюштирилгани гувоҳи бўлдим. Кўзим хона тўридаги ноз ўриндиғида суяниб ўтирган Эрон маликасига тушгач эса ҳайратим юз чандон ошди. У ҳусн осмонининг порлаган юлдузи ва жамол дурларининг энг аъло гавҳари бўлиб, жаҳонни ёритувчи қуёш бу малика юзи оташидан нур олар ва ой унга ғуломлиги шарафидан жаҳон кўзига азиз бўлиб кўринар эди. Бу ҳолни мушоҳада қилиб, бошдан ақлим учди ва йиқилишимга оз қолди. Ўзимни зўрға ушлаб, одоб палосини ўпдим. Чунки сал ўзимга келиб билдимки, қайсидир йўл билан ул Эрон қуёши бу ердан порлаб чиқибди. Малика, кўз қири билан хона четига ишора қилди. Таъзим ва ҳурматини етук даражада ўрнига қўйганча кўрсатган ерида ўтирдим. Малика чунонам дуру гавҳарга ғарқ бўлган эдики, ул қимматбаҳо тошчаларнинг шуъласидан машъалга ҳожат қолмаганди. Бироздан сўнг менга қараб, **мисраъ:** Нахустин бор гуфтааш аз кужойи? (Илк бор сўрагани «қайдин сен» дейиши бўлди); – Эй қаландарвачча, қайси баланд ошиёндин учирма бўлгансан ва қайдин келурсану қайга бормоқчисан ва исминг недур, не касбинг бор? – дея сўради. Мен эсам: – Эй етти мамлакатнинг ойи, дунё кезган бир қаландарман ва жаҳон кўрган ва замона кулфатларини хўб татиган бир сайёҳман. Турон иқлимининг Фарғона заминидан бўламан ва исмим Ҳакимхон, байтуллоҳ сафаридан қайтиб, Мовароуннаҳр сари ирода қилганман, – дедим. Малика яна: – Худо ҳаққи, бошингдан кечирган саргузаштингни батафсил ва ростгўйлик билан менга сўзлаб бер, токим мен шод бўлай, – деди. Фақир шунда ушбу байтни ўқидим, **байт:**

Осуда шабе бошаду хуш маҳтобе,
То бо ту ҳикоят кунам аз ҳар бобе.

(*Мазмуни:*

Бирор осуда тун бўлса-ю, сендек ойжамол,
Шунда сўзлардим ҳар тўғрида бир достон).

Малика бу байтни эшитиб, «мана ўша сен айтаётган оқшом ушбу тундир», деб юборди. Ниҳоят, фақирингиз тўғрисини сўзламакдан ўзга чорам қолмай, бошдан-охир саргузаштимни бир хулоса ҳолга келтириб, баён қилдим. Ул хўблар маликаси бошимдан ўтган можаро ва воқеаларни эшитгач, ҳолимга раҳми келиб, менга марҳамат ва шафқат юзасидан боққанча иззат кўрсатиб, ўз ёнидан жой берди. Сўнг қўшимча қилиб: – Ўша Хусравобод зиёфати бўлган кун Сиз томонингиздан амалга ошган ҳаракатларни кўрибоқ, улуғ бир хонадондан эканингизни юрагим сезган эди. Қизларни Сиз томон юборган мен эдим, орқадаги кўшкда кузатиб ўтирган эдим, – деди ва давом этиб: – Бизни-ку кўриб турибсиз, тақдир дил этагидан ушлаб, тортқилай-торқилай судраганча дўст ҳузурига келтирди ва ишқ занжирини оёғимизга боғлади, муҳаббат арқонини бўйнимизга ташлади. Эндиликда ор-номус нималигин билмасман, ғаму шодлик не эканини англай олмасман. Эй қаландарвачча, айтгил, бу ҳолга не сўзлар ярашиқ? – деди. Фақир малика тилидан бу сўзларни эшитган заҳоти чуқур ўйга толдим ва нима деб жавоб беришимни билмай қолдим. Анча фикр юритгач, тилимда ушбулар жорий бўлди, **маснавий:**

Насозад ишқро кунжи саломат,
Хушо расвойи кўйи маломат.
Ғами ишқ аз маломат тоза гардад,
В-зи ин савдо баланд овоза гардад.
Маломат сайқал зи нигори ишқ аст,
Маломат шиҳнаи бозори ишқ аст.

(*Мазмуни:*

Парҳезкорлик гўшаси ишқ учун эмас,
Бунга маломат кўчасидан яхшиси бўлмас.
Ишқ ғами маломатлардан тоза бўлур,
Бу савдо сабаб баланд овоза бўлур.
Маломат ишқ юзидан топар сайқал,
Маломат ишқ бозорин посбондек сақлар).

Малика фақирдан бу жавобни эшитгач, мириқиб кулганча хурсандлик изҳор этди ва сўнг, «Сизнинг Туркистонда ҳам шеър битиш уддасидан чиқадиган кишилар борми?» деб сўради. Камина «ҳа» дедим ва бир нечта замондош шоирларимиз шеърларидан ўқиб бердим. Маликага улар ичидан фақат мавлоно Ҳозиқнинг ашъори маъқул келиб, ғоятда табъига ёқиб тушди. Шундан сўнг менинг шарафимга ўртадаги дастурхонга турли-туман мазали таомлар ва лазиз ичимликлар келтириб қўйишди. Хулласи калом, таом емакдан бўшагач, малика ул ойбадан, анбар сочли канизга давра бўйлаб гулранг бодани айлантирмакка буюрди ва ўтирган ой андомли гўзаллар қадаҳ кўтариш билан машғул бўлишди. Шу орада менга ҳам ичишни таклиф қилишди, мен эсам узримни одоб ила чиройли бир тарзда билдирдим. Фақирни ўз ҳолимга қўйиб, ўзлари май ичишда давом этдилар. Бирор соатдан сўнг ул икки ошиқ пешонасида мастлик белгиси кўринди ва ўртадан ҳаё кўтарилиб, қайта-қайта ушбу **маснавий**ни ўқишга тушдилар:

Ба роҳат умрҳо ҳар сў давидам,
Ки аз дури ба наздики расидам.
Чу наздик шуди, наздиктар шав,
Сарамро тожу, тожамро гуҳар шав.
Асирам, мубталоям, беқарорам,
Саропо ташнаи бўсу канорам.

(*Мазмуни:*

Роҳатда бир умр ҳар ён югуриб,
Узоқдан яқинликка етдим.
Яқинлашдингми, яна яқинроқ бўл.
Бошимга тож, тожимга гавҳар бўл,
Асирман, мубталоман, беқарор,
Ташнаман ўпишиш ва қучоққа).

Хулласи калом, буниси гоҳида унисининг ҳусн баҳорида қўлга киритилган томоша гулларини тераради ва гоҳ унинг булоғидан ҳаётнинг зилол сувини ичарди. Бора-бора ҳар икки муштоқ бошида муроди ҳосиллик ҳаваси баланд кўтарилди, беқарорлик асбоби бир-бири билан қоришиб кетди, чунончи шоирлардан бири ўз **маснавий**сида шундай демиш:

Ду ошиқро қарор аз дил бар афтод,
Нишоти комрони бар сар афтод.
Ҳавойи дил ҳавасро шуд инонгир,
Шикеб аз дил бурун бар жаст чун тир.
Даҳонаш бар даҳонаш бўс бар бўс,
Миёнаш бо миён ҳамдўш-ҳамдўш.
(*Мазмуни:*
Икки ошиқ қарори дилдан кўчди,
Бошлар шодлик, кайф ҳиссига чўмди.
Дил истаги ҳавасга бўлди жиловдор,
Сабр дилдан чиқиб, ўқ каби учди.
Огизлар огизга тегиб, оларди ўпичлар,
Беллар бир-бирига елкадош бўлиб чирмашди).

Алқисса, фақир яхшилаб қарасам, уларнинг хатти-ҳаракатларига путур етган, мастликлари меъёридан ўтган. Ўпич ва қучоқлаш бозори ривож олиб, ушбу ҳол юзага чиққан, **байт:**

Бўса калиди дари ганжи вафост,
Бўса ки шуд дигар вай аз қазост.
(*Мазмуни:*
Ўпич вафо ганжи эшигин калити,
Бўса олинса, демак бу тақдир тақозоси).

Ўша маҳал айёр кампир ул икки муштоқнинг кўзини шамғалат қилиб, аста-секин шундай латифаомуз сўзларни айтардики, кулавериб, сал бўлмаса ҳушдан кетаёздим. Аммо, қаттиқ кулишдан қўрққанимдан ўзимни тийиб, табассум қилиб ўтарардим. Масалан, ошиқларнинг ҳар бир ҳаракатига қараб, шунга яраша латифа айтарди ва бир гал бошим сари энгашиб-эгилганча қулоғимга деди: – Эй фарзанд, бу ҳақда шоир нима деганини эшитмаганмисан, бўлмаса эшит, шоир демиш, **қитъа:**

Аз ҳакиме боз пурсидам ки: овоз аст чанд?
Гуфт: моро дар жаҳон овоз чор омад писанд,
Қулқули бонги суроҳи, мармари сиху кабоб.
Жум-жуми бўсу канор ва сур-сури эзор банд.

(*Мазмуни:*
Бир донодан сўрадим: овозлар неча тур эрур?
Деди: мен учун жаҳонда тўрт овоз маъқулдур.
Май идишин қулқули, сиху кабоб жиз-бизи.
Ўпич чўлп-чўлпи-ю, ишқирнинг чийиллаши).

Ўша чоғда малика ўта мастлик билан менга қаради ва «эй қаландарвачча, ҳалигача шу ерда ўтирибмисан?» деб сўради. «Ҳа», деб жавоб бердим. Дарҳол қўлимга эллик тилло тутқазди. Қарасам, булар нафси амморага гирифтор бўлиб, бу ерда салтанат ору номусини оёқ ости қилган кўйи давлат обрўсини тўкмоқдалар. Шунинг учун фақир секингина ул залолат гирдобидан қўпиб, ўзимни четга олдим ва ўз манзилимга келиб, роса хурракни отдим. Офтобнинг заррин қанотли Семурғи тубанлик ва бузуқлик оламининг нилгун уфқини қамраб олганда ва қоронғу тун ўз Занжибарига шошганда фақир уйқудан турдим. Ўша маҳал Мирзо Абу Туроб ҳам чорбоғдан қайтиб келган экан. Биродарим Мирзо Муҳташам уйқусираганча отаси олдида ўтирибди. Мен ҳам улар олдига бориб, ўтиришга шерик бўлдим. Суҳбат орасида отаси нигоҳидан яширин суратда кўз қирим билан биродарим томонга ишора қилиб қўярдим. У эса лабини тишлаганча жуда усталик билан бу **байт**ни қайта-қайта ўқиб қўярди.

Сўйи ман лаб чи мегази ки магуй,
Лаби лаъле газидаам ки мапурс.
(*Мазмуни:*
Менга қараб нега лабинг тишлайсан, индама,
Сўрама, бир лаъли лабни тишладим, индама).

Ўша аснода Хусравхон Сулаймон Оғо исмли ўз надимини Эрон шоҳининг *маҳрами* билан бирга ўн минг тилло тортиқни саройга солиқ сифатида элтиш учун тайинлабди. Ҳозир ўшалар Эрон пойтахти томон кетишаётган экан. Фақир бу хабарни эшитиб, дарҳол Хусравхон олдига бориб, кетишга рухсат олдим. У менга бир олий от билан бирга икки қути аъло навли мумиё, «Нафоис ал-мазмун»[478] номли битта китоб ва юз тилло тортиқ қилиб,

[478] «Нафоис ал-мазмун» муаллифи ва қандай асар экани номаълум.

кетишимга ижозат берди. Уйга келиб, Мирзо Абу Туроб ва жонажон дўстим Мирзо Муҳташам билан неча бир дард-аламда бир-биримизнинг юзу кўзимиздан ўпишиб хайрлашдик.

Фақирнинг Эрон пойтахти томон йўлга тушгани

Алқисса, Сулаймон Оғо ва Шоҳ *маҳрами*, яъни Али Акбар билан бирга Теҳрон сари юзландим. Энди бу пайт эгнимга эронча қизилбошлар кийимини кийган, уларнинг ёшларига ўхшатиб шиача зулфимни қулоғим устидан олдинга осилтириб ташлаган эдим. Эронликларнинг форсча шевадаги тилини ҳам фасоҳатли бир йўсинда ўзлаштириб олгандим. Шу даражада уларга ўхшаб кетардимки, ҳеч ким менинг сунний мазҳабидаги одам эканимни била олмасди. Ана шу кўйи йўл юриб борардим. Анча йўлни босиб ўтгач, Рашт[479] вилоятига кириб бордик. Бу йўлимиз аслида бироз чапроқ эди, аммо у ердан ўтишимиз бир сабаб билан рўй берди, яъни ҳамроҳларимнинг бу шаҳарда бир идоравий зарур иши бор экан. Бу юрт Эроннинг энг яхши вилояти бўлиб, жуда фаровон ва обод ўлка. Анбар ҳидли гуруч шу ерда етиштирилади. Бу ўлканинг хотин-қизлари ниҳоятда чиройли бўлишиб, табиатларида шўхлик устунлик қилади. Улар амалий санъат ишида ўта моҳир бўлиб, кўпинча иштон боғини жуда чиройли ва мустаҳкам тўқишади. Эроннинг барча ерларига бу санъат тури маҳсулотини шу Раштдан олиб кетишади. Ана шулар сабабли ҳам бир шоир бекорга ушбу **қитъа**ни битмаган:

Духтароне ки сокини Раштанд,
Мисли товус маст мегарданд.
Гала-гала ба кўчаву бозор,
Банди ийзор ба даст мегарданд.
(*Мазмуни:*
Рашт шаҳрида яшовчи қизлар,
Товус каби шаҳар кезишади.
Тўп-тўп бўлиб кўчаву бозор аро,
Қўлларида иштон боғи ушлаб юришар).

[479] Эрондаги Рашт вилояти – Эроннинг шимолида, Каспий денгизи соҳилида жойлашган шаҳар, Гелон вилоятининг маркази.

Йўлдошларимнинг Рашт шаҳрида ўтириш қилгани ва ўша ерда фақирнинг бир солиҳа аёл билан суҳбатлашгани зикри

Алқисса, ул шаҳарга кириб келгач, бу бизнинг йўлдошимиз Сулаймон Оғо деганлари шўх киши чиқиб, ўша кечасиёқ Рашт-даги ўхшаши ва тенги йўқ тўрт нафар гўзал фоҳиша аёлни бошлаб келди ва кирийи бир ўтириш ясаб, майи нобни даврада айлантириб, айшу ишратга машғул бўлишди. Булардан қочиб қутулай десам, кириб дам оладиган бошқа хонам ҳам йўқ эди. Ноилож, эзилиб-сиқилганча улар орасида ўтиравердим. Ул пари чеҳралар эса ҳадеб менга тегажоқлиқ қилишарди. Уларнинг бу иши ушбу ҳолга муносиб эди, **байт:**

Қаландармашрабу мутрибнаво бош,
Ба ҳафтоду ду миллат ошно бош.
(*Мазмуни:*
Қаландар машрабу мутриб наво бўл,
Етмиш икки миллатга ошно бўл).

Фақир ҳам шўхлик юзасидан ёлғон хушомадлар билан кўнгилларини шод этиб, ушбу янглиғ сўзларни айтардим, **байт:**

Гуфтам: эй гул, бўса бар рўят занам ё бар лабат?
Гуфт: ошиқ чашм дори, бин кужо нозиктар аст!
(*Мазмуни:*
Дедим: эй гул, юзингдан бўса олайми ё лабингдан?
Деди: ошиқ, ахир кўзинг бор, қара қаерим нозикроқ!).

Қарасам, бу ўтириш аҳлининг мастлиги ҳаддан ошган ва фақир секингина ташқари чиқдим. Бу оқшоми жуда қоронғи бўлиб, қаерга боришимни билмай қолдим. Тўсатдан бошига оқ чодир ёпинган бир аёлнинг олдимда турганини кўриб қолдим. Аёл салом бериб: – Анави шерикларингизни бир неча бор кўрганман. Бу ердан кўп ўтишган. Сизни эса ҳеч кўрмаганман. Худо ва расулини шафеъ келтириб сўрайманки, тўғрисини айтинг, қаердан келяпсиз ва қаерга боряпсиз? Буни сўрашимдан мақсад билиб олмоқчи бўлган битта муаммоим бор. Ўшани ҳал этмоқчиман, – деди. Фақир хотиндан бу сўзларни эшитиб ҳайратга туш-

дим, аммо Аллоҳ ва пайғамбарни ўртага қўйиб гапиргани учун тўғрисини айтишдан ўзга чорам қолмай: – Қаландарман, ҳаждан келмоқдаман ва Турон ўлкасига кетмоқдаман, – дедим. Аёл ҳаж сўзини эшитгач, оёғимга йиқилганча: – Мақсудимни топдим, келинг, уйимга ташриф буюринг ва мен бўлиб ўтган воқеани айтиб, мана энди саволимга жавоб топилганини билдирай, – деди. Мен аёл бечоранинг сўзларига ишонқирамай, бу унинг ҳийлаларидан бири бўлса керак деб ўйладим, ахир демишларку, **байт:**

Набояд ғофил аз макри занон буд,
Ки ҳар соат занад сад хона бар бод.
(*Мазмуни:*
Хотинлар макридан ғофил бўлмаслик лозим,
Улар макр билан ҳар онда юз уйни хароб қилишади).

Ва ул бечора фаросат кўзи билан сўзини васваса ўрнида мушоҳада қилаётганимни кўрди ва оғзини қасам учун очиб, дину иймон билан онтлар ичганча кўп илтижо қилди. Сўнг сўзига ишонч ҳосил қилиб, орқасидан бордим ва уйига кирдим. Уйи шинам ва чиройли, қимматбаҳо палослар тўшалган хоналардан иборат бўлиб, мен кирган хонанинг бир бурчагида бир бешик турганди. Аммо, уйда ўша хотиндан бўлак ҳеч ким кўринмасди. Аёл ҳусну жамолда ҳеч кимдан қолишмасди. Бир ажойиб томони шунда эдики, лаби устида худди ўспирин маҳвашлар каби тоза туклар майса урганди. Шу заҳоти олдимга турли-туман қанд-қурс, ҳолва ва ширинлик, таомлар тортди. Таом тановулидан сўнг «эй хотин, бу қадар меҳрибонлик ва ҳурмат сабаби недур?» деб сўрадим. Хотин сўзга тушди: – Аҳли суннат ва жамоат мазҳабидаги бир аёлман. Бу шаҳарда мендан бошқа бирон та сунний мазҳабли киши йўқ, шу сабабли мен ҳам шиалардан қўрқиб, мазҳабимни яшириб юрибман. Бу кўраётганинг ҳовли менга қарашли. Жуда бой-бадавлат эрим бор эди. Дорилфанодан дорилбақога кўчиб ўтди. Эримдан бўйимда қолиб, мана уч кун бўлди ҳазрат парвардигор йўқлик қаъридан бир фарзанд вужудга келтирди ва ўша чақалоғим мана шу кўриб турганинг бешикда пишиллаганча ухлаб ётибди. Бу чақалоқ туғилганининг иккинчи куни тушимга юзи оппоқ бир мўйсафид кириб, «уч кундан сўнг уйингга бир саййидзода келади, фар-

зандингни албатта унинг этагига ташла», деди. Уйқудан уйғонгач, юрагимга бир воҳима тушди ва бу тушни солиҳа рўъёлар қаторида билиб, ушбу кун мунтазир ўтирсам Сиз ташриф буюрдингиз. Чунончи, Мирзо (Бедил) дейдилар, **мисраъ:** Хоби мо ғафлатсириштон маҳзи авҳом асту бас (Биз ғафлат босганларнинг уйқуси ваҳимадан ўзга нарса эмас). Кўзим Сизга тушган заҳоти фаросат илми билан англаб, кўнглим ўша одамнинг Сиз экани ҳақидаги тўхтамга келди. Шунга кўра густохлик юзасидан хизматингизга ўз муддоимни арз қилдим, – дея ўрнидан турди ва бешикдан чақалоғини ечиб олиб, этагимга ташлаган кўйи, «бу болага ном қўйиб беришни Сиздан тилайман», деди. Аёлнинг бу сўзларини эшитиб, фикр денгизига чўмдим, аммо, қанча ўйламайин бу ишда не ҳикмат борлигига сира ақлим етмади. Ноилож, ул гўдак фарзандга «Солиҳ» деб исм қўйиб бердим ва ҳаққига эзгу дуолар қилдим. Ул хотин «назр» дея олдимга бир маржон тасбеҳ ва тўққизта ипакдан тўқилган иштон боғи қўйди. Айтмишлар, **байт:**

Кас намедонад дар ин баҳри амиқ,
Сангреза қадр дорад ё ақиқ.

(*Мазмуни:*
Одам билмайди бу чуқур денгизда,
Шағал қадрлими ёки лаълу ақиқ).

Ўша маҳал Сулаймон Оғо менинг номимни тутиб чақирганча ҳар тарафни ахтаришга тушганди. Мен ул бечора аёл билан хайрлашиб, секингина ташқарига чиқдим. Шерикларим қанча изласалар ҳам мени топа олмай, ниҳоят, бу мастларнинг ҳар бири бир бурчакка думалаб тушишди. Мен эсам бироздан сўнг ўз ҳужрамга бориб, хотиржамлик билан уйқуга кетдим. Эртаси куни ул шаҳардан чиқиб, мақсад сари юзландик. Бир неча масофани босиб ўтгач, Эрон мамлакатининг пойтахти Теҳрон шаҳрига кириб бордик. Теҳрон жуда катта ва обод, фаровон бир шаҳар. Азиз ўқувчилар кўнглидан яширин қолмасинким, ҳарқалай, бу шаҳар Эрон мамлакатининг пойтахти бўлгани сабабли таърифи баёнига ҳожат йўқ. Шаҳар гўзаллиги учун кўнгил бир неча кун шу ерда қолишни ихтиёр қилиб, ҳар кун сайру истироҳат билан кўчаву бозорлар томошасига чиқиб юрдим ва дунёнинг турли-туман ажойиботларини кўрдим. Бир

куни шу ўрганган одатимга кўра шаҳар чорсусидаги бир дўконда ўтирган эдим, кутилмаганда икки ой юзли йигит ғоятда тенгсиз ҳусну жамол ва пўрим кийинишда баркамол суратда олдимга келиб, салом беришди ва «Сиз жанобларини Бухоро амирзодаси чақирдилар ва Сизни интизорлик билан кутиб ўтирибдилар. Икки кун бўлди келганингизни эшитганларига, шу икки кундан бери Сизни ахтариб юргандик », дейишди. Фақир, «амирзодангиз ким бўладилар?» деб сўрадим.

– Дин Носирхон ибн Шоҳмуродбий валинеъматнинг азиз фарзанди бўлиб, ҳозир Носирхоннинг ўзлари дор ас-салтана Румга кетганлар. Ҳасан Али Мирзо ибн Фатҳали шоҳнинг куёви бўлмиш мазкур ўғли эса кўчи билан шоҳ ҳузурида ўтирибдилар, – дейишди келганлар. Фақирингиз илгари ҳожилардан қиблагоҳ отамнинг ўша амирзода уйига ташриф буюргани ҳақида эшитган эдим. Мана, бир неча йилдан бери қиблагоҳ отамдан тайинли бир хабар ҳам йўқлиги учун бу тўғрида бирон нарса билиш илинжида дарҳол келган йигитларга эргашганча мазкур амирзода уйи сари равона бўлдим. Амирзоданинг уйига етгач, ул муҳтарам зот кутгани чиқди ва катта ҳурмат билан қаршилади. Қиблагоҳ отам ҳақида барча билганларини айтиб берди ва ўз ёнидан жой кўрсатди.

Фақирнинг Эрон шоҳи Фатҳали шоҳ Қожор билан мулоқот қилгани зикри

Эртаси куни амирзода мен ҳақимда Фатҳали шоҳга гапириб берибди ва шоҳ ўзининг икки *маҳрам*ини фақир олдига жўнатди. *Маҳрам*лар шошилиб келган кўйи «Сиз жанобларини шоҳ чорламоқдалар», дейишди. Фақир шу заҳоти ўрнимдан туриб, султонлик саройи сари ошиқдим. Қасрга яқинлашгач, жуда бир баланд қалъага кўзим тушди. Дарвоза орқали қалъага кирдим. Ичкаридаги кўчанинг икки тарафини олий дўконлар билан ораста қилишган ва улар ҳар хил мато ва газламалар билан лиқ тўла. У ердан ўтиб, яна бир дарвозага етдик. У ердан ўтиб эса кенг майдондан чиқдим. Майдон атрофининг ҳамма жойи олий кўшклар билан ўралган. Подшоҳлик ишларига алоқадор девон хизматчилари ва бошқа нозирлар девонхоналарда ўтириб, ўз вазифаларини адо этишарди. Майдон ўртаси аждоҳо ҳайбатли тўпларга лиқ тўла. У ердан ҳам ўтгач, учинчи дарвозага келдим.

Подшоҳлик кўринишхонаси эканини сездим. *Тавочи*[480] лар ва *маҳрам*ларнинг ҳар бири ўз ўрнида хизматга бел боғлаб турибди. У ердан ўтгач, шоҳ ўтирган хонага етдим. Ниҳоятда кенг кўрунушхона бўлиб, деворлари бутун кошиндан, уларга эса девлар суратини жуда ўхшатиб чизишган. Оёқ остига ҳам кошин терилган. Ул манзил ўртасида икки томонлама қаторасига чинор ўтқазишган, улар жуда катта ва баланд бўлиб, осмон қадар бўй чўзиб туришибди. Фавворалардан дилбарлар қомати сингари осмонга отилаётган сувлар яна қайтиб майдонга тушган кўйи ҳар томон сари шилдираб оқмоқда. Иттифоқан, ўша куни Рум элчиси кўрунишга келган экан. Шунинг учун шоҳ кўруниш чақириб, шиа мазҳабига мансуб амирлар қимматбаҳо либослар кийган ва ясан-тусан ҳолатда икки томонда саф тортиб туришган эканлар. Манзил тўрида баланд қилиб бир қаср қуришган, унинг олдида ниҳоятда баланд бир айвон ва шифтини тўртта йўғонйўғон мармар тош устун ушлаб турибди. Устунларни тилло суви

---

[480] Тавочи – (мўғулча - ҳисобчи) XIII-XIX асрларда Ўрта Осиё, Хуросон ва Эронда ҳукмдорнинг фармон ва топшириқларини тегишли жойларга зудлик билан етказувчи олий ҳарбий мансабдор, адъютант. Тавочи зиммасига ҳарбий юриш режалаштирилганда салтанат туман ва вилоятлардан, тобе юртлардан ҳукмдор фар-монида белгиланган миқдорда озиқ-овқат, от-улов, ем-хашак, қурол-аслаҳа ва қўшин жам қилиш, лашкаргоҳга йиғилган лашкарни кўрикка тайёрлаш, юриш чоғида, дам олиш ва ов қилиш учун қўшинни қулай манзилларга жойлаштириш, ғаним қароргоҳига яқин келингач, уни қамал қилувчи қисмларни зарур ва қулай истеҳкомларга жойлаштириш, қўшинларнинг умумий аҳволини назорат қилиб туриш, жиноятчилар ва асирларнинг жазога тортилишидан ҳукмдорни бохабар қилиш, қамал хавфи туғилганда теварак-атрофдаги аҳолини қалъа ёки қўрғонга кўчириб келиб жойлаштириш сингари вазифалар юклатилган. Тевачи, шунингдек, сарой амалдорлари ишларини ҳам назорат остига олган. Сарой соқчилари ётоқ Тавочиси томонидан доимий назоратда бўлган. Тавочи ўз вазифасига кўра, Сомонийлар, Ғазнавийлар ва Салжуқийлар салтанатида мавжуд бўлган ориз ҳамда нақиб лавозимларига мувофиқ келган. Бухоро хонлигида ҳарбий нозир – нақибга қўшинни жойлаштириш, қурол-аслаҳа билан таъминлаш, ҳарбий ҳаракатлар вақтида лашкарнинг илғор, аръергард, ўнг қанот, сўл қанот ва марказий қисмлари ҳамда пистирмадаги вазиятдан хабардор бўлиш масъулияти юклатилган.

билан безашган ва айвон шифтига фаранги ойналар ўрнатилган. Айвон деворлари Моний қалам мусаввирлар мўйқалами остидан чиққан жонивор ва ўсимликларнинг ўзига ўхшатиб чизилган чиройли суратлар билан безанган. Уларни кўрган киши тирик деб ўйлаши турган гап. Айвон олдида мармар тошлардан олий бир фаввора қуришган, худди Шомнинг ҳозирда Дамашқ жомеъ масжидида мавжуд фавворага ўхшайди. Айвон остида яшм тошидан бир тахт қуришган, уни яшм тошидан жуда ўхшатиб йўнилган тўртта дев ва тўртта шер ҳайкали ўз боши узра кўтариб турибди. Тахтга тилло сувидан нақш ва безаклар берилган, тахт тепасида шоҳ боши узра соҳибқирон Нодиршоҳ Ҳиндистондан келтирган товусни думлари ёйилган тарзда соябонга ўхшатиб ўрнатиб қўйишибди. Товус узоқдан тахтда ўтирган каби кўзга ташланиб туради ва шу сабабли уни «товус тахти» дейишаркан. Товус тамомила саидий зумрадидан ясалган. Унинг шуъласи оламни ёритмоқда. Шоҳ тахт узра ўша тўртбурчак товус тахти остида ўтирибди, бошида тож ва жавҳарлар денгизига ғарқ. Жумладан, билагига «Дарёйи нур»ни тақиб олган. Бу тош шундай ялтирар эдики, шуъласидан инсон нигоҳи қамашиб, бутун вужуди титраб кетарди. Шоҳ кекса ва соч-соқоли оқарган бўлишига қарамай, назаримда, шу ерда ҳозир бўлганларнинг ҳаммасидан ҳам кўркам ва чеҳраси фаришталироқ эди. Бу шон-шавкатни кўриб, ҳушимдан кетай дедим. Ана ўшандан бери қачон ёдимга мазкур дабдаба келса, Мовароуннаҳр ҳокимларини «подшоҳ» деган сўз билан тилга олишдан уялиб кетаман.

Алқисса, шоҳнинг назари каминага тушди. Дарҳол олдига чақирди ва деди: – Хуш келибсиз, биз Сизнинг ташриф буюрганингиздан бехабар эдик. Ҳозиргина амирзодадан эшитдик. Шунинг учун Сизни чорлатдим, – деди шоҳ. Мен эсам одоб билан, «бу барча шафқат ва марҳамат олий мартабали подшоҳнинг ғарибпарварлиги нишонасидир, бўлмаса бу олий саройга қадам босишга ким эканманки журъат қилсам. Сиз соҳибқирон жанобларининг мени йўқлатгани сабаб бўлиб, бундай довюраклик мен каби дарбадарда содир бўлиб турибди.

Байт:

Солҳо бояд ки то як санги асли зи офтоб,
Лаъл гардад дар Бадахшон ё ақиқ дар Яман.

(*Мазмуни:*

Асл тошнинг офтобда Бадахшонда лаълга,
Яманда ақиққа айланиши учун йиллар керак, дедим).

– Байрамалихоннинг ўғли Ҳожихон бундан бир неча йил олдин Бухоро ҳокимлари қамоғидан қочгач, сизнинг вилоятга борган экан. Биласизми ўшани? – сўради шоҳ.

– У вақтларда ҳали гўдак эдим. Билмайман. Лекин кўп эшитганман, – дедим мен.

– Бу халқ Ҳожихон ҳақида кўп яхшиликлар қилишган[481], – деди шоҳ вазирларига қараб.

Шундан сўнг шоҳ кетишим учун рухсат берди ва мен ётоқ жойимга қайтиб келдим.

Бир воқеани ҳикоя қилай. Бундан бир йил бурун Фарангистон вилоятидан Кистаржи исмли ҳусну жамолда ягона бир ўспирин фаранг подшоҳи олдидан Фатҳали шоҳ олдига Эрон вилоятига келибди. Фаранг шоҳи уни ўта чиройли бўлганидан ўз вакили сифатида юборган экан. Эрон шоҳи ҳузурига етгач, аввал шоҳ ва шоҳзодалар, балки, бутун мамлакат ул паричеҳра ҳуснининг қулига айланишибди. Ул маҳваш ўз табъининг меваси бўлмиш ушбу **байт**ни ёзиб, Фаранг шоҳига юборибди:

Расон ба шоҳи фаранг ин навиди Кистаржи,
Ба теги ғамза мусаххар намуд Эронро.

(*Мазмуни:*

Етказ Кистаржийнинг бу хабарин Фаранг шоҳига,
Нозу ишва қиличи билан эгаллади у Эронни).

Ўша кезларда Фатҳали шоҳнинг катта ўғли Аббос Мирзо Табриз ҳокими экан. Тифлис вилоятидан, яъни, Гуржистондан Юсуф исмли бир ғуломни минг тиллога сотиб олиб, отаси ҳузу-

---

[481] 1780 йиллари Байрамалихон қожор Марв ҳокими бўлган. Туркманистондаги ҳозирги Байрамали шаҳрига шу киши асос солган. Унинг отаси ўрнига қолган ўғли Ҳусайнхонни Бухоро амири 1787 йили оиласи билан асир олиб, оила аъзоларини бир-бир ўлдиради, Ҳусайнхон эса Фатҳали шоҳ даврида қочиб қутулганча бир амаллаб Теҳронга етиб олади. Бу ерда шу воқеалар назарда тутилмоқда.

рига Эронга юборибди. Ҳақиқатдан ҳам бу гуржи боласи сотиб олинган пулига минг бор арзирли даражадаги ва Зулайхо каби маликалардан мингтаси унинг ишқида ҳайрон ва саргардон бўлувчи иккинчи Юсуфи бўлиб, шоир айтганидек ҳусну жамоли ҳаммани лол қолдирар экан, **байт:**

Юсуф набувад чун ў дар некўий мукаммал,
Наққош нақши сони беҳтар кашад аз аввал.
(*Мазмуни:*
Гўзалликда Юсуф ҳам унингдек етук бўла олмас,
Наққош иккинчи нақшни аввалгисидан яхшироқ чизади).

Алқисса, ўша вақтда Юсуф ҳам Кистаржийнинг мазкур байтни битиб, Фарангистонга юборганини эшитибди. У ҳам шоир табиат ўспирин бўлиб, қуйидаги **байт**ни назм ипига терибди ва шоҳ топшириғи билан Фарангистон подшоҳи ҳузурига юборибди:

Сабо расон ба фаранги ки Юсуфи сони,
Шикаст равнақи бозори ҳусни Кистаржи.
(*Мазмуни:*
Сабо етказ фарангга, ки иккинчи Юсуф,
Кистаржининг ҳусн бозорини синдирди).

Фақирнинг Теҳрон вилоятидан муқаддас Машҳад сари юзлангани зикри

Гапнинг қаймоғи шуким, бир куни сайр қилганча шаҳардан ташқари чиқиб, Шоҳ Абдулазиз қабрини зиёрат этиш учун бордим. Қарасам, Исфаҳон томондан кўп зиёратчилар келишибди ва улар бу ердан чиқиб, муқаддас Машҳад томонга ҳазрат Мусо Али Ризо[482] зиёратига боришмоқчи экан. Фақир шошилинч равишда шаҳарга қайтиб келиб, уйимга кирдим ва сўнг бориб, шоҳдан кетишга рухсат олдим. Шоҳ подшоҳлик қоидаси бўйича менга юз тилло билан икки қути асл мумиёни инъом йўсини би-

[482] Ҳазрат Алининг VIII асрда яшаган авлодларидан Али ибн Мусо ар-Ризо кўзда тутилмоқда.

лан тортиқ қилди. Шоир Зарий айтмиш, **мисраъ:** Расм бошад аз шаҳон чиз расад сайёҳро (Расмдурким шоҳлардан бирон нарса етар сайёҳга); Шоҳ олдидан ижозат олиб чиққач, шошилинч тарзда юриб, зиёратчи ҳамроҳларим ёнига келиб қўшилдим ва улар билан биргаликда кўч-кўронимни йиғиштириб, мақсад сари юзландим. Бир неча масофа йўл босиб ўтгач, Руд ва Бистом[483] вилоятларига кириб бордик. Зиёратчилар ўша ерда уч кун давомида чарчоқларини ёздилар. Фақир ҳазрат султон ал-авлиё ва бурҳон ал- атқиё жаноб Султон Боязид Бистомий[484] Аллоҳ *сирларини азиз тутсин* қабрида зуҳду ибодат билан эътикофга ўтирдим. Сўнг у ердан кўчиб, яна йўлга тушдик. Бир неча манзил босиб, Сабзавор[485] вилоятига келдик. Ул вилоят жуда ҳам обод ва фаровон юрт экан. Аммо, халқи рофизийликда[486] барча шиалардан баттар экан. Чунончи, жаноб марҳумий амир Умархон бу ерни кўрмасдан туриб, айтган эдилар, **байт:**

Ҳинду Кашмиру Хўтанда йўқ сенингдек нозанин,
Бош олиб ҳажрингда шаҳри Сабзавор айлай бугун.

Алқисса, зиёратчилар шаҳар ташқарисига қўш ташладилар. Ўша айёмда фақирнинг мизожи соғлик йўлидан четга чиқиб,

---

[483] Руд ва Бистом Симнон вилоятида. Ҳозир Шоҳруд шаҳристон маркази, Бистом эса бахш (туман) марказидир.

[484] Султон Боязид Бистомий – Боязид Тайфур ибн Исо Бистомий (? – Вистом ш. (Эрон)-875) форс сўфийлик оқимининг асосчиларидан бири. Тайфурия сўфийлик тариқатининг пири. Унинг бобоси исломни қабул қилган зардуштийлардан бўлган, бутун умрини асосан Бистомда ўтказган. Вафотидан кейин уни «Султон ал-орифин» лақаби биланн атай бошладилар.

[485] Сабзавор – Хуросон вилоятидаги шаҳар, шаҳристон маркази.

[486] Рофизий – араб. рофиз - тарк этиш, рад этиш, баъзан маслагидан қайтиш маъноларида. Ўрта асрларда сунний ислом илоҳиётида изчил ислом йўлидан четга чиққан оқимлар, хусусан, шиалар (Абу Бакр ва Умар)нинг халифалик ҳуқуқини рад этганлари учун) рофизий деб аталган. Кейинчалик Алини илоҳийлаштириш тарафдорлари бўлган фирқалар (хусусан, исмоилийлар) шу ном билан аталган. Умумий маънода рофизийлик имомийлар, алавийлар ва зайдийларга нисбат берилади.

қаттиқ бир касалга мубтало бўлдим. Ноилож зиёратчилар карвонидан ажралиб, карвонсаройда ўрнашдим ва бир неча кун шу ерда туриб қолдим. Тақдирга қаранг, карвонсарой эгаси олдимга келиб, ҳар тўғридан савол сўради. Касалим кучлилиги сабаб, баттар бўлмайин тағин, дея қўрққанимдан саволларига базўр жавоб қайтариб турдим. Кутилмаганда «суннийнинг шиа бўлиши, аммо, шианинг ҳеч ҳам шиа бўлмасигига сабаб нима» деган қийин саволни бериб қолса бўладими. Фақир аҳволим танглигидан оғзимга келган ушбу жавобни бердим: – Суннийларнинг бир мақоли бор – ҳалводан тоғ бўлади, аммо, тоғ сира ҳам ҳалво бўлмайди.

Ул лаънати ит бу сўзимни эшитган заҳоти ғазабга минди ва «нима бало, аҳли суннат ва жамоат тоифасиданмисан? Моваруннаҳрликмисан?» деб бақира бошлади. Бу сўзлар қулоғимга етгач, танимга титроқ кириб, қўрқинчдан дағ-дағ қалтирашга тушдим. Чунки, бу вилоятда кимнинг аҳли суннат ва жамоатдан эканини сезиб қолишса, энг ёмон азобларга дучор қилишларини яхши билардим. Шунинг учун ўрнимдан сакраб туриб «нима жинни бўлганмисан, «Моваруннаҳр» деб қандай нарсани айтмоқдасан? Унинг бирор таом номими, кийимми ёки тўрт оёқли ҳайвонми?» дедим. Аблаҳ яна бошқа гаплар билан мени қўлга туширмоқчи бўлди. Мен эса инкор қилавердим. Лекин сира фойдаси бўлмасди. Алқисса, борган сайин мен билан ул ит рофизий ўртамиздаги можаро кучайгандан-кучаяверди. Карвонсаройда бор кишининг ҳаммаси устимизга ёпирилиб келишди. Фақир бирон-бир ҳийла ўйлаб топмасам аҳволим хароб бўлишини сездим. Чунки бу муттаҳам қизилбошларга маъқуллаб, «бу одам қип-қизил сунний, ким буни лаънатлаб, азобласа, катта савобга қолади», дерди. Камина жон хавфида эканман, хаёлимдан ушбу сўзлар ўтарди, **байт:**

Ду гуруҳанд мардумони талх,
Шиаи Сабзавору суннии Балх.
(*Мазмуни:*
Икки гуруҳ эрур бемаза одамлар,
Сабзавор шиаси-ю, Балх суннийси).

Шу жанжал устида турганимизда заруратдан карвонсаройга келган зиёратчилардан бир нечтаси мени бу вазиятда кўриб, ол-

димга келишди. Уларни кўргач, озгина дадилланиб, айёрлик йўлини тутганча, «Алҳамдулиллоҳ, пок шиаман, аммо, манави одам мени номусулмон санаб, суннийга чиқариб турибди. Бунинг ҳукми нима бўлади, туҳматдан нима дейишимни ҳам билмай ўтирибман, ахир», дедим ва «бир мусулмоннинг бундай жойда ётиб-туриши ақлдан эмас», дея нарсаларимни отга юклай бошладим. Шунда ул малъун, «бу сунний одам шу ҳийла билан қутулиб, жуфтакни ростлаб қолмоқчи», деб қичқира кетди. Зиёратчилар унинг бу сўзларини эшитиб, ул итнинг устига ташландилар ва кўпчиликни ташкил қилганлари учун ғолиб чиқиб, бу карвонсаройнинг лаънати эгасини чунонам дўппослаб уришдики, айтганларидан минг бор пушаймон бўлиб, ёлворишга тушди. Улар эса, «ҳали сенми шиа зиёратчиларни сунний деган туҳмат билан ҳақоратлайдиган», дея баттар тепкилашарди. Ўша аснода фақир фурсатни ғанимат билиб, уруш билан андармон қолганларида зиёратчилар карвони сари юзландим. Ахир демишлар, **байт:**

Чу душман ба душман шавад муштағил,
Ту бо дўст раҳ гир ба ороми дил.
(*Мазмуни:*
Душман душман билан бўлганда жиққамушт,
Сен дўст билан тинчгина йўлга тушавер).

Зиёратчиларга келиб қўшилгач, карвонсаройда ёнимни олиб қолган зоирлар ҳам ҳалиги итни эзғилаб-янчганча орқамдан етиб келишди. Ўша тунда мазкур жойда дам олдик. Эртасига ул манзилдан мақсад сари юзландик. Касаллигим учун оғир қийинчиликлар билан йўл юриб борардим. Анча йўл юргач, Нишобур вилоятига етдик. Нишобур об-ҳавоси ниҳоятда яхши жой экан. Фақир бир хизматкоримни нарсаларим билан зиёратчиларга қўшиб юбордим. Ўзим эса яна бир хизматкор билан Нишобурда қолиб, касалимни даволатишга киришдим. Шу орада ўн кун ўтди ва касалим ҳам аста-секин тузала бошлади. Аммо, йўлга чиқай десам, бирорта карвон йўқ эди. Чор-ночор бир неча вақт қизилбошлар орасида истиқомат қилиб турдик.

Туркманларнинг бу саргардон бечорани қонютар ул саҳрода тунаганлари зикри

Иттифоқо, тўртта йўқсил шиа биргалашиб, мен бораётган томонга кетадиган бўлиб қолишди. Мен ҳам уларга қўшилиб, Тус[487] шаҳри сари юзландим. Чинорон[488] манзилига етгач, у ердан чиқиб, тоғлик йўллар бўйлаб кета бошладик. Тақдирни қаранг, йигирма нафар каллакесар туркман йўлда пистирма қуриб ўтиришган экан. Йўл асносида олдимиздан чиқиб, бизни ўраб олишди ва ёнимдаги шиалар ширин жонларидан умидини узиб, тақдирга тан беришдан бўлак чора топишмади. Фақир қарасам, қутулишнинг ҳеч имкони йўқ. Шунда баланд овоз билан, «эй мусулмонлар, келинг, манави шиаларни ушланг», деб қичқира бошладим. Фақирнинг бу ишидан шиалар ҳанг-манг бўлиб, «жинни бўлдингизми, нима қиляпсиз ахир», дейишарди. Туркманлар бир ҳамладаёқ ҳаммани қўлга олдилар ва қўлларини боғладилар. Фақир ҳам ёнимдагилар касофатига қолиб, мени ҳам боғлашмоқчи бўлишди. Фақир ўтиниб ёлворганча қасамлар ичиб, «мен бир ҳожи одамман, шиалардан қўрққанимдан кийимимни уларникига ўхшатиб ўзгартириб, булар орасида келяпман», дея, ўзимнинг туркманларга ўхшаб сунний эканимни исбот қилишга қанчалик уринмайин, фойдаси бўлмади. Отларни борбудимиз билан бирга тортиб олишди ва барчамизни қип-яланғоч қилишди. Фақир, қарасам, ишнинг буёғи энди олдингисидан ҳам чатоқроқ. Ўт билан ўйнашиб бўлмайди. Ниҳоят, Хоразмда танийдиган бир нечта улуғ зот ва амирларнинг номини айтдим. Улардан биттаси, «мен кўп мартаба Урганжда бўлганман ва ул вилоят амирларини яхши биламан, бу одам тўғри айтяпти, у сунний, қўйворинглар», деди. Ул худони танувчи гапи билан фақирни хизматкорим билан бирга қўйиб юбордилар. Ул шиаларни эса яна ҳам қаттиқроқ боғлаб, шоша-пиша ўз қароргоҳига олиб кетдилар. Камина хизматкорим билан бирга неча меҳнат-машаққатда йўл юриб, Қадамжо манзилига етдим. Ўша тун Қадамжода ухладик. Киши бошига нималар тушмас экан дейсиз. Эртаси

---

[487] Тус/Тўс – Эрондаги шаҳар, вилоят маркази.

[488] Чинорон ҳозир Эроннинг Хуросон вилояти Чинорон шаҳристонининг маркази.

куни йўлга тушдик ва озгина юриб, баланд бир тоққа чиқдик. Тоғ тепасига етгач, қарасак, узоқдан ҳазрат Мусо Али Ризо мақбарасининг олтин гумбази кўринди. Қуёш шуъласи тилло гумбаз устига тушиб турар ва унинг ялтираб-чарақлаши туфайли яна неча бир офтобли олам пайдо бўлгандай туюлар эди. Чунончи демишлар, **байт:**

Ҳафт ҳазору ҳафтсаду ҳафтоду ҳафт хишти тилло,
Сарф шуд дар гумбази Мусо Али ибн Ризо.
(*Мазмуни:*
Етти минг етти юз етмиш етти тилло гиштдан
Қад кўтармиш Мусо Али ибн Ризо гумбази).

Аста-секин йўл юрганча, муқаддас Машҳад шаҳрига кириб бордик.

Фақирнинг муқаддас Машҳад вилоятига етгани ва бир неча кун ул юртда бетоблик билан кун кечириб, сўнг Мовароуннаҳр мамлакати сари юзлангани зикри

Алқисса, карвонсаройнинг бир чеккасида ўзимга гўша тутиб ётдим. Бизни ҳеч ким танимасди. Хўқандда пайтим Муҳаммадҳасан исмли бир савдогарзода Машҳад шаҳридан келиб, мен билан ошно тутинган эди. Унинг ушбу кунларда Машҳадда эканини эшитгандим. Бир савдогардан у ҳақида сўраб-суриштирдим. У эса, «мана шу сизлар ўтирган карвонсарой эгаси ўша одамнинг отасидир», деди. Фақир бу хабарни эшитиб, ўша танишимга дарҳол хат битдим ва муҳрлаб, ҳузурига жўнатдим. Бирор соатдан сўнг ул биродар елиб-югурганча олдимга келди ва мени бу вазиятда кўриб, йиғлаганча оёғимга йиқилди ва карвонсаройни дўстимнинг унли овози тутди. Одамлар бу савдогарзоданинг ҳаракатларидан ҳайратга тушдилар. Бироздан сўнг фақирни ўз ҳолу жонимга қўймай, уйига олиб кетди ва меҳмондорчилик ишига киришди. Ҳа, донишмандлар тўғри айтишган экан, **байт:**

Ту неки мекун ва дар Дажла андоз,
Ки Эзид дар биёбонат диҳад боз.

(*Мазмуни:*
Сен яхшилик қилу Дажла дарёсига ташла,
Худо уни сенга саҳрода қайтариб беради).

Бир неча вақт шу шаҳарда истиқомат қилишимга тўғри келди. Чунки, бир неча кундан сўнг яна касалим хуруж қилди. Чорасизлик тўшагига қадалиб қолдим. Уч кун тилдан ҳам қолиб, азиз жонимдан умидимни уздим. Беш-олти кундан сўнг, хайрият, ҳазрати Яратгувчи эгам ғайбдан қайта ҳаёт бағишлади ва касалим анча тузалиб, ҳар куни ҳазрат Мусо Али Ризо зиёратига ҳам чиқадиган бўлиб қолдим. Бир куни , аблаҳ бир йўлдошим бўлиб, у ҳам менга қўшилганча зиёратга борди. Зиёрат расмини бажо айлагач, одатга кўра табаррук мақбара ичида ўтирдик. Қарасак, шиа аҳлидан иборат шаҳарнинг бир гуруҳ шоирлари ўтириб олиб, шеърхонлик қилишмоқда. Уларнинг шеърларини эшитиб ўтирарканмиз, тақдирни қаранг, ҳалиги йўлдошим ҳе йўқ, бе йўқ, уларга аралашиб, ўзича шеър билган киши бўлиб, ушбу **рубоий**ни ўқиди:

Самарқанд сайқали руйи замин аст,
Бухоро қуввати исломи дин аст.
Машҳадро гумбази сабзаш набошад,
Хаворижхонаи рўйи замин аст.
(*Мазмуни:*
Самарқанд ер юзининг сайқалидир,
Бухоро ислом динининг қувватидир.
Машҳаднинг яшил гумбази бўлмаса,
Бу ер хаворижий[489] *лар уйининг ўзгинаси).*

Шиалар бу сўзларни эшитган заҳоти барчаси ўтга тушган исириқдек сачраб ўрнидан туришди ва устимизга ёпирилиб келиб, гаранг ва гўл йўлдошимни ушлаб олганча, «ўқиган рубойингни яна бир бор қайтар-чи, бўлмаса ўлимингни бўйнингга олиб қўяқол», деб қисталанг қила бошлашди. Нодон шеригимнинг кўзи шундагина очилди, аммо, нима иш қилишини билмай қолди. Мен

[489] Ислом динини тан олмай, унга қарши пинҳоний курашган кишилар. Улар томонидан кўплаб ислом улуғлари террор қилинган.

унга қараб, **мисраъ:** Чун туро нест вуқуфе чи беҳ аз хомуши (Билмасанг, жим турганингдан яхшиси йўқ), дердим. Бечора ноилож яна ўша рубоийни ўқиди. Шиаларнинг баттар жаҳллари чиқиб, ташқарига судраб кетмоқчи бўлишди. Лекин бахтимизга улар орасидан бир каттароғи чиқиб, «сизлар тўхтаб туринг» деди-ю, менга қаради ва «сиз халқнинг Туркистон шоирлари бу шеърни янглиш ёдлаб олишган, аслида у манави тартибда битилган асардир ва уни бундай ўқиш лозим», дея дарҳол ушбу **рубоий**ни ўқиди:

Самарқанд сайқали рўи замин аст,
Бухоро бо жаҳаннам ҳамқарин аст.
Машҳад гумбазашро гар бубини,
Ки жаннатхонаи рўйи замин аст.
(*Мазмуни:*
Самарқанд ер юзининг сайқали,
Бухоро дўзахга яқин бир шаҳар.
Машҳаднинг гумбазини кўрсанг,
Ер юзининг жаннат уйидир аниқ).

Бу шоирлар каттакони шундай дея, бошқалардан кўра баттар қилиб шеригимни дуппослай кетди. Фақир нима қилишимни билмай, бошим қотиб қолди. **Мисраъ:** Маргро ки хабар кард, балоро ки нишон дод? (Ўлимни ким чақирди, балога ким бизни кўрсатди). Ноилож бўлиб, мен ҳам қўрққанимдан шиаларга қўшилганча, ўз йўлдошимни ура кетдим. Менинг қўрқаётганимни сезишмасин, деб улардан кўра қаттиқроқ мушт туширардим. Йўлдошим менинг бу ҳаракатимдан ҳайрон қолиб, менга қўрслик қилмоқчи бўлди. Мен эсам, «жим бўл, тентак, қилғиликни қилдинг, мен шундай йўл тутмасам сени деб ўлиб кетишим аниқ, ҳозирча шундан тузукроқ чорам йўқ» дедим. Аммо, менинг бу ҳийлам ҳам иш бермай бошлади, буни сезиб ва тайёқ ейишнинг олдини олиб, ҳамроҳимни шиалар тўдаси қўлига топширганча бир амаллаб шиаларнинг кўзини шамғалат қилиб, соғ-омон чиқиб олдим ва манзилим сари қочиб қолдим. Ётоғимга келиб, худога шукрлар қилдим, аммо, шеригимга нима бўлганидан хабарим йўқ эди. Шом намозидан сўнг шиалар уни ўлакса қилганча келтириб, бозор растасига ирғитиб кетибди. Бизнинг туркистонлик савдогарлардан бир гуруҳи карвонсаройдан чиқиб, олиб келишди. Қарасак, бечора қон ва тупроққа беланган. Ўзини билмайди, соғ жойи ҳам қолмабди. Бир неча соат-

дан сўнг ўзига келди ва мендан ўпкалай бошлади. Мен эса, **мисраъ:** Жойи гила нест, шукр бояд гуфтан (Гина қилишга ўрин йўқ, шукр этмоқ керак), дедим.

Бу кезларда ҳаво жуда қаттиқ совуқ бўлиб, Туркистон томон карвон юриш-юрмаслиги номаълум эди. Чорамиз бўлмагач, ноилождикдан бир неча кун савдогарлар билан маслаҳатлашиб, бир нечта туркманларга йўлдош бўлганча йўлга чиқишга қарор қилдик ва кўч-кўронни йиғиштириб, Машҳадни тарк этганча мақсад сари юзландик. Бир қанча йўлларни босиб ўтиб, Сарахс[490] вилоятига кириб келдик. Қадимда обод Сарахс шаҳри эндиликда жуда бир хароб аҳволдаги шаҳар эди. Йўлдошларимиз бу ерда уч кун қолишимизни айтишди. Шу орада фақир ҳазрат Луқмон Сарахсий қабрига бориб, эътикоф ўтирдим ва зуҳду таоат-ибодат билан машғул бўлиб, мадад ва кўмак тиладим. **Қитъа:**

Гуфт Луқмони Сарахси: к-эй Илоҳ,
Пирам ва саргаштаву гум карда роҳ.
Бандае к-ў пир шуд шодаш кунанд,
Пас хатташ бидиҳанду озодаш кунанд.
(*Мазмуни:*
Деди Луқмони Сарахсий: эй бизни яратган,
Қариман ва саргашта ҳам йўлин йўқотган.
Кексайган кишини айлагайлар ахир шод,
Қўлига эрк хатин тутқазиб, қилгайлар озод).

У ердан ҳам кўчиб, йўл сари отландик. Қўрқинчли саҳрода неча бир азоб-уқубатлар билан йўл юрганча, нечамиз ўлиб, қанчамиз чалажон бўлиб, уч кеча-кундуз деганда Тажан дарёси бўйига етдик. У ердан эса ҳавонинг шунча совуқлигига қарамай, неча бир қийинчилик билан йўл юриб, Маймана ва Андхўй[491] йўлига чиқиб олдик. Уч кундан сўнг Жайҳун дарёси қирғоғига етдик. Шаҳарлар онаси Балх карвони аҳли ҳам шу ерда қўш ташлган экан. Уларга қўшилиб Амуя дарёсидан кечиб ўтиб, уч кун ўша соҳилда йўл ҳордиғини чиқардик.

---

[490] Сарахс/ Серахс – Туркманистондаги Тажан дарёси водийсида жойлашган шаҳарча.

[491] Маймана ва Андхўй – Шимолий Афғонистондаги шаҳарлар.

Алқисса, мазкур манзилда йўлдошларимиздан биттаси бизга билдирмай карвондан ажралиб, Бухоро сари йўл солибди. Шаҳарга кириб боргач, вазирлик паноҳи Ҳаким *қўшбеги* уни ҳузурига чақиртириб, Эрон вилоятидаги вазиятни сўраб билмоқчи бўлибди. Суҳбат орасида ул киши менинг келаётганимни ҳам тилга олибди. Вазирлик паноҳи амир Насруллоҳ ҳузурига кириб, бу ҳақда амирга гапириб берибди ва амир ул кишини жаноб саййидлик паноҳи эшон Султонхон ҳузурига жўнатибди. Эшон жаноблари бу хабарни эшитган заҳоти ниҳоятда севиниб, барча қариндош ва хизматкорларга мени кутиб олишни буюрибдилар. **Байт:**

Марҳабо қосиди фаррухпай, покиза хисол,
Хайра мақдам ту бигў ёр кужо, роҳ кадом.

(*Мазмуни:*

Хуш келдинг қутлуғ қадам, пок тийнат чопар,
Қадамингга ҳасанот, айт, ёр қайда, йўли қайси?)

Ўша вақтда фақир карвон аҳли билан мақсад сари юзланган эканмиз. Карвоннинг секин юриши жонимга тегиб, икки савдогар билан бирга карвондан ажралганча шаҳар сари юзландик. Бир неча масофани босиб ўтгач, бир қудуққа етдик. Бу чексиз даштда биз тўрт нафар кишидан бошқа бироита жонли зот кўринмасди. Очиғи, жуда қўрқдик ва юрагимиз ваҳимадан сиқила бошлади. Ўзимизни бу каби туйғудан алаҳситиш учун овқат пиширириб емоққа тутиниб, шундан сўнг йўлга отланмоқчи бўлдик. Шунга кўра йўлдошларим таом тайёрлашга тушишди. Фақирнинг фикрига эса «умримда Бухоро шаҳрини кўрмаган бўлсам, бироита танишим ҳам йўқ бўлса, қаерга борарканман ёки тўппа-тўғри карвонсаройга туша қолсаммикин» каби ўйлар келиб турган маҳал бирдан узоқдан иккита отлиқ кўриниб қолди. Уларга кўзимиз тушгач, мана энди тамом, қароқчилар келишяпти деган гумонда жонимиздан умидимизни узиб, келиб-келиб шу ерга етганда ўларканмиз, деганча шунга рози бўлиб ўтирдик. Чунки, биз келишимиздан бурунроқ айни мана шу ерда қароқчилар бир нечта мусофирнинг мол-мулкини талаб, ўзларини ўлдиришган ва шу сабабли бу биз келган йўл бекилиб, бу ҳақда карвондагилардан сўрамай, карвондан ажралиб кела қолган ва бу сўзларни сўнг билган эдик. Алқисса, отлиқлар яқин келишди, бизнинг эса

қочадиган еримиз ҳам йўқ эди. Ноилож, тақдирга тан бериб, қароқчилар талашини кутиб ўтирган эдик, шунда улардан биттаси олдинроқ етиб келди ва ёнидаги тилло жабдуқли отни етаклаганча ўта савлат билан қудуқдан сув тортиб турган хизматкорим олдида тўхтаб, ниманидир сўради ва отдан тушди. Сўнг мен томонга юзланиб, шиддат билан югуриб келганча қўлимдан тутди ва йиғлаган кўйи қўлларимни ўпа кетди. Бироздан сўнг ҳовридан тушиб, «Эшон *шайхулислом* жаноблари дуо демоқдалар ва қадамларингизни интизорлик билан кутиб ўтирибдилар, олдингизга эса қариндош ва хизматкорлар чиқишган», деди. Фақир бу сўзларни ул кишидан эшитгач, ҳайратга тушдим ва «эшонингиз ким», деб сўрадим. У эса «Хўқанддан кўчиб, Бухорога келган саййидлик паноҳи Султонхон бўлади. Амир Насруллоҳ Бухоро *шайхулислом*лиги амалини у кишига берганлар. Ҳозир у кишидан обрўлироқ киши йўқ бу ерларда» деди. Бу гапларни эшитгач, йўқлик оламидан вужуд оламига яна қайта келгандек бўлдим. Шу гаплар устида турарканмиз, илгаридан менга таниш ва қадрдон бўлган хизматкорлар ҳам бирин-кетин кела бошлашди. Бироздан сўнг эшоннинг ўғли биродарим Саъдуллахон ҳам етиб келди. Бир-биримизни бағримизга босиб, тўйиб-тўйиб йиғлаганча қучоқлашиб кўришдик. Менга атаб тилло жабдуқли от ва олий сарупо олиб келишган экан. Аммо, фақирингиз кийимларга қўл ҳам текизмай, ўзимнинг қаландарлик либосимда келганлар билан кун ботган маҳал ул манзилдан отланиб, шаҳар сари юзландим. Алқисса, ўша оқшомиси жуда тез юрган кўйи тонг отмасдан бурун шаҳар яқинига келиб тушдик. Тонг оқаргач, у ердан отланиб, чошгоҳда Бухорога кириб келдик ва жаноб эшоннинг ҳовлисага тушдик.

Фақирнинг Бухоро шаҳрига келгани ва амир Насруллоҳни кўргани зикри

Эшон жаноблари амир Насруллоҳ олдига кетган эканлар. Уйда биродарим мавлоно Ҳозиқ бор экан. Бир-биримизни қучоқлаб, анча йиғлашдик ва ул биродар бу икки мисра **байт**ни такрор ўқирди:

Хуш омади ки хуш омадам аз омаданат,
Ҳазор жони кироми фидойи қадамат.

(*Мазмуни:*

Хуш келибсан, олқишим келганингдандир,
Минг азиз жон қадамингга фидо бўлсин).

Ўша аснода жаноб саййидлик паноҳи ҳам ташриф буюрдилар. Аларнинг кўзи менга тушгач, йиғлаб келиб, мени меҳр тўла бағрига босдилар. Эшоннинг уй ичини йиғи ва ҳис-ҳаяжон товушлари тўлдириб юборди ва эшон бундай туйғудан ўзини ҳеч тия олмас эди. Ниҳоят, ўзини зўрға босиб, фақирга тикилиб: – Ҳозир Сиз билан гаплашишга мажолим йўқ. Аслида эса бу янглиғ заҳматлар чекиб, дунёни кезган Сиз чарчагансиз. Мен бугун чексиз хурсандман ва ҳушимдан кетишимга бир бахя қолиб турибди, – деди эшон. Фақир рухсат тилаб, ўрнимдан турдим ва мен учун тайёрлаб қўйишган хонага кириб дам олдик. Хуфтон намозидан кейин жаноб эшон мавлоно Ҳозиқ билан бирга хонамга кириб келиб, гаплашиб ўтиришди. Сўнг эшон: – Амир Насруллоҳ биздан икки марта «Ҳакимхон келдими», дея сўради. Биз эса «ҳали йўқ», дедик. Энди уни эртага бориб кўришингиз лозим, – дедилар. Фақир: – Эй олий мартабали зот, худо ҳаққи, мени ўз ҳолимга қўйсангиз. Султонларни кўравериб, дилим кўп озор чеккан, шу сабабли бу каби ишлар сира кўнглимга сиғмайди, – дедим. Жаноб эшон бу янглиғ жавобимни эшитиб, жим бўлиб қолдилар. Ўша оқшомиси дам олдик. Эшон жаноблари эса амир Насруллоҳ ҳузурига бориб, қайтиб келдилар ва менга меҳрибонлик оҳангида: – Амирни кўрмасангиз бўлмайди, ҳозир яна бир бор «Ҳакимхон нега келиб, бизни кўрмайди», дея сўради. Биз ҳам Сизнинг кўнглингиздаги фикрга амал қилиб шундай дедик: «Ҳакимхон фалакнинг човгон таёғи зарбини кўп еган, шу сабабли ҳозир феъл-атвори жуда ўзгариб, бошқача одам бўлиб қолган. Султонлар билан суҳбатлашиш қобилиятига эга эмас. Сиздан шод бўлсин десангиз, яхшиси уни ўз ҳолига қўяйлик, чунончи демишлар, **байт:**

Подшоҳон ва гадоён ду гурўҳи ажабе,
Ки набуданд ва набошанд ба фармони касе.

(*Мазмуни:*

Подшоҳлар ва гадолар ажаб бир тоифа эрур,
Бировнинг буйруғига бўйин эгишмаган, эгишмайди ҳам).

Амир Насруллоҳ эса «биз аларни бир бор кўрмасдан ўз ҳолига қўйишимизнинг ҳеч имкони йўқ», демоқда. Ҳар ҳолда бир боринг, – дедилар жаноб эшон. Шундан сўнг фақир чор-ночор анчагина антиқа нарсалардан армуғон сифатида олиб, Арк сари йўналдим. Амир Насруллоҳ ҳузурига киргач, у билан қўл олишиб[492] кўришдим. Кўп шафқат ва марҳаматлар қилди. Анча вақт суҳбатлашгач, ҳузуридан рухсат олиб, уйга келдим.

Ўша кезларда жаноб қиблагоҳим Шаҳрисабздан Ўратепага кетганлар, Муҳаммадраҳим *девонбеги* эса ул зотни фарзанди Бобобек *додхоҳ* олдига қўйиб, мазкур ўғлига Ўратепани топширганча мен келишимдан беш кун олдин ўзи Бухорога келган, деб эшитгандим. Келганимдан хабар топиб, кетма-кет фақирга одам юбориб, олдига чақиртирди. Фақир таклифга биноан уйига яқинлашгач, кутиб олиб, анча иззат-икромлар билан ўз ўрнига ўтқазди. Ҳар тўғрида суҳбатлашиб ўтирдик. Кейин хонадагиларни чиқариб юбориб, иккаламиз қолдик. Сўнг менга қараб: – Бир йўлини қилиб «отамни олиб келаман», деб амирдан жавоб олинг. Бўлмаса Сизга жавоб бермайди, – деди. Муҳаммадраҳим *девонбеги* ҳузуридан чиққач, уйимга кетдим. Яна бир неча кун йўл азобларидан қутулиш учун мириқиб дам олдим. Ўша пайтларда Муҳаммадраҳим *девонбеги* амир Насруллоҳдан кетишга рухсат олди ва мен ҳам рухсат олиб, Муҳаммадраҳим *девонбеги* билан бирга Ўратепа сари юзландим. Бу қиссанинг давоми китобимизнинг Муҳаммадраҳим *девонбеги* қиссаси ва амир Насруллоҳ қисмида юқорида зикр қилинган эди ва бу воқеа 1243 йили шаъбон ойининг ўнинчисида/1828 йили 27 февралида рўй берган.

Сўз мағзини чақувчи билимдонлар кўнглидан бекитиқча қолмасинким, Муҳаммадалихон мода ҳукумати воқеаларини тугатмай туриб, ўз саргузаштимни бошлаб юборгандим. Энди икки тилли қалам Муҳаммадалихон моданинг беъмани ҳаёти ва тубан ишларига доир ўша қолиб кетган воқеалар тафсилотини тўла баён этиш ниятидадир, иншоаллоҳи таоло ва биллоҳит тавфиқ.
Байт:

Саъдиё, марди накўном намирад ҳаргиз,
Мурда он аст ки номаш ба накўи набаранд.

---

[492] Масофаҳа расмида.

(*Мазмуни:*
Эй Саъдий, яхши ном қолдирган ўлмас сира,
Номи яхшилик билан эсланмаган киши ўликдир).

Муҳаммадалихон моданинг ноиложликдан Ўратепа томон қўшин тортгани ва ул вилоятни туҳмат ва шилтоқ билан эгаллагани зикри

Муҳаммадалихон нафси амморага гирифтор бўлган маҳал мамлакат ишларини Ҳаққулининг қўлига топширди. Ўзи эса бутун қимматли умрини бўза ичмоқ ва доира чалмоқ билан ўтказа бошлади. Чунончи, қайси вилоятда – Кошғар, Бухоро, Шаҳрисабз каби ўлкаларда яхши каптар бўлса, йиғдириб келди ва унинг каптарни яхши кўриши шу даражага эдики, каптарларнинг уясини чиний товоқдан ясатиб, михини кумушдан, ҳар бир хонасини кошиндан қилдирган эди. Каптарларнинг оёғига тилло ва кумуш халқалар остириб қўйганди. Бир нечта жойда каптархонаси бор эди. Айтишларича, ҳар кун каптарларига қирқ манн вазндаги дон беришаркан. Шунингдек, чаладиган бир нечта дойраси бўлиб, шулардан тўққизтасини фақат ўзи чалиши учун махсус ясаттирган экан. Бу тўққизтасининг занжирлари олтиндан ва гавҳар тошлар билан безатилган, битта-иккитасининг занжири кумушдан экан. Ўша кезларда амирлар Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг Ўратепани ўғли Бобо *додхоҳ*га топшириб, ўзи Бухорога кетганини эшитишади. Биргаликда маслаҳат қилиб, «шоҳимизнинг ёмон одатлари бутун оламга ёйилди, агар бу ишда ғафлат қилиб ўтираверсак, юртимизга яна кўп фитналар йўл топиши турган гап», дея, ноилож, Ҳаққулига мурожаат қилишибди ва унга «бир иш қилиб ҳийла билан миримизни ҳарб юришига олиб чиқинг, бўлмаса сал ўтмай вилоятларда фитна ва исёнлар қўзғалиши аниқ, унда эса жуда кеч бўлиб, ҳеч йўл билан уларни бостириш имкони бўлмай қолади» дейишибди. Ҳаққули амирларнинг сўзини маъқуллаб, Муҳаммадалихонга воқеани батафсил гапириб берибди. Ул саҳройи дев эса жавобида «мени бундай ишларга аралаштирма, давлат ишларини сенга топширганман, ўзинг биласан, нима қилсанг қилавер» дебди. Ҳаққули қараса, иш битмайди. Аста-секин чиқиб, амирнинг кабутарлар ишига мутасадди бўлган Ҳожи Қаландар исмли надимига, «бир бало қилиб мирни йўлга сол, Ўратепа томонга қўшин тортсин, бўлма-

са, кўп ўтмай давлат ишига путур етади. Айниқса, қанчалар заҳмат билан вилоятлардан йиғиб келинган ўйинчи каптарлар бургут чангалига тушади», дебди. Ул каптарвоз қабул бармоғини кўзига қўйиб, Муҳаммадалихон мода олдига кириб, «эшитишимча, Ўратепадаги каптарларга ўхшаши бутун оламда йўқ эмиш. Улар учишга киришган маҳал боши осмонга тегар экан. Ўйин учун қанотини ёйган чоғи ҳеч бир раққоснинг сарвдек қадди уларга тенг кела олмас экан. Шундай ўйинчи каптарлар бўлса-ю, биз пинагимизни бузмай, тинчгина ётаверсак. Бу ахир каптарвознинг ор-номус ва ориятига қаттиқ тегмайдими?» **Мисраъ:** Имтиҳон кардем ҳоли ҳар касе маълум шуд (Текширдик ва ҳар кимнинг ҳоли маълум бўлди); Бу сўзларни эшитган Муҳаммадалихон мода ўрнидан туриб кетибди ва «ҳақ гапни айтаяпсан», дебди. Дарҳол Ҳаққулини чақириб, «лашкарни тўпла, Биз Ўратепа томонга отланмоқчимиз», дебди. Ҳаққули шодликдан рақс тушганча Муҳаммадалихон ҳузуридан чиқиб, амирларга «сизларга хушхабарлар бўлсинким, миримиз Ўратепа сари юриш қилмоқчилар», дебди. Бу гапдан барчалари хурсанд бўлиб, тайёргарлик ишига киришибдилар. Икки кундан сўнг Муҳаммадалихон мода Фарғона лашкари билан Ўратепа сари юзланибди. Уч манзилдан кейин Хўжанд шаҳрига кириб борибди. У ердан кўчиб, Қизили манзилига бориб тушибди. Амирлар билан маслаҳат қурибди. Улар, «ота-боболарингиз қандай боришган бўлса, Сиз ҳам шулар тартиби бўйича бораверинг», дейишибди. Амир эса «эшакнинг тепмаслиги ҳақиқатдан йироқ ва туянинг ҳаммомга бормоғи ақлдан узоқ. Мен билдирмасдан бораман, очиқдан-очиқ эмас». Амирлар қарашса, бу иши маъқул гап эмас, аммо, маъқуллашдан ўзга чоралари қолмабди. Амирнинг нияти мамлакатни босиб олмоқ эмас, балки, каптарларни қўлга киритмоқ бўлгани учун билдирмай боришни лозим топганди. Аср намозидан сўнг катта қўшин билан мақсад сари юзланди ва ўша оқшоми чунонам қоронғу ва зулмат макон бўлиб, Муҳаммадалихоннинг қаро бахтидан ҳам қорароқ ва қоронғуроқ эди. Анча йўл босиб ўтгач, тонг отмасдан бурун шаҳар яқинига етиб олишибди. Ҳар бир дарвозани олиш учун тайинланган *сардор*лар дарҳол билдирмасдан шаҳар ичига кириб, аҳолини ўлдириш ва талашга тушиб кетибди. Бу иш тушларига ҳам кирмаган халқ ноз уйқусида дам олиб ётишган эмасми, бирдан сакраб туриб, бош очиқ, оёқ яланг алфозда яланғоч кўчаларга отилиб чиқишибди ва ғаддор фалак-

нинг яна бир ўйин бошлагинини англашибди. Ҳар ким ўзини бир тарафга урибди. Ўша маҳал тонг ҳам ота бошлабди, Муғ аркидаги Бобобек эса бу даҳшатли воқеадан хабар топиб, ўтга тушган илондек тўлғанибди ва ўқу милтиқ отишга тушибди. Ўша маҳал жаноб қиблагоҳим ўша ерда эканлар, Фарғона лашкари эшон турган мавзени ўраб олибди ва бу хабар Муҳаммадалихон мода қулоғига етгач роса хурсанд бўлибди. Чунки, доимо қайси йўл билан ҳазрат субҳона ва таолонинг ғазабини чиқарсам экан ва қай тариқа пайғамбар *саллаллоҳи алайҳиссалом* айтганларига хилоф иш тутсам экан, деб юрарди. Бу муддао айни ул малъуннинг табъига мос тушиб, бу ҳадиси шарифда, расул алайҳиссалом авлодини дўст тутмоқ, наби алайҳиссаломни дўст тутмоқдир, расул алайҳиссалом авлодини душман билмоқ, наби алайҳиссаломни душман билмоқдир, дейилгани мазмунига кўра, дарҳол эшон жанобларини тағин юртдан чиқариб юбормоққа буйруқ берибди. Ул ҳайвон тийнат фармонига биноан бир нечта кишиси жаноб қиблагоҳимни ушлаб, Ўрус вилояти томон юзланишибди. Бу воқеанинг давоми юқорида ҳикоя қилинган эди.

Алқисса, Муҳаммадалихон мода Ўратепа вилоятини неча бир туҳмат ва шилтоқ билан ўз тасарруфига киритди. Бобобек ва Исҳоқ *девонбеги* уч кун Муғ аркида урушга машғул бўлдилар. Кейин Ҳаққули билан аҳду паймон қилиб, Муғ аркини бўшатиб чиқишди ва кўчи билан Жиззах сари юзланишди. Муҳаммадалихон мода ул вилоят ҳукуматини Шоҳи *парвоначи*га берди ва ўзи Ўратепа вилоятининг барча каптарларини йиғиштириб, ўз каптархонаси сари равона бўлди. Бир неча масофа йўл босиб, Хўқандга кириб борди ва бундан сўнг ҳеч бир ерга от сурмайман, дея онт ичди. Ҳали-ку, вилоят фатҳ бўлди, агар енгилса нима қиларди, билмадим. Бир неча вақт ҳеч тўхтовсиз равишда ўйин-кулги ва созу суҳбат билан машғул бўлди. Шундан анча вақт ўтгач, Шаҳрисабздан саййидлик паноҳи Жаҳонгирхожанинг катта акаси Юсуфхожа Хўқандга ташриф буюрди. Муҳаммадалихон мода эшонга мол-дунёси юзасидан қадрдонлик кўрсатиб, муносиб уйга туширди. Бир неча кундан сўнг жаноб саййидлик паноҳи ғазовот сўзини ўртага ташлади. Хўқанд амирлари ҳам эшон билан ҳамфикр бўлиб, буни Муҳаммадалихон модага билдирдилар. Ғазовот сўзини эшитган ҳамоно дарғазаб бўлди ва «биринчи гал ғазовот-ғазовот дея нима иш қилдингизки, энди яна шуни такрорламоқдасиз», – деб ўшқирди. Амирлар унинг

ғазовот урушига розилик бермаслигини англашди. Ноилож тилини тийишиб, жим бўлиб қолишди. Шу орада ўртадан Ҳаққули қўпиб туриб, «жаноб саййидлик паноҳи Муҳаммадюсуфхожа, иншоаллоҳ, агар бу сафар Кошғар вилояти эгалланса, укамдан ва кофирлардан қолган хазиналарнинг барчасини Муҳаммадалихонга бағишлайман, дея ваъда бердилар», деди. **Рубоий:**

Чун гул ба чаман доман пури зар бинамуд,
Булбул ба ҳазор савту достонаш биситуд.
Ва онгаҳ ки ба бод рафт баргияш ки буд,
Кас номи гул аз забони булбул нашунуд.

(*Мазмуни:*
Чаманда гул этагин тиллога тўлдириб кўрсатгач,
Булбул минг бир товуш ва достон ила мақтади уни.
Шамол гулнинг бор баргларин тўкиб-совургач,
Ҳеч ким булбул оғзидан гул деган сўзни эшитмади).

Ул нопок бу сўзларни Ҳаққули тилидан эшитгач, шодликка тўлиб, хохолаб кулганча дарҳол Ҳаққулини амир лашкар қилиб, Фарғонанинг барча лашкарини Кошғар тарафга юборди.

Хўқанд амирларининг Кошғар сари қўшин тортгани зикри

Уч кундан сўнг Муҳаммадшариф *қўшбеги*, Лашкар *қўшбеги*, Ҳаққули *девонбеги* каби саркардалар ва Хўқанднинг бошқа амирлари Муҳаммадюсуфхожа билан бирга сон-саноқсиз қўшинни ёнига солиб, мақсад сари юзландилар. Фалакнинг Катта айиқ юлдузигача бошини етказиб турган баланд тоғлардан ошиб, неча бир азобу уқубатда йўл босганча, анча масофаларни ортда қолдиришди ва ниҳоят Кошғар вилоятига етиб боришди. Дарҳол Кошғар вилоятини назорат остига олиб, эртасига Гулбоғ қалъасини узук қоши каби ўраб, қамал ва уруш ишларини бошлаб юборишди. Шу зайл кунлар ўтиб, қамал муддати уч ойга чўзилди. Ҳеч бир тадбир билан Гулбоғ қалъасини эгаллаш муяссар бўлавермади. Ноилож бир неча минг халқни кўчириб, эгик бош билан Хўқандга қайтиб кетишди. Ўша вақтда Муҳаммадалихон мода қулоғига, амирлик паноҳи Муҳаммадраҳимхон *девонбеги* ва Исҳоқ *девонбеги* Шаҳрисабздан ўн саккиз минг киши билан

келиб, Ўратепага киришган экан, орада жанг бўлиб, ҳоким Шоҳи *парвоначи* Исҳоқ *девонбеги*дан бошқа ҳаммасини ўлдирибди, Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг калласини кесиб, Исҳоқ *девонбеги* билан бирга юбортирган экан, мана етиб келди, деган хабар эшитилди. **Байт:**

Агар сад сол мони, дар яке рӯз,
Бибояд рафт аз ин кохи дилафрӯз.
(*Мазмуни:*
Юз йил яшасанг ҳам бир куни келиб,
Кетгуси сансен бу ажиб саройдан).

Бу хабарни эшитган Муҳаммадалихон мода юраги қинидан чиққудек севинибди ва шодликлар қилиб, Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг бошини дорга осишга, Исҳоқ *девонбеги*ни эса қамоққа ташлашга буйруқ берибди. Ўша маҳалда Фарғона қўшинидагилар неча бир кулфат чеккан ва аянчли бир алфозда Хўқанд вилоятига кириб келиб, ҳар ким йўл азобларидан қутулиб, дам олишга шошилибди.

Муҳаммадалихон моданинг биродари Султон Маҳмудхонни ватандан қувиб, Шаҳрисабз томонга сургун қилгани зикри

Бир неча вақт шу зайл ўтгач, ўшанда 1245/1829-30 йил бўлиб, Муҳаммадалихон мода қараса, биродарим кўзлар нури Султон Маҳмудхоннинг пешонасида салтанат юргизиш аломати порлаб турибди. Ул нопок шу сабабли иймон вожибларидан бири бўлмиш қариндошлик риштасини узганча ул олий мартабали зотнинг туғилган ватанида ўсишини истамай, бир неча бузуқилар билан тил бириктириб, ул нури чашмийни неча бир хорлик билан онаси ёнидан чиқариб олди ва Шаҳрисабз томонга сургун қилди. Ул азиз бу каби ҳалокат жаридан неча бир қўрқув ва ҳадик билан қутулиб чиқиб, Бухоро йўли орқали Шаҳрисабзга келиб, турғун яшаб қолди.

Азиз ўқувчига маълум бўлсинким, ўша айёмда саййидлик паноҳи Маҳмудхоннинг бир чиройли хотини бор эди. Саййидлик паноҳининг вафотидан сўнг амир Умархон унга ошиқ бўлиб, ўз никоҳига киритган эди ва амир Умархоннинг тўртта хос хотини-

дан бири ўша аёл эди. Амир Умархон вафотидан сўнг Муҳаммадалихон мода ўгай онаси Хонпошшо билан яширинча ўйнашлик қилишдан ташқари гўзалликда мислсиз ўша аёлга ҳам тегажоқлик қилиб, илашгани-илашган ва Умархон ўлгач, ўйнаш хотин ўрнида ҳарамида олиб қолган эди. Бир куни ўша ҳар икки она-хотин лаънати эр-фарзанд билан бирга бўза ичиб ўтиришади. Бу аёллар бир-бирига иккинчи марта кундош бўлиб қолганлари учун озгина гап устида ёқалашиб, ораларида кўйлак йиртиш уруши рўй беради. Муҳаммадалихон мода Хонпошшонинг ёнини олиб, ул зоҳирий мазлумани неча бир хорликка дучор этиб, шафқатсиз қилич билан бошини танасидан жудо қилади. Буларгина эмас, Муҳаммадалихон мода яратгувчи Холиқ ва халқ наздида таъқиқ ва ҳаром қилинган ҳар бир ишни ўзича ҳалол билиб, ярамас қилиқларни кундалик одати қилиб олди. Унинг замонасида маълум ва машҳур бўлган ана шу каби тубан ишлардан бири қуйидаги манфур воқеа ҳисобланади: амир биттаси Хушҳол *додхоҳ* ва яна бири Ошула лақабли Бибинор номли қўйган иккита фоҳиша қўлига Фарғона мамлакати устидан тўла инон-ихтиёрни шу даража топшириб қўйган эдики, ул малъунлардан ҳар бири неча бир дабдаба билан мусулмонлар уйига боришар ва ҳаё пардаси ортида ўтирган хоҳ аёл, хоҳ бокира қиз бўлсин, агар ул икки уятсиз сатангнинг кўзига яхши кўринса, сочларидан судраб саройга олиб кетишарди, мабодо, ул икки динсиз кофирнинг номуборак табъига мос тушмаса, саройга олиб кетмаслиги эвазига пул олар, яъни пора ундирар эдилар. Мусулмонлар эса ўз номуслари учун улар нима дейишса, ўзида йўқ хурсанд бўлганча, тилло пуллар беришарди. Сал вақт ичида ул икки нопок номуслмон шу даражада бойиб кетишдики, ул икки лаънатининг бойлиги ва кирим-тутум, ҳашамат-дастгоҳи каби чексиз обрў-эътибор Фарғонанинг ҳеч бир амирида йўқ эди. Ул халқнинг туз-намаки кўр қилгур икки нобакор мусулмонларнинг хотинлари ва қизларини ўз уйларига йиғиб келтирар, сўнг ҳаммасини Муҳаммадалихон мода ҳузурига кўрикдан ўтказиш учун олиб боришарди. Ул малъун эса ўзи ёқтирган бир нечтасини ҳузурида сақлар ва бир нечтасини ўша икки фоҳишанинг уйига жўнатарди. Улар эса амир топшириғи билан танланган мазкур хотин-қизларни элтиб, ҳар бирига ўйин ва ашулачиликдан таълим беришарди. Чунки бу раққоса ва ашулачи-ҳофизалар амирнинг саройдаги кўнгилхушлиги ва ўйин-кулги, созу суҳбат ўтиришлари учун керак эди. Шу-

нингдек, ул икки баттол мусулмонларнинг ор-номусли ҳисобланган хотин-қизларини уйларига олиб бориб, бир нечтасини фоҳишалар қаторига тиқишар, қолганларидан пул олиб, уйларига жўнатишарди. Ҳар ой ва йил бўйи бу икки лаънатининг иши фақат шу эди. **Байт:**

Сабр кун эй шиша бар санги жафойи муҳтасиб,
Гардани ин душмани ишрат Худо хоҳад шикаст.
(*Мазмуни:*
Муҳтасиб тошининг жафосига чида, эй шиша,
Худо хоҳласа, бу ишрат душманин бўйни сингуси).

Ўша кезларда шунча кўнгилхушликлар етмаганидек, Муҳаммадалихон моданинг ишқи қимор ўйинига ҳам тушиб қолди. Қайси вилоятда донг таратган қиморбоз бўлса топтириб келиб, ҳар кечаси қимор ўйнаш билан машғул бўлди. Эл орасида отнинг қашқаси каби маълум бўлган бир нечта ҳароми ўғрилар билан ҳам тил бириктирди. Инсон учун энг ёмон хислатлардан саналган бу сингари ярамас қилиқларни ўзи учун энг фахру-эътиборли ишлардан деб билди ва кеча-ю, кундуз бу қилиқларини канда қилмади. Ул нопок уятсизларнинг эса мусоҳибат-улфатчилик бодаси алдов-ҳийланинг шаҳватзори билан қоришган, ул идроксиз айёр пешаларнинг ўтириб-туриш ва ўйин-кулгуси ранги таъмагирлик ва зараркунандалик оташи билан қайнаб-пишган эди. Ул нопоклар билан ошнолик ҳидидан вафодорлик билан ҳеч бир дастурхонга фойда таровоти етмаган ва бу мухолифат суҳбати тилидан на катта ва на кичикка яхши бир сўз етган. Хуллаки калом, ҳаммаси бир бўлганча кеча-кундуз тешадек ифлос нафс қўлида иш кўрсатиб, минглаб аҳолининг тинчлиги ва роҳати бузилишига томошабин бўлишган. Талафот кўрсатишда жаҳду жадал билан уриниш чилчироқини ёқишган ва била-туриб, хирман донларини завол оташи билан ёндиришган. Алҳақ, сал вақт ичида эса буларнинг экин майдонлари гуркираб-яшнаган. Демак, шундай экан, билмоқ лозимки, ҳеч бир подшоҳ ва ҳоким ҳеч қачон бу номувофиқ шайтон хислати лаънатилар қайиғига минмаслиги керак. Токим, ўзининг ор-номус ва эътибор-эҳтироми асбобини Муҳаммадалихон модага ўхшаб дунё ва охират зарарига айлантирмасин, фано ва завол Қулзуми гирдоби тўфонини кўрмасин. Оқибат-охир ишим чаппасига кетмасин, деса, ҳеч

бир ҳоким ўз атрофига хушомадгўй ва асли носоз, пасткаш кишиларни тўпламасин. Акс ҳолда Муҳаммадалихонга ўхшаб, ўз қилмишига яраша жазосини тортиши турган гап.

Хулласи калом, Фарғонадаги барча амирлар ва фуқаро хоннинг бу ярамас ишларидан ўт манқалидан куйган исириқдек куйиб юрсалар ҳам ҳеч бир тадбир билан бунга чек қўя олмадилар. Иш ўз меъёридан ошди. Ниҳоят, ҳаммаси Ҳаққулига мурожаат қилиб, «бу ишнинг бир чорасини қилишинг керак, бўлмаса мамлакат ишлари издан чиқиб, давлатга путур етади», дейишди. Ҳаққули уларнинг гапини қабул қулоғи билан эшитди ва давлатхоҳлик ва мусулмонлик юзасидан Муҳаммадалихон ҳузурига кириб, воқеа суратини баён қилди. Ул нобакорнинг дилини бузуқчиликнинг жуда кучли занги босганидан ҳеч бир сайқал билан жилолантириб бўлмас ва бу занглаган дилда ҳеч бир нарса акс этмасди. Шу сабабли ул яхши хислатли амирнинг сўзига қулоқ осмади ва ғафлат уйқусидан уйғонмади. Бир неча кундан сўнг давлатнинг ул самимий тарафдори яна ўша сўзни қайтарди. Муҳаммадалихон мода қараса, ул амирлик паноҳи насиҳат қилишни қўймаяпти. Бунга чидай олмай, бир умр жонини Муҳаммадалихон мода учун фидо қилиб келган ва қанча-қанча шаҳарларни шамшири зарби билан фатҳ этган жангчилар паноҳини неча бир хорлик ва зорлик билан зулм ханжари воситасида бошини танасидан жудо қилиб, ул жангчилар *сардор*ини шаҳидлик даражасига етказди. Бу даҳшатли хабар бутун шаҳар бўйлаб тарқалгач, хосу авом ул бечора мазлум ҳасратида оловга тушган қилдек жизғанак бўлиб тобландилар. Ишларни ўнгловчи чорасоз даргоҳидан чора изладилар. Аммо, ҳеч бир равишда дуолари ўқи ижобат нишонига тегавермади. Афтидан, ул чорасоз ҳазратнинг битта номи «ҳалим» бўлгани туфайли Аллоҳи таоло ўз хислатига хос сўзнинг луғавий ҳикмати тақозосича ўзининг қаттиққўллигини синов учун яна бироз муддат кечиктиришини ғофил бандаларига намоён этмоқчи бўлди. Шунинг учун ул абадий лаънатини бир неча вақт ўз ҳолига қўйди. Ул золим эса буни англамасдан ярамас қилиқларини икки баробар оширди ва зулм тандирини бераҳмлик ва шафқатсизлик хашаги билан қиздирди, жонни куйдирувчи гармсели балоси бахтсиз зоти учқуни билан хос ва авом халқнинг ҳаёт даласидаги ҳўлу-қуруқни баробар ёндирди. Шу жумладан биттаси: амир Умархоннинг Баҳодирхожа исмли *дастурхончи*си бўлиб, унинг хотини Муҳаммадалихон модани кўкрагидан сут бериб боққан онаси эди,

яъни, Муҳаммадалихон мода *дастурхончи*нинг фарзандлари билан кўкалтош бўлиб, шу сабабли Баҳодирхожани ота деб чақирарди. Ана ўша заифа ҳусну жамолда тенгсиз аёл эди. Муҳаммадалихон мода инсоф-диёнат деган нарсани бутунлай йиғиштириб қўйиб, кўкрагидан сут эмган онаси томон шаҳват қўлини чўзди ва яширинча ниятини ҳосил қилиб юрди. Бу пайтларда мамлакатнинг барча ишлари Баҳодирхожага тааллуқ топиб, ҳатто, Муҳаммадалихон моданинг муҳри ҳам унинг қўлида эди. Баҳодирхожа вақти келиб бу сирдан воқиф бўлди ва бу тубан ишнинг олдини олиш учун қанчалик уринмасин, фойдаси бўлмади. Ноилож, аянчли бир алфозда молу мулк, аҳлу аёл ва бола-чақадан кўнглини узиб, неча бир дард-ҳасратда одамлар орасида туришдан ор-номус қилганча қочишга қарор қилди ва Бухоро сари юзланди. Бир неча масофани босиб ўтгач, амир Насруллоҳ олдига келди ва у ердан байтуллоҳ зиёрати сари йўлга тушди. Ҳаждан қайтишда Хоразм вилоятига етгач, ҳақнинг «иржаи»[493], яъни ҳузуримга қайт деган чақириғига «лаббайка» деб жавоб берди. Алқисса, Муҳаммадалихон мода ўзининг сут эмизиб, онаси ўрнига ўтган бева аёлни ҳам ўз никоҳига киритди. Ўйин-кулги ва маишатбозликни эса яна ҳам баттар оширди. Унинг бу каби ҳаёт тарзи олам ўлкалари бўйлаб ёйилди.

Мисраъ: То қиёмат бод лаънат бар сари қабри лаъин (Қиёматгача шайтоннинг қабрига лаънат ёғилсин); Ён-атрофдаги давлат эгалари Муҳаммадалихон мода ҳукуматини қулатиш мақсадида унинг вилоятига кўз тика бошладилар. Шу жумладан, амакиси амир Олимхоннинг бир неча йиллардан бери Шаҳрисабзда ўтирган катта ўғли Оталиқхон бўлиб, дарҳол Ҳисор йўли орқали Қоратегин вилоятига бориб, пайт пойлаб ўтирди. Бу хабарни Муҳаммадалихон мода эшитиб, Муҳаммадшариф *қўшбеги*ни *сардор* қилиб, Фарғонанинг бутун лашкари билан Қоратегин томонга юборди.

Хўқанд амирларининг Қоратегин томон қўшин тортгани ва ул диёрни эгаллагани зикри

Хўқанд амирлари ўз миридан рухсат олгач, мақсад сари йўналдилар. Кўҳистоннинг тошли сўқмоқ йўлларидан юриб, неча бир манзилларни босиб ўтгач, ул вилоятга етишдилар. Давлат ғурури

---

[493] Қуръони карим, 89:27 – 28.

билан маст шоҳзодаларнинг эса Хўқанд томонидан бундай юриш амалга ошиши борасидаги гаплар ҳақиқатдан узоқ ажойиб-ғаройиб иш бўлиб кўринарди. Шунинг учун, кимки Хўқанд қўшини босиб келмоқда, деса, дарҳол бошини олишарди. **Маснавий:**

Макун такия бар ганжу тегу сипоҳ,
Зи фарзонагон рою-тадбир хоҳ.
Шавад ройи некў туро дастгир,
Ба жойе ки зоеъ бувад тегу тир.
(*Мазмуни:*
Суянма сен хазина, қиличу қўшинга,
Оқиллардан маслаҳату тадбир сўра.
Яхши фикр қўллар сени ҳар дам,
Қиличу ўқингни қилмасдан зое).

Фарғона лашкари бостириб келгандагина, уларнинг каттаси бўлмиш Дарвоз вилояти шоҳи Султон Маҳмуд Хўқанд лашкари келгани аниқлигига ишонди. Ноилож, Дарвоз ва Қоратегиннинг барча лашкарини тўплаб, душман олдига уруш қилгани чиқди. Шундан икки кун бурун Оталиқхонга рухсат берган ва Оталиқхон Кўлоб ва Ҳисор йўли билан Бухорога кетганди. Бу айёмда сана 1250/1834-35 йил бўлиб, амир Насруллоҳ Шаҳрисабз устидан қайтиб, Қарши шаҳрига қўш ташлаган эди. Мазкур амирлик паноҳи Оталиқхон келиб, Нахшаб шаҳрида амир Насруллоҳ билан учрашди. Ўшанда камина амир Насруллоҳ билан бирга эдим. Биргаликда Бухоро сари юзландик.

Алқисса, Кўҳистон шоҳзодалари ҳаммаси бир ерга йиғилиб, эртаси куни Ҳойит[494] ва Сарипул[495] мавзесида уруш қиладиган бўлишди. Хўқандлик амирлар булар орасида амирлик паноҳи Оталиқхон йўқлиги ва унинг кетиб қолганини эшитиб, улар ҳам белларини юз жойидан боғлаб, урушга тайёр турдилар. Эртасига ҳар икки лашкар денгизи бир-бири рўпарасида саф тизилиб, жанг занжирларини ҳаракатга келтирганча бир-бирларига ёпиша кетишди. Ўлим бозори шу даражада қизидики, кекса-ю, ёшни қазову қадар бир хил нархда баҳоларди. Қасоскор баҳодирлар қонидан жанг майдо-

[494] Ҳойит – Тожикистондаги Ғарм туманининг маркази.
[495] Сари пул – Ҳойит қишлоғи яқинидаги жой номи.

ни лаъл тусига кирди. Анча олишувдан сўнг зафар насими Фарғона лашкари томонидан эсди. Кўҳистон қўшини қочиш сари тутинди. Султон Маҳмуд бир нечта кишиси билан неча бир азоб-машаққатда ул бало гирдобидан нажот топиб, Дарвоз йўли билан қочиб қолди. Шу урушда қатнашган бошқа шоҳзодалар ҳам ҳар тарафга тарқаб кетдилар. Фарғона қўшини аскарлари қанча кишини ўлдириб, қанчасини асир олдилар ва Қоратегиннинг барча қалъаларини қўл остига киритдилар ва ул вилоят ҳукуматини Муҳаммадқули *парвоначи*га топшириб, ўзлари Хўқанд томон қайтдилар. Бир неча манзилларни босиб ўтиб, манзил-мақсадга етдилар ва йўл чарчоқларини ёзиб, ҳордиқ чиқардилар. Муҳаммадалихон мода бу ғалабани катта ютуқ ҳисоблаб, ўз шахсидан фахрланганча қиморбоз ва каптарбозларига «Одамлар билмасдан мени кўнгил очар ишларни қилмасликка ундаб, бу номуносиб қилиқ, дейдилар. Аслида мен ўзим бир неча бор синаб кўрдим – қачон рўза тутиш, намоз ўқиш сингари савоб ишларни қилсам, қайтанга, ўшанча ишим ўнгидан келмай, чаппасига кетади. Қанча гуноҳ ишга қўл урсам, шунча кўпроқ ишим ривож топади», деган экан. Ахир, бундай худобехабар мальун тез орада бу каби тараққий топган ишининг остин-устун бўлиб кетишини қайдан ҳам биларди. Нодонлик юзасидан ҳамиша фисқу фужур билан аммора нафсга итоат ва эътиқод узангисида чопди, парҳезкорлик ва тўғрилик йўлидан четга чиқди, ҳар бир лаҳзасини қўлидан келганча зулм ва хатокорликнинг нотекис дашти тошлоғида ўтказди. Ҳеч қачон солиҳа амалларнинг саодат обод ўлкасидан ўтмади, имкон дастурхонидаги барча маслаҳат ошини исён луқмаси ўрнида гумон қилди, юксалиш ҳавасининг қўлини эзгу мақсадлар дастурхони сари чўзмади.

Фарғона мамлакати ишлари Азимжонбой қўлида пайти бу худони танийдиган ва бировнинг ҳаққини емайдиган одам Муҳаммадалихон мода тарафдори сифатида қўлидан келганча давлат тараққиёти учун тиришқоқлик кўрсатаркан, у ҳам наби *алайҳиссалом* динига путур етаётганини англаб, мусулмонлик ва давлатхоҳлик юзасидан қайта-қайта Муҳаммадалихон модани ярамас қилиқлардан тийинишга ундади. Қаранг, бу кишининг гаплари ҳам ул Аҳриман дев[496] нинг мизожига ёқмади ва Азимжон-

[496] Икки худолик асосига қурилган зардўштийликда олам яхшилик (Аҳурамазда) худоси ва ёвузлик (Аҳриман) деви томонидан бошқарилиши айтилади.

бой каби инсофли кишига ғазабини сочди ва бор мол-мулкини мусодара қилиб, бировнинг ҳаққини ўзига ўзлаштирди. Бу ҳам камлик қилгандай, бечорани энг қаттиқ азобларга дучор қилганча кишанга солиб қўйди. Анча вақтдан сўнг эса Тошканд томонга юбортириб, ул мазлум бечорани неча бор хорлик-зорлик билан аянчли тарзда шаҳидлик даражасига етказди.

Ўша кезларда Муҳаммадқулибекни Қоратегин ҳукуматини бошқариш мансабидан бўшатиб, ўрнига Мирзо Раҳим *парвоначи*ни юборди. Ул амирлик паноҳи бир неча вақт Кўҳистон вилоятида ҳукмронлик қилди. Сўнг вафот этди. Бу хабарни эшитган Муҳаммадалихон мода Шоҳи *парвоначи*ни Ўратепа ҳокимлигидан бўшатиб, унга Қоратегин бошқарувини берди. Ул амирлик паноҳи Қортегинга бориб, ҳукумат ноғорасини чалди. Унинг ўрнига Ўратепа ҳокимлигига эса ўзининг хазиначиси Каримқули *додхоҳ*ни тайинлади. Шу билан яна айшу ишратини давом эттиришга киришди. Ўшанда Муҳаммадалихон модага Шоҳи *парвоначи*дан хабарчи келиб, Кўлобдан жуда кўп сонли қўшин келгани ва Қоратегинга тааллуқли ерларга ҳужум уюштиргани, агар Хўқанддан ўз вақтида қўшин юборилмаса, вилоятга зарар етажагини айтди. Муҳаммадалихон мода бу ишни Муҳаммадшариф *қўшбеги*га ҳавола қилди ва ўзи қимор ўйнаш билан банд бўлди. Амирлар, бу иш пайсалга солинса оқибати чатоқ бўлиши ва мирга умид кўзини тикишдан эса мушкул тугун мутлақо ечилмаслигини билишиб, ноилож, ўзлари билганча қўшин тортиб кетишди.

Хўқанд умаросининг Куҳистон вилоятига қўшин тортгани зикри

Муҳаммадалихон моданинг амирлари кўп сонли қўшин билан Кўҳистон мамлакати сари юзлангач, неча бир қийинчилик билан бир қанча масофа йўл босиб, ул вилоятга етдилар. Шоҳи *парвоначи* билан биргаликда Дарвоз йўлидан кетишди. Бу хабар Куҳистоннинг барча вилоятларига тарқалгач, шаҳар ҳокимлари Фарғона лашкаридан қўрқиб, қалтираб-қақшашга тушдилар. Кўлобнинг ҳокими Довулбийнинг ўғли ибн Каттабий бўлиб, ўзини ёмон қилиқлардан тия билмаслик ва уят-шармсизликда Муҳаммадалихон модани ўз шогирдлари қаторида кўрувчи бу одамнинг ҳусну-жамолда тенгсиз бир қизи бор эди. У ўзидан

қўрққанидан ўша қизини Муҳаммадали модага туҳфа қиладиган бўлиб, тобелик изҳор этди. Ҳеч бир ҳукмдорга бўйин эгмайдиган Дарвоз ҳокими ўзидан қўрқиб, у ҳам кўплаб туҳфа ва ҳадялар билан Хўқанд амирларини кутиб олди ва Хўқандга тобелигини билдирди. Хўқандлик амирлар ўз дилларидаги муддаонинг бир неча баробар кўп даражада ечилганини кўриб, ҳокимларнинг ҳар бирини ўз ўрнида қолдириб, Каттабийнинг қизини олганча ва Дарвоз ҳокими Султон Маҳмудни ўзларига қўшган кўйи Хўқанд сари юзланиб, йўл юришга тушдилар. Йўл асносида ногаҳоний ажал қўли Султон Маҳмудхоннинг ёқасидан олиб, олдинга юришга қўймади ва ул ҳоким бу мағрурлик уяси бўлмиш тупроқ маскандан этагини йиғиштириб, охират уйи сари юзланди. Фарғона лашкари эса манзил ва масканларни орқада қолдирганча Хўқандга етиб олиб, Муҳаммадалихон модага кўруниш бердилар. Муҳаммадалихон мода бу ғалабани ўзининг касофат ишлари шарофатидан билиб, шодмон бўлиб, қувончдан терисига сиғмади. Аммо, билмасдики шам ўчаётган маҳал яна ҳам равшанроқ ёнади. **Мисраъ:** Шамъи ман дар вақти мурдан хона равшан мекунад (Менинг шамим ўчаётганда хонани кучлироқ ёритади).

Навбатдаги гапим қисқаси шуким, Ҳиндистондаги Лоҳур[497] дарёси қирғоқларида бир хил ўт бўлиб, уни «саловоти шариф ошиғи» дейишади. Чунки бу ўт-ўлан саловоти шариф қироат қилинганда нечукдир ҳаракатга келади. Шунинг учун ҳиндистонлик лўттибоз фирибгарлар ул гиёҳларни олиб, ҳазрат наби алайҳиссаломнинг муборак соч толаси, яъни муйи муборак, дея мусулмон халқни алдаб, пул ундирадилар. Шайхча номли ана шундай бир аблаҳ фирибгар шайх бўлиб, у ҳам ҳиндистонлик касбдошларига ўхшаб, ўша гиёҳдан келтириб, қараса, бу дунёда Муҳаммадалихон модадан аблаҳроқ киши йўқ, бинобарин, ҳалигини Муҳаммадалихон модага сотиб, эвазига катта пул ундиради. Муҳаммадалихон мода эса ул қалбаки тола, яъни, аслида толасимон ўт-алафни олиб, амир Умархон қасрига илиб қўйиб, зиёратгоҳга айлантиради. Анча вақт саҳройи халқ бу ўтни зиёрат қилиб юришади. Анчадан сўнг ул гиёҳни у ердан олиб, Коратепа мавзесига элтиб, ўша ерга қўйишади ва шу жиҳатдан маз-

[497] Лоҳур ҳозир Покистонда жойлашган шаҳар номи.

кур мавзе «Мўйи муборак» номи билан шуҳрат қозонди. Жуда кўп халқ отлиқ ва пиёда шу мавзега эниб келиб, бу халқ оқимининг кети узилмай, шу ерда тўпланганча зиёрат амалларини бажариб юрдилар. Бу гапдан сўнг бошқалар ҳам гумроҳлик йўлига кириб, Фарғона ўлкасининг барча мамлакатларидан қаерда қўтас деб аталувчи даштда ўсувчи «сигир қуйруғи» бўлса, келтириб, ўша ерга туғ қилиб тика бошлашди. Мазкур мавзега тўрт минг ана шундай туғни худди дарахт каби қилиб ўтқазган эдилар. Ўша кезларда яна бир инсофсиз ҳожи Марғинон шаҳрида худди ўшандай дастгоҳ тузиб, содда халқни алдаб юрди. Шундан сўнг Азимжонбойнинг уйида ҳам бир «мўйи муборак» пайдо бўлиб қолди. Фарғонанинг энг содда инсонлар бўлмиш бечора халқи ул доғули ҳожилар сўзига ишониб, мазкур ўт-ўланларни ҳазрат хайрул-башарнинг муборак соч толаси билиб, зоҳирий бидъат пайдо қилиб, Муҳаммадалихон мода даврида бир неча вақт залолат ботқоғига ботиб юрдилар. Пайғамбаримиз алайҳиссалом айтадилар ки: «Инсонлар ўз подшоҳларининг динидадирлар»; Чунончи хабарда келмишким, наби алайҳиссалом дейди: «Ҳар бир янги пайдо бўлган нарса бидъатдир, ҳар бир бидъат залолатдир ва ҳар бир адашувчи дўзахдадир» (Шаъбийнинг «Кифоя» асаридан).

Мўминларнинг онаси Оиша р.а ривоят қилиб айтадиларки, Пайғамбар (а.с) шундай дедилар: «Кимки, бизнинг динимизда диндан бўлмаган нарсани пайдо қилса, у (нарса) рад қилингандир». (Бухорий ва Муслим ривояти).

Муслимнинг ривоятида: «Кимки, динимизда бўлмаган амални қилса, у (амал) рад қилингандир», дейилган.

Фақир бутун дунёни кезиб, Маккаи муаззама ва Мадинаи мунаввара да шарифлар билан улфат бўлдим, Миср, Шом ва бошқа ўлкаларда «онҳазрат *саллаллоҳи алайҳи васалламнинг* муборак соч толаси оламнинг фалон ерида сақланади» деганларини ҳеч бир одамдан эшитмаган эдим, аммо, қайтиб келгунимча Хўқандда бир эмас, учта «мўйи муборак» пайдо бўлиб қолганини эшитиб, ҳайратдан ёқамни ушладим ва буниси тағин қанақа ҳикмат бўлдийкин, дея тафаккур денгизига чўмдим. Агар бу нарсалар ҳазрат *алайҳиссаломнинг* муборак мўйлари бўлмай, аллақандай ўт-ўланни ул ҳазрат алайҳиссаломга нисбат берсалар, албатта бунинг жазосини тортишади, дея ўйлаб юрдим. Кейин бу барча очиқ-ойдин бидъатни амалга ошириш ва шариатга хи-

лоф ишларни юзага чиқариш ҳам Муҳаммадалихон моданинг бадбахтликларидан бўлганига ишончим комил бўлди. Чунончи унинг ёлғончилиги ойнадан ҳам равшанроқ бўлди ва оқибатда буларнинг самараси ўзини яққол кўрсатди. **Байт:**

Сўхтем аз дасти саррофони жавҳар ношинос,
Доимо хармўҳраро бо дурр баробар мекунанд.
(*Мазмуни:*
Гавҳар билмас саррофлар қўлидан куйдик, чун,
Доим лой кўзмунчоқни дур билан тенг билишар).

Муҳаммадалихон моданинг ўзининг ўгай онаси Хонпошшога уйланишини ҳалол деб билгани ва ул абадий малъуннинг ўша аёл учун дину дунёсини бой бергани

Муҳаммадалихон мода кўп йиллардан бери ўз ўгай онаси Хонпошшо билан зимдан дон олишиб юрарди ва уламога отасининг бевасини ўз никоҳига киритиши мумкин ё мумкин эмаслиги борасида қанчалик мурожаат қилмасин, ўша давр уламоси ҳам шариатда бунга рухсат бор-йўқлиги хусусида бирон нарса изламаб топишга қанчалик вақт сарф қилишмасин, бу масалани ҳал қилувчи ҳеч бир ҳужжат-далил топмадилар. Муҳаммадалихон мода қараса, кўнгли тусаган мақсадга ислом йўли билан эришиб бўлмайди. Ниҳоят, бошқа бир чора ҳақида бош қотира бошлади ва бундай макрли тадбирни топиб, бир куни уламонинг муҳрини келтиришни буюрди ва дунё учун ўз динини сотган икки муллога бу масала борасида ёлғондакам ривоят ёзишни топширди. Улар ўз жонидан қўрққанидан бир нималар битишди. Ул малъун мазкур ривоятга уламонинг муҳрини босиб, Хонпошшога кўрсатди ва ул хотин ҳам худди шундай ишни хоҳлаб, баҳона ахтариб юраркан, бажону дил қабул қилди. Аммо, Муҳаммадалихон мода билмасдики, хотинлар **байт:** Ҳар дам ба ҳавойи дилрабойи дигар аст; ҳар лаҳза зи рўйи фикр жойи дигар аст (Ҳар дам бошқа бир дилбар ҳавасини қилур, Ҳар лаҳза хаёлида ўзга ер орзуси бўлур); Муҳаммадалихон мода ўзининг бир нечта тарафдорларини холи жойга чақириб, мазкур ниятини ўртага ташлабди. Ҳар ким ўзича бир нималар деган бўлибди. Унинг бошқалардан кўра ҳақгўй-

роқ бир надими бор экан, ўша тап тортмасдан: – Бу иш зоҳир далолат тасдиғи билан аниқ кўрсатилган ва агар ҳалол сифатида талқин этиб, никоҳ масаласини илгари суриб уни амалга оширсангиз, тўрт мазҳаб уламоси наздида кофир бўласиз ва бу аср уламоси Сизнинг кофирлигингизга фатво беришади ҳамда олам инқирози, яъни қиёмат қойим бўлгунча лаънатлашади. Ундан кўра, шу илгариги одатингиз бўйича бу аёл билан зино тарзида яқинлик қилиб яшайверсангиз ва уни қаттиқ яширин тутсангиз, бундан маъқули бўлмайди, чунки зинода айбланиш кофир бўлишдан яхшироқдир, – дея, сўзига ушбу байтни ҳам қўшиб қўйибди:

Корҳойи инчунин он беҳ ки пинҳони шавад,
Ошкоро гар куни албатта расвои шавад.
(*Мазмуни:*
Бунақа ишларни яхшиси бекитиқча қилинг,
Ошкора қилинса, расволик бўлиши аниқ гап).

Бу биринчи надим ўз сўзини тугатгач, иккинчи бир надим ўртадан чиқиб: – Кўпчилик зино сингари катта гуноҳни ҳам куфрга тенг кўришган. Бу масалага нима дейсизлар, – дебди ва ушбу шариат ҳукмларини баён қилиб, деди: Насафийнинг «Ақоид» асари[498] га ёзилган [бир] шарҳида айтилишича, бир гуноҳ (маъ-

[498] Насафийнинг «Ақоид» асари – Абу Ҳафс Нажмиддин Умар ибн Муҳаммад Насафий (1069-1142)нинг асари. Насафий – тарихчи, фақих, тилшунос, муҳаддис, муфассир олим. Унинг мусулмон қонуншунослигига доир «Манзумат ан-Насафия фи-л-хилофиёт» («Келишмовчиликлар борасида Насафийнинг назмий асари»), «Ақойид ан-Насафия» («Ислом ақидалари Насафий тазминида»), шариат қонунлари ва Қуръони карим шарҳига доир «Ал-йавоқит фи-л-мавоқит» («Қулай вақтлар хусусида ёқутлар»), уч китобдан иборат (100 босма табоқ ҳажмида) «Тайсир фи-т-тафсир» («Тафсир этишдаги қулайликлар»), шунингдек, тасаввуфга доир «Рисолайи Нажмия» китоби бизгача етиб келган бўлиб, улар етарли тадқиқ этилмаган. Мусулмон оламида Абу Ҳафс Насафий асарларига қизиқиш қадимдан беқиёс бўлган. Унинг «Манзумат ан-Насафия» асарига замондоши Аловуддин Абулмужоҳид Муҳаммад Самарқандий (вафоти 1157 й.) «Хаср ал-масойил ва касру-д-далойил» («Масалаларнинг чеклангани ва далиллар касри») деб, номланган тафсир битган.

сият)ни хоҳ кичик, хоҳ катта бўлсин, агар ўша гуноҳ қатъий далил билан исбот бўлган бўлса, уни ҳалол санаш куфрдир, унга нисбатан истеҳзо қилиш ҳам куфрдир, агар ҳалолни ҳаром деб эътиқод қилса, ўша нарса айни ҳаром бўлса ва яна қатъий далил билан исбот қилинган бўлса бу ҳам куфрдир».

Муҳаммадалихон мода бу масалаларни эшитгач, қараса, ҳар икки фатвода ҳам кофир бўладиган. Шунда «мен сизларни ишим чораси учун ҳузуримга чақирдим, муллочилик қилиб, бошимни қотириш учун эмас, қани, туринг, дафъ бўлинг бу ердан», деб ҳаммасини олдидан ҳайдаб чиқарибди. **Байт**:

Ҳар чи дар шаръу ақл бад бошад,
Накунад ҳар ки бо хирад бошад.
(*мазмуни:*
Ақл ва шариат олдида нима ямон бўлса,
Хирадманд киши уни қилмагани аниқ).

Чунки, унинг асл муддаоси Одам яратилгандан бери ҳеч ким қилмаган ва эшитмаган ишни қилиб, ҳам яратгувчи томонидан мардуд бўлиш ва ҳам халқнинг нафратига учраш ҳамда қиёматгача йиғинларда лаънатланиб юриш, шариат буюрмаган амални бажариш эди. Ул малъун қараса, бундай иш замирида шу юқоридагиларнинг барчаси мавжуд. Бинобарин, ўшаларга хилоф ушбу бир неча масалани ихтиёр этди: ойдин ҳукм будирким, «Оталарингиз уйланган хотинларни никоҳингизга олманг!»[499]. Муфассирлар айтишадики, оятдаги «никоҳ» лафзидан мурод вати, яъни жимоъдир. Яъни, оталарингиз яқинлик қилган аёлларга яқинлик қилманг. Мазҳабимизда отанинг никоҳида бўлган аёл, отанинг жорияси ёки ота зино қилган аёл билан яқинлик қилиш ҳаромдир. Бунга кўпгина муфассирлар иттифоқ қилишган. Ушбу оят нозил бўлганда саҳобалар: «Бизлар аввал шундай қилар эдик, бизлардан мана шу ишни қилганларнинг аҳволи нима бўлади?», – деб сўрашганда, «Магар илгари ўтган бўлса, (уйланган бўлсангиз, Аллоҳ афв этар)»[500]. Яъни, аввал шу ишни қилган бўлсангиз, сизлар жазога тортилмайсизлар». Сибавайҳнинг ай-

[499] Қуръони Карим, 3:22.
[500] Қуръони Карим, 3:22.

тишларича бу ердаги «илло» ҳарфи мунқотиъ, яъни кесилгандир. Мана шундай никоҳдаги ҳолатни Аллоҳ таоло: «Албатта, бу хунук ва жирканч бўлган ёмон қилиқ (фаҳш)дир»[501],- деб сифатлаган. Фаҳш сўзи луғатда, қабиҳ, жирканч, Аллоҳнинг, мўминларнинг ва барча инсонларнинг наздида ёмон кўрилган иш маъносини билдиради; бу амални қилган кимсадан барча жирканади. Шунинг учун бу никоҳни жирканч никоҳ ва ундан туғулган болани мақта (душман, ёмон бола) дейилади. Оятдаги «Ёмон йўлдир» маъноси (энг жирканч йўл) маъносидадир». Тафсири «Мадорик»[502] дан.

Юқоридагилардан хулоса шуки, «кимки оятга ёки оятнинг ўрнига ўтадиган суннат, ижмои умматга хилоф гап айтадиган бўлса ёки шундай нарсага эътиқод қилса, у кофир бўлади». Абу Шукур Солимий «Тамҳид»ининг «Суннат ва жамоат» мавзуидаги ўн биринчи бобидан «Кимки, Аллоҳ бандаларининг феъллари, Пайғамбарнинг саҳобалари тўғрисида, оятга, ҳадисга ва ижмога хилоф гапирса кофир бўлади». Абу Шукур Солимий «Тамҳид»идан. «Шариатни мазаҳ қилиш, гуноҳларни енгил санаш ҳамда ижмони инкор қилиш куфрдир», дейилади «Фатовойи Ҳамодия» да. Айтмишларким, **байт**:

Бош то дасташ бубандад рўзгор,
Бас ба коми дўстон магзаш барор.
(*Мазмуни:*
Кутгин ҳаёт уни ўз жойига қўйсин,
Кейин дўстларинг муроди учун унинг магзини чиқар)

Алқисса, Муҳаммадалихон мода бир умр улфат тутинган ва жўралик лофини уриб юрган қиморбоз ва каптарбозларни ҳузурига чорлаб, уларга ҳам бу сирни очди. Ҳаммаси бир ёқадан бош чиқариб, «жуда яхши, жуда соз ва муносиб иш», дейишибди. Улар орасида иблисни ҳам ўзига шогирд билувчи Қора *маҳрам* исмли биттаси бўлиб, ўша: – Бу ишни мақбул кўрмаган ула-

---

[501] Қуръони Карим, 3:22.

[502] Тафсири Мадорик – Абу-л-Баракот Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Маҳмуд Насафийнинг «Мадорик ат-танзил ва ҳақоиқ ат-таъвил» китобига ёзилган шарҳларнинг бири бўлиши мумкин.

монинг сўзига қойил қолмадим. Ахир онанинг ичида пайтимиз закарсиз эмасдик. Айниқса, туғилаётган пайтимиз албатта ана шу аъзоимиз онанинг фаржига теккан. Нега у пайтда тегиши жоиз бўлади-ю, ҳозир бўлмайди. Фарқи фақат унда гўдак бўлганмиз, ҳозир эса балоғат ёшидамиз, ана шу холос, – дебди. Бу динсиз габрнинг сўзи малъун Муҳаммадалихон моданинг қулоғига мойдек ёқиб тушиб, минг бир хандон отиб кулганча «жуда яхши сўзларни айтдинг, шу пайтгача ҳеч ким табъимга ёқадиган бу каби сўзни айтмаган эди», дебди ва дарҳол ўша қиморбозга олий сарупо тортиқ қилиб, уни барча қиморбоз ва каптарбозлар тўдаси устидан бошлиқ қилиб қўйибди. Тўғри айтганлар, байт:

Аз бадон жуз бади наёмўзи,
Накунад гург пўстиндўзи
(*Мазмуни:*
Ёмонлардан фақат ёмонлик ўрганасан,
Бўрини пўстин тиккишини кўрганмисан?).

Ва яна айтмишлар, **байт**:

Нахондаам, нашнидааму надидаам ҳаргиз,
Касе ба жойи падар ҳукм кард ва модар ...?!
(*Мазмуни:*
Ўқимадим, эшитмадим ва ҳеч ҳам кўрмадим,
Отаси ўрнига подшоҳ бўлсаю яна онасини ҳам ....?!)

Хулласи калом, шу гаплар билан ўзининг ўгай онасини хотин қилиб олди ва бу хабар фақат Фарғона вилоятлари бўйлаб эмас, балки ер юзига ёйилди. Эшитганларнинг бариси ҳайрат бармоғини тишлаб, лаънат айтдилар. Ул икки малъун – Муҳаммадалихон мода ва Хонпошша бир неча муддат бирга яшаб, ул икки нопокдан худои таоло Қуръонда зикр қилинган каби уч нафар «мақто» фарзанд дунёга келди. Муҳаммадалихон моданинг ўзига хотин бўлган ўгай онаси мадҳида битган туркий абёти ушбудир, **байт:**

Панжара ичига кирган хон нигорим ўзлари,
Кечаси майлар ичиб кундуз хуморим тўгруси.

Бу **мисраъ** ҳам ул нопокники: «Отангни оти саййид Ғози, сан ғозии иймонсен».

Фақир ва Султон Маҳмудхоннинг ҳазрат эшон Шофеъи буйруғи билан амир Насруллоҳга хат ёзгани зикри

Бу хабардан ўша пайти фақир ва кўзлар нури Султон Маҳмудхон хабар топгач, манқалга тушган исириқ каби чирсиллаб ёна бошладик. Биргалашиб, жаноб қутбил авлиё ғавсил атқиё эшон Шофеъи ҳазратлари олдига бордик. Жаноб эшон ҳам бу воқеани эшитган эканлар. Биздан ҳам сўраб, аниқлаштириб олмоқчи бўлдилар. Биз бўлиб ўтган воқеани сўзлаб бердик. Жаноб эшон қалбида аҳмадий дини ғайрати жўш урди ва Султон Маҳмудхонга ғазабини сочиб: – Бу шахснинг кофирлиги оят, ҳадис ва фатво чиқарувчи мужтаҳидлар сўзи билан исботланиб турган бир пайтда муҳаммадий дини ривожи учун минг бор курашсангиз ва ул малъун қўлидан мусулмонларни қутқаришга уринсангиз ҳам барибир ўша ҳукм ичига кирасиз, яъни, қарабкўриб, индамай турганлар қаторида, худо сақласин, кофир саналасизлар, – дедилар. Султон Маҳмудхон ҳазрат эшондан бу сўзни эшитиб, дарҳол Муҳаммадалихонга қарши худо йўлида курашиш учун белини маҳкам боғлаб, бу улуғ ишни амалга ошириш пайидан бўлди ва шундан сўнг Султон Маҳмудхон ҳазрат эшон маслаҳати билан амир Насруллоҳга ушбу мазмунда хат битди: «Оғам Муҳаммадалихон отасининг бевасини ҳалол билиб, никоҳлаб олибди. Бухоройи шариф уламонинг конидир. Бу масала бўйича қандай ҳукм чиқарган бўлишар эди? Сиз Мовароуннаҳрнинг каттаси бўласиз. Бу ярамас ишга нима дейсиз?» Бу воқеани амир Насруллоҳ ҳам эшитган бўлиб, хат унинг қўлига теккач, дарҳол ўз надими Абдураҳим қалмоқни элчилик йўсини билан Муҳаммадалихон мода олдига жўнатди ва ул бечора неча бир ҳашамат билан масофаларни босиб ўтгач, Хўқандга етиб борди. Муҳаммадалихон мода элчига ҳурматлар кўргузди. Жавоб бериш куни ул бечора: – Амир Насруллоҳ айтадиларки «Хўқанд уламоси ота бевасини ўғилга жоиз деб, ривоят берибдилар. Биз Бухорода бир нечта мўътабар китобларни кўздан кечириб, бунинг шаръий рухсатини топмадик. Ўша ривоятни бериб юборсалар ва Бухоро уламоси бундай рухсатнинг қайси далилга асосланиб, исбот қилишганини кўрсалар», – деди. Элчи шу янглиғ сўзларини тугатгач, тийнатида жоҳиллик қоришган Муҳаммадалихон мода ғазаб алангаси ичра қолиб, дарҳол ўрнидан турди

ва элчини уриб ерга қулатиб, бошини тишлари билан ғажий бошлади. Надимлар югуриб келиб, элчи бечорани Муҳаммадалихон мода қўлидан қутқариб олишди. Барибир Муҳаммадалихон мода ҳовридан тушмай, келганларнинг ҳаммасини ушлаб, қамоққа ташлаш ҳақида буйруқ берди.

Муҳаммадалихон моданинг Жиззах устига қўшин тортгани ва Пешоғар қалъасини ташлаб, ул бахти ётган мирнинг ўз амирларидан сабабсиз ранжиганча адашган ит каби қароргоҳи Хўқандга қайтгани зикри

1255/1939-40 йили Муҳаммадалихон мода телбаларча зудлик билан Фарғонанинг барча лашкарини йиғиб, Жиззах томон йўналди. Бир неча манзилларни босиб ўтиб, Пешоғар вилоятига кириб борди. У ерда мустаҳкам бир қалъа қурди ва Гадой бойни қўрқмас жангчилар билан ул қалъада қолдириб, ўзи қайтиб, катта йўлда қўш ташлади. Ўша ерда барча аскарларини қўйиб, ўзи юз кишиси билан Жиззах томонга йўналди. Унинг мақсади Фарғона лашкаридан ўзиб, олдинга тушганча Жиззах қўшини билан уруш қилиш эди. Амирлар қарашса, Муҳаммадалихон мода юз кишиси билан урушга кирмоқчи. Амирлардан Лашкар *қўшбеги*, Муҳаммадшариф *оталиқ*, Баҳодир *парвоначи* сингари бир нечтаси зудлик билан ўз миринг кетидан етиб бориб, «Сиз бу бир ҳовуч киши билан қаерга кетяпсиз?» дейишди. Муҳаммадалихон мода ўша чоғда бўзага роса бўккан бўлиб, маст ҳолида, «мен булар билан бирга Жиззах қўшинига қарши уруш қиламан ва ўзим ҳам бир нечта душманни шахсан ер тишлатмоқчиман», деди. Амирлар эса: – Сиз Фарғона мамлакатининг ҳукмдорисиз ва ҳозир Жиззах қалъаси ичида уч минг жасур жангчи турибди, улар устига бу юз нафар киши билан боришингизда хосият йўқ. Агар кўнглингизда урушни томоша қилмоқ истаги бўлса, қўшинга буйруқ беринг, токим Жиззах қалъасини узук қошидек ўраб олиб, қамал қилайлик. Сиз эса бемалол муҳориба томошасини қилаверинг. Акс ҳолда ўзингизни ҳалокат сари етаклаган бўласиз, – дейишди. Муҳаммадалихон мода ўз амирларидан бу сўзни эшитгач, уларга ҳеч нима демасдан, отдан тушди ва бошини ўй ёқасига тиқди. Ўша аснода Лашкар *қўшбеги* ва Муҳаммадшариф *Оталиқ* яна қайтиб келиб, «лашкарни эгасиз қолдириб, бу мавзеда ўтиришингиз эҳтиётқорликдан йироқ иш», дейишди. Муҳам-

мадалихон мода уларнинг сўзини эшитиб, дарғазаб бўлди ва шу заҳоти ўрнидан туриб, барча лашкарини шу ерда қолдирган кўйи иккита *маҳрами* билан Ўратепа сари юзланди. Ким кетидан борса, уят ва ярамас сўзлар билан сўкиб, ҳақорат қилди. Сўнг жуда тез от чоптириб, ўн еттита *маҳрами* билан тун ярмидан оққанда Ўратепага кириб борди. Эртасига саҳар чоғи у ердан ҳам отланиб, икки юз киши билан Хўжандга келиб тушди. Эртаси куни Хўжанддан чиқиб, шошилинч равишда бир манзил йўл юрганча Хўқандга кириб борди ва фоҳишаларини йиғиб, бўза ичишга киришди.

Гапнинг қисқаси шуким, Муҳаммадалихон мода қўшинни ташлаб, Хўқанд сари йўналганда, барча амирлар ўз айтганларидан пушаймон бўлиб, нима чора кўришни билмай қолдилар. Қарасалар, афсус-надомат билан иш битимайди. Ноилож, барча саркардалар тўпланишиб, маслаҳат бошини бир ерга эндирдилар. Чунки, бу ердан кўчиб, Хўқанд томонга қайтсалар, Муҳаммадалихондан қўрқишади, шу ерда туриб қолсалар бунинг оқибати нима билан тугаши ақлларига ҳам сиғмайди. Деярли юз минг кишилик лашкар ул чексиз биёбонда соҳибсиз нима иш қилишни билишмай, ҳайрон ва бошлари айланганча туришади. Кетма-кет Муҳаммадалихон мода орқасидан тезчопар отлиқ чопарларни жўнатиб, «миримиз нима десалар, шунга кўра иш тутамиз», деган умидда бирор рухсатни қўлга киритиш пайидан бўлишади. Муҳаммадалихон модага амирларидан қанча хат келган бўлса, бирортасига ҳам қиё боқмайди, битта-яримтасини кўрса ҳам ҳеч қандай жавоб бермай, фақат сўкиниб-сўкиниб ўқиб чиқади. Айтишларича, бир ҳафта ичида қирқ чопар юборишган экан. Биттасига ҳам жавоб бермаган. Амирлар қарашса, додлари бирон ерга етадиган эмас. Ноилож, ул мавзедан кўчиб, Ём ва Зомин ўртасини ўзларига лашкаргоҳ айлашади. Ўша айёмда Муҳаммадалихон модага амир Насруллоҳнинг Пешоғарни фатҳ қилгани, Гадойбой *парвоначи*нинг эса қалъани ташлаб, Хўқанд лашкарига қўшилгани ва Амир Насруллоҳ яна ўз мамлакати пойтахтига қайтаркан, йўлда Самарқандга тушиб, Шаҳрисабз вилоятидан Муҳаммадалихон моданинг укаси Султон Маҳмудхонни чақиртириб, меҳрибонликлар кўрсатгани ва унга Урметан ҳукумати билан бирга Кўҳистоннинг барча ерларини бергани, ўзи эса Бухоро сари юзлангани ҳақида хабар келади. Бу хабарни эшитган Муҳаммадалихон мода заҳрини тўкмоқчи бўлган заҳарли илон

каби оташ ичра тўлғанади. Шу маҳал Фарғона лашкари ҳам ночор ва тарқоқ аҳволда Хўқандга кириб келади.

Муҳаммадалихон мода борган сайин ўзининг бўлмағур ишларини аввалгисидан ҳам неча баробар зиёдроқ қилди. Чунончи, бузуқчилик сарчашмаси бўлган ул Хушҳол ва Ошула исмли чаён думли икки фоҳиша мамлакатда аҳолига озор бериш қўлини яна баланд сермадилар. Илгари мусулмонларнинг хотин-қизларини кечаси яширинча олиб кетиб юришган бўлса, энди бу каби вазифаларини ёруғ кунда ижро эта бошладилар. Уламо, умаро ҳамда шаҳар ва қишлоқ фуқароси ул икки маккора хотин жабру жафосидан жонлари халқумига келди. Муҳаммадалихон моданинг ҳам ўгай онаси ва ҳам суюкли хотини бўлмиш Хонпошшонинг меҳру муҳаббати эрининг юрагидан қаттиқ жой олган эдики, шу аёл нима деса, ўшани қиларди. Ҳеч кимнинг бу ҳақда сўзлашга юраги бетламасди – нола-фиғон чекишдан бошқасига кучлари етмасди... **Мисраъ:** Шояд ки зи сад нола яке коргар ояд (Юз ноладан биттаси балки ишга яраб қолар); Фақат ҳақиқий подшоҳ, яъни Аллоҳга ёлвориб, «эй Фарғона мамлакати улуғлари, сизларни халқ ва Ҳақҳ йўлида зулм чекиб, золимни ўлдирувчи дейишарди. Зулм чекувчи экансиз, кўряпмиз, аммо золимни ўлдирувчи эканингизни кўрмаяпмиз. Аён бўлмоқдаки, «ал-шиё марҳуна биавқотиҳо» мазмунига кўра, мавқуф бўлган». Амирлар қанчалик «давлатнинг путурдан кетиш воқеаси рўй берди, хотинингиз бўлган ўгай онангиздан ажрашинг ва бошқа ярамас ишларингиздан ҳам чин қалбдан эҳтиёжсиз яратувчи даргоҳида тавба қилинг, шояд Аллоҳ тавбангизни қабул қилса», дейишса ҳам ул малъун дилига маҳкам ўрнашган лаънати иблис васвасаси гирдобида қуйидагича тарзда: – Агар мен бундай шароитда бу ишлардан ўзимни тўхтатсам, одамлар, қаранг, қўрққанидан ўзини тийди, деб аташади. Шунинг учун бу ишдан қўлимни тортмайман, – деркан. Амирлар унинг бу каби нолойиқ жавобидан ўйланиб қолишибди. Ҳайрон бўлиб, ҳар ким ўз иши пайидан бўлибди. Ул дев сифатнинг носавоб феълидан алам чекиб, давосиз дардга йўлиққанча дардларига бирон малҳам топишмабди. Сабрдан ўзга чорани кўришмабди ва ул аблаҳнинг несту нобуд бўлишини ҳақиқий подшоҳдан тилашибди. Аммо у ҳам осонликча муяссар бўлавермабди. Муҳаммадалихон модани эса бошига тушажак қайғули ва даҳшатли кунлар ҳақидаги хаёллар бузғунчилик ҳислари билан тўлган кўнглининг четидан ва юрагининг

бир бурчагидан ҳам ўтмайдиган ғафлат гирдоби ўз қаърига олган эди. Ҳазрат парвардигор субҳона ва таоло амалга оширмоқчи бўлган ҳукмни ғафлат нили воситасида кўрар кўзларни қоронғу ва хира қиладики, савоб йўли улардан яширин қолади. Фоҳиша хотинларнинг жабри Муҳаммадалихон мода буйруғи билан Хўқанд мулкида ҳаддан ошгач ва Муҳаммадалихон моданинг амирлар ва қўшин аҳволига нисбатан бепарволиги ошкора равишда энг чўққисига чиққач, ҳамма ундан қўл ювди. **Мисраъ:**

Ҳамон беҳ ки лашкар ба жон парвари,
Ки султон ба лашкар кунад сарвари.
(*Мазмуни:*
Лашкарни жон билан парвариш этсанг яхши,
Чунки, султон лашкар воситасида ҳукм суради).

Алқисса, Муҳаммадалихон мода ишнинг чаппасига кетаётганини сезиб, Ём қалъаси ҳукуматини биродарим Исҳоқ *девонбеги* қўлига топширди. Ўша кезларда амир Насруллоҳнинг катта қўшин билан кўзлар нури Султон Маҳмудхонни жанг илғори қилиб, Ўратепа вилоятига юзлангани хабари келди. Бу хабарни эшитган Муҳаммадалихон мода ўй ғарқобига чўмди ва қандай чора топишини билмай, лолу ҳайрон бўлиб қолди.

Муҳаммадалихон моданинг Хўжанд томонга лашкар тортгани ва бу ношукр нобакорнинг у ердан қочиб, Хўқандга келганча уй бандиси бўлиб ўтиргани зикри

Қиссадан ҳисса шуким, Муҳаммадалихон мазкур хабардан огоҳ бўлгач, барча Фарғона лашкарини йиғиб, у ҳам Ўратепа томонга лашкар тортди. Лашкар *қўшбеги*, Муҳаммадшариф *парвоначи*, Баҳодир *парвоначи*, Гадойбой *парвоначи* ва яна бошқа *сардор*ларни қўшин илғори сифатида юбориб, ўзи Хўқанд лашкари билан йўл юрганча Хўжанд вилоятига кириб борди. Саркардалар эса Ўратепа қалъасига тушишди. Эртаси куни, амир Насруллоҳ Ём қалъасини тўпга тутиб, уч кунда қалъани олибди ва ҳоким Исҳоқ *девонбеги*ни ушлатиб, шаҳодат даражасига етказибди, шунингдек, Зомин қалъасини ҳам ўз тасарруфи доирасига киритибди, деган хабар келди. Муҳаммадалихон мода бу хабарни эшитиб, сал кўзи очилгандек бўлди: ўзи билан икки ара-

вада ҳусну жамолда қуёш билан тенглик даъвосини қилувчи хўқандлик гўзал сарвқад ва қоракўз жононаларни олиб келган эди, дарҳол ўшаларга орқага қайиш учун ижозат берди. Ўтириш ва юришларда доимо ўзи билан олиб юрадиган икки арава каптари бу ҳарб сафари пайти ҳам ёнида эди, уларни ҳам қайтариб юборди. Ўзи эса Хўжанд довонида дам оладиган бўлди. Ўратепадаги саркардаларга Бухоро лашкари етиб келгани ҳақидаги хабар етди. Улар ҳам Фарғона лашкари билан ўша томонга юришди. Жомак дарёси мавзесида икки лашкар денгизи бир-бири билан тўқнаш келгач, уруш ва жанг сари киришдилар. Чунонам азим жанг бўлдики, илгари замон жангчиларининг уруши китоблардан ўчди. Наби *алайҳиссалом* шариати Фарғона лашкари ишини тугатиб бўлгани сабабли улар қанча саъй-ҳаракат қилмасинлар, натижа чиқмади. Уларнинг толеъ юлдузи қуйи эниб, зафар кавкаби Бухоро лашкари томонидан балқиб чиқди. Анча уруш ва жангдан сўнг Фарғона лашкари қараса, уринишлар фойда берадиган эмас. Ноилож, тақдирга тан берганча қочмоқни ихтиёр этдилар ва ўта тарқоқ, эзилиб-янчилган ҳолатда тун ярмидан ўтган маҳал Муҳаммадалихон мода олдига тўп-тўп бўлишиб, бош очиқ, оёқ яланг, кўписи яродор ва отини йўқотган кўйи етиб кела бошлашди. Бу ҳолни кўриб, Муҳаммадалихон моданинг кеккайган бошидан ақлу ҳуши минг газ юксаклик сари учиб кетди. Тубан ва бузғунчи оламда бунақа ишлар ҳам борлигини англади. Надомат бармоғини пушаймонлик тиши билан қаттиқ тишлади, афсуслик қўлларини бир-бирига ишқай бошлади. Телба итдек ҳар томонга чопар, аммо бу муомалага қандай чора топишни ҳеч била олмасди. Ноилож, ўтирган мавзесидан қўзғалиб, Тошқўрғон мавзесига қўш ташлади. У ерда ҳам тура омай, яна Хўжанд қалъаси ичига кирди. Надимлари орқали лашкарларига орқага чекинмасликни буюрса-да, уруш майдонига тушишларини ўтиниб ёлворса-да, натижа чиқмади. Барчаси Хўқанд сари юзландилар, ҳатто, ёнидаги надимлари ҳам улар ортидан астасекин Хўқандга кета бошладилар. Муҳаммадалихон мода гап нимада эканини сезиб, у ҳам қочишга тутинди. Аммо, ўша аснода Жиззах ҳокими Остонақул *тўқсоба* амир Насруллоҳ томонидан элчи бўлиб келиб: – Ўратепа вилояти осонлик билан фатҳ этилди ва амиримиз Нав ҳукуматини Султон Маҳмудхонга топширдилар, амир лашкарингиз Муҳаммадшариф *парвоначи*, Ўратепа ҳокими Каримқули *додхоҳ* ва Маҳмудхожа *судур* асир туш-

дилар. Амиримизнинг айтиб юборган муддаоси «Хўжанд, Қурама ва Тошканд вилоятлари, умуман, Дашти Қипчоқни бутунлай бизга берасиз, бўлмаса, ўзингиз биласиз», деган гаплардан иборат бўлди. Бунга жавобингиз қандай бўлади?- деган гапларни етказди. Шунда Муҳаммадалихон мода ҳеч бир тасвирлаб бўлмайдиган ҳолатга тушди. Қанийди, шу чоғда олдида ўқ теккан тўнғиз бўлса-ю, дуч келган ерига ўқ отиб, аламидан чиқса. Элчи яна бир марта, «мен амир Насруллоҳга нима деб айтай», деди. Муҳаммадалихон мода шундан сўнг бир сесканиб, «Хўжанд вилоятини амир Насруллоҳга бердим. Ўғлимни ҳам катта молмулк ўлпони билан ҳузурига юбораман», деди ва Хўжанд шаҳрини бўшатиб, элчига топшираркан, дарвоза калитларини ҳам унинг қўлига тутқазди. Ўзи эса жуда эзилган ва паришон ҳолда орқасига қарамай қочишга тушиб, бадар кетди. Фарзанди Муҳаммадаминхонни Маҳмуд *дастурхончи* ва Мирзо Аюб билан бирга амир Насруллоҳ ҳузурига жўнатди. Ўзи шу қочган кўйи шошилинч тарзда йўл босиб, Хўқанд сари юзланди. Бир неча масофа йўл босгач, аянчли бир ҳолатда шаҳарга кириб борди ва халқ олдида шарманда бўлганча, саройга қамалиб ўтирди. Бешолти кундан сўнг унинг изидан ўғли ҳам Бухоро элчиси билан бирга қайтиб келиб, отасига: – Амир Насруллоҳ «агар Муҳаммадалихон бизни чиқиб кўрса, вилоятини ўзига бахшида қиламиз, йўқса, урушиш учун тайёрлигини кўраверсин», демоқда, – деди. Муҳаммадалихон мода элчини *дастурхончи*нинг уйига туширди. Сўнг амирлари билан маслаҳат қурди. Менинг Ҳожи Қаландар исмли бир мисгар хизматкорим бўлиб, уни ўзимдан илгари Шоми шарифдан рухсат бериб, юртга жўнатган эдим. У мисгарлик илмида тенги йўқ беназир киши эди. Ана ўша мисгар ўша пайтда ҳеч ўйланиб-нетиб ўтирмай Муҳаммадалихон мода ҳузурига кириб, «агар бир кунлик ҳукмдорлигингизни менга берсангиз, манғит лашкарини ҳеч сўзсиз бошингиздан аритаман», деди. Бу чоғда ақлу ҳуши бошидан учиб ўтирган Муҳаммадалихон мода дарҳол рози бўлди ва «сенга бердим», деди. Мисгар ул аблаҳнинг олдидан қайтиб чиққач «миримиз ўзининг бир кунлик ҳукмронлигини менга бердилар, энди халқ йиғилсин, улар билан маслаҳатлашиб иш тутаман», деб жар чақиртирди. Бу даъват шаҳарнинг барча чеккасига етгач, ҳеч бир ҳайит ёки Наврўз байрамида кузатилмаган миқдорда тумонат одам йиғилиб келдики, улар сонини санаб адоғига етиб бўлмасди. Чунки халқ ху-

додан айнан шундай кунлар келишини ёлвориб, аммо, унга етолмай юрарди.

Алқисса, Муҳаммадалихон мода давлатида надимлар фуқаро устидан қандай ҳукм чиқарсалар, барчаси гап-сўзсиз бажарилиб, уларга бирон кишининг қарши чиқишга ҳадди сиғмасди. Мана энди халқ қулай фурсат етганда, ётиб қолгунча отиб қол, дея бир соат ичида ҳужум қилиб, ўн саккиз нафар надимнинг уйини талашганча мол-мулкини шип-шийдон қилиб кетишди. Муҳаммадалихон модани амир Насруллоҳ олдига боришга ундаб юрган Маҳмуд *дастурхончи*нинг уйини ҳам талон-тарож қилиб, ўзини ўлдириб ташлашди. Анави оламни куйдириб юрган иккита фоҳишанинг ҳам бор-будини олиб, бирпасда шундай бехонумон қилишдики, уйида бир ғишт синиғи ҳам қолдиришмади. Лекин, ул бебокларнинг ўзини қанча излаб-қидиришмасин, бирор аломат топа олмадилар. Бухоро элчисининг ҳам нарсаларини тортиб олишди. Муҳаммадалихон моданинг хотини бўлмиш ўгай онасини неча бир шармандалик билан саройдан судраб чиқариб, отасининг уйига ҳайдашди. Ишнинг бундай кескин тус олганини кўрган надимлар Муҳаммадалихон модага бўлиб ўтган воқаларнинг ҳаммасини ётиғи билан сўзлаб бердилар ва «оломон балоси рўй берди, бирон бало қилиб, бу оловни ўчирмасангиз, бутун оламни талашади», дея ўтиниб-ёлвордилар. Муҳаммадалихон мода бу қўзғолонни бостиришни улуғ амирлари зиммасига юклади. Улар бориб, неча бир қийинчилик билан халққа илтижо қилиб, фуқарони бу ишдан тўхтатишга эришдилар. Бизнинг ҳожи бечорани эса кишанга солдилар. Халқ барибир Муҳаммадалихон моданинг амир Насруллоҳни кутиб олишга чиқишига йўл қўймади. Султон Маҳмудхон амирдан бир манзил олдинроқ юриб, Патир мавзесида қўш ташлади. Бу хабарни эшитган Муҳаммадалихон моданинг танига худди шамолдаги тол барглари каби қалтироқ тушди. Саросимада қолганча Сулаймонхожа *шайхулислом* ва вилоят *аълами* ҳамда ўзининг тоғаси бўлмиш Холибек *қўшбеги*ни турли-туман совға-саломлар билан амир Насруллоҳ олдига жўнатди. Улар бориб, ўртага ярашув масаласини ташлаганча сулҳ сўзи билан қайтиб келдилар. Муҳаммадалихон мода шундагина бироз қоматини ўнглагандек бўлди. Аммо, айни чоғда амир Насруллоҳнинг Хўжанд ҳукуматини Султон Маҳмудхонга бергани ва Ўратепа бошқарувини Бердиёр *тўқсоба* ихтиёрига топшириб, ўзи Бухоро сари йўналга-

ни ҳақидаги хабар етиб келди. Бу хабар Муҳаммадалихон мода қулоғига етгач, қилган шодликлари бурнидан минг баробар бўлиб чиқди ва ўлими ёки тожу тахтдан айрилишини кутиб ўтирди. Бир неча кундан сўнг амирлар ўзаро маслаҳат қилиб, кейин Муҳаммадалихон модага: – Бир чорасини ўйлаб топиб, қандай бўлса ҳам Султон Маҳмудхонни ўзингиз сари оғдириб олинг, бўлмаса ўзингизни ҳалокат жарига ташлаган бўласиз. Чунки, амир Насруллоҳ жуда қудратли ҳукмдор, бу гал яна келса, аяб ўтирмайди ва давлатингизни қулатади. Сўнгги пушаймонликдан ҳеч қандай фойда чиқмайди, аттанглаб қолмайлик, – дейишди. Ўйлаб қараса, кўп вақт ўтмай, амирлар ва фуқаронинг Султон Маҳмудхонни чақириб, салтанат ўриндиғига ўтқазишлари ҳеч гап эмас, бунга ишончи комил. Бинобарин, Муҳаммадалихон мода бошини эгганча чор-ночор онаси Моҳлар ойимга юзланиб, илтижони ҳаддан оширганча воқеани бир-бир сўзлаб берди. Ул ақли қисқа ҳам бу малъуннинг гапини қабул қилиб, зимдан биродарим Султон Маҳмудхон гаранг олдига одам юбориб, биродаримни алдади ва кўнглини қуйидаги режасига мойил қилди. Унда айтилишича, Тошканд ва бутун Дашти қипчоқ ҳамда Қурама, Хўжанд ва Ғурумсарой Султон Маҳмудхонники, қолгани Муҳаммадалихон модага тааллуқли бўлади. Ҳар иккаласи биргаликда Фарғона вилоятида ҳукмронлик қилаверишади. Бу масалада қайта-қайта одам келиб-кетди. Ниҳоят, кўзлар нури Султон Маҳмудхон бу ишга розилик бериб, маслаҳат йўсинида бўлиб ўтган воқеа тафсилотини Шаҳрисабзга, менга ёзиб юборди. Қарасам, бу соддадил шоҳзодани роса лақиллатишган. Фақир дарҳол жавоб ёзиб, хат орқали қуйидагиларни баён қилиб: – Амирлар ва фуқаро Сизни исташади, бу тўғри. Шунинг учун улар ўртага солган маслаҳат ҳам жуда гўзал. Аммо, Хўқандни ташлаб, Тошкандга кетишнинг нима маъноси бор? Нима бало, димоғингиз қуриб қолдими, қуриган бўлса, манави мой билан ҳўллаб олинг, – дедим ва бир шиша бодом ёғи юбордим[503]. Начора, бу пайтга келиб икки ака-ука орасида аҳду-паймон анча мустаҳкам бўлиб улгурган экан. Шундан сўнг амир Насруллоҳдан ажра-

[503] «Димоғ» аслида инсон бурнини англатиб, у «димоғдорлик» (бурни кўтарилганлик, такаббурлик) каби кўчма маъноларидан ташқари «димоғ қуриши» саломатлик заифлашиши ва ақлдан озиш сингари ҳолатни ҳам билдиради. Бу ерда шу кейинги ҳолатга киноя қилинмоқда.

либ, Тошкандга юзланган Хўқанд амирларининг ҳаммаси кўзлар нури хизматига келишди.

Албатта бу юқоридаги гапларимиз зикри китобимизнинг амир Насруллоҳ подшоҳлиги бобида ўтган эди, аммо, шунга қарамай, сўзимиз қайтариқли бўлса-да, вақти келгани сабабли баён қилдик. Маънолар мағзини чақувчи нуктадонлардан умидимиз шулким, афв карами билан бу ишимиздан нуқсон топмасалар.

Алқисса, Муҳаммадалихон мода ўлим қўрқинчи ва тахтдан айрилиш хавфидан бирмунча қутулиб, яна ўша ярамас қилиқларини давом эттира бошлади. Ўша кезларда улуғ саркардаларидан бири саналган Норқўзи *додхоҳ*ни ҳеч бир сабабсиз қатлга еткарди. Муҳаммадалихон модани бошида кўтариб катта қилган Саййид *қўшбеги*нинг уйини бир бўйраси қолдирмай мусодара қилдирди. Ўзини эса бир масжидга муаззин этиб қўйди. Отаси уйида ўтирган Хонпошшони яширинча мазкур Саййид *қўшбеги*нинг уйига келтириб, тағин ўша ўрганган одати бўйича айшу ишратга машғул бўлди. Бу сир сал ўтмай шаҳар ичида миш-мишга айланди. Бу ишни ёқтирмай юрган кишилар миш-мишни эшитиб, ҳаммаси сўзни бир ерга қўйганча қўзғолон кўтардилар ва Муҳаммадалихон мода саройи олдига йиғилиб келишди. **Байт:**

Ўлди маглуб ҳавои ақл истилои нафс,
Олди бир ҳоким алидин ихтиёр авбошлар.

Бу хабар ул ифлос қулоғига етгач, қўрқувдан вужудини титроқ босди. Бу гал фуқаро унинг ишини бир ёқлик қилишига ишонч ҳосил қилди. Шунинг учун Тошканд ҳокимлигидан бўшатилиб, Хўқандга келган Лашкар *қўшбеги*ни Гадойбой *парвоначи* билан бирга фуқаро олдига сўзлашиш учун чиқарди ва уларга қараб, «фуқаро нима деса хўп денглар», деди. Ўзи эса бошқа йўл билан шикоргоҳи бўлмиш Ер масжид мавзеси томонга қочиб қолди. Ул икки амирлик паноҳи фуқаро олдига чиққач, йиғин сабабини сўрашди. Фуқаро: – Сабаби шу бир неча йил орасида ўз миримиздан чеккан зулмларимиздир, бунақасини ҳеч бир халқ ҳеч бир замонда ҳеч бир подшоҳдан содир бўлганини кўрмаган ва эшитмаган. Бу сўз куннинг қоқ ўртасидаги қуёшдек равшан. Яна бу зулмлар устига-устак, Бухоро уламоси уни ҳалол билиб, ўз ўгай онасига уйлангани боисидан бу мирни кофир деб эълон қилишди ва унинг касофатига қолиб, шу масала хусусида ўзга

ерларнинг тушунган халқи эса бизни ҳам кофирга чиқардилар. Бу хотин сабабли бу дунёсини ҳам, охиратини ҳам куйдирганига қарамай уни яна ҳузурига келтириб, олгани нима маънини билдиради? Ё бизнинг баҳримиздан ўтсин, ё бу хотиннинг, – дейишди. Айтишларича, ўша вақтда бир ўта нимжон кўкнори банги бор бўлиб, шу йиғинда у ҳам қатнашаётган экан. Ўша кўкнори баланд товуш билан, «сизнинг Муҳаммадалихон модангиз-ку дўзахга кетиш вақти киройи оппоққина ...ни маза қилиб, еб, ялаб-юлқаб боради. Бу ўртада унинг касрига биз қолиб дўзахга уни б...қини еб кетаверамизми?! У еган сомсанинг пулини биз тўлаймизми, ахир?» деб қичқирибди. Унинг бу сўзига бировлар кулишибди, айримлар эса бундай шаккок гапларни гапирмасликни уқтиришибди. Хулласи калом, икки амир қарашса, гапу жанжал ҳаддан ошиб, чегарадан чиқмоқда. Ўт билан ўйнашиб бўлмайди. Дарҳол мазкур икки *сардор* ул бечора аёлни ўша «мақто» болалари билан бирга фуқаро кўзи ўнгида сургун қилиб, Марғинон вилоятига жўнатишибди. Фарғона аҳлининг Муҳаммадалихон мода зулми пайини қирқиш мақсадида уни ўлдиришга ошиқмаганлари сабаби шунда эдики, агар уни ўлдиришса, бу салтанат хонадони билан қонли душман бўлиб қолиб, укаси ёки фарзандларидан қайси бири ҳозирги мир ўрнига тахтга чиқса, албатта бир кунмас, бир кун хунини талаб қилади, мабодо, бегона уруғдан ўзларига подшоҳ тиклашса, ҳозир индашмаса ҳам кейинчалик халқ уларни қабул қилмай қўйиши мумкин. Шунга биноан ноилож ўз ишларини ўнглашга имкон топмай ҳайрон ва боши қотган кўйи ҳар кун овқат ўрнига коса-коса дил қонини ютиб яшашдан ўзга чора топишмади. Ҳаммангизга маълумки, бу каби ишларда икки юзламачи фалак ҳам доимо баҳона излайди ва ўз айбини бўйнига олмай, оламни остин-устун қилади. **Рубоий:**

Ди гуфт фалак ба гўши ман пинҳони,
Коре ки Худо кунад зи ман медони.
Ин гардиши давр худ ба дастам буди,
Худро бираҳондаме зи саргардони.

(*Мазмуни:*
Фалак кеча қулоғимга деди яширин-пинҳон:
Худо қилган ишни мендан кўрасан, эй инсон.
Атрофимда айланишим бўлсайди қўлимда,
Юрмасдим сира бундай ҳайрону саргардон).

Эндиликда ҳар бир кўрар кўз аҳли бу ҳолга фикрлаш кўзи билан боқса, биладики, ягона қаҳҳорнинг қаҳр лутфи сабабсиз ҳаракатга келиб, бениёзлик шамоли эсишга кирса, бир дамда оламни тубанлик тупроғига ташлайди, қачон иссиқ насим ва илоҳий неъмат «Аллоҳ ибодатда латифдир» каримаси тақозосича жон гулистонида эсса жаҳон халқининг омонлик ғунчаси очилади.

Муҳаммадалихон моданинг ўлгани ва Султон Маҳмудхон ва дунёни кўриб улгурмаган Муҳаммадаминхоннинг зангори чарх зулмидан шаҳидлик топгани зикри

Гапнинг қисқаси, 1257/1841-42 йили Хўқандга амир Насруллоҳнинг сон-саноқсиз аскарли катта қўшин билан Фарғона мамлакатлари сари юзлангани хабари келди. Муҳаммадалихон мода бу хабарни эшитгач, ўй ва фикр денгизига ғарқ бўлди. Ниҳоят, Фарғона ўлкасининг бутун қўшинини йиғиб, тоғаси Холибек *қўшбеги*, Гадойбой *парвоначи* ва Баҳодир *додхоҳ* сингари *сардор*ларини Хўжанд вилоятига юборди. Улар бир қанча йўлларни ортда қолдириб, Хўжанд вилоятига кириб бордилар ва уруш бошланишини кутиб ўтирдилар. Ўша аснода амир Насруллоҳнинг сонсиз қўшин билан келгани борасида хабар етди. Хўқанднинг барча аскарлари Хўжанддан бир фарсах наридаги Тангий мавзесига келдилар ва у томондан ҳам амир Насруллоҳ етиб келди. Сўнг икки лашкар денгизи бир-бирига қарши саф тортиб, жанг майдонига кирдилар. Ўлдир-ўлдирнинг бозори чунонам қизидики, уруш майдони икки томон ботирлари қонидан лолазорга айланди. Анча уруш ва жангдан сўнг зафар насими Бухоро лашкари байроғи сари эса киришди, Фарғона қўшини эса енгила бошлади. Ниҳоят, фарғоналиклар қочишга тушиб, кўпчилиги ўзини дарёга ташлаганча балиқларга ем бўлдилар, айримлари ўлдирилиб, қолган-қутганларини бухороликлар асир тушириб, ўзлари билан бирга шаҳарга олиб кирдилар. Хўжанд вилояти осонликча фатҳ қилинди. Асир олинганлар ичида Холибек *қўшбеги*, Гадойбой *парвоначи*, Мулло Йўлдош, Ибни Яминбий кабилар бор эди. Холибек *қўшбеги* ва Ибни Яминбий қатл этилдилар. Қолганлари қамоқда сақланди. Ўша вақтда Муҳаммадалихон мода ғайб пардаси ортидан қандай ҳодиса бу тубан ва бузуқи оламда рўй берар экан, дея кутиб ўтирганди. Шу пай-

тда, жангда енгилиб қочганлар ҳам тўп-тўп, гуруҳ-гуруҳ бош очиқ, оёқ яланг ҳолда эгар-жабдуқсиз отларга минганча кела бошлашди. Кўплари ярадор ҳолатда неча бир хорлик-зорлик билан Муҳаммадалихон мода олдига келиб, бўлиб ўтган воқеани сўзлаб беришди. Ўз саркарда ва жангчиларини бундай ачинарли аҳволда кўрган ва сўзларини бу янглиғ эшитган Муҳаммадалихон моданинг ақлу ҳуши такаббурона бошидан учиб кетди. Ҳайрат бармоғини тишлаганча, телба ит каби ҳар ёнга югурди ва дуч келган одамдан ўз иши чорасини излади. Бутун қимматли умрини қиморбоз ва каптарбоз кишилар билан зое ўтказган ҳамда бутун Фарғона аҳолиси эътиқодига путур етказган бу малъундан бутунлай ихлоси қайтган халқ Муҳаммадалихон модага қарши қўзғалди. Сафосизлик аломатини ўз пешоналарида намоён этмай, чор-ночор ул малъуннинг динсизлик қўлидан аччиқ жомни сипқоришга мажбур бўлган, аммо бир умр дилларида кинадоват уруғини сақлаб келаётган амирлар ва сипоҳилар ҳам айнан шундай фурсатни кутиб юришган эди. Улар ҳам туғён эшикларини очдилар ва берган инъомлари ҳаққини унутиб, Муҳаммадалихон моданинг тириклигидан ўлигини афзал билганча ўз ишлари пайидан бўлдилар.

Хулласи калом, Муҳаммадалихон мода қараса, бу исён оловини ҳеч қандай йўл билан ўчириш имкони йўқ, иш қўлдан кетган. Ночор, кетма-кет кўзлар нури Султон Маҳмудхон ҳузурига одам юбориб, тожу тахтни таклиф қилди. Қўлида бор бойлигини биродарим Султон Маҳмудхон олдига жўнатди. Шу йўл билан ул янги ўргатилган юксак учувчи лочиннинг ипини секин-аста бўш қўйиб, ўзига ром этмоқчи бўлди. Гапнинг қисқаси шуким, кўзлар нури Султон Маҳмудхон Шаҳрисабзда пайти кенагас мирларининг миннатли нафақалари жонига теккан бўлиб, жуда қийналиб ҳаёт кечирарди. Бир куни фақирнинг маслаҳатига кўра, Муҳаммадалихон модага ўз эҳтиёжларини изҳор этиб, бир хат ёзиб юборди. Истагимиз, балки ака-укалик орияти жунбушга келиб ва иймон вожибларидан бўлган мурувват-эҳсон сингари савобли ишни амалга ошириб, ёрдам қўлини чўзар, деган фикр эди. Лекин, хон иймонининг аллақачон Хонпошшо ёди билан кетганини билмасдик. Ул хат бу бераҳмга етгач, туркий тилда «садқаи пул бў(л)син» дебди. Бу хабарни кўзлар нури Султон Маҳмудхон эшитгач, ул дашт девидан минг бор қўл ювиб, ўз иши тадорики билан бўлди. Мана энди вазият тор келиб, молу жони-

ни ҳам аямаётган эди. Аммо, бундан иш битмаса ва натижа чиқмаса, нима фойда? Амирлар ва фуқаро ҳам кетма-кет одам юбориб, Хўқанд подшоҳлигини ўз зиммасига олишини сўрардилар. Султон Маҳмудхон қараса, ўзини Хўқанд вилоятига етказмаса, ўз ҳолига ташланган юрт қўлдан чиқади. Иш қўлдан чиққанини билишига қарамай, ноилож, чор-ночор ўз лашкари билан неча бир дарду ҳасратда Хўқанд сари юзланди. Ўша чоғда Муҳаммадалихон модага амир Насруллоҳнинг Бешариқ мавзесига кириб келгани хабари эшитилди. Аянчли бир аҳволда чорасизликдан ўғли Муҳаммадаминхонни Лашкар *қўшбеги* билан анча ваъдалар берганча амир Насруллоҳ олдига пешвоз чиқиш учун юборди. Унинг хаёлида, балки, бу гал ҳам аввалгидек ярашув битими ўртага тушар, деган умид бор эди. Ўша кезда Султон Маҳмудхоннинг катта лашкар билан келаётгани хабари эшитилди. Хўқанд умаро ва фуқаросининг ҳаммаси пешвоз чиқишиб, неча бир шон-шавкат билан уни шаҳарга киритдилар. Ака-укалар бир-бирини бағрига босиб кўришдилар. Муҳаммадалихон мода тахтдан тушганини маълум қилиб, кўзлар нури Султон Маҳмудхонни салтанат ўриндиғига ўтқазди. Биродарим, жаҳонбонлик тахтига ўтиргач, халқни тинчлантириш умидида хосу авом сари саховат қўлини очди. Аммо, афсуски, вақт бой берилган эди ва бир нечта инъому эҳсон билан баъзилар бошини силаш воситасида иш битмасди. Шунингдек, қазову қадар ҳам ёқадан ушлаб келган ва буларнинг умри ва давлатининг қадаҳи лиммо-лим тўлган экан, бу ишнинг тадорикида қанчалик уринмасинлар, тескари натижа бераверди. Ўша вақтда амир Насруллоҳнинг шаҳарга ярим фарсах яқин Арзангтепа мавзесига қўш ташлагани маълум бўлди. Амир шу тунда лашкарини урушга тайёрлади ва эртасига тонг ёришгач, шаҳар сари юзланди. Бу хабарни эшитган ака-укалар ширин жонларидан бутун умидини узиб, ноилож жангга тайёр ҳолда кўча тўсиқлари ўрнатдилар ва тўпу тўфанг отишга киришдилар. Савр ойининг бешинчиси ва раби ус-соний ойининг бошида, чоршанба куни[504] тонг маҳали турк лашкари бир ҳам-

[504] Савр ойининг бешинчиси ва раби ас-соний ойининг бошида чоршанба куни – 1842 йили савр ойи 21 апрелга тўғри келса, раби ас-соний ойи 12 майда кирган. Чоршанба куни раби ас-сонийнинг бошида 11 ва 17 майга тўғри келади. Муаллиф санада адашаётганга ўхшайди.

ладаёқ шаҳарга бостириб кирдилар ва қўлларини қатлу талаш сари чўздилар.

Чунончи, мавлоно Ҳозиқ бир **тарих** айтдилар, **назм:**

Ба Бухорост нисбати Хўқанд,
Пеши Жайҳун чу нест Сайҳун.
Бикашад гар инон ба ҳарами виқор,
Хуни сайҳуниён шавад Жайҳун.
Ҳотифе гуфт баҳри таърихаш:
«Фатҳ шуд қалъаҳои муфсиди дун»[505].

(*Мазмуни:*
Хўқанд Бухоро олдида худди Сайҳуннинг
Жайҳун ёнида жуда кичик бўлгани мисол.
Виқор уйи сари жиловин бурса агар у,
Сайҳунликлар қони Жайҳун бўлиб оқади.
Ҳотафдин бир овоз келиб таърих айтди:
«Тубан бузуқининг қалъалари фатҳ бўлди»).

Алқисса, ака-ука вазиятни кўргач, тахту тождан кўнгил узиб, неча бир дарду ҳасратда биттаси боғдан ва яна бири роғ, яъни, дала-дашт бўйлаб қочишни ихтёр этишди. Муҳаммадалихон мода неча бир бағир қони билан йиллар давомида бутун мамлакати бўйлаб йиғган хазина эса бир лаҳзада бари сарбозлар қўлига тушиб, яғмога учради. Ҳаё пардаси ортидаги қуёшни ўзига номаҳрам деб билувчи ҳарам аёлларини ўзбек сарбозлари сочларидан судраганча бош очиқ, оёқ яланг ҳолда отлар сағрисига ўтқазиб, неча бир хору зорлик билан кўча ва бозорларда сазойи қилганча айлантириб юрдилар.

Алқисса, айтишларича, Муҳаммадалихон мода шошилинч равишда йўл босиб, бир кун ичида йигирма фарсах йўл юрганча Андижон вилоятидан ўтиб, Бўтақора мавзесига етиб олибди ва манғит сарбозлари балосидан қутулибди. Аммо, номуборак хотирига суюкли хотини бўлмиш ўгай онаси Хонпошшонинг Марғинонда қолгани келиб, бошидан тутун чиқиб кетибди. Ўша жойдан Хонпошшони қўлга киритиш мақсадида ўша ярим тунда Марғинон тарафга қайтибди. Эртаси тонгда Марғинон ташқарисида

[505] Таърихнинг санаси 1258/1842-43 дир.

ўзининг икки *маҳрами* билан Кўҳна работга тушибди. **Мисраъ:** Нафс дар шаҳар овард хуки биёбонгардро (Нафс биёбонда юргувчи тўнғизни шаҳарга олиб келди); Гапнинг қисқаси, *маҳрами*ни Хонпошшо олдига юборибди ва воқеадан хабардор қилибди. Хонпошшонинг жавобини юқорида зикр этган эдик. Алқисса, ул аблаҳ бу ақли калта, иймони суст бўлмиш хотин зотига хос бир нарсанинг ваъдага хилоф иш тутмоқ ва аҳдини бузмоқ кабилардан иборатлигини билмасди. Хотинларнинг вужуд хамиртуруши бевафолик сув-лойидан ташкил топган. Ҳеч ким расволик ва ёмонлик хумори дардисарига гирифтор бўлмагунча улар муҳаббатининг соф қадаҳидан бир қултум татий олган эмас. Улар ваъдаси гулининг иси сийнани тешувчи хилоф ва тикан билан қоришиқдир. Ким аёллар макри борасидаги мақолни эшитган ва уларнинг меҳрсизлиги хусусидаги китобларни варақлаган бўлса, аёлларнинг шуъласиз ваъдаларига дил боғламаслиги лозим, чунки, ҳеч қачон улар табиати насимидан вафо ғунчалари очилган эмас. Гапнинг қисқаси шуким, Маҳмудхожа кўрнамак ёнидаги манғит сарбозлари билан бирга Муҳаммадалихон моданинг келганидан хабар топиб, дарҳол бориб, ушлаб олибди ва неча бир хорлик-зорлик билан амир Насруллоҳ олдига келтириб, кишанга солибди.

Кўзларнинг нури Султон Маҳмудхонни Шаҳрихон халқининг кўрнамак ҳаромилари ўша бекинган шаҳрида қўлга тушириб, бошига не бир кулфатлар солиб, амир Насруллоҳ олдига келтиришибди ва қўл-оёғига кишан уришибди.

Алқисса, бу ҳолни кўрган халойиқнинг оддийси ва улуғлари вужудидан аламли доду фарёд нидолари отилиб чиқиб, кўзларидан ҳасрат ёшини оқиздилар. Каттаву кичик афсус-надомат қўлларини бир-бирига уриб, ҳасрат бармоғини тишладилар. Ҳайҳот овозлари саҳро гиёҳи баргларидан осмонга етди ва афсус товушлари эркагу хотин тилидан Султон Маҳмудхон учун нилгун гумбазни чўлғади. Ул жаҳон кўрмаган шоҳзоданинг саломатлигини яратган Холиқ даргоҳидан тиладилар. Оқибат душман ғалабаси насими эса киришди, буларнинг эса ҳаёти сипоҳи нобуду барбод, ҳаётининг мол-мулки хазинаси ганжиналари ажал аскарларининг ғоратига дучор бўлиб, кўчини вужуд работидан йўқлик саҳросига олиб ўтишди.

Хулласи калом, тақдир тақозоси билан ўша тунда амир Насруллоҳ фармони билан Муҳаммадалихон моданинг кибру ҳаво-

га тўла мағрур боши ифлос танасидан жудо бўлди. Султон Маҳмудхонни ҳам ўша кечаси шаҳидлик даражасига етказдилар. Амир Насруллоҳ истиқболига чиққан Муҳаммадаминхонга ҳам шаҳидлик шарбатини ичирдилар. Эртаси куни бу даҳшатли хабар бутун шаҳар бўйлаб тарқалди ва мамлакатнинг барча аёнлари бу жонни куйдирувчи воқеани эшитиб, ҳайрат ва андуҳ бодасидан мадҳуш бўлиб, қўрқувдан лабларини қимирлатишга куч топмадилар. Ҳа, дунё деб атайдиганлари бу эр ўлдирувчи кампир ўзини келинчаклар либосида халққа кўрсатади. Нопойдор тийнат ва беъэтибор зийнат билан мағрур ақлсизлар дилини ўзининг меҳнат ва азоб домига ташлайди. Иффатлик паноҳи шоҳлар онаси Моҳлар ойимнинг ҳам ўша икки бадбахт зоти паст фоҳишалар билан бирга неча бир хору зорликда томоғига ўлим шарбатини қуйишди. Чунончи демишлар, **байт:**

Очил(г)ан гуллармидур ер узра ҳар фасли баҳор,
Ё фано мулкида хок ўлган парирўйлармидур.

Гапнинг қисқаси шуким, бу воқеалар рўй бериши натижасида давлат Мингия хонадонидан узилиб, Манғит сари юзланди. Бу воқеа юқорида зикр этилганига қарамасдан такрор бўлса-да, гапни шу ерида узишни хоҳламадим. Нуктадон сўзамоллар хотирига сал малол келса ҳам густохлик юзасидан бир неча сатр ёздим. Карам айлаб, кечирсалар, деган умиддаман.

Алқисса, амир Насруллоҳ Фарғона мамлакатини тўлалигича ўзининг тасарруф доирасига киритгач, ўн уч кун мобайнида Хўқанд вилоятида ҳукмдорлик тахтига ўтирди. Шундан сўнг ул мамлакат ҳукуматини, билмасдан, Иброҳим *парвоначи* манғитга топшириб, ўзи Бухоро томонга қайтиб кетди. Иброҳимбий *парвоначи* бир банги киши бўлиб, ўша одам амирлик ўриндиғига ўтирди ва икки ой ҳукмронлик қилди.

Шералихоннинг дор ас-салтана Хўқандни, балки, ҳазрат Худои таоло лутфи билан бутун Фарғона мамлакатларини эгаллагани зикри

Амир Олимхон 1216/1801-02 йили Ҳожибийни шаҳидлик даражасига етказганда Каттабек ва Шералибек иккаласи ҳам ёшлик оламида бўлиб, қочишни ихтиёр этишди ва Куҳистонга

бориб, турғун яшаб қолишди. Каттабек ўша ерда фано уйидан абадийлик саройига кўчиб ўтди. Шералихон ибн Ҳожибий ибн Абдураҳмонбек ибн Абдураҳимбий ибн Шаҳрухбий ибн Чамашбий қирғиз жамоаси орасида қирқ беш йил умр ўткарди. Ўша пайтга келиб, Фарғона вилоятида рўй берган бу охирги тўс-тўполон ва бузуқчилик воқеаси Шералихон қулоғига етгач, манқалдаги исириқ каби куя бошлади ва улус улуғлари билан машварат қилди. Улар ҳам шерикчилик қилиб, қирғиз ва қорақалпоқ ва қозоқ жамоасидан сон-саноқсиз қўшин тўплаб, аниқроғи, яъжуж-маъжуж жамоасидан чумоли-ю, чигиртка сонидан ҳам кўп қиёмат аломатли лашкарни бир ерга йиғиб, Чингизхонга ўхшаб ўз масканидан ҳаракатга келганча бир неча тоғу саҳроларни босиб, қанчалаб дарёларни кечиб, қалин ўрмонларни оралаб йўл босиб, Намангон вилоятига етиб келдилар. У ердан кўчиб, Сир бўйи ҳудудига қарашли барча ерларни қўлга киритишди. Бу ерлар Тўрақўрғон, Косон ва Ахси, Чуст, Ғурумсарой вилоятларидан иборат бўлиб, Шералихон у ердан катта дабдаба ва шоншавкат билан Сайҳун дарёсидан кечиб ўтди ва Султон Боязид Бастомий номини олган мавзега кириб келди. У ердан эса неча бир ҳашамат ва тажаммул билан пойтахт Хўқандга юзланди. Бу хабарни Иброҳим *парвоначи* манғит эшитгач, шу заҳоти қочишга қарор қилди. Хўқанд амирлари ва фуқаро эса истиқболига пешвоз чиқиб, Шералихонни подшоҳлик шавкати билан шаҳарга киритдилар ва ота-бобоси тахтига миндирдилар.

Шералихоннинг пойтахт Хўқандда салтанат тахтига ўтиргани зикри

Шералихон жаҳонбонлик тахтига суянгач ва давлат қайтадан Минг сулоласи қўлида қарор топгач, Фарғонанинг бутун мамлакатларини ўз тасарруфига киритди ва ўзининг адолати зевари билан мулкка оро берди ва барча халқлар боши узра саховат қанотини ёйди. Юртни бухоролик босқинчилар қолдиғидан тозалаб, уч мингга яқин манғит аскар ва ноибини асир олди, кўпчилиги эса ўша ушлаш жараёнида ўлдирилди. Қайси вилоятда манғит қўшинидан одам қўйилган бўлса, ўша вилоят ва шаҳар халқининг ўзи улар ишини бир ёқлик қилиб, тутган жойида қатлга еткардилар. Шулардан биттаси Маҳмудхожа кўрнамак бўлиб, одамлар уни тилка-тилка қилиб ташлашди. Шундан сўнг бутун

Фарғона мамлактларига фармон юбориб, Хўқанд шаҳри қалъасини жуда мустаҳкам ва баланд қилиб қуришда иштирок этишларини буюрди. Халқ бу топшириқни эшитган заҳоти мамлакатдаги хосу авомнинг бариси йиғилиб, Хўқанд сари оқиб кела бошлашди ва ҳаммаси бир тан, бир жон бўлиб, ўн беш кун ичидаёқ кунгураси фалак саройи билан бўйлашадиган баланд ва мустаҳкам қалъани барпо қилдилар. Ўша кезларда амир Насруллоҳнинг Ўратепа шаҳрига киргани хабари келди. Эртаси куни келган хабардан эса Муҳаммадшариф *парвоначи* ва Гадойбой *парвоначи*нинг Тошканд лашкари билан Сайҳун дарёси қирғоғига етиб келгани маълум бўлди. Шералихон бу хабарларни эшитгач, ўйланиб қолди ва анча фикр қилгач, Муҳаммадназарбек ибн Ирисқулибек ва Исо *додхоҳ*ни катта қўшин билан Чуст ва Ғурумсарой томон жўнатди. Азиз фарзанди Абдураҳмонбекка Хўқанд қўшини билан Конибодомга боришни буюрди. Улар Конибодомга етгач, манғит лашкари *сардор*лари бундан хабар топиб, ҳаммаси иттифоқликда Конибодом томон юриб, иккала лашкар денгизи тўлқиндек бир-бирининг устига ташлана кетдилар. Анча уруш ва жанглардан сўнг зафар шамоли Фарғона лашкари тарафидан эсди ва манғит лашкари қочишга тутинди. Ўша аснода минг жамоасидан ташкил топган Ургут қўшини етиб келиб, улар орасига тушди ва манғитлар ёнини олиб, натижада, манғит қўшини ўзининг асир тушган одамларини қутқаришга эришди. Хўқандликлар бу ҳолни кўриб, бу **байт**ни ўқидилар:

Ҳар ки аз дасти дигаре нолад,
Саъди аз дасти хештан фарёд.
(*Мазмуни:*
Одамлар ўзгалар дастидан чекса нола,
Саъдий ўз дастидан топа олмагай чора).

Фарғона аскарлари Хўқанд тарафга қайтиб кетгач, ўшанда, Муҳаммадназарбек ва Исо *додхоҳ* катта қўшин билан Сайҳун дарёсидан кечиб ўтиб, Ғурумсарой вилоятига кириб келишди. Эртаси куни икки қасоскор лашкар Ўш даштида тўқнаш келиб, бир-бирига ёпиша кетишди. Анча уруш ва жанглардан сўнг ғалаба насими Муҳаммадшариф ва Гадойбой тарафидан эса бошлади, Муҳаммадназарбек ва Исо *додхоҳ* қочиш сари юзландилар. Муҳаммадшариф ва Гадойбой уларни қувлаб, бутун Сир бўйи

вилоятларини қўлга киритишди. Муҳаммадшарифнинг ўғли Тўрақўрғон қалъасини ўз тасарруфига олди. Муҳаммадназарбек ўн нафар кишиси билан отини тез қамчилаганча бало қаъридан не бир азобларда қутулиб чиқиб, Кўҳистон томонга кетди. Муҳаммадшариф *парвоначи* ва Гадой бой *парвоначи* эса гердайганча Сир дарёсидан кечиб ўтиб, амир Насруллоҳга бориб қўшилдилар.

Хулласи калом, Муҳаммадназарбек Кухистон томонга қочиб боргач, у ернинг барча қирғиз аҳолисини йиғиб, Тўрақўрғон сари юзланди. Бир кеча ва кундуздан сўнг тун ярмидан оғган маҳал Тўрақўрғон қалъасини бир ҳамла билан қўлга киритди ва Муҳаммадшариф *парвоначи*нинг ўғлини ушлаб, Шералихон ҳузурига жўнатди. Ўзи эса эртаси куни отланиб, қайтадан Сир бўйи ерларини қўлга киритишга эришди. Бу қувонч аломатли хушхабарни эшитган Шералихон ўзида йўқ хурсанд бўлди. Ўша аснода амир Насруллоҳнинг Конибодомга келиб тушгани хабари тарқалди. Амир Насруллоҳ одамлари бу қалъага нисбатан зулм ва ситам ишини ҳеч бир подшоҳ замонасида бўлмаган даражада амалга оширдилар. Жумладан, уч юз нафар фарғоналик аскарнинг бошини кесдилар. **Мисраъ:** Сар буридан пеши ин жаллод чун гул чидан аст (Бу жаллод учун бош кесиш гул терган каби гап); Бу даҳшатли хабар Шералихон қулоғига етгач, қамоқда турган манғитлардан жуда кўпини қатлга еткарди. Икки кундан кейин амир Насруллоҳ ҳозирда Муйи мубарак деб аталувчи Қоратепа мавзесига кириб келди. Ўша куни амир Насруллоҳ билан Шералихон лашкари ўртасида шиддатли жанг рўй бериб, икки томон жангчилари мурдасидан тепаликлар ҳосил бўлди. Ниҳоят, Фарғона аскарлари ғолиб келиб, душман сарбозларидан кўпини чопиб ва отиб ўлдирдилар. Ундан кейин амир Умархоннинг «Шоҳ чаман» номи билан танилган чорбоғи тарафида ҳам азим бир муҳориба рўй берди. У ерда ҳам Хўқанд халқининг сипоҳилари ғалаба қилдилар. Яна бир неча кундан кейин Хўқанднинг шарқий томонидаги фақирнинг мулки бўлмиш Тўқай тепа номли қишлоғида ҳам манғит ва минг қўшини ўртасида ҳеч бир подшоҳ замонида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган шиддатли султонлик уруши бўлди. Кўчаларда қасоскор баҳодирларнинг қони ариқ бўлиб оқди. Манғит лашкаридаги сарбозу саркардаларнинг мурдаси устма-уст, қатма-қат қаланган кўйи кўчаларни тўлдириб ётарди. Анча уруш ва жанглардан сўнг толеъ юлдузи Фарғона лашкари

томонидан балқиб чиқди ва манғит қўшинининг бахт юлдузи қуйига энди. Ўта саросима ичида ўз лашкаргоҳига қайтиб кетишди. Ўшанда қамал муддати қирқ кунга чўзилганди. Амир Насруллоҳ қараса, муддао ғунчаси ҳеч бир тадбир тирноғи билан очиладиган эмас. Амир Насруллоҳ у замонлар ўтиб кетгани, яъни, Муҳаммадалихон мода даврида Бухоро подшоҳининг лашкари ҳужуми у ёқда турсин, ҳатто чумолилар бирлашса ҳам Хўқандни минг бор фатҳ қилишлари мумкин бўлган вақтлар орқада қолганини ҳали англаб етмаганди. Шу топдагина Фарғона вилоятини қилич зарби билан олмоқ инсон зоти имкониятидан ташқари иш эканига кўзи етди. Ноилож, бошини қуйи солганча, ярим тунда ул мавзедан Марғинон томонга юриб, Хазбон дашти орқали Бухоро сари юзланди. **Байт:**

Сайёд на ҳар бор шикоре бибарад,
Рўзе афтад ки палангаш бидарад.

(*Мазмуни:*
Овчининг ҳар гал ҳам омади чопмас,
Куни келса, йўлбарс чангалидан қочмас).

Амир Насруллоҳнинг ёнидаги Хўқанд амирларининг ҳаммаси ундан ажралиб чиқиб, ватандошларига қўшилдилар. Шералихон кўнглини душман балосидан тинчитгач, давлат ва халқ арзи додини сўраш билан машғул бўлди. Ўша айёмда Қурама халқи қўзғолон кўтариб, Кировчи қалъасини ишғол қилгани ва ул вилоят ҳукуматини Тошканд ҳокими Юнусалихожанинг ўғли Ҳошимхожага топширганлари маълум бўлди. Яна келган хабарларга қараганда, Худоёрбий валинеъматнинг ўғли Абдураҳмонбек амир Насруллоҳдан юз ўгириб, Хўқанд вилоятига келибди. Шералихон ўғлига уни иззат-икром билан кутиб олиб, шаҳарга олиб киришни буюрди. Сўнг ўзи ҳам олдига чиқиб, ниҳоятда меҳрибончилик билан бағрига олди ва ул амирлик паноҳининг қадамини ўзи учун файзу баракат деб билиб, қадрдонлик кўрсатганча ҳузур-ҳаловатда яшаши учун муносиб бир уй тайин қилди ва шарафига катта зиёфатлар уюштирди. Ўша пайтда амир Насруллоҳ Хўжанд ҳукуматини Худоёрбий валинеъматнинг тўнғич ўғли Бекмуродбийнинг фарзанди Худоёрбекка бергани ва амирнинг Самарқандга бориб, Шаҳрисабз вилоятидан Баҳодирбек ибн Худоёрбий валинеъматнинг ўғли бирodарим Исобекни ча-

қиртириб олгани ва унга Ўратепа ҳукуматини топширгани хабари келди. Ундан кейин эса амир Олимхоннинг тўнғич ўғли Шаҳрисабз вилоятидан амир Насруллоҳ буйруғига биноан келиб, Хўжанд тепасида жойлашган Куҳистондаги қирғизнинг уруғларидан биттаси бўлмиш Абоҳат жамоаси олдига бориб, ҳукумат юргиза бошлагани маълум бўлди.

Хўқанд амирларининг Тошканд вилоятини ҳазрат Аллоҳи таоло лутфу карами билан фатҳ этгани зикри

Шералихон давлати тараққий топишга киришгач, кичик фарзанди Абдураҳмон *девонбеги*ни амири лашкар қилиб, у билан бирга Фарғонанинг барча қўшинини Тошканд вилояти томон юборди. Хўқанд амирлари Шералихон фармони билан унинг ҳузуридан чиққач, мақсад сари юзландилар ва Сайҳун дарёсидан кечиб ўтиб, Қамишқўрғон[506] мавзесига кириб келдилар. Эртаси куни у ердан қўзғалганча тоғ довонидан ўтиб, Қурама ерларига қадам қўйдилар. Ўша пайтда илгари замонларда катта қалъалар сирасига кирган Бўка қўрғонида Гадойбой ҳукумат юргизарди. Тошканддa эса Муҳаммадшариф *оталиқ* тахт тепасида эди. Ҳарб ишида маҳоратли бу икковининг суяги амир Олимхон замонасидан Хўқанднинг нону тузини еб қотган ва бу мансаблар, ва бу яхши турмуш ўша ўлканинг давлатидан қўлга кирган самара эди. Мана энди ўз эгаларини танимай, бевафолик йўлини тутишганди. Фарғона лашкари Бўка қалъаси яқинига келгач, Гадойбой уларга қарши ўқ ва тўфанг отиб, қалъа ҳимоясига киришди. Хўқанд амирлари қарашса, ул курашчилар сардори кўрнамаклик қилиб, уятсизлик либосини эгнига ташлаган ва энди иш осонликча битадиган эмас. Ноилож, қамал ва муҳорибага машғул бўлдилар.

Эртаси куни Хўқанд муборизларининг бари бир тан, бир жон бўлиб, бир ҳамладаёқ қалъа ичига бостириб кирдилар. Шу жангда Гадойбой уч еридан қилич зарби билан яраланиб, минг азобда қочиб қутулди ва шитоб билан Тошканд томонга от солди. Ўша айёмда бу икковига ёрдам учун Абдураҳмон Митан жуда

---

[506] Қамиш қўрғон – Сир дарёси соҳилидаги Қўқон истеҳкоми бўлган.

кўп сонли Бухоро лашкари билан Тошкандга етиб келиб, уларга қўшилди. Фарғона лашкари Бўка қалъаси фатҳидан сўнг неча бир шону шавкат билан Тошканд вилояти сари юриб, Оҳангарон чўлига кириб келдилар ва у ердан ҳам кўчиб, Тўйтепа қалъасини қўлга киритдилар. Эртасига у ердан отланиб, дабдаба билан ўз жувонғор ва бурунғорини ишнинг кўзини билгувчи *сардор*ларга тақсимлаб, Чингизхоний тартиб ва соҳибқироний усул билан Тошканд вилоятига юзландилар. Муҳаммадшариф *парвоначи*, Гадойбойбий ва Абдураҳмонбий Митан бу хабарни эшитиб, улар ҳам ўз лашкари билан ташқари чиққанча мухолифни кутиб турдилар. Кўп ўтмай ҳар икки лашкар денгизи юзма-юз келиб, уруш ва жанг устаси бўлган довюраклар майдонининг курашчилари жонларини ор-номус йўлиги тикканча ўзларини олов денгизига ташлашди. Хўқандлик йигитлар шундай мардоналик кўрсатишдики, малаклар фалак томида «баракалла» сўзларини айтишдан тинмадилар. Анча уруш ва жангдан сўнг зафар насими Фарғона лашкар томондан эсди, Тошканд аскарлари эса орқага қараб қочишга тушдилар. Гадойбойбий ва Абдураҳмонбий Митан ўн кишиси билан қанча азоб-уқубат чекканча ул ҳалокат майдонидан қутулиб чиқиб, Сайҳун дарёсидан кечиб ўтдилар ва Бухоро томонга кетдилар. Муҳаммадшарифни эса Тошканд қалъасида қамал қилиб, тез орада қўлга туширдилар. Шу зайл шаҳар фатҳ қилинди. Ўша тўс-тўполонда Дашти Қипчоқнинг барча шаҳар ва қишлоқлари ҳам якқалам бўлиб, Шералихон тасарруфи доирасига кирди. Амирлар Муҳаммадшарифни болалари ва укалари билан бирга Шералихон ҳузурига юбордилар ва ўзлари Тошкандда турғун бўлиб қолдилар. Бу хушхабарни эшитган Шералихон қувончдан терисига сиғмади ва бу катта ғалабани ғайбий инъомлар жумласидан санади. Муҳаммадшарифнинг қилмишидан қаттиқ ғазабланиб, қамоққа ташлади ва уни энг оғир қийноқларга солдириб, азоблади. Айтишларича, темирдан махсус товуқ катак ясаб, уни шунга солиб қўйишган экан. Аммо, Хўқанд халқи Шералихондан сўраб, унинг бошига аянчли кунларни солганча, аъзойи баданини тилка-пора қилиб ўлдиришди.

Ўша вақтда Худоёрбий бу воқеани кўриб, узоқни ўйлаб амир Насруллоҳдан айрилиб, Шералихонга қўшилди. Шералихон ул амирлик паноҳи ҳаққида подшоҳона ғамхўрликлар ва чексиз яхшиликлар кўрсатди. Хўжанд вилояти ҳукуматини яна унинг ўзига топширди. Бир ойдан сўнг ул амирлик паноҳини Хўжанд вилояти

ҳокимлигидан бўшатиб, ул вилоятни Абдураҳмон *девонбеги*га берди ва ул амирлик паноҳи эса ҳукумат курсисига ўтириб, вилоят ишларини ўнглаш ва шаҳарни тузатиш ишларига киришди.

Оталиқхоннинг шаҳид бўлгани зикри

Оталиқхон Беш кўприк мавзесида қирғизлар орасида амирлик ноғорасини чалиб юрган кезлари Шералихон бир неча марта насиҳат юзасидан доно элчиларни ўртага солиб, ваъда-ю аҳду паймонлар билан ундан туғилиб ўсган ота юртига қайтишни таклиф қилди. Оталиқхон Шералихон сўзига кирмай, ҳатто, бора-бора душманлик йўлини тутди. Шералихон қараса, панду насиҳати кор қиладиган эмас, ноилож, Оталиқхон устига катта қўшин юборди. Ўшанда Шералихон Оталиқхон турган мавзега бордикелди қилинадиган йўлларни бекитиб ташлатди ва оқибат Оталиқхонга қарашли аҳоли ва аскарлар емак-ичмакдан қаттиқ қийналиб қолишди. Қараса, аҳвол чатоқ, шунда бечора тажрибасизлиги орқасида ўзича бир чора ўйлаб топди. Ҳийласи қуйидагидан иборат эди: хўқандлик сипоҳилар олдига уларга яхши таниш бир элчи чиқариб, ўзининг Шералихон ҳузурига боражагини айттирди. Аммо, шарти шуки, ҳозирча халқига етмай турган кундалик зарурий нарсалар билан таъминлашса; Бу хушхабарни эшитган хўқандлик саркардалар юраклари севинчга тўлиб Оталиқхон кутганидан зиёда қилиб турли-туман газлама ва ҳар турдаги озиқ-овқат юборишди. Оталиқхон ўзининг хом хаёлича бу тадбирини вақтида иш берган оқилона ҳийла сифатида баҳолаб, аммо асл нияти қандай оқибатларга олиб келишини билмай, дарҳол хўқандликлар қўшини бошига ўқ ва тўфанг ёмғирини ёғдиришга тушиб, қайтадан мухолифат созини чалди. Оталиқхон кўзлаган ният ва қилаётган бу ишидан огоҳ бўлган хўқандлик саркардаларнинг бари ҳайратдан донг қотиб, ҳангу манг бўлишди ва бу бузуқлик изловчи фалакнинг имкон оламида янгидан бир ўйин кўрсата бошлаганидан афсус қилишди. Ниҳоят, бошлари қотганча бор воқеани Шералихонга бир-бир ёзиб юбордилар. Шералихон бу қўрқинч аломатли воқеадан воқиф бўлгач, ўтга тушган соч толаси каби жизғанак бўлиб тўлғанди ва ғазаб отига минди. Қаттиқ жаҳл ва қаҳр билан Оталиқхон устига янада кўпроқ лашкар бориши ҳақида фармон берди. Хўқандлик қўшин аҳли бу сўзларни эшитиб, маъқул топган кўйи ўша томон-

га от солдилар. Кескин ҳаракатлар билан ул мавзени фатҳ этиб, Оталиқхоннинг қўл-оёғини боғлаганча мағрур, кеккайган ва гердайган ҳолда Хўқандга қайтиб келдилар. Мазкур мавзе мустаҳкам қалъадан иборат бўлиб, бир текис кўприги бор эди. Агар ул кўприкни дарё устидан олсалар, пашша қанот қоқса, қанотидан айриларди. Бир милтиқли мерган ўша ерда ўтирса, агар Мовароуннаҳрнинг бутун қўшинлари бир бўлиб келса ҳам бу ерни эгаллашлари ақлдан узоқ ва хираддан баъид эди. Шералихон давлатининг юлдузи балқигани ва Оталиқхон бечоранинг бахт юлдузи қуйи сари эна бошлагани сабабли шундай маҳкам қалъа ва қилинган беҳуда ҳаракатлар ҳеч бир самара бермади. Алқисса, Оталиқхоннинг келгани вилоят бўйлаб ёйилди ва Шералихон бу хушхабарни эшитиб, чуқур ўйга ботди. Чунки, ул амирлик паноҳи билан қандай суратда чиқиша олишига ақли етмай қолганди. Ана шу вақтда ўзларининг уруғини мана шу ишлар учун сақлаб келган бузуқи ўтмиш амирларидан бир нечтаси Шералихон ҳузурига кириб, Оталиқхонни ўлдириш борасидаги «доно» маслаҳатларини беришди. Бу вилоят табъи ва ҳавоси шундай ўзи, ким подшоҳларга яқин надим кишига айланса, фитна ва бузуқ ишларни амалга оширишни ўз вазифаси деб билади ва бу каби номашруъ ишни ўзларига вожиб кўришади ва фахрли, кеккайишга арзирли иш ўрнида тушунадилар. Шунинг учун ўтмиш надимлари шу одатга амал қилиб, бир неча бор бу тўғрида сўзлаб, Шералихонга маъқуллашди. Шералихон чор-ночор ул уятсизлар сўзига кириб, икки бераҳм жаллодга Оталиқхонни қатл этишни буюрди. Ул бераҳм қонга ташналар шошилинч равишда от чоптириб кетишди. Ўша орада Оталиқхонни қон етаклаганча ватан умидида хўқандлик саркардалари билан бирга йўл босиб келар, аммо ажал ёқасидан маҳкам олгани ва ер остига тортаётганидин бехабар эди. Алқисса, Хўқанд шаҳридан тахминан тўрт фарсах наридаги Яйпан[507] мавзесига кириб келишди. Ўша аснода икки бераҳм жаллод ногаҳоний бало сингари ул мазлум амирлик паноҳи устига келиб, 1259 йили раби ул-аввал ойи бошида (1843 йил 1 апрел бу ой кирган) жумъа куни нозанини бошини пок танидан жудо қилишиб, шаҳидлик даражасига етказишди. Ўшанда ёши қирқ бирда эди. **Маснавий:**

---

[507] Яйпан шаҳри – Фарғона вилоятида Ўзбекистон тумани маркази.

Кужо дид қассоб ранжи шубон,
Табарзан чи донад гами боғбон.
Дарахте ки умре бар ояд баланд,
Тавон дар яке лаҳза аз бех канд.
Тавон марде сад куштан андар набард,
Яке зинда кун то бихонанд мард.
(Мазмуни:
Қассоб қачон чўпон чеккан ранжин кўрибди,
Болта қайдан билсин боғбон меҳнатин.
Бир умр ўсиб-унган баланд дарахтни,
Бир лаҳзада таг-туги билан қўпориш мумкин.
Урушда бир киши юзтасин ўлдириши мумкин,
Аммо, биттасини тирилтир, дейишсин сени мард).

Сўз маъноларини чақувчи нуктадонлардан пинҳон қолмасинким, улуғ сулола ва эҳтиромли оила натижаси саййид Маъсумхоннинг ўғли саййидлик ва нажиблик паноҳи, икки шариф ҳарам ҳожиси саййид Муҳаммадҳакимхон таснифи бўлмиш бу «Мунтахаб ат-таворих» номли китоб 1259 йил жумоди-л-аввал ойининг йигирма саккизинчиси/1843 йил 27 июн, якшанба куни фақир ул-ҳақир қори Аминжон ёзуви билан Шаҳрисабз вилоятида ниҳоясига етди. Оқил кишилардан умид шулким, агар саҳву хато ўтган бўлса, кечирим қалами билан тўғриласалар ва Аллоҳу аълам би-с-савоб. Тамом.

Шукр, ки ин нусха ба унвон расид,
Пештар аз марг ба поён расид.
(Мазмуни:
Шукрки, бу китоб ёзилиб чунон,
Ўлишимдан бурун бўлди тамом).

*Шералихон ўзининг икки биродарзодасини пасткаш дунё учун шаҳидлик даражасига етказгани зикри

Шералихон ўз кўнглини олий мартабали Оталиқхон воқеасидан тинчитгач, (амирзодалар) Абулқосим Тоғойбек ва Муҳаммадсодиқбекни чақириб, ўз ҳимояти остидан жой бериб, улар тар-

* Асарнинг шу қисмидан бошлаб иловаси охиригача фақат Санкт-Петербургдаги нусхада келтирилган.

бияси билан шуғулланишни ва етимлар бошини сийлашдек савоб ишни адо этишни истади. Аммо, афсуски, шу иши сабабли қўлини бу етимчалар қони билан ювишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Бу воқеанинг қисқача баёни шуким, Муҳаммадалихон мода ҳодисалар шаттасини еб, ўз ўрнида қолган кезлари бу икки мирзода Хўқанд вилоятидаги Қайнари Умар мавзесида яшардилар. Муҳаммадалихон мода тушкунликка тушганидан улардан ҳам ҳадиксираб қолганди. Шу сабабли бу бечора мирзодаларни Қоратегин тарафга сургун қилди ва бу етимчалар Куҳистон вилоятида яшай бошлашди. Амир Насруллоҳ Хўқандни босиб олгач, яна Бухорога қайтиб кетаркан, унинг бир истаги Хўқанд подшоҳзодаларини таг-томири билан қўпориб, улардан бирон из қолдирмаслик мақсадида илдизларини қуритиш эди. Фарғона мамлакатлари ҳукумати, балки, бутун Дашти Қипчоқни то абад ўз тасарруфига киргизмоқчи эди. Аммо «мулк эгаси сен ва уни хоҳлаган кишингдан тортиб оласан ва хоҳлаган кишингга берасан» [508] ояти каримасидан бехабар бўлиб, шу жиҳатдан Қоратегин ҳокимларига икки мирбаччани тутиб, олдига юборишлари борасида хат ёзиб юборди. Улар эса амир Насруллоҳ хати етган ҳамон ҳамиятсизликни шиор қилганча ор-номусни ўзларига эп кўрмай, жонимиз билан, дея мирбаччаларни ҳибсга олиб, амир Насруллоҳ ҳузурига юбордилар. Бироқ, ўша вақтда ўлиш навбати ҳали бу норасидаларга етмаган экан, сабаблар сабабчиси бир иш кўрсатиб, улар омон қолишди. Яъни шу орада Хўқанд воқеаси юз бериб, давлат яна қайтадан Мингия хонадони қўлига ўтди. Бу воқеанинг зикри юқорида ёзилган эди. Хулласи калом, Шералихон бу икки мирбаччанинг онасини есирим, деб ўз никоҳига олди. Сўнг шошилинч равишда ул икки мирбачча кетидан Бухорога пайдарпай яширинча одам юбора бошлади. Шаҳрисабзда турган мен фақирингизга ҳам «қандай бўлмасин ул менинг икки азиз фарзандимни қутқариб олинглар», деган мазмунда мактублар битиб юборди. Бироқ, ўшанда ҳеч кимнинг уриниши ва ҳаракатисиз уларга ватанларига кетиш учун амир Насруллоҳнинг ўзи рухсат берди ва мирбаччалар амир Насруллоҳдан ижозат олгач, анча йўл босиб ўтиб, Хўжанд вилоятига кириб келдилар. Бу хушхабарни эшитган Шералихон севинчдан

[508] Қуръони карим, 36:26.

терисига сиғмади. Дарҳол Хўқанднинг барча амирларини мирбаччаларни кутиб олиш учун жўнатди. Амирлар ул мирбаччалар ҳузурига етиб, мулозимат қоидасига керагича риоя қилиб, катта иззат-икром билан Хўқанд вилоятига етказдилар. Шералихон уларни бағрига босиб, оталарча ғамхўрлик ва подшоҳона марҳаматлар кўрсатди. Қизини эса Абулқосимбек никоҳига киритиб, Андижон вилояти ҳукуматини берди. Барча хос кишилар Шералихоннинг бу ишига қойил қолиб, таҳсину офаринлар айтишиб, мошаллоҳ дейишди. Абулқосимбек укаси билан Андижонга етгач, амирлик ўриндиғига ўтириб, ҳукм билан давлат бошқардилар. Бир неча муддат шу зайл ўтгач, ўтган замон хонлари давридан ўзларини, айтмоқчи бўлганимиз – ярамас ва тубан ишлар учун асраб, Абдураҳмонбек билан ҳамтовоқ бўлиб олган бир нечта бузғунчилар яна ўша фисқу фасод одатларига амал қилганча фитначиликни ўз шиорига айлантирдилар ва ўйлаб топган шум режалари воситасида хонликнинг яқин кишиларига айланишни ният қилиб, шу орзу илинжида ул мирбаччаларни Шералихон кўзига ёмон кўрсатиш учун тиришдилар. Аммо, сал ўтмай ўзларининг ҳам таг-томири билан қуришларини хаёлига ҳам келтирмадилар. Гапнинг қисқаси, ниҳоят, ана шу қабиҳ воқеа ташаббускорлари бу гаранг Шералихонга: – Хон жаноблари савоб юзасидан мирбаччаларни ғариблик диёридан олиб келиб, ўз фарзандингиз қилиб, Андижон вилоятини уларга бердилар. Эндиликда эшитишимизча, ул мирбаччалар фарзандлик йўлидан ташқари қадам босиб, Хўқанд ҳукумати орзусига тушибдилар. Агар ҳикмат юзасидан сал олдинроқ ҳаракат қилиб, бу воқаенинг бирор иложини қилмасалар, ҳодиса рўй бергач, пушаймонлик фойда бермай қолади, – дея маъқуллай бошлабдилар. Шералихон деган бечора ҳам содда қирғиз халқи ичида улғайиб, ўсган ва бунақа машмашаларни умрида сира кўрмаган ва эшитмаган киши эмасми, бу каби ишлар ҳақида эшитгани заҳоти вужудини ваҳима туйғуси чулғаб олади ва «нимани маъқул топсанглар, қилаверинглар, ихтиёрни сизларга топширдим», дейди. Ул бузғунчилар қарашса, тадбирлари тақдирга мос келадиган. Дарҳол шум ниятлари пайига тушишди. Ўша вақтда амир Насруллоҳнинг ҳарб сафари мақсадида Урганж тарафларга отлангани хабари маълум бўлди. Ўратепа ва Жиззах вилоятлари ҳимоячисиз қолган. Бу хабарни эшитган Шералихон ана шу воқеани баҳона қилиб, Абулқосимбекка, бу азиз фарзандининг ушбу

хатни олгани ҳамон ўз қўшини билан бирга отланиб келиб, Хўқанд лашкарини ҳам олиб, шуларга ўзи амир лашкар бўлганча, Самарқанд вилоятини босқин-чопқин қилиб қайтиши борасида иноятнома хатини битиб юборди. Бу мактуб Абулқосимбек қўлига теккач, катта дабдаба билан Хўқанд сари юзланди. Ўша чоғда Шералихон Марғилон ҳукуматини Шоди *мингбоши* ибн Шоҳи *парвоначи*га берган эди. Шералихон ўша *мингбоши*га яширинча хат битиб юбориб, Абулқосимбек етиб келиши билан ҳар нечук йўл билан бўлса-да, ҳеч иккиланмасдан уни ҳибсга олиши ҳақида топшириқ берди. Шоди *мингбоши* бу буйруқни олгач, ўзида йўқ шод бўлганча қўлга янги ўргатилган ул лочинни овламоқ учун шай бўлиб турди. Гапнинг қисқаси, Абулқосимбек тўла шон-шавкат билан Марғилон шаҳрига етгач, Шоди қиёмига етказиб меҳмондорчилик қилди. Ўтириш тугагач, ул соддадил мирбаччаларни ушлаб, лашкарининг ҳам бор-будини тортиб олди. Абулқосимбек масхарабоз фалакнинг ишидан огоҳлик топиб, бу бахти қайтган боши узра нима ўйинлар кўрсатганини англади. Йўқлик сари кетишини билганча ўлимини пойлаб ўтиришдан ўзга чора топмади. Шоди талон-тарож ва яғмо ишларидан бўшагач, ул икки ака-ука мирбаччани Хўқанд томонга жўнатди. Бунинг хабари Шералихонга етгач, дарҳол одам юбориб, ул мазлумларни бир овлоқ жойда ушлаб туриш ҳақида буйруқ берди. Бу воқеадан бутун ҳарам аҳли ва Шералихоннинг қизи хабар топиб, юзларини тирнаб, сочларини юлганча эри олдига борди ва у ҳам эри билан бирга ўлишни афзал кўриб, ёстиқдоши ёнида ўтириб олди. Эртаси куни бу ҳолни кўрган Шералихон уларни барча тобеъ кишилари оиласи билан ватандан бадарға қилдириб, қирғизлар ичига жўнатди. Ул хонумонсиз жамоа бошига тушган кулфатлар ичра бир қанча йўлларни босиб ўтиб, Талас мавзесига келиб тушдилар ва озгина тин олиб, ҳордиқ чиқариш илинжида бўлдилар. Аммо, Шералихоннинг ўғли мирбаччаларнинг тирик қолишини ўзининг ўлимига сабабчи билиб, шу сабабли Шамр хислатли иккита тўнғизсифат жаллодни ўзининг шум ниятини амалга ошириш учун улар кетидан жўнатди ва ул икки бераҳм жаллод отларига қамчи босиб, тез фурсатда ногаҳоний бало каби мирбаччалар кетидан етиб олишди ва ёшлик гаштини суриб ва салтанат шарбатини татиб улгурмаган мирбаччалар ҳаётининг кулини кўкка совуришди. Бечоралар бу борлиқ ғамхонасидан неча бир ҳасрат ичра этак силкиб, жаннат ошиё-

наси сари кетдилар. Бу хабарни эшитган Шералихон ва Абдураҳмонбек ўзларича кўнгилларини бу томондан ҳам тинчитиб, ўзига хон, кўланкаси майдон бўлганча Фарғона мамлакати тахтида юрт бошқариш ишларига машғул бўлдилар. Аммо, кўп ўтмай, бу каби ишларнинг касри ўзлари ёқасидан ола бошлашини хаёлларига ҳам келтирмасдилар.

Хўқанд амирларининг Ўратепа томонга қўшин тортгани зикри

Шералихон ва ўғли мирбаччалар ишидан қутулгач, Ўратепа томонга отланишни мақсад қилдилар. Аммо, бу пайтда Хўжанд вилояти ҳукумати амирлик паноҳи Абдураҳмонбек ибн Худоёр валинеъматга, Тўрақўрғон, Намангон мамлакатлари амирлиги эса Муҳаммадназарбек ибн Ирисқулибийга қарашли эди. Ота-бола ана шу давлат арбобларидан ҳадикка тушиб, бу амирлик паноҳларини алдов йўли билан Хўқандга чақириб олиб, ҳукумат тахтидан туширди ва улар бағирлари қон бўлиб, ночорликда кун кечира бошладилар. Шералихоннинг қўли бу амирлик паноҳлари ишидан ҳам бўшагач, Фарғона мамлакатларининг барча амирларини Ўратепа сари отланиш учун тайинлади. Амирлар Шералихондан рухсат олиб, мақсад томон йўналдилар. Бир неча манзилларни босиб ўтгач, Нав қалъасига етиб, ул мустаҳкам қалъанинг қамал ва уруш ишларига киришдилар. Ўша кезларда бу сарзамин ҳукумати Иброҳимбий ибн Худоёрбий валинеъмат қўлида эди. Ул амир қалъа сақловчиликнинг барча шартларини аъло даржада адо этди, аммо беш кундан сўнг қараса, ўт билан ўйнашиб бўлмайди. Ноилож омонлик аҳду паймонини тузишга мажбур бўлиб, қалъани хўқандлик амирлар қўлига топширганча Ўратепа томон кетди. Хўқанд амирлари Нав қалъаси билан бирга Қўштегирмон қўрғонини ҳам осонликча эгаллаб, фатҳу нусрат билан Хўқандга қайтдилар. Бир неча масофани босиб ўтгач, Шералихон ҳузурига етиб, кўруниш бердилар.

Абдураҳмонбек ибн Шералихоннинг Ўратепа томонга қўшин тортгани зикри

Яна анча муддат шу зайл ўтди. Ўша вақтларда Урганж хонидан «биз Бухоро томонга қўшин тортиб, Бухоронинг бир фарсах еригача босқин-чопқин уюштирдик. Сиз ҳам вақтни қўлдан бой бермасдан, отланинг» мазмунидаги хабар келди. Шералихон бу хат мазмуни билан танишгач, дарҳол азиз фарзанди Абдураҳмонбекни Фарғона лашкари билан Ўратепа томонга юборадиган бўлди ва Абдураҳмонбек отасидан юриш сари рухсат олгач, шошилинч равишда Хўжанд вилоятига етиб олди. Ўша пайтларда биродарим Исобий Иброҳимбийнинг ўғлини Хавос қалъаси ҳукумати ишларидан четлаштирган бўлиб, ул мирбачча амирлик паноҳидан юз ўгирганча, Хўжанд вилоятига бориб, Шералихоннинг ўғлига қўшилди ва Абдураҳмонбек бу мирбаччанинг келишини улкан баракат билиб, Хавос қалъаси сари юрди. Бир кундан сўнг келиб, мазкур қалъани узук қоши каби ўртага олди ва қамал қилишга киришди. Ўшанда Хавос ҳукумати тепасига биродарим Муҳаммадраҳим *девонбеги*нинг ўғли Абдулғаффорбек қўйилган эди. Ул мир ўғли қалъа сақловчилик ишини ўз ўрнига қўйиб, саъй-ҳаракатлар кўрсатди. Аммо, натижаси кам бўлди. Ноилож, омонлик шартномасини тузиб, Ўратепа томон кетди. Бу қалъани эгаллаш ҳам хўқандликлар учун осон кечгач, жуда хурсандлик билан Хавос ҳукуматини Иброҳимбийнинг мазкур ўғлига топшириб, фатҳу нусрат билан Хўжандга қайтилар. Абдураҳмонбек ва унинг ёнидаги амирлар ўша пайтда амир Насруллоҳнинг ўта тушкун ҳолатда Амуя дарёси бўйидан қайтиб, ноилож, озгина қўшин билан Жиззах вилоятига келгани хабарини эшитиб, Хўжандда туришга қарор қилдилар. Уч кундан сўнг Исобийнинг Хавос қалъасини Иброҳимбийнинг қўлидан тортиб олиб, амир Насруллоҳ ҳузурига ошиққани ва амир Насруллоҳ ҳам Жиззахдан берига ўтмай, Исобийга меҳрибонликлар кўрсатиб, кетишга рухсат берганча ўзи Бухоро томонга қайтиб кетгани ҳақидаги хабарлар келди. Бу воқеалардан огоҳлик топган Абдураҳмонбек ҳам Хўжанд вилоятидан чиқиб, Хўқанд вилояти сари юзланди. Уч манзилдан сўнг ул вайрона шаҳарга кирди. Ношуд отаси ҳузурига етиб, айшу ишрат билан машғул бўлди.

Шералихон давлатининг путури сабаби ва Муҳаммадназарбекнинг қирғиз ва қипчоқ жамоаси билан адоватлашгани зикри

Келгуси йили иззат ўриндиғидан бахтсизлик ери узра қарор топган Муҳаммадназарбек қийинчилик билан умр кечирарди. Шералихон эса унинг вилоятда бўлишини маъқул кўрмасди. Шу жиҳатдан бу амирлик паноҳининг илдизини таг-туги билан қўпориб ташлашни истаб, ўша ниятда уни алдов йўли билан бутун Дашти қипчоқ ерлари закотини ундириб келиш учун юборишга қарор қилди. Чунки, фақат мазкур тадбир воситасида уни вилоятдан ташқари чиқариб, кетидан икки жаллодни ўлдириш учун жўнатиб, ўзининг шум мақсадини амалга ошириши мумкин эди. Ул амирлик паноҳи Шералихондан кетишга рухсат олгач, шошилинч суратда от чоптириб, Сайҳун дарёсидан кечиб ўтди ва осойишталик билан уйқуга кетди. Кутилмаганда ҳалиги қонга ташна икки жаллод амирлик паноҳи устига ногаҳоний ўлим шарпаси сингари бостириб келишди. Амирлик паноҳи шу заҳоти гап нимадалигини пайқаб, ул икки жаллодга ташланди ва уларнинг бошини сапчадек чопиб ташлаб, қочишга қарор қилди. Тез-тез от чоптириб, анча қийинчиликдан сўнг қирғизлар жамоаси орасига етиб олди ва ор-номусини улар зиммасига юклаб, бўлиб ўтган воқеани бир-бир сўзлаб берганча улардан ёрдам сўради. Ўзи шундай кунни худодан тилаб ўтирган бу жамоа бу гапларни эшитган заҳоти сўзни бир ерга қўйиб, қуйидаги ишни амалга ошириш борасида қарор қилишди. Қўшинни бир жойга тўплаб ва қурол-аслаҳани созлаб бўлгач, кўп сонли лашкар билан ўз манзилидан ҳаракатга келганча Тўрақўрғон вилояти сари юзландилар. Бир манзил йўл юриб, ул вилоятни ўз назорати остига олдилар. Бу воқеаларни эшитган қипчоқ жамоаси ҳам юртларни вайрон этиш ва халқларни ўлдиришни ўзларига фахр ва маҳобат билиб, кўп сонли сипоҳ билан келиб, Муҳаммадназарбекка қўшилдилар. Буларнинг иши борган сайин ўнгидан келиб, бу сўзлар Шералихонга етиб боргач, ғам-ғусса денгизига чўмди. Анча машваратлардан сўнг бир қарорга келинди ва Шоди *минг-боши* Хўқанд сипоҳи билан отланиб, шошилинч равишда Сайҳун дарёсидан кечиб ўтганча Чуст шаҳрига кириб борди. Муҳаммадназарбек ва Қипчоқия жамоасининг каттаси бўлмиш Мусулмонқули хўқандлик аскарларнинг Чустга келганини эшитиб,

қўшинни урушга тайёрлаш каби ишларни бажарганча эртаси куни икки томон лашкари мавжланган денгиз сингари тўлқинланиб, бир-бири рўпарасида саф тортдилар ва ҳар икки тарафдан қасоскор довюраклар жанг майдони сари қиличларига эрк бериш учун югурдилар. Ажал ҳам улар кетидан неча бир ҳайрат билан қай бирини олдинроқ йўқлик йўлига солиб юборишини билмай ҳаллослаб чопарди.

Алқисса, ҳар икки қонютар денгиз бир-бирига тўқнашди. Жанг пайти Хўқанд амирларидан талайгинаси нон-туз тутиши андишасини қилмай айни уруш ва жанг қизиган чоғда Хўқанд қўшинидан айрилиб чиқиб, ул жамоага қўшилдилар. Бу бевафоликни кўрган Шоди *мингбоши* афсус-надомат чекканча қаттиқроқ жанг қилишга киришиб, марди майдонлик кўрсатди. Ниҳоят, анча муҳорибадан сўнг зафар шамоли Муҳаммадназарбек байроғини ҳилпиратишга тушди. Хўқанд қўшинидагилар қарашса, иш қўлдан кетган ва шу сабабли вақтида қочишдан бўлак чора қолмаган. Аммо, Шоди *мингбоши* ўрнидан қўзғалмади ва қанчаларни қиличдан ўтказиб, йўқлик сари равона қилди. Ниҳоят, у ҳам қўлга тушиб, шаҳидлик даражасига етди. Муҳаммадназарбек ва Мусулмонқули бу ғалабани кўргач, умидлари икки баробар ортиб, қадамларини олдинги поғоналар сари қўя бошладилар. Хуллас, хўқандлик аскарлар орқага чекина бошлагач, улардан анчалари қатл этилиб, кўпи асир олинди ва қолган-қутганлари неча бир машаққат билан ул бало-офат ғарқобидан нажот топиб, Сайҳун дарёсидан кечиб ўтганча Шералихон ҳузурига етишдилар. Ул кифоятсиз подшоҳ бу ҳолни кўриши билан ҳуши бошидан учди. Бироздан сўнг ўзига келди ва дарҳол, Дашти қипчоқ мамлакатлари ишини тартибу-назмга келтириш мақсадида кетиб, ўша томон ўлкаларининг туркий паривашлари билан ишрат қилиб юрган ўғли Абдураҳмонбекка хабар юбориб, уни воқеадан огоҳ қилди. Абдураҳмонбек қирғизлар ичида юрган кезлари ўзининг шаҳватини қондириш учун қайси ёриқни ахтарса-да, камбағаллиги сабабли биронта нарсани қўлга илинтира олмай юрарди. Ҳозир эса Фарғона мамлакатлари ва Дашти Қипчоқ юртларида тўла инон-ихтиёрли ҳукмдор бўлгач, паризодлар подаси ичига тушиб қолган эди. Шу кўйи чиройли юзкўзли жононалар денгизига шўнғиганча қўлига тушган соҳибжамоллар кўплигидан айрим нозанинлар унинг ҳузурини топиш учун узоқ вақт навбат кутиб қолар эдилар. Ўша аснода Фарғона

мамлакатида кечаётган даҳшатли воқеалар хабари келиб қолиб, ҳуши ғурурли бошидан учиб кетди. Ўз ўрнига фақирнинг биродари Мустафоқулихонни қўйганча, дарҳол Муҳаммадалихон модадан қолган амирлар билан манзилу мақсад сари юзланди. Уч кўчдан сўнг довондан ўтиб, Сир дарёсидан кечиб, отасига қўшилди ва ишларни тартибга солишга тушди.

Фарғона амирларининг Муҳаммадназарбек ва Мусулмонқули чўлоқ кабилар бошлиқ қирғиз ва қипчоқ жамоаси билан бирга Аллоҳ таоло лутфидан Хўқандни эгаллагани зикри

1259 йилнинг қиши поёнига етиб, баҳор фасли келган ва дарахтлар ўзини яшил либослар билан кўркам қилган, тоғу даштларни яшил майса ва райҳонлар лашкари қоплаган кезлар, аниқроғи, янги 1260 йилга ўтиш маҳали (1844 йили 22 январ муҳарам ойи кирган) Муҳаммадназарбек ва қипчоқ жамоаси бу улуғ ғалабани ғайбий неъматлар жумласидан санаб, неча минг фахру-ифтихор ва муҳобот билан катта қўшинни ёнларига солганча Сайҳун дарёсидан кечиб ўтиб, Хўқанд шаҳри сари юзландилар. Ёнатрофдаги айрим хўқандлик амирлар қипчоқия ишини бу зайл кўриб, ноилож келиб, уларга қўшилдилар. Андижон ҳокими Каримқули *додхоҳ* ва бошқа бир нечталар ана шулар жумласидан эди.

Алқисса, Муҳаммадназарбек қиёмат аломатли лашкар билан Хўқанд шаҳрининг ташқарисига келиб тушди ва бир томонлама қилиб, қамал ишига киришди. Ўша вақтда Шералихон калаваси учини йўқотиб, ўй денгизига чўмган эди. Фикрини қай тарафга югуртирмасин, ҳеч қаерга бориб етмай, қайтиб келарди. Билдики, бу фитна оташини ўчириш инсон зотининг ақли доирасидан ташқари. Ноилож, тақдирга тан бериб, индамай ўтираверди. Хўқанд амирлари кўришса, Шералихоннинг ҳафсаласи Фарғона мамлакатлари подшоҳлигига вафо қилмоқчи эмас. Барчаси қўлларини тирсагигача ювиб, унга айтиб ҳам ўтирмасдан Абдураҳмон *девонбеги*ни элчилик йўсини билан Муҳаммадназарбек олдига жўнатдилар. Бу фитнанинг келиб чиқиш сабаблари борасида ундан узр сўраб, тавба қилдилар. Ул амирлик паноҳи: – Биз Шералихонни бошқа подшоҳлардан яхши деб билгандик, аммо, улардан ҳам баттар эканини билмаган эканмиз. Қирғизлар ора-

сида қирқ йил пода боқиб юргани сабабли уларнинг ному нишонини ҳеч кимса билмасди. Фарғона мамлакатларини манғития жамоаси эгаллаганда ва подшоҳлик мингия жамоаси қўлидан чиқиб, шу ерда бу занжир халқаси узилай деб турганда бу хонадоннинг туз-нонини еган мен ўшанинг юз хотири учун неча бир қийинчиликда қирғизлар орасига бориб, Шералихонни олиб келдим ва Аллоҳи таоло лутфи билан ота-бобосининг ўрнига ўтқаздим. Шу тариқа яна давлат бу хонадон қўлига ўтди. Аммо, биринчи қилган иши қариндоши амир Олимхоннинг ўғли Оталиқхонни шаҳид этди. Иккинчиси ўзининг Бухорода юрган икки бародарзодасини у ердан келтириб, Андижон ҳукуматини инъом қилди ва ўзига куёв қилиб, сўнг уятини йиғиштирганча қўлини ул жаҳон кўрмаган иккита мирбаччанинг қони билан ювди. Давлати юксалиши сабабчиси бўлган Юсуф *мингбоши*ни ҳам улар кетидан жўнатди. Танида бор жонини унинг йўлига тиккан мени эса охирида қатл этмоққа буюрди. Ноилож таваккал қилганча, жонимга жафо бўлувчи балони дафъ этишни вожиб билиб, мана шу қўзғолон исёнини бошлашга мажбур бўлдим. Ҳозир ҳам бўлса, илгариги подшоҳлар замонидан ўзларини бузуқчилик уруғини сочиш учун асраб келган ва ўша ҳасад ишларини қўймаган фитначилардан беш-олти нафарини бизнинг қўлимизга топширсин, шундан сўнг Шералихонни яна ўз хонимиз деб биламиз, йўқса, кўряпсиз, ғишт қолипдан аллақачон кўчган, ўқ камондан узилган, – деди. Абдураҳмон *девонбеги* Муҳаммадназарбекдан бу тўғри ва жўяли жавобни эшитгач, дарҳол Шералихон олдига келиб, бир-бир айтиб берди. Шералихон бу сўзни эшитган заҳоти уятдан бошини фикр ёқасига тиқиб, афсус-надомат қўлини ишқаб, аттанглаганча ўтирди. Аммо, пушаймонлиги ҳеч фойда бермади. Яна ожизлик ва ноиложлик гирдобида Азимбой *парвоначи*ни ҳам элчилик расми билан юборган эди, у ҳам ўша жавобни эшитиб келиб, баён қилди. Ниҳоят Шералихон ва ўғли ҳамиятсизликни ўзларига шиор қилиб, ўша бузуқи фитначилардан биттасини Қипчоқия жамоасининг элчиси қўлига топширдилар ва Муҳаммадназарбек элчиси шу заҳоти уни шаҳар растасига чиқариб, йигитнинг бошини кесдилар. Бу хабар шаҳар бўйлаб ёйилгач, барча ҳайрат бармоғини тишлаб, Шералихонга лаънат ёғдирдилар. Эртаси куни хосу авом қарашса, Шералихоннинг толеъси бахт авжидан қуйи энган. Сўзни бир ерга қўйиб, ҳаммаси Шералихон Ўрдаси сари йиғилиб бориб, «агар бу хатарли иш

қўлингиздан келса, биз мазлумлар бошидан душманни аритинг, йўқса бизнинг ихтиёримизни ўз қўлимизга топширинг, нима қилишни ўзимиз биламиз», дея арз қилдилар. Шералихон фуқаро уни ҳам Муҳаммадалихон модага ўхшатиб обрў-эътиборсиз қилмоқчи эканини сезди ва ноилож душман билан урушиш учун ваъда берди. Фуқаро бу хушхабарни эшитиб, уй-уйига тарқалишди. Шералихондан шу заҳоти, «барча халқ ўз тайёргарлиги пайидан бўлсин, эртага султонлик урушини ясаймиз», деган нидо чиқди. Халқ бу даъват-чақириқни эшитиб, ҳар ким ўз иши билан бўлди. Қоронғу тун охирлаб, субҳи содиқ ёқасини йиртган ва олтин қанотли товус зангори осмоннинг тўққизинчи нилуфари тоқида подшоҳлик ўриндиғига ўтириб, пасткаш оламни ўз шуъласи билан мунаввар қилган маҳал жумодилаввал ойининг ўн учинчиси, шанба куни ва ўн биринчи жавзода Шералихон катта ҳашамат ва дабдаба билан барча саййидлар ва уламо, умаро, фуқарони ёнига солганча Хўқанд шаҳридан бир фарсах наридаги каминанинг меросий ери бўлмиш Тўқайтепа мавзесига чиқиб, саф тизилдилар. Шунда ташқарига эллик минг киши чиққан эди. Муҳаммадназарбек ва Мусулмонқул чўлоқ ҳам ўз қўшинларини тартибга келтириб, муҳорабага тайёр туришди. Ҳар иккала лашкар денгизи тўқнаш келгач, довюраклар бир-бирига ёпиша кетишди. Жанг майдони қаҳрамонлар қонидан қизил ёқут рангига кирди. Анча уруш ва жанглардан сўнг Қипчоқия лашкарининг бахт юлдузи балқиб, Шералихоннинг толеъ юлдузи сўна бошлаб, қочишга тушдилар. Шералихон бу бало-офатни кўриб, ниҳоятда ғам-ташвишга ботганча ҳаммадан олдин ўзи қочиб қолди. Бўйнини эгганча шаҳарга кириб олди ва уят ва шармандалик ичра саройига кирди. Абдураҳмонбек шошилинч равишда бир *маҳрами* билан бошқа дарвозадан чиқиб, қочиш сари юзланди. Шералихоннинг қочгани Қипчоқия лашкарига маълум бўлгач, бир ҳамла билан шаҳарга бостириб киришди ва чоп-ўлдир, босол садоларини осмонга етказишди. Жуда кўп хўқандлик аскарлар ва фуқаро отлар туёғи остида човгон тўпи каби думалаб ётар ва мусулмонлар қони кўчаларда ариқдек оқар эди. Айтишларича, ўша куни амирлардан тортиб фуқарогача ҳаммаси бўлиб икки минг киши ҳалок бўлган экан. Абдураҳмон *девонбеги*, Азимбой *парвоначи*, Раҳимқул *додхоҳ*, Тангриқули *шиговул*, Саййид Али *дастурхончи*, Сиддиқ *тунқотар* каби амирлар ҳам шулар жумласидан бўлишди. Қирғизлар Шералихон Ўрдаси сари юз-

ланиб, унинг барча муҳтарам ҳарамини талон-тарожга дучор қилиб, уларнинг эгни ва бисотидаги кийим-кечакларини тортиб олишди. Бечора аёллар учун эски бир шол латта ҳам Рум атласидан қимматлироқ бўлиб қолди. Хўқандлик пари юзларни эса қипчоқлар отларига мингаштирганча ҳар тарафга олиб қочардилар. Айтишларича, ҳатто Шералихон ўтирган гиламни ҳам унинг тагидан суғуриб олиб, ўғирлаб кетишган. Хўқанд аҳолиси бу қиёмат кунини кўргач, барчаси ҳасрат бармоғини тишлашди ва дардлари учун жим туришдан бошқа давони ўзларига эм билмадилар. Бир кеча-кундуздан сўнг ўлдир-ўлдир ва талон-тарож балоси тўхтади. 1260 йил шанба куни жумоди-л-аввалнинг ўн учинчисида/1844 йил 31 май Муҳаммадназарбек ва Мусулмонқули чўлоқ амир Умархоннинг хуршидкулоҳий қасрига қўш ташлаб, давлат ишлари тартиб-назмига киришдилар. Чунки шаҳар забт этилгач, энди юртга бошлиқ топиш лозим эди. Аммо, бу пайтда Раҳимхон хонадонидан салтанат тепасига чиқадиган бирор одам йўқ эди. Муҳаммадназарбекнинг подшоҳлик қилиши эса ақлдан йироқ ва ҳақиқатдан узоқ нарса эди. Бинобарин, уч кеча-ю, кундуз маслаҳат қуриб, барибир бир қарорга кела олмадилар. Анча тортишувлардан сўнг, ноилож, Абулғозийхон Бухорийга ўхшатиб, тағин Шералихоннинг ўзини жаҳонбонлик ўриндиғига ўтқазамиз, деган битимга келдилар. Уни ўзимизга подшоҳ қилиб кўтарамиз, аммо, ихтиёр жиловини унинг қўлига тутқазмаймиз, дейишди. Шу маслаҳат ва қарор бўйича Шералихон Ўрдаси сари юзландилар. **Мисраъ:** Мулкеким султони йўқ, жисме дурурким жони йўқ.

Шералихон уч кундан бери халифалик тахти устидан хору зорлик бўйраси узра тушиб, ўлимини кутиб ўтирганди. Муҳаммадназарбек ва Мусулмонқул чўлоқ уни Муҳаммадалихон мода қасридан олиб келиб, амир Умархоннинг хуршидкулоҳ қасрида қайтадан подшоҳлик тахтига ўтқаздилар. Бутун шаҳар бўйлаб «замон Шералихон замонидир», дея жар чақиртирдилар. Бу нидо Хўқанд аҳолиси қулоғига етгач, ҳаммаси бир овоздан таҳсин айтиб, ғаддор фалакнинг бу каби ишларидан ҳайрат бармоғини тишлаганча шундай дер эдилар: Мамлакатро маъмур дори, халқро маъмур дор, В-зи сари эшон балойи золимонро дур дор (Мамлакатни обод ушлай десанг, халқни рози қил, Бошларидан золимларни узоққа ҳайда). Алқисса, Хўқанд вилояти бебошлар қўлига тушди. Ўша қоч-қоч куни Шералихоннинг ўғли шошил-

ганча молу-мулк ва хотин-боласидан дил узиб, минг бир доғу ҳасратда анча йўл босиб, шу кетиши асносида унга ўзига ўхшаш қочоқлар бир-бир йўлиқиб, биргаликда йўлдош бўлди. Бир кеча-кундуздан сўнг Хўжанд шаҳрига кириб борди. Хўжанд халқи иккига бўлинди – баъзилари Абдураҳмонбекнинг амирлигини маъқул кўрдилар, айримлари бунга розилик бермадилар. Абдураҳмонбек қараса, улар орасида қаршилар кўпроқ. Сўнг Сайҳун дарёсидан кечиб ўтиб, Тошканд вилоятига қараб кетди. Абдураҳмонбек ўша Дашти қипчоқда юриб, қипчоқ жамоаси ғавғосини эшитиб, отаси чақириғига биноан Хўқандга кетган маҳалда ўзининг ўрнига каминанинг кичик укаси Мустафоқулихонни қўйиб кетган эди. Мана энди ўша кўзимнинг нурига умид қилиб, ўша томон юрмоқда эди. Тошканд фуқароси Абдураҳмонбекнинг келганидан хабар топгач, ул вилоят аҳолиси ҳам тарафма-тараф бўлиб, иккига бўлиндилар. Бир гуруҳ келганини маъқул кўрса, бир қанчалар эса бунга рози бўлишмади. Чунки у Тошкандда пайти ёшлик бодасидан маст бўлиб, фуқаронинг энг катта ор-номусига қўл чўзганди. Шу сабабдан улар ўртасида катта қарама-қаршилик вужудга келди. Анча тортишувдан кейин олдига одам юбориб, шаҳарга киришини таъқиқлашди. Бундай қарор ул шўрпешонага маълум бўлгач, ғам-ғуссага ботди. Қаерга боришини билмай боши қотди ва ҳақиқатдан бораргa жойи, ботарга кўли йўқ эди. **Байт:**

Чу бад карди мабош эмин зи офот,
Ки вожиб шуд табиатро мукофот.
(*Мазмуни:*
Ёмон ишлар қилган эсанг, ёмонлик кут,
Чунки табиатнинг жавоби шу эрур).

Анча ўйлангач, бошини қуйи солганча, йўналиш жиловини Ўратепа томонга бурди. Тезлик билан йўл юришга тушиб, бир кеча-кундуздан сўнг Сирдарёдан ўтиб, биродарим Исобий қамалда ушлаб турган Нав қалъасида уларга қўшилди. Биродарим Исобий ул бечоранинг келганини ўзи учун қутлуғ санади ва меҳмондорлик кўрсатди. Икки кундан кейин Мўъминбек ибн Худоёрбий валинеъматга қўшиб, Самарқанд томонга жўнатди. Ул саргардон бир неча масофа йўл юриб, Самарқандга кириб борди ва амир Насруллоҳга кўриниш берди. Амир Насруллоҳ унинг

қадамини қутлуғ билиб, ул ватандан овора бўлганга кўп меҳру мурувватлар кўрсатди. Икки кундан сўнг ёнига солиб, Хўжанд вилояти сари юзланди. Бу воқеани китобнинг Манғития қисмида қисса тизимига терганимга қарамай, бу ерда ҳам сўзни калта қилиб қўйишни истамадим. Бинобарин, ушбу бир неча сатрни ёздим. Маънолар мағзини чақувчи нуктадонлардан афв умидимиз бор.

Муҳаммадназарбек ва Мусулмонқул чўлоқнинг амир Насруллоҳнинг Хўжанд устига бостириб келаётганидан огоҳ бўлганлари ва уларнинг ҳам Конибодом, Қарақчиқумгача лашкар тортиб келганлари ва у ердан Бухоро амирини ҳийла ва тадбир воситасида орқага қайтарганлари зикри

1260/1843-44 йили Хўқанд мамлакатини босиб олгач, Муҳаммадназарбек ва Мусулмонқул чўлоқ ҳар бир вилоят амирлигига одам тайинлашди. Чунончи, Тошканд вилоятига Бозорбой исмли қипчоқни юборди, Марғилон вилоятига Каримқули *додхоҳ*ни қўйди. Тўрақўрғон вилоятига Шералихоннинг кичик ўғлини жўнатди ва ҳоказо. Ўша аснода амир Насруллоҳнинг Хўжанд вилоятига кириб келиб, ул шаҳар қамалига киришгани маълум бўлди. Бу даҳшатли хабар Муҳаммадназарбек ва Мусулмонқули чўлоқ қулоғига етгач, чуқур ўйга толишди. Ниҳоят, кўнгилларини йўқлик сари мойил қилиб ва кафанларини бўйнига ташлаб, Қипчоқ ва бошқа кўнгилли қўшин билан душман сари отландилар. Бир манзилдан сўнг Қарақчи қум қўрғонига бориб тушдилар ва ўшанда улар билан бирга ўтирган ул қўрғоннинг кекса ва уддабурон кишиларидан бири Хўқанд амирларига қараб: – Амир Насруллоҳнинг бир йилдан бери иши юришмаяпти. Хоразм хонларининг босқин-чопқинидан жони халқумига келган. Шунга қарамай ҳар қалай Бухоро каби қудратли давлатнинг подшоси. Унга қарши турмоқ ва урушмоқ маъқул иш эмас, аксинча, эҳтиётсизлик йўсинидан узоқ бир ҳаракат. Яхшиси бир ҳийла ўйлаб топмоқ керак. Бўлмаса, ўзимизни ўзимиз ҳалокат жарига ташлаймиз, – деди. Ҳамма ул доно қариянинг сўзини маъқул кўриб, ундан ўша чорани сўрадилар. Ишнинг оқибатини кўра биладиган ул қария: – Исобий ва Шаҳрисабз мирбаччаси, Ур-

гут ҳокими хитой-қипчоқ жамоасининг ҳар бирига алоҳида қуйидаги мазмунда мактуб жўнатсинлар: «Бу воқеадан бурун биз бир-биримиз билан «агар амир Насруллоҳ истаса, ўз вақтини Мовароуннаҳрдаги ёмон мирлар илдизини таг-томири билан қўпориб ташлайди, ҳодиса рўй беришидан олдин ҳар тарафга қўшин тортиб чиқса, биз илгарироқ қўзғалиб, уни йўқлик сари жўнатамиз», дея аҳду-паймон қилган эдик. Ўша кун мана етиб келди, энди сиз амирлар эҳтиёт бўлиб туринг. Биз шу тунда шабихун қиламиз». Муҳаммадназарбек ва Мусулмонқули ул замон доносидан бу сўзларни эшитгач, бажону дил қабул қилдилар ва хушхат мирзони чақириб ул доно қариянинг айтганларини ҳар биттаси номига алоҳида хат қилиб ёзиб, уларни енгилучар қосид қўлига тутқазганча мазкур кишиларга жўнатдилар. Чопар кетишга рухсат олгач, шошилинч тарзда йўл босиб, тонг маҳали Хўжанд қалъаси хандақи қирғоғига етиб келди ва шаҳар ичкарисига кирмоқчи бўлди. Иттифоқан, бу ерда амир Насруллоҳнинг кўз-қулоқлари турган бўлиб, ул қон тортиб келган чопарни ушлаб, амир Насруллоҳ ҳузурига олиб бордилар. Амир Насруллоҳ ёзишма мазмунидан огоҳ бўлгач, кибру ҳавога тўлган бошидан ҳуши учиб кетди ва вужудини аллақандай қўрқув ҳисси қамраб олдики, ҳеч йўл билан уни юрагидан чиқариб бўлмади. Амирлар қанчалик, «бу бир ёлғон гап, шундан ўзга эмас», дейишларига қарамай улар арзи бир пулга ўтмади. Амир Насруллоҳ ўта тушкун ҳолатда Хўжанд вилоятидан кўчиб, манзилу мақсад сари йўналди. Амир Насруллоҳнинг қочганидан хабар топган Хўжанд халқи дарҳол орқасидан тушиб, бухороликлар қўшинига ҳужумлар уюштириб, жуда кўп ўлжа олдилар. Қўлга тушган ўлжанинг кўплигидан бу шаҳар гадоси ҳам бойликда Қорун билан тенглашадиган бўлиб қолди. Бу хабар Қарақчиқум мавзесида амирлар қулоғига етди. Ул доно қариянинг тадбир ўқи тақдир нишонига аниқ теккани барчасига маълум бўлди. Қувончдан юраклари қинидан чиққанча Хўқанд томонга қайтдилар. Бир манзилдан сўнг Шералихон гаранг ҳузурига келдилар ва кўруниш бериб, хушхабарни етказдилар. Ўша вақтда амир Насруллоҳнинг биродарим Исони Ўратепа вилояти ҳокимлигидан бўшатгани, ўрнига эса тағин Бердиёр эшик оғобошини мазкур вилоят ҳокимлигига тайинлагани хабари етди. Яна келган хабарларга қараганда, амир Насруллоҳ Абдураҳмонбекни Лашкар *қўшбеги* билан бирга Тош-

канд тарафдаги Чордара[509] қалъасига босқин учун жўнатгани, шунингдек, унинг буйруғига биноан амир Олимхоннинг ўғли Муродхон, Шоҳрух Мирзонинг ўғиллари Ҳайдархон ва Каттахоннинг Ўратепа вилоятига Бердиёр *эшик оғобоши*[510] ёнига келгани маълум бўлди. Бу хабар Муҳаммадназарбек ва Мусулмонқулнинг қулоғига етгач, амир Насруллоҳ томонидан содир бўлаётган бу хавфли ҳаракатлар уларни узоқ ўйга чўмдирди. Бироқ, шундай хатарли онларга қарамасдан, Мусулмонқулнинг кўнглига Хўқанд мамлакатини тўла эркинлик билан бошқариш ҳаваси тушиб, Муҳаммадназарбекка Андижон вилояти амирлигини таклиф қилди. Ул амирлик паноҳи бу хабарни эшитиб ҳайрон қолди ва ҳеч нарса демай, ноилож таклифга рози бўлганча Андижон томонга юзланди. Бечора Шералихон подшоҳлик ва гадойлик ва маҳбуслик орасида қолиб, шу «унвон»лардан қай бирига эришганини билолмай қолаверди. Ҳар куни қимиз ўрнига коса-коса алам заҳрини ичиб ва ўз юрагидан лахта-лахта қон ютар ва афсус қўлларини бир-бирига уриб, «ўша қирғизлар ичида таёқни қўлга олгунча чўпонлик қилиб юрган кунларим минг марта яхши эди. Фарғона мамлакатларига чўпонлик қилиш эса менга кулфат ва қайғудан бошқа нарса келтирмади. Қанийди яна қирғизлар ичига бориб, чўпонлигимни қилсам эди», деб ўтирарди. Ҳа, унинг ҳар куни кўзидан ёш оқизиб ўтириш ва алам, кулфат остида ётишдан бўлак нарса бўлмай қолганди.

Абдураҳмонбек ибн Шералихон ва Лашкар қўшбегининг Тошканд мамлакати ва Қурама, балки, бутун Дашти қипчоқ ҳудудларини Худои таоло лутфу карами билан эгаллагани баёнидаги сўзлар

Абдураҳмонбек ва Лашкар *қўшбеги* Чордара қалъасини олиб, у ерда амирлик ноғорасини чала бошлагач, бу хабарни эшитган бутун қирғизия жамоаси гуруҳ-гуруҳ бўлиб, муносиб тортиқлар билан келиб, уларга қўшила бошладилар. Лашкар *қўшбеги* уч подшоҳ давлати замонасида ўттиз йилча ҳукмронлик қилгани ва

---

[509] Чордара – Чордара шаҳри ҳозир Жанубий Қозоғистон вилоятидаги Чордара тумани маркази.

[510] Эшик оғобоши – сарой маҳрамлари ва соқчиларининг бошлиғи.

шу боисдан бу ҳудуднинг бари аҳолиси билан яхши бўлиб қолгани сабабли ишлари борган сари ривож топаверди. Яъни, ён-атрофнинг таниш-билиш кишилари унинг ёнига йиғилиб келиб, сал кунларда ўз атрофига жуда кўп сонли қўшин йиғишга эришди. Абдураҳмонбек ва Лашкар *қўшбеги* қарашса; худои таоло бир иш сабабчиси бўлай деб турибди. Бинобарин, қўллари билан таваккал этагидан ушлаб, кўп сонли қўшин билан Тошканд вилоятига қараб йўналдилар. Уч манзилдан сўнг Сайҳун дарёси қирғоғига келиб тушдилар. **Байт:**

Мо кори хешро ба Худованди корсоз,
Бигзоштем то карами ў чи мекунад.
(*Мазмуни:*
Биз ишимизни ишларни ўнгловчи
Худога топширдик, не қиларкан?)

Ўша замонда Тошканд вилоятида қипчоқ томонидан мулло Бозорбой исмли киши ҳукмронлик қиларди. Давронбек Куҳистоний эса унинг *сипоҳсолори*, яъни, қўшин бошлиғи эди. У эса ўтган замонларда Лашкар *қўшбеги*нинг қўлидан нон-туз еган саркардалардан бўлиб, Абдураҳмонбек Тошкандда пайти унинг ёнида ҳам шон-шуҳратга эришганди. Ана ўша ҳарбий айни топда ҳар иккаласининг ҳам нон-тузини оқламоқчи бўлиб ҳамда Шералихон ишининг энди ҳеч натижа бермаслигини англаб, дарҳол зимдан бул амирлик паноҳларига мактуб битиб, уларга бу юришларида ёрдам беражагини билдирди. Икки кундан сўнг амирлик паноҳларининг келгани хабари бутун Тошканд вилояти бўйлаб ёйилди ва барча халқ хурсанд бўлди. Мулло Бозорбой бу ҳалокат аломатли хабарни эшитгач, ғам-ташвиш гирдобига ботди. Қанча ўйламасин, ўйлаб ўйи тагига ета олмади. Ниҳоят, мазкур Давронбекни олдига чорлаб, бу фалокатга не чора борлигини сўради. Ул саркарда, «ҳозирча бу машмаша ва можаро олови гуриллаб ёнмасдан туриб, бу улуғ ишнинг олдини олиш учун ўзимиз қалъани ҳимоя қилиш ишларига киришмоғимиз зарур ва мени жанг қилиш мақсадида қўшиннинг барчаси билан душман олдига юборишингиз лозим, агар бу ишга панжа орқасидан қаралса, кейинги пушаймондан фойда чиқмаслиги аниқ», дебди. Мулло бечора сипоҳигарчилик ишларини яхши тушунмагани учун арпа ўрнига буғдой кўрсатиб сотаётган бу саркаданинг сўзларига

амал қилиб, гапини бажону дил қабул қилди ва дарҳол ул муборизнинг бутун лашкарни ёнига солиб, ўша томонга юришига буйруқ берди. Давронбек мулло Бозорбойдан рухсат олиб чиққач, тўхтовсиз равишда борадиган томонига қараб йўлга тушди. Икки манзилдан сўнг Сайҳун дарёси қирғоғида Абдураҳмонбек ва Лашкар *қўшбеги* қўшинлари рўпарасига тушди. Давронбек келганидан хабар топган ул амирлик паноҳлари чексиз хурсандчилик билан унинг ҳузурига одам юбориб, келишув ишлари пайидан бўлдилар. Анча музокара ва мустаҳкам боғланган аҳду паймонлардан кейин ҳар икки томон тил топиб, бир-бири билан келишиб олдилар. Абдураҳмонбек ва Лашкар *қўшбеги* дарёдан ўтиб, Тошканд вилояти лашкарига қўшилдилар. Бир кундан сўнг ул сарзаминдан неча бир шавкат ва ҳашамат билан сон-саноқсиз қўшин аҳли ҳамроҳлигида Тошканд шаҳри сари йўналдилар. Икки манзил йўл юриб, шаҳарга яқинлашганда бутун хосу авом уларни кутишга чиқиб, Дашти Қипчоқ ҳудудига ташриф буюрганлари билан чин дилдан қутловлар айтишди. Фалакнинг бу ўйинидан мулло Бозорбой бечора ҳайрон ва саргардон ҳолатда адашган ит каби ҳар ён зир югура бошлади. Фойдаси бўлмади. Ниҳоят, қараса, иш битадиган эмас. Тақдирга тан бериб, индамай ўтираверди. Эртаси куни Абдураҳмонхон савлат тўкканча у ердан кўчиб, мазкур санада Тошканд қалъасига кириб келиб тушди ва мулло Бозорбой билан бирга бошқа қипчоқларни ушлатиб, бир бўлагини ўлдирди, айримларини қамоққа ташлатди. Қайтадан Тошканд мамлакатлари ва Қурама устидан ҳукмронлигини ўрнатди.

Абдураҳмонхон йўл ҳордиқларини чиқаргач, бир неча кундан сўнг бошига Фарғона мамлакатларини эгаллаш хаёли келиб, шу орзу орқасида катта қўшин билан ўша томонга йўналди. Тўрт манзилдан кейин, Хўжанд мамлакати рўпарасида Сайҳун дарёси қирғоғига қўш ташлади. Хўжанд амирларига унинг келгани маълум бўлгач, жуда хурсанд бўлишиб, вилоят келинчагини бемалол эгаллаши мумкинлиги хушхабарини етказиб, қалъани унга топширмоқчи бўлдилар. Аммо, кутилмаганда, Муродхоннинг подшоҳлиги ва Шералихоннинг эса ўлдирилгани хабари келиб қолди. Бу хабарни эшитганлари заҳоти барчаси ҳар дамда бир ўзгариб турувчи буқаламун фалакнинг ишидан ҳайратга тушдилар ва бошларини ўй-фикр ёқасига тиқдилар. Абдураҳмонхонга берган ваъдаларидан шу заҳоти қайтиб, қалъани

ҳимоя қилиш ишларига киришдилар. Бу хабарни Абдураҳмонхон ва Лашкар *қўшбеги*лар ҳам эшитиб, ўта тушкунлик билан ул манзилдан кўчиб, шошилинч равишда уч кўч йўлни босганча Тошканд вилоятига кириб келдилар ва Шералихон учун аза очиб, фотиҳахонлик маросимини ўтказдилар. Бу маросимлар тугагач, мамлакат ишларига тартибу низом бермоқ ишлари билан машғул бўлдилар.

Муродхоннинг дор ас-салтана Хўқандни эгаллагани ва Шералихон бечорани азалий тақдир ва ламязалий қисмат бўйича ўлдиргани зикри

Муродхон биродарзодалари Ҳайдархон ва Каттахон билан Ўратепа вилоятида Бердиёр *эшик оғобоши* ҳузурида истироҳат қилишаркан, кечаси-ю кундузи ҳақиқий чорасоз Худои таолодан йўл-йўриқ кўрсатиб, ишларини ўнглашини тилардилар. Ногоҳ, дуолари нишонга етиб, Хўқанд амирларидан уларни Фарғона салтанатидан умидвор қилувчи кетма-кет яширинча хушхабарлар кела бошлади. Гапнинг қисқаси шуки, Қипчоқия жамоаси Хўқанд вилоятини эгаллаб, Шералихонни қўғирчоқ подшоҳ қилиб қўйганча ўзлари мамлакатни бошқара бошлаган пайтда Қирғизия жамоасининг катта лашкар билан келиб, Ўш вилоятини талаб кетаётгани ҳақида хабар келди. Бу ваҳшат асарли хабарни эшитган заҳоти қипчоқларнинг энг каттаси Мусулмонқул шошилинч тарзда Хўқанднинг узуқ-юлуқ лашкари ва ўзининг қипчоқия жамоаси билан бузилган ва хароб вилоятда Шералихонни қўйиб, Ўш томонга йўналди. Ўтмиш хонларидан қолган, тирик юргандан ўлишини минг марта афзал кўриб юрган айрим амирлар бу янглиғ кунни худодан тилар эдилар, мана ўша вақт етиб келиб, қувончлари ичига сиғмай, хуфия равишда амирлик паноҳи Муродхонга мактублар ёзиб, тожу тахтни таклиф қилишга тушдилар. Ул олий мартабали хонзода ҳам Хўқанд амирлари хатлари келганидан мамлакат душмандан холи қолганини билиб, дарҳол Ҳайдархон ва Каттахонни Ўратепа вилоятида қолдириб, ўзи тоғ йўли орқали уч юз киши билан улуғ Зотга таваккал қилганча Хўқанд сари отланди. Бу хабарни Исфара ҳокими Сотиболдибек ибн Қосим *оталиқ* эшитиб, унинг истиқболига чиқиб, хушхоллик билан кутиб олди. Хўжанд ҳокими Каримқул ва Нав ҳокими Охунжон хабар топишиб, улар ҳам шошилинч

равишда Исфарага келиб, буларга қўшилишди. Муродхон бир кечаси Исфарада ҳордиқ чиқарди. Ўшанда икки минг киши йиғишга эришган эдилар. Эртасига ул сарзаминдан кўчиб, бир шабгир билан Хўқанд вилоятига етиб олдилар ва ўша – 1260 йил шаъбон ойи бошида (2 куни) жумъада/1844 йил 16 август тўхтовсиз равишда шаҳарга кириб, ул мамлакат келинчагини осонликча бағрига тортдилар. Шоҳлик болидан бир томчи ҳам яламай, фақат бағир қонини ичган ва олий мартабали Оталиқхоннинг қони тутган Шералихон бечорани дарҳол ушлаб, шу заҳоти шаҳид этдилар. Умри муддати эллик беш йил ва Фарғона давлатида салтанати икки йилу бир ою йигирма беш кун бўлди. Муродхон Хўқанд шаҳрида салтанат тахтига ўтиргач, барча хосу авом халқ уни ўзининг асл подшозодаси сифатида тан олиб, хизматига камарбаста бўлди. Ҳеч бир жиҳатда ва ҳеч бир масала бўйича фармонидан ташқари қадам босмадилар. Албатта, халқ ҳали бу пайтда бу гулнинг очилиши узоққа бормай, тез сўлишини ва бу ниҳол мева бермасдан қуришини хаёлига ҳам келтирмаган эдилар.

Муродхон деярлик ўттиз йил ғариб диёрларда овора юрди. Жумладан, бир неча йил Қоратегинда яшади ва анча йиллар Бухорода қийинчилик билан ҳаёт кечирди, у ердан эса Хоразм вилоятига кетиб, сўнг Урганждан байтуллоҳ зиёратига ирода қилди, аммо муқаддас Машҳад вилоятига етгач, ёнидаги сафар анжомлари-ю, бисотидаги бор-йўқ нарсасини қизилбошларга талатди ва неча бир азобу кулфатда яна Хоразмга қайтиб, бир неча кун ўша ерда дам олди. У ердан тағин Бухорога келди, аммо амир Насруллоҳ унинг ҳолидан хабар олмагани сабабли уч ой қабристонларда тунаб юрди. Ниҳоят амир Насруллоҳ яна раҳм қилиб ўз ёнидан бошпана берди. Сўнг, мана, салтанат тахтига чиқди. Аммо, у Хўқанд тахтига шунча қийинчилик ва хўрликлардан сўнг етишига қарамай, шунча тортган азобларининг ҳаммасини бирданига унутиб, ғафлат босганча, халқни эмас, балки, фақат ўзининг маишатини ўйлади. Амирлар қараса, Муродхоннинг хулқ-атвори ва феъл-қилиғи асл насабига мос эмас экан, барча хосу авом ноумид бўлиб, қўлларини тирсагигача ювиб, қўлтиққа уришди ва кўнгиллари уни йўқ қилишга мойиллик билдирди.

Қипчоқия жамоасининг дор ул-мулк Хўқандни қайта эгаллаган ва Муродхоннинг Худоёрхон ибн Шералихон томонидан ўлдирилиши баёнидаги гаплар

Бу қиссанинг қисқаси шуким, қипчоқия жамоаси қирғиз балосини эшитгач, фитна истовчи фалакнинг ўйинларидан ғофил дарҳол кўп сонли қўшин билан ўша тарафга қараб юрдилар ва бир неча манзилларни босиб ўтгач, Андижон вилоятига кириб бордилар. Эртаси куни ул манзилдан кўчиб, имкон борича тез юрганча Ўш вилоятига етиб, қирғизларга етиб олдилар ва жангга отландилар. Қипчоқия жамоасининг келгани қирғизларга маълум бўлгач, улар ҳам уруш ҳаракатларига ҳозирланиб, жанг сари юзландилар. Анча олишувлардан сўнг зафар насими қипчоқия тарафидан эсди, қирғизлар эса қочиш сари юзландилар. Қипчоқиянинг каттаси бўлмиш Мусулмонқули музаффар ва ғолиб ҳолда шу ерга қўш ташлаб, уруш ҳордиғини чиқарди.

Ана ўша вақтда Муродхоннинг подшоҳ бўлгани хабари келди ва бу жонни куйдирувчи воқеа хабарини эшитган Муҳаммадназарбекнинг вужудига ларза тушди, қипчоқия жамоаси юрагига ўт қаланди. Ҳайрат бармоғини тишлаб, нима қилишни билмай қолишди. Тадбиру ҳийла илмига кон ақлларини хаёл майдонида қанчалик эркин қўймасинлар, бирон ерга етиб бора олмади. Ниҳоят, Муродхонга эҳтиёжлик аризасини битиб, ўзларининг қуллуқчилик ва хизматкорлик изҳорини баён қилдилар. Хатлари Муродхонга етиб, мазмунидан хабардор бўлгач, кибру ҳавоси яна минг баробар ошди. Шу заҳоти хатнинг жавобини катта ҳарфлар билин ёздириб, чопарни йўлга туширди. Хатни олиб борувчи Муродхондан кетишга рухсат олгач, шошилинч равишда манзилу йўлларни босиб ўтиб, Муҳаммадназарбек ва Мусулмонқул чўлоқ ҳузурига етиб борди ва воқеани оғзаки тарзда ҳам баён этди.

Алқисса, улар рад жавоби ёзилган ва кибру ҳаво билан битилган мактуб мазмуни ва Муродхоннинг ақли комил эмаслигидан воқиф бўлгач, агар бу ишга эътиборсизлик билан панжа орасидан қарасалар ва пайсалга солиб, фурсатни қўлдан бой берсалар, Муродхон ҳаммасининг илдиз-пилдизини таг-туги билан қўпориб ташлайди. Шу жиҳатдан ўз жонидан қўрққанча, қўлларини таваккал қуръони устига қўйиб, бу хатарли иш мутасаддийси бўлишди (яъни Муродхонни йўқ қилиш пайига тушишди).

Ўша вақтда Тўрақўрғон ва Намангон амирлиги Шералихоннинг кичик ўғли Худоёрхонга қарашли эди. Дарҳол бу мирбаччани ўртага олиб, барча амирлар биргаликда уни оқ кигизга ўтқазиб, хонлигига қасам ичдилар. Эртаси куни катта шон-шавкату ҳашамат билан Андижон вилоятидан қўзғалиб, шошилинч тарзда Хўқанд сари юзландилар. Анча масофани босиб ўтиб, икки шабгир билан буюк нур балқиб чиққандан сўнг Хўқанд вилоятига етишдилар ва урушга тайёр турдилар. Муродхон дам олиш ўриндиғида ўз маъшуқаси билан минг бир нозу ниёз ила ухлаб ётарди. Бу каби воқеаларнинг рўй беришини имкон ва ақл доирасидан ташқари билиб, кўнгли сари ҳеч қандай шубҳага йўл бермаган эди. Кутилмаганда, жон қулоғига ғалағовур ва шовқин товушлари эшитилди. Пинагини бузмай неча бир гердайиш ва муҳим кўриниш билан ҳарамсаройдан ташқари чиқди. Ахир у Шералихоннинг қони ёқасидан маҳкам тутиб, ажал томонга етаклаб кетаётганини қайдан ҳам билсин. Айтмишлар, ким бировга чуқур қазиса, охир шу чуқурга ўзи йиқилур, деб. Девонхонага етгач, бу бемаҳал шовқин-сурон ҳақида сўраб-суриштирди. Шундагина бу нақшинкор гумбазнинг пасткаш ва бузуқи оламда яна қандай ўйин қўзғашга киришганини англаб етди. Бошини фикр ёқасига тиқиб, ғам гирдобига ботди. Тақдир ишини қилиб бўлганини сезиб, афсус-надоматлар чекканча энди ҳеч нарса фойда бермаслигини хаёлидан ўтказди. Ноилож, кўнгилни йўқлик сари дадил тутиб, ўз надимлари билан бирга уруш сари отланди. Ўша аснода қипчоқ аскарлари бир ҳамладаёқ шаҳарга кириб, қўлларини қатл ва талон-тарож сари чўздилар. Хулласи калом, икки қўшин бир-бири устига ташланиб, Хўқанд шаҳри кўчалари қаҳрамонлар қонидан тўлқинли дарё каби қизил тусга кирди. Ўлдир-ўлдир бозори авжига миниб, малак ул-мавт шошганидан хожайин билан қулга қандай нарх белгилаш учун фурсат топа олмай қолиб, *шайхулислом* билан мардикорни бир хил нархда пулларди. Чунончи шоир (Саъдий) айтмиш, **байт:**

Бани одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рўзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор.
Ту к-зи меҳнати дигарон бегами,
Нашояд ки номат ниҳанд одами.

(*Мазмуни:*
Бани одам бир аъзодир,
Яратилиши бир гавҳардандир.
Рўзгор бир узвни дардга келтирса,
Бошқа узвлар ҳаб беқарор бўлади.
Сен одамлар гами билан яшамас экансан,
Номинги одам дейиш асло нотўғри).

Ниҳоят, анча уруш ва жангдан сўнг қипчоқ жамоаси кавкаб балқиб, Муродхоннинг бахт юлдузи сўниб, қочиш сари юзланди ва минг бир азобда арк ичига кириб олди. қипчоқия лашкари фатҳ эшигининг ўзлари сари осонликча очилганини кўришди ва қочганларни қувлашга тушиб, инсоний раҳм-шафқат деган туйғуларни унутганча ўзларига ноҳақ қон тўкмоқни шиор қилиб, худодан қўрқмай ва бандасидан уялмай, ўлдир-ўлдирга берилиб кетдилар ва кўчаларни ўликларга тўлдириб, Хўқанд аркига етиб олиб, бир зарба билан подшоҳлик қасри ичига кирдилар. Қаср ичида қайси тирик жон бўлса, битта қолдирмай қонютар қиличдан ўтказдилар. Фақат ўша қипчоқия жамоанинг пири бўлмиш фақирнинг икки укасигина бу ҳалокат гирдобидан омон чиқдилар.

Муродхон бечора ҳали подшоҳлик насими димоғига етмай туриб, ажалнинг учқур шамолига йўлиқди ва ҳали муддао ғунчаси шоҳлик гулистонида очилмай туриб, қисмат ва тақдир панжаси сиқувида пажмурда бўлди.

Хулласи калом, ул қон тутган бечорани ушлаб, сўнг судраб-судраб, Қипчоқия жамоаси олдига олиб келдилар. Шу заҳоти Шералихон қони баробарида унинг томоғига ҳам шаҳидлик шарбатини қуйдилар. Ул давлат юзини кўриб улгурмаган подшоҳ минг бир ҳасрат билан бу арзимас даҳрдан этагини йиғиштирганча, охират сари юзланди. Ҳукумати муддати тўққиз кун, умри бир йили кам қирқ ёш бўлди.

Қипчоқия жамоаси ўлдир-ўлдирдан бўшагач, шунчаки ҳавасга ва кеккайган кўйи уламо ва урушда тирик қолган амирлардан бир нечтасини шаҳидлик даражасига еткардилар. Булар Фарғона мамлакатлари барчасининг пирзодаси эшон Сулаймонхожа *шайхулислом* ибн жаноб ҳидоятпаноҳий эшон Зокирхожа *шайхулислом* алайҳирраҳма ва Қори Андижоний ва уламодан охунд мулло Холмуҳаммад *аълам*, Хон мадрасаси мударриси домла

Хожамқули *муфти* ва амирлардан Сотиболди *додхоҳ* ибн Қосим *оталиқ*, Бобораҳим *иноқ* ибн Ражаб *қўшбеги*, Охун *додхоҳ* ибн Иброҳим *парвоначи* ва Хўжанд ҳокими Каримқул *додхоҳ* ва ҳоказолар жумласидан эди. Агар уларнинг ҳар бирига муфассал тўхталинса, сўз узоққа чўзилади. Бинобарин, бу ишимиз маънолар мағзини чақувчи ўқувчилар кўнглига малол келтирмасин, деб шу номлар билан кифояландик. Ўлдирилган оддий фуқаронинг эса сон-саноғи йўқ эди.

Алқисса, қипчоқия жамоаси 1260/1844 йили шанба куни қайтадан Хўқанд мамлакатини босиб олиб, кўнгилларини Муродхондан тинчитгач ва хотирини ўлдир-ўлдир ишларидан жам қилгач, эртаси куни Худоёрхон ибн Шералихонни отасига ўхшатиб, тахтга қўғирчоқ хон сифатида ўтқаздилар ва унинг номига танга зарб этиб, хутба ўқитдилар. Ўзлари эса қандай шаклда лозим топсалар, шу бўйича амал қилиб, ул нозанин ўлка устидан фармон юргизишга киришдилар. **Мисраъ:** Метавон ёфт зи унвони сухан мазмунро (Сарлавҳаданоқ қисса мазмунини англаш мумкин).

КИШИ НОМЛАРИ КЎРСАТКИЧИ

Аббос Мирзо 120, 612
Абдуллоҳ подшоҳ 535
Абдуллоҳхон 399, 404, 405, 408, 411, 478
Абдулвали Мирзо 272, 286
Абдураҳмон Баҳодир 239, 240, 243, 244, 245, 246, 247
Абдураҳмон бий (Абдулкарим бий ўғли) 238, 239, 667
Абдураҳмонбек 119, 206, 234, 235, 240, 480, 660, 663, 665, 672
Абдураҳмон девонбеги 166, 66, 668, 678, 679
Абдураҳим бий 658
Абдураҳим қалмоқ 645
Абдурасул додхоҳ 289, 428
Абдушаҳидхўжа 235
Абдулазизхон (қаранг: Шоҳ Абдулазизхон) 340, 378
Абдулазизхон Бухорий 555
Абдуғаффор бек 675
Абдукарим бий 228, 230, 232, 233, 234, 235, 238
Абдукарим чопуқчи 352, 353
Абдукарим додхоҳ Абдумажидхўжа 376
Абдулмўмин мирохўр 215, 216
Абулғозийхон Бухорий 681
Абулфайзхон 49, 235
Абулқосим бек (тоға) 672, 673
Авлиё маҳрам боши 449
Азимбой парвоначи 358, 679, 680
Азимбой додхоҳ 68, 474, 489,
Азимжонбой 636, 639
Акбархон 123, 129, 130, 131, 139, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 162
Акмал Хўқандий (мавлоно) 259, 269, 271
Алиакбар 605
Алишер Навоий 75, 386
Амир Насруллоҳ 70, 71, 72, 73, 74, 78, 79, 80, 82, 84, 85, 86, 88, 90, 91, 92, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 135, 136, 146, 147, 153, 156, 157, 158, 159, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 180, 182, 183, 184, 187, 189, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 212, 213, 214, 215, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 490, 622, 623, 624, 625, 634, 635, 645, 647, 649, 650, 651, 652, 653, 656, 658, 660, 661, 663, 664, 665, 666, 667, 671, 672, 675, 682, 683, 684, 685, 689
Амир Олимхон 54, 55, 61, 64, 194, 197, 206, 260, 270, 271, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 295, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 331, 332, 334, 335, 336, 338, 340, 345, 413, 463, 467, 634, 661, 666, 679, 685
Амир Темур соҳибқирон 152, 343, 539
Амир Умархон 54, 61, 64, 65, 67, 72, 73, 74, 75, 76, 88, 89, 95, 164, 213, 259, 270, 276, 284, 286, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 313, 319, 321, 322, 324, 325, 331, 332, 335,

336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 362, 363, 365, 366, 367, 368, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 392, 393, 394, 396, 397, 398, 399, 402, 404, 405, 406, 407, 409, 412, 413, 415, 416, 417, 419, 420, 421, 422, 423, 425, 426, 427, 428, 430, 431, 432, 434, 435, 437, 438, 440, 444, 445, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 455, 456, 462, 463, 473, 476, 478, 479, 490, 491, 614, 630, 631, 633, 638, 664, 681

Амир Ҳусайн (амир Ҳайдарнинг иниси) 67, 71, 407

Амир Ҳусайн тўра (амир Ҳайдарнинг ўғли) 68, 70, 71

Амир Ҳайдар подшоҳ 49, 50, 51, 54, 55, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 77, 86, 285, 288, 289, 290, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 348, 424, 428, 489

Аннақули додхоҳ 231

Аннақул (парвоначи) 231, 430, 449, 451

Аҳмад афанди 547, 579

Аҳмад Яссавий 343, 465

Арслон бек додхоҳ 323, 451, 452

Асфандиёр 64, 99, 204, 220

Аттор 311, 575

Афросиёб 336, 337, 386

Афлотун 46, 77, 208, 310, 454, 515

Байрамалихон 32, 62, 612

Баҳлул девона 589

Баҳодир Фармон 256

Бедил 81, 456, 457, 458, 608

Бекбўта бий 273

Бекмурод бий парвоначи (Эрназар бий манғит ўғли) 48, 51, 52, 103, 206, 215, 276, 283, 284, 285, 287, 487, 665

Бердиёр Турсун девонбеги ўғли 87, 167, 198, 444, 450

Бердиёр (тўқсоба, эшик оғоболши) 175, 181, 652, 684, 685, 688

Бернс/Бёрнс 141, 148

Беҳжат (мавлоно) 357

Беҳзод 563, 592

Бибинор 631

Билол Ҳабаший 585

Билқис 210, 420, 443

Бобобек

Бобо додхоҳ 84, 87, 88, 215, 216, 217, 626

Бобораҳим иноқ 352, 353, 693

Бозор бой (мулло) 683, 686, 687,

Бойбўта Баҳодир 271

Боязид Йилдирим 539-540

Бўта мирохўр боши 450

Вилямжи/Уилям 124

Гадойбой бий (додхоҳ, парвоначи) 157, 158, 160, 172, 647, 649, 654, 656, 663, 666, 667

Даврон бек Куҳистоний 686, 687

Давлат қушбеги 65, 68, 73, 101, 424, 428, 429, 432

Дафтардор афанди 567

Дин Носирхон 49, 50, 69, 609

Дониёл отолиқ 28, 29, 30, 31, 62, 64, 66, 70, 77, 78, 79, 80, 92, 93, 96, 97, 99, 103, 104, 105, 106, 112, 115, 116, 117, 118, 120, 135, 137, 138, 147, 156, 157, 158, 160, 161, 165, 175, 221, 428, 429, 449

Довуд 238

Довудқули бий 273, 274

Довул бий Катта бий ўғли 637

Довул додхоҳ 346

Довул парвоначи 157, 172, 426, 450, 451, 490

Дўстқул Баҳодир 243, 245, 270

Ёдгор бий 36, 37, 197, 270

Жаброийл (а,с) 541

Жамшид 90, 317, 337, 371, 372, 386, 576

Жаҳонгирхўжа (файзи) 63, 353,

384, 396, 397, 398, 399, 407, 434, 435, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 565, 628
Жиловдор иноқ 389, 426, 431
Жунайд Бағдодий 589
Зийнатшоҳ 355
Зиё ас-салтана 591
Зокирхожа шайхулислом 438,692
Зулайхо 210, 392, 562, 564, 598, 613
Зуҳур девонбеги 323, 331
Ибни Ямин бий 656
Иброҳим (Муҳаммадҳакимхоннинг хизматкори) 534
Иброҳим отолиқ (кенагас) 20, 231, 236, 335
Иброҳим парвоначи (Худоёр бий ўғли) 166, 175, 661, 662, 674, 693
Иброҳим бий парвоначи (манғит) 83, 84, 118, 119, 165, 675
Иброҳимхон (Олимхон ўғли) 378, 379, 467
Иброҳим халилулоҳ 581
Иброҳим додхоҳ 192, 193, 195, 196, 198, 199
Иброҳим Адҳам 540
Идрисқулбий 239,320
Ирисқул девонбеги 355
Исҳоқ (а,с,) 581
Исҳоқ бек девонбеги 65, 66, 67, 84, 87, 90, 91, 93, 94, 95, 162, 163, 164, 342, 346, 354, 409, 430, 444, 451, 452, 491, 628, 629, 630, 649
Исрофил 112, 278
Имом (ҳазрат) 105
Имом Яқуб 62
Имом Аби Юсуф (ҳазрат) 588-589
Имом Аҳмад Ҳанбал (ҳазрат) 589
Имоми Аъзам (ҳазрат) 588
Имомқули бий 245, 270
Исматуллоҳ бий 68, 78, 489
Исо (а,с) 474, 495, 508
Исо бек 198, 665, 675, 682, 683, 684
Исо додхоҳ 367, 426, 480, 663
Йўлдош бий 253
Йўлдош (мулло) 656
Кай 371, 372
Кайковус 363
Кайқубод 394
Каримқули додхоҳ 166, 192, 637, 650, 678, 683
Каттабий 347,637
Каттабек 73,347,451,661,662
Каттахон 337,638,685,688
Кенагас ойим 236, 240, 241, 242, 256
Кичкинахон 308, 309
Кичкина фаранг 366
Кистаржий 612, 613
Кунхожа 232
Лайли 586, 598
Лашкар (қўшбеги) 165, 169, 173, 187, 345, 346, 353, 358, 359, 375, 405, 410, 411, 426, 473, 474, 629, 646, 649, 654, 658, 684, 685, 686, 687, 688
Лорд 148
Лотт 124, 142, 143, 144, 148, 149, 150, 151
Лутфуллоҳ Чустий (мавлоно) 228
Луқмон Сарахсий 621
Мажнун 516, 586, 598
Мавлавий Осафий 554
Малла девонбеги 257, 280
Мастура биби 266
Мақсудхўжа (тўпчибоши) 346, 358,
Мансурхон 209
Мансурхўжа 456
Мансур Ҳаллож 589
Махдуми Аъзам 89, 90, 228, 417, 439
Маҳзун 266
Маҳмудбий 46,77,84,162
Маҳмудбек 342
Маҳмудхонхожа 290,339

Маҳмудхўжа 166
Маҳмудхожа судур 650
Маҳмуд дастурхончи 166,651
Маъовия 585
Маъруф Кархий 589
Маъсумхон 104, 105, 256, 418, 670
Марям (ҳазрат) 495, 590
Меҳри 584
Минг ойим 245, 270
Мирзо Абу Туроб 592, 598, 599, 604, 605
Мирзо Аюб 651
Мирзо Муҳташам 218, 592, 594, 596, 599, 604, 605
Мирзо Қаландар (мушриф, қози аскар) 346
Мирзо Малла (додхоҳ) 346, 375
Мирзо Охунд 346
Мирзо Раҳим (парвоначи) 346, 356, 358, 359, 375, 376, 431, 443, 637
Мир Муҳаммадамин 87
Мирзо Содиқ Жондор 32
Мир Ҳусайнхон 67, 348
Мир Ҳусайнбек (қаранг: Мир Ҳусайнхон) 434
Мир Убайдуллоҳ 332
Моний 392, 563, 592, 611
Моҳир афанди 542, 544, 549, 561, 562, 563, 566, 567, 568, 570, 571, 574, 578, 579
Моҳлор ойим 174, 176, 190, 295, 373, 402, 447, 653, 661
Мулло Душан бий 397, 398
Муниб 584
Мусо 457, 460, 550, 579, 581
Мусохон 488
Мусохонхўжа 241, 255
Мусо Али Ризо 613, 618, 619
Мусо Козим 69, 588
Мустафоқулихон 678, 682
Мусулмонқули чўлоқ 678, 681, 683
Муродхон 206, 335, 340, 685, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693
Муҳташам Коший (мавлоно) 408
Муҳаммадаминбий 21, 23, 24, 25, 26, 236
Муҳаммадҳакимхон 514, 517, 528, 564, 571, 670
Муҳаммадхолиқ бий 228
Муҳаммадхўжа 435, 486
Муҳаммадраҳимхон 54,66,68
Муҳаммадшариф отолиқ 164,165,192
Муҳаммадшарифбий 325, 358, 359
Муҳаммадшариф парвоначи 649,650,663
Муҳаммадшариф додхоҳ 426
Муҳаммадшариф қўшбеги 629,634,637
Муҳаммадшариф мерган 397
Муҳаммадсобир дастурхончи 346, 358
Муҳаммадсодиқ бек 86, 87, 90, 91, 670
Муҳаммадсодиқ девонбеги 216, 483
Муҳаммадсодиқ ибн ал-Исфаҳоний 179
Муҳаммадсолиҳ подшоҳ 93, 94, 586, 590
Муҳаммадолим маҳрамбоши 465
Муҳаммадали подшоҳ 547, 548, 562, 563
Муҳаммадалихон 67, 68, 76, 80, 81, 83, 84, 88, 91, 95, 96, 103, 110, 115, 116, 118, 153, 154, 156, 157, 165, 166, 167, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 181,182, 183, 184, 187, 188, 190, 192, 206, 207, 212, 213, 226, 297, 367, 368, 369, 374, 375, 376, 400, 401, 402, 404, 411, 414, 420, 431, 442, 443, 444, 445, 446, 465, 466, 467, 468, 470, 471, 472, 473, 475, 476, 479, 480, 482, 483, 484,

485, 489, 490, 491, 496, 517, 547, 548, 557-558, 560, 562, 563, 564, 565, 567, 568, 579, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 636, 637, 638, 639, 640, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 665, 671, 678, 680, 681
Муҳаммад Ғози раис (мулло) 283
Муҳаммадқули бек 346,636
Муҳаммадназар бек 663, 664, 674, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 683, 684, 685, 690
Муҳаммадюсуф тунқотар 409, 410, 433, 440, 473, 475, 476
Муҳаммадюсуфхўжа 434, 629
Муҳрдор 564
Мўъмин бек 80, 84, 682,
Мўъминхон шайхулислом 74, 520
Назар бек 336
Ниёзали бий (девонбеги, отолиқ) 32, 34, 35, 50, 62, 103, 252, 253, 342, 347
Низомий 329
Нодир соҳибқирон (шоҳ) 24-25, 56, 611
Норбўта бий 33, 47, 235, 240, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 270, 271, 273, 276, 473
Норқўзи додхоҳ 654
Ноҳид 238, 296, 368, 440, 445
Нусрат (мавлоно) 264, 265
Нуҳ (алайҳиссалом) 23, 519, 558
Одинақул (қаранг: Аннақул) 231, 430, 449, 451
Ойбибиш 456
Ойжон ойим 232, 235, 240
Ойчучук ойим 231, 232, 236, 240
Ойхўжа 232
Охунд домулло Холмуҳаммадаълам 220, 692
Охунжон (қаранг: Охун додхоҳ) 688
Охун додхоҳ ибн Иброҳим парвоначи 693
Ортуқхўжа 235, 255
Остонақули тўқсоба 226
Офоқхўжа Кошғарий 480
Оқбўта бий 228-229, 230
Пари султон 591, 594, 595, 597, 599
Пирназар бий (Эрназар бий манғит ўғли) 287
Подшоҳхон (Пошшохон 178, 179, 402,) 346
Ражаббек додхоҳ манғит 299
Ражаб (девонбеги) 55, 60, 64, 65, 66, 74, 104, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 338, 341, 343, 344, 345, 346, 352, 355, 356, 359, 360, 375, 412, 413, 414, 415, 416, 693
Ранжид/Ранжит 59
Раҳмонқул бий (отолиқ) 167, 172, 286, 295, 298, 313, 332, 335, 346
Раҳмонқулихон 465
Раҳмонқули иноқ 68
Раҳматуллоҳ (мулло) 55, 91, 92, 103
Раҳимхон 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 228, 229, 230, 231, 232, 235, 236, 240, 372, 373, 681
Рустам бек 221, 241
Рустам (достон) 36, 64, 99, 204, 219, 293, 308, 361
Рустам бий 270, 273, 274
Рустам оталиқ, 62
Самандар бий 463
Саъдий 467, 571, 592, 626, 663, 691
Саъдуллоҳхон 196
Саримсоқхон 337
Сиддиқ тунқотар 680
Сикандар/Искандар 91, 225, 357, 380
Сиррий Сақатий 589

Сиёвуш 317
Саййид буқчадор 352, 353
Саййид додхоҳ 463
Саййид Султон Жалолиддин 439
Саййид Али бек парвоначи 302, 323, 346
Саййид Али дастурхончи 680
Саййид Ғозихўжа (файз) 391, 396, 402, 407, 447, 463
Саййидқул бек (девонбеги) 346, 359, 463
Саййид қушбеги 654
Саййид оталиқ юз 50, 175
Саййид додхоҳ 463
Саййиди кавнайн (ҳазрат) 556
Содиқ бий 20, 233, 236
Солиҳ 608
Сотиболди бек ибн Қосим отолиқ (додхоҳ) 688, 693
Султон Иброҳим Адҳам 540
Султон Боязид Бастомий 662
Султонхонхўжа (Адо, Аҳрорий, хўжа калон) 339, 345-346, 375, 417, 483
Султонхўжа (Юнусхўжа ўғли) 292, 293, 301
Султон Саййидхўжа садр 346
Султон Содиқ Бурохон 480
Султон Маҳмуд афандим 69,123,136
Султон Маҳмудхон 76,46,47
Сулаймон оғо 604,605,606
Сулаймонбий 243,244
Сулаймонхўжа шайхулислом 167
Тангриқули шиғовул 680
Тейлор/Тревор 149, 150
Турсун девонбеги 444
Тўрахон 70, 300, 352, 353, 354, 479, 487, 488
Тўрахон мир асад 340, 358, 360
Тўрахўжа 72
Тўрахўжа (махдуми аъзамий, хўжа калон) 338, 339, 345, 359, 375, 418, 486, 488, 490
Тўла бой мирзо 300
Умар Алихўжа 486
Умар Хайём 452
Умар Форуқ 472
Фазлий 89, 255, 267
Фалотун 454
Фарҳод отолиқ 235
Фатҳ Али шоҳ 49, 59, 69, 591, 594, 609, 612
Фиръавн 27, 550, 551
Фозил бий 20, 22, 23, 24, 31, 79, 80, 86, 233, 234, 236, 237, 238, 242, 248, 251, 253, 270
Фозил бек 473, 475, 476
Фузайл Аёз 589
Хадича 420, 541
Хижлат (мавлоно) 408
Хизр 319, 413, 459, 518
Хотаф (мавлоно) 218, 659
Хоқоний (Фатҳ Али шоҳнинг тахаллуси) 594
Холиққул мирзо 285, 286, 298, 324
Холи бек қушбеги 167, 172, 652, 656
Хонподшоҳ (Хонпошшо) 179, 192, 209, 212, 389, 394, 447, 631, 640, 648, 654, 657, 659, 660,
Хонхўжа 242, 255, 256, 260, 274, 275, 276, 280, 282, 346, 358, 375, 376, 486
Хонхўжа садр 358
Хонхўжа мир асад 358, 375, 376
Худоёр бий 31,33,36,37
Худоёрбек 487,665
Худоёрхон 690, 691, 693
Худоёр мирзо 64, 480
Худойберди (мулло) 541, 586
Хусрав 357, 396, 445, 576
Хусравхон 337, 590, 591, 592, 593, 599, 604
Хўжажонхўжа 228
Хўжа Ҳасан Подшоҳ 535

Хожа Хурд 353
Хўжа Шуҳадо Вали 376
Хўжамқули муфти (домулло) 693
Хуршид подшоҳ 538, 539
Хушҳол додхоҳ 631
Хушвақт қушбеги 64, 335, 375, 376, 426, 451, 452, 478
Чамаш бий 662
Чингизхон 29, 406, 514, 662, 667
Шайдо 228
Шайхча 638
Шайх Бадал мирзо 345, 358
Шайх Абдулқодир Гилоний 589
Шариф бек вазир 101, 579
Шоҳрух оталиқ 228
Шоҳрухбий 248,254,297
Шаҳрух мирзо 685
Шаҳзода Малик Қосим 520, 521, 527, 532, 533, 534
Шерали бек (қаранг: Шералихон) 194, 196, 273, 661
Шералихон 194, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 206, 215, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693
Шеруя 448
Ширин 152, 210, 392, 447, 578, 598
Шодмон бек 325
Шоди бий 228, 230-231, 234, 243
Шоди мингбоши 673, 676, 677
Шоҳ Иброҳимхон 378, 379
Шоҳ Абдулазизхон 340
Шоҳмурод бий 31, 32, 34, 35, 36, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 69, 117, 257, 259, 260, 348, 434, 542, 609
Шоҳ Мансурхон 386
Шоҳ Мансур Паскатий 386
Шоҳи (парвоначи, додхоҳ) 93, 94, 95, 166, 358, 360, 375, 409, 425, 426, 450, 628, 630, 637, 673
Шукурали тўқсоба
Шужоъ ал-мулк 59, 60
Эрдона бий 20, 22, 23, 24, 66, 232, 234, 235,236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243
Эрназар бий (парвоначи, девонбеги) 52, 239, 285, 287, 346, 358, 360, 375, 404, 415, 426, 466, 467, 468, 478
Эшон Шофеъий 154, 645
Эшон мавлавий 280, 305
Эшон Тўра ўвроқи калон 72, 74, 75, 76, 88, 126, 345, 346, 375, 415, 490
Эшонхон мавлоноий 346
Юсуф парвоначи 359,376,409
Юсуфалихожа 282,283
Юсуф Салоҳиддин 562
Юсуф мингбоши 679
Юнусхўжа 256,274,275
Юнусалихўжа 282,283,665
Язид 233
Қадам иноқ 288
Қамбарбий 358
Қобил бий иноқ 52, 192, 287
Қорун 261, 684
Қори Аминжон 670
Қори Андижоний 670, 692
Қосим бий (отолиқ, девонбеги) 359, 375
Қурбон бек 426
Ҳабиб афанди 547, 549, 562
Ҳаво 552
Ҳаким букри 231
Ҳаким бек 165, 231
Ҳаким тўра 47, 236, 242, 255, 256, 260, 280, 284, 547
Ҳакимхон (қаранг: Муҳаммадаакимхон) 102, 117, 401, 475, 496, 500, 514, 525, 527, 530, 566, 576, 600, 624
Ҳаким қушбеги 52, 71, 74, 78, 80, 84, 100, 104, 108, 115, 118, 120,

208, 287, 289, 428, 622
Ҳамза (амир) 73, 78, 452, 556
Ҳайдархон 337,685,688
Ҳасан подшоҳ гуржий 590
Ҳасанхўжа 480, 481
Ҳасан Али мирзо 609
Ҳаққули бий (додхоҳ, девонбеги) 396, 397, 398, 465
Ҳожи бий 248, 249, 254, 256, 257, 273, 661, 662
Ҳожихон 32, 33, 62, 612
Ҳожи Қурбон (қаранг: Ҳожи мир Қурбон) 378
Ҳозиқ (Жунайдуллоҳ, мавлоно) 63, 75, 107, 153, 154, 190, 202, 204, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 249, 406, 408, 416, 455, 602, 623, 624, 659
Ҳомидхўжа 293, 294, 295, 301, 302
Ҳофиз Шерозий (Шамсиддин, хўжа) 285, 452, 571
Ҳофиз қувват 307
Ҳотам Той 586
Ҳошимхўжа 281, 665
Ҳурлиқо хоним 567

ЖОЙ НОМЛАРИ

Ахси 195, 412, 415, 440, 442, 662
Арас 475
Арзанг тепа 658
Ашт 281, 282, 331
Аштархон 507, 518, 520
Андижон/Андигон 177, 184-185, 257, 280, 295, 296, 332, 363, 365, 367, 368, 375, 380, 386, 387, 388, 397, 426, 453, 480, 659, 672, 678, 679, 685, 690, 691
Андхў 621
Анадўл 112
Афғония(вилоят) 56, 145
Афғония (мамлакат) 146, 148, 152, 153
Бадахшон 76, 113, 140, 232, 233, 293, 611, 612
Балх 34, 121, 153, 615, 621
Бастом,662
Бани тамим (мавзе) 586
Бачқир 438
Баҳор қалъа 440
Бағдод 365, 583, 586, 588, 590, 591
Бешариқ 173, 222, 257, 658
Беш кўфрук 668
Бодом чашма 325, 331, 400
Боло ҳисор (Кобулда) 148, 152
Бомиён 139
Бўка 666
Булғор 503
Бути Бомиён 139
Бўтақора 177, 659
Бухоро 19, 22, 23, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 60, 61, 62, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 84, 85, 88, 90, 91, 92, 100, 102, 103, 104, 106, 108, 109, 110, 112, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 125, 127, 128, 130, 131, 134, 139, 146, 147, 156, 159, 160, 165, 167, 183, 190, 191, 192, 193, 196, 202, 204, 205, 207, 208, 209, 213, 214, 217, 218, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 233, 235, 236, 248, 257, 260, 274, 285, 287, 289, 290, 302, 332, 338, 339, 343, 407, 424, 428, 429, 430, 434, 489, 490, 491, 609, 612, 619, 620, 622, 623, 625, 626, 630, 634, 635, 645, 647, 650, 651, 652, 654, 656, 659, 661, 665, 667, 671, 675, 679, 683, 689
Бухоро (мамлакат) 49
Бухоро (вилоят) 66
Бўка 666, 667
Бўта қора 177, 659
Варазнот 160
Гужарот 404, 407
Гулбоғ 396, 480, 482, 484, 485, 629
Гуржистон 33, 520, 538, 612

Дарвоз 76, 635, 636, 637
Дамашқ 540, 611
Дашти Қипчоқ 169, 191, 256, 315, 342, 345, 651, 653, 667, 671, 676, 677, 682, 685, 687
Дунбой 445
Душинкаиска/Душенская 523
Даҳбед 242, 255
Даҳкат (қалъа) 467
Дуоба 103
Ёрканд 484, 486
Ёрмозор 265, 365, 371, 386, 398
Ёзябон 371
Ём 51, 61, 236, 647
Ём (қалъа) 64, 83, 162, 164, 355, 649,
Ёнбуъ 555
Ёнбуқ 551, 557
Ёрмасжид 398, 400
Жаннатулмуалло 552
Жалолобод 123, 151, 152, 153, 544
Жиҳодия 546, 548
Жайхун 34,226,621
Жидда 57, 551, 552, 555
Жиззах 41,48,55,56
Зумрад шоҳ (қалъа) 271, 273
Зомин 22, 46, 64, 83, 84, 164, 253, 444, 445, 450, 647
Зомин (қалъа) 46, 83, 164, 444, 447, 449, 450, 649
Катта Зомин 450
Зоминча (қалъа) 444,447
Испаройин (қалъа) 239
Испара 238, 271
Истравшан 89, 90, 254
Истравшан (қалъа) 23, 55, 287
Истанбул 535, 536,
Исфаройин (қаранг: Испаройин) 271
Исфара (қаранг: Испара) 688, 689
Искандария 547,562,564
Исфаҳон 613
Идил (дарё) 519
Ирбит 497,502,503,504
Ироқ 588
Кабутархона 106
Кобул (вилоят) (мамлакат) 34,56,57,58
Косон 195,254,438,439,462,662
Кошғар 33, 92, 232, 266, 385,396,434, 437, 479, 480, 482, 485, 486, 487, 488, 489, 565, 566, 626, 629
Конибодом 198, 200, 205, 206, 257, 273, 283, 424, 663, 664, 683
Кони намак 433
Китоб 62, 63, 64, 97, 103, 112, 118, 135, 138, 147, 161, 162, 215, 216, 217, 220
Киштут 76,127
Каттақўрғон 55,290
Кировчи 295,323,404,665
Кармина 72,73
Кировчи (қалъа) 295,323,404,665
Карбало 232,233,
Кашмир 614
Каъба 34,111,517,536,548,577,582
Канъон 397,543,580,582,583
Кавсар 383
Курдистон 591,
Кўлоб 40,635
Кўҳистон 140,634,
Кўҳи нур 58
Кеш 22,28,35
Лоҳур 59,144,638
Лоҳур (дарё) 59,144,638
Лакнов 554
Макка 464,49
1,552,553,554,555,557,639
Макарё/Макаровка 503
Мовароуннаҳр 20, 30, 34, 39,42, 52, 54, 60, 62, 71, 86, 156, 259, 334, 342, 345, 386, 397, 446, 449, 483, 492, 502, 503, 504, 506, 509, 542, 564, 566, 600, 611, 615, 618, 645, 669, 685
Мозандарон 98,365,522,

Моғиён 199,
Мадина 491, 541, 549, 552, 555, 557, 638
Марсмон
Марғинон (Марғилон) 655, 659, 665
Марв 32,49,226,590
Муздалифа 553,554
Машҳад 32, 50, 69, 227, 613, 618, 619, 620, 621, 689,
Мино 553,554,
Маъдан 538,539
Муғ (Арк) 628
Муғ (қалъа) 84
Макариё/Маркарьевка
Макка 464, 491, 552, 553, 554, 555, 557, 639
Муйи муборак (Қора тепа) 638
Миёнкол 68, 73, 231, 424, 428
Маймана 621
Нажд 586
Нажоний 351
Найманча 175
Намангон 192, 195, 276, 415, 426, 434, 440, 462, 662, 674, 691,
Намангон (қалъа)
Намангон (вилоят) 276, 415, 662,
Намангон (мамлакат) 674,
Нав/Нов 166, 426, 450, 451, 650, 674, 682, 688,
Навбаҳор 468,474
Нахшаб 213,635
Насаф 213,641,
Нил (дарё) 27, 59, 177, 547, 551, 560, 561, 579,
Нишобур/Нишопур 616
Ниёзбек (қалъа) 293, 294, 301
Ноблус 582,
Нурото 112,119
Обижомак 23,70,165
Обканда (қалъа) 103
Обисиёҳ (Сиёб) 216
Осаф ибн Бурхиё (мозор) 387
Оқтепа 425
Оқжар 331
Оқсарой 162,216,217
Оқсув 162, 216, 237, 238, 285, 339, 357, 377, 486
Олой 479, 488
Омуя (дарё) 52, 121, 207, 213, 221, 226
Оҳангарон 274, 292, 303, 311, 317, 321, 336, 342, 667
Петрбур/Петербурғ 506
Писталик 401
Пешоғар 61, 64, 152, 158, 191, 340, 341, 355, 646, 647
Пешовар 145,153
Панжшанба 66, 67, 72, 107, 444, 452
Панжакент 88
Пайғамбар Ото 337
Работ 178,181,363,660
Рашт 605,606
Рашидон 362
Рум 69, 188, 210, 369, 378, 405, 440, 521, 522, 523, 525, 535, 536, 538, 539, 546, 563, 564, 591, 609, 610
Сабзавор 614,615
Сайрам 323
Самарқанд 36, 44, 48, 49,50, 65, 67, 68, 73, 74, 80, 84, 85, 91, 92, 96, 103, 104, 112, 117, 118, 119, 158, 159, 166, 175,1 98,2 08,2 09,2 31,2 35, 252, 340, 341, 347, 348, 378, 423, 424, 425, 428, 430, 434, 449, 451, 542
Сарипул 635
Сарахс 621
Саритов/Саратов 507
Сангзор 55,290
Санандаж 591,592,596
Синоб 535,536
Собиртепа 378
Совот 164
Судан 161,579,580

Сувис 549
Сайҳун (дарё) 172, 173, 195, 229, 244, 282, 292, 295, 302, 303, 317, 321, 331, 342, 362, 399, 441, 415, 426, 438, 443, 463, 468, 662, 663, 666, 667, 676, 677, 678, 682, 686, 687
Сирдарё (дарё) 682
Сир бўйи 662,663,664
Табария 543
Табриз 142,612
Тажан (дарё) 621
Тахти Сулаймон 235,386
Тасним 383
Талос/Талас 194
Тангий 171,451,565
Теҳрон 59, 69, 111, 591, 596, 605, 608, 613
Тибет 33
Тифлис 612
Тошканд 68, 85, 110, 168, 169, 173, 180, 192, 214, 215, 254, 256, 274, 275, 279, 282, 283, 291, 292, 293, 294, 295, 301, 302, 315, 316, 317, 319, 321, 322, 324, 336, 338, 342, 343, 345, 399, 404, 411, 444, 426, 448, 452, 465, 473, 474, 475, 477, 478, 637, 651, 653, 654, 663, 665, 666, 667, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688
Тошканд(вилоят) (қалъа), 68, 85, 110 , 168, 169, 173, 180, 192, 214, 215, 254, 256, 274, 275, 279, 282, 283, 291, 292, 293, 294, 295, 301, 302, 315, 316, 317, 319, 321, 322, 324, 336, 338, 342, 343, 345, 399, 404, 411, 444, 426, 448, 452, 465, 473, 474, 475, 477, 478, 637, 651, 653, 654, 663, 665, 666, 667, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688
Тошқўрғон 173,479,650
Туркистон 37, 51, 123, 124, 139, 152, 192, 300, 305, 342, 343, 344, 407, 465, 473, 475, 503, 602, 620, 621
Тур тоғи 581
Турон 217,218,269,304,564,579
Тўрақўрғон (вилоят) (қалъа) 192, 195, 245, 246, 248, 254, 255, 256, 260, 276, 277, 415, 426, 438, 439, 463, 466, 662, 664, 674, 676, 683, 691
Тўрт кўл 85
Туриска/Троицк 504
Тўқайтепа 202,680
Тўйтепа 404,667,317
Урганж 53, 54, 68, 85, 92, 110, 207, 215, 221, 222, 223, 224, 226, 328, 428, 440, 617, 672, 675, 689
Урганж (қалъа) 52,
Ургут 73, 175, 198, 199, 252, 451, 663, 683-684
Ургут (қалъа) 347
Урметан 86, 87, 88, 159, 157, 162, 347, 434
Фарғона ушбу жой номи жуда кўп учраганлиги боис алоҳида кўрсатилмади
Фарангистон 130, 143, 548, 564, 566, 612, 613
Фалғар 22, 87, 158, 159, 160,
Фитнак/Питнак 221, 224
Фон 22
Фрот (дарё) 587
Хавос 251, 340, 675
Хайробод 112,432,411
Хива 465
Хўжа Асфароз 114
Хонбалиғ 489
Хон қўруғи 374
Хўтан 394,395, 484, 486, 487, 614
Хўжанд 42, 47, 48, 65, 89, 90, 166, 167, 171,173, 192, 195, 198, 199, 206, 230,231, 234, 235, 243, 245, 246, 248, 249, 254, 260, 274, 276, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 288, 289, 290, 291, 298, 300, 324, 340, 347, 348, 351, 354, 355, 356, 357, 363, 374, 377, 378, 422, 425,

426, 432, 444, 445, 447, 450, 451, 467, 490, 547, 627, 647, 649, 650, 651, 652, 653, 656, 665, 666, 667, 671, 674, 675, 682, 683, 684, 685, 687, 688, 693
Хуросон 76,304
Хусравобод 76,596,598,599,601
Хитой 232, 385, 395, 396, 397, 407, 471, 480, 481, 485, 486, 487, 488
Хожаобод 276
Хоразм 52, 54, 55, 66, 110, 213, 221, 378, 465, 617, 634, 683, 689
Хўқанд 19, 20, 23, 24, 46, 47, 48, 54, 55, 56, 62, 64, 65, 67, 68, 75, 77, 81, 84, 88, 91, 95, 96, 110, 117, 153, 156, 157, 158, 162, 165, 169, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 180, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 213, 228, 230, 231, 233, 236, 238, 239, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 255, 256, 257, 260, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 280, 273, 282, 283, 284, 285, 288, 290, 291, 293, 301, 303, 304, 307, 309, 321, 322, 323, 324, 331, 335, 336, 339, 340, 342, 343, 345, 348, 349, 354, 356, 362, 363, 368, 378, 380, 367, 382, 396, 398, 399, 400, 407, 411, 412, 416, 432, 433, 434, 438, 444, 451, 466, 467, 468, 473, 479, 480, 485, 489, 490, 547, 565, 618, 623, 628, 629, 630, 634, 635, 637, 638, 639, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 653, 654, 656, 657, 658, 659, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 680, 681, 683, 682, 684, 685, 688, 689, 690, 691, 692, 693
Чодак 270
Черкас 520,523,532,533
Чуст 192, 195, 228, 244, 245, 276, 277, 278, 279, 297, 426, 662, 663, 676
Чаҳоржўй 207,208,213,221
Чаҳорбоғи девона 426
Чаҳоркуҳ 239
Чиҳил устун 387
Чилчиқ (дарё) 404
Чин 188,210,226,488,492
Чинорон 617
Чироқчи 78,79,80,96,128,131,132,
Шамай 478,491,492,493,499,502
Шамоил 544
Шаҳри амир 443,444
Шаҳрихон 184, 185, 354, 366, 380, 386, 389, 396, 426, 431, 660
Шоҳрухия 349
Шаҳрисабз (мамлакат) (вилоят) 21, 22, 28, 32, 33, 34, 35, 36, 0, 6, 3, 64, 66, 67, 70, 78, 79, 80, 85, 91, 92, 96, 100, 101, 104, 106, 112, 115, 118, 128, 131, 132, 133, 134, 138, 139, 146, 147, 156, 161, 162, 168, 185, 192, 197, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 231, 241, 252, 338, 347, 348, 349, 429, 449, 483, 492, 544, 488, 624, 626, 628, 629, 630, 634, 635, 647, 653, 657, 666, 670, 671, 683
Шаҳидон 302,317,321,473
Шеробод 40
Шероз 340,352,593
Шибурғон 121
Шом 114, 198, 206, 369, 537, 538, 540, 541, 543, 570, 580, 583, 584, 585, 586, 590, 611, 620, 639, 651
Шоҳ Абдулазиз (мақбара, зиёратгоҳ) 613,340,412
Шоҳрухия 349
Шум қўрғон 229,258
Эрам 138,310,383,541,548
Эрон (мамлакат) замин 31, 32, 33, 49, 59
Эрбит/ирбит 497
Яккабоғ 97
Яссу (Ясса) 192,252,343
Яқуб 543

Яман 57,58,544,611,612
Янгиқўрғон 65, 67, 68, 80, 81, 87, 88, 231, 451
Яйпан 669
Ўкузтоқ 345
Ўратепа (қалъа) (мамлакат) (вилоят) 20,22,29,36
Ўрус 69,85,110
Ўрунбур/Урунбург 504
Ўзганд 185
Ўш вилоят 386,688,690
Ўмиска/Омск 492,497,499
Қадифа 540
Қандаҳор 61
Қайсария 540
Қайнар 671
Қайра солди 28
Қарши 49, 70, 72, 73, 106, 115, 119, 128, 208, 213, 214, 220, 428, 635,
Қарақчи қум 167, 198, 199, 258, 378, 683, 684
Қамиш (Қамич) қўрғон 666
Қароқчиқум 167, 198, 19, 683, 684
Қаротегин 68, 76, 257, 340, 349, 412, 489, 634, 635, 636, 637, 671, 689
Қоратепа 201,242,638,664
Қорасув 275
Қизил Арча 404
Қизил сой 347
Қизил сув 480,481
Қизил кўпрук 323
Қизили 356,627
Қоҳира 540, 543, 545, 546, 547, 549, 552, 561
Қора денгиз 534
Қубо 365,366
Қубон/Кубань (дарё) 523
Қурама 274, 281, 292, 295, 302, 317, 342, 411, 415, 426, 651, 633, 665, 666, 685, 687
Қурама (вилоят) 281, 292
Қуртқа 185
Қулзум 519,632
Қундуз 76,125
Қуния 560
Қусайр 559
Қўштегирмон 422, 425, 432, 674
Қўш кўприк 173,175,201
Ғаза 544,580
Ғиждувон 66
Ғори ва уммато 557
Ғурумсарой 277, 282, 283, 653, 662, 663
Ҳабашиа 560
Ҳабиқ 518
Ҳазар (денгиз) 345
Ҳазрат имом (вилоят)
Ҳалаб 542
Ҳамадон 591
Ҳанифа/Анапа (қалъа) 527,534
Ҳиндустон 58, 60, 120, 152, 153, 158, 554, 593, 611, 638
Ҳирот 59,76,590
Ҳисор 22, 24, 26, 37, 50, 105, 148, 221, 634, 635
Ҳисори боло 37
Ҳисори Шодмон 21, 50, 67
Ҳижоз 551
Ҳожи тархон/Аштархон 507
Ҳойит 635

УНВОН ВА МАНСАБЛАР

Буқчабардор 352,353
Губернотур (губернот) 494
Дастурхончи 101, 166, 346, 352, 353, 358, 366, 390, 391, 422, 480, 633, 634, 657, 680
Девонбеги 21, 32, 33, 47, 50, 57, 55, 60, 61, 62, 64,65, 66, 67, 68, 70, 73, 74, 75, 78, 79, 80, 82, 83,84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 103, 104, 162, 163, 164, 166, 175, 195, 216, 221, 252, 257, 260, 276, 280,281, 284,

286, 290, 323, 331, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 353, 354, 355, 356, 359, 360,361, 362, 376, 377, 404, 407, 409, 412, 413, 415, 423, 426, 430, 434, 444, 445, 451, 452, 463, 466, 467, 478, 479, 489, 490, 491, 625, 628,629, 649, 666, 668, 675, 679, 680
Додхоҳ 34, 35, 36, 68, 79, 80, 84, 86, 87, 88, 91, 93, 95, 97, 99, 103, 166, 175, 192, 193, 195, 196, 198, 199, 213, 215, 216, 217, 231, 289, 299, 346, 350, 353, 358, 359, 367, 375, 376, 407, 426, 428, 430, 451, 452, 463, 474, 478, 480, 483, 489, 625, 626, 631, 632, 650, 654, 656, 653, 678, 680, 683, 693
Эшик оғобоши 167,175,180
Жилов қўшбеги 346,359,379
Иноқ 52, 55, 68, 222, 287, 288, 346, 352, 353, 389, 426, 431, 693
Иноқи калон (катта иноқ) 346
Итбош 239
Маҳрам 42, 57, 82, 85, 92, 101, 110, 112, 113, 114, 135, 137, 149, 151, 177, 178, 182, 186, 195, 213, 224, 234, 246, 254, 282, 318, 321, 341, 370, 376, 379, 390, 394, 398, 437, 438, 468, 470, 471, 474, 493, 494, 497, 504, 505, 509, 512, 514, 515, 516, 530, 531, 535, 562, 604, 605, 609, 643, 647, 660, 680
Маҳрамбоши 449,465
Мерган 55, 97, 229, 359, 368, 397, 428, 539, 609
Меҳтар 101, 160, 211
Мингбоши 673, 667,679
Мир асад 358,360,375,376
Мирзо 64, 156, 272, 285, 286, 298, 324, 346, 480, 504, 671, 684
Мирохўр боши 450
Муфти 584,643
Надим 26, 27, 55, 60, 63, 85, 97, 126, 127, 130, 141, 142, 143, 150, 151, 153, 154, 180, 186, 192, 226, 264, 307, 308, 309, 318, 322, 325, 327, 331, 342, 348, 352, 353, 368, 376, 409, 410, 411, 424, 427, 433, 472, 473, 480, 481, 500, 538, 562, 576, 604, 626, 641, 645, 646, 650, 652, 666, 691
Нақиб 67, 72, 73, 74, 75, 101, 109, 110, 111, 117, 121, 126, 346, 407
Оталиқ 22, 28, 29, 30, 31, 50, 62, 64, 66, 67, 70, 77, 78, 80, 92, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 112, 115, 116, 117, 118, 120, 135, 137, 138, 147, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 172, 175, 192, 215, 221, 228, 231, 235, 236, 288, 346, 347, 359, 373, 375, 428, 429, 430, 445, 446, 449, 646, 666, 688, 692
Парвоначи 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 52, 64, 115 , 137, 147, 153, 160, 162, 161, 166, 172, 183, 192, 197, 209, 213, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 283, 287, 346, 347, 356, 358, 359, 360, 375, 376, 407, 409, 425, 426, 430, 431, 443, 449, 450, 451, 478, 490, 520, 540, 628, 630, 636, 637, 646, 647, 649, 650, 654, 656, 661, 662, 663, 664, 667, 673, 679, 680, 693
Садр 346,358
Соҳибқирон
Судур 192,346,650
Тунқотар 409, 410, 433, 440, 473, 475, 476, 680
Тўпчи боши 346,358
Тўқсоба 84, 87, 91, 97, 300, 407, 650, 652
Удайчи 56, 379, 424
Файзи (файзийлик) 346, 407, 447, 463
Хазиначи 442, 557, 637
Хоқон 124, 170, 188, 303, 407, 488, 489, 556
Хўжайи калон 338
Чопуқчи 353

Шайхулислом 74, 80, 91, 100, 107, 167, 346, 375, 520, 623, 652, 691, 692
Шиғовул 378, 424, 473, 475, 680
Эшик оғобоши 167, 175, 181, 407, 684, 685, 688
Янги черик 535
Ўроқи калон (катта ўроқ) 346,415
Қози аскар 346
Қози калон 31,74,346
Ғулом бола (ғулом бачча) 469,564

УРУҒ ВА ҚАБИЛАЛАР

Абоҳат 666,
Араб 155, 586, 587,
Армани 508, 509, 538,
Афғон 76, 128, 129, 134, 148, 468,
Бадавий
Кенагас 20, 21, 22, 28, 33, 62, 70, 79, 99, 113, 134, 156, 162, 175, 197, 198, 347, 348, 664
Курдия
Манғит 165, 196, 236, 285, 287, 299, 341, 428, 434, 651, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 679
Минг 19, 24, 228, 237, 238, 661, 662, 663, 664, 671, 679
Нўғай 477, 520,
Понғоз 323
Тожик 52, 148, 261, 283
Турк 76, 123, 191, 302, 381, 534, 548, 658
Туркмон/туркман 76, 119, 120, 226, 617, 621
Фаранг 59, 60, 122, 123, 124, 136, 139, 140, 141, 144, 145, 150, 152, 153, 210, 382, 404, 405, 407, 460, 496, 498, 500, 503, 523, 524, 525, 526, 529, 530, 548, 571, 612, 613
Хитой-қипчоқ 65, 67, 68, 349, 428, 429, 430, 444, 451, 489, 684
Чала қозоқ 492
Чўмбоғиш 481
Юз 19, 24, 36, 50, 64,82, 86, 92, 175, 233, 236, 237, 238, 249, 300,352, 353, 355
Ямани 544
Яҳуд 550
Ўрус/рус 110, 502, 519, 520, 531
Ўзбак 33, 48, 52, 56, 60, 63, 81, 114,116, 125, 128, 129, 353
Қалмоқ 78, 80, 232, 233, 270, 271, 520, 545
Қизилбоши 123
Қипчоқ 194, 332, 676, 678, 680, 681,

682, 683, 686, 690, 691, 692, 693
Қирғиз 194, 195, 229, 234, 273, 278, 396, 480, 662, 664, 666, 668, 672, 673, 676, 677, 678, 679, 680, 685, 690
Қочор (қожор) 49, 59, 591, 609,
Қорақалпоқ 424, 425, 428, 429, 430, 449, 662,
Ғалча 310
Ҳабаши 560,585
Ҳинд 145

МУНДАРИЖА

МУҚАДДИМА 3
Муҳаммадҳакимхоннинг
«Мунтахаб ат-таворих» асари 3

ЎН БИРИНЧИ ТОИФА 20
Манқит хонадонининг давлати ва насаби 20
Раҳимхоннинг Ўратепа томон лашкар
тортгани зикри 22
[Раҳимхоннинг Ҳисор вилояти устига юриб, Муҳаммадаминбийни
асир олгани ва уни қатлга етказгани зикри] 24
Шоҳмуродбий валинаъмининг Худоёрбий валинаъми билан
Қароболиғ мавзеида урушгани зикри 36
Бобо парвоначининг акаси Худоёрбий валинаъмининг амирлик
ўрнига ўтириши 46
Шоҳмуродбий валинаъмининг Хўжанд вилояти
томон йўналгани зикри 47
Амир Ҳайдар подшоҳнинг Ҳисор вилоятига
йўналгани зикри 50
Мир Ҳайдар подшоҳнинг Шаҳрисабз вилоятига лашкар тортгани 50
Амир Ҳайдарнинг Ўратепа томонга лашкар
тортгани 51
Элтузархоннинг Бухоройи шариф томонга лашкар тортгани ва
унинг дарё наҳанги оғзига кетгани зикри 52
Мир Ҳайдар подшоҳнинг Ўратепа томонга лашкар тортиб боргани
зикри 55
Амир Ҳайдар подшоҳнинг Пешоғар қалъаси
сари қўшин тортгани зикри 61
Оғам Муҳаммадраҳим девонбегининг давлати бошланиши зикри 64
Амир Ҳайдар подшоҳ давлати тугашининг
бошланиши зикри 65
Умархоннинг ҳеч сабабсиз Кармина томондан
Бухоро сари қочгани зикри 73

Амир Умархоннинг Бухоро ҳукуматидан туширилгани зикри 74
Дониёл девонбегининг Чироқчини қўлга киритгани зикри 78
Амир Насруллоҳнинг Чироқчи устига лашкар тортгани зикри 79
Муҳаммадраҳим девонбеги давлатининг инқирози бошланиши зикри 80
Кажрафтор фалакнинг Муҳаммадраҳим девонбеги бошига ўйинлар солгани 86
Амир Насруллоҳнинг Жиззах вилояти томонга қўшин тортгани зикри 90
Оғам амирлик паноҳи Муҳаммадраҳим девонбегининг шаҳидлик топгани зикри 92
Амир Насруллоҳнинг Шаҳрисабзга лашкар тортгани зикри 96
Амир Насруллоҳнинг Шаҳрисабз томонга лашкар тортгани зикри 100
Амир Насруллоҳнинг Самарқанд вилоятида касал бўлгани зикри 103
Амир Насруллоҳнинг катта қўшин билан Шаҳрисабзга юриш қилгани зикри 106
Амир Насруллоҳнинг Шаҳрисабзга лашкар тортгани зикри 112
Амир Насруллоҳнинг қўшин билан ўз қарамоғидаги Балх вилоятига бориб қайтгани зикри 121
Дўст Муҳаммадхон баракзайнинг ҳукумат тепасидан тушгани зикри 122
Амир Дўст Муҳаммадхоннинг Бухородан Шаҳрисабз томонга қочгани зикри 131
Амир Дўст Муҳамадхоннинг Шаҳрисабз вилоятидан Кобул томонга кетгани зикри 139
Шоҳзода Акбархон ва Султон Аҳмадхонларнинг Бухородан Шаҳрисабз сари ва у ердан эса Кобулга кетганлари зикри 147
Муҳаммадалихоннинг амир Насруллоҳ билан адоватлашгани зикри 153
Амир Насруллоҳнинг Пешоғар устига лашкар тортиб, ул қалъани қўлга киритгани зикри 157
Султон Маҳмудхоннинг Урметан қалъасида амирлик қилгани зикри 159
Дониёл оталиқ вафотининг зикри ва Хўжақули парвоначининг ҳукумат тепасига чиққани баёни 160
Амир Насруллоҳнинг биринчи марта Хўқанд тарафга лашкар тортгани зикри 162

Султон Маҳмудхоннинг Хўжанд вилоятидаги амирлиги зикри 167
Амир Насруллоҳнинг Хўқанд томонга иккинчи марта қўшин тортгани ва ул ўлкани забт этгач, Муҳаммадалихон мода, Султон Маҳмудхон ва Муҳаммадаминхон ҳамда барча бошқа яқинларини ўлдиргани зикри 171
Султон Маҳмудхоннинг Тошканд шаҳридан салтанат пойтахти Хўқандга боргани ва у жаҳон кўрмаган хоннинг шаҳидлик топгани зикри 173
Шералихоннинг тахт даъвоси билан чиқиши ва унинг бутун Фарғона мамлакатларини эгаллагани 194
Амир Насруллоҳнинг учинчи бор Хўқанд тарафга қўшин тортгани ва у ердан мақсадга етмасдан қайтгани зикри 198
Хўжақули парвоначининг Шаҳрисабз вилоятини улуғ тангри сийлови билан эгаллагани зикри 215
Амир Насруллоҳнинг Хоразм мамлакати сари қўшин тортгани ва у ердан мурод-мақсадига етмай неча бир қийинчиликда қайтгани зикри 221

ЎН ИККИНЧИ ТОИФА 228
Раҳимхоннинг Самарқанд ва Миёнкол томонга қўшин тортгани ва ул вилоятни фатҳ этгани зикри 231
Раҳимхон манғит ва Эрдонабийнинг биргаликда Ўратепа устига бостириб келиб, ноумид қайтганлари зикри 236
Эрдонабий валинеъматнинг Ўратепа томонга қўшин тортиб боргани ва юзлар жамоасини қатли ом йўсини билан ёппасига қирғин қилгани зикри 237
Норбўтабий валинеъматнинг Чуст томонга қўшин тортгани зикри 244
Норбўтабий валинеъматнинг Абдураҳмон баҳодир устига юриш қилгани зикри 247
Норбўтабий валинеъматнинг Хўжанд вилоятини фатҳ этгани зикри 249
Худоёрбий валинеъматнинг Ўратепа вилоятини эгаллагани зикри 252
Норбўтабий валинеъматнинг Тўрақўрғон тарафга юриш қилгани ва ул мамлакатни босиб олгани зикри 254
Норбўтабий валинеъматнинг Андижон вилоятини эгаллагани зикри 257
Норбўтабий валинеъмат ва Худоёрбий валинеъматнинг бир-бирларини кўрмоқ умидида келгани, аммо, ноумид бўлиб қайтганлари зикри 258
Норбўтабий валинеъматнинг Шоҳмуродбий валинеъмат билан ярашгани зикри 260

Қишлоқ мулласининг шоҳзода Муҳаммадаминхонга ошиқ бўлгани қиссаси 260
Шоҳзода Муҳаммадаминхон ва унинг маъшуқаси қиссаси 265
Амир Олимхоннинг туз тутгир Бойбўта устига лашкар тортгани ва ул қалъанинг ҳазрати худои таоло лутфидан фатҳ этилгани 272
Саййидлик паноҳи Хонхожанинг Тошканд мамлакати устига лашкар тортгани ва ул саййиднинг Юнусхожа қўлидан шаҳидлик шарбатини ичгани зикри 274
Амир Олимхоннинг Тўрақўрғон ва Чуст мамлакатларини фатҳ этгани зикри 277
Амир Олимхоннинг иккинчи марта Чуст томонга қўшин тортиб боргани зикри 279
Юнусхожанинг банги хаёл билан Хўқандга лашкар тортгани ва унинг мазкур диёрдан қочиб қолгани зикри 280
Амир Олимхоннинг Юнусхожа билан урушгани ва уни илоҳий тақдир билан тор-мор келтиргани зикри 282
Амир Олимхоннинг Хўжанд мамлакатини эгаллагани зикри 283
Амир Олимхоннинг Ўратепа мамлакатини Аллоҳи талонинг унга нисбатан меҳрибонлиги орқасида бир ҳамла билан фатҳ этгани зикри 285
Амир Олимхоннинг Жиззах вилояти томонга қўшин тортиб боргани, аммо, мақсадига эришмасдан орқага қайтгани зикри 289
Амир Олимхоннинг Ўратепа устига қўшин тортгани зикри 290
Шоҳзода Умархоннинг Тошканд томонга лашкар тортгани зикри 292
Амир Олимхоннинг Ўратепа томонга лашкар тортгани зикри 297
Амир Олимхоннинг Тошканд томонга лашкар тортгани зикри .. 301
Фарғона мамлакатида қўзғалган бир неча кунлик фитна ва бузғунчилик ҳамда подшоҳ саид амир Олим Муҳаммад Баҳодирхоннинг ёғий бўлган амирлар исёни ва бузғунчи қўшин даъвоси оқибатида уларга нисбатан меҳр-шафқатсизлик қилгани сабаби ва – жин ва инсни яратган Эгамга ҳамдлар бўлсин – ул мақсадига етмаган подшоҳ давлатининг қулай бошлагани зикри 303
Бир телба девонанинг амир Олимхонга пичоқ ургани зикри 306
Амир Олимхоннинг ҳеч сабабсиз Тошент мамлакатига қўшин тортгани ҳамда ўша айёмда туз кўр қилгур амир ва сипоҳиларнинг макру ҳийла ишлатгани ва ул бечора подшоҳнинг бу оқибатсиз дунёнинг зулм пичоғидан яраланиб, шаҳидлик даражасига етгани зикри 315
Амир Олимхоннинг укаси ишидан хабар топгани зикри 322

Шаҳзода Шаҳрух ибн амир Олимхоннинг шаҳидлик шарбатини татигани зикри 336
Амир Умархоннинг шоҳлик тахтига чиқиши зикри 337
Амир Умархоннинг Жиззах томонга қўшин тортиб боргани зикри 339
Амир Умархоннинг амир Ҳайдар подшоҳ устига лашкар тортгани ва бу хабарни эшитган амир Ҳайдар подшоҳнинг Самарқанд тарафга қайтиб кетгани зикри 340
Амир Умархоннинг Дашти Қипчоқ томонга қўшин тортгани ва ҳазрат Аллоҳи таоло фазли билан Туркистонни фатҳ этгани зикри 342
Амир Умархоннинг дор ас-салтана Хўқандда подшоҳлик ноғорасини чалгани зикри 345
Амир Умархоннинг Самарқанд тарафга қўшин тортгани ва ул муддаонинг амалга ошмай, Урметан мавзесида Шаҳрисабз ҳокими Ниёзали девонбеги билан учрашиб қайтгани 347
Амир Умархоннинг саййидлик паноҳи Маҳмудхонни Ўратепада ушлатгани зикри 349
Муҳаммадраҳимхон девонбегининг Пешоғар қалъасидан Ём қалъаси томонга келгани ва у ердан чиқиб, Ўратепани олгани зикри 355
Амир Умархоннинг Ўратепа устига лашкар тортгани ва Хўжанд вилоятидан умидсиз қайтгани зикри 355
Амир Умархоннинг Ўратепа томон лашкар тортгани зикри 357
Амир Умархоннинг Жиззах томонга қўшин тортгани зикри 362
Амир Умархоннинг Марғилон ва Андижон томонга шикор учун боргани зикри 363
Амир Умархоннинг Ўратепа томонга қўшин тортгани зикри 374
Амир Умархоннинг Марғинон ва Андижон томонга шикор учун боргани зикри 380
Амир Умархоннинг Саййид Ғози хожанинг қизига уйланиши зикри 389
Саййидлик паноҳи Жаҳонгирхожа ва Ҳаққулибийнинг Кошғар вилояти томон қочгани ва мазкур йилда муддаога ета олмай қайтиб келганлари зикри 396
Амир Умархоннинг қадрдон фарзанди Абдуллоҳхон учун Тошканд вилоятида тўй қилиб бергани ва Тошканд мамлакатларини шу ўғлига топширгани зикри 399
Амирлик паноҳи Ражаб девонбегининг Ахси вилоятида шаҳид бўлгани зикри 412
Амир Умархоннинг саййидлар хонадонидан

уйланиши ва бу ишнинг унга барака келтирмагани зикри 416
Амир Умархоннинг Ўратепа, Жиззах ва Самарқанд томонларга лашкар тортгани ва мақсадига эриша олмай қайтгани ҳамда ул шоҳнинг бу ишдан афсус-надомат чеккани зикри 423
Саййидлик паноҳи Маҳмудхоннинг вафоти зикри 433
Амир Умархоннинг биродарим саййидлик паноҳи Жаҳонгир хожани қамоққа олгани зикри 434
Амир Умархоннинг Тўрақўрғон ва Намангон, Косон мамлакатига дам олиш учун боргани зикри 438
Амир Умархоннинг Ўратепа, Зомин томонга қўшин тортиб боргани зикри 444
Фақирнинг Муҳаммадалихон модага хато йўлда юрмаслик бўйича панду насиҳат қилгани зикри 446
Амир Умархоннинг мағрурлик уйидан мангулик масканига кўчгани зикри 453
Бегуноҳ каминанинг Муҳаммадалихон мода томонидан тутқунликка тушгани зикри 466
Фақирнинг Муҳаммадалихон мода тутқунлигидан қутулиши ва ғариблик сари юз тутиши зикри 472
Биродарим саййидлик паноҳи Жаҳонгирхожанинг Кошғар вилоятига қочиш воқеаси зикри 479
Биродарим саййидлик паноҳи Жаҳонгирхожанинг Кошғар вилоятида ҳукумат юргизгани зикри 482
Биродарим Жаҳонгирхожанинг Муҳаммадалихон мода билан юз кўришгани зикри 484
Жаҳонгирхожанинг Кошғар вилояти тахтидан тушгани ва хитой амирларининг ҳийла билан ул бахти қайтган саййидни қўлга тушириб, шаҳид этганлари зикри 486
Муҳаммадалихоннинг амир Ҳайдар подшоҳ билан ярашгани зикри 489
Фақирнинг Маккаи муаззама ва Мадинаи мунаввара томонлар учун эҳром боғлагани ва ул бепоён йўлда дунёнинг баъзи бир ажойибу ғаройиботларини кўргани зикри 491
Фақирнинг губернатор, яъни Ўрус подшоҳининг вазири билан суҳбатлашгани зикри 493
Фақирнинг Ўрус подшоҳининг губернатур ноиби билан учрашгани зикри 505
Каминанинг Ўрус подшоҳи билан мулоқот қилгани ва унинг мен дарвишга марҳаматлар кўрсатгани зикри 511
Фақирнинг неча бир меҳнат ва машаққат билан Аштархон вилоятига боргани зикри 518
Шоҳзода Малик Қосим ҳикояси 520
Фақирнинг мақсад сари йўлга тушгани зикри 522

Каминанинг вазирнинг фаранглик қизи сабабли унинг қамоғига тушгани зикри 524
Фақирнинг илоҳий лутф воситасида ул тубанлик гирдобидан нажот топгани 533
Фақирнинг Шўр денгиз сафарини ихтиёр этгани зикри 536
Каминанинг жаннатга менгзар Шомга етиб боргани ва бир неча кундан сўнг Миср ўлкасининг Қоҳира417 шаҳрига юзлангани зикри 540
Фақирнинг жаннатга менгзар Шомдан чиқиб, Қоҳира мисри томон кетганим зикри 543
Фақирнинг уятсиз хотинлар қўлига тушгани ва неча бир ҳийла билан қутулгани 544
Фақирнинг Миср вилоятига кириб боргани ва у ердан чиқиб, мақсад сари юзлангани зикри 546
Бу бечоранинг неча бир ожизлик ва эҳтиёж юзасидан Маккаи муаззамага етиб боргани ва бу баракатлар энувчи мавзедан беш ойдан сўнг қайтиб, денгиз йўли орқали Мадинаи мунаввара га юзлангани зикри 552
Бул йўқсил банданинг ҳазрат саййиди кавнайн алайҳис саловоти вассалламнинг малак посбонли даргоҳига етгани ва давлатсизлиги сабабли ул шарофатли мавзедан қайтиб, неча бир дарду ҳасрат билан денгиз йўли орқали касофатлар шаҳрига юзлангани 556
Фақирнинг Қоҳира шаҳрида истиқомат қилгани зикри 561
Фақирнинг Муҳаммадали подшоҳ билан суҳбат қургани зикри .. 562
Фақирнинг Фарғона мамлакати аҳволини иккита қаландар боладан Козаи Зулайхо, яъни Зулайхо чайласи мавзесида сўраганим зикри 564
Фақирнинг биродарим Моҳир афандининг Миср маликасига ошиқ бўлганидан хабар топганим зикри 566
Фақирнинг Миср маликаси зиёфатини томоша қилиш учун биродарим Моҳир афанди билан бирга боргани зикри 570
Фақирнинг касофатга кон Мисрдан кўч-кўронини йиғиштириб, шарофатли Канъонга юзлангани зикри 580
Фақирнинг Шом мамлакатини қайта кўргани ва беш ой шу тенги йўқ вилоятда истиқомат қилиб, сўнг Бағдоди457 шариф сари юзлангани 583
Фақирнинг жаннат тароватли Шомдан бепоён биёбон йўли орқали Бағдоди шарифга неча бир дарду алам билан кетгани 586
Фақирнинг Бағдоди шарифга келиб, уч ой ул вилоятда тургандан сўнг Эрон мамлакати сари юзлангани зикри 591

Фақирнинг Санандаж вилоятига боргани зикри 591
Фақирнинг Хусравхон билан мажлис қургани зикри 592
Фақирнинг Эрон маликаси базмини унинг маъшуқаси Мирзо Муҳташам билан бирга томоша қилгани 596
Фақирнинг Эрон пойтахти томон йўлга тушгани 605
Йўлдошларимнинг Рашт шаҳрида ўтириш қилгани ва ўша ерда фақирнинг бир солиҳа аёл билан суҳбатлашгани зикри 606
Фақирнинг Эрон шоҳи Фатҳали шоҳ Қожор билан мулоқот қилгани зикри 609
Фақирнинг Теҳрон вилоятидан муқаддас Машҳад сари юзлангани зикри 613
Туркманларнинг бу саргардон бечорани қонютар ул саҳрода тунаганлари зикри 617
Фақирнинг муқаддас Машҳад вилоятига етгани ва бир неча кун ул юртда бетоблик билан кун кечириб, сўнг Мовароуннаҳр мамлакати сари юзлангани зикри 618
Фақирнинг Бухоро шаҳрига келгани ва амир Насруллоҳни кўргани зикри 623
Муҳаммадалихон моданинг ноиложликдан Ўратепа томон қўшин тортгани ва ул вилоятни туҳмат ва шилтоқ билан эгаллагани зикри 626
Хўқанд амирларининг Кошғар сари қўшин тортгани зикри 629
Муҳаммадалихон моданинг биродари Султон Маҳмудхонни ватандан қувиб, Шаҳрисабз томонга сургун қилгани зикри .. 630
Хўқанд амирларининг Қоратегин томон қўшин тортгани ва ул диёрни эгаллагани зикри 634
Хўқанд умаросининг Куҳистон вилоятига қўшин тортгани зикри 637
Муҳаммадалихон моданинг ўзининг ўгай онаси Хонпошшога уйланишини ҳалол деб билгани ва ул абадий малъуннинг ўша аёл учун дину дунёсини бой бергани 640
Фақир ва Султон Маҳмудхоннинг ҳазрат эшон Шофеъи буйруғи билан амир Насруллоҳга хат ёзгани зикри 645
Муҳаммадалихон моданинг Жиззах устига қўшин тортгани ва Пешоғар қалъасини ташлаб, ул бахти ётган мирнинг ўз амирларидан сабабсиз ранжиганча адашган ит каби қароргоҳи Хўқандга қайтгани зикри 646
Муҳаммадалихон моданинг Хўжанд томонга лашкар тортгани ва бу ношукр нобакорнинг у ердан қочиб, Хўқандга келганча уй бандиси бўлиб ўтиргани зикри 649
Муҳаммадалихон моданинг ўлгани ва Султон Маҳмудхон ва дунёни кўриб улгурмаган Муҳаммадаминхоннинг зангори

чарх зулмидан шаҳидлик топгани зикри 656
Шералихоннинг дор ас-салтана Хўқандни, балки, ҳазрат Худои таоло лутфи билан бутун Фарғона мамлакатларини эгаллагани зикри 661
Шералихоннинг пойтахт Хўқандда салтанат тахтига ўтиргани зикри 662
Хўқанд амирларининг Тошканд вилоятини ҳазрат Аллоҳи таоло лутфу карами билан фатҳ этгани зикри 666
Оталиқ хоннинг шаҳид бўлгани зикри 668
Шералихон ўзининг икки биродарзодасини пасткаш дунё учун шаҳидлик даражасига етказгани зикри 670
Хўқанд амирларининг Ўратепа томонга қўшин тортгани зикри 674
Абдураҳмонбек ибн Шералихоннинг Ўратепа томонга қўшин тортгани зикри 675
Шералихон давлатининг путури сабаби ва Муҳаммадназарбекнинг қирғиз ва қипчоқ жамоаси билан адоватлашгани зикри 676
Фарғона амирларининг Муҳаммадназарбек ва Мусулмонқули чўлоқ кабилар бошлиқ қирғиз ва қипчоқ жамоаси билан бирга Аллоҳ таоло лутфидан Хўқандни эгаллагани зикри 678
Муҳаммадназарбек ва Мусулмонқул чўлоқнинг амир Насруллоҳнинг Хўжанд устига бостириб келаётганидан огоҳ бўлганлари ва уларнинг ҳам Конибодом, Қарақчиқумгача лашкар тортиб келганлари ва у ердан Бухоро амирини ҳийла ва тадбир воситасида орқага қайтарганлари зикри 683
Абдураҳмонбек ибн Шералихон ва Лашкар қўшбегининг Тошканд мамлакати ва Қурама, балки, бутун Дашти қипчоқ ҳудудларини Худои таоло лутфу карами билан эгаллагани баёнидаги сўзлар 685
Муродхоннинг дор ас-салтана Хўқандни эгаллагани ва Шералихон бечорани азалий тақдир ва ламязалий қисмат бўйича ўлдиргани зикри 688
Қипчоқия жамоасининг дор ул-мулк Хўқандни қайта эгаллаган ва Муродхоннинг Худоёрхон ибн Шералихон томонидан ўлдирилиши баёнидаги гаплар 690
КИШИ НОМЛАРИ КЎРСАТКИЧИ 694
ЖОЙ НОМЛАРИ 700
УНВОН ВА МАНСАБЛАР 705
УРУҒ ВА ҚАБИЛАЛАР 706

Адабий-бадиий нашр

МУҲАММАДҲАКИМХОН ТЎРА

МУНТАХАБ АТ-ТАВОРИХ
(ХЎҚАНД ВА БУХОРО ТАРИХИ,
САЁҲАТ ВА ХОТИРАЛАР)

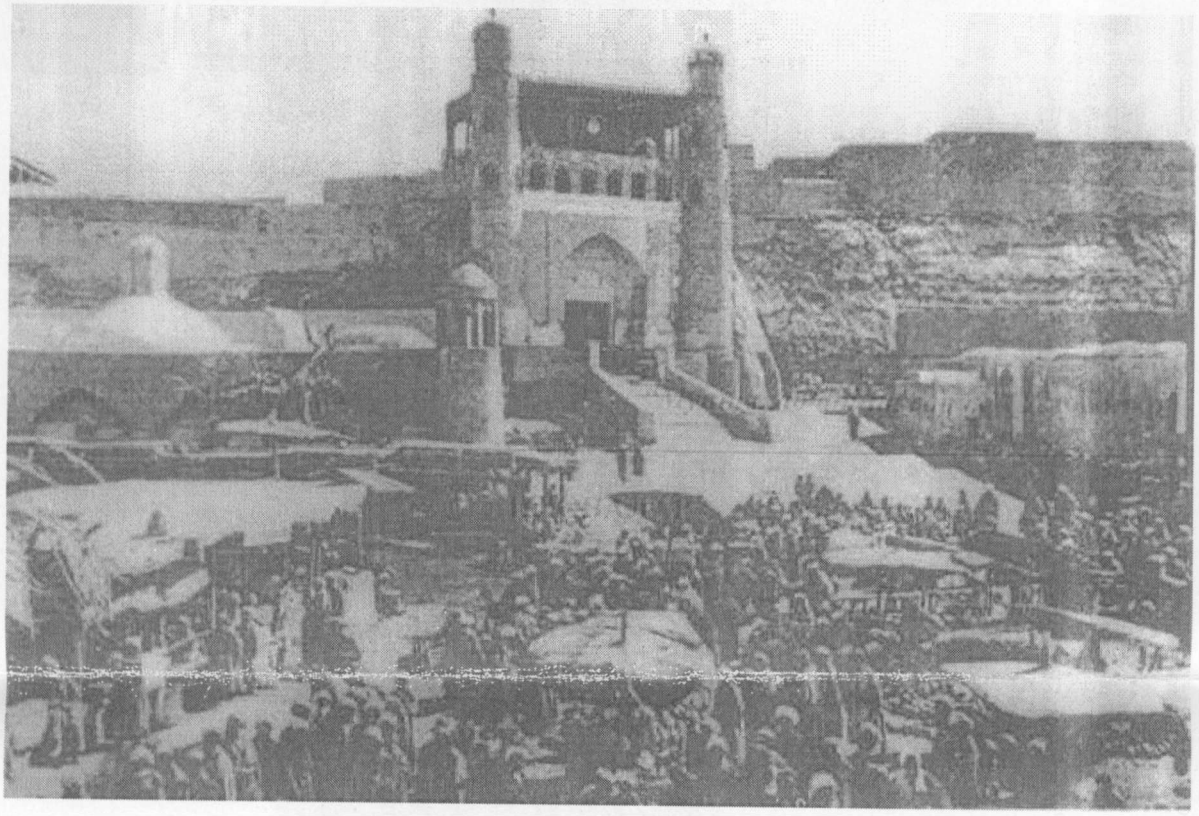
Муҳаррир
Хондамир ҚОДИРИЙ

Техник муҳаррир
Вера ДЕМЧЕНКО

Мусаҳҳиҳ
Наврўз БЕКМУРОДОВ

Саҳифаловчи
Феруза БОТИРОВА

ИЛОВАЛАР

Бухоро арки.

Амир Насруллоҳ (1827-1860).

Артур Конолли. 1842 йили Бухорода қатл қилинган эди.

Ранжит Сингх (1780-1839), Панжоб ҳукмдори.

Шоҳ Шужо ал-мулк (1780-1842).

Дўст Муҳаммадхон, афғон амири (1791-1863).

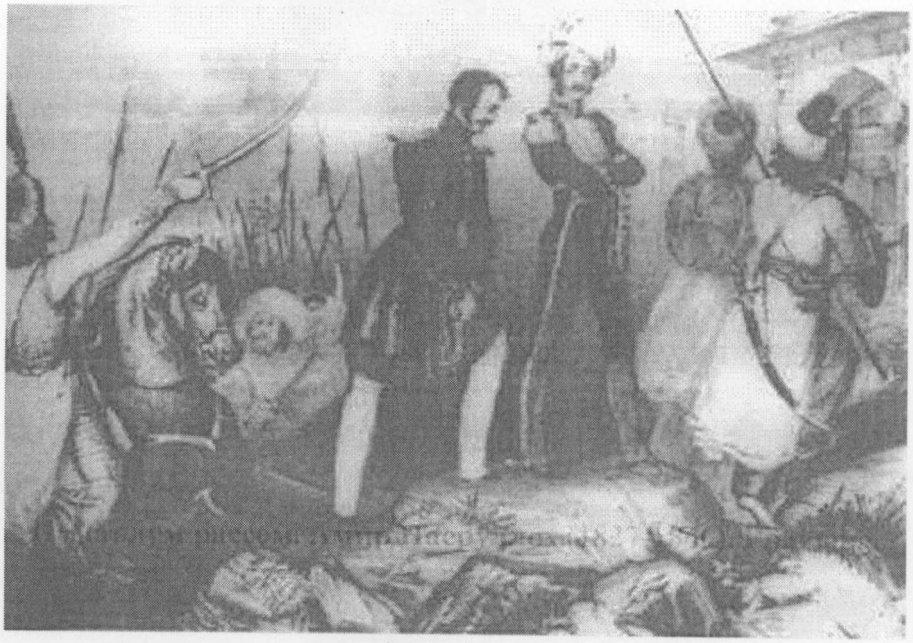
Александр Бернс (1805-1841) афғонлар кийимида. Кобулда ўлдирилилган

Муҳаммад Али пошо Миср ҳукмдори (1805-1842). Медальон.

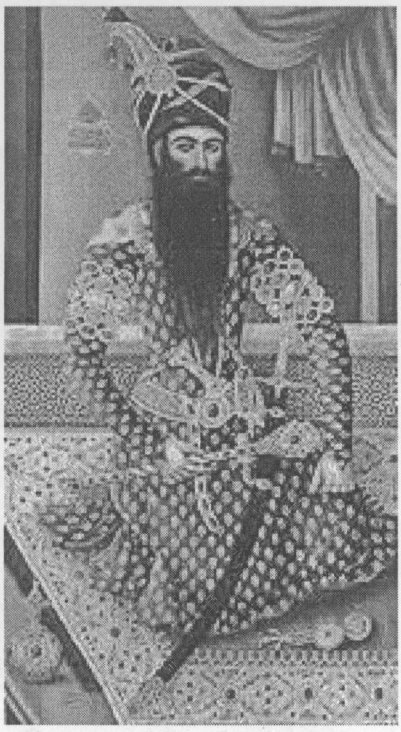
Сэр Вильям Макнагтен (1793-1841). Унинг мададн билан Шужоъ ал-мулк тахтга келган эди. Кобулда ўлдирилган.

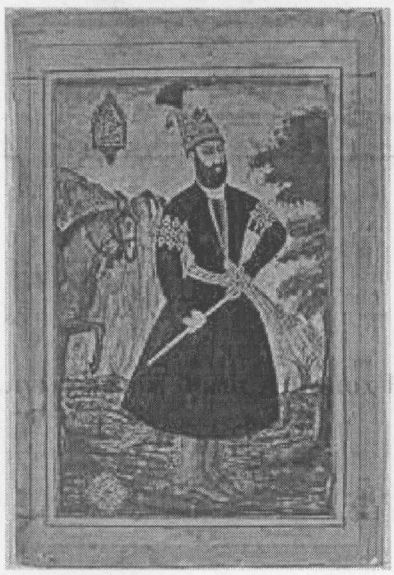
Номаълум рассом. Амир Насруллоҳ (1827-1860). Гравюра.

Капитан Конолли (ўнгда) ва полковник Стоддарт Бухоро зиндонига олиб бориш вақтида. Викториан даври рассоми чизган сурат.

Номаълум рассом Фатҳ Алихон Ҳожар.

Баҳром Наққош-боши
Нодир-шоҳ (1743-44)

Худоёрхон (1844-1858, 1863, 1865-1875)

Босишга 29.04.2010 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 1\32.
Босма тобоғи 22,5. Шартли босма тобоғи 37,80.
Гарнитура «LexTimes Cyr+Uzb». Офсет қоғоз.
Адади 300 нусха. Буюртма № 82.
Баҳоси келишилган нархда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.
«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди.
100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:
Нашр бўлими – 278-36-89; Маркетинг бўлими – 128-78-43
факс — 273-00-14; e-mail: yangiasr@inbox.uz